ഈ ഗ്രന്ഥശേഖരത്തിന് മുതൽക്കൂട്ടായ ഈ പുണ്യഗ്രന്ഥത്തിന്റെ രചയിതാവിനും പ്രകാശകർക്കും നന്ദി രേഖപ്പെടുത്തുന്നു.

കാമധേനു

ഇ. പി. ഭരത പിഷാരടി

വില മുപ്പത്തഞ്ചു രൂപ.

KAMADHENU

(Malayalam Version)

A compilation of forty lessons in sanskrit

By E. P. BHARATA PISHARADI

Fourth impression, June 1983.

Copies 1000

Price Rs 35-00

Publishers:

KAMADHENU PUBLICATIONS

P O. ERANELLUR, TRICHUR Dt. KERALA

Printed at:

Emmanuel Press, Kunnamkulam.

മഹാമനസ്കനായ

ശ്രീ. എം. കെ. കെ. നായർക്ക്.

प्रार्थना

क्षुद्रानल्पकरान् विचारनिकरा—
न्नुच्चाटयद्भ्यो हृद-
स्तत्त्वं सत्यतमं प्रकाश्य दृढता—
मापादयद्भ्यो नृणाम्
प्राज्ञेभ्यस्तमसः परत्र विषये
स्वैरं चरद्भ्यः सदा
तृप्तेभ्यः परमद्रचिन्तनरता
तेभ्यो गुरुभ्यो नमः

ഉപോദ്ഘാതം

* अनारम्भो हि कार्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ।
प्रारब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ॥

എത്ര ശാന്തവും ശാലീനവും സരളവുമായൊരുപദേശം! അനുഭവസമ്പന്നതയിൽനിന്നുറിവന്ന ഈ സൂക്തം ആരുടെ കരളിലും തുളച്ചുകയറിച്ചെന്നിരുപ്പിടിക്കും.

ആരംഭം

1959-ൽ തിരുനാവായവെച്ചാണു് സംസ്കൃതം സരളരീതിയിൽ പഠിപ്പിക്കുവാനുള്ള മാർഗ്ഗമാരായുവാൻ ഞാൻ യാദൃച്ഛികമായി പ്രേരിതനായതു്. മലയാളം പ്രഥമഭാഷയായെടുത്തു് മാർച്ചിൽ പരീക്ഷക്കിരുന്ന വിദ്യാർത്ഥികൾക്കു് അടുത്ത ജൂണിൽ ആയുർവ്വേദ കോളേജിൽ ചേരണം; ഹിന്ദി അക്ഷരമേ അവർക്കറിയുള്ളൂ. ആ ധൈര്യമായി സംസ്കൃതം പഠിക്കാൻ അവരെന്നെ സമീപിച്ചു. രണ്ടു മാസമേ കഴിവുള്ളൂ; അതിനിടയ്ക്കു് ഒരുവിധം കാവ്യവ്യുത്പത്തി ഉണ്ടാവണം. എന്തു് വേണമെന്നാലോചിച്ചു. സിദ്ധരൂപമുരുവിടുവിക്കാൻ ശ്രമിച്ചാൽ അതിനുതന്നെ രണ്ടുമാസം പോരാതെ വരും. മാത്രമല്ല, നാലുദിവസം കഴിയുമ്പോഴേക്കും ക്ലാസ്സിൽ ഞാൻ മാത്രം ശേഷിക്കാനും മതി. അതുകൊണ്ടു് ഒരു പുതിയ മാർഗ്ഗമവലംബിക്കുകയേ നിർവാഹമുള്ളൂ, എന്നായി. തുടർന്നുണ്ടായ പരിശ്രമത്തിന്റെ ഫലമായി സ്വന്തമായൊരു പദ്ധതി രൂപംപൂണ്ടു. പ്രയോഗദശയിൽ അതു് ഏറെക്കുറെ വിജയിച്ചുവെന്നുതന്നെ പറയാം. ആ ഉത്സാഹത്തള്ളിച്ചയിൽ ആ പ്രസ്ഥാനത്തിനു കാമധേനുപദ്ധതിയെന്നു് പേരുമിട്ടു.

വൈഷമ്യാരിഷ്ടങ്ങൾ

1961-ൽ എന്റെ സ്ഥലമാററം പ്രമാണിച്ചു് പ്രവർത്തനം ഷൊറണ്ണൂരിലേക്കു് മാറി. തുടർന്നു പ്രതിവർഷം വേനലൊഴിവുകാലത്തു് ക്ലാസ്സുകൾ സംഘടിപ്പിച്ചുവന്നു. പ്രചാരണത്തിന്നാവശ്യമായ പ്രസിദ്ധീകരണമില്ലായ്കയാലും വ്യക്തിപരമായ അസൌകര്യങ്ങളാലും ചില വർഷംകോഴ്സുകൾ നാമമാത്രമായി നടത്തേണ്ടിവന്നു പലപ്പോഴും കടുത്ത നൈരാശ്യമനുഭവപ്പെട്ടു. ഇടയ്ക്കിടയ്ക്കെല്ലാം എന്റെ ഹൃദയം മന്ത്രിച്ചു, "अनारम्भो हि ..."

കാര്യം തുടങ്ങിവെക്കായ്ക ബുദ്ധിതന്നാദ്യലക്ഷണം;
തുടങ്ങിയാൽ സമാപിക്ക; അതിൻ മറെറാരു ലക്ഷണം.

പക്ഷേ ഉദാരരായ ചില പണ്ഡിതന്മാർ എന്റെ പ്രവർത്തനത്തെ ഞാൻ അർഹിക്കുന്നതിലുമധികമനുഗ്രഹിച്ചു. ആ അനുഗ്രഹം എന്റെ പദ്ധതി വികസിപ്പിക്കുവാനാവശ്യമായ പ്രചോദനം നൽകി. എന്നിട്ടും ഞാനെന്റെ ഉദ്യോഗത്തിന്റെ പൊക്കിൾക്കൊടിയും പിടിച്ച് ഈ ഗർഭപാത്രത്തിനകത്ത് ചുരുങ്ങിക്കിടന്നു. അതുമായുള്ള ബന്ധം തീരെ അററുപോകണം. എങ്കിലേ പുതിയൊരു ജീവൻ സ്വതന്ത്രമായി വളരുകയുള്ളൂ. മി[illegible] നാറവു [illegible]പായിപ്പിക്കുന്ന ഈ ഉദ്യോഗഭൂമിയിൽ ഒററപ്പെട്ടു കിടക്കുന്ന ഒരു കൈക്കുഞ്ഞ് കയ്യും കാലും കുടഞ്ഞ് കരയുകയാണ്. ആ കരച്ചിൽ കേട്ട് ആരെങ്കിലും അടുത്തുവരാതിരിക്കില്ല. പറയനെടുത്തു വളർത്തിയവരിൽ [illegible]ം. അതാണല്ലോ അഗ്നിഹോത്രിയും!

പദ്ധതിയുടെ രൂപം

പത്തിലധികം തവണ ആവർത്തിച്ചെടുത്ത ഈ പദ്ധതിയുടെ ഇപ്പോൾ നിലവിലുള്ള സ്വരൂപമൊന്ന് സംക്ഷേപിക്കാം. നാല്പത് ദിവസമാണ് കോഴ്സിന്റെ കാലാവധി. ആദ്യത്തെ പന്ത്രണ്ടുദിവസം സംസ്കൃതവ്യാകരണത്തിലെ സാമാന്യവിധികൾ വിദ്യാർത്ഥികൾക്ക് അറിയാവുന്ന മാതൃഭാഷകളുമായി താരതമ്യപ്പെടുത്തി പഠിപ്പിക്കുന്നു. പതിമൂന്നാം ദിവസം മുതൽ രഘുവംശം നാലാംസർഗ്ഗമെടുത്തുതുടങ്ങും. രഘുവിന്റെ ദിഗ്വിജയം, അനുഷ്ടുപ്പ്വൃത്തം എന്നിവയാൽ സരസവും സരളവുമായ ആ ഗ്രന്ഥത്തിൽ ഇടവിടവിടെയായി പഠിച്ച പാണിനീയ നിയമങ്ങൾ ഉദാഹരിപ്പിക്കാൻ ധാരാളം സന്ദർഭങ്ങളുണ്ട്. ഇരുപതാം ദിവസംമുതൽ അദ്ധ്യാപനമാധ്യമം അല്പാല്പമായി സംസ്കൃതമായിത്തുടങ്ങും. മുപ്പതാംദിവസത്തിനു മുമ്പായി ആ സർഗ്ഗമവസാനിക്കും. തുടർന്ന് ഏകഭാരതമെന്നൊരു നാടകമവതരിപ്പിക്കും. പിന്നെ വാല്മീകിരാമായണം, മഹാഭാരതം, കുമാരസംഭവം, ശാകുന്തളം, കഠോപനിഷത്ത്, ഋഗ്വേദം എന്നിവയിൽനിന്ന് ചില ഭാഗങ്ങളെടുത്ത് അവയുടെ ഭാഷകളിലേയും സാങ്കേതികശബ്ദങ്ങളിലേയും സവിശേഷതകൾ പരിചയപ്പെടുത്തും. ആദിമദിവസംമുതൽക്കുതന്നെ ആവശ്യമായ ഭാഷാശാസ്ത്രതത്ത്വങ്ങൾ അവിടവിടെ സന്ദർഭാനുസാരമവതരിപ്പിക്കും. നാല്പത് ദിവസവും അന്നന്നത്തെ നിലവാരമനുസരിച്ച് സംസ്കൃതത്തിലേക്ക് തർജ്ജമയുണ്ടായിരിക്കും. പ്രയോഗപരിചയമില്ലാതെ സിദ്ധരൂപങ്ങൾ മനഃപാഠമാക്കി മുഷിപ്പിക്കുന്ന രീതി ഈ പദ്ധതിയിലില്ലതന്നെ.

കാമധേനു

വാങ്മയമായ പ്രസ്തുത പദ്ധതിയുടെ ഏറെക്കുറെ വിപുലീകൃതമായൊരു രൂപരേഖ മാത്രമാണ് കാമധേനു. ഒരു പുസ്തകത്തിന്റെ തൊഴുത്തിലു

കൂടച്ചപ്പോൾ പലവിധത്തിലുള്ള നിയന്ത്രണങ്ങൾക്കും അവൾ വിധേയയായി. ക്ലാസ്സിലെ വാങ്മയമായ വിശദീകരണത്തിന്റെ സജീവത മുഴുവനും ലിപികളിലൂടെ പകർത്താൻ വിഷമമാണ്. എങ്കിലും പിപാസുക്കൾക്കും ബുഭുക്ഷുക്കൾക്കുമാവശ്യമുള്ളതെന്തും അവൾ ചുരത്തിത്തരുമെന്ന് ഞാൻ കരുതുന്നു.

ഭയപ്പെടാനില്ല

ഒരു കേരളീയനെസ്സംബന്ധിച്ചേടത്തോളം സംസ്കൃതം, നാമെങ്ങിനെയോ ധരിച്ചുവെച്ചപോലെ, അത്ര മെരുങ്ങാത്ത ഭാഷയല്ല. മലയാളത്തിൽ ഒരുവിധം നല്ല സാഹിത്യഭാഷ മനസ്സിലാക്കാൻ കഴിവുള്ള കേരളീയനു് സംസ്കൃതത്തിലെ പദസമുച്ചയം പുതുതായിത്തേടിപ്പിടിക്കേണ്ടതില്ല. നാമങ്ങളിലും ധാതുക്കളിലും സംശ്ലേഷിച്ചുകിടക്കുന്ന പ്രത്യയങ്ങളുടെ അർത്ഥവും അവയുടെ പ്രയോഗവും മാത്രമേ പരിചയപ്പെടുത്തിക്കൊടുക്കേണ്ടതുള്ളൂ. അതും മററു ഭാഷകളുമായി താരതമ്യപ്പെടുത്തി പഠിപ്പിക്കുന്നതായാൽ ജിജ്ഞാസ വർദ്ധിച്ചുവരും. പാഠം സരസവും സഫലവുമാവാനുള്ള ഏകമാർഗ്ഗം ജിജ്ഞാസ വളർത്തുകയാണ്. അല്പം ചില രൂപങ്ങൾ ഹൃദിസ്ഥമാക്കാനുള്ള സന്നദ്ധതകൂടിയുണ്ടെങ്കിലോ, പഠനം കൂടുതൽ ത്വരിതപ്പെടുത്തുകയും ചെയ്യാം.

ലോകഭാഷകൾ-ഒരു പഠനം

സംസ്കൃതഭാഷയെപ്പററി നാം പരമ്പരയാ ധരിച്ചുവരുന്ന അലൌകിക പരിവേഷങ്ങളെല്ലാം മാററിവെച്ച് ചരിത്രപരമായൊരു പഠനം ഈ സന്ദർഭത്തിൽ ആവശ്യമാണ്. കൃത്രിമമായി കെട്ടിച്ചമച്ചുണ്ടാക്കിയ മിത്ഥ്യാമഹത്വത്തെ അകററിനിർത്താനും സ്വാഭാവികമായ യഥാർത്ഥമഹത്വത്തെ കണ്ടറിയാനും ആ പഠനം ഉപകരിക്കുമെന്നു കരുതുന്നു.

സംസ്കൃതം ദേവഭാഷയാണ്. അതു് ഞാൻ പൂർണ്ണമായും വിശ്വസിക്കുന്നു. പക്ഷെ,, ആ ദേവന്മാർ ആകാശത്തിനപ്പുറത്തു് അമൃതും അപ്സരസ്സുകളുമായി കഴിഞ്ഞുകൂടുന്ന ഒരു വർഗ്ഗമാണെന്നു് പറഞ്ഞാൽ എനിക്കതു് വിശ്വസിക്കാൻ വയ്യ. ദേവന്മാർ! അവർ നമ്മുടെ പൂർവ്വികരാണ്. ആയിരമായിരമാഘാതങ്ങളുമായേററുമുട്ടി വിജയവും പരാജയവും, സുഖവും ദുഃഖവുമെല്ലാം എടുത്തമ്മാനമാടിക്കൊണ്ടു് ഉജ്ജ്വലമായൊരു ജീവിതത്തിന്റെ നേർക്ക് കുതിച്ചുപാഞ്ഞിരുന്ന ഒരു ജനസമുദായമാണവർ. അവരുടെ വിജിഗീഷയും സത്യാന്വേഷണവ്യഗ്രതയും ഇന്നും നമ്മുടെ സിരകളിൽ പ്രവഹിക്കുന്നുണ്ടു്. ദേവശബ്ദ വ്യുൽപത്തിതന്നെ ഇതിനു് ഉദാഹരണമാണ്. 'ദിവ്'' ധാതുവിൽനിന്നാണ് ദേവശബ്ദ വ്യുൽപത്തിയെന്നതു് സ്പഷ്ടമാണ്. ദിവ് ധാതുവിനു് പല അർത്ഥങ്ങളുമാണുള്ളതു്. അതിൽ പാണിനി നിർദ്ദേശിച്ചിട്ടുള്ളതു് ഇത്രയുമാണ്. "ദിവ്–ക്രീഡാ, വിജിഗീ

ഷാ, വ്യവഹാര, ദ്യുതി സ്തുതി, മോദ, മദ, സ്വപ്ന, കാന്തി, ഗതിഷു ഇത്രയുമർത്ഥങ്ങളാണ് അതിനുള്ളത്. ഇതിൽനിന്ന് ജീവിതത്തിന്റെ വിവിധ വശങ്ങളിലും വികാസം പ്രാപിച്ചൊരു ജനസമുദായമാണ് ദേവന്മാരെന്നാണ് നാം മനസ്സിലാക്കേണ്ടത്. അവർ വിനോദിക്കും, മറ്റെന്തിനേയും വിജയിക്കാനാഗ്രഹിക്കും; നല്ലപോലെ ചിന്തിക്കും; സംശയപരിഹാരത്തിനവർ ചർച്ചകൾ നടത്തും; (നാനാസന്ദേഹഹരണാദ് വ്യവഹാര ഇതി സ്മൃതഃ എന്നാണ് കാത്യായനൻ വ്യവഹാരശബ്ദത്തിന് അർത്ഥം കൊടുത്തു കാണുന്നത്). സ്വന്തം പ്രയത്നത്താൽ അവർ ശോഭിക്കും. തങ്ങളുടെ ജീവിതം അനുഗ്രഹിക്കാനെത്തുന്ന പ്രകൃതിശക്തികളെ അവർ സ്തുതിക്കും; സ്വയമാനന്ദിക്കും; ആ ലഹരിയിൽ അന്തംവിട്ടുപോകും; ഒരിടത്തുനിന്ന് മറ്റൊരിടത്തേക്ക് പ്രയാണം ചെയ്യും. ഇങ്ങനെ ജീവിതത്തിന്റെ നാനാ പരിതസ്ഥിതികളും നാനാവശങ്ങളും അനുഭവിച്ചാസ്വദിച്ച് വളർന്നുവന്ന ഒരു ജനവർഗ്ഗമാണ് ദേവന്മാർ. അനുഭവസമ്പന്നരായ അവരുടെ ചിന്തകൾക്കും അവയുൾക്കൊള്ളുന്ന ഭാഷക്കും മഹത്ത്വവും ഗുരുത്വവും കൂടും. ആ നിലയ്ക്കാണ് ഞാൻ ആ ദേവഭാഷയെ ആദരിക്കുന്നതും ആരാധിക്കുന്നതും.

ലോകത്തിലെ വിവിധ ഭൂഖണ്ഡങ്ങളിൽനിന്നും ഓരോ വ്യക്തികളെ ഒരുമിച്ചുകൂട്ടി ഒരു പ്രദർശനം നടത്തുകയാണെന്നിരിക്കട്ടെ. ആ പ്രദർശനം എത്ര ആകർഷകമായിരിക്കും! എന്താണ് അതിനിത്രമാത്രം ആകർഷകത്വം? എല്ലാവരും മനുഷ്യരല്ലേ? ആണെന്ന് സമ്മതിക്കാം. ശരീരഘടനയെല്ലാം ഒരുപോലെത്തന്നെ. പക്ഷെ ഏതൊരു കുട്ടിക്കും വ്യക്തമായി മനസ്സിലാക്കാൻ കഴിയുന്ന ചില വ്യത്യാസങ്ങൾ അവരിൽ കാണാം. നിറം, ഉയരം, അവയവങ്ങളുടെ ആകാരം ഇവയെല്ലാം ആ വ്യത്യസ്തതക്ക് കാരണമാണ്. ഭക്ഷണം കഴിക്കുന്നതും വസ്ത്രം ധരിക്കുന്നതും ഓരോ വിധത്തിലായിരിക്കും. അതുപോലെ ആശയാവിഷ്കരണോപകരണങ്ങളായ ഭാഷകളും വ്യത്യസ്തമായിക്കാണാം.

നമുക്കിവിടെ ലോകഭാഷകളുടെ ഒരു പ്രദർശനം നടത്തിനോക്കാം. നാമും നമ്മുടെ സഹജീവികളും സംസാരിക്കുന്നതും സംസാരിച്ചിരുന്നതുമായ ഭാഷകൾ എത്രമാത്രമുണ്ടെന്ന് സാമാന്യമായി മനസ്സിലാക്കാൻ അതുപയുക്തമാകും. ഭാഷകൾ ലോകത്തിലവിടവിടെയായി മനുഷ്യസമുദായത്തെപ്പോലെത്തന്നെ പല വർഗ്ഗങ്ങളായി ചിന്നിച്ചിതറിക്കിടക്കുകയാണ്. അവയെ ഒരു വർഗ്ഗമായി അഥവാ ഒരു കുടുംബമായി തരംതിരിക്കുന്നത് പ്രത്യയങ്ങൾ, അവ പദങ്ങളോട് ചേർക്കുന്ന സമ്പ്രദായം, വാക്യഘടനാരീതി, അക്ഷരമാല, സ്വരവികാരങ്ങൾ, പൊതുവിലുപയോഗിക്കുന്ന വീട്ടുഭാഷാപദങ്ങൾ മുതലായവയുടെ സാധർമ്മ്യത്തിന്റെ അടിസ്ഥാനത്തിലാണ്.

അവർ വന്നു; അവർ വന്താർ; वे आये, ते आयान्, They came എന്നിങ്ങനെ പലരും പല ശബ്ദങ്ങൾകൊണ്ടു് ഒരേ ആശയത്തെ ആവിഷ്കരിക്കുന്നു. ഇതിൽ ഒന്നും രണ്ടും വാക്യങ്ങൾക്കു് മേൽപറഞ്ഞവയിൽ ചില സാധർമ്മ്യങ്ങൾ കാണാം. മൂന്നിലും നാലിലും ക്രിയാപദങ്ങൾക്ക തമ്മിൽ സാദൃശ്യം പ്രകടമാണു്. നാലും അഞ്ചും വാക്യങ്ങളിൽ കർത്താപദങ്ങൾക്കാണു് സാദൃശ്യം. ते, they എന്നിവക്കു് അർത്ഥത്തിലും ഉച്ചാരണത്തിലും കാണുന്ന സാദൃശ്യം അവ ഒരേ പദത്തിൻെറ രൂപാന്തരങ്ങളാണെന്നു് ഊഹിക്കാൻ കാരണമായിത്തീരുന്നു. ഇങ്ങനെയുള്ള അനുമാനങ്ങളിൽ നിന്നു് ഭാഷാശാസ്ത്രകാരന്മാർ ചില സിദ്ധാന്തങ്ങളിൽ എത്തിച്ചേർന്നിട്ടുണ്ടു്. ആ സിദ്ധാന്തങ്ങളുടെ അടിസ്ഥാനത്തിൽ ലോകഭാഷകളെ അവർ ഇങ്ങിനെ വർഗ്ഗീകരിക്കുന്നു.

ഭാഷാഗോത്രം	പ്രചരിക്കുന്ന ഭൂവിഭാഗങ്ങൾ	ശാഖകൾ
1 ഇന്തോ-യൂറോപ്യൻ ഗോത്രം	ഉത്തരഭാരതം, ആഫ്ഗാനിസ്ഥാൻ, ഇറാൻ യൂറോപ്പു്.	സംസ്കൃതം, പ്രാകൃതം, പാലി, പഴയ ലാററിൻ, ഇറാൻഭാഷകൾ, ഹിന്ദി, മറാട്ടി. ഗുജറാത്തി, പഞ്ചാബി, ബങ്കാളി, നേപ്പാളി, ഇംഗ്ലീഷ്, ഫ്രഞ്ചു്, ജർമ്മൻ, സ്പാനിഷ്, ഇററാലിയൻ, ഗ്രീക്, റഷ്യൻ, അർമ്മീനിയൻ, പേർഷ്യൻ
2 സെമിററിക് ഗോത്രം	ഫിനീഷ്യാ, ഇസ്രായിൽ, അറേബ്യാ, സിറിയ, ഇറാക്കു്	ഹീബ്രു, ഫിനീഷ്യൻ, അസിറിയൻ, അറബിക്, സിറിയൻ.
3 ഹെമിററിക് ഗോത്രം	ഈജിപ്തു്, ആഫ്രിക്കയുടെ വടക്കും, വടക്കുപടിഞ്ഞാറും ഭാഗങ്ങൾ, എത്യോപ്പിയ.	കോപ്ററിക്. പ്രാചീന ഈജിപ്ഷ്യൻ, എത്യോപ്പിക് ഭാഷകൾ, ബെർബർ ഭാഷകൾ.
4 തെക്കുകിഴക്കൻ ഏഷ്യാററിക് ഗോത്രം	ചൈന, ബർമ്മ, സയാം ടിബെററു്, ഏഷ്യയുടെ തെക്കുകിഴക്കൻ പ്രദേശങ്ങൾ.	ചൈനീസ്, അന്നാമീസ്, ബർമ്മീസ്, സയാമീസ്, തിബത്തൻ.

ഭാഷാഗോത്രം	ഭൂവിഭാഗങ്ങൾ	ശാഖകൾ
5 യൂറൽ അൾട്ടായിക ഗോത്രം	ലാപ്പ്ലാൻഡ്, സൈബീരിയ, ഫിൻലൻഡ്, ഹംഗറി, ടർക്കി, മഞ്ചൂറിയ, മംഗോളിയ.	ലാപ്പിഷ്, സമോയെഡ്, ഫിന്നിഷ്, മഗ്യാർ, ടർക്കിഷ്, മഞ്ചൂറിയൻ, മംഗോളിയൻ.
6 ആസ്ത്രിക ഭാഷാഗോത്രം അഥവാ മലയോ പോളിനേഷ്യൻ ഗോത്രം	മഡഗാസ്കർ ദ്വീപുമുതൽ ശാന്തസമുദ്രത്തിലെ ഈസ്റ്റർ ദ്വീപുവരെയുള്ള പ്രദേശം മുഴുവനും. പുറമെ ഇന്തോചൈന, മലയ, ഇന്ത്യയിൽ വടക്കുകിഴക്കൻ പ്രദേശം.	മലേനേഷ്യൻ, പോളിനേഷ്യൻ, മലയൻ, മഡഗസി, ആസ്ത്രേലിയൻ, ഖാസി, മുണ്ഡ.
7 ബണ്ടുഗോത്രം	തെക്കെ ആഫ്രിക്കയുടെ തെക്കുഭാഗവും മദ്ധ്യഭാഗവും	സുളു, ഹെറേറോ, ക്സോസാ, സ്വാഹിലി, ഗാൻഡാ, ഡുവാലാ, കോംഗോ, ബംബാ.
8 ദ്രാവിഡഗോത്രം	ദക്ഷിണഭാരതം	മലയാളം, തമിഴ്, തെലുങ്ക്, കന്നാടകം
9 കക്കേഷ്യൻ ഭാഷാസംഘം	കാക്കസസ്സ് പർവ്വതനിരക്കടുത്ത പ്രദേശങ്ങൾ	സർക്കേഷ്യൻ, കിസ്ത്യൻ, ലെസ്ഘ്യൻ, ജാർജ്ജിയൻ, മിൻഗ്രീലിയൻ.
10 അമേരിക്കൻ ഭാഷാസംഘം	ഗ്രീൻലണ്ട്, കനഡ, ഐക്യനാടുകൾ, മെക്സിക്കോ, യുക്കാട്ടൻ, സെൻട്രൽ അമേരിക്ക, തെക്കെ അമേരിക്ക	എസ്കിമോ, അതബാസ്കൻ, അൽഗോൺകിൻ, ഡാനോറ, മയ, ക്യൂവ, ക്യരിബ്, അറാവക്, കചിച്വാ, പ്യൂവൽക്കേ.
11 മദ്ധ്യാഫ്രിക്കൻ ഭാഷാസംഘം	മദ്ധ്യാഫ്രിക്ക	വെലോഫ്, മെൻഡോ, സോങ്ഘ്രി, ന്യൂബിയൻ, നമാ, ഖൊര, ബുഷ്മെൻ ഭാഷകൾ.

ഒററപ്പെട്ട ഭാഷകൾ

ബാസ്ക്	പിരണീസ് പർവ്വതനിരയുടെ പശ്ചിമഭാഗം	8 വിഭാഗങ്ങൾ

ജപ്പാനീസ്	ജപ്പാൻ	ജപ്പാനീസ്
കൊറിയൻ	കൊറിയ	കൊറിയൻ
ഹൈപ്പർ ബോറിയൻ	ഏഷ്യയുടെ വടക്കുകിഴക്കു് സഖലിൻ, കാംചാട്ക് എന്നീ ദ്വീപുകൾ	ഐനുഭാഷകൾ, ഘിലിയക, കാംചട്കിയൻ.

ഗോത്രം-സംഘം-ഏകകം

ഇവയിൽ ആദ്യത്തെ എട്ടെണ്ണം ഭാഷാഗോത്രങ്ങളാണു്. ഒരു ഗോത്രത്തിൽനിന്നു വേർപിരിഞ്ഞുപോയ ഭാഷകൾക്കു് തമ്മിൽ പല അംശങ്ങളിലും സാദൃശ്യമുണ്ടായിരിക്കും. മലയാളവും തമിഴും തമ്മിൽ ഇത്രയുമധികം സാദൃശ്യം തോന്നാൻ കാരണം അവ ഒരേ ഗോത്രത്തിൽ പെട്ടതാണു്. തുടർന്നു് ഒമ്പതും പത്തും പതിനൊന്നും ഭാഷാസംഘങ്ങളാണു്. ഒരു സംഘത്തിൽ പെട്ട ഭാഷകൾക്കു് പരസ്പരം സാധർമ്മ്യമുണ്ടായിരിക്കയില്ലെന്നതാണു് ഗോത്രത്തിൽനിന്നു് സംഘത്തിനുള്ള വ്യത്യാസം. പക്ഷേ അവ ഒരു ഭൂഖണ്ഡത്തിൽതന്നെ തൊട്ടുതൊട്ട പ്രദേശങ്ങളിൽ പ്രചരിക്കുന്നതിനാൽ അവയെ ഒരു സംഘമെന്ന നിലയ്ക്കിവിടെ എടുത്തുവെന്നു മാത്രം. ഒററപ്പെട്ട ഭാഷകൾക്കു് അവാന്തരവിഭാഗമോ അയൽക്കാരോ ഇല്ലെന്നതാണു് വിശേഷം. അവ ഒരു പ്രത്യേക പ്രദേശത്തങ്ങനെ ഒററപ്പെട്ടു കഴിയുന്നുവെന്നു മാത്രം.

ലോകഭാഷകളിൽ-സംസ്കൃതം.

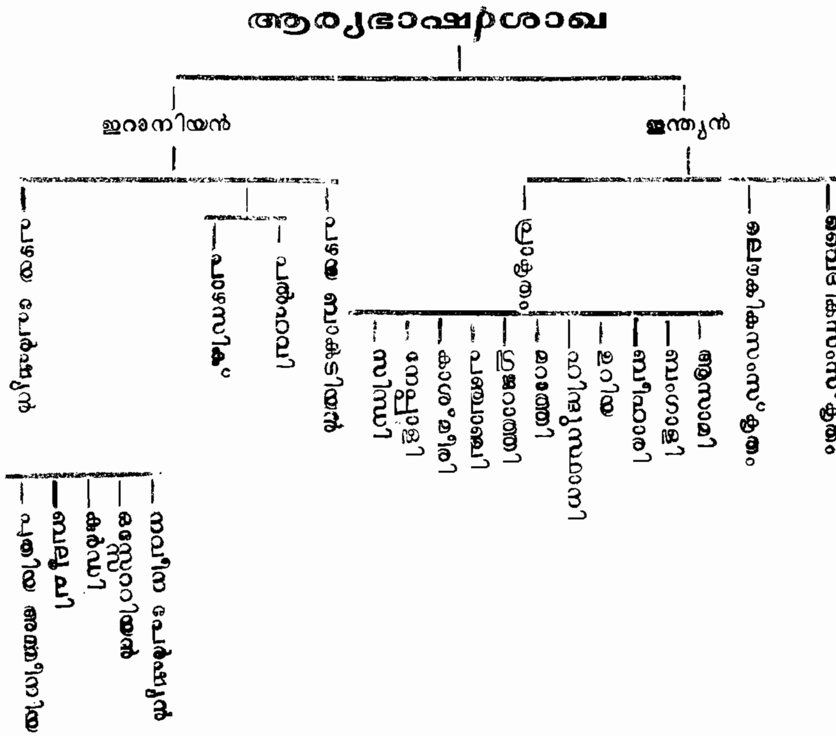
മേൽപറഞ്ഞ ഭാഷാഗോത്രങ്ങളിൽ ഇൻഡോ യൂറോപ്യൻ ഗോത്രങ്ങളിലൊരു ശാഖയാണു് സംസ്കൃതമെന്നു് മനസ്സിലാക്കാം. മദ്ധ്യേഷ്യയിൽനിന്നു് ഓരോ കാലത്തുണ്ടായ ജനപ്രവാഹങ്ങൾക്കിടയിൽ ചില സംഘങ്ങൾ ഇറാനിലൂടെ ബുക്കാറാ വഴി യൂറോപ്പിന്റെ വടക്കുപടിഞ്ഞാറു ഭാഗങ്ങളിൽ ചെന്നു അവിടവിടെ താമസമുറപ്പിച്ചു. വളരെക്കാലങ്ങൾക്കുശേഷം ചില സംഘങ്ങൾ പേർഷ്യ അർമ്മീനിയ മുതലായ പ്രദേശങ്ങളിലൂടെ സിന്ധുനദീതീരത്തെത്തിച്ചേർന്നു. ഈ സംഘങ്ങൾ ചെന്നെത്തിയ സ്ഥലങ്ങളിലെല്ലാം പെരുകിപ്പരന്നു. മദ്ധ്യേഷ്യ വിട്ടപ്പോൾ ഒരു ഭാഷ മാത്രം സംസാരിച്ചിരുന്ന ആ ജനവർഗ്ഗത്തിന്റെ കോടാനുകോടിക്കണക്കിലുള്ള അനന്തരപരമ്പരകൾ ഇന്നു സംസാരിക്കുന്നതു് മുന്നൂറിലധികം ഭാഷകളാണു്

തെക്കോട്ടിറങ്ങിയവർ വളരെക്കാലം ഇറാനിലും പരിസരങ്ങളിലും കുടിയേറിപ്പാർത്തിട്ടുണ്ടു്. അവിടന്നവരിൽ ചില സംഘം ഇന്ത്യയിലേക്കിറങ്ങി അതുകൊണ്ടു് ഇറാനിൽ താമസമുറപ്പിച്ചവരുടേയും സിന്ധുനദീതീരത്തെത്തിയവരുടേയും ഭാഷയ്ക്കു് പറയത്തക്ക വ്യത്യാസം വന്നുചേർന്നു. തെക്കോട്ടിറങ്ങിയ വിഭാഗം ആര്യവർഗ്ഗമെന്ന പേരിലറിയപ്പെട്ടു. അവരുടെ

ഭാഷ ആര്യഭാഷയെന്നും. അങ്ങിനെ മദ്ധ്യേഷ്യ വിട്ട് നാനാ ഭൂവിഭാഗങ്ങളിലേക്കും പോയി താമസമുറപ്പിച്ച ആ ജനത ആദ്യം സംസാരിച്ചിരുന്ന ഒരേ ഒരു ഭാഷ ദേശ്യഭേദങ്ങൾകൊണ്ടും ഇതരസമുദായ സംസർഗ്ഗംകൊണ്ടും എട്ട് താവഴികളായിത്തിരിഞ്ഞു. ആര്യൻ, അർമീനിയൻ, ഹെല്ലനിക്, ഇല്ലീറിയൻ, ഇററാലിക്, കെൽട്ടിക്, ട്യൂട്ടോണിക്, സ്ളാവോണിക് എന്നിവയാണ് താവഴികൾ. ഈ താവഴികളിൽ മുതുമുത്തശ്ശിമാർ പലരും കാലഗതി പ്രാപിച്ചിട്ടുണ്ട്. അനേകം പേരക്കിടാങ്ങൾ നല്ല അന്തസ്സിൽ കഴിഞ്ഞുകൂടുന്നുമുണ്ട്.

ആര്യഭാഷാശാഖ

ആര്യശാഖ ഇന്ത്യൻ ഇറാനിയൻ എന്നു രണ്ടായിപ്പിരിഞ്ഞു. ആ താവഴി ഇങ്ങനെ പെരുകുന്നു.

പ്രാകൃതഭാഷകളും ഉത്തരഭാരതഭാഷകളും

ആര്യന്മാർ വന്ന് ഇന്ത്യയിൽ കുടിയേറിപ്പാർത്ത പ്രദേശങ്ങളെ ഒട്ട ആര്യാവർത്തമെന്ന് വിളിച്ചുവന്നു. അവരവിടെ വരുന്ന കാലത്ത് സംസാരിച്ചിരുന്ന ഭാഷയാണ് നാമിന്ന് വേദങ്ങളിൽ കാണുന്നത്. അനന്തരം

ത്ത ചില ചിന്തകന്മാരുടെ അല്പം പരിഷ്കരിച്ച ഭാഷയാണ് ഉപനിഷത്തുക്കളിലുള്ളത്. ബി. സി. ആറാം നൂററാണ്ടിന്നടുത്താണ് പാണിനിയുടെ കാലം. ആ അത്ഭുതമനുഷ്യൻ അന്ന് നിലവിലുണ്ടായിരുന്ന ആ ഭാഷയെ ചില നിയമങ്ങളെല്ലാംവെച്ച് സംസ്കരിച്ചു. അതിനു മുമ്പും പലരും ആ തുറയിൽ പരിശ്രമിച്ചിട്ടുണ്ടെങ്കിലും പാണിനിക്കു ശേഷമാണ് ആര്യഭാഷ സംസ്കൃതമെന്ന പേരിലറിയപ്പെടുന്നത്. സംസ്കരിക്കപ്പെട്ടത് സംസ്കൃതം. തുടർന്നുള്ള സാഹിത്യരചനയെല്ലാം സംസ്കൃതത്തിലായി പക്ഷെ സാധാരണക്കാർക്കു ഇത്രയും നിയമബദ്ധമായ ഭാഷ സാധാരണാവശ്യങ്ങൾക്കെങ്ങനെ കൈകാര്യം ചെയ്യാൻ കഴിയും ? അവർ അവരുടെ നിലവാരത്തിൽ ആ ഭാഷ കൈകാര്യം ചെയ്തുവന്നു. അങ്ങിനെ സംസ്കൃതം പണ്ഡിതഭാഷയായി. സാധാരണക്കാർ സംസാരിച്ചുവന്ന ഭാഷ പ്രാകൃതവുമായി. പ്രാകൃതഭാഷ ദേശ്യഭേദമനുസരിച്ച് പലവിധമായി. അതു് സ്വാഭാവികമാണ്. ചെറുകാടൻ നാടകങ്ങളിലെ വള്ളുവനാടൻ സംഭാഷണം കുട്ടനാടന്മാർക്ക് മനസ്സിലാക്കാൻ വിഷമമാണ്. അതുപോലെ തകഴിയൻ നോവലുകളിലെ കുട്ടനാടൻ സംഭാഷണം വള്ളുവനാടന്മാർക്കും സുഗ്രഹമല്ല. അപ്പോൾ മലയാളത്തിൽ നാടൻ സംഭാഷണഭാഷ വള്ളുവനാടൻ, കുട്ടനാടൻ, കടത്തനാടൻ എന്നിങ്ങനെ പലതായിത്തിരിക്കാമല്ലൊ. അതുപോലെ അപരിഷ്കൃതരും അനഭ്യസ്തരുമായ ജനവിഭാഗം സംസാരിച്ചുപോന്ന പ്രാകൃതഭാഷകളെ ദേശ്യഭേദാനുസരിച്ച് ശൌരസേനി, മാഗധി, അർദ്ധമാഗധി, മഹാരാഷ്ട്രി, പൈശാചി എന്നെല്ലാം വിളിച്ചുവന്നു. ശൂരസേനന്റെ രാജ്യത്തെ (മധുര) ഭാഷ ശൌരസേനി; മഗധ (ബീഹാർ) യിലെ ഭാഷ മാഗധി. മഗധയ്ക്കും മധുരക്കുമിടയ്ക്കുള്ളത് അർദ്ധമാഗധി. പിശാചങ്ങളുടെ—കാശ്മീർ മുതലായ ഹിമാലയാന്തരപ്രദേശവാസികളുടെ—ഭാഷ പൈശാചി; എന്നെല്ലാമാണവസ്ഥിതി. കാലാന്തരത്തിൽ ആ പ്രാകൃതഭാഷകൾക്കും വൈയാകരണന്മാർ ചില നിയമങ്ങളിട്ടു. അപ്പോൾ ആ നിയമങ്ങളെയുമുല്ലംഘിച്ച് സാധാരണക്കാർ സംസാരിച്ചുതുടങ്ങി. അങ്ങനെ വന്ന ഭാഷകളെ അപഭ്രംശങ്ങളെന്നു വിളിച്ചു. ആ അപഭ്രംശങ്ങളിൽനിന്നാണ് ഇന്ന് നിലവിലുള്ള ആസാമി, ബങ്കാളി, ഉറിയ, ഹിന്ദുസ്ഥാനി, മറാട്ടി, ഗുജറാത്തി, പഞ്ചാബി, കാശ്മീരി, നേപ്പാളി, സിന്ധി മുതലായ ഭാഷകളുരുത്തിരിഞ്ഞുവന്നിട്ടുള്ളത്. സംസ്കൃതത്തിന്റേയും പ്രാകൃതഭാഷകളുടേയും പ്രചാരമററ. ഇന്ത്യയിലെ കനത്ത ചിന്തകളും ഭാവനകളും സംസ്കൃത ഭാഷയിലായതിനാൽ ഭാരതീയർക്കെന്നല്ല, ലോകചിന്തകർക്കെല്ലാംതന്നെ ആ ഭാഷ അത്യാദരണീയമായിത്തീർന്നു. പ്രാകൃതങ്ങളിൽ അത്ര കനത്തതൊന്നുമില്ലാത്തതിനാൽ ആ ഭാഷകളെ ആരുമത്ര ശ്രദ്ധിച്ചില്ല. സംസ്കൃത നാടകങ്ങളിലെ

ചില നാടൻ സംഭാഷണങ്ങളിൽനിന്നു മാത്രമേ അതിന്റെ രൂപമിന്നതാണെന്നു മനസ്സിലാക്കാൻ ഇന്നു് സാധിക്കുന്നുള്ളൂ. ഭാഷ ഒരു പപ്പായച്ചെടിയാണെങ്കിൽഅതിന്റെ നാമ്പു് നുള്ളിക്കളയുകയാണു് വൈയാകരണൻ ചെയ്യുന്നതു്. നാമ്പററാൽ അദമ്യമായ ജീവശക്തി നശിച്ചുപോകുന്നുമില്ല. തായ്ത്തടിയിൽ ഇള പൊട്ടി ശാഖകൾ തഴച്ചുവളരുന്നു. വീണ്ടും വൈയാകരണൻ നാമ്പു് നുള്ളുന്നു. ആ ഓരോ ശാഖയും വീണ്ടും പല ശാഖകളായി വളരുന്നു: അങ്ങനെ അതിന്റെ തടിയിൽനിന്നു അതിദൂരത്തേക്കു് വളർന്നു് പടർന്നു് പന്തലിക്കുന്നു. ഇതാണു് ഭാഷയുടെ സ്ഥിതി.

സംസ്കൃതത്തിന്റെ ലോകോത്തരത്വം

ആര്യസമുദായത്തിന്റെ വികാരം, വിചാരം, ഭാവന മുതലായ് അനന്തര തലമുറയ്ക്കു് പകർന്നുകൊടുപ്പാനുള്ള അമൂല്യവിഭവങ്ങളെല്ലാം തങ്ങിനില്ക്കുന്നതു് സംസ്കൃതഭാഷയിലാണു്. പരിപക്വമായ ജീവിതാനുഭവങ്ങളുടേയും ആരോദ്ഭുതങ്ങൾകൊണ്ടു് ആരേയും സ്തംഭിപ്പിച്ചു നിർത്തുന്ന സംഭവങ്ങളുടേയും ഒരു മഹാസമുദ്രമാണു് മഹാഭാരതം. സുകുമാരഭാവനാചിറകടിച്ചു് പറക്കുന്ന സഹാനുഭൂതിയുടെ ഒരു നിർത്ഝരിയാണു് രാമായണം. തപോവനവിശുദ്ധി മണക്കുന്ന ശാകുന്തളം! കരഞ്ഞു് കരഞ്ഞു് കടലാക്കുന്ന ഉത്തരരാമചരിതം! എത്രയെത്ര സുന്ദരകലാസൃഷ്ടികളാണതിലുള്ളതു്! ബുദ്ധിശക്തിയുടെ പാരമ്യമുദാഹരിക്കുന്ന സൂത്രങ്ങൾ; മഹാഭാഷ്യങ്ങൾ! ജീവികളുടെ ആകത്തുകയെ ത്രിദോഷങ്ങളിലടക്കിനിർത്തിയ ആയുർവ്വേദം! അനന്തതയിലെങ്ങോ കറങ്ങിക്കഴിയുന്ന ഗോളങ്ങളുടെ ഗതിവിഗതികളെ സൂക്ഷ്മമായി കണ്ടറിയുന്ന ജ്യോതിശ്ശാസ്ത്രം! ലൈംഗികാസക്തിപോലും ഈശ്വരോപാസനയായി പരിഗണിക്കുന്ന കാമശാസ്ത്രം! ആ ലോകോത്തരമഹത്വങ്ങളെ കണ്ടറിയാൻ കഴിഞ്ഞവനു് താജ്മഹൽ വെറുമൊരു കുരപ്പുരയാണു്! പിരമിഡ്ഡുകൾ മൺപുററുകളും!

സങ്കോചത്തിലേക്കു്

സംസ്കൃതം ഈ നിലയ്ക്കു് പണ്ഡിതജനങ്ങളുടെ ഭാഷയായിച്ചുരുങ്ങിയതോടെ അതിന്റെ പഠനം മനഃപൂർവ്വമായ പരിശ്രമംകൊണ്ടേ സാദ്ധ്യമാകൂ എന്ന നില വന്നു. രാമചരിതവും കണ്ണശ്ശരാമായണവും കേരളഭാഷാകാവ്യങ്ങളാണു്. പക്ഷേ ഇന്നത്തെ കേരളീയനു് അതിന്റെ അർത്ഥം മനസ്സിലാക്കണമെങ്കിൽ മനഃപൂർവ്വം പഠിക്കുകതന്നെ വേണം. ആ കാവ്യങ്ങളിലെ ഭാഷ വളരെയധികം രൂപാന്തരം പ്രാപിച്ചിട്ടുണ്ടിന്നു്. അതുപോലെ കാലാന്തരത്തിൽ സംസ്കൃതത്തിൽനിന്നുരുത്തിരിഞ്ഞുവന്ന ഭാഷ സംസാരിക്കുന്ന സാധാരണക്കാരനു് അതിന്റെ മൂലഭാഷയായ സംസ്കൃതം സുഗ്രഹമല്ലാതായി. പാണിനീയ നിയമങ്ങളെല്ലാം പഠിച്ചു് ഭാഷയെ സ്വാധീനിക്കുകയെന്നതു് അയാൾക്കു് തീരെ അസാദ്ധ്യമാണുതാനും. അങ്ങ

ടെ സംസ്കൃതം പൊതുജനങ്ങളിൽനിന്നകന്നുവന്നു. വർണ്ണാശ്രമധർമ്മവ്യവസ്ഥ ആ ഭാഷയെ പൊതുജനങ്ങളിൽനിന്നകററിനിർത്താൻ സഹായിക്കുകയും ചെയ്തു. വിദ്യാഭ്യാസമെന്നാൽ സംസ്കൃതം പഠിക്കുക; അതിന്റെ കുത്തക ബ്രാഹ്മണർക്കും ലഭിച്ചു. അവരിലും ഗുരുകുലക്ലിപ്തരായ ജിജ്ഞാസുക്കൾ ഒരു ന്യൂനപക്ഷമായിരുന്നു. സ്വാധീനസംസ്കൃതരായ ഇവരാകട്ടെ കയ്യിൽ കിട്ടിയ പാണ്ഡിത്യംകൊണ്ട് കസർത്ത് കാണിച്ച് ആളുകളെ അമ്പരപ്പിച്ചു. അങ്ങനെ മദ്ധ്യകാലഘട്ടത്തിൽ ആ ഭാഷ അനഭിഗമ്യയാണെന്ന ഒരിമ്പാച്ചിപ്പേടി പൊതുജനങ്ങളിലുളവാക്കി.

മൃതഭാഷ-ഒരബദ്ധധാരണ

സംസ്കൃതത്തിന്ന് ഒരു പതിതത്വംകൂടി ആധുനികരായ ചില അനഭിജ്ഞന്മാർ പ്രചരിപ്പിച്ചുവരുന്നുണ്ട്. സംസ്കൃതം ഒരു മൃതഭാഷയാണ്; ആ ഭാഷ പഠിച്ചിട്ടെന്തു കാര്യം? ഇങ്ങനെയൊരു ധാരണയുടെ പേരിൽ പലരും ആ ഭാഷയെ അവഗണിച്ചുകാണുന്നുണ്ട്. ഈ ധാരണ എങ്ങനെ കടന്നുകൂടിയെന്നതിനെപ്പററി ഒരു വിശദീകരണം ഇവിടെ ഒരാവശ്യമെന്നു ഞാൻ കരുതുന്നു. ആ ധാരണ ഇങ്ങനെ വന്നതാണ്:—

പാശ്ചാത്യരായ ഭാഷാശാസ്ത്രകാരന്മാർ അവരുടെ അറിവിൽപെട്ട ഭാഷകളെയെല്ലാം മൊത്തത്തിൽ Living languages എന്നും Dead languages എന്നും രണ്ടായി തരംതിരിച്ചു. സംഭാഷണദശയിലുള്ള ഭാഷകളെ ആദ്യവിഭാഗത്തിലും സംഭാഷണദശയററ ഭാഷകളെ രണ്ടാം വിഭാഗത്തിലും പെടുത്തി. കാലാന്തരത്തിൽ ഭാരതീയ ഭാഷാശാസ്ത്രകാരന്മാർ ആ പദങ്ങളെ ജീവദ്ഭാഷ, മൃതഭാഷ എന്നിങ്ങനെ പരിഭാഷപ്പെടുത്തി. ഇംഗ്ളീഷിലെ Dead പദത്തിന്റെ വിവക്ഷിതം മൃതപദംകൊണ്ടു കിട്ടില്ലെന്നതിനെപ്പററി ആ വിവർത്തകർ അത്ര ശ്രദ്ധിച്ചില്ല. ഇംഗ്ലീഷിൽ Dead പദം പല അർത്ഥത്തിലും പ്രയോഗിച്ചു കാണുന്നുണ്ട്. Dead slow, Dead capital, Dead body, Dead letter, Dead language, എന്നീ പ്രയോഗങ്ങളിലെല്ലാം Dead പദത്തിന്ന് ഒരേ അർത്ഥമല്ലല്ലോ കാണുന്നതു്. Dead slow, Dead capital, Dead letter എന്നിവയെ മൃതമന്ദത, മൃതമൂലധനം, മൃതലേഖനം എന്നിങ്ങനെ ഭാഷാന്തരീകരിച്ചാലുള്ള പന്തികേടുതന്നെയാണ് Dead language എന്നതിനെ മൃതഭാഷ എന്നു തർജ്ജമ ചെയ്താലും തോന്നുന്നതു്. Dead languageലെ Dead പദത്തിനു പ്രചാരമററ എന്നാണർത്ഥം. ഈ അർത്ഥത്തിൽ ഖിലമെന്നൊരു പദമാണ് സംസ്കൃതത്തിൽ പ്രയോഗിക്കുക പതിവു്. Dead

language എന്നതിന്നു് ഖിലഭാഷ എന്ന വിവൎത്തനമാണുചിതം. ഭാരതീയ ഭാഷാശാസ്ത്രകാരന്മാരുടെ വിവൎത്തനത്തിലുള്ള സൂക്ഷ്മതക്കുറവാണു് ഈ അമൃതഭാഷയെ മൃതഭാഷയാക്കി മാററിയതു്.

ഇതിനോടനുബന്ധിച്ച മറെറാരു ചോദ്യത്തിനുകൂടി ഇവിടെ സമാധാനം പറയേണ്ടതുണ്ടു്. ഭാഷ ആശയവിനിമയത്തിനുള്ളതാണല്ലോ. ആ നിലയ്ക്കു് ഭാഷണദശയററ ഭാഷയെക്കൊണ്ടെന്തു പ്രയോജനം? നിഷ്പ്രയോജനവുമായ സംസ്കൃതം പിന്നെന്തിനു പഠിക്കുന്നു?

പറയാം. പ്രചാരമുള്ള, പ്രചാരമററ എന്നീ ധൎമ്മങ്ങൾ ഭാഷയുടെ ഉത്തമാധമഭാവങ്ങൾക്കു കാരണമാകുന്നില്ല. സംസ്കൃതം, ലത്തീൻ മുതലായവ പ്രചാരമററ ഭാഷകളാണല്ലോ. പക്ഷേ അവയ്ക്കു സൎവ്വകലാശാലകളിൽ പോലും സ്ഥാനമുണ്ടു്. വളരെയധികം ജനങ്ങൾ അതു് പഠിക്കാൻ മുന്നോട്ടു് വരുന്നുമുണ്ടു്. മറിച്ചു് പ്രചാരമുള്ള ഭാഷകളാണു് കുമ്പാരന്മാരുടേയും പണിയരുടെയും ഭാഷ. വിദ്യാഭ്യാസവകുപ്പിൽ അവയ്ക്കൊരു പരിഗണനയുമില്ല. അതാരും പഠിയ്ക്കാൻ ശ്രമിക്കുന്നുമില്ല. കാരണമിതാണു്. ഏതൊരു ഭാഷയിലാണോ മനുഷ്യസമുദായത്തിനു പ്രചോദകങ്ങളായ മഹത്തായ ആശയങ്ങളുള്ളതു്, ആ ഭാഷ പ്രചാരമററതാണെങ്കിലും ജനങ്ങളാവശ്യപ്പെടും. അത്തരമാശയങ്ങൾ ഉൾക്കൊള്ളാത്ത ഭാഷകൾ പ്രചാരമുള്ളതാണെങ്കിലും ആൎക്കുമാവശ്യമില്ല. സംസ്കൃതഭാഷയിൽ മാനുഷികമൂല്യപ്രചോദകമായ കനത്തൊരു സാഹിത്യമുണ്ടു്. അതുകൊണ്ടതു് ജനങ്ങൾ പഠിക്കുന്നു. കുമ്പാരഭാഷയിലതില്ല. അതുകൊണ്ടതാൎക്കുമൊട്ടാവശ്യവുമില്ല. ഒരു കുമ്പാരൻ തന്റെ ഭാഷയിൽ മഹത്തായൊരു കാവ്യമെഴുതട്ടേ, അതു പഠിക്കാൻ ആളുകൾ മുന്നിട്ടുവരുകയായി. അപരിഷ്കൃതമായൊരു ഭാഷയിലാണു് കബീർ തന്റെ ചിന്തകളാവിഷ്കരിച്ചതു്. ആ ഭാഷ ഇന്നു് സൎവ്വകലാശാലകളിൽ പാഠവിഷയമാണു്. അതുകൊണ്ടു് ഒരു ഭാഷ ഉത്കൃഷ്ടമാകുന്നതു് അതു പ്രചാരത്തിലുണ്ടോ എന്നു നോക്കിയല്ല. അതെത്രമാത്രമാശയസമ്പത്തുൾക്കൊള്ളുന്നുണ്ടെന്നതിനെ കണക്കിലെടുത്താണു്. മാനുഷ്യകസംസ്കാരങ്ങൾക്കു് പ്രചോദകങ്ങളായ അനേകമനേകം മൂല്യങ്ങളുൾക്കൊള്ളുന്നതാണു് സംസ്കൃതം. അതു മനുഷ്യസമുദായമുള്ളിടത്തോളംതന്നെ അമൂല്യമായിനിലകൊള്ളും.

അദ്ധ്യാപനസമ്പ്രദായം.

വിദ്യാപ്രചരണതത്പരരായ ചില ആചാൎയ്യന്മാർ ആ ഭാഷയെ സാധാരണക്കാൎക്കു് സുഗമമാക്കാൻ ശ്രമിക്കുകയുണ്ടായി. അതിൽ പ്രഥമസ്ഥാ

നം കേരളീയക്കുതന്നെയാണന്നാണെന്റെ അറിവു്. കാരണം, ആൎയ്യപ്രഭാവത്തിന്നു് ഇത്രയുമധികം വഴങ്ങിക്കൊടുത്ത ഒരു പ്രദേശം ഇന്ത്യയിൽ മററെങ്ങുമില്ല. മററെവിടേയും അവക്കു് കാൎയ്യമായ പല ഏററുമുട്ടലുകളും നേരിടേണ്ടിവന്നിട്ടുണ്ടെന്നു് വേദങ്ങളിൽനിന്നനുമാനിക്കാം. എന്നാൽ കേരളത്തിന്റെ കഥയങ്ങനെയല്ല. അവർ ആൎയ്യമേധാവിത്തം സ്വമേധയാ സ്വീകരിച്ചുവെന്ന വസ്തുതയാണു് പരശുരാമന്റേയും വാമനന്റേയുംകഥകളിൽനിന്നറിവാകുന്നതു്. അതുകൊണ്ടു് കേരളീയർ ലീലാതിലകത്തിനെത്രയോ മുമ്പുതന്നെ സിസ്കാരാചാരാദികംകൊണ്ടു് ഒരുതരം മണിപ്രവാളന്മാരായിത്തീൎന്നുകഴിഞ്ഞു. അവർ സംസ്കൃതപഠനമാണു് വിദ്യാഭ്യാസത്തിന്റെ പാരമ്യമായിക്കരുതിയിരുന്നതു്. സംസ്കൃതാഭ്യസനത്തിൽ പുതിയ പരീക്ഷണങ്ങൾ നടത്താൻ ഇതായിരിക്കാം അവക്കു പ്രേരകമായതു്. അവർ പ്രക്രിയാജടിലങ്ങളായ വ്യാകരണഗ്രന്ഥങ്ങളിൽനിന്നും നിഷ്പന്നരൂപങ്ങളെടുത്തു് സിദ്ധരൂപമെന്ന പേരിൽ ബാലപാഠം തയ്യാറാക്കി, ബാലപ്രബോധം അവ പ്രയോഗിക്കാനുള്ള പരിശീലനം നൽകി. ശ്രീരാമോദന്തത്തിലൂടെ വിദ്യാൎത്ഥികളെ കൈപിടിച്ചു് പിച്ചാ പിച്ചാ നടത്തി. അതേ സമയത്തു് സംസ്കൃതവിദ്യാഭ്യാസകേന്ദ്രങ്ങളായ കാശിയിലും ഹൃഷീകേശത്തും മററും ആദ്യമായി ലഘുസിദ്ധാന്തകൌമുദിയാണരുവിട്ടുവിച്ചിരുന്നതു്. അതു് കഴിഞ്ഞ് രഘുവംശത്തിലേക്കൊരു ചാട്ടവും! കാലൊടിഞ്ഞവരെല്ലാം അവിടെക്കിടക്കും. പിടുത്തം കിട്ടിയ അല്പം ചിലർ കരയ്ക്കുകേറും. ഏറെക്കുറെ ഇതുതന്നെയാണിന്നും അവിടങ്ങളിൽ നിലനിന്നുവരുന്ന രീതി.

സിദ്ധരൂപ പദ്ധതി

കേരളീയരുടേതായ ഈ സിദ്ധരൂപ പദ്ധതിയും ഇന്നത്തെ തലമുറയെ സംബന്ധിച്ചിടത്തോളം അത്ര പ്രായോഗികമല്ല. ഒന്നാമതു്, സിദ്ധരൂപം ഉരുവിടത്തക്ക ക്ഷമയൊന്നും ഇന്നത്തെ തലമുറയ്ക്കില്ല. ഒരടിവെച്ചാൽ അതിന്റെ കൂലികിട്ടിയേ അടുത്ത അടിവെക്കുവാൻ ഇന്നത്തെ മനുഷ്യൻ തയ്യാറുള്ളു. ക്ഷമയും സഹനവും പരിശ്രമവുമെല്ലാം അവനെസ്സംബന്ധിച്ചിടത്തോളം പഴഞ്ചനാശയമാണ്. രണ്ടാമതു്, അവനു് പഠിക്കാനുള്ള മററു് വിഷയങ്ങളെല്ലാം വളരെ ലഘൂകരിച്ചിരിക്കുന്നു. ഉദാഹരണങ്ങൾകൊണ്ടു് അമൂൎത്താശയങ്ങൾ അവനു് തൊട്ടു കാട്ടികൊടുക്കാൻ കഴിയും. അങ്ങനെ എല്ലാ വിഷയവും അവനു് സരളവും സരസവുമായിരിക്കെ അവയോടൊപ്പം പഠിക്കുന്ന സംസ്കൃതം മാത്രം വിരസവും കഠിനവുമാകുന്നതെങ്ങനെയിഷ്ടപ്പെടും ?

കാമധേനു പദ്ധതി

എൻെറ ഇന്നോളമുള്ള പരിചയത്തിൻേറയും പരിശ്രമത്തിൻേറയും വെളിച്ചത്തിൽ ഈ പദ്ധതിക്ക് രൂപം കൊടുക്കമ്പോൾ പുതിയ യുഗത്തിൽ വളൎന്നവരുന്ന ഒരു ജനസമൂഹത്തെ നല്ലപോലെ പരിഗണിച്ചിട്ടുണ്ട്. അദ്ധ്യാപനസമയത്തു് അപഗ്രഥനംകൊണ്ടും താരതമ്യപഠനംകൊണ്ടും വിദ്യാൎത്ഥിയുടെ ജിജ്ഞാസ വളൎത്തിയെടുക്കാൻ ആവുംവിധം ശ്രമിക്കുവേണ്ട്. പക്ഷേ പുസ്തകരൂപത്തിൽ അതിനുള്ള സാദ്ധ്യത വളരെ കുറച്ചേയുള്ളു. പ്രദർശിപ്പിച്ചു കണ്ടാലേ ഇതിൻെറ കാൎയ്യക്ഷമത ശരിക്ക് മനസ്സിലാക്കാൻ കഴിയൂ.

1959 മുതൽ പ്രതിവർഷം ഒന്നോ രണ്ടോ കോഴ്സുകൾ മാത്രം സംഘടിപ്പിച്ച് അപൂർണ്ണരൂപത്തിൽ അല്പജീവിയായിക്കഴിഞ്ഞിരുന്ന കാമധേനു അവളുടെ പൂർണ്ണരൂപത്തിൽ പ്രത്യക്ഷപ്പെട്ടതു് 1973–ൽ ആണ്. അതിനുശേഷം ഈ ചുരുങ്ങിയ കാലത്തിനിടയ്ക്ക് ഈ പദ്ധതിയനുസരിച്ചാരംഭിച്ച കറസ്പോണ്ടൻസ് കോഴ്സ് ഭാരതംവിട്ട് വിദേശങ്ങളിലേയ്ക്ക് വ്യാപിച്ചു കഴിഞ്ഞുവെന്നതും മററു പല ഭാഷകളിലേക്കും കാമധേനു വിവർത്തനം ചെയ്യപ്പെട്ടുവെന്നതും ഇതിൻെറ കാര്യക്ഷമതയ്ക്ക് പ്രത്യക്ഷലക്ഷ്യങ്ങളാണ്. സമുദായത്തിൻെറ എല്ലാ തലങ്ങളിലുമുള്ള പല വ്യക്തികളും സ്ത്രീപുരുഷഭേദമെന്യേ ലോകത്തിൻെറ പല ഭാഗത്തുനിന്നും ഈ കോഴ്സിൽ അന്തേവാസികളായുണ്ടെന്നതും ഇതിന് സാധാരണജനങ്ങളുടെ സംതൃപ്തിയാർജ്ജിക്കാൻ കഴിഞ്ഞിട്ടുണ്ടെന്നതിനുദാഹരണമാണ്. ശാസ്ത്രജ്ഞന്മാരിൽ ഒരാളായ ഡോ. എസ്. ഡി. ചാററർജി ഒരവസരത്തിൽ ഒരു പ്രഭാഷണത്തിനിടയിൽ പ്രസ്താവിക്കുകയുണ്ടായി. "വ്യാകരണാദ്ധ്യയനങ്ങളിൽ How and why എന്ന ചോദ്യങ്ങൾക്ക് തൃപ്തികരമായ സമാധാനം നൽകുന്നുവെന്നതാണ് സംസ്കൃതത്തിൽ ഇതരഭാഷകളെ അപേക്ഷിച്ച് കാമധേനുവിനുള്ള വൈശിഷ്ട്യം."

ശ്രീ കെ. എൻ. പി. നായരുടെ വാൽസല്യം, ശ്രീ സി. പി. കെ. നായരുടെ പ്രചരണവ്യഗ്രത, ശ്രീ കെ. പി. നാരായണപ്പിഷാരടിയുടെ നിർദ്ദേശോപദേശങ്ങൾ ഇവയെല്ലാം കാമധേനുവിൻെറ വികാസത്തിനുള്ള പ്രധാന ഘടകങ്ങളാണ്. ഉദാരമതികളായ അവരോട് എനിക്കുള്ള കൃതജ്ഞത ഇവിടെ രേഖപ്പെടുത്തുന്നു.

എരനെല്ലൂർ,
1–2–1977.

ഗ്രന്ഥകർത്താവ്.

പരിചയം

1. കാമധേനു നാല്പതു സംസ്കൃത പാഠങ്ങളുടെ സമാഹാരമാണ്.

2. ഉദ്യോഗസ്ഥന്മാർ, ഉദ്യോഗത്തിൽനിന്നു വിരമിച്ചവർ, വിദ്യാർത്ഥികൾ, വീട്ടമ്മമാർ തുടങ്ങി വിവിധ തുറകളിലും വിവിധ ദേശങ്ങളിലും കഴിയുന്ന ജിജ്ഞാസുക്കൾക്കെല്ലാം കറസ്പോണ്ടൻസ് കോഴ്സ് വഴി വീട്ടിലിരുന്ന് സംസ്കൃതം പഠിക്കാനാണ് ഈ പാഠങ്ങൾ തയ്യാറാക്കിയിട്ടുള്ളത്.

3. വ്യാകരണവിഷയങ്ങളെ അന്യഭാഷകളുമായി താരതമ്യപ്പെടുത്തി അവതരിപ്പിക്കുന്ന ഇതിലെ പാഠങ്ങളെല്ലാം ആധുനികയുഗത്തിലെ വിദ്യാർത്ഥികളിൽ ജിജ്ഞാസയും താത്പര്യവും വളർത്തിയെടുക്കുന്നു.

4. സംസ്കൃതത്തിൽ കാവ്യപുരാണാദികൾ വായിച്ചറിയാൻ ആവശ്യമുള്ളത്ര വ്യാകരണപരിജ്ഞാനം മാത്രമാണ് കാമധേനുവിന്റെ ലക്ഷ്യം. അവതരണരീതിയുടെ പുതുമകൊണ്ട് വിഷയങ്ങളുടെ സ്വാഭാവികശുഷ്കത പാഠങ്ങളിൽ വളരെയേറെ പരിഹരിച്ചിട്ടുണ്ട്.

5. വ്യാകരണസൂത്രങ്ങളോ അവയുടെ വ്യാഖ്യാനങ്ങളോ ഈ പാഠങ്ങളിൽ ഉദ്ധരിച്ചുകാണുകയില്ല, എന്നാൽ സൂത്രങ്ങൾകൊണ്ടുദ്ദേശിച്ചതെന്തോ അതെല്ലാം ഭാഷാശാസ്ത്രത്തിന്റെ പുതിയ വെളിച്ചത്തിലൂടെ ഇതിൽ അവതരിപ്പിച്ചിട്ടുമുണ്ട്.

6. പാണിനിയുടെ അഷ്ടാധ്യായി ഒരത്ഭുതസൃഷ്ടിയാണ്. ഭാഷയെ ശാസ്ത്രമെന്ന നിലക്കു പഠിക്കുകയാണതിന്റെ ലക്ഷ്യം. കാവ്യപുരാണാദികൾ വായിച്ചു മനസ്സിലാക്കാൻ അതാവശ്യമില്ല. ഈ അഭിപ്രായമാസ്പദിച്ചാണു കാമധേനു രചിക്കപ്പെട്ടിട്ടുള്ളത്.

7. ആദ്യകാലങ്ങളിൽ ഈ കോഴ്സ് നാല്പതുദിവസം തുടർച്ചയായി ക്യാമ്പുകളിലാണ് നടത്തിവന്നിരുന്നത്. അതുകൊണ്ട് ഇതിലെ പാഠങ്ങളെ ദിവസമെന്നാണ് വിളിക്കുന്നത്.

8. ക്യാമ്പിൽ ഒരുദിവസത്തെ പാഠം കറസ്പോണ്ടൻസ് കോഴ്സിൽ രണ്ടാഴ്ചകൊണ്ടാണ് മുഴമിക്കുന്നത്. കറസ്പോണ്ടൻസ് കോഴ്സായപ്പോൾ ഒരു ദിവസത്തെ പാഠം പഠിച്ചുതീർക്കാനുള്ള സമയം പതിനഞ്ചു ദിവസമാക്കി ദീർഘിപ്പിക്കേണ്ടി വന്നു. അങ്ങനെ ക്യാമ്പിലെ നാല്പതുദിവസം കറസ്പോണ്ടൻസ് കോഴ്സായതോടെ ഇരുപതു മാസമായി മാറി.

9. കാമധേനുവിൽ ആദ്യത്തെ പന്ത്രണ്ടുദിവസം കാവ്യപുരാണങ്ങളിലേയ്ക്കു പ്രവേശനത്തിനാവശ്യമായ വ്യാകരണനിയമങ്ങൾ മാത്രം

പഠിച്ചുറപ്പിക്കാനുള്ളതാണ്. ആ പാഠങ്ങൾ ചിലക്ക് അല്പം വിഷമം തോന്നാനിടയുണ്ട്. അത്ര സാരമാക്കേണ്ടതില്ല. പതിമൂന്നാം ദിവസം രഘുവംശം നാലാംസർഗ്ഗമവതരിപ്പിക്കും. അതോടെ പാഠം ക്രമേണ രസാവഹമാകും. പഠിച്ച പാഠങ്ങളുടെ പലതരത്തിലുള്ള പ്രയോഗങ്ങൾ, ആവർത്തനങ്ങൾ ഉദാഹരണങ്ങൾ എന്നിവകൊണ്ട് ആദ്യപാഠങ്ങളുറപ്പിക്കുവാനും അതോടെ കാവ്യരസമാസ്വദിക്കുവാനും തുടർന്നുള്ള ദിവസങ്ങളിലവസരം ലഭിക്കും. മുപ്പതാംദിവസത്തോടെ ആ സർഗ്ഗമവസാനിക്കും

10. 31 മുതൽ 34 കൂടി നാലു ദിവസം പൂർണ്ണമയുള്ളൊരു നാടകമാണ്. സംസ്കൃതത്തിലെ സംഭാഷണശൈലി പരിചയപ്പെടുത്തുകയാണാനാടകത്തിൻെറ ഉദ്ദേശ്യം

11. 35-ാം ദിവസംമുതൽ അവസാനം വരെ വാല്മീകിരാമായണം, മഹാഭാരതം, കുമാരസംഭവം, ശാകുന്തളം, കാദംബരി, അഷ്ടാംഗ ഹൃദയം, സുശ്രുതം, കഠോപനിഷത്ത്, ഋഗ്വേദം എന്നിവയിലെ ചില ഭാഗങ്ങൾ സ്വയം വായിച്ചാസ്വദിക്കുവാനുള്ള പരിചയം നൽകുകയാണ്.

12. ഈ കോഴ്സ് വ്യുൽപത്തിമാത്രമല്ല ആസ്വാദനപരിചയം ഭാഷാതത്ത്വപരിജ്ഞാനം മുതലായി പലതിനുമുപകരിക്കുന്നു.

13. ഓരോ പാഠത്തിൻെറയും അവസാനം സമഗ്രമായി സ്പർശിച്ചുകൊണ്ട് ഓരോ അഭ്യാസം കൊടുത്തിട്ടുണ്ട് ഒരു പാഠമുറപ്പിച്ച് അതിൻെറ അഭ്യാസം ഒരിനവും വിടാതെ ചെയ്തുതീർത്ത് തുടർന്നു പാഠത്തിലേയ്ക്കു കടക്കാവൂ

14. പഠനം കൂടുതൽ കാര്യക്ഷമവും വ്യവസ്ഥിതവുമാകാൻ കറസ്പോണ്ടൻസ് കോഴ്സിൽ ചേരുന്നതു നല്ലതാണ്. ഭാരത വിദ്യാപീഠം (പി. ഒ. എരനെല്ലൂർ, തൃശ്ശൂർ ജില്ല) ഇതിനെ സംബന്ധിച്ച എല്ലാ സഹായങ്ങളും ചെയ്തുതരാൻ സന്നദ്ധമാണ്.

15. കാമധേനു സംസ്കൃതം പഠിക്കാൻ സ്വയം പര്യാപ്തമായതിനാൽ മററു പുസ്തകങ്ങളൊന്നുമാവശ്യമില്ല എങ്കിലും ഒരു സംസ്കൃത ഡിക്ഷ്ണറി കയ്യിൽ കരുതുന്നതു നന്നായിരിക്കും. (V. S. ആപ്തേയുടെ ഇംഗ്ലീഷ്-സംസ്കൃതം, സംസ്കൃതം-ഇംഗ്ലീഷ് ഡിക്ഷ്ണറി)

16. വിഷയങ്ങളുടെ സമീപനം പലതും സ്വതന്ത്രമാണ്. സുഗ്രഹത ഔചിത്യം യുക്തിയുക്തത എന്നിവയ്ക്കുവേണ്ടി പാരമ്പര്യക്രമം ചിലേടത്തൊക്കെ ഇതിൽ ലംഘിക്കേണ്ടിവന്നിട്ടുണ്ട്. പക്ഷേ അതൊന്നും തത്ത്വത്തിൽനിന്നു വ്യതിചലിച്ചവയല്ല.

ദിവസം ഒന്ന്

(ഉള്ളടക്കം:— പുരുഷഭേദം—വചനഭേദം—പൊരുത്തം—ക്രിയയുടെ അംശങ്ങൾ—ആത്മനേപദം—പരസ്മൈപദം—വാക്യം)

പുരുഷഭേദം

മററു വസ്തുക്കളേയോ വ്യക്തികളേയോ പററി സമീപസ്ഥരായ വ്യക്തികളെ, ഒരാറം ശബ്ദരൂപത്തിൽ ഉദ്ബോധിപ്പിക്കുകയാണല്ലോ സംഭാഷണത്തിൻെറ സാമാന്യസ്വഭാവം. ആ നിലയ്ക്കു് സംഭാഷണത്തിനവസരം ലഭിക്കണമെങ്കിൽ മൂന്നിനം ആവശ്യമാണ്.

1 പറയാനൊരു വിഷയം
2 അതു കേറംക്കാനൊരു വ്യക്തി.
3 പറയാൻ ഒരു വ്യക്തി.

ഈ മൂന്നിൽ ഏതെങ്കിലുമൊന്നില്ലെങ്കിൽ അവിടെ സംഭാഷണമുണ്ടാവുന്നതല്ല. പറയാനാളുണ്ട്, കേറംക്കാനുമാളുണ്ട്, പറയാൻ വിഷയമില്ലെങ്കിൽ അവിടെ സംഭാഷണത്തിനവകാശമില്ല. ഇരുവരും നിശ്ശബ്ദരായിരിക്കും. പറയാനാളുണ്ട്, വിഷയവുമുണ്ട്, കേറംക്കാനാരുമില്ലെങ്കിലോ, അതു് സംഭാഷണമല്ല, ഭ്രാന്താണ്. പറയാൻ വിഷയമുണ്ട്, കേറംക്കാനുമാളുണ്ട്, പറയാനാരുമില്ലെങ്കിലോ അവിടെയും സംഭാഷണത്തിനു് സാധ്യതയില്ലല്ലോ. അപ്പോറം സംഭാഷണത്തിനവസരം ലഭിക്കാനേടത്തെല്ലാം മേല്പറഞ്ഞ മൂന്നിനം കൂടിയേ കഴിയൂ എന്നു് വരുന്നു.

ഈ മൂന്നിനത്തെയാണ് പുരുഷൻ എന്ന പദംകൊണ്ടു് നിർദ്ദേശിക്കുന്നതു്. നാം ധരിച്ചിട്ടുള്ളതുപോലെ സ്ത്രീയുടെ എതിർപദമായ പുരുഷനല്ല ഇതു്. പുരുഷൻ എന്ന പദത്തിനു് ഇവിടെ വ്യക്തി എന്നർത്ഥം വേണമെങ്കിൽ പറയാമെന്നുമാത്രം. സംഭാഷണത്തിനു് ആവശ്യമായ ഇനം അല്ലെങ്കിൽ വിഭാഗം എന്ന അർത്ഥം ധരിക്കുന്നതാണ് ശരി. ഇംഗ്ലീഷ് വ്യാകരണത്തിൽ ഇതിനു് person എന്നു്പറയുന്നു.

ഇവയിൽ പറയപ്പെടുന്ന വിഷയത്തിനു് പ്രഥമപുരുഷനെന്നും കേറംക്കുന്ന വ്യക്തിക്കു് മദ്ധ്യമപുരുഷനെന്നും പറയുന്ന വ്യക്തിക്കു് ഉത്തമപുരുഷനെന്നും പേർ. രാമനെപ്പററി ഞാൻ നിങ്ങളോടു പറയു

നാവെന്നു കരുതുക. രാമൻ എന്നതു സംഭാഷണവിഷയമായതിനാൽ പ്രഥമപുരുഷൻ. കേൾക്കുന്നതു് നിങ്ങളാകയാൽ നിങ്ങൾ മദ്ധ്യമപുരുഷൻ. പറയുന്നതു് ഞാൻ ആകയാൽ ഞാൻ ഉത്തമപുരുഷൻ.

ഇംഗ്ലീഷിൽ ഈ ക്രമം ഒന്നു് തലതിരിഞ്ഞാണു് കാണുന്നതു്. ഇന്ത്യൻ ഭാഷകളിൽ പറയാനുള്ള വിഷയത്തിനാണു് ഒന്നാംസ്ഥാനം. ഇംഗ്ലീഷിൽ പറയുന്ന വ്യക്തിയ്ക്കാണതു്.

മലയാളം	ഇംഗ്ലീഷ്
പ്രഥമപുരു: അവൻ, മരം etc.	Ist person I, We
മദ്ധ്യമപുരു: നീ, നിങ്ങൾ	2nd person thou, you
ഉത്തമപുരു. ഞാൻ, ഞങ്ങൾ	3rd person he, tree etc.

തലതിരിക്കുമ്പോൾ മദ്ധ്യഭാഗത്തിനു് മാററം വരില്ലല്ലൊ. അതുകൊണ്ടു് 2nd personഉം മദ്ധ്യമപുരുഷനും മദ്ധ്യസ്ഥാനംതന്നെകിട്ടി. ഉത്തമപദത്തിനു് വ്യാകരണത്തിൽ ഉത്കൃഷ്ടൻ എന്നല്ല അർത്ഥം. അവസാനത്തെ എന്നാണു്. *

---

* ഭാരതീയരുടെ സംസ്കാരത്തിനിണങ്ങുന്ന ഈ ക്രമത്തെ ചില സംസ്കൃത പാഠപുസ്തകങ്ങളിൽ ഇംഗ്ലീഷിനെ അനുകരിച്ചു് തലതിരിച്ചാണു് പ്രയോഗിച്ചു കാണുന്നതു് ഇംഗ്ലീഷിൽ Ist person 2nd person, 3rd person എന്ന ക്രമത്തിനു് ഔചിത്യമുണ്ടു്. പാശ്ചാത്യർ തനിക്കു്, 'അഹം'(I) എന്നതിനു, പ്രാധാന്യംകൊടുക്കുന്നു. കേൾക്കുന്ന ആൾക്കു് രണ്ടാംസ്ഥാനം. അന്യക്കു് മൂന്നാംസ്ഥാനവും. ഭാരതീയരുടെ ക്രമം ഇതിനുനേരെ വിപരീതമാണു. അവർ അന്യവ്യക്തിക്കു് പ്രഥമസ്ഥാനം കൊടുക്കുന്നു. കേൾക്കുന്നവനു് രണ്ടാംസ്ഥാനവും. അവസാനത്തെ സ്ഥാനമാണു് പറയുന്ന ആൾക്കു്. ഭാരതീയർ അതിഥിക്കു് ഒന്നാംസ്ഥാനം കൊടുക്കുമ്പോൾ പാശ്ചാത്യർ ആതിഥേയൻതന്നെ ഒന്നാംസ്ഥാനംകൊടുക്കണമെന്നർത്ഥം പാശ്ചാത്യർ ഞാൻ, നീ, അവൻ എന്നു് അടുക്കിക്കൊടുക്കുമ്പോൾ ഭാരതീയർ അവൻ, നീ, ഞാൻ എന്നു് ഇങ്ങോട്ടെടുക്കുന്നു. അതാണു് ഈ മാററത്തിനു കാരണം. I എന്ന ഏകവചനത്തിനു് go എന്ന ബഹുവചനക്രിയ പ്രയോഗിക്കുന്ന രീതിയും ഈആത്മപ്രാധാന്യമാണല്ലോ വ്യക്തമാക്കുന്നതു്.

പാണിനിയും മററു വൈയാകരണന്മാരും പ്രഥമപുരുഷൻ, മദ്ധ്യമപുരുഷൻ, ഉത്തമപുരുഷൻ (അവൻ, നീ, ഞാൻ) എന്ന ക്രമം തന്നെയാണംഗീകരിച്ചിട്ടുള്ളതു്. അടുത്തകാലത്താണു് പാശ്ചാത്യാനുകരണഭ്രമംകൊണ്ടു് ചില പാഠപുസ്തകകർത്താക്കൾ ഈ ക്രമം തെററിച്ചുതുടങ്ങിയതു്. തെററായ ഈ ക്രമം ഇവിടെ സ്വീകരിക്കരുതു. സ്വീകാര്യമായ ക്രമം മേൽകാണിച്ചതുതന്നെ.

വചനഭേദം

വസ്തുവിന്റെ എണ്ണം വചിക്കുന്നതു് (പറയുന്നതു്) ആണു് വചനം. മിക്ക ഭാഷകളിലും വചനം രണ്ടേ ഉള്ളു. ഒന്നിനെ പറയുന്നതു് ഏകവചനം; ഒന്നിലധികം എണ്ണത്തെ പറയുന്നതു് ബഹുവചനം. ഇതാണു് സാധാരണ സമ്പ്രദായം. സംസ്കൃതത്തിൽ ഇതിനല്പം വ്യത്യാസമുണ്ടു്. ഒന്നിനെ പറയുന്നതു് ഏകവചനം; രണ്ടെണ്ണത്തെ പറയുന്നതു് ദ്വിവചനം; രണ്ടിലധികം എണ്ണത്തെ പറയുന്നതു് ബഹുവചനം ഇങ്ങനെ മൂന്നു വചനമാണു് സംസ്കൃതത്തിൽ ഉള്ളതു്.

പൊരുത്തം

കർത്താവിനും ക്രിയയ്ക്കും തമ്മിലുള്ള യോജിപ്പാണു് ഇവിടെ പൊരുത്തം എന്ന പദംകൊണ്ടു് ഉദ്ദേശിക്കുന്നതു്. ഈ പൊരുത്തം മലയാളികൾക്കു് പുതുമയാണു്, മററു പല ഭാഷകളിലും പൊരുത്തം നിർബ്ബന്ധമാണു്.

കർത്താവു്, ക്രിയ

രാമൻ നടക്കുന്നു എന്ന വാക്യത്തിൽ നടക്കുക എന്ന പ്രവൃത്തി ചെയ്യുന്നവൻ രാമനാണു്. അതിനാൽ രാമൻ ആ ക്രിയയുടെ കർത്താവു് എന്നു പറയുന്നു നടക്കുന്നു എന്നതു് രാമൻ ചെയ്യുന്ന പ്രവൃത്തിയാണു്. കാലെടുത്തു് തുടർച്ചയായി മുന്നോട്ടുവെച്ചു് ഒരിടത്തുനിന്നു് മറെറാരിടത്തു് എത്തുക എന്നതാണല്ലോ പ്രവൃത്തി. ആ പ്രവൃത്തിയെ ക്രിയ എന്നു വിളിക്കുന്നു. കർത്താവിന്റെ പുരുഷൻ, വചനം എന്നിവയനുസരിച്ചു് സംസ്കൃതത്തിൽ ക്രിയയ്ക്കു് പല മാററങ്ങളും വരും. താഴെ കാണുന്ന ഉദാഹരണങ്ങളിൽനിന്നു് ഈ മാററങ്ങളുടെ സ്വഭാവം മനസ്സിലാക്കാം.

മലയാളം

അവൻ പോകുന്നു	അവർ പോകുന്നു
നീ പോകുന്നു	നിങ്ങൾ പോകുന്നു
ഞാൻ പോകുന്നു	ഞങ്ങൾ പോകുന്നു

ഇംഗ്ലീഷ്

He goes	they go
Thou goest	you go
I go	we go

ഹിന്ദി

वह जाता (जाती) है	वे जाते (जाती) हैं
तू जाता (जाती) है	तुम जाते (जाती) हो
मैं जाता (जाती) हूं	हम जाते (जाती) हैं

തമിഴ്

അവൻ(ൾ) പോകിറാൻ(ൾ)	അവർ പോകിറാർ
നീ പോകിറായ്	നീങ്കൾ പോകിറീർ
നാൻ പോകിറേൻ	നാങ്കൾ പോകിറോം

സംസ്കൃതം

सः याति	ते यान्ति
त्वं यासि	यूयं याथ
अहं यामि	वयं यामः

ഈ ഉദാഹരണങ്ങളിൽനിന്നും കർത്താവനുസരിച്ച് ക്രിയ മാറുന്ന സ്വഭാവം ഏതാണ്ടൊക്കെ വ്യക്തമാണല്ലൊ. മലയാളത്തിൽ ഈ സ്വഭാവം കാണാൻ ഇല്ലെന്നുമാത്രം. ഹിന്ദിയിലും തമിഴിലും കർത്താവിന്റെ ലിംഗഭേദംകൂടി ക്രിയയിൽനിന്നു മനസ്സിലാകുന്നു. जाता है എന്നതിൽ പോകുന്നതു് പ്രഥമപുരുഷനും ഏകവചനവും ആണെന്നതിനു പുറമെ പോകുന്ന ആൾ ആണാണെന്നുകൂടി മനസ്സിലാക്കാം. जाती है എന്നാണെങ്കിൽ പോകുന്നതു് സ്ത്രീ ആണെന്ന് മനസ്സിലാവുന്നു. പോകിറാൻ, പോകിറാൾ എന്നിവയിലും ഈ വ്യത്യാസം തോന്നുന്നുണ്ടല്ലോ. എന്നാൽ സംസ്കൃതത്തിൽ ക്രിയകൾക്ക് ഈ ലിംഗവ്യത്യാസമില്ല. കർത്താവ് പുരുഷനായാലും സ്ത്രീയായാലും ക്രിയാരൂപം ഒന്നുതന്നെ. रामः याति । सीता याति ।

ക്രിയയുടെ അംശങ്ങൾ

സൂക്ഷ്മമായി പരിശോധിച്ചാൽ ക്രിയാപദത്തിന് പ്രധാനമായും രണ്ടംശമുണ്ടെന്ന് കാണാം. ആദ്യത്തേതിന് ധാതുവെന്നും രണ്ടാമത്തേതിന് പ്രത്യയമെന്നും പേർ. പ്രവൃത്തി ഇന്നതാണെന്ന് തോന്നിക്കുന്ന ഭാഗമാണ് ധാതു. പ്രവൃത്തി ഇന്ന സമയത്തു് അല്ലെങ്കിൽ ഇന്ന വിധത്തിൽ നടക്കുന്നു എന്നു തോന്നിക്കുന്ന ഭാഗം പ്രത്യയം.

എഴുതുന്നു എന്ന ക്രിയയുടെ അംശങ്ങൾ എഴുതു് + ഉന്നു എന്നിവയാണ്. ഇതിൽ എഴുത് എന്നതു് ധാതുവാണ്. അതു് ഒരു പ്രത്യേക പ്രവൃത്തി തോന്നിക്കുന്നു. പേനയെടുത്തു് കടലാസ്സിൽ ചേർത്തുപിടിച്ചു് അക്ഷരങ്ങൾക്കനുരൂപമായി ചലിപ്പിക്കുകയാണ് ആ പ്രവൃത്തി. 'ഉന്നു' എന്നഭാഗം ആ പ്രവൃത്തി ഇന്ന സമയത്തു് നടക്കുന്നു എന്നു് തോന്നിക്കുന്നു. 'കുട്ടി എഴുതുന്നു' എന്നു് ഞാൻ പറയുകയാണെങ്കിൽ കുട്ടിയുടെ എഴുതുന്ന പ്രവൃത്തി ഞാൻ പറയുന്ന സമയത്തു് നടക്കണമല്ലൊ. അതുകൊണ്ടു് അതു് തോന്നിക്കുന്ന അംശം പ്രത്യയം. കർത്താവിന്റെ പുരുഷവചനഭേദമനുസരിച്ചും പ്രവൃത്തിയുടെ കാലം, പ്രകാരം എന്നിവയനുസരിച്ചും മാററം വരുന്നതു് ഈ പ്രത്യയത്തിന്നാണ്. മേൽക്കാണിച്ച ഉദാഹരണങ്ങളിൽനിന്നു് ഈ സംഗതി സ്പഷ്ടമാണല്ലൊ.

ഹിന്ദിയിലും തമിഴിലും ഒരു ക്രിയയ്ക്കു് കർത്താവിന്റെ വ്യത്യാസമനുസരിച്ചു് ആറു രൂപം വരുന്നതു് കാണാം. മൂന്നു പുരുഷനിലും ഈരണ്ടു വചനങ്ങൾ എന്നിങ്ങനെ ആറെണ്ണം. സംസ്കൃതത്തിൽ വചനം മൂന്നു് ഉള്ള സ്ഥിതിക്കു് ഓരോ പുരുഷനിലും മുമ്മൂന്നു വചനം വേണമല്ലൊ. അപ്പോൾ ഒരു ക്രിയയ്ക്കു് ആകെ ഒമ്പതു് രൂപം വരും. അതുപോലെ കർത്താവിന്നും മുമ്മൂന്നു വചനങ്ങൾ വരും. ഉദാഹരിക്കാം.

	ഏകവചനം	ദ്വിവചനം	ബഹുവചനം
പ്രഥമപുരുഷൻ	सः(അവൻ)	तौ(അവർ 2)	ते (അവർ)
മദ്ധ്യമപുരുഷൻ	त्वम्(നീ)	युवाम्(നിങ്ങൾ 2)	यूयम्(നിങ്ങൾ)
ഉത്തമപുരുഷൻ	अहम्(ഞാൻ)	आवाम्(ഞങ്ങൾ 2)	वयम्(ഞങ്ങൾ)

ഇതേ ക്രമമനുസരിച്ചു് ധാതുവിനോടു ചേർക്കേണ്ട പ്രത്യയങ്ങളും താഴെ ചേർക്കുന്നു.

	ഏ. വ.	ദ്വി. വ.	ബ. വ.
പ്ര. പു.	ति	तः	अन्ति
മ. പു.	सि	थः	थ
ഉ. പു.	मि	वः	मः

'പോ' എന്ന ധാതുവിനോടു് 'ഉന്നു' എന്ന പ്രത്യയം ചേർത്തു് പോവുന്നു എന്ന ക്രിയാപദമുണ്ടാകുന്നതുപോലെ സംസ്കൃതധാതുക്കളോടു് കർത്താവിന്റെ പുരുഷവചനഭേദമനുസരിച്ചു് ഈ പ്രത്യയങ്ങൾ

ചേൎത്തു് ക്രിയാരൂപങ്ങൾ ഉണ്ടാക്കുന്നു. വൎത്തമാനകാലക്രിയക്കു് लट् എന്നൊരു ഓമനപ്പേരുണ്ടു്. ഇനി लट् എന്നുകണ്ടാൽ വൎത്തമാനകാലമാണെന്നോൎക്കണം.

या (പോവുക) या+ति = याति പോവുന്നു.

लिख (എഴുതുക) लिख + ति = लिखति എഴുതുന്നു

पठ (പഠിക്കുക) पठ+ति = पठति പഠിക്കുന്നു.

കൎത്താവിനു വരുന്ന പുരുഷവചനഭേദമനുസരിച്ചു് ക്രിയാരൂപങ്ങൾ ചേരുന്നതു് താഴെ കാണുന്ന രീതിയിലാണു്.

	ഏ. വ.	ദ്വി. വ.	ബ. വ.
പ്ര. പു.	सः याति	तौ यातः	ते यान्ति
മ. പു.	त्वं यासि	युवां याथः	यूयं याथ
ഉ. പു.	अहं यामि	आवां यावः	वयं यामः

अहम्, आवाम्, वयम् എന്നിവമാത്രം ഉത്തമപുരുഷൻ എന്ന ഇനത്തിലും त्वम्, युवाम्, यूयम् എന്നിവ മാത്രം മദ്ധ്യമപുരുഷൻ എന്ന ഇനത്തിലും പെടുന്നു. ലോകത്തിലുള്ള മറ്റെല്ലാ പദങ്ങളും പ്രഥമപുരുഷൻ എന്ന ഇനത്തിലാണു് പെടുക. त्वं എന്നൎത്ഥം വരുന്ന भवान् എന്ന പദംകൂടി പ്രഥമപുരുഷനിലാണെന്നു് ഓൎക്കണം.

പ്രഥമപുരുഷനു് ഉദാഹരണം കാണിച്ചതു് सः तौ ते എന്നാണല്ലോ. അതു് സൎവ്വനാമമാണു്. സാധാരണ നാമങ്ങളുടെ രൂപങ്ങൾക്കു് ബഹുവചനത്തിൽ വ്യത്യാസമുണ്ടു്. അതിങ്ങനെയാണു്

बालः (കുട്ടി) बालौ (2 കുട്ടികൾ) बालाः (കുട്ടികൾ)

शिष्यः (ശിഷ്യൻ) शिष्यौ (2 ശിഷ്യന്മാർ) शिष्याः (ശിഷ്യന്മാർ)

എന്നിങ്ങനെ वृक्षः, वृक्षौ, वृक्षाः। सूर्यः, सूर्यौ, सूर्याः മുതലായവയും.

ചില ധാതുക്കളുടെ സ്വഭാവമനുസരിച്ചു് രൂപങ്ങളിൽ അല്പം ചില വ്യത്യാസങ്ങൾ കാണാം.

पठ പഠിക്കുക

पठति	पठतः	पठन्ति
पठसि	पठथः	पठथ
पठामि	पठावः	पठामः

ഇതിൽ पठ+अन्ति എന്നതിൽ अन्ति യിലെ അകാരം ലോപിച്ചിരിക്കുന്നു. ഉത്തമപുരുഷൻ पठामि पठावः पठामः എന്നതിൽ पठ എന്നതിലെ അകാരം ദീർഘിച്ചിരിക്കുന്നു.

अस् ഉണ്ടാവുക, ആവുക. अस्ति ഉണ്ടാകുന്നു, ആവുന്നു.

अस्ति	स्तः	सन्ति
असि	स्थः	स्थ
अस्मि	स्वः	स्मः

ഇതിൽ ദ്വിവചനബഹുവചനങ്ങളിൽ अस ധാതുവിന്റെ अ എന്ന ആദ്യത്തെ അക്ഷരം ലോപിച്ചിരിക്കുന്നു. अस्+सि എന്നതിൽ ഒരു സകാരവും ലോപിക്കുന്നു.

ആത്മനേപദം പരസ്മൈപദം

ധാതുക്കൾ രണ്ടുതരമുണ്ട്. ചിലതിനോട് കാലം മുതലായ അർത്ഥത്തിൽ ഒരുതരം പ്രത്യയങ്ങൾ ചേർക്കുന്നു. മററു ചില ധാതുക്കളോട് അതേ അർത്ഥത്തിൽ മറെറാരുതരം പ്രത്യയങ്ങളും ചേർക്കുന്നു. അതായത് ഓരോ അർത്ഥത്തിലും രണ്ടു സെററു പ്രത്യയം വീതമുണ്ടെന്നർത്ഥം. വർത്തമാനകാലാർത്ഥത്തിലുള്ള ഒരു സെററു പ്രത്യയങ്ങളാണ് നാം പഠിച്ചത്. മറെറാരു സെററു പ്രത്യയംകൂടി പഠിക്കാനുണ്ട്. രണ്ടു സെററു പ്രത്യയങ്ങളുടേയും അർത്ഥവും ഉദ്ദേശ്യവുമൊന്നുതന്നെയെന്ന കാര്യം മറക്കരുത്. മലയാളികൾക്ക് ഈ സമ്പ്രദായം പുതുമയായതിനാൽ മനസ്സിലാക്കാൻ വിഷമമായേക്കാം. ഉദാഹരിക്കാം.

നാം വസ്ത്രധാരണം ചെയ്യുന്നതിന്റെ ഉദ്ദേശ്യം നഗ്നത മറയ്ക്കലാണല്ലൊ. ഉദ്ദേശ്യമൊന്നാണെങ്കിലും സ്ത്രീകളും പുരുഷന്മാരും രണ്ടുതരം വസ്ത്രമാണല്ലൊ ധരിക്കുക പതിവ്. ഒന്നു ജാക്കററാണെങ്കിൽ മററത് ഷർട്ടാണ്. ഒന്നു സാരി, മററത് പാൻറ് അല്ലെങ്കിൽ മുണ്ട്. വസ്ത്രമേതായാലും അവയുടെ പൊതുഉദ്ദേശ്യം ഒന്നുതന്നെ.

ഇങ്ങനെ സംസ്കൃതധാതുക്കളിലും രണ്ടു വർഗ്ഗമുണ്ട്. അവയിൽ ഒരു വർഗ്ഗത്തിനിണങ്ങുന്നത് ഒരുതരം പ്രത്യയങ്ങളും മററു വർഗ്ഗത്തിനിണങ്ങുന്നത് മറെറാരുതരം പ്രത്യയങ്ങളുമാണ്. രണ്ടു പ്രത്യയങ്ങൾക്കും ഒരേ അർത്ഥം തന്നെ. അവയിൽ മുൻകാണിച്ച പ്രത്യയങ്ങളെ പരസ്മൈപദപ്രത്യയങ്ങളെന്നു വിളിക്കുന്നു. അവ പരസ്മൈപദധാതുക്ക

ളോടുകൂടി മാത്രമേ ചേർക്കുകയുള്ളു. മറെറാരുതരം പ്രത്യയങ്ങളെ ആത്മനേപദപ്രത്യയങ്ങളെന്നു വിളിക്കുന്നു. അവയെ ആത്മനേപദധാതുക്കളോടുകൂടിമാത്രമേ ചേർക്കു

രണ്ടു സെററ് പ്രത്യയങ്ങളുടേയും പരസ്പരസാദൃശ്യം കാണിക്കാൻ രണ്ടും ഒരുമിച്ച് താഴെ കൊടുക്കുന്നു.

	പരസ്മൈപദപ്രത്യയങ്ങൾ			ആത്മനേപദപ്രത്യയങ്ങൾ		
പ്ര. പു.	ति	तः	अन्ति	ते	इते	अन्ते
മ. പു.	सि	थः	थ	से	इथे	ध्वे
ഉ. പു.	मि	वः	मः	इ	वहे	महे

ഇവ ചേർന്ന ക്രിയാരൂപങ്ങളും തമ്മിൽ ഒത്തുനോക്കുക

പ്ര. പു.	पठति	पठतः	पठन्ति	भाषते	भाषेते	भाषन्ते
മ. പു.	पठसि	पठथः	पठथ	भाषसे	भाषेथे	भाषध्वे
ഉ. പു.	पठामि	पठावः	पठामः	भाषे	भाषावहे	भाषामहे

സൂക്ഷ്മമായി പരിശോധിച്ചാൽ ഈ രണ്ടുതരം പ്രത്യയങ്ങൾക്കും വളരെക്കുറച്ച് മാററമേ ഉള്ളു എന്ന് കാണാം. സാമാന്യമായിപ്പറഞ്ഞാൽ അന്ത്യസ്വരത്തിനുമാത്രമേ മാററം കാണുന്നുള്ളു. इ എന്ന അന്ത്യസ്വരം ए എന്നാവുന്നതാണ് കാര്യമായമാററം. വാസ്തവത്തിൽ ഒരേ പ്രത്യയംതന്നെ ദേശ്യഭേദമനുസരിച്ച് രൂപം മാറിയതാവാനാണ് വഴി *

---

* ആത്മനേപദം പരസ്മൈപദം എന്നിവയ്ക്ക് വൈയാകരണന്മാർ നല്കുന്ന നിർവ്വചനം അപര്യാപ്തമാണ്. പൂർവ്വാചാര്യന്മാരോടുള്ള ഭക്ത്യാദരങ്ങളാൽ മററുപലതുമെന്നതുപോലെ ഇവയുടെ നിർവ്വചനവും പാണിനി അങ്ങനെത്തന്നെ കൈക്കൊണ്ടതാവണം. വാസ്തവത്തിൽ ആ നിർവ്വചനത്തിന്റെതത്വവുമായി യോജിക്കാത്ത പ്രയോഗങ്ങളാണ് കാവ്യപുരാണങ്ങളിലധികവും കാണുന്നത്. ചരിത്രപരമായ ചില വസ്തുതകളാണ് ഈ വിഭജനത്തിനു കാരണമായി കരുതുക നല്ലത്. മധ്യേഷ്യയിൽ നിന്ന്, കാസ്പിയൻകടലിന്റെ പരിസരപ്രദേശങ്ങളിൽനിന്ന്, വിഭിന്ന പ്രദേശങ്ങളിലൂടെ വ്യത്യസ്തകാലഘട്ടങ്ങളിലായി സംഘം സംഘമായി സിന്ധുഗംഗാസമതലങ്ങളിൽ വന്നുചേർന്നവരാണ് ആര്യന്മാരെന്നാണല്ലോ ഭൂരിപക്ഷംഗവേഷകരുടേയും നിഗമനം. ഇന്ത്യയിലേക്ക് അവർ നടന്നുവന്ന മാർഗ്ഗം വ്യത്യസ്തമായിരുന്നു. ചിലർ പേർഷ്യവഴിക്കുവന്നു ചിലർ കാശ്മീർ വഴിക്കും. ഓരോ പ്രദേശങ്ങളിലും നൂററാണ്ടു

സന്ദർഭമനുസരിച്ചു് സ്ത്രീകളുടേയും പുരുഷന്മാരുടേയും ആടയാഭരണങ്ങളണിയുന്ന ചില കഥകളിനടന്മാരെപ്പോലെ കുറെ ധാതുക്കളുണ്ടു് അവയോടു് രണ്ടുതരം പ്രത്യയങ്ങളും ചേരും ഇത്തരം ധാതുക്കളെ ഉഭയ പദികൾ എന്നു വിളിക്കുന്നു (ഉഭയം=രണ്ടും) ഉദാഹരിക്കാം.

भज् (ഭജിക്കുക)

പരസ്മൈപദം			ആത്മനേപദം		
भजति	भजतः	भजन्ति	भजते	भजेते	भजन्ते
भजसि	भजथः	भजथ	भजसे	भजेथे	भजध्वे
भजामि	भजावः	भजामः	भजे	भजावहे	भजामहे

കാളോളം കുടിയേറിപ്പാർത്തുകൊണ്ടായിരിക്കണം അവരുടെ വരവ്. ചെന്നെത്തിയ സ്ഥലങ്ങളിലെല്ലാം താമസിച്ചിരുന്ന തദ്ദേശവാസികളുടെ ഭാഷകളുമായുള്ള സംസർഗ്ഗം കൊണ്ടോ പ്രാദേശിക വിലക്ഷണതകൊണ്ടോ മറ്റോ പ്രത്യയങ്ങൾക്കു രൂപമാറ്റം വന്നതാവാമതു്. മലയാളത്തിൽത്തന്നെ 'ആകുന്നു' എന്ന പദം ദേശ്യഭേദമനുസരിച്ചു് 'ആണു്' 'ആന്നു്' എന്നെല്ലാമാകുന്നുണ്ടല്ലോ. ഏതാണ്ടതുപോലെ പിന്നീടവർ സിന്ധുനദീതീരത്തിലൊത്തുചേർന്നപ്പോൾ രണ്ടുതരമുച്ചാരണവും സാധുവായി സ്വീകരിച്ചിരിക്കണം. എങ്കിലും ഇന്ന ധാതുവിനോടു് ഇന്ന പ്രത്യയമേ ചേർക്കാവൂ എന്ന നിബന്ധനയൊന്നും അക്കാലത്തുണ്ടായിരുന്നില്ല. എല്ലാ ധാതുക്കളോടും രണ്ടുതരം പ്രത്യയവും ഇഷ്ടംപോലെ ചേരും. വാല്മീകിക്കു് ഇങ്ങനെയൊരു ധാതുവിഭജനത്തെപ്പറ്റി ബോധമേ ഉണ്ടായിരുന്നില്ലെന്നു വാല്മീകിരാമായണത്തിൽനിന്നു് വ്യക്തമാണു്. മഹാഭാരതത്തിലേയും കഥ ഇതുതന്നെ. ധാതുഏതായാലും ഇഷ്ടംപോലെ രണ്ടുതരം പ്രത്യയങ്ങളിൽ ഏതെങ്കിലുമൊന്നുചേരും അന്നൊന്നും ഈ വിഭജനമേ ഇല്ല. പാണിനിയുടെ കാലം മുതല്ക്കാണു് ഇങ്ങനെയൊരു വിഭജനമുണ്ടായതും അനന്തരകാലീന പണ്ഡിതന്മാർ അതു് മുറുകെപ്പിടിച്ചതും. വിഭജിച്ചു് വിഭജിച്ചു് പാണിനിതന്നെ തോറ്റു. അവസാനം അനവധി ധാതുക്കളെ അദ്ദേഹം ഉഭയപദികൾ (രണ്ടു പദങ്ങളിലും ഇഷ്ടംപോലെ പ്രയോഗിക്കാവുന്ന) എന്ന മറ്റൊരു വിഭാഗം കൂടി കല്പിക്കുകയാണുണ്ടായതു്. ക്രിയയുടെ ഫലം പരനു് (അന്യനു്) ആണു് കിട്ടേണ്ടതെന്നു് വക്താവിനു വിവക്ഷയുണ്ടെങ്കിൽ പരസ്മൈപദവും ആത്മാവിനു (തനിക്കു) തന്നെയാണെങ്കിൽ ആത്മനേപദവും എന്നാണു് വൈയാകരണവ്യവസ്ഥ. സംസ്കൃതം ഭംഗിയായി കൈകാര്യം ചെയ്തുവരാരും ഈ വ്യവസ്ഥ പാലിച്ചിട്ടില്ല.

പരസ്മൈപദികൾ ആത്മനേപദികൾ ഉഭയപദികൾ എന്നീ മൂന്നു വകുപ്പുകളിൽനിന്നു് ഏതാനും ധാതുക്കൾ താഴെ കൊടുക്കുന്നു. എളുപ്പത്തിനുവേണ്ടി അതാതു ക്രിയയുടെ പ്രഥമപുരുഷനിലെ ഏകവചന രൂപമാണു് കാണിക്കുന്നതു്. ति, ते എന്ന പ്രത്യയങ്ങൾ നീക്കി ബാക്കിയുള്ള ഭാഗമാണു് ധാതുക്കൾ

പരസ്മൈപദം	ആത്മനേപദം	ഉഭയപദം
पठति=പഠിക്കുന്നു	लभते=ലഭിക്കുന്നു	भजति or भजते= ഭജിക്കുന്നു
चलति=ഇളകുന്നു	याचते=യാചിക്കുന്നു	पचति-ते=പാകം ചെയ്യുന്നു
वदति=പറയുന്നു	शोभते=ശോഭിയ്ക്കുന്നു	वपति-ते=വിതയ്ക്കുന്നു
लिखति=എഴുതുന്നു	मोदते=സന്തോഷിക്കുന്നു	वहति-ते=വഹിക്കുന്നു
नमति=നമസ്കരിക്കുന്നു	भाषते=സംസാരിക്കുന്നു	ह्वयति-ते=വിളിക്കുന്നു.
हसति=ചിരിക്കുന്നു	यतते=പ്രയത്നിക്കുന്നു	वयति-ते=നെയ്യുന്നു
पतति=വീഴുന്നു	सहते=സഹിക്കുന്നു	यजति-ते=യാഗം ചെയ്യുന്നു.
क्रीडति=കളിക്കുന്നു	वेपते=വിറക്കുന്നു	धावति-ते=ഓടുന്നു
खादति=ഭക്ഷിക്കുന്നു	वन्दते=വന്ദിക്കുന്നു	बोधति-ते=അറിയുന്നു

അഭ്യാസം

1 താഴെ കൊടുക്കുന്ന പ്രത്യയങ്ങൾ മേൽകാണിച്ചവയിൽ ഏതെങ്കിലും ധാതുക്കളോടു ചേർത്തു് സ്വന്തം വാക്യങ്ങളിലുപയോഗിക്കുക.

(ഉദാ- मि, वदामि, अहं वदामि)

1 मः, 2 थः, 3 से, 4 ति, 5 महे, 6 ध्वे
7 थः 8 सि 9 इते, 10 इ ।

II താഴെ കാണുന്ന ക്രിയാപദങ്ങളുടെ പുരുഷവചനങ്ങൾ നിർദ്ദേശിച്ചു ധാതുക്കളും പ്രത്യയങ്ങളും വേർതിരിച്ചെഴുതുക

1 क्षमामहे 2 खादन्ति 3 नमामि 4 वपावः 5 मोदेते
6 भजामः 7 भाषेथे 8 पचध्वे 9 लभन्ते 10 वन्दे ।

III തർജ്ജമചെയ്യുക.

1 वृक्षः पतन्ति 2 जनकः वदति 3 बालौ नमतः 4 मृगाः धावन्ति 5 युवां वदथः 6 अहं लिखामि 7 त्वं सहसे 8 वयं पठामः 9 जनाः यतन्ते 10 वृद्धाः वेपन्ते 11 पिता मोदते 12 सूर्यः शोभते ।

IV 1 ഞങ്ങൾ കളിക്കുന്നു 2 കുട്ടികൾ സന്തോഷിക്കുന്നു 3 വെപ്പുകാർ പാകം ചെയ്യുന്നു 4 ഞങ്ങൾ സംസാരിക്കുന്നു 5 ബ്രാഹ്മണർ യാഗം ചെയ്യുന്നു 6 ഞാൻ വിറയ്ക്കുന്നു 7 നിങ്ങൾ രണ്ടുപേർ സഹിക്കുന്നു 8 അവർ ഭക്ഷിക്കുന്നു 9 മരങ്ങൾ ഇളകുന്നു 10 ഞാൻ നമസ്കരിക്കുന്നു 11 രണ്ടു പിച്ചക്കാർ യാചിക്കുന്നു 12 ശിഷ്യന്മാർ വന്ദിക്കുന്നു

(सूदाः=വെപ്പുകാർ. द्विजाः=ബ്രാഹ്മണർ. वृक्षाः=മരങ്ങൾ. याचकौ=രണ്ടു പിച്ചക്കാർ. छात्राः=ശിഷ്യന്മാർ)

V തെറ്റുതിരുത്തിയെഴുതുക:—

1 वयं याचते 2 वृक्षाः पतति 3 यूयं वेपन्ते 4 आवां लिखथः 5 त्वं वदति 6 वयं भाषध्वे 7 शिष्यौ मोदसे 8 त्वं सहे 9 अहं भजते 10 जनकाः खादन्ति ।

VI താഴെ കാണുന്ന നാമങ്ങളും ക്രിയകളും ചേരുന്നപടി ചേർത്തു് വാക്യങ്ങളാക്കി മാറ്റുക

നാമം	ക്രിയ	നാമം	ക്രിയ
1 अहं	पठन्ति	6 देवौ	खादाम
2 शिष्याः	मोदावहे	7 वयं	शोभेते
3 वृक्षौ	रक्षथ	8 त्वं	सहन्ते
4 यूयं	पततः	9 जनाः	याचध्वे
5 आवां	लिखामि	10 यूयं	पठसि

VII യോജിക്കുന്ന പ്രത്യയങ്ങൾ ചേർത്ത് എഴുതുക
(ഉദാഃ- त्वं नम— त्वं नमसि ।)
1 अहं मोद— 2 यूयं शोभ— 3 जनाः पठ— 4 सूदाः पच— 5 शिष्याः यत— 6 भक्तः भज— 7 द्विजौ यज— 8 यूयं धाव— 9 आवां क्रीड— 10 धीराः सह— ।

VIII നിർദ്ദേശമനുസരിച്ച് രൂപങ്ങളെഴുതുക
(ഉദാ: ആത്മനേപദം മധ്യമപുരുഷൻ ദ്വിവചനം=भाषेथे)
1 പരസ്മൈ ഉത്തമ ബഹു 2 ആത്മനേ പ്രഥമ ബഹു 3 പരസ്മൈ മധ്യമ ബഹു 4 ആത്മ പ്രഥ ഏക 5 പര ഉത്ത ഏക 6 ഉഭയ ഉത്ത ദ്വി 7 പര മധ്യ ഏക 8 ഉഭയ മധ്യ ബഹു 9 ആത്മ ഉത്ത ദ്വി 10 ആത്മ മധ്യ ബഹു.

IX പദം പുരുഷൻ വചനം എന്നിവയെഴുതുക
ഉദാ:-पठावः പരസ്മൈപദം ഉത്തമപുരുഷൻ ദ്വിവചനം)
1 नमन्ति 2 सहसे 3 धावामि 4 यतावहे 5 लभन्ते 6 चलतः 7 भाषध्वे 8 लिखसि 9 क्रीडथ 10 याचध्वे ।

X മനഃപാഠമാക്കുക –
1 പരസ്മൈപദത്തിലെയും ആത്മനേപദത്തിലെയും വർത്തമാനകാലത്തിലെ പ്രത്യയങ്ങൾ (മുമ്പുവിധം)
2 ആ പ്രത്യയങ്ങൾ ചേർത്തരൂപങ്ങൾ (पठति, भाषते എന്നിവയുടെ മുമ്പുവിധം രൂപങ്ങൾ)
3 ധാതുക്കളുടെ അർത്ഥം.

ദിവസം രണ്ട്

(വിഭക്തി, പ്രത്യയം, രൂപം, വിഭക്ത്യർത്ഥങ്ങൾ, ഉദാഹരണം, അവ്യയം)

വിഭക്തി:— ക്രിയാപദങ്ങൾക്കെന്നപോലെ നാമങ്ങൾക്കും രൂപവ്യത്യാസങ്ങളുണ്ട്. പ്രവൃത്തി ഇന്ന സമയത്തു് നടക്കുന്നു അല്ലെങ്കിൽ ഇന്ന വിധത്തിൽ നടക്കുന്നു എന്നതിനെ ആസ്പദിച്ചാണ് ക്രിയാപദങ്ങൾക്ക് മാററം വരുന്നതു്. ക്രിയയോടുള്ള ബന്ധം കാണിക്കാനാണ് നാമങ്ങൾക്ക് രൂപഭേദം വരുന്നതു് എന്ന് സാമാന്യമായി പറയാം. മറെറാരു വിധത്തിൽ പറഞ്ഞാൽ ക്രിയയുടെ ആവശ്യമനുസരിച്ചാണ് നാമങ്ങൾക്ക് രൂപഭേദം വരുന്നതു്. ഉദാഹരിക്കാം.

എല്ലാ ക്രിയകൾക്കും അവയുടെ പ്രവൃത്തി നിർവ്വഹിക്കാൻ ഒരു കർത്താവു് ആവശ്യമാണ്. ഒരു പദം ആശയമായിത്തീരണമെങ്കിൽ കർത്താവും ക്രിയയും കൂടാതെ കഴിയുകയില്ല. അവയിലൊന്നു മാത്രം പറഞ്ഞാൽ ഒരപൂർണ്ണത തോന്നും. 'നടക്കുന്നു' എന്നു മാത്രം പറഞ്ഞാൽ ആ ക്രിയ എന്തോ ഒന്നാവശ്യപ്പെടുന്നതുപോലെ തോന്നുന്നു. നടക്കുക എന്ന പ്രവൃത്തി നിറവേററാൻ ഒരാൾ വേണം. അയാളെ കിട്ടിയാൽ ക്രിയയുടെ അത്യാവശ്യം നിറവേറിയതായി തോന്നും; 'കുട്ടി നടക്കുന്നു' എന്നു പറഞ്ഞാൽ ക്രിയയുടെ ആ ആവശ്യം നിറവേറിയതായി തോന്നുന്നുണ്ടല്ലോ.

എന്നാൽ ചില ക്രിയകൾക്ക് അങ്ങനെ ഒരു പദം കൊണ്ടു മാത്രം ഈ ആവശ്യം നിറവേറുകയില്ല. ക്രിയയുടെ സ്വഭാവമനുസരിച്ച് രണ്ടും മൂന്നും പദങ്ങൾ വേണ്ടിവരും. 'അടിച്ചു' എന്ന ഒരു ക്രിയ. 'അമ്മ അടിച്ചു' എന്ന് കർത്താവു ചേർത്തു പറഞ്ഞാലും അതിനെന്തോ ഒരു പോരായ്മ തോന്നും. ആ പോരായ്മയുടെ കാരണമിതാണ്. അടിക്കാൻ ഒരാൾ വേണം, അതു കൊള്ളാൻ മറെറാരാളും. ആ മറെറാരാളെ ഇവിടെ കാണാനില്ല. 'അമ്മ കുട്ടിയെ അടിച്ചു' എന്നായയാൽ ക്രിയയുടെ അത്യാവശ്യം നിറവേറി. അതുപോലെ 'അമ്മ പറഞ്ഞു' എന്ന വാക്യത്തിലും ഒരു പോരായ്മ തോന്നുന്നുണ്ട്. പറഞ്ഞതു കേൾക്കാൻ ഒരാളും പറയാൻ ഒരു വിഷയവും ആ ക്രിയക്കാവശ്യമാണ്. 'അമ്മ കുട്ടിയോടു കഥ പറഞ്ഞു' എന്നായാൽ ഒരു വിധം തൃപ്തിയായി. ഈ വിവരണത്തിൻെറ വെളിച്ചത്തിൽ താഴെ കാണുന്ന വാക്യങ്ങൾ ഒന്നു പരിശോധിക്കുക.

കുട്ടി നടക്കുന്നു.

അമ്മ കുട്ടിയെ അടിച്ചു.

അമ്മ കുട്ടിയോട്ട് കഥ പറഞ്ഞു.

അമ്മ കുട്ടിക്ക് അപ്പം കൊടുത്തു.

അമ്മ കുട്ടിയിൽ നിന്നു് വിവരം അറിഞ്ഞു.

അമ്മ കുട്ടിയുടെ നിലവിളി കേട്ടു.

അമ്മ കുട്ടിയിൽ ഒരു നല്ല ഭാവി കാണുന്നു.

ഈ വാക്യങ്ങളിൽ കുട്ടി എന്ന നാമത്തിനു വന്ന മാററം ശ്രദ്ധി ക്കുക. അടിയിൽ വരയിട്ട പദങ്ങരം മാററിയാൽ ആ വാക്യങ്ങരംക്കു് ഒരു അപൂർണ്ണത തോന്നുന്നുണ്ടല്ലോ. ഈ അപൂർണ്ണത പരിഹരിക്കാൻ വേണ്ടി നാമങ്ങരംക്കു വരുന്ന രൂപ വ്യത്യാസമാണു് വിഭക്തി. വിഭ ക്തി എന്ന പദത്തിനു് 'വിഭജനം' (വേർതിരിയൽ) എന്നർത്ഥം. ക്രി യയുടെ ആവശ്യം പ്രമാണിച്ചു് നാമങ്ങരംക്കു് വരുന്ന രൂപ വിഭജന മാണു് വിഭക്തിയെന്നു് മൊത്തത്തിൽ പറയാം. പക്ഷേ ഒരു വിഭ ക്തികുമാത്രം ക്രിയകളുടെ ആവശ്യം പ്രമാണിച്ചല്ല, നാമങ്ങളുടെ ആ വശ്യം പ്രമാണിച്ചാണു് രൂപ ഭേദം വരുന്നതു്. 'ഇതു് കുട്ടിയുടെ വീ ടാണു്' എന്ന വാക്യത്തിൽ 'വീടു്' എന്ന നാമപദവുമായാണു് 'കുട്ടി യുടെ' എന്ന പദം ബന്ധപ്പെടുന്നതു്. അതായതു് കുട്ടിയുടെ എന്ന പദം വീടു് എന്ന നാമപദത്തിൻെറ ആവശ്യമാണു് നിറവേറുന്ന തെന്നർത്ഥം.

വിഭക്തി ഇങ്ങനെ 'ഏഴാ'യി തിരിയുന്നു. അവയിൽ ഒന്നാം വിഭജനം എന്നതിനെ സംസ്കൃതമാക്കുമ്പോരം പ്രഥമാവിഭക്തി എ ന്നു പറയുന്നു. രണ്ടാമത്തേതു് ദ്വിതീയാവിഭക്തി അങ്ങനെ തൃതീയ, ചതുർത്ഥി, പഞ്ചമി, ഷഷ്ഠി, സപ്തമി എന്നിങ്ങനെ ഏഴു വിഭക്തിക ളാണുള്ളതു്. ഈ വിഭക്തികളെക്കൊണ്ടാണു് മേൽകാണിച്ച ഏഴു രൂ പങ്ങളെ വിളിക്കുന്നതു്.

വിഭക്തികരംക്കു് വചനഭേദമനുസരിച്ചു് മലയാളത്തിലും മററു ഭാഷകളിലും ഈരണ്ടു രൂപങ്ങളുണ്ടാകുന്നു. കുട്ടി, കുട്ടികരം; കുട്ടിയെ, കുട്ടികളെ; കുട്ടിയോടു, കുട്ടികളോടു് എന്നിങ്ങനെ. സംസ്കൃതത്തിൽ ദ്വിവചനം എന്നൊരു വചനം കൂടുതലുണ്ടല്ലോ. അതിനാൽ ഓരോ വിഭക്തിയിലും ഏക വചനം, ദ്വിവചനം ബഹുവചനം എന്നിങ്ങ നെ മുമ്മൂന്നുരൂപങ്ങളുണ്ടാകുമെന്നു് ഓർക്കണം. താഴെക്കൊടുക്കുന്ന രൂ പങ്ങരം പരിശോധിക്കുക.

ഏകവചനം		ദ്വിവചനം		ബഹുവചനം	
പ്രഥ–ബാല:*	ബാലൻ	ബാലൗ	ബാലന്മാർ	ബാലാഃ	ബാലന്മാർ
ദ്വിതീ–ബാലമ്	ബാലനെ	ബാലൗ	ബാലന്മാരെ	ബാലാൻ	ബാലന്മാരെ
തൃതീ–ബാലേന	ബാലനാൽ	ബാലാഭ്യാമ്	ബാലന്മാരാൽ	ബാലൈഃ	ബാലന്മാരാൽ
ചതു–ബാലായ	ബാലന്ന്	ബാലാഭ്യാമ്	ബാലന്മാൎക്ക്	ബാലേഭ്യഃ	ബാലന്മാൎക്ക്
പഞ്ച– ബാലാത്	ബാലനിൽനിന്നു്	ബാലാഭ്യാമ്	ബാലന്മാരിൽനിന്നു്	ബാലേഭ്യഃ	ബാലന്മാരിൽനിന്നു്
ഷഷ്ഠീ-ബാലസ്യ	ബാലന്റെ	ബാലയോഃ	ബാലന്മാരുടെ	ബാലാനാമ്	ബാലന്മാരുടെ
സപ്ത–ബാലേ	ബാലനിൽ	ബാലയോഃ	ബാലന്മാരിൽ	ബാലേഷു	ബാലന്മാരിൽ

ബാലശബ്ദത്തിനു വരുന്ന ഈ രൂപഭേദങ്ങൾക്കു കാരണം പ്രത്യയങ്ങളാണു്. പക്ഷേ ക്രിയകളെപ്പോലെ കാലം മുതലായ അൎത്ഥമല്ല ഇ

[*ബാലഃ ബാലൈഃ കവിഃ പ്രഭുഃ മുതലായ ശബ്ദങ്ങളിൽ അവസാനം കാണുന്ന രണ്ടു കുത്തിനു വിസൎഗ്ഗം എന്നാണു് പേരു്. ആ വിസൎഗ്ഗത്തിന്റെ ഉച്ചാരണം ഇന്നു് പലയിടത്തും പല വിധത്തിലാണു് പ്രയോഗിച്ചു കാണുന്നതു്. വിസൎഗ്ഗം എന്ന പദത്തിനു് വിടുക എന്നാണൎത്ഥം 'വിട്ടുച്ചരിക്കുക' ഇതാണു് വിസൎഗ്ഗം കൊണ്ടുദ്ദേശിക്കുന്നതു്. അതിന്റെ ചിഹ്നമാണു് ആ രണ്ടു കുത്തു്. ബാലഃ എന്നിടത്തു് ഉച്ചാരണം ഇന്നു് 'ബാലഹ' എന്നായിട്ടുണ്ടു്. അതു് തെററായ ഉച്ചാരണമാണു് അതിന്റെ ശരിയായ ഉച്ചാരണം ഗുരുമുഖത്തിൽനിന്നു ഓതി പഠിക്കേണ്ടതാണു്. ശുദ്ധമായ വിസൎഗ്ഗോച്ചാരണം കേരളത്തിൽ ഇന്നു് കൊടുങ്ങല്ലൂർ ഗുരുകുലത്തിലെ അന്തേവാസികളുടെ പരമ്പരയിൽ മാത്രം ഏറെക്കുറെ തങ്ങിനിൽക്കുന്നുണ്ടു്. പൊതുവിൽ ഇന്നു് വിസൎഗ്ഗത്തിന്റെ സ്ഥാനത്തു് 'ഹ' കാരമാണു് ഉപയോഗിക്കുന്നതു്. ഓതിപ്പഠിക്കാൻ അവസരം ലഭിക്കാത്ത വിദ്യാൎത്ഥികൾ ബാലൈഃ കവിഃ എന്നിവ ബാലൈഹ, കവിഹ എന്നു് ഉച്ചരിച്ചു എന്നു് വരാം. ആ ഉച്ചാരണം അത്യന്തം ആഭാസമാണു്. അല്പം ദുഷിച്ചായാലും 'ബാലഹ' 'ബാലൈഹി' 'കവിഹി' 'പ്രഭുഹു' എന്നുതന്നെ ഉച്ചരിക്കണം. ബാലയോഃ (ബാലയോഹൊ) ലക്ഷ്മീഃ (ലക്ഷ്മീഹി). സാദ്ധ്യതയുള്ളപക്ഷം സംസ്കൃത പണ്ഡിതന്മാരിൽ നിന്നു് ഈ വിസൎഗ്ഗത്തിന്റെ ഉച്ചാരണം കേട്ടു പഠിക്കുന്നതു നന്നു്. എഴുതുമ്പോൾ വിസൎഗ്ഗത്തിനു് ഹ, ഹി, ഹു എന്നെല്ലാം വരാതിരിക്കാൻ ശ്രദ്ധിക്കണം. ബാലഹ ബാലൈഹി കവിഹി എന്നുച്ചരിച്ചാലും ബാലഃ ബാലൈഃ കവിഃ എന്നേ എഴുതാവൂ.]

വസ്സുള്ളതു്. ക്രിയയ്ക്കാവശ്യമായ കർത്താവു്, കർമ്മം, കരണം മുതലായ അൎത്ഥങ്ങൾ തോന്നിക്കുകയാണു് ഈ പ്രത്യയങ്ങൾ ചെയ്യുന്നതു്. അവയുടെ അൎത്ഥങ്ങളും മററും വഴിയേ വിവരിക്കുന്നതാണു്.

നാമങ്ങളുടെ രൂപഭേദത്തിനു കാരണമായ വിഭക്തി പ്രത്യയങ്ങൾ താഴെ കൊടുക്കുന്നു.

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	स्	औ	अः
द्वितीया	अम्	औ	अः
तृतीया	आ	भ्याम्	भिः
चतुर्थी	ए	भ्याम्	भ्यः
पञ्चमी	अः	भ्याम्	भ्यः
षष्ठी	अः	ओः	आम्
सप्तमी	इ	ओः	सु

ഈ പ്രത്യയങ്ങളെ സ്വരപ്രത്യയങ്ങളെന്നും വ്യഞ്ജനപ്രത്യയങ്ങളെന്നും രണ്ടായി തരം തിരിക്കുക. താഴെ വരയിട്ടവ വ്യഞ്ജനപ്രത്യയങ്ങളും മററുള്ളവ സ്വരപ്രത്യയങ്ങളുമാണു്. സ്വരപ്രത്യയങ്ങൾ സ്വരത്തിൽ തുടങ്ങുന്നവയായിരിക്കും. വ്യഞ്ജനപ്രത്യയങ്ങൾ വ്യഞ്ജനത്തിലും ആരംഭിക്കും. ഈ വിഭജനം പദങ്ങളുടെ രൂപരചനയിൽ അത്യന്തം ഉപകരിക്കും. സ്വരാന്തപദങ്ങൾ സ്വരാദി പ്രത്യയങ്ങളോടും വ്യഞ്ജനാന്തപദങ്ങൾ വ്യഞ്ജനാദിപ്രത്യയങ്ങളോടും ചേരുമ്പോഴാണു് രൂപനിഷ്പത്തിയിൽ കാര്യമായ മാററം വന്നുകാണുന്നതു് അതായതു് സ്വരവും സ്വരവും തമ്മിലും വ്യഞ്ജനവും വ്യഞ്ജനവും തമ്മിലും ചേരുന്നിടത്താണു് വൎണ്ണങ്ങൾക്കു് കാര്യമായും മാററം വരുന്നതെന്നൎത്ഥം.

ദ്വിവചനത്തിന്നു് ആകെ മൂന്നു പ്രത്യയമേ ഉള്ളു. മററു വചനങ്ങളോടു സമസംഖ്യമാക്കാൻ വേണ്ടി ഒരേ പ്രത്യയമാവൎത്തിക്കുകയാണു് രണ്ടും മൂന്നും വിഭക്തികളുടെ അൎത്ഥം ഒരേ പ്രത്യയം കുറിക്കുന്നുവെന്നൎത്ഥം.

'അ' എന്ന സ്വരത്തിലവസാനിക്കുന്ന 'ബാല' ശബ്ദത്തോടു് മേൽ കാണിച്ച പ്രത്യയങ്ങൾ ചേൎന്നപ്പോൾ വന്ന വ്യത്യാസം ഒന്നു പരിശോധിക്കുക. (ल् + अ = ल. ഈ വിഷയം നാലാം ദിവസം വിവരിക്കും.) അതിൽ വ്യഞ്ജനപ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുന്നിടത്തെല്ലാം വലിയ വ്യത്യാസമൊന്നും കാണു

ണില്ല. സ്വരപ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുന്നിടത്തു് കാര്യമായ മാററങ്ങൾ കാണാനുണ്ടുതാനും.

ഇനി വ്യഞ്ജനാന്തമായ ശരൽശബ്ദത്തോടു് ഈ പ്രത്യയങ്ങളൊന്നു് ചേർത്തുനോക്കുക.

	एक.	द्वि.	बहु.
प.	शरद्	शरदौ	शरदः
द्वि.	शरदम्	शरदौ	शरदः
तृ.	शरदा	शरद्भ्याम्	शरद्भिः
च.	शरदे	शरद्भ्याम्	शरद्भ्यः
प.	शरदः	शरद्भ्याम्	शरद्भ्यः
ष.	शरदः	शरदोः	शरदाम्
स.	शरदि	शरदोः	शरत्सु

ഇവിടെ രണ്ടിടത്തുമാത്രമേ ചെറിയൊരു മാററം വരുന്നുള്ളു. പ്രഥമ ഏകവചനത്തിൽ स् പ്രത്യയം കാണാനില്ല. സപ്തമി ബഹുവചനത്തിൽ शरद्+सु എന്നതു് शरत्सु എന്നായിട്ടുണ്ടു്. സന്ധിപ്രകരണത്തിൽ ഈ മാററത്തിൻെറ കാരണം വ്യക്തമാകും.

മേൽപറഞ്ഞ പ്രത്യയങ്ങൾ നാമങ്ങളോടു ചേക്കുമ്പോൾ ഏററവും ചുരുങ്ങിയ മാററം വരുന്നതു് शरद् എന്ന ശബ്ദത്തിലാണു്. ഏററവും അധികം മാററം വരുന്നതു് बाल മുതലായ അകാരാന്തശബ്ദത്തിലും. बाल ശബ്ദത്തിൻെറയും शरद् ശബ്ദത്തിൻെറയും ഓരോ രൂപവും ഒന്നു താരതമ്യപ്പെടുത്തി നോക്കുക. സ്വരത്തിലവസാനിക്കുന്ന ശബ്ദങ്ങളോടു് ചേരുമ്പോഴുണ്ടാകുന്ന മാററം വ്യഞ്ജനത്തിലവസാനിക്കുന്നശബ്ദങ്ങളോടു് ചേരുമ്പോൾ ഈ പ്രത്യയങ്ങൾക്കുണ്ടാകുകയില്ലഎന്നു് സാമാന്യമായി പറയാം. बाल+अः = बालात् बालस्य എന്നിങ്ങനെ രൂപഭേദം വരുന്നതെങ്ങനെയെന്നു സംശയം തോന്നാം. അതെല്ലാം ചില ഭാഷകളുടെ സ്വഭാവമെന്നു കരുതുകയേ നിർവ്വാഹമുള്ളു ഇംഗ്ലീഷിൽ book+s=books, wife+s=wives baby+s =babies, foot+s=feet, woman+s=women തുടങ്ങിയ പദങ്ങളിൽ 's' പ്രത്യയം ചേരുമ്പോൾ വരുന്ന രൂപഭേദം നോക്കുക.

സംബോധനപ്രഥമ എന്ന ഒരു വിഭക്തികൂടി ഇതിനുള്ളിൽ കൂട്ടിച്ചേർത്തു് നാമരൂപങ്ങൾ ഉരുവിട്ടുവരാറുണ്ടു്. അങ്ങനെ വിഭക്തികളുടെ എണ്ണം എട്ടാക്കുന്നതിൽ പല കുഴപ്പങ്ങളും വന്നുകാണുന്നുണ്ടു്.

പ്രഥമാവിഭക്തിതന്നെയാണ് സംബോധനയ്ക്കും ഉപയോഗിക്കുന്നത്. ഏകവചനത്തിൽ മാത്രമേ സംബോധനയിൽ വ്യത്യാസം വന്നുകാണുന്നുള്ളു. അതിനെ മറ്റൊരു വിഭക്തി എന്ന നിലയ്ക്ക് ഇവിടെ സ്വീകരിക്കുന്നില്ല. കാരണമിതാണ്. 1) സംബോധനപ്രഥമയ്ക്കു പ്രഥമാവിഭക്തിയിൽനിന്നു വളരെക്കുറച്ചു വ്യത്യാസമേയുള്ളു. 2) हे बाल हे बालौ हे बालाः എന്നിങ്ങനെ സംബോധനരൂപമാണെന്നുകാണിക്കാൻ हे എന്നൊരു നിപാതം കൂട്ടിച്ചേർത്തു പഠിപ്പിക്കുന്നതു കൃത്രിമമാണ്. हे എന്നതൊരു പ്രത്യയമല്ലല്ലോ. 3) വിഭക്തികളുടെ സംഖ്യ, അതും കൂട്ടിച്ചേർത്ത് എട്ടാക്കി വർദ്ധിപ്പിക്കുന്നതു കുട്ടികൾക്ക് ആശയക്കുഴപ്പത്തിനു കാരണമാകും. 4) പാണിനി തന്നെ അതിൽ ഏകവചനത്തെ മാത്രമേ സംബുദ്ധി (സംബോധന) എന്നു വിളിക്കുന്നുള്ളു

സംബോധനയിൽ വ്യത്യാസം വരുന്നവ താഴെ കൊടുക്കുന്നു.

1. स् (ഏകവചനപ്രത്യയം) ലോപിക്കും. ഉദാ– बाल, गोपाल ।
2. ഇകാര ഉകാര ഋകാരാന്തപദങ്ങളുടെ അന്ത്യസ്വരത്തിന് ഗുണം വരും. ഗുണം സ്വരവികാരമാണ്. വർണ്ണവികാരങ്ങളെപ്പറ്റി പറയുമ്പോൾ അതു വിവരിക്കും. ഉദാ–कवे, प्रभो, पितः
3. പദത്തിന്റെ അവസാനത്തെ ദീർഘസ്വരം ഹ്രസ്വമാകും

   ഉദാ– जननी–जननि, श्रीमान्–श्रीमन् ।
4. ആകാരാന്ത സ്ത്രീലിംഗശബ്ദങ്ങൾ ഏകാരാന്തങ്ങളാകും

   ഉദാ- सीता–सीते, शोभना–शोभने ।

ഇനി വിഭക്തികളുടെ അർത്ഥം വിശദമായി ഒന്നു വിവരിക്കാം.

प्रथमा– പ്രഥമാവിഭക്തിക്ക് മലയാളത്തിലെന്നപോലെ പ്രത്യേകിച്ച് എടുത്തുകാട്ടത്തക്ക അർത്ഥമില്ല. ആ പദത്തിന്റെ സ്വതാവയുള്ള അർത്ഥമേ ഇതിനുള്ളു. ക്രിയയുമായി ഏററവും അടുത്തബന്ധമാണ് അതിനുള്ളതു്.

ഉദാ– बालः पठति — ബാലൻ പഠിക്കുന്നു.

वृक्षाः चलन्ति — വൃക്ഷങ്ങൾ ഇളകുന്നു.

द्वितीया– ദ്വിതീയാവിഭക്തിക്ക് അതിനെ, അതിലേയ്ക്കു, അതിനോട് എന്നെല്ലാം അർത്ഥമുണ്ട്.

ഉദാ– अहं बालं पश्यामि — ഞാൻ ബാലനെ കാണുന്നു.

रामः ग्रामं गच्छति — രാമൻ ഗ്രാമത്തിലേയ്ക്കുപോകുന്നു.

जनकः पुत्रान् वदति — ജനകൻ പുത്രന്മാരോട് പറയുന്നു

तृतीया– തൃതീയയ്ക്ക് അതിനാൽ, അതുകൊണ്ട്, അതിലൂടെ എന്നെല്ലാമർത്ഥം.

ഉദാ– बालः भयेन क्रन्दति — ബാലൻ ഭയത്താൽ കരയുന്നു.

भक्तः पुष्पैः देवं पूजयति — ഭക്തൻ പുഷ്പങ്ങൾകൊണ്ട് ദേവനെ പൂജിക്കുന്നു.

गजः काननेन गच्छति — ആന കാട്ടിലൂടെ പോകുന്നു

चतुर्थी– ചതുർത്ഥിക്ക് അതിനായി അതിനായിക്കൊണ്ട്, അതിനു എന്നർത്ഥം

ഉദാ– जनकः बालाय पुस्तकं यच्छति — ജനകൻ ബാലനു പുസ്തകം കൊടുക്കുന്നു.

पञ्चमी– പഞ്ചമിക്ക് അതിൽനിന്നു, അതിനേക്കാൾ, അതിനാൽ എന്നെല്ലാമർത്ഥം.

ഉദാ– वृक्षात् फलं पतति — വൃക്ഷത്തിൽനിന്നു ഫലം വീഴുന്നു.

रामः कृष्णात् समर्थतरः — രാമൻ കൃഷ്ണനേക്കാൾ സമർത്ഥനാണ്.

बालः भयात् क्रन्दति — ബാലൻ ഭയത്താൽ നിലവിളിക്കുന്നു.

षष्ठी– ഷഷ്ഠിക്ക് അതിനു, അതിന്റെ അതിൽവെച്ച് എന്നെല്ലാം അർത്ഥം.

ഉദാ– बालस्य गृहं — ബാലന്റെ വീട്

रामस्य माता अस्ति — രാമനു അമ്മയുണ്ട്.

बालानां रामः समर्थः — ബാലന്മാരിൽവെച്ച് രാമൻ സമർത്ഥൻ.

सप्तमी– സപ്തമിക്ക് അതിൽ, അതിൽവെച്ച് എന്നിവയർത്ഥം

ഉദാ– जनकः गृहे अस्ति — അച്ഛൻ ഗൃഹത്തിലുണ്ട്.

बालेषु रामः श्रेष्ठः — ബാലന്മാരിൽവെച്ച് രാമൻ ശ്രേഷ്ഠനാകുന്നു.

നാമങ്ങൾ

താഴെ കൊടുക്കുന്ന നാമപദങ്ങൾ അകാരത്തിലവസാനിക്കുന്നു. അതിനാൽ അവ അകാരാന്തങ്ങൾ (അ എന്ന അക്ഷരത്തിലവസാനിക്കുന്നവ) ആണ്. വിഭക്തി, വചനം എന്നിവ പ്രമാണിച്ച് അവയുടെ രൂപങ്ങൾ ബാലശബ്ദംപോലെ ഇരുപത്തൊന്നായി മാറുന്നു

1) आपण അങ്ങാടി	11) कुमार കുമാരൻ	21) मृग മൃഗം
2) कन्दुक പന്ത്	12) गुण ഗുണം	22) शर ശരം
3) ग्राम ഗ്രാമം	13) दोष ദോഷം	23) शिष्य ശിഷ്യൻ
4) चोर കള്ളൻ	14) चन्द्र ചന്ദ്രൻ	24) आचार्य ഗുരുനാഥൻ
5) धनिक പണക്കാരൻ	15) सूर्य സൂര്യൻ	25) प्रकाश പ്രകാശം
6) मार्ग വഴി	16) जन ജനം	26) वृक्ष മരം
7) विजय വിജയം	17) निषाद | കാട്ടാ	27) पादप മരം
8) वीर വീരൻ	18) व्याध | ളൻ	28) ज्येष्ठ ജ്യേഷ്ഠൻ
9) श्रेष्ठ ശ്രേഷ്ഠൻ	19) पवन കാററ്	29) कनिष्ठ അനുജൻ
10) व्याघ्र പുലി	20) वात കാററ്	30) मातुल അമ്മാവൻ

അവ്യയങ്ങൾ

നാമങ്ങൾക്കും ക്രിയകൾക്കുമെന്നപോലെ വിഭക്തിവചനപുരുഷഭേദമനുസരിച്ച് അവ്യയങ്ങൾക്ക മാററം വരുന്നതല്ല. അവയെ ഇവിടെ കാണുന്നപടിതന്നെ ഉപയോഗിക്കാം. അവ്യയങ്ങളെപ്പററി വിശദപഠനം ഇനി വരുന്നുണ്ട്.

* च=ഉം(and)
वा=ഓ (or)
अपि= ഉം, കൂടി (also)
दिवा=പകൽ

सह, सार्धम् | കൂടെ
समं, साकम् | Alongwith
* विना കൂടാതെ
सदा, सर्वदा എല്ലായ്പ്പോഴും

---

* च, वा എന്നീ അവ്യയങ്ങൾ ഒന്നിലധികം പദങ്ങളെ കൂട്ടിച്ചേർക്കാൻ ഉപയോഗിക്കുന്നു. ഇംഗ്ലീഷിൽ and, or എന്നിവപോലെ; ഹിന്ദിയിൽ और या എന്നിവപോലെ. എന്നാൽ പ്രയോഗത്തിലല്പം വ്യത്യാസമുണ്ട്. ഇംഗ്ലീഷിലും ഹിന്ദിയിലും സമുച്ചയിക്കേണ്ട പദങ്ങളിൽ അന്ത്യപദത്തിനു തൊട്ടുമുമ്പാണിവ ചേർക്കുക. പക്ഷേ സംസ്കൃതത്തിൽ അന്ത്യപദത്തിനു ശേഷമാണെന്നൊരു വ്യത്യാസമുണ്ട്. Father, mother and uncle पिता माता और मामा എന്നു സംസ്കൃതത്തിലാകുമ്പോൾ पिता माता मातुलः च എന്നാകും. वा എന്നതും ഇതുപോലെത്തന്നെയാണുപയോഗിക്കുക.

* കൂടെ, കൂടാതെ എന്നർത്ഥത്തിലുള്ള അവ്യയം ചേർക്കുമ്പോൾ ബന്ധപ്പെട്ട പദം തൃതീയാവിഭക്തിയിൽ പ്രയോഗിക്കണം बालेन सह, बालेन विना ।

नक्तं = രാത്രി
इति = എന്നു്
न = അല്ല, ഇല്ല
अथवा = അല്ലെങ്കിൽ

अथ
पुनः
ततः
अनन्तरं } അതിനു ശേഷം

അഭ്യാസം

I മലയാളത്തിൽ അർത്ഥമെഴുതുക:

1) गुणैः 2) धनिकेषु 3) पवनस्य 4) मातुलान् 5) दोषेभ्यः 6) वीरे 7) चन्द्रे 8) प्रकाशेभ्यः 9) वृक्षयोः 10) आचार्यम् ।

II സംസ്കൃതപദങ്ങളെഴുതുക:

1) വിജയംകൊണ്ടു് 2) ദോഷങ്ങളിൽ 3) മൃഗങ്ങളാൽ 4) മരങ്ങളെ 5) രണ്ടു കള്ളന്മാരുടെ 6) ആങ്ങാടിയിലേയ്ക്കു് 7) ഗ്രാമത്തിലൂടെ 8) രണ്ടു പുത്രന്മാരിൽവെച്ചു് 9) അച്ഛനേക്കാരം 10) പുലികളേ്

III തർജ്ജമ ചെയ്യുക:

a) 1) दिवा सूर्यः नक्तं चन्द्रः च आकाशे शोभेते । 2) कर्षकाः क्षेत्रे बीजं वपन्ति । 3) ग्रामात् चोराः धावन्ति । 4) यूयं कन्दुकैः क्रीडथ । 5) जनाः विजयेन मोदन्ते । 6) रामस्य कनिष्ठः भरतः भवति । 7) बालानां मातुलस्य नाम कुमारः इति* । 8) वयं आचार्यान् वन्दामहे । 9) धनिकाः वीराः न सन्ति । 10) आचार्यः शिष्यैः सह आपणं यान्ति ।

b) 1) അവരുടെ വീട്ടിൽ കട്ടികരം ഇല്ല. 2) മൃഗങ്ങരം കാട്ടിലൂടെ ഓടുന്നു. 3) വൃക്ഷങ്ങളുടെ ശാഖകരം ഇളകുന്നു. 4) അവൻ സത്യം പറയുന്നു. 5] നിങ്ങരം രണ്ടു പേർ വിജയത്തിനായി യത്നിക്കുന്നു. 6) വെപ്പുകാരൻ അന്നം പാകം ചെയ്യുന്നു 7) ഞങ്ങരം രണ്ടു പേർ ദുഃഖം സഹിക്കുന്നു. 8) ബ്രാഹ്മണന്മാർ ദേവന്മാരുടെ സന്തോഷത്തിനു യാഗംചെയ്യുന്നു. 9) അവരിൽവെച്ചു് ഗോപാലനാണു്

* സംസ്കൃതത്തിൽ എല്ലാ വാക്യത്തിലും ആകുന്നു എന്ന പൂർണ്ണക്രിയയ്ക്കു വേണ്ടി अस्ति, भवति എന്നീ ക്രിയകരം ചേർത്തിട്ടില്ലെങ്കിലും ആ അർത്ഥം കിട്ടിക്കൊള്ളും. Smoking prohibited എന്നു പറഞ്ഞാൽ Smoking is prohibited എന്നർത്ഥം കിട്ടുന്ന പോലെ. School closed Books sold here.

ശ്രേഷ്ഠൻ. 10) ആനകളിൽനിന്നുള്ള ഭയത്താൽ ഓടുകയും ചാടുകയും വീഴുകയും ചെയ്യുന്നു.

IV താഴെ കൊടുക്കുന്ന പ്രത്യയങ്ങൾ മേൽകാണിച്ച പ്രകാരം നാമങ്ങളോട് ചേർത്ത് സ്വന്തം വാക്യങ്ങളിൽ പ്രയോഗിക്കുക.

ഉദാഃ- इ, ग्राम+इ=ग्रामे । ग्रामे जनाः वसन्ति ।

1) आ 2) अः 3) आम् 4] ए 5] भिः 6) भ्याम् 7) इ 8) सु 9) ओः 10) अम् ।

V താഴെ കാണുന്ന നാമ പദങ്ങളുടെ വിഭക്തി, വചനം എന്നിവ നിർദ്ദേശിച്ച് പ്രത്യയങ്ങൾ വേർതിരിച്ച് എഴുതുക.

ഉദാഃ- बालस्य- षष्ठी, एकवचनम्= बाल+अः ।

1] जनैः 2] ग्रामात् 3] पावनानाम् 4 निषादस्य 5] दोषे 6] व्याघ्रेभ्यः 7] वृक्षाभ्याम् 8) सूर्यात् 9] चन्द्राय 10] दीपयोः ।

VI താഴെ വരയിട്ട പദങ്ങളോട് യോജിക്കുന്ന വിഭക്തി പ്രത്യയങ്ങൾ ചേർക്കുക.

1] अहं वृक्ष पतामि । 2] भक्त ईश्वर नमन्ति । 3] आवां आचार्य वन्दावहे । 4] यूयं पुत्र सह आपण याथ । 5] शिष्याः विजय यतन्ते । 6] चोराः मार्ग धावन्ति । 7] जनाः ग्राम वसन्ति । 8] त्वं ईश्वर भजसे । 9] वयं विद्यालय क्रीडामः । 10] सूर्य चन्द्र च शोभेते ।

VII നിർദ്ദേശമനുസരിച്ച് രൂപങ്ങളെഴുതുക.

ഉദാ:_ഷഷ്ഠി, ഏകവചനം = बालस्य ।

1] പഞ്ചമി, ബഹുവ 2] ദ്വിതീയാ, ദ്വിവ. 3] സപ്തമി, ഏക.
4] ചതുർത്ഥി, ഏക. 5] തൃതീയ, ബഹു. 6] സപ്തമി, ബഹു.
7] ദ്വിതീയാ, ബഹുവ 8] പഞ്ചമി, ഏക. 9] പ്രഥമ, ബഹു
10] ഷഷ്ഠി, ബഹു.

VII മനഃപാഠമാക്കുക.

1] വിഭക്തിപ്രത്യയങ്ങൾ. [सु, औ, अः തുടങ്ങിയ എല്ലാ പ്രത്യയങ്ങളും]

2] അവ ചേർത്ത बाल ശബ്ദത്തിന്റെ എല്ലാ രൂപങ്ങളും.

3] വിഭക്തികളുടെ അർത്ഥങ്ങൾ.

ദിവസം മൂന്ന്

ഉള്ളടക്കം:— വിഭക്തികളുടെ അർത്ഥം ആവർത്തനം— സർവ്വനാമങ്ങൾ— പ്രത്യയങ്ങൾക്കു വരുന്ന വ്യത്യാസം)

മലയാളത്തിൽ വ്യത്യസ്താർത്ഥങ്ങൾ കാണിക്കാൻ സംസ്കൃതത്തിൽ ചിലപ്പോൾ ഒരു പ്രത്യയമായിരിക്കും അല്ലെങ്കിൽ സംസ്കൃതത്തിലെ ഒരു പ്രത്യയത്തിന് മലയാളത്തിൽ പല അർത്ഥങ്ങളായിരിക്കും. ഈ വൈവിധ്യത്തിൻെറ ഏകദേശബോധത്തിനുവേണ്ടി വിഭക്തികളുടെ അർത്ഥം ഒന്നുകൂടി ക്രമപ്പെടുത്തിക്കാണിക്കാം.

സംസ്കൃതം		മലയാളം	
വിഭക്തി	പദം	പ്രത്യയം	അർത്ഥം
പ്രഥമ	बालः		ബാലൻ
ദ്വിതീയ	बालम्	ഏ	ബാലനെ
		ഓട്	ബാലനോട്
	गृहम्	ഇലേയ്ക്ക്	വീട്ടിലേയ്ക്ക്
തൃതീയ	बालेन	ഓടുകൂടെ	ബാലനോടുകൂടെ
		ആൽ	ബാലനാൽ
		കൊണ്ട്	ബാലനെക്കൊണ്ട്
	वनेन	ഊടെ	കാട്ടിലൂടെ
ചതുർത്ഥി	बालाय	ക്ക്, ന്	കുട്ടിക്ക്, ബാലന്
പഞ്ചമി	बालात्	ഇൽനിന്ന്	ബാലനിൽനിന്ന്
		കാൾ	ബാലനേക്കാൾ
		ആൽ	ബാലനാൽ
ഷഷ്ഠി	बालस्य	ഉടെ, ൻെറ	കുട്ടിയുടെ, ബാലൻെറ
	बालयोः	ഇൽവെച്ച്	ബാലന്മാരിൽവെച്ച്
സപ്തമി	बाले·वृक्षे	ഇൽ, മേൽ	ബാലനിൽ, മരത്തിന്മേൽ
	बालयोः	ഇൽവെച്ച്	ബാലന്മാരിൽവെച്ച്

ഒരു സാമാന്യബോധത്തിനു മാത്രമേ ഈ താരതമ്യപഠനമുപകരിക്കൂ. ഒരു ഭാഷയിലെ പ്രത്യയങ്ങൾക്ക് അതേ അർത്ഥത്തിലും അളവിലും മറെറാരു ഭാഷയിൽ പ്രത്യയമുണ്ടാവുകയില്ല, ഇംഗ്ലീഷിൽ പൊതുവിൽ നാമങ്ങൾക്കെല്ലാം കർത്താവ് (Subject) ആയാലും കർമ്മം (Object) ആയാലും രൂപമൊന്നുതന്നെ, അവയെ തിരിച്ചറിയുന്നത് അവക്കു കല്പിച്ച സ്ഥാനങ്ങളിൽനിന്നാണ്. ക്രിയക്കു മുമ്പു വന്നാൽ കർത്താവ്; ക്രിയയെ തുടൎന്നു വന്നാൽ കർമ്മം, ഇതാണ് ഇംഗ്ലീഷിലെ നിയമം. അതിനാൽ കർത്താവിനും കർമ്മത്തിനും പ്രത്യേകിച്ച് പ്രത്യയമൊന്നുമാവശ്യം വരുന്നില്ല. പദങ്ങൾ തമ്മിലുള്ള ബന്ധമറിയിക്കാനാണല്ലോ പ്രത്യയങ്ങളുപയോഗിക്കുന്നത്. ആ ബന്ധം സ്ഥാനംകൊണ്ടറിയുമെങ്കിൽ പിന്നെ എന്തിനു പ്രത്യയം? ഇതാണ് ഇംഗ്ലീഷുകാരന്റെ യുക്തി. സംസ്കൃതത്തിൽ ഈ യുക്തി പററില്ല. കാരണം സംസ്കൃതസാഹിത്യം ഏററയക്കുറും പദ്യമയമാണ്. പദ്യത്തിൽ വൃത്തനിബന്ധനയുള്ളതിനാൽ പദങ്ങളുടെ ക്രമമൊന്നും അതിൽ പാലിക്കാൻ സാധ്യമല്ല. അതിനാൽ കർത്തൃകർമ്മക്രിയാദികൾ ഒരു ക്രമവുമില്ലാതെ പ്രയോഗിക്കേണ്ടിവരും. അപ്പോൾ അവയെ തിരിച്ചറിയാൻ പ്രത്യയങ്ങൾതന്നെ ചേർക്കേണ്ടിവരുമല്ലോ. അതാണ് കർത്താവിനും കർമ്മത്തിനുമെല്ലാം പ്രത്യയം ചേർക്കേണ്ടിവന്നത്, **बालः गजं पश्यति, गजं बालः पश्यति, पश्यति बालः गजं** എന്നിങ്ങനെ ഏതു വിധത്തിലായാലും കുട്ടി ആനയെ കാണുന്നു എന്നുതന്നെ അർത്ഥം. ഇംഗ്ലീഷിലോ, The elephant sees the boy, The boy sees the elephant എന്ന് പദങ്ങളുടെ സ്ഥാനം മാറിയാൽ അർത്ഥം മാറുന്നു. കർത്താവും കർമ്മവുമൊഴികെ മററു ബന്ധങ്ങൾ കാണിക്കാൻ പദങ്ങൾക്കു മുന്നിൽ Preposition ആണ് നമ്മുടെ പ്രത്യയങ്ങൾക്കു പകരം ഇംഗ്ലീഷിൽ ഉപയോഗിക്കുന്നത്.

സർവ്വനാമങ്ങൾ

സർവ്വരുടേയും നാമങ്ങളാണ് സർവ്വനാമങ്ങൾ. വ്യക്തമാക്കാം.

1) രാമൻ ചന്തയ്ക്കു പോയി; അവൻ ഒരാടിനെ വാങ്ങി.
2) കൃഷ്ണൻ കിണററിൽ വീണു. അവൻ കുറെ വെള്ളം കുടിച്ചു.
3) മത്തായി പഠിപ്പു നിർത്തി. അവനൊരു കച്ചവടം തുടങ്ങി.

ഇവിടെ അവനെന്നപദം ഓരോ വാക്യത്തിലും ഓരോ വ്യക്തിയെ കുറിക്കുന്നു. അപ്പോൾ 'അവൻ' മൂന്നുപേരെയും നിർദ്ദേശിക്കുന്നുവല്ലോ. ഇനിയും അതേ പദംകൊണ്ടു് എത്ര പേരെയെങ്കിലും നിർദ്ദേശിക്കാം. അതിനാലാണ് സർവ്വരുടേയും നാമമായിത്തീരുന്ന അത്തരം

പദങ്ങൾക്കു സർവ്വനാമങ്ങളെന്നു പേരു വന്നതു്. ഇംഗ്ലീഷിൽ ഇവയ്ക്കു് Pronoun എന്നു പറയുന്നു. നാമത്തിനു പകരം നില്ക്കുന്ന എന്നാണല്ലോ ആ പദത്തിന്റെയും അർത്ഥം. അതും വളരെ യോജിക്കുന്നു.

ഒരേ പദം ആവർത്തിച്ചു പറയുമ്പോൾ അനുഭവപ്പെടുന്ന വിരസത പരിഹരിക്കാനാണു സർവ്വനാമമുപയോഗിക്കുന്നതു്. രാമൻ ചന്തയ്ക്കുപോയി, രാമൻ ഒരാടിനെ വാങ്ങി, രാമൻ വീട്ടിൽ മടങ്ങിയെത്തി, എന്നിങ്ങനെയുള്ള ആവർത്തനം വിരസമായി തോന്നുന്നു. സർവ്വനാമപ്രയോഗം ഈ വിരസത പരിഹരിക്കുന്നു.

ഉത്തര, ദക്ഷിണ മുതലായ ചില പദങ്ങൾ ചില അർത്ഥത്തിൽ മാത്രം സർവ്വനാമങ്ങളായി ഉപയോഗിക്കും. കേൾക്കുമ്പോൾ അത്തരം പദങ്ങൾ എങ്ങനെ സർവ്വനാമങ്ങളാകുന്നു എന്നു സംശയം തോന്നാം.

മലയാളത്തിലും അത്തരം ചില പദങ്ങളുണ്ടു്. പുള്ളി, ആശാൻ എന്നിങ്ങനെ ചില പദങ്ങൾ സർവ്വനാമങ്ങളായി വരുന്നുണ്ടു്. 'വള്ളിയും പുള്ളിയും തെററാതെ എഴുതണം' 'ആനകൾക്കു് പ്രായമായാൽ മസ്തകത്തിൽ പുള്ളി വീഴും.' എന്നീ വാക്യങ്ങളിൽ പുള്ളി എന്ന പദമുണ്ടു്. ശങ്കരൻനായർ മദിരാശിയിൽ പോയി, പുള്ളി കുറെ സമ്പാദിച്ചു. ശിവരാമമേനോൻ റിട്ടയർ ചെയ്തു, പുള്ളി ഇപ്പോൾ സംസ്കൃതം പഠിക്കുകയാണു്. ഇവിടെയുമുണ്ടു് പുള്ളി. ഈ രണ്ടുതരം പുള്ളികൾക്കും അർത്ഥമൊന്നാണോ? അല്ല. അവസാനത്തെ രണ്ടും സർവ്വനാമമാണെന്നു് സ്പഷ്ടമാണല്ലോ. മദ്ധ്യകേരളത്തിൽ ചില ദിക്കിൽ ആശാൻ എന്ന പദവും സർവ്വനാമംപോലെ പ്രയോഗിക്കാറുണ്ടു്. ഉത്തര ദക്ഷിണാദിശബ്ദങ്ങളും സർവ്വനാമങ്ങളിൽ പെട്ടതങ്ങനെയായിരിക്കാം.

സർവ്വനാമങ്ങളിൽ കൂടുതൽ പ്രചാരമുള്ളവ താഴെ ചേർക്കാം.

तद्	അതു്	പ്രഥമപുരുഷൻ
एतद्, इदम्, अदस्	ഇതു്	
यद्	യാതൊന്നു്	
किम्	എന്തു്, ഏതു്	
सर्व	എല്ലാം	
अन्य, इतर	മറെറാരു	
स्व	താൻ	
युष्मद्	നിങ്ങൾ	മദ്ധ്യമപുരുഷൻ
अस्मद्	ഞങ്ങൾ	ഉത്തമപുരുഷൻ

ഇതിനു പുറമെ **कतर, कतम, अन्य, अन्यतर, एक** മുതലായി മററു ചില ശബ്ദങ്ങളുംകൂടി സർവ്വനാമത്തിലുൾപ്പെടുന്നു. മേൽ നിർദ്ദേശിച്ചവയിൽ **तद्, एतद्, किम्, यद्** എന്നിവ പുല്ലിംഗത്തിലും സ്ത്രീലിംഗത്തിലും പ്രയോഗിക്കുമ്പോൾ **त, एत, क, य** എന്നിങ്ങനെ ആയിത്തീരും. അവയിൽ പ്രഥമൈകവചനത്തിൽ **त एत** എന്നിവ **स एष** എന്നാകും.

സർവ്വനാമങ്ങളുടെ ചില വിഭക്തിപ്രത്യയങ്ങൾക്കു മാററം വരുന്നുണ്ടു്. താരതമ്യപ്പെടുത്താൻവേണ്ടി രണ്ടു രൂപങ്ങളും താഴെ ചേർത്തു കാണിക്കാം. **बाल** ശബ്ദത്തിനു പകരം **दीप** ശബ്ദമാണു് കൊടുക്കുന്നതു്. ഇവ രണ്ടും അകാരാന്തമായതിനാൽ രൂപത്തിനു വ്യത്യാസമില്ല.

അകാരാന്തമായ **दीप** ശബ്ദം			**तद्** സർവ്വനാമം		
दीपः	दीपौ	दीपाः	सः	तौ	ते
दीपम्	दीपौ	दीपान्	तम्	तौ	तान्
दीपेन	दीपाभ्याम्	दीपैः	तेन	ताभ्याम्	तैः
दीपाय	दीपाभ्याम्	दीपेभ्यः	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
दीपात्	दीपाभ्याम्	दीपेभ्यः	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
दीपस्य	दीपयोः	दीपानाम्	तस्य	तयोः	तेषाम्
दीपे	दीपयोः	दीपेषु	तस्मिन्	तयोः	तेषु

താഴെ വരയിട്ട രൂപങ്ങളിൽ സാധാരണ അകാരാന്തശബ്ദത്തിനും സർവ്വനാമത്തിനും വരുന്ന മാററങ്ങൾ ശ്രദ്ധിക്കുക.

तद् ശബ്ദത്തിൻെറ രൂപംപോലെതന്നെയാണു് **एतद् किम् यद्** എന്നിവയുടെ രൂപങ്ങളും. **एषः, एतौ, एते** എന്നിങ്ങനെ **तद्** ശബ്ദത്തിൻെറ മുമ്പു് **ए** ചേർത്താൽ **एतद्** ശബ്ദത്തിൻെറ രൂപം കിട്ടും. അതുപോലെ **त** എന്നതു **क** എന്നാക്കിയാൽ **किम्** ശബ്ദത്തിൻെറയും രൂപങ്ങളാകും. സ്പഷ്ടതയ്ക്കുവേണ്ടി താഴെ ചേർക്കുന്നു.

'एतद्' शब्दः			'किम्' शब्दः		
एषः	एतौ	एते	कः	कौ	के
एतम्	एतौ	एतान्	कम्	कौ	कान्
एतेन	एताभ्याम्	एतैः	केन	काभ्याम्	कैः
एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
एतस्य	एतयोः	एतेषाम्	कस्य	कयोः	केषाम्
एतस्मिन्	एतयोः	एतेषु	कस्मिन्	कयोः	केषु

अस्मद्, युष्मद् ശബ്ദങ്ങൾക്കു് വിഭക്തിരൂപങ്ങളിൽ വളരെ വ്യത്യാസമുണ്ടു്. ഒന്നിടവിട്ട വിഭക്തികളിൽ ഇവയ്ക്കു് ഈരണ്ടു രൂപമുണ്ടെന്നതു് ഒരു വിശേഷമാണു്.

अस्मच्छब्दः*

अहम्	आवाम्	वयम्
माम्, मा	आवाम्, नौ	अस्मान्, नः
मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
मह्यं, मे	आवाभ्याम्, नौ	अस्मभ्यम्, नः
मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः
मयि	आवयोः	अस्मासु

युष्मच्छब्दः

त्वम्	युवाम्	यूयम्
त्वाम्, त्वा	युवाम्, वाम्	युष्मान्, वः
त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः
त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
तव, ते	युवयोः, वाम्	युष्माकम्, वः
त्वयि	युवयोः	युष्मासु

अस्मद्, युष्मद् ശബ്ദങ്ങൾ യഥാക്രമം ഏകവചനത്തിൽ म, त्व എന്നും ദ്വിവചനത്തിൽ **आव, युव** എന്നുമായി മാറിയിരിക്കുന്നതു് ശ്രദ്ധിക്കുക. രണ്ടു ശബ്ദങ്ങൾക്കും രൂപസാമ്യമുണ്ടുതാനും.

സർവ്വനാമങ്ങളെ നാമങ്ങളുടെ നിലയ്ക്കും വിശേഷണങ്ങളുടെ നിലയ്ക്കും പ്രയോഗിക്കാം, **सः लिखति ।** (അവൻ എഴുതുന്നു) सः बालः लिखति । (ആ കുട്ടി എഴുതുന്നു.) ഇതിൽ ആദ്യത്തേതു് നാമത്തിന്റേയും രണ്ടാമത്തേതു് വിശേഷണത്തിന്റേയും നിലയിലാണു് പ്രയോഗിച്ചിട്ടുള്ളതു്. വിശേഷണമായാണു് പ്രയോഗിക്കുന്നതെങ്കിൽ വിശേഷ്യത്തിന്റെ (ഏതിനെ വിശേഷിപ്പിക്കുന്നുവോ ആ പദത്തി

---

* अस्मद्+शब्दः=अस्मच्छब्दः, तद्+शब्दः=तच्छब्दः, अदस्+शब्दः=अदश्शब्दः എന്നീ സന്ധികാര്യങ്ങൾ അടുത്തു വിവരിക്കും.

ന്റെ) ലിംഗവചനവിഭക്തികൾ അതിനോടു ചേരണം. മലയാളത്തിൽ വിശേഷണവിശേഷ്യങ്ങൾക്ക് വിഭക്തിയിൽ ഈ പൊരുത്തം വേണ്ട. സമർത്ഥനെ രാമനെ, സമർത്ഥകളിൽ സ്ത്രീകളിൽ എന്നിങ്ങനെ പ്രയോഗിക്കാറില്ലല്ലോ. സംസ്കൃതത്തിൽ ഈ യോജിപ്പു വേണം. **समर्थाय रामाय, समर्थेषु बालेषु** എന്നിങ്ങനെ. അതുകൊണ്ട് സർവ്വനാമങ്ങൾ വിശേഷണങ്ങളുടെ നിലയിൽ പ്രയോഗിക്കുമ്പോൾ **एतेभ्यः बालेभ्यः, केषां जनानां, यस्य पुरुषस्य** എന്നീ നിലയിലേ പ്രയോഗിക്കാവൂ.

ഒരു വിഭാഗത്തിൽപെട്ട പദങ്ങളുടെ രൂപഭേദങ്ങൾ ഒന്നിച്ചു ചേർക്കുന്നതു്, അവയുടെ സ്വരൂപബോധത്തിന്നു കൂടുതൽ സഹായിക്കുന്നതിനാൽ സർവ്വനാമങ്ങളുടെ സ്ത്രീലിംഗനപുംസകലിംഗരൂപങ്ങൾകൂടി ഇവിടെത്തന്നെ പരിശിഷ്ടമായി കൊടുക്കുന്നു. ഇതിന്ന് മുമ്പു കൊടുത്തതു് പുംല്ലിംഗരൂപങ്ങളാണ്. അടുത്തു വിവരിക്കുന്ന ലിംഗപ്രകരണത്തിൽ കൂടുതൽ വിഷയങ്ങൾ വിശദീകരിക്കും.

तच्छब्दः स्त्रीलिंगः ।

सा	ते	ताः
ताम्	ते	ताः
तया	ताभ्याम्	ताभिः
तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
तस्याः	तयोः	तासाम्
तस्याम्	तयोः	तासु

तच्छब्दः नपुंसकलिंगः ।

तत्	ते	तानि
तत्	ते	तानि
तेन	ताभ्याम्	तैः
तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
तस्य	तयोः	तेषाम्
तस्मिन्	तयोः	तेषु

इदं शब्दः, पुंलिंगः ।

अयं	इमौ	इमे
इमं	इमौ	इमान्
अनेन	आभ्याम्	एभिः
अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
अस्य	अनयोः	एषाम्
अस्मिन्	ननयोः	एषु

इदं शब्दः स्त्रीलिंगः ।

इयं	इमे	इमाः
इमाम्	इमे	इमाः
अनया	आभ्याम्	आभिः
अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
अस्याः	अनयोः	आसाम्
अस्याम्	अनयोः	आसु

अदश्शब्दः पुंलिङ्गः ।

असौ	अमू	अमी
अमुम्	अमू	अमून्
अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
अमुष्मै	अमूभ्याम्	अमीभ्यः
अमुष्मात्	अमूभ्याम्	अमीभ्यः
अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्
अमुष्मिन्	अमुयोः	अमीषु

अदश्शब्दः स्त्रीलिङ्गः ।

असौ	अमू	अमूः
अमूम्	अमू	अमूः
अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः
अमुष्यै	अमूभ्याम्	अमूभ्यः
अमुष्याः	अमूभ्याम्	अमूभ्यः
अमुष्याः	अमुयोः	अमूषाम्
अमुष्याम्	अमुयोः	अमूषु

നപുംസകലിംഗത്തിൽ പ്രഥമാവിഭക്തിരൂപമേ പുതുതായി പഠിക്കാനുള്ളു. അതുതന്നെയാണ് ദ്വിതീയാവിഭക്തിരൂപവും. തൃതീയമുതൽ പുല്ലിംഗരൂപങ്ങൾ തന്നെയാണ്. ഉദാഹരണങ്ങൾ താരതമ്യപ്പെടുത്തി പഠിക്കുക.

इदम् शब्दः नपुंसकलिंगः

इदम्　इमे　इमानि

अदश्शब्दः नपुंसकलिंगः

अदः　अमू　अमूनि

ഇവയിൽ അദശ്ശബ്ദത്തിന്റെ പ്രയോഗം മറ്റുള്ളവയെ അപേക്ഷിച്ചു കുറവാണ്. ദ്വിതീയാരൂപവും ഇതുതന്നെ. തൃതീയമുതൽ പുംല്ലിംഗത്തിലേതുതന്നെ.

വാസ്തവത്തിൽ **इदम्**, **अदस्** എന്നിവയുടെ രൂപാവലിക്ക് അവയുമായി ഒരു ബന്ധവും കാണുന്നില്ല. നപുംസകം പ്രഥമ ഏകവചനത്തിൽ മാത്രമേ അവയുടെ തനതുരൂപം കാണുകയുള്ളു. **इदं** ശബ്ദം ദ്വിതീയ ബഹുവചനംവരെ **इम** എന്നും തൃതീയമുതൽ കേവലം **अ** എന്നുമായി മാറുന്നു. അകാരാന്തസർവനാമശബ്ദങ്ങൾക്കു വരുന്ന മാറ്റങ്ങൾ ഇതിനും വരും. **अदस्** ശബ്ദം **अमु** എന്നുമായി മാറുന്നു. മറ്റു വ്യത്യാസങ്ങൾ രൂപാവലിയിൽനിന്നു മനസ്സിലാക്കുക. ഇവക്കു പുറമേ **एतद्** ശബ്ദത്തിന്റെ **त**കാരം, ദ്വിതീയ, തൃതീയഏകവചനം, ഷഷ്ഠി സപ്തമി ദ്വിവചനങ്ങൾ എന്നിവയിൽ **न** കാരമായിട്ടും ഓരോ രൂപം പ്രചാരത്തിലുണ്ട്.

	द्वितीया			तृतीया	षष्ठी	सप्तमी
पुं—	एनं	एनौ	एनान्	एनेन	एनयोः	एनयोः ।
स्त्री—	एनां	एने	एनाः	एनया	एनयोः	एनयोः ।

അഭ്യാസം

1 അൎത്ഥമെഴുതുക:—

a) 1) तस्मै आचार्याय 2) एतस्मिन् पुस्तके 3) कस्मिन् गृहे 4) एते जना: 5) तेषां पादपानां 6) एतस्मात् नगरात् 7) तस्य वृक्षस्य 8) अस्मद् 9) तान् 10) केषु ।

b) 1) कस्य, 2) अस्मै, 3) एतेषाम्, 4) ते, 5) कस्मै, 6) एतास्, 7) आसाम्, 8) यै:, 9) अमीषाम्, 10) कानि ।

11 സംസ്കൃതപദങ്ങളെഴുതുക:—

1) ഈ മരങ്ങളുടെ 2) അവരിൽ 3) ആ വീട്ടിൽ 4) ഞങ്ങളുടെ വീട്ടിൽ 5) സമൎത്ഥരായ നിങ്ങൾക്ക് 6) ഞങ്ങളാൽ 7) ഈ അമ്മാവനാൽ 8) ആരുടെ വീട് 9) നിന്നോടുകൂടെ 10) ഈ മനുഷ്യനിൽനിന്നു്.

111 യോജിച്ച വിഭക്തിവചനങ്ങൾ ചേൎത്തെഴുതുക:—

ഉദാ:—तद् गजस्य, तस्य गजस्य । केषु नर, केषु नरेषु ।

1) किं पर्वते । 2) तद् पर्वतेषु । 3) यद् जनात् । 4) एतद् पुरुषै: । 5) तद् वृक्षयो: । 6) तद् वृक्षान् । 7 तेषु नक्षत्र । 8) तस्य पुरुष । 9) एतेन कमल । 10) एते बाल ।

1V തൎജ്ജമ ചെയ്യുക:—

a) 1) ഞാൻ നിങ്ങളെ കാണുന്നു, 2) നിങ്ങൾ അവരോടു് എന്തു പറയുന്നു. (वद्) 3) നിങ്ങൾക്കു ഞങ്ങൾ പുസ്തകം തരുന്നു. (यच्छ्) 4) ആ മരങ്ങളിൽനിന്നു് പക്ഷികൾ (खग)പറക്കുന്നു. 5) ആ ആനകളിൽവെച്ചു് ഉയരമുള്ള ആന ആരുടെയാണു് (गज) 6) ഈ കുളങ്ങളിൽ മത്സ്യങ്ങൾ ഉണ്ടു് (मीन) 7) ആ താമരകളിൽനിന്നു്വണ്ടുകൾ (भ्रमर) പറക്കുന്നു. 8) ആ മേഘങ്ങളിൽനിന്നു ജലം വൎഷിക്കുന്നു. 9) നിങ്ങളോടുകൂടെ ആരെല്ലാമുണ്ടു്? 10) ഞങ്ങളുടെ കൂടെ നിൽക്കുന്ന ആളുടെ അദ്ദേഹത്തിന്റെ അമ്മാമനാണു്.

b 1) अहं युवयोः गृहं गच्छामि । 2) त्वयि मयि च ईश्वरः वसति । 3) अहं युष्मत् उन्नतः अस्मि । 4) तेषां नक्षत्राणां प्रकाशे वयं लिखामः। 5) युष्मासु एकः तस्य दीपस्य प्रकाशे पठति । 6) कः युष्मान् एतत् वदति ? 7) एतस्य पिता मह्यं पुस्तकं यच्छति । 8) एतेन पुस्तकेन तव किं कार्यं अस्ति? 9) ते एतस्मिन् ग्रामे वसन्ति । 10) तस्मिन् गृहे अस्माकं मातुलः वसति ।

उन्नत=ഉയരമുള്ള. तटाकं=തടാകം. कमल=താമര. भ्रमरः=വണ്ട്. डयते=പറക്കുന്നു. वर्षति=വർഷിക്കുന്നു.

V പദഘടനകളും അവയുടെ അർത്ഥവും നല്ലപോലെ മനസ്സിലാക്കി സാരമെഴുതുക.

1) अनारंभो हि कार्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ।
प्रारब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक്षणम् ॥

(പദച്ഛേദം:—अनारंभः + हि प्रारब्धस्य + अन्तगमनं)

അർത്ഥം:— अनारंभः = ആരംഭിക്കായ്ക. कार्य=പ്രവൃത്തി. प्रारब्ध= ആരംഭിച്ചതു്. अन्तगमनं = അവസാനം ചെന്നെത്തുക. हि എന്നതിനു് പല അർത്ഥവുമുണ്ടു്. ഉണ്ടു്, ഉണ്ടല്ലോ, ആണു്, ആണല്ലോ എന്നിങ്ങനെ. അതൊരു അവ്യയമാണുതാനും.

(കാര്യം തുടങ്ങിവെക്കായ്ക ബുദ്ധിതന്നാദ്യലക്ഷണം
തുടങ്ങിയാൽ സമാപിക്ക അതിൻ മറെറാരു ലക്ഷണം)

2) परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः ।
परोपकाराय दुहन्ति गावः परोपकारार्थमिदं शरीरम् ॥

(പദച്ഛേദം:—परोपकारार्थम् इदम्*)

അർത്ഥം:— वहन्ति=ഒഴുകുന്നു. नद्यः=നദികൾ. दुहन्ति=ചുരത്തുന്നു. गावः=പശുക്കൾ. इदम्=ഈ, ഇതു്.

VI 'तद्' ശബ്ദത്തിന്നും ദീപശബ്ദത്തിന്നും ഏതെല്ലാം രൂപങ്ങളിൽ വ്യത്യാസം കാണുന്നു?

V11 മനഃപാഠമാക്കുക:— तद् എന്ന സർവ്വനാമത്തിൻെറ എല്ലാ രൂപങ്ങളും.

---

* इदं എന്നു് മുകളിൽ കുത്തിടുന്നതിനു പകരം म् എന്നിട്ടാലും മതി. ഉച്ചാരണം ഒന്നുതന്നെ. അനുസ്വാരമെന്നാണിതിനു പേർ. മരം, മരമാണു് എന്നിങ്ങനെ മലയാളത്തിലും ഈ വ്യത്യാസം കാണാം. വിശദാംശങ്ങൾ തുടർന്ന പാഠങ്ങളിൽ വ്യക്തമാകും. (इदं=इदम्)

ഭാഷയുടെ ദശാവിശേഷങ്ങൾ

ജീവികളുടെ ബാല്യകൗമാരാദി ദശാപരിണാമം പോലെ ഭാഷകൾക്കും ചില പരിണാമങ്ങൾ വന്നുകൊണ്ടിരിക്കും. അവയെ സ്വതന്ത്രദശ, സംശ്ലിഷ്ടദശ,സംലഗ്നദശ, വിശ്ലിഷ്ടദശ, എന്നിങ്ങനെ വിളിക്കുന്നു. വിവരിക്കാം.

സ്വതന്ത്രദശ. ഈ ദശയിൽ നിലകൊള്ളുന്ന ഭാഷകളിൽ പ്രത്യയങ്ങൾ കാണാൻ വിഷമമാണ്. പദങ്ങളുടെ പരസ്പരബന്ധം കാണിക്കുവാൻ ഇതിൽ പ്രത്യയങ്ങളല്ല,പദങ്ങൾ തന്നെയാണ് പ്രയോഗിക്കുക. ഭയത്താൽ, അപ്പോൾ എന്നിവയ്ക്കു പകരം ഭയം കാരണം, അതുപൊഴുത് എന്നു പ്രയോഗിക്കുന്നത് ഈ ദശയിലുള്ള ഭാഷകൾക്കുദാഹരണമാണ്. ചൈനഭാഷ പൊതുവിൽ ഈ ദശയിലാണ്.

സംശ്ലിഷ്ടദശ. ഈ ദശയിലെ ഭാഷകളിൽ പ്രത്യയങ്ങളുടെ സ്ഥാനം വഹിക്കുന്നത് ചില തേമാനം വന്ന പദങ്ങളാണ്. എന്നാൽ തിരിച്ചറിയാത്തവിധം തേഞ്ഞുപോയിട്ടുണ്ടാവുകയുമില്ല. ചിലപ്പോൾ സ്വതന്ത്രപദങ്ങളുടെ സ്ഥാനത്തും ചിലപ്പോൾ പ്രത്യയത്തിന്റെ സ്ഥാനത്തും പ്രയോഗിച്ചുകാണും. 'വൈദ്യൻ മരുന്നു കുറിച്ചു കൊടുത്തു.' 'അവനെക്കുറിച്ച് എനിക്കൊന്നുമറിയില്ല,' ഇവിടെ കുറിച്ച് എന്നത് ആദ്യവാക്യത്തിൽ ക്രിയയാണ്. രണ്ടാം വാക്യത്തിൽ അതിനു ഏതാണ്ടൊരു പ്രത്യയച്ഛായയാണ്. ദ്രാവിഡഭാഷകൾ ഈ ദശയിലാണെന്നു പറയാം.

സംലഗ്നദശ. സംലഗ്നദശയിൽ പദങ്ങളിൽ പ്രത്യയങ്ങളൊട്ടിപ്പിടിച്ചിരിക്കും. പ്രത്യയങ്ങൾക്ക് വേർപെട്ടുനിന്നാൽ ഒരർത്ഥവുമില്ല. कविभि: എന്നതിലെ भि: എന്നതിനു പ്രത്യേകിച്ചർത്ഥമൊന്നുമില്ലല്ലോ. ഇതാണ് ഈ ദശയിലുള്ള ഭാഷകളുടെ സ്വഭാവം. സംസ്കൃതം അറബി മുതലായവ ഈ ദശയിൽ പെടുന്നു.

വിശ്ലിഷ്ടദശ. ഈ ദശയിൽ പ്രത്യയങ്ങൾ പദങ്ങളിൽനിന്നു വേർപെട്ടിരിക്കും. പക്ഷേ സംശ്ലിഷ്ടദശയിലേതുപോലെ വേർപെട്ടുനിന്നാൽ അർത്ഥമൊന്നുമുണ്ടാവുകയുമില്ല. ഉദാ:—From a boy, to the table. ഇവിടെ From, to എന്നീ പ്രത്യയങ്ങൾ പദങ്ങളിൽനിന്നു വേറിട്ടാണല്ലോ കാണുന്നത്. ഇംഗ്ലീഷ് ഈ ദശയിലാണ്

സംശ്ലിഷ്ടദശയിലുള്ള സംസ്കൃതത്തിൽ സന്ധികാര്യം ഒരു പ്രധാനപ്രശ്നമാണ്. അടുത്ത രണ്ടു ദിവസം സന്ധികാര്യങ്ങളുടെ പാഠമാണ്.

ദിവസം നാലു്

ഉള്ളടക്കം:– വണ്ണോത്പത്തി, സ്വരവ്യഞ്ജനഭേദം, വണ്ണമാല, കേവലം, സംയുക്തം)

സംസ്കൃതത്തിൽ ഏററവും കുഴപ്പം പിടിച്ച ഒരിനമാണു് സന്ധി. പദങ്ങരം അത്രമാത്രം കൂട്ടിപ്പിടിച്ചാണു് അതിൽ കാണുക. പദങ്ങരം വേർതിരിക്കാറായാൽ അവനു് വ്യത്പത്തിയായെന്നാണു് പഴയ ഗുരുകുലങ്ങളിൽ പറഞ്ഞുവരാറുള്ളതു്. അതിൽനിന്നു പദവിഘടനത്തിന്റെ പ്രാധാന്യം വ്യക്തമാണല്ലോ. മലയാളത്തിലും ഈ കുഴപ്പമുണ്ടു്. ചിര പരിചയംകൊണ്ടു് അത്ര ക്ലേശം തോന്നാറില്ലെന്നുമാത്രം. എങ്കിലും,

> ഇനിയില്ലിഹവാസമെന്നുരയ്ക്കു-
> ന്നവനോടെന്തുരചെയ്‌വതോമലാളേ
> അതുവേണ്ടിനിയായവർക്കിണങ്ങു-
> ന്നൊരിടത്തെന്നെയയയ്ക്കുകെന്നമന്ദം.

എന്നിങ്ങനെയുള്ള പദ്യങ്ങരം പദം മുറിക്കുവാൻ ശുദ്ധമലയാളികരം കുറെയൊക്കെ വിഷമമാണു്. ആ നിലയ്ക്കു്, പഠിച്ചു പരിചയപ്പെടേണ്ട ഒരു പുതിയ ഭാഷയുടെ കഥ പറയാനുണ്ടോ? അതുകൊണ്ടു് പദം മുറിക്കാനുള്ള വിദ്യ നന്നായിപ്പയററുക തന്നെ വേണം.

പദവിഘടനമെന്ന ഈ പ്രക്രിയ പയററുവാൻ പദഘടകങ്ങളായ വണ്ണങ്ങളുടെ ഉദ്ഭവം, അവയുടെ പരസ്പരസാജാത്യ വൈജാത്യങ്ങരം മുതലായവ ഒരു വിധം വിസ്തരിച്ചു് ഇവിടെ പ്രതിപാദിക്കാം.

വണ്ണോത്പത്തി.

നമ്മുടെ വായു് ആദ്യത്തെ ദഹനോപകരണമെന്നപോലെ ശബ്ദ നിഷ്പാദനത്തിന്റെയും ഒരുപകരണമാണു്, ശ്വാസകോശം മുതൽ വായുടെ ഇങ്ങേ അററമായ ചുണ്ടുവരെയുള്ള ഭാഗം ശരീരത്തിലെ മററു പല പ്രവൎത്തനങ്ങരംക്കുമുതകുന്നപോലെ ശബ്ദനിഷ്പാദനത്തിനുമുപകരിക്കുന്നമട്ടിലാണു് ഘടിപ്പിച്ചിട്ടുള്ളതു്.

നാം ഒരോടക്കുഴൽ വിളിക്കുകയാണെന്നു് കരുതുക. അതിന്റെ ഒരററം ചുണ്ടിലമർത്തിപ്പിടിച്ചു് അതിലൂടെ ശ്വാസം പ്രവഹിപ്പിക്കുന്നു. ആ ശ്വാസം ഒരു തട്ടും തടവുമില്ലാതെ ശരിക്കു പ്രവഹിപ്പിക്കുക

യാണെങ്കിൽ ഒരു ശബ്ദം കേൾക്കുന്നു. അതിന്റെ ദ്വാരങ്ങൾ വിരലു കൊണ്ടമർത്തി ശ്വാസത്തിനല്പം തടസ്സമുണ്ടാക്കിവിട്ടാൽ മറ്റൊരുതരം ശബ്ദമായി.

നമ്മുടെ ശ്വാസനാളം ഒരു കുഴലാണെന്നു് കരുതുക. അതിന്റെ ഇങ്ങേ അറ്റത്തു് വ്യാസം കൂടിയ ഒരു ഭാഗമുണ്ടു്. അതാണു് വായ. സംഭാഷണം ചെയ്യണമെന്ന തോന്നലുണ്ടാകുമ്പോൾ മനഃപൂർവ്വമായ പ്രവർത്തനമൊന്നുമില്ലാതെതന്നെ ശ്വാസം ശ്വാസനാളത്തിലൂടെ മേലോട്ടുയരുന്നു. ആ ശ്വാസം സ്വരപേടകത്തിനകത്തുള്ള നാദാവയവങ്ങൾക്കു് ചലനമുണ്ടാക്കുന്നു. അപ്പോൾ അതു് ശബ്ദമായിത്തീരുന്നു. ഒരു ബലൂൺ ഊതി വീർപ്പിച്ചതിനുശേഷം കാറ്റു് പുറത്തു് വിടുമ്പോൾ അതിനകത്തുള്ള റബ്ബറിന്റെ ശകലം വിറയ്ക്കുന്നതുകൊണ്ടു് (കമ്പിക്കുന്നതുകൊണ്ടു്) ഒരു ശബ്ദമുണ്ടാകുന്നില്ലേ? ഏതാണ്ടതേ പ്രവർത്തനംതന്നെയാണിവിടെയും നടക്കുന്നതു്1. 'അ' എന്നൊന്നുച്ചരിച്ചുനോക്കുക. അകത്തുനിന്നു് വരുന്ന ശ്വാസം കണ്ഠനാളത്തെ അകത്തി നേരെ പുറത്തേയ്ക്കു് നിർഗ്ഗമിക്കുന്നു 'ഇ' എന്നുച്ചരിക്കുമ്പോൾ അല്പമൊരു വ്യത്യാസം വരുന്നതു കാണാം. നാക്കല്പം മേലോട്ടു് തള്ളി ശ്വാസത്തിന്റെ ഗതിയെ ഒന്നു വളച്ചു കുത്തി പുറത്തു വിടുന്നു. എങ്കിലും അവിടെയും ശ്വാസത്തിന്റെ ഗതി തടയപ്പെടുന്നില്ല.

ഇനി നാക്കിന്റെ അറ്റം കുത്തനെപ്പിടിച്ചു് ശ്വാസഗതിയൊന്നു് നിയന്ത്രിച്ചുനോക്കുക. ऋ എന്നു് കേൾക്കാം. നാക്കിന്റെ അറ്റം പല്ലിന്റെ ഊനിൽ തൊട്ടുതൊട്ടില്ലെന്നവിധം പിടിച്ചു് അതേ ശ്വാസം പ്രവഹിപ്പിച്ചാൽ 'ऌ' എന്നു് കേൾക്കാം. ചുണ്ടു രണ്ടും ഒന്നു് ചുളുക്കി നിയന്ത്രിതമായ നിലയിൽ അതേ ശ്വാസം പ്രവഹിപ്പിച്ചാൽ 'उ' എന്നായി മാറുന്നു. അങ്ങനെ ഒരേ ശ്വാസം വിഭിന്നമാർഗ്ഗങ്ങളിലൂടെ, അല്പം നിയന്ത്രണമുണ്ടെങ്കിലും പറയത്തക്ക തടസ്ഥമൊന്നുമില്ലാതെ പ്രവഹിപ്പിച്ചാൽ ഒരോ നാദമായി പരിണമിക്കുന്നു*

---

1 *ഇവിടെ സങ്കോച വികാസങ്ങളാണെന്നു മാത്രം.*

* *ऋ ऌ എന്നിവ ഉച്ചരിക്കുമ്പോൾ അവയവങ്ങൾ തമ്മിൽ അല്പാല്പം തട്ടുന്നുണ്ടു്. അ, ഇ, ഉ എന്നിവപോലെ തീരെ തട്ടാതെയായിരിക്കണം അവയെ ഉച്ചരിക്കേണ്ടതു്. ആ ഉച്ചാരണരീതി ഇന്നു് അജ്ഞാതമായിരിക്കുന്നു. ശുദ്ധോച്ചാരണം ദുഷിച്ചു് എറു് എളു് എന്നുവരെ മലയാളത്തിലെത്തിയിട്ടുണ്ടു് ഋകാരോച്ചാരണം ഹിന്ദിയിൽ രി എന്നായി മാറിയിരിക്കുന്നതും ഇതിനു ദൃഷ്ടാന്തമാണു്. ഋഷി* रिषि ।

അങ്ങനെ തൊണ്ട മുതൽ ചുണ്ടുവരെയുള്ള അഞ്ചു് സ്ഥാനങ്ങളിനി 'ന്നു് अ, इ, ऋ, लृ, उ എന്നു് യഥാക്രമം അഞ്ചു് നാദം പുറപ്പെടുന്നു. അവയ്ക്കു് സ്വരമെന്നു് പേർ.

ഇനി, മേൽപറഞ്ഞ സ്ഥാനങ്ങളിൽ മറെറാരുതരം പ്രവർത്തനം നടത്തി നോക്കുക. കണ്ഠനാളം ചെറുനാവു കൊണ്ടൊന്നടച്ചു് ശ്വാസശ്രുതിക്കല്പം തടസ്ഥമുണ്ടാക്കി തുറന്നുവിടുക. 'ക' എന്നൊരു ശബ്ദം കേൾക്കാം. അതുപോലെ നാവു കുറച്ചൊന്നുയർത്തി അണ്ണാക്കിൽ ഒന്നു് പതിച്ചെടുക്കുക. 'ച' എന്ന ശബ്ദം കേൾക്കാം. നാക്കിൻെറ അററം കുത്തനെ നിർത്തി ഒന്നകത്തോട്ടു വളച്ചു് അണ്ണാക്കിൻെറ അകത്തൊന്നെററിക്കൊടുക്കുക. 'ട' എന്നായി. നാക്കിൻെറ അററം പല്ലിൻെറ ഊനിലൊന്നു് കുത്തിയെടുത്താൽ 'ത' ആയി. ചുണ്ടു രണ്ടുംകൂട്ടി ശ്വാസഗതി തടസ്ഥപ്പെടുത്തി എടുത്താൽ 'പ' എന്നു് കേൾക്കാം. അങ്ങനെ തൊണ്ടമുതൽ ചുണ്ടുവരെയുള്ള അഞ്ചു സ്ഥാനങ്ങളിൽ നിന്നു് ശ്വാസഗതി തടയാതെ ഉളവാകുന്ന സ്വരങ്ങളേപ്പോലെ തടയപ്പെട്ടും അഞ്ചു ശബ്ദമുണ്ടാവുന്നു. തടയപ്പെടാതെ വരുന്നവയ്ക്കു് സ്വരമെന്നും തടയപ്പെട്ടുവരുന്നവയ്ക്കു് വ്യഞ്ജനമെന്നും പേർ.

സ്വരങ്ങൾ:— अ, इ, ऋ, लृ, उ

വ്യഞ്ജനങ്ങൾ:— क, च, ट, त, प

പ്രസ്തുത വർണ്ണങ്ങളിൽ മറെറാരു വർണ്ണം വിലയിക്കുന്നതുകൊണ്ടും വർണ്ണോൽപത്തിക്കാവശ്യമായ അവയവങ്ങളുടെ ഒരോതരം പ്രവർത്തനം കൊണ്ടും ഇവ പലമട്ടിലായിമാറുന്നു.

ह എന്നൊരു വർണ്ണമുണ്ടു്. അതിനു് പല സ്വഭാവങ്ങളുമുണ്ടു് ചിലപ്പോൾ അതു് ഒരു വ്യഞ്ജനത്തിൽ വിലയിച്ചു് അതിനെ മറെറാരു വ്യഞ്ജനമാക്കി മാററുന്നു. ചെമ്പും ഈയവും ചേർന്നു് പുതിയൊരു ലോഹമാകുന്നപോലെ. ചിലപ്പോൾ അതു് ഒളിച്ചോടിപ്പോകുന്നു. ഇതിൽ ആദ്യത്തെ സ്വഭാവമാണു് വ്യഞ്ജനങ്ങളെ പലതാക്കിതീർക്കുന്നതു്. ഈ ഹകാരത്തിൻെറ വിലയനം കൊണ്ടു് മേൽപറഞ്ഞ വ്യഞ്ജനങ്ങൾ അഞ്ചായി മാറുന്നു.

क्+ह=ख, च्+ह=छ, ट्+ह=ठ, त्+ह=थ, प्+ह=फ

ഇംഗ്ലീഷിലും ഉച്ചാരണവൈവിദ്ധ്യം വരുത്താൻ ഹകാരത്തിൻെറ ലിപിയായ H കൂട്ടിചേർക്കുകയാണു് പതിവു്. That, Authority, Physician, Ghee എന്നിവയിൽ h ൻെറ സംസർഗ്ഗംകൊ

ണ്ടുവരുന്ന ഉച്ചാരണവൈവിദ്ധ്യം ശ്രദ്ധിക്കുക. മററു പല ഭാഷകളിലും ഈ സമ്പ്രദായം കാണുന്നുണ്ട്.

ഇനി മറെറാരു പ്രവൎത്തനം നോക്കാം. ക, ച, ട, ത, പ എന്നീ വ്യഞ്ജനങ്ങൾ ഉച്ചരിക്കാനുപയോഗിച്ച അവയവങ്ങൾതന്നെ ആദ്യം കൂട്ടി ചേൎത്തതിനു ശേഷം അല്പം മാൎദ്ദവത്തോടെ അകററുക. അപ്പോൾ അതാതു സ്ഥലങ്ങളിൽ നിന്നു്,

ग, ज, ड, द, ब

എന്ന വൎണ്ണങ്ങളുണ്ടാകുന്നു. അവയിൽ തന്നെ ഹകാരം വിലയിപ്പിക്കുക. അപ്പോൾ ശബ്ദമൊന്നു് മുഴങ്ങി കേൾക്കാം.

ग्+ह=घ । ज्+ह=झ । ड्+ह=ढ । द्+ह=ध । ब्+ह=भ

ക മുതൽക്കുള്ള ഒരോ വ്യഞ്ജനവും ഇങ്ങനെ നാലു വിധമായിത്തിരിഞ്ഞല്ലോ. ഇനി അഞ്ചാമതൊരെണ്ണം കൂടിയുണ്ട്. ഗ, ജ, ഡ, ദ, ബ എന്നിവയുച്ചരിക്കാനൊരുങ്ങിയ ശേഷം പകുതി ശ്വാസം മൂക്കിൽക്കൂടി വിടുക. അപ്പോൾ അവ,

ङ, ञ, ण, न, म

എന്നായി മാറുന്നു. മൂക്കു് അടച്ചുപിടിച്ചു് ഈ വൎണ്ണങ്ങളുച്ചരിച്ചു നോക്കിയാൽ പ്രസ്തുത വൎണ്ണങ്ങളുടെ ഉച്ചാരണത്തിൽ മൂക്കിന്റെ സഹായമാവശ്യമെന്നു് കാണാം.

അതാതവയവങ്ങളിൽ നല്ലപോലെ സ്പൎശിക്കാതെയും ചില വൎണ്ണങ്ങളുത്ഭവിക്കുന്നുണ്ട്. അണ്ണാക്കു് മുതൽ ചുണ്ടുവരെയുള്ള നാലു് സ്ഥാനങ്ങളിൽനിന്നാണവയുടെ ഉത്ഭവം.

യ, ര, ല, വ എന്നീ നാലെണ്ണമാണവ. ഇകാരംപോലെ അണ്ണാക്കിൽ തീരെ സ്പൎശിക്കാതെയല്ല, ചകാരംപോലെ നല്ലപോലെ സ്പൎശിച്ചുമല്ല 'യ' എന്നുച്ചരിക്കുന്നതു്. മററു മൂന്നു വൎണ്ണങ്ങളുടേയും ഉച്ചാരണവും ഇതേരീതിയിൽ ഒരിടമട്ടിൽ സ്പൎശിച്ചാണു്

ഹ, ശ, ഷ, സ എന്നീ നാലു് വൎണ്ണങ്ങളുടെ ഉത്ഭവം കണ്ഠം മുതൽ ദന്തംവരെയുള്ള നാലു് സ്ഥാനങ്ങളിൽനിന്നാണു്. ഇവയുടെ ഉച്ചാരണത്തിനൊരു വിശേഷതയുണ്ട്. സ്വരങ്ങൾപോലെ ഇവ ദീൎഘിപ്പിക്കാവുന്നതാണു്. ഉദാ: ശ് ......ശബ്ദമുണ്ടാക്കരുതു്.

മേൽ പ്രസ്താവിച്ച വൎണ്ണങ്ങളെ ഒരു ക്രമീകൃതരീതിയിൽ താഴെ കൊടുത്ത പട്ടികയിൽ ചേർക്കാം.

	കണ്ഠ്യം.	താലവ്യം.	മൂൎദ്ധന്യം.	ദന്ത്യം.	ഓഷ്ഠ്യം.	
	अ	इ	ऋ	ऌ	उ	സ്വരങ്ങൾ
ഖരം	क	च	ट	त	प	വ്യഞ്ജനങ്ങൾ
അതിഖരം	ख	छ	ठ	थ	फ	
മൃദു	ग	ज	ड	द	ब	
ഘോഷം	घ	झ	ढ	ध	भ	
അനുനാസികം	ङ	ञ	ण	न	म	
അന്തഃസ്ഥം	*	य	र	ल	व	
ഊഷ്മാക്കൾ	ह	श	ष	स	*	

ഓരോ സ്ഥാനത്തുനിന്നും നല്ലപോലെ സ്പൎശിച്ചുവരുന്ന വ്യഞ്ജനങ്ങളെ കവൎഗ്ഗം, ചവൎഗ്ഗം, ടവൎഗ്ഗം, തവൎഗ്ഗം, പവൎഗ്ഗം എന്നിങ്ങനെ വൎഗ്ഗങ്ങളായി നിൎദ്ദേശിക്കുന്നു. ഒരോ വൎഗ്ഗത്തിലും അഞ്ചു വീതം വൎണ്ണങ്ങളുണ്ടാവും. ഉദ:- കവൎഗ്ഗം क, ख, ग, घ, ङ. ഇവയെ ഒട്ടാകെ വൎഗ്ഗാക്ഷരങ്ങൾ എന്നു വിളിക്കുന്നു.

താഴെ വരയിട്ട വൎണ്ണങ്ങളെ ഖരഗണമെന്നും, അല്ലാത്തവയെ മൃദുഗണമെന്നും വിളിക്കുക. ഈ വിഭജനം സന്ധി പ്രക്രിയകളിൽ ആവശ്യമായിവരും.

കണ്ഠത്തിൽനിന്നുണ്ടാവുന്നതു കണ്ഠ്യം. താലു=അണ്ണാക്ക്. താലുവിൽനിന്നുണ്ടാവുന്നതു് താലവ്യം മൂൎദ്ധാവു്=ശബ്ദോത്പത്തിസ്ഥാനങ്ങളിൽ ഏററവുമുയൎന്നസ്ഥാനം. അതിൽനിന്നുണ്ടാവുന്നതു് മൂൎദ്ധന്യം. അതുപോലെ ദന്ത്യം ഓഷ്ഠ്യം എന്നിവ. ദന്തം=പല്ലിന്റെ അകത്തെ ഊനു്, കട. ഓഷ്ഠം=ചുണ്ടു്.

ഖരമെന്നതിനു് പരുഷതയോടെ അവയവങ്ങൾ തമ്മിൽ സ്പൎശിച്ചു വരുന്ന വ്യഞ്ജനമെന്നൎത്ഥം. അനുനാസികം=നാസികയുടെ സഹായത്തോടെ വരുന്നതു്. അന്തഃസ്ഥം സ്വരവ്യഞ്ജനങ്ങളുടെ ഇടയ്ക്കു നില്ക്കുന്നതു്.

സ്വരങ്ങൾ വ്യഞ്ജനങ്ങൾ എന്നിങ്ങനെ വൎണ്ണങ്ങൾ രണ്ടു വിധമായി തരംതിരിക്കുന്നു. അവയിൽ സ്വരങ്ങൾക്കുമാത്രമേ സ്വതന്ത്രമായ നിലനിൽപ്പുള്ളു. വ്യഞ്ജനങ്ങൾക്കു് സ്വരസഹായമില്ലതെ തനിയെ നിൽക്കാൻ സാദ്ധ്യമല്ല. നിൽക്കുകയാണെങ്കിൽതന്നെ പദാന്തത്തിലേ കാണ്കയുള്ളു. ക് എന്നതു് തനതായുച്ചരിച്ചാൽ ശബ്ദം പുറത്തു വരില്ല.

പുറത്തു് കോംക്കണമെങ്കിൽ ഏതെങ്കിലും സ്വരം ചേൎത്തു് 'ക' എന്നോ 'കി' എന്നോ ആക്കി മാററണം. എല്ലാ വ്യഞ്ജനങ്ങളോടും അകാരം ചേൎത്താണിവിടെ കാണിച്ചിരിക്കുന്നതു്. അങ്ങനെയാണു് നാമുച്ചരിക്കുകയും പതിവു്. വെറും വ്യഞ്ജനമുച്ചരിക്കാൻ അസാദ്ധ്യമാകയാൽ മിക്ക ഭാഷകളിലും സ്വരം ചേൎത്താണു് അക്ഷരമാല പഠിപ്പിക്കുന്നതു്. പക്ഷേ ഭാരതീയ ഭാഷകളെപ്പോലെ ഒരു ക്രമീകൃതമായ രീതി മററു ഭാഷകളിലില്ലെന്നുമാത്രം. ഇംഗ്ലീഷിലെ രീതി നോക്കുക. എഫ്‌ എന്നതിനു് ആദ്യമാണു് സ്വരം ചേൎത്തുച്ചരിക്കുന്നതെങ്കിൽ ജി എന്നതിനവസാനമാണു്. ഒന്നിൽ എ യും മറേറതിൽ ഇ യുമാണുതാനും. അറബി ഭാഷയിലും അതിന്റെ സന്തതികളായ മററു ഭാഷകളിലും ഈ സമ്പ്രദായം കാണാം. പ്രയോഗാവസരത്തിൽ അടയുടെ ഇലപോലെ ആ സ്വരങ്ങളെല്ലാം പുറംതള്ളപ്പെടും. എഫ്‌ എന്നുച്ചരിച്ചാലും അതിന്റെ തനതായ ശബ്ദം ഫ്‌ എന്നല്ലേ ഉള്ളു. അതേ പ്രയോഗത്തിലെടുക്കാറുള്ളു. Fat, of.

സ്വരങ്ങളിലും വ്യഞ്ജനങ്ങളിലും പെടാതെ പരിക്ലൃപ്തമായൊരക്ഷരരൂപംകൂടിയില്ലാതെ രണ്ടുച്ചാരണംകൂടിയുണ്ടു്. ഒന്നു് വിസൎഗ്ഗം; മറെറാന്നു് അനുസ്വാരം.

ക, ഖ, പ, ഫ എന്നിവ തുടൎന്നു വരുമ്പോഴും പാദാവസാനത്തിലും (ഗദ്യത്തിലാണെങ്കിൽ വാക്യാവസാനത്തിലും) മാത്രമേ വിസൎഗ്ഗം കാണുകയുള്ളു. മററുള്ളിടത്തെല്ലാം വിസൎഗ്ഗം ഒരോ രൂപഭേദം കൈക്കൊള്ളും. സന്ധിപ്രകരണത്തിൽ ഇതു് സ്പഷ്ടമാകും. ബാല: എന്നതിലെ അന്ത്യത്തിലുള്ള ഉച്ചാരണവിശേഷമാണു് വിസൎഗ്ഗം.

അനുസ്വാരം മകാരത്തിന്റെ ഒരു രൂപാന്തരമാണു്. സ്വരത്തിന്റെ സാന്നിദ്ധ്യമില്ലെങ്കിൽ മകാരത്തെ അനുസ്വാരമായാണുച്ചരിക്കുക പതിവു്. ജലം എന്നതിലെ അവസാനത്തെ ഉച്ചാരണമാണു് അനുസ്വാരം ഈ ഉച്ചാരണവിശേഷം ചിലപ്പോഠം നകാരത്തിനും സന്ധികാൎയ്യങ്ങളിൽ കാണാം.

ഒരു വൎണ്ണത്തെ എടുത്തു പറയേണ്ടിവരുമ്പോഠം 'കാരം' എന്നു ചേൎക്കുക പതിവാണു്. കകാരം=ക എന്ന വൎണ്ണം. ചകാരം, അകാരം. ര എന്നതിനു രകാരമെന്നല്ല, രേഫമെന്നാണു് പറയുക പതിവു്.

വൎണ്ണം അക്ഷരം എന്നിവ പൎയ്യായങ്ങളായി പ്രയോഗിക്കാറുണ്ടു്. പക്ഷേ അവ തമ്മിൽ വ്യാകരണത്തിൽ അല്പം വ്യത്യാസമുണ്ടു്. വൎണ്ണങ്ങളെ വിഘടിപ്പിക്കാൻ സാദ്ധ്യമല്ല. അക്ഷരങ്ങളങ്ങനെയല്ല. അവയെ വിഘടിപ്പിക്കാം. ഗ്‌, അ എന്നിവ വൎണ്ണങ്ങളാണു്. അവ കൂടിചേൎന്ന് 'ഗ' എന്നതു അക്ഷരമാണു്. സാധാരണയായി അക്ഷരം വ്യഞ്ജനവും സ്വരവും ചേൎന്നതായിരിക്കും. ഒന്നിലധികം വ്യഞ്ജന

വും ഒരുസ്വരവും കൂടിച്ചേൎന്നവയ്ക്കു് സംയുക്താക്ഷരങ്ങളെന്നു പറയും. സ്വരങ്ങളെ സംബന്ധിച്ചിടത്തോളം ഈ വിഭജനം ബാധകമല്ല. അവ അക്ഷരങ്ങളും വൎണ്ണങ്ങളുമാണു്

रमा എന്നതിൽ രണ്ടക്ഷരമാണുള്ളതു്. എന്നാൽ **र् अ म् आ** എന്നീ നാലു് വൎണ്ണമതിലുണ്ടു്. **श् र् ई** എന്നു മൂന്നു് വൎണ്ണങ്ങൾ ചേൎന്നതാണു് **श्री** എന്ന സംയുക്താക്ഷരം. **विद्वान्** എന്നതിൽ രണ്ടക്ഷരമുണ്ടു്. അതിൽ **वि** കേവലാക്ഷരവും **द्वान्** സംയുക്താക്ഷരവുമാണു്. അതിലെ വൎണ്ണങ്ങൾ **व् इ द् व् आ न्** എന്നിവയാണു്.

വൎണ്ണവികാരങ്ങൾ: ഹ്രസ്വം, ദീൎഘം, സംയുക്തം.

വൎണ്ണങ്ങൾക്കു് സ്വരമെന്നും വ്യഞ്ജനമെന്നും രണ്ടു് വിഭാഗമുണ്ടെന്നു് വിശദമായല്ലോ. അവയിൽ സ്വരങ്ങൾക്കും വ്യഞ്ജനങ്ങൾക്കും പല വിധത്തിലും വികാരങ്ങൾ വരുന്നുണ്ടു്. അതിൽ സ്വരങ്ങൾക്കു് വരുന്ന വികാരങ്ങൾ താഴെ പറയുന്നു.

സ്വരങ്ങൾ ആകെ അഞ്ചെണ്ണമാണല്ലോ നാം കണ്ടതു്. ഇനിയും പല സ്വരങ്ങളും നമുക്കു് പരിചിതങ്ങളാണു് **आ, ई, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ** എന്നിവ. മുമ്പു പഠിച്ച അഞ്ചു് വൎണ്ണങ്ങളുടെതന്നെ രൂപാന്തരമോ പരസ്പരം കൂടിച്ചേൎന്ന രൂപമോ ആണവയെല്ലാം.

സ്വരങ്ങളെ അവയുടെ ഹ്രസ്വരൂപത്തിലാണു് നാമാദ്യമായി പരിചയപ്പെട്ടതു്. ഒരാൾ ഉച്ചരിക്കുന്ന ശബ്ദം അഭിമുഖമായി നില്ക്കുന്ന ഒരാളുടെ ചെവിയിലെത്താൻ എത്രമാത്രം പരിമിതമായ സമയം വേണമോ അതാണൊരു മാത്ര. അങ്ങനെ ഒരു മാത്ര മാത്രമുച്ചാരണം വരുന്ന സ്വരത്തെ ഹ്രസ്വമെന്നു് വിളിക്കുന്നു. अ, इ, ऋ, ऌ, उ ഇവ ഹ്രസ്വങ്ങളാണു്. ഉച്ചാരണത്തിൽ ഒന്നിലധികം മാത്രയെടുത്താൽ **आ, ई, ऊ** എന്നിങ്ങനെ ദീൎഘിക്കും ഈ ദീർഘത്തെയാണു് ഇവിടെ രൂപാന്തരമെന്ന പദംകൊണ്ടുദ്ദേശിക്കുന്നതു്.

ए, ऐ, ओ, औ എന്നിവ രണ്ടു സ്വരങ്ങൾ പരസ്പരം കൂടിച്ചേൎന്നവയാണു്. ഒരേതരത്തിൽപ്പെട്ട (സജാതീയങ്ങളായ) സ്വരങ്ങൾ തമ്മിൽ കൂടിച്ചേൎന്നാൽ അവ ദീർഘമായി മാറും. വിജാതീയങ്ങളായാൽ അവ ചേൎന്നു് സംയുക്തസ്വരങ്ങളായി മാറും.

ഈ ദീർഘങ്ങളും സംയുക്തങ്ങളും മിക്കവയും ഒന്നിലധികം സ്വരങ്ങൾ കൂടിച്ചേൎന്നാണുണ്ടാകുന്നതു്. എന്നാൽ ചിലേടങ്ങളിൽ കൂടിച്ചേരാതെ കേവലങ്ങളായും കാണാം. **आदि, ईक्षणं, ऊष्मा** എന്നിവയിലെ **आ, ई, ऊ** എന്നിവ കേവലദീർഘങ്ങളാണു്, **रामावतारः**

कवीन्द्रः, मृदूपलं ഇത്യാദിയവയിലെ मा, वी, दू എന്നിവയിൽ കാണുന്ന സ്വരങ്ങൾ കേവലങ്ങളല്ല, കൂടിച്ചേർന്ന് ദീർഘിച്ചവയാണെന്ന് ഘടകപദങ്ങളെ വേർപെടുത്തിയാലറിയാം. राम+अवतार, कवि+इन्द्रः, मृदु+उपलम् । അതുപോലെ एवं, ओतुः, ऐश्वर्यं, औषधं എന്നിവയിലെ ए, ओ, ऐ, औ എന്നിവ കേവലങ്ങളും रामेश्वरं, शुद्धोदकं, सदैव, महौषधिः എന്നിവയിലെ मे, द्धो, दै, हौ എന്നിവയിൽ കാണുന്ന സ്വരങ്ങൾ സംയുക്തങ്ങളാണ്.

* സ്വരവികാരങ്ങൾ

സ്വരങ്ങൾക്കു പൊതുവിൽ വരുന്ന വികാരങ്ങൾ താഴെ കാണുന്ന പട്ടികയിൽനിന്ന് വ്യക്തമാകും.

ह्रस्व	दीर्घः	गुणः	वृद्धिः	व्यञ्जनीभावः
अ	आ	*	आ	*
इ	ई	ए	ऐ	य्
उ	ऊ	ओ	औ	व्
ऋ	ॠ	अर्	आर्	र्

* സ്വരവികാരമെന്നത് സ്വരങ്ങളുടെ വളർച്ചയിലെ ഓരോ ദശയാണ്. മുട്ട, പുഴു, പ്യൂപ്പ, പാററ എന്നിങ്ങനെ ചിത്രശലഭത്തിനുള്ള ദശകൾപോലെ. इ എന്നതിന്റെ ദീർഘിച്ച ദശയാണ് ई. അതിന്റെതന്നെ ഗുണിച്ച ദശയാണ് ए. അതിന്റെ വർദ്ധിച്ച (നല്ലപോലെ മുഴുപ്പെത്തിയ) ദശ ऐ ആണ്. ഇതിലും കവിഞ്ഞാൽ ആ സ്വരം മൂത്ത് വ്യഞ്ജനമായി തീരുന്നു. അതാണ് य्. ഇതുപോലെ മററു സ്വരങ്ങളും കണ്ടുകൊൾക. ഭാഷാദേവിയുടെ സെല്ലുകളിൽ സൂക്ഷ്മമായി സംഭവിക്കുന്ന ഈ പരിണാമങ്ങൾ ഭാഷാജിജ്ഞാസുവിനു ബഹുവിചിത്രമായി തോന്നും. സ്വരവികാരത്തിന്റെ പ്രയോജനത്തെപ്പററിയും ഒരു സൂചന നൽകാം. വിശേഷണപദങ്ങളിൽനിന്നു നാമപദങ്ങളുണ്ടാക്കാൻ സ്വരവികാരം വരുത്തുകയാണ് ഒരു മാർഗ്ഗം. निपुण വിശേഷണപദമാണ്. അതിൽനിന്നു നാമമുണ്ടാക്കാൻ ഇംഗ്ലീഷിൽ ness (clever cleverness) ചേർക്കുംപോലെ സംസ്കൃതത്തിൽ य എന്ന പ്രത്യയം ചേർക്കുന്നു. ഈ പ്രത്യയം ചേർക്കുമ്പോൾ പദത്തിന്റെ ആദ്യത്തെ സ്വരത്തിന് വൃദ്ധി വരും. निपुण ശബ്ദത്തിലെ ആദ്യത്തെ സ്വരം इ എന്നാണല്ലോ. അതിന്റെ വൃദ്ധി ऐ എന്നുമാണ്. അങ്ങനെ निपुण എന്നത് नैपुण्यं ആയി. सामर्थ्यं, औदार्यं, आर्षं (ऋषि+अ. ഇത്തരം പ്രത്യയങ്ങളുടെ തൊട്ടുമുമ്പുള്ള [illegible] സ്വരങ്ങളും ലോപിക്കും.) മുതലായവ ഇങ്ങനെ ഉണ്ടായവയാണ്. long, length, strong, strength മുതലായവയുമായി താരതമ്യപ്പെടുത്തുക.

അഭ്യാസം

വർണ്ണങ്ങളുടെ സ്ഥാനം എഴുതുക:—

1) ज 2) क 3) य 4) ङ 5) ड़ 6) ढ़ 7) ह 8) ण 9) ड 10) ञ ।

II ആവശ്യപ്പെടുന്ന വർണ്ണങ്ങളെഴുതുക. (ഉദാ:-ദന്ത്യമായ മൃദു=द)
1)ഓഷ്ഠ്യമായ അനുനാസികം. 2) കണ്ഠ്യമായ അതിഖരം. 3) മൂർദ്ധന്യമായ മൃദു. 4) താലവ്യമായ ഊഷ്മാവ്. 5) ദന്ത്യമായ അന്തഃസ്ഥം. 6) കണ്ഠ്യമായ സ്വരം. 7) ദന്ത്യമായ അതിഖരം. 8) മൂർദ്ധന്യമായ ഊഷ്മാവ്, 9) താലവ്യമായ സ്വരം. 10) ദന്ത്യമായ അനുനാസികം.

III ए, ऐ, ओ, औ എന്നീ സ്വരങ്ങളുടെ ഘടകസ്വരങ്ങളേതെല്ലാം?

IV വർണ്ണങ്ങൾ വേർതിരിച്ചെഴുതുക. (ഉദാ:- कृष्ण= क् ऋ ष् ण् अ)
1 लक्ष्मी 2 पार्थ 3 सिद्धान्त 4 कृतघ्न 5 काशी 6 प्रतिद्वन्द्वी 7 दम्पती 8 पुत्र 9 कार्यम् 10 चन्द्रबिम्बम् ।

V ഖരഗണം മൃദുഗണം എന്ന നിലയ്ക്കു് വർണ്ണങ്ങളെ വേർതിരിച്ചെഴുതുക.

VI സ്വരങ്ങൾക്കും വ്യഞ്ജനങ്ങൾക്കും തമ്മിലുള്ള വ്യത്യാസമെന്തു്?

VII അനുനാസികവർണ്ണങ്ങളുടെ ഉച്ചാരണത്തിലുള്ള പ്രത്യേകതയെന്തു് ?

VIII തർജ്ജമ ചെയ്യുക.

a) 1) രണ്ടു കുട്ടികൾ മുററത്തു കളിക്കുന്നു. 2) ഞങ്ങൾ പാൽ കുടിക്കുന്നു. 3) പന്നികൾ തടാകങ്ങളുടെ തീരങ്ങളിൽ ജീവിക്കുന്നു. 4) ജനങ്ങൾ തടാകങ്ങളിലെ വെള്ളം കുടിക്കുന്നില്ല. 5) കാററിന്റെ അടികൊണ്ടു് മരങ്ങൾ ഇളകുന്നില്ല. 6) ഈശ്വരൻ ലോകത്തെ സൃഷ്ടിക്കുന്നു. 7) നിങ്ങൾ കാവ്യം വായിക്കുന്നു. 8) മാനുകൾ പുലികളിൽ നിന്നുള്ള ഭയത്താൽ കാടുകളിൽ ഓടുന്നു. 9) രാമനും കൃഷ്ണനും സന്തോഷിക്കുന്നു. 10) നിങ്ങൾ രണ്ടു പേരും ചന്ദ്രനെ കാണുന്നു.

b) 1) सिंहाः व्याघ्रेभ्यः शक्ततराः सन्ति । 2) तडितः प्रकाशेन पान्थाः नक्तं चरन्ति । 3) सज्जनानां वाचि माधुर्यम् अस्ति । 4) सज्जनाः सत्यं भाषन्ते । 5) बालो गजात् भयेन क्रन्दतः । 6) कन्याः पुष्पं न त्यजन्ति । 7) ईश्वरः अस्मान् रक्षति । 8) आवां पुत्राय पत्रं लिखावः । 9) यूयं मार्गे चरथ । 10) आचार्यस्य छात्रेषु कृष्णः प्रियतमः ।

पश्य	കാണുക.	आघातः	അടി.
अट	സഞ്ചരിക്കുക.	व्याघ्रः	പുലി.
पिब	കുടിക്കുക.	मृगः	മാൻ.
चर	നടക്കുക.	वराहः	പന്നി,
क्रन्द	കരയുക.	पल्वलः	തടാകം.
जीव	ജീവിക്കുക.	तडित्	ഇടിമിന്നൽ.
सृज	സൃഷ്ടിക്കുക.	वाच्	വാക്കു്.
क्षीर	പാൽ	कम्प	ഇളകുക.
लोक	ലോകം	तट, तीर	തീരം.
पठ	വായിക്കുക.	नक्तं	രാത്രി.
		कन्या	പെൺകുട്ടി.

IX സാരമെഴുതുക.

1 करारविन्देन पदारविन्दं मुखारविन्दे विनिवेशयन्तम्
वटस्य पत्रस्य पुटे शयानं बालं मुकुन्दं मनसा स्मरामि ॥

ആലിലയിൽ കാലിന്റെ പെരുവിരൽ കുടിച്ചു കിടക്കുന്ന ഉണ്ണികൃഷ്ണനെ സ്തുതിക്കുന്നതാണീ പദ്യം.
करारविन्दं=അരവിന്ദം (താമര) പോലുള്ള കയ്യ്. विनिवेशयन्त = വെച്ചുകൊണ്ടിരിക്കുന്ന. वटः=അരയാൽ, पुटं=ഉൾഭാഗം. शयान= കിടക്കുന്ന.

2 परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

परित्राणं=സംരക്ഷണം. साधुः=സജ്ജനം. दुष्कृत्=ദുഷ്ടൻ.

3 वपुः परोपकारेषु वचः परसुखेषु च ।
उदारेषु विचारेषु चेतः पूतं प्रवर्तताम् ॥

वपुः= ശരീരം. वचः= വാക്കു്. चेतः= മനസ്സു്. पूतं= പരിശുദ്ധം.
प्रवर्ततां=പ്രവൎത്തിക്കട്ടെ.

X अस्मद् ശബ്ദത്തിന്റെയും युष्मद् ശബ്ദത്തിന്റെയും എല്ലാ രൂപങ്ങളും മനഃപാഠമാക്കുക. (മൂന്നാം ദിവസം)

ദിവസം അഞ്ച്

സന്ധിപ്രകരണം

(ഉള്ളടക്കം:— **സ്വരസന്ധി, വ്യഞ്ജനസന്ധി, വിസർഗ്ഗസന്ധി**)

വർണ്ണങ്ങളെപ്പററിയുള്ള പരിജ്ഞാനം ഇത്രയുമുറച്ചു കഴിഞ്ഞാൽ പിന്നെ സന്ധിയിലേയ്ക്കു പ്രവേശിക്കുക എളുപ്പമാണ്. ഉറപ്പിക്കേണ്ടവ ഒന്നു ക്രമപ്പെടുത്തികാണിക്കാം. *

1 സ്വരങ്ങൾ, വർഗ്ഗാക്ഷരങ്ങൾ, അന്തഃസ്ഥങ്ങൾ, ഊഷ്മാക്കൾ.
2 വർഗ്ഗാക്ഷരങ്ങളിൽ വരുന്ന ഖരാതിഖരമൃദുഘോഷാനുനാസികങ്ങൾ.
3 ഖരഗണം, മൃദുഗണം.
4 ഓരോ സ്ഥാനത്തുനിന്നും വരുന്ന അക്ഷരങ്ങൾ,
5 സ്വരങ്ങൾ:- കേവലം, സംയുക്തം
6 സ്വര വികാരങ്ങൾ—ദീർഘം, ഗുണം, വൃദ്ധി, വ്യഞ്ജനീഭാവം.

സന്ധിക്കുക-കൂടിച്ചേരുക- ഇതാണ് സന്ധി എന്ന പദത്തിന്റെ പൊതുവായ അർത്ഥം. എന്നാൽ സന്ധിക്കുന്ന വർണ്ണങ്ങൾക്കു വരുന്ന മാററമാണ് ഇവിടെ സന്ധി എന്ന പദംകൊണ്ടുദ്ദേശിക്കുന്നതു്.

രണ്ടു വസ്തുക്കൾ തമ്മിൽ ചേർത്തിണക്കേണ്ടി വരുമ്പോൾ രണ്ടും തമ്മിൽ കൂട്ടിമുട്ടുന്നിടത്താണല്ലോ എന്തെങ്കിലും മാററം വരുന്നതു്. ഒന്നുകിൽ രണ്ടും അല്പാല്പം കുഴഞ്ഞു് ചേർക്കും. അല്ലെങ്കിൽ ആണിയടിക്കും. അതുമല്ലെങ്കിൽ പശവെയ്ക്കും. എങ്ങനെയായാലും കൂടിച്ചേരുന്നിടത്താണ് എന്തെങ്കിലുമൊന്നു സംഭവിക്കുക. അതുപോലെ പദങ്ങളോ പദാംശങ്ങളോ തമ്മിൽ മുട്ടുന്നിടത്താണ് സന്ധിയിലും മാററം വരുന്നതു.

സംസ്കൃതത്തിൽ മൂന്നു തരം സന്ധിയാണുള്ളതു്. സ്വരസന്ധി വ്യഞ്ജനസന്ധി. വിസർഗ്ഗസന്ധി, യഥാക്രമം ഓരോ സന്ധിയും വിശദീകരിക്കാം.

---

* *സന്ധിയുടെ ഒരു സാമാന്യബോധംമാത്രമേ ഇപ്പോൾ ഉദ്ദേശിക്കുന്നുള്ളു. എല്ലാം ഉറച്ചിട്ടില്ലെങ്കിലും നിരാശപ്പെടേണ്ട. കുറെകഴിയുമ്പോൾ താനെ ഉറച്ചുകൊള്ളും.*

സ്വരസന്ധി

സ്വരങ്ങൾ കൂടിച്ചേരുമ്പോൾ വരുന്ന മാററങ്ങളാണു് സ്വരവികാരങ്ങളുടെ പട്ടികയിൽ കാണിച്ചിട്ടുള്ളതു്. അതിൽ ഏതെല്ലാം സ്വരങ്ങൾക്കു് ഏതെല്ലാം സന്ദർഭത്തിൽ ഏതെല്ലാം വികാരങ്ങൾ വരുമെന്നു തിട്ടപ്പെടുത്തിക്കാണിക്കാം.

കൂടിച്ചേരുന്ന സ്വരങ്ങളുടെ സജാതീയതയും, വിജാതീയതയും ആസ്പദിച്ചു് സ്വരസന്ധി രണ്ടുവിധം വരും. ഒരേജാതി സ്വരങ്ങൾ കൂടിച്ചേരുന്നതു് സജാതീയം. अ+अ, इ+इ എന്നിങ്ങനെ. വിഭിന്നജാതിയിലുള്ള സ്വരങ്ങൾ കൂടിച്ചേരുന്നതു് വിജാതീയം. अ+इ, उ+इ എന്നിങ്ങനെ. ഇതിൽ സജാതീയ സ്വരങ്ങൾ ഒത്തുവന്നാൽ രണ്ടും കൂടി ദീർഘിക്കും. സ്വരസന്ധിയുടെ കാര്യത്തിൽ ഘടകസ്വരങ്ങൾക്കു് ഹ്രസ്വം, ദീർഘം എന്ന വ്യത്യാസമില്ല. अ+अ എന്നതും आ+आ എന്നതും കൂടിച്ചേർന്നാൽ आ എന്ന ദീർഘംതന്നെ. ഉദാഹരിക്കാം.-

1 अ+अ=आ, दाव+अग्नि=दावाग्निः । सीता+आननम् =सीताननम्
2 इ+इ=ई, अभि+इष्टं=अभीष्टं । गौरी+ईश्वरः=गौरीश्वरः ।
3 उ+उ=ऊ, मधु+उदकं मधूदकं । चमू+ऊर्मिल= चमूर्मिल ।

ഇത്തരം സജാതീയ സ്വരസന്ധിക്കു് സവർണ്ണദീർഘം എന്നു പറയുന്നു (സവർണ്ണം=ഒരേതരത്തിലുള്ള വർണ്ണം.)

ഇനി വിജാതീയസ്വരങ്ങൾ ചേരുമ്പോൾ വരുന്ന മാററങ്ങൾ കാണിക്കാം. അകാരത്തിനപ്പുറത്തു് അകാരമല്ലാത്ത സ്വരം വരുന്നതു് വിജാതീയ സന്ധിയാകുമല്ലോ. അതിത്രയും തരത്തിൽവരാം.

1 अ+इ=ए, देव+इन्द्र=देवेन्द्र, उमा+ईशः=उमेशः ।
2 अ+उ=ओ, पर+उपकार=परोपकारः रंभा+ऊरूः=रंभोरूः
3 अ+ऋ=अर्, महा+ऋषि=महर्षिः ।
4 अ+ए അഥവാ ऐ=सदा+एव=सदैव । तव+ऐश्वर्यम्= तवैश्वर्यम् ।
5 अ+ओ അഥവാ औ= औ, महा+ओषधिः =महौषधिः । दिव्य+औषधं= दिव्यौषधं ।

ഇതിൽ ആദ്യത്തെ മൂന്നിനും ഗുണവും നാലിനും അഞ്ചിനും വൃദ്ധിയുമാണു് വരുന്നതെന്നു് കാണാം: അതിനാൽ അകാരത്തിനപ്പുറത്തു് അതല്ലാത്ത സ്വരം വന്നാൽ രണ്ടും കൂടിച്ചേർന്നു് യഥാക്രമം ഗുണവും വൃദ്ധിയുമായി മാറുമെന്നു വ്യക്തമായല്ലോ. ഇവിടെയും സന്ധിക്കുന്ന സ്വരങ്ങളുടെ ഹ്രസ്വദീർഘവ്യത്യാസം പരിഗണിക്കുന്നില്ലെന്ന കാര്യം ശ്രദ്ധിക്കുക.

ഇനി അകാരമൊഴികെ മറേറതെങ്കിലും സ്വരം ആദ്യം വരുക. തുടൎന്നു് അതല്ലാതെ മറെറാരു സ്വരം വരുക. ഇതും വിജാതീയസന്ധിയാണല്ലോ. അതിങ്ങനെ സംഗ്രഹിക്കാം.

1	इ + इ	ഒഴികെ മറെറതെങ്കിലും സ്വരം	= य् ।	यदि + अपि = यद्यपि ।
2	उ + उ	,, ,, ,,	= व् ।	तनु + अंगी = तन्वंगी ।
3	ऋ + ऋ	,, ,, ,,	= र् ।	पितृ + अर्थ = पित्रर्थ ।
4	ए +	ഏതു സ്വരവും	* = अय् ।	कवे + अः = कवयः ।
5	ऐ +	,, ,, ,,	= आय् ।	नै + अकः = नायकः ।
6	ओ +	,, ,, ,,	= अव् ।	प्रभो + अः = प्रभवः ।
7	औ +	,, ,, ,,	= आव् ।	असौ + इन्द्रः = असाविन्द्रः ।

ഇവിടെ इ മുതലായവയ്ക്കു് വ്യഞ്ജനീഭാവം വന്നിരിക്കയാണെന്നു വ്യക്തമാണു്. ए എന്നതിൻെറ ഘടകം अ + इ എന്നാണല്ലോ. അപ്പോൾ ए എന്നതിനെത്തുടൎന്നു സ്വരം വന്നാൽ अ + इ + സ്വരം എന്നതാണല്ലോ ഫലം. इ കാരത്തിനപ്പുറം സ്വരം വന്നാൽ അതു് य् എന്നാവുന്നു. അപ്പോൾ മുമ്പുള്ള अ കൂടിച്ചേൎന്നു് अय् എന്നാകുമല്ലോ. ഇതുതന്നെയാണു് ऐ ओ औ എന്നിവയുടെയും നില.

✓ए ओ എന്നിവയെത്തുടൎന്നു വരുന്ന ഹ്രസ്വമായ അകാരം ലോപിക്കും. शिवो + अहं शिवोऽहं ॥ ലോപസൂചനയായി ऽ ഇങ്ങനെ ഒരു ചിഹ്നമിടാറുണ്ടു്.

ഇങ്ങനെ, ദീൎഘം, ഗുണവൃദ്ധികൾ, വ്യഞ്ജനീഭാവം എന്നിവയിൽസ്വരസന്ധി മിക്കതുമടങ്ങുന്നു.

വ്യഞ്ജനസന്ധി

വ്യഞ്ജനസന്ധിയുടെ സാമാന്യബോധം മാത്രമേ ഇവിടെ നൽകുന്നുള്ളു. കാവ്യവ്യുത്പത്തിക്കു് ഈ സാമാന്യബോധം പര്യാപ്തമാണുതാനും.

പൂൎവ്വവൎണ്ണം പരവൎണ്ണത്തിൻെറ ധൎമ്മത്തെ (പ്രത്യേകതയെ) സ്വീകരിക്കുമെന്നതു് വ്യഞ്ജനസന്ധിയിൽ സാമാന്യമായൊരു നിയമമാണു്.

---

* *ഈ* अय् आय् *എന്നിവയിലെ യകാരം സ്വരം തുടൎന്നുവന്നാൽ ചിലേടത്തു ലോപിക്കും.* बाले + एव बालय् + एव । बाल एव । *ലോപിച്ചിടത്തു് പിന്നെ മററു സന്ധികൾ വരുന്നതല്ല. അതിനാൽ* बालैव *എന്നിങ്ങനെ വൃദ്ധി വരുന്നതല്ല.*

1 മൃദുവും ഖരവും തൊട്ടടുത്തു വന്നാൽ പൂർവ്വമായ മൃദു ഖരമാകും.
ഉദാ:-सुहृद्+सु =सुहृत्सु । तद्+काल: = तत्काल: ।

2 ഖരവും മൃദുവും തൊട്ടടുത്തുവന്നാൽ പൂർവ്വമായഖരം മൃദുവാകും.
ഉദാ:-मरुत्+भि: =मरुद्भि: । वाक्+देवी वाग्देवी ।

3 പരം അനുനാസികമെങ്കിൽപൂർവ്വവും അനുനാസികമാകും.
ഉദാ:-चिद्+मय=चिन्मय । वाक्+मय=वाङ्मयं ।

4 മററു പല രീതിയിലും പൂർവ്വവർണ്ണം പരധർമ്മത്തെ സ്വീകരിക്കുന്നതിനുദാഹരണം:-

तटित्+लता=तटिल्लता (त् ल्‌എന്നായി) उद्+चारणं, उत्+चारणं=उच्चारणं । यावत्+जीव = यावज्जीवम् ।

II പദാന്തത്തിലും വ്യഞ്ജനപ്രത്യയത്തിനുമുമ്പും च् ज् श् എന്നിവ കവർഗ്ഗമാകും. ഉദാ:-वाच्-वाक, भिषज्-भिषक्, दिश्भ्यां=दिग्भ्यां ।

III र्, ष्, എന്നിവയ്ക്കു ശേഷം വരുന്ന 'न' പലേടത്തും 'ण' ആകും.
मर्+अनं=मरणं । मोषणम् ।*

IV അകാരമൊഴികെയുള്ള സ്വരം, കവർഗ്ഗം: രേഫം എന്നിവയ്ക്കു ശേഷം വരുന്ന 'स' കാരം 'ष' കാരമാകും. वाले+सु=वालेषु ।
वाक्+सु=वाक्षु ।

V പദങ്ങളുടെ നടുക്കു വരുന്ന ചില श എന്ന വർണ്ണം छ എന്നാവും.
तद्+शब्द:=तच्छब्द: । अस्मद्+शब्द:=अस्मच्छब्द: ।

VI പദാവസാനം വ്യഞ്ജനങ്ങൾ തുടർന്നു വരികയാണെങ്കിൽ ആദ്യത്തെ നിർത്തി മററുള്ളതെല്ലാം ലോപിക്കും. सुहृद्स्+सुहृद् ।

VII പദാന്തത്തിലെ നകാരത്തിനു ശേഷം ചില ഖരങ്ങൾ വന്നാൽ അവയ്ക്കു് നടുവിൽ स् ആഗമമായിവരും. നകാരം അനുസ്വാരവുമാകും. सान्+तान्=सांस्तान् । प्राणान्+त्यक्त्वा=प्राणांस्त्यक्त्वा ।

---

* गमनं लेखनं *മുതലായ പദങ്ങളിൽ കാണുന്ന ഇതേ* अन *പ്രത്യയം ക്രിയാനാമമുണ്ടാക്കാനുപയോഗിക്കുന്ന ഒരു പ്രത്യയമാണ്. വാസ്തവത്തിൽ ഈ ണകാരാദേശം ഇംഗ്ലീഷിലുമുണ്ട്.* Turn plan commission Commissioner *എന്നീ പദങ്ങളിലെ* N *എന്നതിൻെറ ഉച്ചാരണത്തിൽ ഇതേ വ്യത്യാസം കാണുന്നില്ലേ? ഒരുപക്ഷേ ഭാരതീയരുടെ ഉച്ചാരണരീതിയുടെ പ്രത്യേകതയാകാനും മതി.*

VIII പദാന്തത്തിൽ വരുന്ന ഖരം ചിലപ്പോൾ മൃദുവാകും; മൃദു ഖരമാകും. मरुत्--मरुद्। सुहृद्--सुहृत्।

വിസർഗ്ഗസന്ധി

വിസർഗ്ഗത്തെപ്പററി മുൻപാഠങ്ങളിൽ കൊടുത്ത വിവരണങ്ങൾ ഓർമ്മയുണ്ടല്ലോ. क, ख, प, फ എന്നീ നാലു വർണ്ണങ്ങൾ തുടർന്നുവരുമ്പോഴും വാക്യാവസാനത്തിലും മാത്രമേ വിസർഗ്ഗം അതിൻെറ തനതു രൂപത്തിൽ പ്രത്യക്ഷപ്പെടുകയുള്ളു. മററുള്ളിടത്തെല്ലാം അതു് ഓരോ രൂപം കൈക്കൊള്ളും. ചിലെടത്ത് ओ എന്നാവും. ചിലെടത്തു് ലോപിക്കും. ചിലെടത്തു് र् स् श् എന്നൊക്കെയാവും. ക്രമത്തിൽ വിശദീകരിക്കാം.

1. ഹ്രസ്വമായ അകാരത്തിനുശേഷം വിസർഗ്ഗം, അതിനെ തുടർന്നു ഹ്രസ്വമായ അകാരംതന്നെ വരുക. (अः अ) അങ്ങനെ വന്നാൽ വിസർഗ്ഗം उ എന്നാകും. बालः अस्ति। बाल उ अस्ति എന്നായാൽ പിന്നെ ഗുണം വന്നു് बालो+अस्ति എന്നാവുമല്ലോ. പിന്നെ സ്വരസന്ധി വന്നു് बालोस्ति എന്നാവും. അകാരം ലോപിച്ചിട്ടുണ്ടെന്നു കാണിക്കാൻവേണ്ടി बालोऽस्ति എന്നിങ്ങനെ ഒരടയാളമിട്ടു കാണാം. चिदानन्दरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम्।

2. ഹ്രസ്വമായ അകാരത്തിനുശേഷം വിസർഗ്ഗം വരുക, അതിനെ തുടർന്നു് മറേറതെങ്കിലും സ്വരം വരുക. എന്നാൽ വിസർഗ്ഗം ലോപിക്കും. बालः+आयाति =बाल आयाति *नारदः+उवाच=नारद उवाच।

3. ഹ്രസ്വമായ അകാരത്തിനപ്പുറത്തു് വിസർഗ്ഗം വരുക; തുടർന്നു വ്യഞ്ജനങ്ങളിൽ മൃദുഗണം വരുക. എന്നാൽ അകാരവും വിസർഗ്ഗവും കൂടി ओ എന്നാവും. तपः+निधिः=तपोनिधिः। बालः+याति बालो याति।

4. ദീർഘമായ അകാരത്തെ (आ) തുടർന്നുവരുന്ന വിസർഗ്ഗത്തിനപ്പുറം സ്വരവും മൃദുഗണവും വന്നാൽ വിസർഗ്ഗം ലോപിക്കും. समवेताः+युयुत्सवः=समवेता युयुत्सवः। शिष्याः+नमन्ति शिष्या = नमन्ति।

5. മററു സ്വരങ്ങൾക്കുശേഷം വരുന്ന വിസർഗ്ഗം സ്വരമോ മൃദുഗണമോ തുടർന്നു വരുകയാണെങ്കിൽ र् എന്നാവും. बहिः+गमनं=बहिर्गमनं। गुरुः+एव=गुरुरेव।

---

* *വിസർഗ്ഗം ലോപിച്ചിടത്തു പിന്നെ സന്ധി വരില്ല.* नारद उवाच *എന്നുതന്നെയിരിക്കും.* नारदोवाच *എന്നാവില്ല.*

6. വിസർഗ്ഗത്തെത്തുടർന്ന് ഖരഗണം വന്നാൽ അതാതിനിണങ്ങിയ ഊഷ്മാവു വരും. ഉദാ:- भीष्मः+च=भीष्मश्च । ततः+ततः=ततस्ततः । मनः+तापः = मनस्तापः।

7. പദാന്തത്തിലെ स् र् എന്നീ വർണ്ണങ്ങൾ വിസർഗ്ഗമാകും. पुनर्-पुनः । यशस्— यशः । बालस्—बालः ।

8. सः एषः എന്നിവയിലെ വിസർഗ്ഗം പലേടത്തും ലോപിക്കും

9. വിസർഗ്ഗത്തിനുശേഷം र् വന്നാൽ ചിലെടത്ത് വിസർഗ്ഗം ലോപിക്കും. ലോപിച്ച വിസർഗ്ഗത്തിനുമുമ്പുള്ള സ്വരം ദീർഘിക്കുകയും ചെയ്യും. हरिः+रक्षति=हरीरक्षति । प्रभुः+राजते=प्रभूराजते । अन्तर+राष्ट्रीयं= अन्ताराष्ट्रीयं ।

10. വിസർഗ്ഗം അതിൻ്റെ തനതു രൂപത്തിൽ കാണുന്നതു് വാക്യാവസാനത്തിലും क, ख, प, फ എന്നീ വർണ്ണങ്ങൾ തുടർന്നു വരുമ്പോഴുമാണു്.

काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः ।
वसन्तकाले संप्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥

* സന്ധികൾ ഇങ്ങനെ സംഗ്രഹിക്കാം

സ്വരസന്ധി

	1	अ+अ=आ		9	इ+अ=य ※
ദീർഘം	2	इ+इ=ई		10	उ+अ=व
	3	उ+उ=ऊ	വ്യ	11	ऋ+अ=र
	4	अ+इ=ए	ഞ്ജ		
ഗുണം	5	अ+उ=ओ	നീ	12	ए+अ=अय
	6	अ+ऋ=अर्	ഭാ	13	ऐ+अ=आय
വൃദ്ധി	7	अ+ए, ऐ=ऐ	വം	14	ओ+अ=अव
	8	अ+ओ, औ=औ		15	औ+अ=आव

** സംസ്കൃതത്തിൽ സന്ധി പരിജ്ഞാനം അതിപ്രധാനമായൊരിനമാണ്. എല്ലാം ഇപ്പോൾത്തന്നെ ഉറച്ചെന്നു വരില്ല. തുടർന്നു വരുന്ന പാഠങ്ങളിൽനിന്നേ ഉറയ്ക്കുകയുള്ളു. അഭ്യാസമെല്ലാം ചെയ്തു കിട്ടുന്ന പരിജ്ഞാനവുമായി നമുക്കു് മുന്നോട്ടു പോകാം.*

※ 9, 10, 11 ഇവയിൽ പൂർവ്വസ്വരമല്ലാത്ത മറ്റൊന്നു സ്വരവും തുടർന്നു വരാം. 12 മുതൽ എന്തു സ്വരവും തുടർന്നു വരാം.

വ്യഞ്ജനസന്ധി

1 മൃദു ഖരത്തോടു ചേർന്നാൽ ഖരം. शरत्कालः ।
2 ഖരം മൃദുവിനോടു ചേർന്നാൽ മൃദു. वाग्वैभवम् ।
3 അനുനാസികത്തോടു ചേർന്നാൽ അനുനാസികം. चिन्मयः ।
4 തകാരം ലകാരത്തോടു് ചേർന്നാൽ ലകാരം. तल्लीन ।
5 തവർഗ്ഗം ചവർഗ്ഗത്തോടു് ചേർന്നാൽ ചവർഗ്ഗം. सच्चरितम् ।
6 ऱ् ष् എന്നിവയുടെ സംസർഗ്ഗമുള്ള न, ण ആകും. मरणं ।
7 स् പലെടത്തും ഷകാരമാകും. बालेषु ।
8 പദാന്തത്തിലെ च् ज् श् എന്നിവ കവർഗ്ഗമാകും. दिक् ।

വിസർഗ്ഗസന്ധി

1 अः+अ=ओ, रामोऽयं ।
2 अः+മറ്റു സ്വരങ്ങൾ. ലോപം. रामः इति. राम इति ।
3 अः+मृദു=ओ, रामः+वदति, रामो वदति ।
4 आः+സ്വരങ്ങളും മൃദുക്കളും. ലോപം. बालाः यान्ति बाला यान्ति
5 മറ്റു സ്വരങ്ങൾക്കശേഷമുള്ള വിസർഗ്ഗം ഖരം പരമല്ലെങ്കിൽ र् എന്നാകും. गुरुः+एव=गुरुरेव ।
6 വിസർഗ്ഗം, തുടർന്നുവരുന്ന ഖരത്തിന്റെ ഊഷ്മാവാകും ततस्ततः ।
7 മറ്റുള്ളിടത്തു് വിസർഗ്ഗത്തിന്റെ തനതു രൂപം കാണാം तपः फलम् ।
8 सः एषः എന്നിവയിൽ വിസർഗ്ഗം പൊതുവിൽ ലോപിക്കും. स बालः । एष पुरुषः ।

അഭ്യാസം

I സന്ധിചേർത്തെഴുതുക:—

1 कन्या + एव + अस्ति + इति + अकथयत् ।
2 गुरु + उपदेश + आदि + अनुग्रह + उपगमात् ।
3 गज + इन्द्र + आगमन + उदन्त + आकर्णन + उत्सुकः ।
4 दिव्य + ओषधि + अधिगमन + उपाय + अभावात् ।
5 पुत्रः + अत्र + आगतः + इति + आकर्ण्य + अहं + अत्र + आगतः

II ചേർത്തിരിച്ചെഴുതുക:--

[1] सूर्योदयेक्षणाभिलाषी । [2] मधूदकास्वादनाग्रहः । [3] इत्यादि ।
[4] श्रीरामोदन्तः । [5] सर्वोदयः । [6] पर्यटनं । [7] अभयार्थिनः ।
[8]हिमालयः । [9] सतीशः । [10] दिङ्मुखम् ।

III താഴെ കാണിച്ച പദ്യങ്ങൾ സന്ധി ചേർത്തും സന്ധി പിരിച്ചും കൊടുക്കുന്നു. സൂക്ഷ്മമായി താരതമ്യപ്പെടുത്തിപ്പഠിക്കുക.

1 धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः । मामकाः पाण्डवाश्चैव । किमकुर्वत सञ्जय ॥	धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेताः युयुत्सवः । मामकाः पाण्डवाः च एव किं अकुर्वत सञ्जय ॥
2 अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयं अक्लेद्योऽशोष्य एव च । नित्यस्सर्वगतःस्थाणु- रचलोऽयं सनातनः ॥	अच्छेद्यः अयं अदाह्यः अयं अक्लेद्यः अशोष्यः एव च । नित्यः सर्वगतःस्थाणुः अचलः अयं सनातनः ॥
3 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टोऽन्त- स्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥	न असतः विद्यते भावः न अभावः विद्यते सतः । उभयोः अपि दृष्टः अन्तः तु अनयोः तत्त्वदर्शिभिः ॥
4 सुतो जीवति पित्रर्थम् लोकार्थम् विबुधस्तथा । निध्यर्थम् पिशुनश्चापि दासः प्रभ्वर्थमेव च ॥	सुतः जीवति पितृ अर्थम् लोक अर्थम् विबुधः तथा निधि अर्थम् पिशुनः च अपि दासः प्रभु अर्थम् एव च ॥
5 विचरन्ति गिरीन्द्रेषु पिबन्ति च मधूदकं । फलमूलं च खादन्ति तापसा रागवर्जिताः ॥	विचरन्ति गिरि इन्द्रेषु पिबन्ति च मधु उदकं । फलमूलं च खादन्ति तापसाः रागवर्जिताः ॥
6 भोगेष्वसक्ताश्चाञ्चल्य- हीना वीतभयास्सदा ।	भोगेषु असक्ताः चाञ्चल्य- हीनाः वीतभयाः सदा ।

जनास्सुदुर्लभा लोके	जनाः सुदुः र्लभाः लोके
इतरे सुलभाः परं ॥	इतरे सुलभाः परं ॥
7 यशोधनाल्लाभवन्तः	यशोधनात् लाभवन्तः
सच्चरित्रेष्वलं रताः ।	सत् चरित्रेषु अलं रताः
दुश्शीलरहितास्सन्तः	दुःशील रहिताः सन्तः
सन्ततं सन्ति भूतले ॥	सन्ततं सन्ति भूतले ॥

IV സന്ധി ചേൎത്തെഴുതുക:—

1 अज्ञानतिमिर+अन्धस्य ज्ञान+ अञ्जनशलाकया ।
अक्षुः + उन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥
2 अनन्याः+ चिन्तयन्तः + मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्य+अभियुक्तानां योगक्षेमं वहामि+अहं ॥
3 ईश्वरः सर्वभूतानां हृद् +देशे+अर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्र+आरूढानि मायया ॥
4 न+अस्ति बुद्धिः+अयुक्तस्य न च + अयुक्तस्य भावना ।
न च+अभावयतः+शान्तिः अशान्तस्य कुतः सुखम् ॥
5 असतः + मा सत् गमय । तमसः+मा ज्योतिः+गमय ।
मृत्योः + मा अमृतं गमय ॥

V തൎജ്ജമ ചെയ്യുക:—

a) 1 त्वं कस्य पुत्रोऽसि । 2 तव सुहृदो मम जनकस्य समीपं गच्छन्ति । 3 स धनिको महां धनं यच्छति । 4 यूयं मम कन्दुकेन क्रीडथ । 5 अहं सदा युष्मान् स्मरामि । 6 युष्मासु समर्थाय बालायाहं पुस्तकं यच्छामि । 7 एते अश्वाः शकटेन सह मार्गे पतन्ति । 8 मम सुहृदो गृहाङ्गणे तेषां पुत्राः क्रीडन्ति । 9 युष्माकं विद्यालये समर्थ आचार्यः को भवति । 10 मयि कृपया आचार्यो मां न ताडयति ।

b) നീ ഇപ്പോൾ എവിടെ പോകുന്നു? 2 ഈ പെൺകുട്ടി ഇപ്പോൾ പൂക്കളോടുകൂടി എവിടെ നിന്നു വരുന്നു? 3 നീ എപ്പോൾ ഈശ്വരനെ നമസ്കരിക്കുന്നു? 4) ചോരന്മാരിൽനിന്നുള്ള ഭയത്താൽ പണക്കാർ പണം [illegible]. 5 നീ ആരോടുകൂടി സ്കൂളിലേയ്ക്കു് പോകുന്നു? 6 തളിരുകൾ ഉദ്യാനങ്ങളിൽ ഉണ്ടാവുന്നു. 7 ഈ ധനികന്മാർ സുഹൃത്തുക്കളോടുകൂടി ഭവനങ്ങളിൽ

സുഖമനുഭവിക്കുന്നു. 8 എൻെറ മകൻ അലസനാണ്; എന്നാൽ നിങ്ങളുടെ മക്കൾ മിടുക്കന്മാരാണ്. 9 എന്നോടുകൂടി അവർ സ്കൂളിൽ പോകുന്നു. 10 എൻെറ ശിഷ്യന്മാരിൽവെച്ച് നീ തന്നെയാണ് ശ്രേഷ്ഠൻ.

(कुत्र= എവിടെ. ताडयति=അടിക്കുന്നു. इदानीं = ഇപ്പോൾ. कुतः = എവിടെനിന്നു്, എന്തുകൊണ്ടു്. आगच्छति = വരുന്നു. पल्लव = തളിരു്. अनुभवति= അനുഭവിക്കുന്നു. एव = തന്നെ. अङ्गण= മുററം. किन्तु=എന്നാൽ.)

VI വിസർഗ്ഗം र् എന്നാവുന്നതെപ്പോഴെല്ലാമാണ്? ഉദാഹരണസഹിതം വ്യക്തമാക്കുക.

VII तपश्चर्या, मनस्तापः, तपोवनं, बहिर्गमनं ഈ പദങ്ങളിൽ വിസർഗ്ഗത്തിനു വന്ന മാററങ്ങളെന്തെല്ലാം?

VIII ए ओ य व എന്നിവയിലെ ഘടകസ്വരങ്ങളേതെല്ലാം?

IX सच्चरित्रं, जगन्नाथः, वाग्वैभवं, सज्जनः ഈ പദങ്ങൾ വേർതിരിച്ചെഴുതി സന്ധികാര്യം വിവരിക്കുക.

X സർവ്വനാമങ്ങളിൽ एतद् किम् इदम् എന്നീ ശബ്ദങ്ങളുടെ പുംലിംഗത്തിൽ എല്ലാ രൂപങ്ങളും മനഃപാഠമാക്കുക.

ദിവസം ആറ്

ഗണവിഭജനം

ധാതുക്കളെ പ്രക്രിയാവശ്യത്തിനുവേണ്ടി ഗണമായി വിഭജിക്കയെന്നതു് മററു ഭാഷകളെ സംബന്ധിച്ചിടത്തോളം ഏറെക്കുറെ അപരിചിതമാണു്, ഗണവിഭജനസമ്പ്രദായം മലയാളത്തിലെ ധാതുരൂപങ്ങളുമായൊന്നു താരതമ്യപ്പെടുത്താം.

'പാടുന്നു' എന്ന ക്രിയാരൂപത്തിൽ 'പാടു്' എന്നതു് ധാതുവും 'ഉന്നു' എന്നതു് പ്രത്യയവുമാണെന്നറിയാമല്ലോ. ക്രിയാരൂപത്തിൽ ആ രണ്ടംശവും മുറയ്ക്കു് കൂട്ടിച്ചേർത്തിട്ടേ ഉള്ളു. ചില ക്രിയാരൂപങ്ങളിൽ ധാതുവിന്റെയും പ്രത്യയത്തിന്റെയും മദ്ധ്യത്തിലായി മററു ചില വർണ്ണങ്ങൾ ചേർന്നുകാണാം. 'പറയുന്നു' എന്നതിൽ 'പറ' ധാതുവും 'ഉന്നു' എന്നതു് പ്രത്യയവുമാണു് പറ + ഉന്നു എന്നു് ചേരുമ്പോൾ 'യ്' എന്നൊരു വർണ്ണം മദ്ധ്യത്തിൽ വന്നു് പറയുന്നു എന്നാവുന്നു. 'പറക്കുന്നു' എന്നതിൽ ധാതുപ്രത്യയങ്ങളുടെ നടുക്കു് 'ക്കു്' വരുന്നു. 'ചാവുന്നു' എന്നതിന്റെ നടുക്കു് 'വ്' വരുന്നു. ഇങ്ങനെ ധാതുവിന്റെയും പ്രത്യയത്തിന്റെയും നടുക്കു് വരുന്ന വർണ്ണങ്ങളുടെ അടിസ്ഥാനത്തിൽ ധാതുക്കളെ താഴെ കാണുന്നവിധം ഗ്രൂപ്പുകളായി (ഗണങ്ങളായി) തിരിക്കാവുന്നതാണു്.

1	2	3	4	5
പാടുന്നു.	പറയുന്നു.	ചാവുന്നു.	കിടക്കുന്നു.	കിടയ്ക്കുന്നു.
ആടുന്നു.	ഇഴയുന്നു.	വേവുന്നു.	നടക്കുന്നു.	അടിയ്ക്കുന്നു.
എഴുതുന്നു.	അടയുന്നു.	തടവുന്നു.	പിറക്കുന്നു.	വിറയ്ക്കുന്നു.
നേടുന്നു.	പറയുന്നു.	നോവുന്നു.	കക്കുന്നു.	കയ്ക്കുന്നു.
താഴുന്നു.	തടയുന്നു.	പോവുന്നു.	അറക്കുന്നു.	അറയ്ക്കുന്നു.

ഇതിൽ ഒന്നാം ഗണത്തിൽ (ഗ്രൂപ്പിൽ) ധാതുപ്രത്യയങ്ങളുടെ നടുവിൽ ഒന്നും കാണാനില്ല. രണ്ടാം ഗണത്തിൽ 'യ' എന്നു് കാണുന്നുണ്ടു്. അതുകൊണ്ടു് യകാരം ആ ഗ്രൂപ്പിന്റെ അടയാളമാണു്. മൂന്നാം ഗണത്തിനു് 'വ്' എന്നും നാലാമത്തേതിനു് 'ക്കു്' എന്നുമാണു്. അഞ്ചാമത്തേതിനും 'ക്കു്' എന്നുതന്നെയാണെങ്കിലും ഉച്ചാരണത്തിലല്പം വ്യത്യാസമുണ്ടു്. അതുകൊണ്ടു് അർത്ഥത്തിനു് വലിയ മാററം വരുന്നുണ്ടല്ലോ. 'യ്' കൂടുതലായി കാണാനുമുണ്ടു്. ഇവയെല്ലാം അതാതു് ഗ്രൂപ്പുകളുടെ ചിഹ്നങ്ങളാണു്. അതുകൊണ്ടവയെ ഗണ ചിഹ്നങ്ങളെന്നു് വിളിക്കാമല്ലോ.

ഇതേ രീതിയിൽത്തന്നെ സംസ്കൃതത്തിലും ധാതുക്കളുടേയും പ്രത്യയങ്ങളുടേയും നടുക്കു വരുന്ന വൎണ്ണങ്ങളുടെ അടിസ്ഥാനത്തിൽ ധാതുക്കളെ പത്തു ഗ്രൂപ്പുകളാക്കി തിരിച്ചിരിക്കയാണു്. ഈ ഗ്രൂപ്പുകൾക്കു് ഗണങ്ങളെന്നും ഇടക്കു വരുന്ന വൎണ്ണങ്ങൾക്കു് ഗണചിഹ്നങ്ങളെന്നും പേർ. പത്തിൽ രണ്ടെണ്ണത്തിനു് വൎണ്ണരൂപത്തിലുള്ള ഗണചിഹ്നമില്ല. അതിലൊന്നിനു് ധാതുവിനു ഇരട്ടിപ്പു് മുതലായ ചില പ്രക്രിയകൾ വരുന്നതാണു് സവിശേഷത. ശേഷിച്ച എട്ടെണ്ണത്തിൽ രണ്ടെണ്ണത്തിന്റെ ഗണചിഹ്നം ഒരേ വൎണ്ണം തന്നെയാണു്. ബാക്കി ആറിനും പ്രത്യേകിച്ചു് ഒരോ അക്ഷരം ഗണചിഹ്നമായിട്ടുണ്ടു്. ആദ്യം പറഞ്ഞ ഗണത്തിലെ ധാതുക്കൾക്കു് ഗണചിഹ്നമായൊന്നും ചേരുന്നില്ലെന്നതു തന്നെയാണു് അവയെ മറ്റു ഗണങ്ങളിൽനിന്നു് തിരിച്ചറിയാനുള്ള സവിശേഷധൎമ്മം. പത്തിൽ ഒമ്പതെണ്ണത്തിനും ഓരോഅടയാളമുണ്ടെങ്കിൽ ഒന്നിനു് അടയാളമൊന്നുമില്ലാതിരിക്കുന്നതുതന്നെ അടയാളമായി കണക്കാക്കാമല്ലോ. സ്വരൂപ ബോധത്തിനായി ഒരോ ഗണത്തിലേയും ആത്മനേപദപരസ്മൈപദധാതുക്കളുടെ ഒരോ മാതൃക ഇവിടെ കാണിക്കാം *

1 **यातिगण**:—ഈ ഗണത്തിലെ ധാതുക്കൾ നേരിട്ടു് പ്രത്യയങ്ങളോടു ചേരുന്നു. ഗണചിഹ്നമൊന്നുമില്ല. **या + ति = याति । आस् + ते = आस्ते ।**

परस्मैपदम्			आत्मनेपदम्		
याति	यातः	यान्ति	आस्ते	आसाते	आसते
यासि	याथः	याथ	आस्से	आसाथे	आध्वे
यामि	यावः	यामः	आसे	आस्वहे	आस्महे

2 **जुहोतिगण**:—ഈ ഗണത്തിലെ ധാതുക്കളെല്ലാം ഇരട്ടിക്കും. ഇരട്ടിപ്പിനെ സംബന്ധിച്ചു് ചില നിയമങ്ങളെല്ലാമുണ്ടു്. അതു് മറെറാരു

* *വിദ്യാൎത്ഥികൾക്കു് എളുപ്പത്തിൽ ക്രമീകരണം കിട്ടാൻ വേണ്ടിയാണു് ധാതുപാഠത്തിലെ ഗണവിഭജനക്രമത്തിനു് അല്പം വ്യതിയാനം വരുത്തിയിട്ടുള്ളതു്. ഗണചിഹ്നമാണല്ലോ ഗണവിഭജനത്തിനടിസ്ഥാനം. അതനുസരിച്ചു് വിഭജിക്കുകയാണെങ്കിൽ ഈ ക്രമമംഗീകരിക്കുകയായിരിക്കും നല്ലതു്. അദാദിഗണത്തിനു്* **अस्ति** *ഗണമെന്നു് പേരിടാതെ* **याति** *ഗണമെന്നു് പേരിട്ടതും മനഃപൂൎവ്വമാണു്.* **अस्ति** *എന്ന പദത്തിലെ ധാതുപ്രത്യയ വിഭജനം* **याति** *യിലെപ്പോലെ വ്യക്തമല്ലല്ലോ. അദാദിഗണത്തെക്കാൾ യാതിഗണമെന്നു പറയുകയാണു് സുഖാവഹം.*

പ്രകരണത്തിൽ വിവരിക്കും- हु+ति, हु+हु+ति, जु+हो+ति =जुहोति । (हु=ഹോമിക്കുക ,मा=അളക്കുക)

जुहोति	जुहुतः	जुह्वति	मिमीते	मिमाते	मिमते
जुहोषि	जुहुथ	जुहुथ	मिमीषे	मिमाथे	मिमीध्वे
जुहोमि	जुहुवः	जुहुमः	मिमे	मिमीवहे	मिमीमहे

3 भवतिगणः भू=ഉണ്ടാവുക. ഈ ഗണത്തിലെ ധാതുക്കളുടെ സ്വരത്തിനു ഗുണം വരും. 'अ' എന്നതാണ് ഗണചിഹ്നം. (भू + अ + ति, भो अ ति=भवति । मुद्+अ+ते=मोदते ।)

भवति	भवतः	भवन्ति	मोदते	मोदेते	मोदन्ते
भवसि	भवथ	भवथ	मोदसे	मोदेथे	मोदध्वे
भवामि	भवावः	भवामः	मोदे	मोदावहे	मोदामहे

4 तुदतिगणः—'अ' എന്നതുതന്നെ ഗണചിഹ്നം. പക്ഷേ ഭവതി ഗണത്തിലെപ്പോലെ ഈ ഗണത്തിലെ ധാതുക്കൾക്ക് ഗുണം വരില്ല.

तुद्=കുത്തുക. क्षिप्=എറിയുക. तुद्+अ+ति=तुदति । क्षिप् + अ + ते=क्षिपते

तुदति	तुदतः	तुदन्ति	क्षिपते	क्षिपेते	क्षिपन्ते
तुदसि	तुदथः	तुदथ	क्षिपसे	क्षिपेथे	क्षिपध्वे
तुदामि	तुदावः	तुदामः	क्षिपे	क्षिपावहे	क्षिपामहे

5 दीव्यतिगणः—'य' ആണ് ഗണചിഹ്നം. नृत् = നൃത്തംവെയ്ക്കുക. नृत्+य+ति=नृत्यति । विद्=നിലകൊള്ളുക: विद्+य+ते=विद्यते ।

नृत्यति	नृत्यतः	नृत्यन्ति	विद्यते	विद्येते	विद्यन्ते
नृत्यसि	नृत्यथः	नृत्यथ	विद्यसे	विद्येते	विद्यध्वे
नृत्यामि	नृत्यावः	नृत्याम	विद्ये	विद्यावहे	विद्यामहे

6 चोरयतिगणः—'अय' ആണ് ഗണചിഹ്നം (अय्+अ) ധാതുവിന്റെ സ്വരത്തിനു മിക്കവാറും ഗുണം വരും. चुर्+अय+ति= चोरयति । अर्थ्+अय+ते=अर्थयते ।

चोरयति	चोरयतः	चोरयन्ति	अर्थयते	अर्थयेते	अर्थयन्ते
चोरयसि	चोरयथः	चोरयथ	अर्थयसे	अर्थयेथे	अर्थयध्वे
चोरयामि	चोरयावः	चोरयामः	अर्थये	अर्थयावहे	अर्थयामहे

तनोतिगणः—'उ' ആണു് ഗണചിഹ്നം. ഈ ഗണത്തിലും അടുത്ത ഗണത്തിലും പരസ്മൈപദത്തിൽ ഏകവചനരൂപങ്ങളിൽ ഗണചിഹ്നസ്വരത്തിനു ഗുണം വരും. तन्+उ+ति=तनोति । तन्+उ+ते=तनुते । तन्= ചെയ്യുക.

तनोति	तनुतः	तन्वन्ति	तनुते	तन्वाते	तन्वते
तनोषि	तनुथः	तनुथ	तनुषे	तन्वाथे	तनुध्वे
तनोमि	तनुवः	तनुमः	तन्वे	तनुवहे	तनुमहे

8 **सुनोतिगणः** 'नु' ഗണചിഹ്നം. सु=പിഴിയുക. सु+नु+ति=सुनोति । सु+नु+ते=सुनुते ।

सुनोति	सुनुतः	सुन्वन्ति	सुनुते	सुन्वाते	सुन्वते
सुनोषि	सुनुथः	सुनुथ	सुनुषे	सुन्वाथे	सुनुध्वे
सुनोमि	सुनुवः	सुनुमः	सुन्वे	सुनुवहे	सुनुमहे

9 **क्रीणातिगणः**—'नी' ഗണചിഹ്നം. പരസ്മൈപദൈകവചനങ്ങളിൽ नी എന്നതു് ना എന്നാവും. സ്വരപ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുമ്പോൾ ई ലോപിച്ചു് न् എന്നാകും. क्री = വാങ്ങുക ज्ञा (जा) അറിയുക;

क्रीणाति	क्रीणीतः	क्रीणन्ति	जानीते	जानाते	जानते
क्रीणासि	क्रीणीथः	क्रीणीथ	जानीषे	जानाथे	जानीध्वे
क्रीणामि	क्रीणीमः	क्रीणीमः	जाने	जानीवहे	जानीमहे

10 **रुणद्धिगणः**—'न्' ഗണചിഹ്നം. പരസ്മൈപദൈകവചനങ്ങളിൽ न എന്നാണു് ചേർക്കുക. ധാതുവിന്റെ അന്ത്യത്തെ സ്വരത്തിനു തൊട്ടടുത്താണു് ഈ ഗണചിഹ്നം ചേർക്കുക എന്നതൊരു വിശേഷമാണു്. रुध्=തടുക്കുക. भिद्=പിളർക്കുക. रुध्+ति, रुनध्+ति, रुणध्+ति=रुणद्धि । रुध्+ते=रुनध्+ते=रुन्धे । ഹകാരത്തിന്റെ സംക്രമണസ്വഭാവം ഇവിടെ കാണാം. ध എന്നതിലെ ഘടകമായ ഹകാരം त കാരത്തിലേക്കു് ചാടിക്കടക്കുന്നതു തുടർന്നു പല പ്രക്രിയകൾക്കു ശേഷമാണു് ഈ രൂപമായിത്തീരുന്നതു്.

रुणद्धि	रुन्धः	रुन्धन्ति	भिन्ते	भिन्दाते	भिन्दते
रुणत्सि	रुन्धः	रुन्ध	भिन्त्से	भिन्दाथे	भिन्ध्वे
रुणध्मि	रुन्ध्वः	रुन्ध्मः	भिन्दे	भिन्द्वहे	भिन्द्महे

ഗണങ്ങളിൽപ്പെട്ട ധാതുക്കളുടെ സംഖ്യയിൽ ഒരു വൈരുദ്ധ്യ്യവു
ണ്ട്. ഭവതി ഗണത്തിൽ 1035 ധാതുക്കളാണുള്ളതു്. ജുഹോതിഗണ
ത്തിൽ 25 ധാതുക്കരം മാത്രമാണുള്ളതു്. തനോതിഗണത്തിൽ പത്തെ
ണ്ണം. മലയാളത്തിൽ പറയുന്നുഇഴയുന്നു തുടങ്ങി 'യ്' ഗണചിഹ്നമ
ള്ള ധാതുക്കരം വളരെയേറെയാണു്. പക്ഷേ പ് ഗണചിഹ്നമു
ള്ള ധാതുക്കരം വേവുന്നു ചാവുന്നു എന്നു് തുടങ്ങി എട്ടോ പത്തോ
ത്തുമേ കാണുകയുള്ളു. ഏതാണ്ടതു പോലെയാണ് സംസ്കൃതത്തി
ലും ഗണങ്ങളുടെ മട്ടു്. ധാതുക്കളുടെ സംഖ്യ നമ്മെ അമ്പരപ്പിക്കു
ന്നതാണെങ്കിലും അവയിൽ പത്തു ശതമാനമെങ്കിലും കാവ്യപുരാ
ണാദികളിൽ പ്രയോഗിച്ചുകാണില്ല..

ജുഹോതിഗണത്തിലേയും രുണദ്ധിഗണത്തിലേയും രൂപനി
ഷ്പാദന പ്രക്രിയ വളരെ കുഴപ്പം പിടിച്ചതാണു്. അവയിൽ അല്പം
ചില ധാതുക്കളേ പ്രയോഗത്തിലുള്ളു. രൂപം കണ്ടാലറിയാറാവാനുള്ള
പരിചയമേ അവയെസ്സംബന്ധിച്ചിടത്തോളം ഇവിടെ ഉദ്ദേശിക്കു
ന്നുള്ളു. അതേ ആവശ്യവുമുള്ളു.

3, 4, 5, 6 എന്നീ ഗണങ്ങളുടെ രൂപനിഷ്പാദനം ഒരേവിധമാ
കാരണം ഗണചിഹ്നം ചേർത്തു കഴിഞ്ഞാൽ കിട്ടുന്ന ധാതുരൂ
भव, तुद, दीव्य, चोरय എന്നിങ്ങനെഹ്രസ്വമായ അകാരത്തിലാണ
വസാനിക്കുക. പ്രത്യയം ചേരുമ്പോരം ഇവയ്ക്കു നാലിനും ഒരേ വി
വികാരമാണു് വരുക. സുനോതി തനോതിഗണങ്ങളുടേയും രൂപ
ഷ്പത്തി ഒരുപോലെത്തന്നെ.

ഒന്നാംദിവസം നാം പഠിച്ച ധാതുക്കരം ഭവതിഗണത്തിലും തുദ
ഗണത്തിലും പെട്ടവയാണു്. അവയെ अ എന്ന ഗണചിഹ്നം
ത്താണവിടെ കൊടുത്തിട്ടുള്ളതു്. पठ लिख തുടങ്ങിയവയിലെ ശ
ദ്ധമായ ധാത്വംശം पठ् लिख् എന്നിവയാണു്.

ഈ പാഠത്തിലെ പല വിഷയങ്ങളും പെട്ടെന്നുമനസ്സിലാകുന്നില്ലെങ്കിൽ വരി
ശ്രദ്ധിച്ചു പഠിച്ചശേഷം കിട്ടിയതുംകൊണ്ടു മുന്നോട്ടു പോവുക.
മേണ എല്ലാംവ്യക്തമാകും. പക്ഷേ എല്ലാ വിഷയങ്ങളെപ്പററിയും
ഒ സാമാന്യബോധം കൂടിയേ കഴിയൂ.

ഇനി ക്രിയകളെപററി അല്പം ചില അത്യാവശ്യ കാര്യങ്ങരം
റിയാനുണ്ടു. അതു വിവരിച്ചശേഷം ഗണവിഭജനത്തിൻെറ പ്ര
യോജനം വ്യക്തമാക്കാം.

പൂർണ്ണക്രിയകൾ, അപൂർണ്ണക്രിയകൾ.

ധാതുക്കളിൽ പ്രത്യയം ചേൎന്നാണല്ലോ ക്രിയകളുണ്ടാവുന്നതു്. ആ ക്രിയകൾ പൂർണ്ണക്രിയകൾ, അപൂർണ്ണക്രിയകൾ എന്നിങ്ങനെ രണ്ടു വിധമുണ്ടു്. നട എന്ന ധാതുവിൽ നിന്നു വരുന്ന രൂപങ്ങളാണു് നടക്കുന്നു, നടക്കും, നടന്നു, നടക്കട്ടേ, നടക്കണം, നടക്കാം, നടക്കുന്ന, നടന്ന, നടക്കാൻ, നടന്നിട്ടു് എന്നെല്ലാം. ഇവയിൽ ആദ്യത്തെ ആറും പൂർണ്ണക്രിയകളാണു്. മററു നാലും അപൂർണ്ണക്രിയകളും. കാരണം, ആദ്യത്തെ ആറു രൂപങ്ങൾക്കും ഒരു വാക്യത്തെ പൂർണ്ണമാക്കാൻ കഴിയും. മററുള്ള നാലെണ്ണത്തിനും ആ കഴിവില്ല. ഉദാഹരിക്കാം..

കുട്ടി നടക്കുന്നു അഥവാ നടക്കും, നടന്നു, നടക്കട്ടേ, നടക്കണം നടക്കാം എന്നിവയിലേതും കുട്ടിയോടു ചേൎത്താൽ വാക്യം പൂർണ്ണമാണെന്നു കാണാം.

കുട്ടി നടക്കുന്ന, അഥവാ നടന്ന നടക്കാൻ, നടന്നിട്ടു് ഇവയിലേതു ചേൎത്താലും വാക്യം പൂർണ്ണമാകുന്നില്ല.

ഇതിൽനിന്നു ആദ്യത്തെ ആറു രൂപങ്ങൾ പൂർണ്ണങ്ങളാണെന്നും മററു നാലെണ്ണം അപൂർണ്ണങ്ങളാണെന്നും വ്യക്തമായല്ലോ.

കാലക്രിയകൾ, പ്രകാരക്രിയകൾ.

പൂർണ്ണക്രിയകളെ വീണ്ടും രണ്ടായി വിഭജിക്കാം. ചിലതു കാലം മാത്രം നിർദ്ദേശിക്കുന്നു. മററു ചിലതു കാലത്തിൽ കവിഞ്ഞു് കല്പന ശാസന അനുവാദം മുതലായ അൎത്ഥവിശേഷങ്ങൾ തോന്നിക്കുന്നു. ഉദാഹരിക്കാം.

കുട്ടി നടക്കുന്നു. (നടക്കും നടന്നു) എന്നു പറഞ്ഞാൽ കുട്ടിയുടെ നടത്തം അതാതുകാലങ്ങളിൽ സംഭവിക്കുന്നു എന്നുമാത്രമാണു് തോന്നുന്നതു്. എന്നാൽ കുട്ടി നടക്കട്ടെ (നടക്കണം നടക്കാം) എന്നതിൽ കാലത്തിൽകവിഞ്ഞു് കല്പന ശാസന അനുവാദം കൊടുക്കുക എന്നീ അൎത്ഥങ്ങൾ കൂടി തോന്നുന്നു. കാലത്തിൽ കവിഞ്ഞു തോന്നുന്ന അൎത്ഥവിശേഷങ്ങൾക്കു് പ്രകാരമെന്നുപേർ. അപ്പോൾ ചില ക്രിയാരൂപങ്ങൾ കാലാൎത്ഥത്തേയും മററു ചിലതു് പ്രകാരാൎത്ഥത്തേയുമാണു് തോന്നിക്കുന്നതെന്നു വ്യക്തമായല്ലോ. കാലം മൂന്നാണു്; വൎത്തമാനം ഭൂതം ഭാവി. ആ അൎത്ഥം തോന്നിക്കുന്നവ കാലക്രിയകൾ; പ്രകാരാൎത്ഥം തോന്നിക്കുന്നവ പ്രകാരക്രിയകൾ.

പൂൎണ്ണക്രിയകളെപ്പററിയുള്ള ഒരു സ്വരൂപബോധത്തിനു് അവ യുടെ പ്രഥമപുരുഷൈകവചനങ്ങളിലെ ഒരോ രൂപവും അവയുടെ അൎത്ഥവും പൂൎവ്വാചാൎയ്യന്മാർ അവക്കു നൽകിയ ഓമനപ്പേരുകളും താഴെക്കാണിക്കാം. पठति പോലെ എല്ലാററിനും ഒമ്പതു രൂപം വീതമുണ്ടു്. അതു് പിന്നീടു് വിവരിക്കും.

			കാലം
लट्	पठति	പഠിക്കുന്നു	വൎത്തമാനം
लृट्	पठिष्यति	പഠിക്കും	ഭാവി
लुट्	पठिता	പഠിക്കും	ഭാവി
लङ्	अपठत्	പഠിച്ചു	ഭൂതം
लुङ्	अपाठीत्	പഠിച്ചു	ഭൂതം
लिट्	पपाठ	പഠിച്ചു	ഭൂതം

			പ്രകാരം
लोट्	पठतु	പഠിക്കട്ടെ	കല്പന
लिङ् 1	पठेत्	പഠിക്കണം	ശാസന
लिङ् 2	पठ्यात्	പഠിക്കണമേ	ആശിസ്സു്
लृङ्	अपठिष्यत्	പഠിച്ചേനേ	സങ്കല്പം

ഇവിടെ ഭാവി കാലത്തിനു് രണ്ടു രൂപവും ഭൂതകാലത്തിനു് മൂന്നു രൂപവും കാണാം. അതെല്ലാം അതാതു കാലങ്ങളുടെ അവാന്തര വിഭാഗങ്ങളാണു്. പഠിച്ചു, പഠിച്ചിട്ടുണ്ടു്' പഠിച്ചിരുന്നു, പഠിച്ചിട്ടുണ്ടായിരുന്നു എന്നിങ്ങനെ മലയാളത്തിലും അവാന്തര വിഭാഗങ്ങളുണ്ടല്ലോ. പക്ഷേ മലയാളത്തിലേയോ ഇംഗ്ലീഷിലേയോ ഹിന്ദിയിലേയോ ഭൂതകാലത്തിലെ അവാന്തരവിഭാഗങ്ങളുമായി അൎത്ഥത്തിൽ താരതമ്യപ്പെടുത്താൻ പാററാത്തതുകൊണ്ടാണു് മൂന്നിനും പഠിച്ചു എന്നതന്നെ അൎത്ഥം കൊടുത്തതു്. കാല പ്രകരണത്തിൽ എല്ലാം വിശദമാവും.

ലകാരമെന്ന ഓമനപ്പേരു്

लट् लृट् മുതലായവ ഒരോ കാലത്തിൻെറയും പ്രകാരത്തിൻെറയും ഓമനപ്പേരുകളായതെങ്ങനെയാണെന്നോ? വിവരിക്കാം. എല്ലാ പേരിലും ഒരോ ल् എന്നവൎണ്ണം തൊട്ടുതുവെച്ചിട്ടുള്ളതായി കാണാം. അതു കൊണ്ടു് ലകാരങ്ങൾ എന്നു പറഞ്ഞാൽ लट् लृट् लङ् लिङ् മുതലായവയാണെന്നോക്കണം. അവ സൂചിപ്പിക്കുന്നതു് पठति पठिष्यति

മുതലായ പൂണ്ണക്രിയകളെയാണല്ലോ. അപ്പോഠം ലകാരങ്ങളെന്നതിന്ന് പൂണ്ണക്രിയകളെന്നർത്ഥം വരുമല്ലോ.

സാർവ്വധാതുകങ്ങഠം; ആദ്ധ്യധാതുകങ്ങഠം

ഇംഗ്ലീഷിൽ weak verbs· strong verbs എന്നിങ്ങനെ ധാതുക്കഠം രണ്ടു തരമുണ്ടു്. എല്ലാരൂപങ്ങളിലും ധാതുവിന്നു് മാററം വരുന്നില്ലെങ്കിൽ അവ weak verbs എന്ന വിഭാഗത്തിൽ പ്പെടുന്നു. work worked will work working worker എന്നിങ്ങനെ വിവിധ രൂപങ്ങളിലും work എന്ന ധാതുവിനു മാററം വരുന്നില്ല. മാത്രമല്ല രൂപനിഷ്പത്തിയിലും look check എന്നിവയ്ക്കുന്നപോലെ വ്യത്യാസമൊന്നുമില്ല. എന്നാൽ go went gone will go, is are will be being, see saw seen seeing മുതലായവയുടെ രൂപനിഷ്പാദനം ഒരേ വിധമല്ല. ചിലതിൽ ധാതുവിനുതന്നെ മാററം വരുന്നു. ഇത്തരം ധാതുക്കളെ strong verbs എന്നു വിളിക്കുന്നു. ഇതു പോലെ സംസ്കൃതത്തിലുമുണ്ടു് ചില ധാതുക്കഠം. അത്തരം ധാതുക്കഠംക്കു് लट् लङ् लोट् लिङ्[1] शतृ (Present Participle വത്തമാനപേരെച്ചം)എന്നിവയിലെ രൂപങ്ങളിൽ ചില മാററങ്ങഠം വരുന്നതായിക്കാണാം. ഈ അഞ്ചെണ്ണത്തിനു സാർവ്വധാതുകമെന്നു പേർ. മറെറല്ലാം ആദ്ധ്യധാതുകങ്ങളും, സാർവ്വധാതുകങ്ങളിൽ ഒരു രൂപത്തിനു വരുന്ന മാററം മററു് നാലെണ്ണത്തിനും വരും.

സാർവ്വധാതുകങ്ങഠം മറെറാരു സംഗതിയെസ്സംബന്ധിച്ചും ശ്രദ്ധേയങ്ങളാണു്. മുൻപറഞ്ഞ ഗണചിഹ്നങ്ങഠം സാർവ്വധാതുകരൂപങ്ങളായ അഞ്ചെണ്ണത്തിലേ ചേക്കുകയുള്ളൂ. മറുള്ള എല്ലാ ക്രിയാരൂപങ്ങളിലും ഗണ ചിഹ്നം ചേക്കേണ്ടതില്ല. സാർവ്വധാതുകങ്ങളിൽ രൂപഭേദം വരുന്ന പ്രധാന ധാതുക്കഠം ഇവിടെ സംഗ്രഹിക്കാം. ബ്രാക്കററിൽ കാണുന്ന രൂപങ്ങളാണു് സാർവ്വധാതുകങ്ങളിൽ പ്രയോഗിക്കേണ്ടതു്. അവയെ ഖില ധാതുക്കളെന്നു വിളിക്കുന്നു. (ഖിലം=എല്ലാ രൂപങ്ങളിലും പ്രചാരമില്ലാത്ത)

ഖിലധാതുക്കഠം (strong verbs

दा (यच्छ्)	കൊടുക്കുക	स्था (तिष्ठ्)	നില്ക്കുക
पा (पिब्)	കുടിക്കുക	दृश् (पश्य्)	കാണുക
इष् (इच्छ्)	ആഗ്രഹിക്കുക	गम् (गच्छ्)	പോവുക

यम् (यच्छ) നിയന്ത്രിക്കുക	मृ (म्रिय्) മരിക്കുക (ആത്മ.)
क्रम् (क्राम्) കടക്കുക	भ्रम् (भ्राम्य्) ചുററിത്തിരിയുക
शम् (शाम्य्) ശമിക്കുക	मुच् (मुञ्च्) വിടുക
प्रच्छ् (पृच्छ्) ചോദിക്കുക	कृत् (कृन्त्) മുറിക്കുക
सिच् (सिञ्च्) നനയ്ക്കുക	सद् (सीद्) തളരുക
जन् (जा) ജനിക്കുക (जायते)	ज्ञा (जा) അറിയുക (जानाति)

ഇവയ്ക്കു പുറമേ സാർവ്വധാതുക രൂപങ്ങളിൽ മാത്രം പ്രയോഗമുള്ള ചില ധാതുക്കളുണ്ട്. अस् =ഉണ്ടാവുക, ब्रू=പറയുക, चक्ष् =പറയുക എന്നിവ അത്തരം ധാതുക്കളിൽ പെട്ടവയാണ്.

സാർവ്വധാതുകങ്ങളിൽ പെട്ട ലിങ്ങ് രണ്ടു വിധമുണ്ട്. അവയെ लिङ् 1, लिङ् 2 എന്നിങ്ങനെ നമ്പറിട്ട് വേർതിരിക്കാം. അവയിൽ लिङ् 1 ശാസന മുതലായ പല അർത്ഥവും തോന്നിക്കും. അതിനെ വിധിലിങ്ങെന്നു വിളിക്കും. लिङ् 2 അനുഗ്രഹാശിസ്സുകൾക്കു മാത്രമേ ഉപയോഗിക്കൂ. അതിനെ ആശീർലിങ്ങെന്നു വിളിക്കും. പ്രകാരങ്ങളെപ്പററി പറയുമ്പോൾ ഇതു് വ്യക്തമാകും. ആശീർലിങ്ങ് ആർദ്ധധാതുകമാണ്.

സാർവ്വധാതുകങ്ങളെ ഒന്നുകൂടി സംഗ്രഹിക്കാം. വർത്തമാനത്തിൽ ഒന്ന് (लट् पठति) ഭൂതകാലത്തിലെ മൂന്നു രൂപങ്ങളിലൊന്ന് (लङ् अपठत्). പ്രകാരാർത്ഥത്തിൽ രണ്ട്. (लोट्-पठतु, विधि लिङ्-पठेत्) ഇങ്ങനെ നാലു പൂർണ്ണക്രിയകൾ. പിന്നെ ഒന്ന് വർത്തമാനകാലത്തിലെ വിശേഷണക്രിയ. (Present Participle) ഈ രൂപത്തിന് ശത്രന്തമെന്നുപേർ. (पठत् = പഠിക്കുന്ന) * ഇങ്ങനെ അഞ്ചു ക്രിയാരൂപങ്ങൾ സാർവ്വധാതുകങ്ങളാണ്. ഇവയിൽ ഒന്നിനു വരുന്ന മാററങ്ങളെല്ലാം മററു നാലെണ്ണത്തിനും വരും.

അപ്പോൾ പഞ്ചപാണ്ഡവന്മാരാരെല്ലാമാണ്? ധർമ്മപുത്രർ, ഭീമൻ, അർജ്ജുനൻ, നകുലൻ, സഹദേവൻ. സാർവ്വധാതുകങ്ങളേതെല്ലാമാണ്? लट् लङ् लोट् विधिलिङ् शत्रन्तः । क्रीणाति ഗണത്തിൽ പ്പെട്ടൊരു ധാതുവാണ് लू എന്നതു്. ഖണ്ഡിക്കുക എന്നർത്ഥം.

---

* शतृ അന്തത്തിലുള്ളത് ശത്രന്തം शतृ വർത്തമാനവിശേഷണത്തിന്റെ ഒരു പ്രത്യയമാണ്. ഇംഗ്ലീഷിൽ ing യുടെ സ്ഥാനത്തു് (going man). शतृ പ്രത്യയത്തിൽ ആദ്യത്തേയും അവസാനത്തേയും വർണ്ണങ്ങൾ കളഞ്ഞാൽ अत् എന്നേ ഉണ്ടാവൂ. അതു ധാതുവിനോടു ചേർത്താൽ पठ्+अत्=पठत् എന്നാവും.

लू + ना + ति = लुनाति । ഈ ധാതുവിന്റെ സാർവ്വധാതുകാർദ്ധധാതുക രൂപങ്ങൾ ഇവിടെ ഉദാഹരിക്കാം. സാർവ്വധാതുകങ്ങളിൽ 'लू' 'लु' എന്നാവും, ना എന്ന ഗണചിഹ്നം ഏതിലെല്ലാമുണ്ടെന്ന് ശ്രദ്ധിക്കുക.

लट्	लङ्	लोट्	लिङ्	शत्रन्त	സാർവ്വ...
लुनाति	अलुनात्	लुनातु	लुनीयात्	लुनत्	

അല്പം വ്യത്യാസത്തോടെയാണെങ്കിലും ഇവയിൽ 'ना' എന്ന ഗണ ചിഹ്നം കാണാനുണ്ട്. എന്നാൽ താഴെ കാണുന്ന ആർദ്ധധാതുകങ്ങളിൽ അതു കാണുകയില്ല.

लुट्	लृट्	लुङ्	लृङ्	लिट्	ആർദ്ധ...
लविता	लविष्यति	अलावीत्	अलविष्यत्	लुलाव	

സാർവ്വധാതുക പ്രത്യയങ്ങളല്ലാതെ ധാതുവിനു വിധിക്കുന്ന മറ്റെന്തു പ്രത്യയവും ആർദ്ധധാതുകങ്ങളാണ്. അതുകൊണ്ട് लवितुं लवित्वा लवः മുതലായ ആർദ്ധധാതുകങ്ങളിലും ഗണചിഹ്നം കാണില്ല

സാർവ്വധാതുകങ്ങളെ പരിചയപ്പെടുത്തിയതു് മറ്റൊരു കാര്യം കൂടി മനസ്സിലുദ്ദേശിച്ചുകൊണ്ടാണ്. ചില ധാതുക്കളുടെ തനതു രൂപം സാർവ്വധാതുകരൂപങ്ങളിൽ കാണുകയില്ല. ആ സ്ഥാനത്ത് ബ്രാക്കറ്റിലുള്ള അവയുടെ ആദേശധാതുക്കളെയാണ് പ്രയോഗിക്കുന്നതു്. ഉദാഹരിക്കാം. *दृश् എന്ന ധാതു സാർവ്വധാതുകങ്ങളിൽ पश्य् എന്ന് വേഷം മാറുന്നതു് നോക്കുക.

---

* *നിത്യോപയോഗമുള്ള വസ്തുക്കൾക്കു ഭേദമാനം വരുംപോലെ നിത്യോപയോഗമുള്ള ചില ധാതുക്കളുടേയും ചില രൂപങ്ങൾ തേഞ്ഞുമാഞ്ഞുപോയതായിക്കാണാം. go എന്ന ധാതുവിന്റെ രൂപാന്തരങ്ങളായ* gone, going, to go, will go *എന്നിവയിലെല്ലാം* go *എന്നതിന്റെ സാന്നിധ്യമുണ്ട്. എന്നാൽ ഭൂതകാലത്തിൽ* went *എന്നതിൽ* go *യുടെ ഒരംശവും കാണാനില്ല.* being, to be, will be *എന്നിടത്തെല്ലാം* be *കാണാനുണ്ട്. പക്ഷേ വർത്തമാനകാലത്തിലും ഭൂതകാലത്തിലും* is, was, are, were *എന്നിവയാണല്ലോ കാണുന്നത്. ഇതുപോലെ സംസ്കൃതത്തിൽ ചില ധാതുക്കൾ സാർവ്വധാതുകരൂപങ്ങളിൽ വേഷം മാറുന്നുവെന്നു കരുതിയാൽ മതി. മാവിന്റെ കായ മാങ്ങ, പുളിയുടെ കായ പുളിങ്ങ, വെണ്ടയുടെ കായ വെണ്ടക്ക, പ്ലാവിന്റെ കായോ ?........അതുപോലെ*

കൊടുക്കുന്നു കൊടുത്തു കൊടുക്കട്ടെ കൊടുക്കണം കൊടുക്കുന്നു

यच्छति अयच्छत् यच्छतु यच्छेत् यच्छत्

കൊടുക്കും കൊടുക്കും കൊടുത്തു കൊടുത്തു കൊടുക്കൽ കൊടുക്കേണ്ടതു്

दाता दास्यति अदासीत् ददौ दानं दातव्यं

गच्छति अगच्छत् गच്छतु गच्छेत् गच्छत् സാമ്യ...
गमनं गति (आ) गमः गन्ता गत ആദി ആധ്...

ഇത്യാദ്യമോക്കുക. 1) ധാതുക്കളെ ഗണങ്ങളായിത്തിരിച്ചതു് ന കൂ വരുന്ന അക്ഷരങ്ങളെ ആസ്പദിച്ചാണ്. അവക്കു് ഗണചിഹ്നങ്ങ ളെന്നുപേർ. 2) ആ ഗണചിഹ്നങ്ങളെ സാർവ്വധാതുകരൂപങ്ങളിലേ ചേക്കാവൂ. 3) സാർവ്വധാതുകരൂപങ്ങൾ അഞ്ചു രൂപങ്ങളാണ്. 4) സാർവ്വധാതുകരൂപങ്ങളിൽ ചില ധാതുക്കൾക്കു് സമ്പൂർണ്ണമായും ചി ലതിന്നു് അല്പസ്വല്പമായും മാററം വരും. 5) സാർവ്വധാതുകരൂപങ്ങ ളൊഴികെ മറെറല്ലാ രൂപങ്ങളിലും ഗണവ്യത്യാസമൊന്നുമില്ലാതെ എല്ലാ ധാതുക്കളോടും അതാതത്ഥത്തിൽ പ്രത്യയങ്ങൾ ചേക്കുന്നു.

അഭ്യാസം

a) തർജ്ജമ ചെയ്യുക:

1 पिता माता च पुत्रेभ्यः अन्नं यच्छतः । 2 शकुन्तला सखीभ्यां सह द्याने वृक्षान् सिञ्चति । 3 वयं तटाकात् जलं पिबामः । 4 नारदः देवान् ति । 5 वृक्षाणां शाखासु मयूराः तिष्ठन्ति 6 यूयं कानने गजान् पश्यथ । 7 मुद्रस्य अन्तः तिमिंगलाः सन्ति । 8 सीता मातुलस्य गृहात् विद्यालयं च्छति । 9 शकुन्तला वृक्षाणां सेचनेन सीदति । 10 अहं युष्मान् कुशलं च्छामः ।

b) 1 താപസന്മാർ ധ്യാനം കൊണ്ടു് ചിത്തത്തെ അടക്കുന്നു. 2 ഞ ങ്ങൾ ദുഷ്ടന്മാരെ വെടിയുന്നു. 3 ആ കുട്ടികൾ സ്കൂളിൽ നില്ക്കുന്നു. 4 നിങ്ങൾ വെള്ളം കുടിക്കുന്നു. 5 നിങ്ങൾ രണ്ടു പേർ ആനകളെ കാ ണുന്നു. 6 ആളുകൾ വാദ്ധക്യത്തിൽ മരിക്കുന്നു. 7 ബ്രാഹ്മണന്മാർ ദേ വന്മാർക്കു നിവേദ്യം കൊടുക്കുന്നു. 8 വണ്ടുകൾ (भ्रमराः)പൂക്കളിൽ ക ളിക്കുന്നു. 9 അമ്മ കുട്ടികളോടു കുശലം ചോദിക്കുന്നു. 10 നിങ്ങളെ ഞ ങ്ങൾ കാണുന്നു.

II താഴെ കാണുന്നവയെ ആവശ്യമുള്ള പ്രത്യയങ്ങൾ ചേൎത്തു വാക്യങ്ങളാക്കി മാററുക. ഉദാ: बालः स्था । बालः तिष्ठति ।

1 गजः कानने गम् । 2 बालः उत्सवं दृश् । 3 छात्रः आचार्यम् प्रच्छ् । 4 अहं श्वासं चुम्ब् । 5 युवां रोगेण सद् । 6 गजः जलं पा 7 त्वं मार्गे स्था । 8 ते लङ कृत् । 9 आवां सागरं दृश् । 10 धीराः दुःखं मानसे यम् ।

III ഗണങ്ങളുടെ ചിഹ്നങ്ങളേതെല്ലാം?

IV ഓരോ ലകാരത്തിൻേറയും അൎത്ഥമെഴുതുക. (ഉദാ: लट् വൎത്തമാനകാലം)

V സാൎവ്വധാതുകങ്ങൾ ആൎദ്ധധാതുകങ്ങൾ എന്നിവ ഏതെല്ലാം ലകാരങ്ങളാണു്? ഈ വിഭജനം എന്തിനുവേണ്ടി?

VI അന്വയമെഴുതി ആശയം വിശദമാക്കുക.

उद्यमेनैव सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥
(उद्यमेन+एव । कार्याणि=കാൎയ്യങ്ങൾ)

VII താഴെ കാണുന്ന ക്രിയകൾ ഏതെല്ലാം ഗണങ്ങളിൽപ്പെട്ടവയാണെന്നു കാണിക്കുക.

1 नश्यति 2 पठति 3 दण्डयति 4 अश्नाति 5 ददाति 6 याति
7 करोति 8 वाति 9 लसति 10 गणयति ।

VIII മനഃപാഠമാക്കുക:

1 സൎവ്വനാമങ്ങളുടെ എല്ലാ രൂപങ്ങളും.

2 याति जुहोति प्रभवति
तुदति च दीव्यस्तथापि चोरयति ।
अथ च तनोति सुनोति
क्रीणाति रुणद्धि धातवो दशधा ।

ദിവസം ഏഴ്

ലിംഗപ്രകരണം

ആണ്, പെണ്ണ്, ആൺപെണ്ണെന്ന വ്യത്യാസമില്ലാത്തതു്, ഈ അർത്ഥത്തെക്കുറിക്കുന്നതാണ് ലിംഗം.

മിക്ക ഭാഷകളിലും വസ്തുക്കളുടെ ലിംഗഭേദമനുസരിച്ചാണ് പദങ്ങളുടെ ലിംഗഭേദം നിർണ്ണയിക്കുന്നതു്. എന്നാൽ ഹിന്ദി, സംസ്കൃതം, അറബി മുതലായ ഭാഷകളിൽ വസ്തുസ്വഭാവമല്ല, പദസ്വഭാവമാണ് ലിംഗ നിർണ്ണയത്തിനു് നിയാമകമായിട്ടുള്ളതു്. ഇന്ന പദം ഇന്ന ലിംഗമെന്നു വിധിക്കുകയാണ്. പദത്തിന്റെ അർത്ഥവുമായി ലിംഗനിർണ്ണയത്തിനു് യാതൊരു ബന്ധവുമില്ല. സുഹൃദ് എന്ന ശബ്ദം പുംലിംഗമാണ്. അതേ അർത്ഥത്തിലുള്ള മിത്രം സംസ്കൃതത്തിൽ നപുംസകമാണ്. ഭാര്യ എന്നതിന്റെ പര്യായമായ ദാര ശബ്ദം പുംലിംഗമാണ്; കളത്രം നപുംസകമാണ്. പുംലിംഗങ്ങളിൽ ഈ വ്യവസ്ഥിതി അപൂർവ്വമായേ കാണുന്നുള്ളു. നപുംസകലിംഗത്തിലാണു് ഇതു് അധികവും കാണുന്നതു്. വെയിലിന്റെ പര്യായമായ ആതപശബ്ദം പുംലിംഗമാണ്. നടത്തമെന്നർത്ഥത്തിലുള്ള ഗമനം നപുംസകവും, അതേ അർത്ഥത്തിലുള്ള ഗതി സ്ത്രീലിംഗവുമാണ്.

നാം നപുംസകമായി കണക്കാക്കുന്നപലതും സ്ത്രീലിംഗവും പുംലിംഗവുമാണെന്നതു് മേൽ പറഞ്ഞ ഭാഷകളിലെ ഒരസാധാരണ സ്വഭാവമാണ്. അർത്ഥ സ്വഭാവം കൊണ്ടു് മിക്ക പദങ്ങളുടേയും ലിംഗനിർണ്ണയം സാധ്യമല്ലതന്നെ ഒരു കഥ പറയാം.

വളരെക്കാലംമുമ്പാണതു്. ബ്രഹ്മാവു് ആൺവർഗ്ഗത്തേയും പെൺവർഗ്ഗത്തേയും സൃഷ്ടിച്ചു. അതിനുശേഷം അവരെ രണ്ടു ചേരിയായി നിർത്തി. എരുമ, പട്ടി, അമ്മ, മകൾ, നേഴ്സ്, പിടി, തള്ള മുതലായവരെല്ലാം ഒരു ചേരിയിൽ നിരന്നു. പോത്തു്, നായ, അച്ഛൻ, മകൻ, കമ്പൌണ്ടർ, കൊമ്പൻ, തന്ത തുടങ്ങിയവർ മറുചേരിയിലും. ഈ രണ്ടു ചേരികളുടേയുമിടയ്ക്കു വിശാലമായ മൈതാനിയിൽ ആണും പെണ്ണുമല്ലാത്ത സകലതും—മരം, മല, സമുദ്രം, ആകാശം, നദി, ചെടി, വീടു്, വട്ടി. പേന, മുതലായതെന്തും — കൊണ്ടു് കൂട്ടുവാൻ അവിടന്നാജ്ഞാപിച്ചു. ഉടനേ ആ വസ്തുക്കളെല്ലാം അവിടെ ഒരു സംഭാരമായിക്കാണപ്പെട്ടു. അനന്തരം ഉയർന്ന പത്മാസനത്തിലിരു

പിതാമഹനരുളിച്ചെയ്തു. 'എന്റെ പ്രിയപ്പെട്ട മക്കളേ. ഞാൻ നിങ്ങളെയെല്ലാം സൃഷ്ടിച്ചു. നിങ്ങൾക്കു് ഒരു ഉടുതുണിപോലും സമ്പാദിച്ചു തരാൻ എനിക്കു് കഴിഞ്ഞില്ല. ഈ വയസ്സുകാലത്തു് ഇനിയതിനൊട്ടസാദ്ധ്യവുമല്ല. എനിക്കു് നന്നേ വ്യസനമുണ്ടു്. അതുകൊണ്ടു് ഞാൻ പറയുന്നതു് നിങ്ങൾ കേൾക്കുക. ഇതാ ഈ ലോകത്തിലുള്ള സകല വസ്തുക്കളും നിങ്ങളുടെ മുമ്പിൽ കൂട്ടിയിട്ടിരിക്കുന്നു. ഞാനൊന്നു തുമ്മും. അതു കേട്ടാൽ നിങ്ങൾക്കിഷ്ടമുള്ളതെല്ലാം ഇതിൽ നിന്നു് വാരിയെടുക്കാം. കുറച്ചു കഴിഞ്ഞാൽ വീണ്ടും തുമ്മും. അപ്പോൾ ഉടനെ നിറുത്തിയേക്കണം. എല്ലാവരും തയ്യാറായില്ലേ?'

'ശരി മുത്തച്ഛാ, ഞങ്ങളെല്ലാം ഒരുങ്ങിക്കഴിഞ്ഞു. ഞങ്ങൾ തയ്യാറായി.'

ഇരു ചേരിയും ഒരുങ്ങി നില്പായി.

അവിടുന്നു തന്റെ ഇരിപ്പിടത്തിൽനിന്നു് ഒരു കേസരം പറിച്ചെടുത്തു് തിരുനാസികാദ്വാരത്തിൽ തിരുകിയൊന്നു കറക്കി.

'ഹാ ച്ഛീ!

അഖിലാണ്ഡകടാഹം പൊട്ടമാറൊരാററത്തുമ്മൽ. എട്ടു നാസാരന്ധ്രങ്ങളിലൂടെ! രണ്ടു ചേരിയിൽനിന്നുമിരുകൂട്ടരുമിറങ്ങുന്നു, വാരുന്നു, ഓടുന്നു, കൊണ്ടുവെയ്ക്കുന്നു, വീണ്ടും വരുന്നു, വാരുന്നു........ ഒരു ബഹളം!

'ഹാ ച്ഛീ' അവിടുന്നു വീണ്ടും തുമ്മി.

ഇരുകൂട്ടരും വാരൽ നിർത്തി തങ്ങളുടെ ചേരിയിൽ ചെന്നു 'സാവധാൻ' നില്പായി. ആ സ്വല്പസമയത്തിനിടയിൽ പെൺവർഗ്ഗത്തിന്റെ കയ്യിൽ കിട്ടിയതെല്ലാം സ്ത്രീലിംഗമായി. ആൺവർഗ്ഗത്തിനു കിട്ടിയതെല്ലാംപുംലിംഗവും. വാരാൻ തരപ്പെടാതെ അവശേഷിച്ചവയെല്ലാം നപുംസകലിംഗവും. **वृक्षः, दण्डः, वायुः, केशः** തുടങ്ങിയവ ആണുങ്ങൾ വാരി. അതിനാലവ പുംലിംഗമായി. **नदी· वेणी· जट कस्तूरी** മുതലായവ പെണ്ണുങ്ങൾ വാരി, അവ സ്ത്രീലിംഗവുമായി, **आकाशम्· जलम्· वनम्** മുതലായവ വാരാൻ തരപ്പെട്ടില്ല. അതാണവ നപുംസകമായതു്. ഹിന്ദിയിലെ ബ്രഹ്മാവിനു് രണ്ടാമതു് തുമ്മൽ വന്നില്ല, അതുകൊണ്ടവർ കുമ്പാരം കഴിയും വരെ വാരി, ഒന്നും അവശേഷിച്ചില്ല. അതുകൊണ്ടാണതിൽ നപുംസകലിംഗമില്ലാതായിപ്പോയതത്രേ. ചിലതു് പിടിവലിക്കിടയിൽ മുറിഞ്ഞു് തുണ്ടും നുറുങ്ങുമായി.അവയത്രേ അവ്യയങ്ങൾ.

ഇതൊരു കുട്ടിക്കഥയായി കരുതിയാൽ മതി. വ്യാകരണവുമായി ഇതിനൊരു ബന്ധവുമില്ല. ശരീരമെന്ന ഒരേ അർത്ഥത്തിലുള്ള **तनुः** സ്ത്രീലിംഗമായതും **विग्रहः** പുംലിംഗമായതും **गात्रम्** നപുംസകമായതും എന്തു കൊണ്ടെന്നു ചോദിച്ചാൽ ഈ കഥയ്ക്കുള്ളത്ര യുക്തിയുമർത്ഥവും മാത്രമേ അതിനുള്ളു എന്നേ മറുപടി പറയാനുള്ളു.

പദങ്ങളുടെ അർത്ഥമാസ്പദിച്ചല്ല, പദാന്തത്തിലുള്ള പ്രത്യയങ്ങളെ ആസ്പദിച്ചാണ് സംസ്കൃതത്തിൽ ലിംഗനിർണ്ണയം ചെയ്തു കാണുന്നതു്. അപവാദങ്ങൾ ഇതിലും സുലഭമാണെങ്കിലും സാമാന്യമായി താഴെപ്പറയും വിധം ലിംഗം നിർണ്ണയിക്കാവുന്നതാണു്.

പുംലിംഗം:— ഹ്രസ്വമായ अ, इ, उ എന്നിവയിലവസാനിക്കുന്ന നാമപദങ്ങൾ പുംലിംഗമായിരിക്കും. ഉദാ:--वृक्षः, लेखः, आदर्शः, **कविः, रविः, निधिः, प्रभुः, कारुः, तरुः ।**

സ്ത്രീലിംഗം:-- आ, ई, ऊ, ति ता എന്നിവയിലവസാനിക്കുന്ന നാമങ്ങൾ മിക്കതും സ്ത്രീലിംഗമായിരിക്കും. ഉദാ-**रमा, कन्या, प्रभा, नदी, धरित्री, श्वश्रूः वधूः, प्रसूः, गतिः, मतिः, जातिः, अज्ञता, निपुणता, श्रेष्ठता**

നപുംസകലിംഗം:-**अन, य, त्व** എന്നിവയിലവസാനിക്കുന്ന നാമങ്ങൾ സാമാന്യമായി നപുംസകമായിരിക്കും. ഉദാ:--**गमनम्, धनम्, वैराग्यम्, सामर्थ्यम्, वैमुख्यम्, वाग्मित्वम्, धनिकत्वम्, श्रेष्ठत्वम् ।**

നപുംസകലിംഗം

അകാരാന്തപുംലിംഗശബ്ദത്തിന്റെ വിഭക്തിരൂപങ്ങളുടെ മാതൃക നാം പഠിച്ചുകഴിഞ്ഞു. നപുംസകലിംഗശബ്ദങ്ങൾക്ക് പുംലിംഗശബ്ദങ്ങളെ അപേക്ഷിച്ച് പ്രഥമയ്ക്കും ദ്വിതീയയ്ക്കും മാത്രമേ വ്യത്യാസമുള്ളു. അതു രണ്ടും ഒരുപോലെത്തന്നെയാണുതാനും. അതായതു് പ്രഥമയ്ക്കും ദ്വിതീയയ്ക്കും ഒരേ രൂപമാണെന്നർത്ഥം. അതിന്റെയും കാരണമിതായിരിക്കും. നപുംസക ശബ്ദങ്ങൾക്ക് പൊതുവിൽ സചേതനസ്വഭാവമില്ലല്ലോ. അതുകൊണ്ട് അതിനു കർത്തൃത്വം വരാൻ വഴിയില്ല. അതിനാൽ ദ്വിതീയാവിഭക്തിയിൽ മാത്രമേ പ്രയോഗമുണ്ടാകാനിടയുള്ളു. പക്ഷേ ചിലപ്പോൾ നപുംസകത്തിലും കർത്തൃത്വമാരോപിക്കേണ്ടിവരാറുണ്ട്. അപ്പോൾ അത്തരം പദങ്ങൾ പ്രഥമാവിഭക്തിയിലും പ്രയോഗിക്കേണ്ടതായിവരുന്നു. പ്രഥമാവിഭക്തിക്ക് പ്രത്യേകിച്ച് പ്രത്യയമൊന്നുമില്ലാത്ത സ്ഥിതിക്ക് ദ്വിതീയാവിഭക്തിരൂപങ്ങൾ തന്നെ പ്രഥമാവിഭക്തിയിലും പ്രയോഗിക്കേണ്ടിവ

ന്നിരിക്കും. താരതമ്യത്തിന് രണ്ടു ലിംഗത്തിലേയും അകാരാന്തശബ്ദരൂപങ്ങൾ താഴെ കൊടുക്കുന്നു.

अकारान्तः पुंलिंगः 'जन' शब्दः			अकारान्तः नपुंसकलिंगः 'वन' शब्दः		
जनः	जनौ	जनाः	वनम्	वने	वनानि
जनम्	जनौ	जनान्	वनम्	वने	वनानि
जनेन	जनाभ्याम्	जनैः	वनेन	वनाभ्याम्	वनैः
जनाय	जनाभ्याम्	जनेभ्यः	वनाय	वनाभ्याम्	वनेभ्यः
जनात्	जनाभ्याम्	जनेभ्यः	वनात्	वनाभ्याम्	वनेभ्यः
जनस्य	जनयोः	जनानाम्	वनस्य	वनयोः	वनानाम्
जने	जनयोः	जनेषु	वने	वनयोः	वनेषु

സ്ത്രീലിംഗം

അകാരത്തിലവസാനിക്കുന്ന സ്ത്രീലിംഗശബ്ദവും ആകാരത്തിലവസാനിക്കുന്ന നപുംസകശബ്ദവും സംസ്കൃതത്തിലില്ല. മറെറാരു വിധത്തിൽ പറഞ്ഞാൽ അകരാന്തം പുംലിംഗമോ നപുംസകലിംഗമോ ആയി വരാം. ആകരാന്തം മിക്കവാറും സ്ത്രീലിംഗമായിരിക്കും. രണ്ടു ലിംഗങ്ങളിലേയും ശബ്ദമാതൃകകൾ താഴെ കാണിക്കാം.

पुंलिंग 'शिव' शब्दः			स्त्रीलिंगः 'शिवा' शब्दः		
शिवः	शिवौ	शिवाः	शिवा	शिवे	शिवाः
शिवम्	शिवौ	शिवान्	शिवाम्	शिवे	शिवाः
शिवेन	शिवाभ्याम्	शिवैः	शिवया	शिवाभ्याम्	शिवाभिः
शिवाय	शिवाभ्याम्	शिवेभ्यः	शिवायै	शिवाभ्याम्	शिवाभ्यः
शिवात्	शिवाभ्याम्	शिवेभ्यः	शिवायाः	शिवाभ्याम्	शिवाभ्यः
शिवस्य	शिवयोः	शिवानाम्	शिवायाः	शिवयोः	शिवानाम्
शिवे	शिवयोः	शिवेषु	शिवायाम्	शिवयोः	शिवासु

लक्ष्मीः श्रीः भूः धीः തുടങ്ങി അല്പം ചില ശബ്ദങ്ങളൊഴിച്ചാൽ ബാക്കി ദീർഘാന്ത സ്ത്രീലിംഗശബ്ദങ്ങളിൽ പ്രഥമൈകവചനപ്രത്യയമായ **सु** ലോപിക്കുന്നതാണ്. പ്രഥമാദ്വിതീയകളിലെ ദ്വിവചനങ്ങളിലും തൃതീയ മുതൽ ഏകവചനങ്ങളിലും വരുന്നമാററം മനസ്സിലാക്കുക. എല്ലാ സ്വരാന്തശബ്ദങ്ങൾക്കും ചതുർത്ഥി, പഞ്ചമി, ഷഷ്ഠി, സപ്തമി എന്നിവയിലെ ഏകവചനങ്ങൾക്ക് എന്തെങ്കിലും ചില മാററം വരുന്നതായിക്കാണാം.

ദ്വിവചനത്തിൽ ഏതു പദത്തിനും മൂന്നു രൂപമേ ഉള്ളു. ഏകവചനത്തിൽ ഏഴും ബഹുവചനത്തിൽ ആറും വീതമാണ് രൂപം. ഏകവചനത്തോട് സമസംഖ്യമാക്കാൻവേണ്ടി മററുള്ളവയെ ആവർത്തിക്കുകയാണ് ചെയ്തിട്ടുള്ളത്.

ഇകാരാന്തശബ്ദങ്ങളോട് വിഭക്തി പ്രത്യയം ചേരുമ്പോൾ ഓരോ ലിംഗത്തിലും വരുന്ന മാററങ്ങൾ താഴെ കൊടുക്കുന്ന മാതൃകയിൽ നിന്ന് മനസ്സിലാക്കുക.

इकारान्तः पुंलिंगः 'कवि' शब्दः			इकारान्तः स्त्रीलिंगः 'मति' शब्दः		
कविः	कवी	कवयः	मतिः	मती	मतयः
कविम्	कवी	कवीन्	मतिम्	मती	मतीः
कविना	कविभ्याम्	कविभिः	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
कवये	कविभ्याम्	कविभ्यः	मतये मत्यै	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
कवेः	कविभ्याम्	कविभ्यः	मतेः मत्याः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
कवेः	कव्योः	कवीनाम	मतेः मत्याः	मत्योः	मतीनाम्
कवौ	कव्योः	कविषु	मतौ मत्याम्	मत्योः	मतिषु

ഇകാരാന്തസ്ത്രീലിംഗത്തിൽ ചതുർത്ഥി മുതൽ ഏകവചനത്തിൽ ഓരോ രൂപം അധികമുണ്ട്. രണ്ടിനും അർത്ഥം ഒന്നു തന്നെയാണ്. അടുത്തു വരുന്ന ഈകാരാന്തം സ്ത്രീലിംഗത്തിലെ ചതുർത്ഥി മുതൽക്കുള്ള ഏക വചന രൂപങ്ങൾ ഇകാരാന്തത്തിലും വരുമെന്നതാണ് വിശേഷം.

पति सखि എന്ന ശബ്ദങ്ങളുടെ തൃതീയ മുതൽ ഏക വചനങ്ങളിൽ **पत्या पत्ये पत्युः पत्युः पत्यौ** എന്നിങ്ങനെ രൂപങ്ങൾ വരും. അതുപോലെ സഖി ശബ്ദത്തിന് **सख्या सख्ये सख्युः सख्युः सख्यौः** എന്നിങ്ങനെയും ഇകാരാന്തത്തിനു ഉകാരാന്തത്തിനും നപുംസകത്തിൽ പുംലിംഗത്തിൽനിന്ന് അല്പം വ്യത്യാസമുണ്ട്. തൃതീയ മുതൽ ഏക വചനത്തിൽ പ്രത്യയത്തിനു മുമ്പായി **नू** എന്നൊരു വർണ്ണം ചേരും.

इकारान्तः नपुंसकलिंगः वारि शब्दः			उकारान्तः नपुंसकलिंगः मधु शब्दः		
वारि	वारिणी	वारीणि	मधु	मधुनी	मधूनि
वारि	वारिणी	वारीणि	मधु	मधुनी	मधूनि
वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः
वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्	मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्
वारिणि	वारिणोः	वारिषु	मधुनि	मधुनोः	मधुषु

ഇകാര ഉകാര ഋകാരാന്ത ശബ്ദങ്ങൾക്കു് സ്വര പ്രത്യയം ചേരുമ്പോൾ ദീർഘം, ഗുണം, വൃദ്ധി, വ്യഞ്ജനീഭാവം എന്നീ സ്വരവികാരങ്ങൾ വരും. സ്വര വികാരം നാലാം ദിവസം വിവരിച്ചിട്ടുണ്ടു്.

उकारान्तः

पुंलिंगः, सूनु शब्दः			स्त्रीलिंगः, धेनु शब्दः		
सूनुः	सूनू	सूनवः	धेनुः	धेनू	धेनवः
सूनुम्	सूनू	सूनून्	धेनुम्	धेनू	धेनूः
सूनुना	सूनुभ्याम्	सूनुभिः	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
सूनवे	सूनुभ्याम्	सूनुभ्यः	धेनवे, धेन्वै	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
सूनोः	सूनुभ्याम्	सूनुभ्यः	धेनोः, धेन्वाः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
सूनोः	सून्वोः	सूनूनाम्	धेनोः धेन्वाः	धेन्वोः	धेनूनाम्
सूनौ	सून्वोः	सूनुषु	धेनौ: धेन्वाम्	धेन्वोः	धेनुषु

ഋകാരാന്ത ശബ്ദങ്ങളുടെ അന്ത്യസ്വരത്തിനു് ദ്വീതിയാദ്വിവചനം വരെ വൃദ്ധി വന്നു आर् എന്നാവും. दातृ എന്ന ശബ്ദം ഋകാരാന്തമാണു്. അതിലെ ഋകാരത്തിനു് വൃദ്ധിവന്നു് ദാതാര്സ് എന്നിരിക്കെ, ര്, സ് എന്നിവ ലോപിച്ചു് ദാതാ എന്നവശേഷിക്കുന്നു. पितृ, मातृ, दुहितृ (മകൾ) ननान्दृ (ഭർത്തൃസഹോദരി) भ्रातृ, देवृ (ഭർത്തൃസഹോദരൻ) എന്നിവക്കു വൃദ്ധിയില്ല, ഗുണമാണു് വരുക. സംസ്കൃതത്തിൽ ഋകാരാന്തത്തിൻെറ പ്രഥമൈകവചനവും ആകാരാന്ത സ്ത്രീലിംഗ പ്രഥമൈക വചനവും തമ്മിൽ കാഴ്ചയിൽ ഒരു വ്യത്യാസവുമില്ല. മററു രൂപങ്ങളിൽ നിന്നും മററുമാണു് അവ വേർതിരിച്ചറിയുന്നതു്.

ऋकारान्तः पुंलिंगः दातृ शब्दः			ऋकारान्तः पुंलिंगः पितृ शब्दः		
दाता	दातारौ	दातारः	पिता	पितरौ	पितरः
दातारम्	दातारौ	दातॄन्	पितरम्	पितरौ	पितॄन्
दात्रा	दातृभ्याम्	दातृभिः	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः
दात्रे	दातृभ्याम्	दातृभ्यः	पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
दातुः	दातृभ्याम्	दातृभ्यः	पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
दातुः	दात्रोः	दातॄणाम्	पितुः	पित्रोः	पितॄणाम्
दातरि	दात्रोः	दातृषु	पितरि	पित्रोः	पितृषु

പഞ്ചമിയിലും ഷഷ്ഠിയിലും दातृ+अस् എന്നതു् दातुः എന്നാവു

ന്നതു് വിശേഷവിധിയാണു്. മററുള്ളിടങ്ങളിൽ ൠകാരത്തിനു് ഗുണം, വൃദ്ധി, വ്യഞ്ജനീഭാവം എന്നിവ വരുന്നു.

സ്ത്രീലിംഗത്തിൽ ദ്വിതീയ ബഹുവചനത്തിൽ मातॄः എന്നാണു് രൂപം. ൠകാരാന്തം നപുംസകലിംഗം വാരി ശബ്ദം പോലെ തന്നെ.

दातृ, दातृणी दातॄणि ।

ൠകാരാന്ത സ്ത്രീലിംഗ ശബ്ദങ്ങൾ വളരെ കുറച്ചേ ഉള്ളു. पितृ മുതലായവപോലെ രക്തബന്ധം തോന്നിക്കുന്ന അല്പം ചില പദങ്ങൾ മാത്രം. മിക്ക ൠകാരാന്തശബ്ദങ്ങളും സ്ത്രീലിംഗത്തിൽ ഈകാരാന്തമായി മാറും. ദാതൃ, കർത്തൃ, ധാതൃ മുതലായവ ദാത്രീ, കർത്രീ ധാത്രീ എന്നാവും. ഊകാരാന്തസ്ത്രീലിംഗ ശബ്ദത്തിലും സ്ഥാനക്രമമനുസരിച്ചു് സ്വരവികാരം വരുമെന്നേ വ്യത്യാസമുള്ളു.

ईकारान्तः स्त्रीलिंगः नदी शब्दः			ऊकारान्तः स्त्रीलिंगः चमू शब्दः		
नदी	नद्यौ	नद्यः	चमूः	चम्वौ	चम्वः
नदीम्	नद्यौ	नदीः	चमूम्	चम्वौ	चमूः
नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः	चम्वा	चमूभ्याम्	चमूभिः
नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	चम्वै	चमूभ्याम्	चमूभ्यः
नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	चम्वाः	चमूभ्याम्	चमूभ्यः
नद्याः	नद्योः	नदीनाम्	चम्वाः	चम्वोः	चमूनाम्
नद्याम्	नद्योः	नदीषु	चम्वाम्	चम्वोः	चमूषु

ഓകാരാന്തമായി ഗോശബ്ദമാണുള്ളതു്, അതിനു് പല വ്യത്യസ്തതകളുമുണ്ടു്. ഈകാരാന്തത്തിലും ചില വ്യത്യസ്ത ശബ്ദങ്ങളുണ്ടു്.

स्त्रीलिंगः

ईकारान्तः 'श्री' शब्दः			ओकारान्तः 'गो' शब्दः		
श्रीः	श्रियौ	श्रियः	गौः	गावौ	गावः
श्रियम्	श्रियौ	श्रियः	गाम्	गावौ	गाः
श्रिया	श्रीभ्याम्	श्रीभिः	गवा	गोभ्याम्	गोभिः
श्रियै	श्रीभ्याम्	श्रीभ्यः	गवे	गोभ्याम्	गोभ्यः
श्रियः	श्रीभ्याम्	श्रीभ्यः	गोः	गोभ्याम्	गोभ्यः
श्रियः	श्रियोः	श्रियाम्	गोः	गवोः	गवाम्
श्रियि	श्रियोः	श्रीषु	गवि	गवोः	गोषु

സ്വരത്തിലവസാനിക്കുന്ന ശബ്ദങ്ങളുടെ മാതൃകകൾ സാമാന്യമായി ഇത്രമാത്രമാണു്.

കുറിപ്പുകരം

ഇംഗ്ലീഷിൽ ചില പ്രയോഗവിശേഷങ്ങളുണ്ട്. This box is made of wood. Please refer to the dictionary. Rama is junior to John. She is proud of her beauty. ഇതിൽ 1ൽ by എന്നതിന്ന പകരം of ആണ് പ്രയോഗിച്ചിട്ടുള്ളത്. അതാണ് രംഗിയും. 2ൽ in എന്നതിനും 3ൽthan എന്നതിനും പകരമായി to പ്രയോഗിച്ചിരിക്കുന്നു. 4ൽ with എന്നതിന്ന പകരമാണ് of. ഇംഗ്ലിഷിൽ അതാണ് ശൈലി. മറിച്ചായാലാണ് തെററ്. കണ്ണൂർ തലശ്ശേരി ഭാഗങ്ങളിൽ ഞാൻ മറന്നു പോയി എന്നതിന് എന്നോട് മറന്നു പോയെന്നാണ് പറയുക. അതാണവിടത്തെ ശൈലി. ഇംഗ്ലീഷിലെ പ്രിപ്പോസിഷൻ നമ്മുടെ പ്രത്യയങ്ങരംക്കു പകരം പ്രയോഗിക്കുന്നവയാണല്ലോ. ഇംഗ്ലീഷിൽ പദത്തിന്ന മുമ്പാണ് അത് ചേക്കുക, നാം പദത്തിന്ന പിന്നിലും. അത്രയേ വ്യത്യാസമുള്ളു ചില പ്രത്യേക പദങ്ങരംക്കു ചില പ്രത്യേക പ്രത്യയങ്ങളേ ഇണങ്ങൂ എന്നത് മേൽകാണിച്ച ഉദാഹരണങ്ങളിൽ നിന്ന് വ്യക്തമായല്ലോ.

സംസ്കൃതത്തിലും ഇങ്ങനെ ചില പിടിവാശികളുണ്ട്. ചില പദങ്ങരം പ്രയോഗിക്കുമ്പോരം ഇന്നിന്ന വിഭക്തികളേ പ്രയോഗിക്കാവൂ എന്നുണ്ട്. അവ ക്രമത്തിൽ വിവരിക്കാം.

अधि എന്ന ഉപസഗ്ഗം ചേന്ന शी (കിടക്കുക) स्था, आस्‌എന്നീ ധാതുക്കരം പ്രയോഗിക്കുമ്പോരം സപ്തമിക്കു പകരം ദ്വിതീയ വരും

बालः शय्यायां शेते	बालः शय्यां अधिशेते ।
मयूरः शाखायां तिष्ठति	मयूरः शाखां अधितिष्ठति ।
रामः ग्रामे आस्ते	रामः ग्रामं अध्यास्ते ।

അങ്ങനെ മററു ചിലതും:-**पिता ग्रामे वसति ।**
पिता ग्रामं आवसति (अनुवसति, अधिवसति, അല്ലെങ്കിൽ **आवसति ।)**

അവൻ കൊള്ളരുതാത്തവനാണ് എന്ന അത്ഥത്തിൽ **धिक्** എന്നൊരവ്യയമുണ്ട്.

അതിനോട ബന്ധപ്പെട്ട പദം ദ്വിതീയയാവും. तं धिक् । तं पुत्रं धिक्, यः पितरौ विस्मरति ।

अभितः,परितः = ചുററും समया, निकषा =അടുത്തു് प्रति=നേരെ. अन्तरा, अन्तरेण=ഇടയ്ക്കു്. ഈ പദങ്ങളോട ബന്ധപ്പെട്ട പദങ്ങരം ദ്വിതീയാവിഭക്തിയിൽ വരും. ग्रामं अभितः അല്ലെങ്കിൽ परितः क्षेत्राणि विद्यन्ते । എന്നിങ്ങനെ.

प्र, परा മുതലായി ചില ഉപസൎഗ്ഗങ്ങരം അടുത്തു പഠിക്കും. അവയിൽ ചിലതു് ചില പ്രത്യേകാൎത്ഥങ്ങളിൽ നാമങ്ങളോടും ചേൎത്തു പ്രയോഗിക്കും. അപ്പോരം അവയോട ബന്ധപ്പെട്ട പദങ്ങരം ദ്വിതീയയിൽ വരും. ഇംഗ്ലീഷിലും up, on, in, to, മുതലായി ഇന്നു നാമങ്ങളോട ചേക്കുന്ന പ്രിപ്പോസിഷനെല്ലാം ധാതുക്കരംക്കൎത്ഥവ്യത്യാസം വരുത്തുന്ന ഉപസൎഗ്ഗങ്ങളുടെ ജോലിയിലായിരിക്കണം ഏപ്പെട്ടിരുന്നതു്. put, put on, put up, put in, get, get in, get up, get down, എന്തെല്ലാം അൎത്ഥവ്യത്യാസമാണവയ്ക്കു വരുന്നതു്! അൎത്ഥവ്യത്യാസത്തിനു് Pre Re, മുതലായ ഉപസൎഗ്ഗങ്ങരം പ്രയോഗിച്ചു തുടങ്ങിയതോടെ ഈ പ്രിപ്പോസിഷനെല്ലാം തന്നെ കാലാന്തരത്തിൽ നാമത്തിനും ക്രിയയ്ക്കും തമ്മിലുള്ള ബന്ധം കാണിക്കാൻ പ്രയോഗിച്ചു തുടങ്ങിയിരിക്കണം. അവ ചേൎന്ന പദങ്ങരം object കളാണല്ലോ. Object കൎമ്മമാണു്, കൎമ്മമാണെങ്കിൽ സംസ്കൃതത്തിൽ ദ്വിതീയാ വിഭക്തിയാണല്ലോ പ്രയോഗിക്കുക. ഈ വകപ്പിൽ അതും ചിലതേ പെടുകയുള്ളു. अनु, उप, प्रति, परि, अभि, अति । अनु मालिनीतीरं आश्रमो दृश्यते । (അതാ നോക്കു മാലിനീതീരത്തിനുതൊട്ടു ആശ്രമം കാണുന്നു.)

सह, साकं മുതലായവയ്ക്കുപുറമേ മററുപലെടത്തും തൃതീയാ വിഭക്തി വരും. ഉദാ:-- शान्तः प्रकृत्या । नाम्ना दशरथः । बुधेन सदृशः

अलम्: ഈ അവ്യയത്തിനു് രണ്ടുതരം പ്രയോഗമുണ്ടു്. ഒന്നു് തൃതീയാ വിഭക്തിയിലുള്ള പദത്തോടെ. മറെറാന്നു ചതുൎത്ഥീവിഭക്തിയിലുള്ളതിനോടുകൂടിയും. ആദ്യത്തേതിനു് 'ആവശ്യമില്ല' 'വേണ്ട' എന്ന അൎത്ഥമാണു് കിട്ടുക. മറേറതിനു് 'പൎയ്യാപ്തമാണു്' 'മതിയാവുന്നതാണു്' എന്നാണൎത്ഥം.

कथनेन अलं =പറഞ്ഞിട്ടാവശ്യമില്ല. പറയേണ്ടതില്ല. भयेन अलं=പേടിക്കേണ്ട. ചതുൎത്ഥിയിലാകുമ്പോരം इदं जलं पानाय अलं=ഈ വെള്ളം കുടിക്കാൻ പൎയ്യാപ്തമാണു്.

नमः, स्वस्ति എന്നീ അവ്യയങ്ങരം പ്രയോഗിക്കുമ്പോരം ബന്ധപ്പെട്ട പദങ്ങരം ചതുൎത്ഥിയാവും. नमः शिवाय । नमो नारायणाय । शिवाय स्वस्ति ।

അഭ്യാസം

1 ലിംഗനിൎണ്ണയത്തിനുള്ള സാമാന്യമാൎഗ്ഗങ്ങളേതെല്ലാം?

2 താഴെ കൊടുക്കുന്ന പദങ്ങളിൽനിന്നു് വിഭക്തി പ്രത്യയങ്ങൾ വേർതിരിച്ചെടുത്തെഴുതുക:-- ഉദാ:-- **गिरौ=गिरि + इ ।**

१) **कवेः** २) **नद्याः** ३) **तस्याः** ४) **एतेषाम्** ५) **कस्मिन्**
६) **मत्याम्** ७) **बाहोः** ८) **सेनायै** ९) **बालात्** १०) **शत्रूणाम्**

3) പ്രത്യയങ്ങൾ കൂട്ടിച്ചേൎത്തെഴുതുക.

१) **यद्+इ ।** २) **किम्+आ ।** ३) **उमा+इ ।** ४) **तरुणी+आम् ।**
५) **हेतु+इ ।** ६) **रिपु+अः ।** ७) **पितृ+आ ।** ८) **कर्तृ+इ ।**
९) **स्वसृ+अः ।** १०) **कानन+अः ।**

4 താഴെ കാണുന്ന പദങ്ങൾക്കു് സംസ്കൃതത്തിലെ വിഭക്തി പ്രത്യയങ്ങൾ ചേൎത്തെഴുതുക: ഉദാ:--ഗുരുവിന്റെ =**गुरोः ।**

1) ഭാൎയ്യയിൽനിന്നു് 2) അതിഥികളാൽ 3) ധനികൎക്കു്
4) അഗ്നിയിൽ നിന്നു് 5) ഗതികൊണ്ടു് 6) ഋഷിയുടെ
7) രാത്രിയിൽ 8) അവരുടെ 9) അവൾക്കു് 10) എന്നിൽ.

5 രൂപങ്ങളെഴുതുക. ഉദാ:- **जल--प्र, ब=जलानि : रवि-स- ए=रवौ ।**

१) **वेणी प्र- ए-** २) **वसु-तृ- ए-** ३) **बन्धु--प्र- ए-** ४) **माला स- ए-**
५) **नारी-स-ए-** ६) **तरु-स- द्वि-** ७) **वेणु-च- ए-** ८) **एतत्-स- ए-**
९) **किम्-च-ए-** १०) **यद्-प्र- ब-**

6) തൎജ്ജമ ചെയ്യുക:

साध्व्यः अन्नस्य दानेन अतिथीन् पूजयन्ति । शत्रूणां स्मृत्या स्त्रियः भयं भजन्ते । अहं पुत्र्यै कंकणं यच्छामि । नृपाणां सुताः भयेन वनं न विशन्ति । खनिषु मणयः विद्यन्ते । केरलप्रान्तस्य भाषा कैरली भवति । गंगायाः स्मृत्यैव जनाः शुध्यन्ति ।

സേനാനേതാക്കൾ സൈന്യങ്ങളെ നയിക്കുന്നു ഭൂമിയിൽ വൃക്ഷങ്ങൾ മുളയ്ക്കുന്നു. നൎത്തകികൾ രംഗത്തു് നൃത്തം ചെയ്യുന്നു. ഞാൻ മലകളിൽ പാമ്പുകളെകാണുന്നു. കുളങ്ങളിൽ ജനങ്ങൾ കുളിക്കുന്നു. നിങ്ങൾ കോടാലി കൊണ്ടു് മരങ്ങളെ മുറിക്കുന്നു. സഖിമാർ നിലാവത്തു് നടക്കുന്നു. ഭക്തന്മാരുടെ സ്തുതികൊണ്ടു് ദേവതമാർ സന്തോഷിക്കുന്നു. നീ പശുക്കളെ കൊണ്ടു പോകുന്നു. എനിക്കു് നിധി കിട്ടുന്നു. (ഞാൻ നിധിയെ ലഭിക്കുന്നു.) പാഠശാലകളിൽനിന്നു് വിദ്യാൎത്ഥിനികൾ പോകുന്നു.

साध्वी= പതിവ്രത-= കോടാലി. **कौमुदी** = നിലാവു്. **कृन्तति** = മുറിക്കുന്നു. **प्ररोहन्ति** = മുളയ്ക്കുന്നു.

ദിവസം എട്ടു്

ഉപസൎഗ്ഗം — കൃദന്തം — തദ്ധിതം.

ഉപസൎഗ്ഗങ്ങൾ—ധാതുക്കളെ തുടൎന്നു വരുന്ന ശബ്ദശകലങ്ങൾക്കു് പ്രത്യയമെന്നു പേർ. ധാതുക്കൾക്കു മുമ്പും ചില ശബ്ദശകലങ്ങൾ ചേൎക്കാറുണ്ടു്. അവയ്ക്കു് ഉപസൎഗ്ഗമെന്നുപേർ. ധാതുവിന്റെ കാലം പ്രകാരം മുതലായവ കാണിക്കാൻ പ്രത്യയം ചേൎക്കുന്നു. ഉപസൎഗ്ഗങ്ങളോ, ധാതുവിന്റെ അൎത്ഥം തന്നെ മാററുവാനാണു് സാമാന്യമായി ചേൎക്കുന്നതു്. അപൂൎവ്വമായി ചിലെടത്തു് അൎത്ഥവ്യത്യാസമില്ലാതെയും കാണാം. ചിലപ്പോൾ അൎത്ഥവ്യത്യാസം വളരെ നേരിയതുമായിരിക്കും.

हरति എന്നതിന്നു് എടുക്കുന്നു കക്കുന്നു എന്നൊക്കെയാണൎത്ഥം. അതിനോടു ഉപസൎഗ്ഗങ്ങൾ ചേരുമ്പോൾ വരുന്ന അൎത്ഥവ്യത്യാസം നോക്കുക.

हरति--എടുക്കുന്നു.
संहरति--കൊല്ലുന്നു.
उदाहरति --ഉദാഹരിക്കുന്നു.
आहरति--ഭക്ഷിക്കുന്നു.
व्यवहरति--പറയുന്നു.
प्रहरति--അടിക്കുന്നു.
उपसंहरति--ഉഴമിക്കുന്നു.
उपहरति- കാഴ്ചവെക്കുന്നു.
विहरति--കളിക്കുന്നു.
परिहरति- ഒഴിയുന്നു.

അൎത്ഥവ്യത്യാസമില്ലാത്തവ:—

वसति--വസിക്കുന്നു.
निवसति ,,
लिखति-- എഴുതുന്നു.
विलिखति ,,

നേരിയ അൎത്ഥവ്യത്യാസമുള്ളവ :—

हसति--ചിരിക്കുന്നു.
परिहसति പരിഹസിക്കുന്നു.
भाषते--പറയുന്നു.
प्रभाषते പ്രസംഗിക്കുന്നു.

ഇവിടെ हरति, वसति, हसति എന്നിവയ്ക്കു മുമ്പു് കാണുന്ന सं, प्र उद्, आ, वि, अव, उप, परि, नि, എന്നിവ ഉപസൎഗ്ഗങ്ങളാണു്. ഈ ഉദാഹരണങ്ങളിൽനിന്നു് ഉപസൎഗ്ഗങ്ങളുടെ ഉപയോഗം വ്യക്തമാണല്ലോ. ഉപസൎഗ്ഗങ്ങൾകൊണ്ടു് ധാത്വൎത്ഥം മാററുന്ന ഈ രീതി ഇംഗ്ലീഷിൽ സുലഭമാണു്. ഉപസൎഗ്ഗങ്ങൾക്കു് Prefix എന്നും പ്രത്യയങ്ങൾക്കു് Suffix എന്നുമാണു് ഇംഗ്ലീഷിലെ പേർ. ഇംഗ്ലീഷിലുദാഹരണം—:

(Ceive)	(Duce)	(Form)	(Fuse)	(Fer)
Receive	Reduce	Inform	Refuce	Refer
Conceive	Induce	Reform	Infuse	Prefer
Perceive	Introduce	Perform	Confuse	Infer
Deceive	Produce	Deform	Profuse	Confer

ഈ പദങ്ങളിൽ ശരിക്കുള്ള ധാതുവിനെ മാററിയാൽ Con, Re, Tre Per, De, In, Pro എന്നിങ്ങനെ ചില ശബ്ദശകലങ്ങൾ കാണാം. അവ ധാതുവിൻെറ അർത്ഥങ്ങളെ വളരെയേറെ വ്യത്യാസപ്പെടുത്തുന്നു, അതുകൊണ്ടു് അവയെല്ലാം നമ്മുടെ ഉപസർഗ്ഗങ്ങൾക്കു് സമമായ പ്രവർത്തനം നടത്തുന്ന Prefix കളാണു്. വാസ്തവത്തിൽ ഉപസർഗ്ഗങ്ങളും പ്രത്യയങ്ങളുമാണു്, പദങ്ങളെ നൂറുകണക്കിനു പെരുപ്പിക്കുന്നതു്. മൂലധാതുക്കൾ കുറച്ചേ ഉള്ളു. അവയിൽ ഒരോ അർത്ഥത്തിൽ ഒരോ പ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുമ്പോൾ കണ്ടാലറിയാത്തവിധം മാറിപ്പോകുന്നു. Centre എന്ന നാമത്തിൽ al എന്ന പ്രത്യയം ചേർത്തപ്പോൾ Central എന്ന വിശേഷണമുണ്ടായി. പിന്നെ ise എന്നു് ചേർത്തപ്പോൾ Centralise എന്ന ക്രിയയായി. അതിനെ വീണ്ടും ation എന്നു് ചേർത്തു് നാമമാക്കുന്നു. Centralisation. മുന്നിൽ De എന്ന ഉപസർഗ്ഗം ചേർത്തു Decentralisation എന്ന വിപരീതാർത്ഥമുളവാകുന്നു. ഇങ്ങനെ നോക്കിയാൽ എത്ര എത്ര നീണ്ട പദങ്ങളും ചെറിയൊരക്ഷരസംഘാതത്തിനു പൊടിപ്പും തൊങ്ങലും വെച്ചതാണെന്നു് കാണാം. അനഭിഗമനീയതാ എന്ന നീണ്ട പദം അൻ + അഭി + ഗമ് + അനീയ + താ എന്ന അഞ്ചംശം കലർന്നവയാണു്. ഗമ് എന്ന ധാതുവിൽനിന്നാണതിൻെറ ഉദ്ഭവം. *

സംസ്കൃതത്തിൽ പല ധാതുക്കളോടുമായി ചേരുന്ന പ്രധാനപ്പെട്ട ഉപസർഗ്ഗങ്ങളും അവയുടെ പ്രയോഗങ്ങളും താഴെ ചേർക്കുന്നു:--

---

** വാസ്തവത്തിൽ ഇംഗ്ളീഷ് വൈയാകരണന്മാർ ഭാഷയിലുള്ള ഇത്തരം സൂക്ഷ്മവും പ്രധാനവുമായ മാററങ്ങളെ പരിഗണിക്കുന്നില്ല. ഇംഗ്ളീഷ് വ്യാകരണം ഇതുവരെയും ഒരു ശബ്ദശാസ്ത്രമെന്ന നിലയ്ക്കുയർന്നു കഴിഞ്ഞിട്ടില്ല. അതിന്നും ചില നിയമങ്ങളും ഉദാഹരണങ്ങളും കൊണ്ടു് കുനം പിടിപ്പിച്ച ഒരു ടീച്ചിങ്ങ് നോട്ടു മാത്രമാണ്. സംസ്കൃതവ്യാകരണം അത്തരമൊരു നോട്ടു പുസ്തകമല്ല. അതൊരു ഭാഷാശാസ്ത്രഗ്രന്ഥമാണ്. പക്ഷേ അതിൻെറ വിഷയസമീപനം വളരെ ശുഷ്കവും ജടിലവുമാണ്. ഇന്നത്തെ തലമുറയ്ക്ക് അതു് പിടിച്ചെന്നു് വരില്ല, ആംഗല ഭാഷാശാസ്ത്രജ്ഞന്മാർ മഹർഷി പാണിനിയുടെ ആ അത്ഭുത സൃഷ്ടി കണ്ട് ഇന്നും അത്ഭുതപ്പെടുകയാണ്.*

उपसर्गः	धातुः	लट्	लङ्	लिट्
प्र	हृ	प्रहरति	प्राहरत्	प्रजहार
परा	भू	पराभवति	पराभवत्	पराबभूव
अप	सृ	अपसरति	अपासरत्	अपससार
सम्	भाष्	संभाषते	समभाषत	संबभाषे
अनु	गम्	अनुगच्छति	अन्वगच्छत्	अनुजगाम
अव	नम्	अवनमति	अवानमत्	अवननाम
निर्	नी	निर्णयति	निरणयत्	निर्णिनाय
वि	वृध्	विवर्धते	व्यवर्धत	विववृधे
आ	या	आयाति	आयात्	आययौ
नि	वस्	निवसति	न्यवसत्	न्युवास
अधि	वस्	अधिवसति	अध्यवसत्	अध्युवास
अति	शी	अतिशेते	अत्यशेत	अतिशिश्ये
उद्	धृ	उद्धरति	उदधरत्	उद्दधार
अभि	पत्	अभिपतति	अभ्यपतत्	अभिपपात
प्रति	ज्ञा	प्रतिजानीते	प्रत्यजानीत	प्रतिजज्ञे
परि	नी	परिणयति	पर्यणयत्	परिणिनाय
उप	दिश्	उपदिशति	उपादिशत्	उपदिदेश

ഉപസൎഗ്ഗം ചേൎത്തു് രൂപമുണ്ടാക്കുന്നതിൽ തെററു വരാൻ സാദ്ധ്യതയുള്ള ലങ്ങിലേയും ലിട്ടിലേയും രൂപങ്ങൾ പ്രത്യേകമെടുത്തു കാണിച്ചിട്ടേ ഉള്ളു. **प्रहरिष्यति प्रहर्ता प्राहरिष्यत् प्रहरणम् प्रहृतिः उपहारः विहारः** മുതലായി പല തരത്തിലും അൎത്ഥത്തിലുമുള്ള ശബ്ദങ്ങൾ ഉപസൎഗ്ഗം ചേൎത്തു പ്രയോഗിക്കാറുണ്ടു്.

പൂൎണ്ണ ക്രിയകളിൽ പ്രയോഗം കാണാത്ത ചില ഉപസൎഗ്ഗങ്ങൾ കൂടിയുണ്ടു്.

दुस्—	दुष्कृतम्	दुःखम्	दुर्गमम्	दुष्प्रापम्
सु —	सुकृतम्	सुखम्	सुगमम्	सुप्रापम्

സ്വരവികാരം.

സ്വരവികാരങ്ങൾകൊണ്ടു ക്രിയകൾക്കു് അൎത്ഥത്തിലും രൂപത്തിലും വരുന്ന മാററങ്ങൾ വളരെ വിപുലമാണു്. സംസ്കൃതഭാഷയിലുള്ള പദസമുച്ചയത്തെ ഇത്രയുമധികം വിപുലമാക്കിയതിൽ ഉപസൎഗ്ഗങ്ങൾക്കും പ്രത്യയങ്ങൾക്കുമെന്നപോലെ സ്വരവികാരങ്ങൾക്കും പ്രധാനമായ പങ്കുണ്ടു്. ഏതു ഭാഷയിലും പ്രചാരത്തിലുള്ള

ധാതുക്കൾ പെറുക്കിയെടുത്താൽ ഒരു കുടന്നയിൽ കൊള്ളാവുന്നതേ കാണുകയുള്ളു. ഉപസർഗ്ഗം, പ്രത്യയം, സ്വര പരിണാമം മുതലായവ യാൽ അവ അസംഖ്യമായി, നിഘണ്ടുവിന്റെ ആയിരക്കണക്കിനു ള്ള പേജുകളിലും ഒതുങ്ങി നില്ക്കാത്തവിധം വിപുലമായിത്തീരുന്നു.

मुद्—मोदते തുടങ്ങി പത്തു ലകാരങ്ങളിൽ ഒമ്പതു രൂപങ്ങൾ വീതം തൊണ്ണൂറ് രൂപങ്ങൾ; പുറമെ, **मोदः, अनुमोदनम्, मोदितृ, मोदिन्, मोदकः, मुदितः, मुदितवत्, मोदमान, मोदितुम्, मुदित्वा, मोदयति** തുടങ്ങിയവ.

नी— नयति, नयः, नयनम्, नेतृ, नायिन्, नायकः, नेतुम्, नीत्वा, आनीय, नीत, नीतवत्, नीति തുടങ്ങിയവ.

हृ— हरति, हरः, हारः, हारकः, हरणम्, हारिन्, हृत, हृतवत्, आहृति, हृत्वा, हर्तुम् തുടങ്ങിയവ.

മേൽകാണിച്ച രൂപങ്ങൾ പരിശോധിച്ചാൽ ഒരു സംഗതി മന സ്സിലാക്കാവുന്നതാണ്. ചില പ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുമ്പോൾ ധാതുവി നു സ്വര പരിണാമമൊന്നും വരുന്നതായി കാണുന്നില്ല. ഗുണവൃദ്ധി കളൊന്നും വരാത്ത നാലുരൂപം കാണാം. **त, तवत्, ति, त्वा, य** എന്നീ പ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുന്ന രൂപങ്ങളാണവ. ധാതുവിനു വരുന്ന ഈ രൂപപരിണാമങ്ങൾ എന്തെല്ലാം അടിസ്ഥാനത്തിലാണെന്നു പരിശോധിക്കാം.

ക്രിയാനാമങ്ങൾ (കൃദന്തങ്ങൾ)

നട, നടത്തം, നടക്കൽ, നടപ്പ് എന്നീ രൂപങ്ങൾ 'നട' എന്ന ധാതുവിൽ നിന്നുണ്ടാകുന്ന ക്രിയാനാമങ്ങളാണല്ലോ. താഴൽ, താഴ്ച, താഴ്ച, നോക്ക്, നോട്ടം, നോക്കൽ എന്നിവയും, താഴ്, നോക്ക് എന്നീ ധാതുക്കളിൽനിന്ന് വരുന്ന ക്രിയാ നാമങ്ങളാണ്. ധാതുവിൽ നിന്നുരുത്തിരിഞ്ഞുവരുന്നവയാണെങ്കിലും, പ്രവൃത്തിയുടെ അർത്ഥമാ ണ് അവ തോന്നിക്കുന്നതെങ്കിലും നാമങ്ങളോട് ചേർക്കുന്ന വിഭക്തി പ്രത്യയങ്ങൾ ഇവയോടും ചേർക്കാവുന്നതിനാൽ ഇവയ്ക്കു നാമത്തി ന്റെ സ്ഥാനമാണുള്ളത്. കാലം, പ്രകാരം മുതലായ അർത്ഥമൊന്നും കാണിക്കാതെ ധാതുവിന്റെ അർത്ഥം മാത്രം കാണിക്കുന്ന, നാമങ്ങ ളായി മാർഗ്ഗംകൂടിയ, ഒരു തരം അപൂർണ്ണക്രിയകളാണ് ക്രിയാനാമ ങ്ങൾ. പോകൽ, പോക്ക് എന്നീ പദങ്ങളിൽ നിന്നു കിട്ടുന്ന അർ ത്ഥം തന്നെയാണ് ഗമനം, ഗതി എന്നിവയിൽനിന്നും കിട്ടുന്നത്.

സംസ്കൃതധാതുക്കളോടുകൂടി **अन**, **अ**, **ति** എന്നീ മൂന്നു പ്രത്യയങ്ങൾ സാധാരണയായി ഇത്തരം ക്രിയാനാമങ്ങളുണ്ടാക്കാൻ ചേർക്കുന്നു. ഇവയിൽ **अ**, **अन** എന്നിവ ചേർക്കുമ്പോൾ ധാതുക്കൾക്ക് സ്വരവികാരങ്ങൾ – ഗുണ വൃദ്ധികൾ – വരുന്നതാണ്. **ति** പ്രത്യയം ചേർക്കുമ്പോൾ സ്വരവികാരങ്ങൾ വരുന്നതല്ല. സ്വരവികാരം വരാത്ത പ്രത്യയങ്ങൾ ചേർക്കുമ്പോൾ ധാതുക്കളിൽ തൊട്ടു മുമ്പുള്ള അനുനാസികവർണ്ണങ്ങൾ ലോപിക്കുകയും ചെയ്യും.

गमनं, आगमः, गतिः, गत्वा, गत । नम् - नतिः, नत्वा नत ।

ഒരു കാര്യം പ്രത്യേകിച്ചും ശ്രദ്ധിക്കണം. എല്ലാ ധാതുക്കളോടും ഈ മൂന്നു പ്രത്യയവും ചേർത്ത് മുമ്മൂന്നു രൂപം വീതമുണ്ടാക്കാൻ ആരും സാഹസപ്പെടരുത്. ക്രിയാനാമമുണ്ടാൻ സുലഭമായുപയോഗിക്കുന്ന പ്രത്യയങ്ങൾ ഇവ മൂന്നാണെന്നു മാത്രം കണക്കാക്കിയാൽ മതി.

*പക്ഷേ ഇംഗ്ലീഷിൽ 'ing' പോലെയും മലയാളത്തിൽ 'അൽ' പോലെയും ഹിന്ദിയിൽ **'ना'** പോലെയും **अन** പ്രത്യയം എല്ലാ ധാതുക്കളോടും സംസ്കൃതത്തിൽ ചേർക്കാവുന്നതാണ്. മററു രണ്ടും അത്ര സാർവ്വത്രികമല്ല. ചിലതിനോട് **अ** ചേരും. ചിലതിനോട് **ति**യും. ചിലതിനോട് എല്ലാം ചേർന്നും കാണും. **अ** പ്രത്യയാന്തം പുല്ലിംഗവും, **ति** പ്രത്യയാന്തം സ്ത്രീലിംഗവും, **अन** പ്രത്യയാന്തം നപുംസകലിംഗവുമാകും.

धातवः	प्रत्ययाः			धातवः	प्रत्ययाः		
	अः	तिः	अनम्		अः	तिः	अनम्
मृ	—	मृति	मरणं	दा	—	—	दानम्
जन्	—	जातिः	जननं	श्वस्	श्वासः	—	श्वसनम्
लिख्	लेखः	—	लेखनं	पठ	पाठः	—	पठनम्
गम्	(आ)गमः	गतिः	गमनं	स्था	—	स्थितिः	स्थानम्
दृश्	आदर्शः	दृष्टिः	दर्शनं	हृष्	हर्षः	हृष्टिः	हर्षणम्

* *Flying*	*Flight*	നടക്കൽ	നടത്തം	चलना	चाल
Seeing	*Sight*	എഴുതൽ	എഴുത്ത്	लिखना	लेख
Walking	*Walk*	പോകൽ	പോക്ക്	चढना	[illegible]
Thinking	*Thought*	വായിക്കൽ	വായന	हँसना	हँसी
Laughing	*Laughter*	അടിക്കൽ	അടി	चाटना	चाट

ഈ ഉദാഹരണങ്ങളിൽ നിന്ന് ക്രിയാനാമമുണ്ടാക്കാൻ പൊതുവിൽ ഇംഗ്ലീഷ്, മലയാളം, ഹിന്ദി എന്നിവയിൽ യഥാക്രമം ing, അൽ, **ना** *എന്നീ പ്രത്യയങ്ങളുപയോഗിക്കുന്നുവെന്നും മററു പല തരത്തിലുള്ള പ്രത്യയങ്ങൾ ചേർത്തും ചേർക്കാതെയും ക്രിയാനാമങ്ങൾ ഉണ്ടാവുമെന്നും മനസ്സിലാക്കാമല്ലോ.*

തദ്ധിത പ്രത്യയങ്ങൾ

'ഇന്നു്' എന്ന പദം ക്രിയാവിശേഷണമാണു് അതിനോടു കൂടെ 'ത്തെ' എന്നു ചേർത്താൽഇന്നത്തെഎന്നതു്നാമവിശേഷണമായി മാറുന്നു. ഇന്നത്തെ വട. വയനാടു്' ഒരു നാമമാണു്. അതിനോടുകൂടി 'അൻ' എന്നു ചേർത്താൽ വിശേഷണമായി. വയനാടൻ മഞ്ഞൾ. അമ്മ എന്നതിൽനിന്നു വരുന്ന 'അമ്മാത്തു്' എന്നതിനു് അമ്മയുടെ ഗൃഹം എന്നർത്ഥം കിട്ടുന്നു. മടിയൻ, ചുണയൻ എന്നതെല്ലാം മടി, ചുണ എന്നീ നാമങ്ങളിൽനിന്നുണ്ടാവുന്ന നാമങ്ങളാണു്.

ഇങ്ങനെ നാമത്തിൽനിന്നു നാമം, നാമത്തിൽനിന്നു് നാമവിശേഷണം, വിശേഷണത്തിൽനിന്നു നാമം നാമത്തിൽനിന്നു് അവ്യയം, അവ്യയത്തിൽ നിന്നു് നാമം, വിശേഷണം എന്നിങ്ങനെ പല തരത്തിലുമുള്ള പദങ്ങൾ നിർമ്മിക്കാനുപയോഗിക്കുന്ന പ്രത്യയങ്ങൾക്കു് തദ്ധിതപ്രത്യയമെന്നു പേർ. ധാതുവിൽനിന്നു നാമങ്ങളും വിശേഷണങ്ങളും അവ്യയങ്ങളും ഉണ്ടാക്കാനുപയോഗിക്കുന്ന പ്രത്യയങ്ങൾക്കു് കൃത് പ്രത്യയമെന്നും പേർ. കൃത് അന്തത്തിലുള്ള പദങ്ങൾ കൃദന്തങ്ങൾ. ഇതിനു മുമ്പു് വിവരിച്ചവ കൃത് പ്രത്യയങ്ങളിൽപ്പെടും. അസംഖ്യങ്ങളായ തദ്ധിതപ്രത്യയങ്ങളിൽ പ്രചുരപ്രചാരമുള്ളവയെ മാത്രം പ്രക്രിയയുടെ സ്വഭാവമറിയാൻ വേണ്ടി പരിചയപ്പെടുത്തുന്നു.

य, त्व, ता ।

ഒരു വിശേഷണ പദത്തിലുള്ള പ്രത്യേകത കാണിക്കാൻ മേൽ കാണിച്ച പ്രത്യയങ്ങൾ ചേർക്കുന്നു. അവയിൽ य എന്ന പ്രത്യയം ചേരുമ്പോൾ പദത്തിന്റെ ആദ്യസ്വരത്തിന്നു വൃദ്ധി വരും, അന്ത്യസ്വരം ലോപിക്കുകയും ചെയ്യും.

समर्थ + य, सामर्थ् + य = सामर्थ्यं = समर्थत्वं, समर्थता ।
निपुण + य, नैपुण् + य = नैपुण्यं = निपुणत्वं, निपुणता ।
उदार + य, औदार् + य = औदार्यम् = उदारत्वं, उदारता ।

ഇതിൽ य പ്രത്യയത്തിനു പകരം ചില ശബ്ദങ്ങളോടു് अ എന്ന പ്രത്യയമാണു് ചേരുക. अ ചേരുമ്പോൾ പദാന്തത്തിലുള്ള ഉകാരത്തിനു് ഗുണം വരും. ആദ്യസ്വരത്തിന്നു് വൃദ്ധിയും വരും.

प्रभु + अ, प्राभो + अ, प्राभव् + अ = प्राभवम्, प्रभुत्वम्, प्रभुता ।
वैभवम्, शैशवम्, सौहृदम् ।

इक എന്നൊരു പ്രത്യയം നാമങ്ങളിൽ നിന്നു് വിശേഷണമു

...പ്രയോഗിക്കുന്നു. ഇതു് ചേർക്കുമ്പോൾ ആദിവൃദ്ധിയും അന്ത്യലോപവും വരും.

विदेश + इक, वैदेश् + इक = वैदेशिक। वैदिक, ऐतिहासिक।
व्यवसाय + इक = वैयवसायिक। ഇവിടെ ആദ്യത്തെ 'വ്യ' എന്നതു് 'വൈയ' എന്നാകുന്നതു് ഒരു വിശേഷവിധിയാണ്. വ്യാകരണ, വൈയാകരണ (വ്യാകരണം പഠിക്കുന്നവൻ)

തദ്ധിതപ്രത്യയങ്ങളുടെ സ്വരൂപബോധത്തിനുവേണ്ടി ചില പ്രത്യയങ്ങളും അർത്ഥവും താഴെ ചേർക്കാം.

	പദം	പ്രത്യയം	അർത്ഥം
शङ्कर:	शांकर	अ	ശങ്കരനെ സംബന്ധിച്ച
भूमि	भौम	अ	ഭൂമിയിലുണ്ടായ
दशरथ:	दाशरथि:	इ	ദശരഥന്റെ മകൻ
गंगा	गांगेय:	एय	ഗംഗയുടെ പുത്രൻ
वसुदेव	वासुदेव:	अ	വാസുദേവന്റെ മകൻ
कषाय	काषाय	अ	ആ നിറം കലർന്ന
मनुष्य	मानुष्यकम्	अक	മനുഷ്യസമൂഹം
चक्षुस्	चाक्षुष	अ	ചക്ഷുസ്സുകൊണ്ടു് ഗ്രഹിക്കുന്ന
ग्राम	ग्रामीण	ईन	ഗ്രാമത്തിൽ വസിക്കുന്ന
पुरस्	पौरस्त्य	त्य	കിഴക്കുള്ള (അവിടെ നിന്നുവന്ന)
तद्	तदीय	ईय	അവനെ സംബന്ധിച്ച
ताम्र	ताम्रमयम्	मय	ചെമ്പിന്റെ വികാരം
दन्त	दन्त्य	य	ദന്തത്തിൽ നിന്നുണ്ടാവുന്ന
पथिन्	पथिक:	इक	വഴിയിലൂടെ പോകുന്ന
पुत्र	पुत्रवत्	वत्	പുത്രനെപോലെ
पञ्च	पञ्चम	म	അഞ്ചാമത്തെ
पटु	पटीयस्	ईयसु	കൂടുതൽ സമർത്ഥനായ
पटु	पटिष्ठ	इष्ठ	ഏററവും സമർത്ഥനായ
तारक	तारकित	इत	നക്ഷത്രങ്ങളുള്ള
तद्	*तावत्	वत्	അത്രമാത്രം

* *वत् പ്രത്യയം മൂന്നർത്ഥത്തിൽ വരും. 1) അത്രമാത്രം, 2) അതുള്ള, 3) അതുപോലെ എന്നിങ്ങനെ. അതിൽ ആദ്യത്തേതു് വിശേഷണവും അവ്യയവുമാകും, രണ്ടാമത്തേതു് നാമവിശേഷണം. മൂന്നാമത്തേതു് അവ്യയം മാത്രവുമാണ്.*

द्वि	द्वितयम्	तय	രണ്ടും
बुद्धि	बुद्धिमत्	मत्	ബുദ്ധിയുള്ള
रस	रसवत्	वत्	രസമുള്ള
धन	धनिन्	इन्	ധനമുള്ള
कृषि	कृषीवलः	वल	കൃഷിചെയ്യുന്ന
किं	कुत्र, कुतः, क्व	त्र, तः	എവിടെ, എവിടെനിന്നു്
तत्	ततः	तः	അതിൽ നിന്നു്
गृह	गृहतः	तः	ഗൃഹത്തിൽ നിന്നു്
तत्	तदा	दा	അപ്പോൾ

തദ്ധിതപ്രത്യയങ്ങൾ അസംഖ്യങ്ങളാണു്. അവയിൽ അല്പം ചിലതേ ഇവിടെ കാണിച്ചിട്ടുള്ളു. സർവ്വനാമങ്ങളിനു നിന്നു വരുന്ന ചില പ്രത്യയങ്ങളുടെ ഐകരൂപ്യം ഇവിടെ ശ്രദ്ധേയമാണു്. സ്ഥലം, കാലം, പ്രകാരം അളവു്, വിഭക്ത്യർത്ഥം, സാദൃശ്യം എന്നീ അർത്ഥങ്ങളിൽ त्र, दा, था, वत्, तः, दृश् എന്നീ പ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുന്നതു് നോക്കുക.

പദം	प्रत्ययം					
	त्र	दा	था	वत्	तः	दृश्
सर्व	सर्वत्र	सर्वदा	सर्वथा	—	सर्वतः	—
तत्	*तत्र	तदा	तथा	तावत्	ततः	तादृक्
किम्	कुत्र(कुतः)क्व	कदा	कथम्	कियत्	कुतः	कीदृक्
यद्	यत्र	यदा	यथा	यावत्	यतः	यादृक्

ഇതിൽ किम् ശബ്ദത്തിനും इदम् ശബ്ദത്തിനും ചില വ്യത്യാസങ്ങൾ കാണാം. ഇവയിൽ ആദ്യത്തെ അഞ്ചുതരം പദങ്ങളും അവ്യയങ്ങളാണു്,

മലയാളത്തിൽ ഇതേ അർത്ഥങ്ങളിൽ വരുന്ന പ്രത്യയങ്ങളുമായി താരതമ്യപ്പെടുത്തുക.

	സ്ഥലം	കാലം	പ്രകാരം	അളവു്
അ	അങ്ങു്	അപ്പോൾ	അങ്ങനെ	അത്ര
ഇ	ഇങ്ങു്	ഇപ്പോൾ	ഇങ്ങനെ	ഇത്ര

* *അവിടെ, അപ്പോൾ, അങ്ങനെ, അത്രത്തോളം, അതിൽ നിന്നു്, അതുപോലെ എന്നിങ്ങനെ മുറയ്ക്കർത്ഥം.*

അഭ്യാസം

I തദ്ധിത പ്രത്യയങ്ങളും കൃത് പ്രത്യയങ്ങളും തമ്മിലുള്ള വ്യത്യാസമെന്തു്?

II अ, ति, अन എന്നീ പ്രത്യയങ്ങൾ യോജിക്കുന്ന വിധം ചേൎത്തു് താഴെ കാണുന്ന ധാതുക്കളുടെ രൂപങ്ങളുണ്ടാക്കുക.

1) हस् 2) कृ 3) वद् 4) पत् 5) जन् 6) शुभ् 7) नद् 8) वस् 9) पुष् 10) दृश् ।

III താഴെ കാണുന്ന പദങ്ങളിൽ നിന്നു് പ്രത്യയങ്ങൾ വേർ തിരിച്ചെഴുതുക. ഉദാ:-- मार्दङ्गिक = मृदङ्ग + इक ।

1) धनवत् 2) पाञ्चजन्यम् 3) नैपुण्यम् 4) प्राभवम् 5) तदीयम् 6) पारम्पर्यम् 7) आध्यात्मिकम् 8) शैवम् 9) भारतम् 10) वैष्णवम्

IV താഴെ കൊടുക്കുന്ന ധാതുക്കളിൽ കാണുന്ന ഉപസൎഗ്ഗങ്ങളും പ്രത്യയങ്ങളും വേർ തിരിച്ചു് ധാതുക്കളിൽ വരുന്ന വൎണ്ണവികാരങ്ങൾ സ്പഷ്ടമാക്കുക. (ഉദാ:-- प्रणयः । प्र+नी+अ । नी എന്നതിലെ ई കാരത്തിനു് ഗുണം വന്നു് ने എന്നായി. പിന്നെ സ്വരസന്ധിയാൽ प्र नय् अ എന്നായി. പിന്നെ न ण എന്നായി മാറി प्रणय എന്നാവുന്നു)

1) आचारः 2) आचरणं 3) उपकारः 4) आकृतिः 5) दुष्कृतं 6) उद्भवः 7) अनुभावः 8) भवनं 9) उद्धारणं 10) धृतिः । (चर्, कृ, भू, धृ എന്നീ നാലു ധാതുക്കളിൽ നിന്നാണിവ ഉണ്ടാവുന്നതു്.)

V അറിയാവുന്ന അഞ്ചു തദ്ധിതപദങ്ങളെഴുതി അവയുടെ പ്രകൃതിയും പ്രത്യയവും തിരിച്ചെഴുതുക.

VI തൎജ്ജമ ചെയ്യുക:

a) महर्षेर्वाल्मीकेः कृतिर्वाल्मीकिरामयणं संस्कृते विरचितं आदिकाव्यमिति पण्डिता वदन्ति । तस्मिन् काव्ये दाशरथेः श्रीरामस्य कथा वर्णिता । कौसल्यायाः कैकेय्याश्च पुत्रो रामो भरतश्च । सुमित्रायास्तु लक्ष्मणशत्रुघ्नौ । तेषु ज्येष्ठो रामः पितुस्सत्यरक्षार्थे पत्न्या सीतया भ्रात्रा लक्ष्मणेन च सह वनं गतः । लक्ष्मणेन निर्मितायां पर्णशालायां ते ससुखं वसन्ति स्म ।

(വൎത്തമാനകാലക്രിയയോടുകൂടി स्म ചേൎത്താൽ ഭൂതകാലാൎത്ഥം കിട്ടും. ഉദാ:-- वसति स्म = अवसत् । लिखामि स्म = अलिखम्

b ഭാരതത്തിൽ അനേകംപർവ്വതങ്ങളുണ്ടു്. അവയിലൊന്നാണു് ഹിമാലയം. ഭാരതത്തിൽ അനേകം നദികളുണ്ടു്. അവയിലൊന്നാണു് ഗംഗ. ഗംഗ ഹിമാലയത്തിന്റെ മകളാണു്. അവൾക്ക പാർവ്വതി എന്ന പേരായ ഒരു സഹോദരിയുണ്ടു്. ഇരുവരും ഹിമാലയത്തിന്റെ പുത്രികളും ശിവന്റെ ഭാര്യമാരുമാണു്. പക്ഷേ പാർവ്വതി സ്വന്തം സഹോദരിയെ കാണുന്നില്ല. എന്തുകൊണ്ടെന്നാൽ (यतः) ഗംഗ ശിവന്റെ ശിരസ്സിൽ വസിക്കുന്നു.

VII സാരമെഴുതുക

(शिवस्तुतिः)

गङ्गा यस्य विभोर्विभाति शिरसि, श्रीला च चान्द्री कला
कण्ठे तु प्रलयानलप्रतिभटं चाभाति तीक्ष्णं विषम्
भस्मालिप्ततनौ चकास्ति करिणश्चर्मापि यस्येशितुः
तं वन्दे भगवन्तमन्तरहितं पीडाहरं शङ्करम् ।

प्रतिभट=सदृश । च+आभाति । चकास्ति =शोभते । करिणः +चर्म +अपि । ईशितुः =ईशस्य । विभोः=ഭഗവാന്റെ विभाति = ശോഭിക്കുന്നു. श्रीला =ശോഭയുള്ള. आभाति =ശോഭിക്കുന്നു. भस्मालिप्ततनौ=ഭസ്മം പൂശിയ ശരീരത്തിൽ. चर्म തോൽ.

VIII रमा, कवि (ആകാരാന്തസ്ത്രീലിംഗം ഇകാരാന്തപുംലിംഗം) എന്നീ രണ്ടു ശബ്ദങ്ങളുടെ രൂപങ്ങൾ മനപ്പാഠമാക്കുക.

ദിവസം ഒമ്പതു്

കാലം പ്രകാരം എന്നീ അർത്ഥങ്ങളിൽ പൂർണ്ണക്രിയകൾ പത്തു തരമായി മാറുന്നുണ്ടെന്നു് ആറാംദിവസത്തിൽ നാം കണ്ടുകഴിഞ്ഞു. ഒമ്പതു പൂർണ്ണക്രിയകൾക്കും ഒമ്പതു് ഓമനപ്പേരുകളും നാം പഠിച്ചുകഴിഞ്ഞു. അവയിൽ വർത്തമാനകാലമായ लट् ഇന്റെ രൂപങ്ങളേ നാം പഠിച്ചിട്ടുള്ളു, മററു പൂർണ്ണക്രിയകളുടെ—ലകാരങ്ങളുടെ— രൂപങ്ങളാണു് നാമിന്നു പഠിക്കുന്നതു്,

സാർവ്വധാതുകാർദ്ധധാതുകഭേദം ഒന്നുകൂടി ഓർമ്മിപ്പിക്കാം.

लट् लङ् लोट् विधिलिङ् शत्रन्तः—സാർവ്വധാതുകങ്ങൾ
लृट् लुट् लिट् लुङ् आशीर्लिङ् लृङ्—ആർദ്ധധാതുകങ്ങൾ

ഇവയിൽ സാർവ്വധാതുകങ്ങളിലവസാനം കാണുന്ന ശത്രന്തം (Present Participle)പൂർണ്ണക്രിയയല്ലാത്തതിനാൽ ഇവിടെ വിവരിക്കുന്നില്ല. ആദ്യത്തെ നാലും പൂർണ്ണക്രിയകളാണു്. അവ വിവരിക്കാം. സാർവ്വധാതുകരൂപങ്ങളിലേ ഗണചിഹ്നം ചേർക്കേണ്ടതുള്ളു എന്നും, ഖിലധാതുക്കളിൽ ബ്രാക്കററിൽകൊടുത്ത ആദേശരൂപങ്ങൾ മാത്രമേ പ്രയോഗിക്കുകയുള്ളു എന്നും ആറാം ദിവസം പറഞ്ഞതോർമ്മയുണ്ടല്ലോ.

लट् लङ् എന്നീ രണ്ടുലകാരങ്ങളും കാലാർത്ഥം തോന്നിക്കുന്ന പൂർണ്ണക്രിയകളാകയാൽ കാലക്രിയകളാണു്. लोट् लिङ् (വിധിലിങ്ങ്) ഈ രണ്ടു ലകാരങ്ങളും പ്രകാരാർത്ഥം തോന്നിക്കുന്ന പൂർണ്ണക്രിയകളാകയാൽ പ്രകാരക്രിയകളുമാണു്. അതിനാൽ പ്രകാരക്രിയകളായ ലോട്ടും ലിങ്ങും കാലാർത്ഥക്രിയയായ ലങ്ങുമാണു് ഇനി സാർവ്വധാതുകങ്ങളിൽ പഠിക്കാനുള്ളതു്. लट् (വർത്തമാനകാലം) ഒന്നാം ദിവസം തന്നെ വിവരിച്ചുകഴിഞ്ഞതല്ലോ.

ഇനി ലങ്ങാണു് വിവരിക്കേണ്ടതു. लङ् ഭൂതകാലക്രിയയാണു്.

ഭൂതകാലം

ഭൂതകാലത്തിൽ പല രൂപങ്ങളും എല്ലാ ഭാഷകളിലും കാണാം,

I Went	मैं गया ।	ഞാൻ പോയി.
I have gone	मैं गया हूँ ।	ഞാൻ പോയിട്ടുണ്ടു്
I had gone	मैं गया था ।	ഞാൻ പോയിട്ടുണ്ടായിരുന്നു.
I Was going	मैं जा रहा था ।	ഞാൻ പോവുകയായിരുന്നു.

ഈ നാലു രൂപങ്ങളും ഭൂതകാലത്തേയാണ് തോന്നിക്കുന്നത്. പക്ഷേ ആ ഭൂതകാലത്തിനല്ലാല്ലും വ്യത്യാസമുള്ളതായി തോന്നുന്നണ്ടല്ലോ. യുഗങ്ങൾക്കപ്പുറമുള്ള സംഭവങ്ങളെപ്പോലെ അടുത്ത നിമിഷത്തിൽ കഴിഞ്ഞ സംഭവങ്ങളെപ്പററിയും പറയേണ്ടിവരുമല്ലോ. കാലത്തിലുള്ള ഈ അന്തരം കാണിക്കാനായിരിക്കണം ഭൂതകാലത്തിൽ ഒന്നിലധികം രൂപങ്ങൾ നടപ്പിൽ വന്നതു്. ഭൂതകാലത്തിൽ ഈ വ്യത്യാസം തോന്നിക്കാൻ സംസ്കൃതത്തിലും വിഭിന്നരൂപങ്ങളുണ്ടു്. * അവയിൽ സാമാന്യഭൂതാൎത്ഥം തോന്നിക്കുന്ന രൂപമാണിവിടെ ചേൎക്കുന്നതു്.

ഭൂതകാലത്തിലെ പുരുഷപ്രത്യയങ്ങൾക്കുല്ലും വ്യത്യാസമുണ്ടു്. വൎത്തമാനകാലപ്രത്യയങ്ങളിലെ ഇകാരവും ഉ. പുരുഷനിൽ വിസർഗ്ഗവും ഇതിൽ കാണുകയില്ല. ധാതുവിനതൊട്ടുമുമ്പു് अ എന്നൊരു ഭൂതകാലചിഹ്നം ചേരുകയും ചെയ്യും.

	लङ् पर· प· प्रत्ययाः			लङ् आत्म· प· प्रत्ययाः		
प्र· पु·	त्	ताम्	अन्	त	इताम्	अन्त
म· पु·	स्	तम्	त	थाः	इथाम्	ध्वम्
उ· पु·	अम्	व	म	इ	वहि	महि

ആദ്യം ഭൂതകാലചിഹ്നമായ अ ചേൎക്കുക. പിന്നെ ധാതു, പിന്നെ ഗണ ചിഹ്നം, തുടൎന്നു് പുരുഷ പ്രത്യയങ്ങൾ. ഈ ക്രമത്തിലാണു് ഭൂതകാലത്തിൽ രൂപനിഷ്പാദനരീതി. പഠിച്ചു, പറഞ്ഞു എന്നിങ്ങനെ ഭൂതകാലാൎത്ഥമണവല്ലു്.

भ्वादिगणः

अ+पठ्+अ+त्=अपठत्			अ+भाष्+अ+त=अभाषत		
अपठत्	अपठताम्	अपठन्	अभाषत	अभाषेताम्	अभाषन्त
अपठः	अपठतम्	अपठत	अभाषथाः	अभाषेथाम्	अभाषध्वम्
अपठम्	अपठाव	अपठाम	अभाषे	अभाषावहि	अभाषामहि

दीव्यादिगणः

अ+तुष्+य+त्			अ+युध्+य+त		
अतुष्यत्	अतुष्यताम्	अतुष्यन्	अयुध्यत	अयुध्येताम्	अयुध्यन्त
अतुष्यः	अतुष्यतम्	अतुष्यत	अयुध्यथाः	अयुध्येथाम्	अयुध्यध्वम्
अतुष्यम्	अतुष्याव	अतुष्याम	अयुध्ये	अयुध्यावहि	अयुध्यामहि

---

* *സംസ്കൃതസാഹിത്യത്തിൽ ഈ രൂപഭേദം ആരും കാൎയ്യമായെടുത്തു കാണുന്നില്ല.*

चोरयतिगणः

अ+पीड्+अय+त्			अ+पीड्+अय+त		
अपीडयत्	अपीडयताम्	अपीडयन्	अपीडयत	अपीडयेताम्	अपीडयन्त
अपीडयः	अपीडयतम्	अपीडयत	अपीडयथाः	अपीडयेथाम्	अपीडयध्वम्
अपीडयम्	अपीडयाव	अपीडयाम	अपीडये	अपीडयावहि	अपीडयामहि

ഇനി സാർവ്വധാതുകങ്ങളിൽ ബാക്കി പ്രകാരാത്ഥത്തിലുള്ള രണ്ടുലകാരങ്ങളുടെ (लोट्, लिङ्) രൂപങ്ങളും കൂടി വിവരിക്കാം.

लोट् लिङ् എന്നലകാരങ്ങൾക്കു് മലയാളത്തിലെ പ്രകാരങ്ങളുടെ അത്ഥമാണുള്ളതു്. ലിങ്ങിന്നു് പ്രകാരാത്ഥത്തിൽ കവിഞ്ഞു പ്രാത്ഥന, സംഭാവന എന്നിങ്ങനെ മററു ചില അത്ഥംകൂടി ഉണ്ടു്.

लोट्-- रामः गच्छतु--രാമൻ പോകട്ടെ, പോകണം, പോകാം.
लिङ् १-- रामः गच्छेत् — ലോട്ടിൻെറ അത്ഥങ്ങൾക്കു പുറമേ ലിങ്ങിന്നു് പോകേണമേ, പോകുമായിരുന്നു, പോയേനേ എന്നുകൂടി അത്ഥം കിട്ടുമെന്നൊരു വ്യത്യാസമേ ഉള്ളു.

लोट् (പ്രകാരാത്ഥം)

प्रत्ययाः (परस्मैपदम्)			प्रत्ययाः (आत्मनेपदम्)		
तु	ताम्	अन्तु	ताम्	इताम्	अन्ताम्
	तम्	त	स्व	इथाम्	ध्वम्
आनि	आव	आम	ऐ	आवहै	आमहै
(हस्+अ+तु=हसतु)			(भाष्+अ+ताम्)		
हसतु	हसताम्	हसन्तु	भाषताम्	भाषेताम्	भाषन्ताम्
हस	हसतम्	हसत	भाषस्व	भाषेथाम्	भाषध्वम्
हसानि	हसाव	हसाम	भाषै	भाषावहै	भाषामहै

लिङ्-१

വിധിലിങ്ങ്, ആശീർലിങ്ങ് എന്നിങ്ങനെ ലിങ്ങ് രണ്ടുവിധമുണ്ടല്ലോ. വിധിലിങ്ങിനെ ലിങ്ങ്--1 എന്നും, ആശീർലിങ്ങിനെ ലിങ്ങ്--2 എന്നുമാണിവിടെ നിർദ്ദേശിച്ചിരിക്കുന്നതു്. ലിങ്ങ് 1 (വിധിലിങ്ങ്--സാർവ്വധാതുകം) പ്രകാരാത്ഥങ്ങളെല്ലാം കുറിക്കുന്നു. ലിങ്ങ് 2 (ആശീർലിങ്ങ്-- ആർദ്ധധാതുകം) ആശീർവ്വാദാത്ഥം മാത്രമാണ്കുറിക്കുന്നതു്; ഇതാണ് വത്യാസം.

विधिलिङ्-प्रत्ययाः

परस्मैपदम्			आत्मनेपदम्		
ईत्	ईताम्	ईयुः	ईत	ईयाताम्	ईरन्
ईः	ईतम्	ईत	ईथाः	ईयाथाम्	ईध्वम्
ईयम्	ईव	ईम	ईय	ईवहि	ईमहि

हस्+अ+ईत्= हसेत्   भाष्+अ+ईत= भाषेत

हसेत्	हसेताम्	हसेयुः	भाषेत	भाषेयाताम्	भाषेरन्
हसेः	हसेतम्	हसेत	भाषेथाः	भाषेयाथाम्	भाषेध्वम्
हसेयम्	हसेव	हसेम	भाषेय	भाषेवहि	भाषेमहि

സൂക്ഷ്മമായി പരിശോധിച്ചാൽ ലിങ്ങിലെ പുരുഷപ്രത്യയങ്ങ ൾ ലങ്ങിൻേറതുതന്നെയെന്നു കാണാം. ലങ്ങ്പ്രത്യയങ്ങൾക്കു മു ന്നിൽ ई എന്നൊരുവൎണ്ണം പ്രകാരാൎത്ഥം തോന്നിക്കാൻ ചേൎത്തിരിക്കു ന്നു. പ്രഥമപുരുഷൻ ബഹുവചനത്തിലും ഉത്തമപുരുഷൻ ഏകവചന ത്തിലും അല്പം വ്യത്യാസം കാണുന്നുണ്ടെന്നു മാത്രം.

ഇത്രയും സാൎവ്വധാതുകപൂൎണ്ണക്രിയകളാണ്. ഇനി വരുന്നതു് ആൎദ്ധധാതുകങ്ങളാണ്. അവയോടു് ഗണചിഹ്നങ്ങൾ ചേൎക്കരുതു്. ഏതു ധാതുക്കളോടും പ്രത്യയങ്ങൾ നേരിട്ടു ചേൎക്കാമെന്നൎത്ഥം. പ ക്ഷേ चोरयतिगण ത്തിൽ ഒരു കാൎയ്യം ശ്രദ്ധിക്കേണ്ടതുണ്ടു്. ആൎദ്ധധാതു കപ്രത്യയങ്ങൾ ചേൎക്കുമ്പോൾ अय എന്നതിൽ अय् എന്ന അംശം ചേ ൎന്നുകാണും. ഈ अय् മററു ചില രൂപങ്ങളിലും കാണും. चोरयिष्यति चोरयितुं चोरयित्वा എന്നിങ്ങനെ.

ഭാവികാലം

ക്രിയകളുടെ വൎത്തമാനകാല രൂപമാണ് ഒന്നാം ദിവസം വിവ രിച്ചതു്. ഭാവികാലത്തിനു് അധികവും ऌट् ആണുപയോഗിക്കുക. ഭാവികാലമുണ്ടാക്കുക വളരെ എളുപ്പമാണ്. ധാതുവിന്നും വൎത്തമാന പുരുഷപ്രത്യയത്തിന്നുമിടയ്ക്കു ഗണ ചിഹ്നത്തിൻെറ സ്ഥാനത്തു് स्य എന്നു് ചേൎക്കുക. ചില ധാതുക്കളോടു് स्य ചേൎക്കുമ്പോൾ മുന്നിൽ इ എന്നു ചേരും. അപ്പോൾ രണ്ടുംകൂടി (इ+स्य)इष्य എന്നാവും. ഭാവി കാലത്തിൽ ധാതുവിൻെറ സ്വരത്തിനു് ഗുണം വരും.

दा+स्य+ति=दास्यति। भू+इष्य+ति, भो+इष्य+ति, भव्+इष्य+ति=भविष्यति। भाष्+इष्य+ते=भाषिष्यते। क्षिप्+स्य+ति, क्षेप्+स्य+ति=क्षेप्स्यति।

ऌट् (ഭാവികാലം)

परस्मैपदम्			आत्मनेपदम्		
पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति	भाषिष्यते	भाषिष्येते	भाषिष्यन्ते
पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ	भाषिष्यसे	भाषिष्येथे	भाषिष्यध्वे
पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः	भाषिष्ये	भाषिष्यावहे	भाषिष्यामहे

ഭാവിയിൽ लुट् എന്ന ലകാരവും പ്രയോഗിക്കാറുണ്ടു്. പക്ഷേ ऌट् നെപ്പോലെ സുലഭമായി ആ രൂപം കാണുകയില്ല. അതിൻെറ രൂപമിതാണ്-

(लुट् ഭാവികാലം)

परस्मैपदम्			आत्मनेपदम्		
पठिता	पठितारौ	पठितारः	भाषिता	भाषितारौ	भाषितारः
पठितासि	पठितास्थः	पठितास्थ	भाषितासे	भाषितासाथे	भाषिताध्वे
पठितास्मि	पठितास्वः	पठितास्मः	भाषिताहे	भाषितास्वहे	भाषितास्महे

സംസ്കൃതത്തിൽ പൂർണ്ണക്രിയകളുണ്ടാക്കാൻ ഒട്ടാകെ അഞ്ചുതരം പ്രത്യയങ്ങളാണുപയോഗിക്കുന്നതു്. വർത്തമാനം ഭാവി എന്നിവ യ്ക്കൊരുതരം; ഭൂതകാലത്തിനു് രണ്ടുതരം; പ്രകാരത്തിനൊരുതരം. ഇ ങ്ങനെയുള്ള നാലുതരം പ്രത്യയങ്ങൾക്കു വരുന്ന മാററം കൊണ്ടാണു് അവ പത്തു തരത്തിലുണ്ടെന്നു തോന്നുന്നതു്. ദശലകാരങ്ങളെന്നു പ റയാറുണ്ടെങ്കിലും അവയിലൊന്നായ ലേട് വേദകാലത്തോടുകൂടി പ്ര യോഗമററതിനാൽ ഇന്നു് ഒമ്പതെണ്ണമേ പ്രചാരത്തിലുള്ളു. പക്ഷേ ലിങ്ങ് രണ്ടുതരമുള്ളതുകൊണ്ടു് മൊത്തത്തിൽ പത്തു ലകാരങ്ങളും ഇ ന്നും പ്രചാരത്തിലുണ്ടു്- വ്യക്തമാക്കാം. വർത്തമാനകാല (ലട്) ത്തി ൻേറയും ഭാവികാല(ലൃട്)ത്തിൻേറയും നിഷ്പാദനരീതിയൊന്നു നോ ക്കുക.

पठति (വർത്തമാനം) पठिष्यति (ഭാവി).

ഇതിൽ ഭാവിരൂപത്തിൽ കാണുന്ന വ്യത്യാസം വർത്തമാനരൂപ ത്തിൻെറ നടുക്കു് ഒരു 'इष्य' കടന്നുകൂടീട്ടുള്ളതാണല്ലോ. അതുകൊണ്ടു ഇതു് രണ്ടുംശങ്ങൾ കൂട്ടിയൊട്ടിച്ചതാണെന്നൂഹിക്കാം. पठ्+इष्यति। दीव्यतिगण ത്തിൽ इष എന്നൊരു ധാതുവുണ്ടു്, പോവുക എന്നർത്ഥത്തി ൽ. सः पठिष्यति എന്നതിന്നു് അവൻ പഠിക്കാൻ പോവുന്നുഎന്നർത്ഥം. അങ്ങനെ അതു് ഭാവ്യർത്ഥം തോന്നിക്കുകയാണു്. He is going to study എന്നർത്ഥം തന്നെ. അതു പറഞ്ഞതിനുശേഷമാണല്ലോ പഠ നം നടക്കുന്നതു്. അതുകൊണ്ടതു ഭാവികാലമാണെന്നു കിട്ടിക്കൊ ള്ളും. ഇംഗ്ലീഷിൽ നിലവിലുള്ള ഭാവികാലം തന്നെ ഇങ്ങനെ ഏച്ചു കൂട്ടി അർത്ഥം തോന്നിക്കുന്നതാവാം. Will എന്നതിന്നു് ആഗ്രഹം എ ന്നർത്ഥമണല്ലോ. അതു് ഖിലധാതുവാണു്. Will, willing എന്നിങ്ങ നെ അപൂർവ്വം ചില രൂപമേ അതിനിന്നു് പ്രചാരത്തിലുള്ളു. will go എന്നതിന്നു് പോകാനാഗ്രഹിക്കുന്നു എന്നാകുമർത്ഥം. Let me go എന്നതിനെപ്പോലെ സന്തത സാഹചര്യം കൊണ്ടു് To എന്ന Preposition ഉപയോഗിക്കാതായതാവാം. അങ്ങനെ മററു ധാതു വിൻെറ സഹായം കൊണ്ടാണു് ഇംഗ്ലീഷിൽ ഭാവികാലാർത്ഥമുണ്ടാ കുന്നതെന്നൂഹിക്കാം, സംസ്കൃതത്തിലും ഈ സമ്പ്രദായം തന്നെയാ ണംഗീകരിച്ചതെന്നു തോന്നുന്നു. दास्यति, प.स्यति മുതലായവയിൽ 'इ' ലോപിച്ചതാവാം. അല്ലെങ്കിൽ ഇതേ അർത്ഥത്തിൽ മറേറതെ ങ്കിലും ധാതു ആവാം.

ലങ് എന്നൊരു ഭൂതകാല രൂപം സാർവ്വധാതുകങ്ങളിൽ നാം (
ഠിച്ചുകഴിഞ്ഞു. ലുങ്, ലിട് എന്നീ ലകാരങ്ങളും ഭൂതകാലാർത്ഥത്തിലെ
ണു പ്രയോഗിക്കുക. ഈ രണ്ടു ലകാരങ്ങളുടെയും പ്രക്രിയ വളരെ (
കീർണ്ണമാണ്. ഇവയുടെ രൂപനിഷ്പാദനം വളരെ വിഷമമാണെങ്ക
ലും രൂപമിന്നതാണെന്നു കണ്ടുപിടിക്കാനെളുപ്പമാണ്. അതേ ഇവ
ടെ ഉദ്ദേശിക്കുന്നുള്ളൂ. ലുങ്ങിൽ ലങ്ങിലെന്നപോലെ ധാതുവിൻെറ
ന്പ് अ എന്ന വർണ്ണം ചേൎന്നു കാണാം. ഏറെക്കുറെ ലങ്ങിൻെറ പ്രത്
യങ്ങൾ തന്നെ ചേൎന്നിരിക്കും. ചില ധാതുക്കളുടെ പ്രഥമപുരുഷ ബ
ഹുവചന പ്രത്യയം उः എന്നായിക്കാണാം ചിലധാതുക്കളുടെയും (
ത്യയത്തിൻേറയും ഇടയ്ക്കു് स् എന്നോ इष् എന്നോ ചേൎന്നു കാണും. (
കാരസംസർഗ്ഗംകൊണ്ടു് പ്രത്യയത്തിലെ തകാരം ടകാരമായി इ
इष्टाम् എന്നെല്ലാമായി മാറും. വിശേഷവിധികളെല്ലാം വിസ്തരിച്ച്
മേലാൽ വിവരിക്കും. സ്വരൂപബോധനത്തിന്നുമാത്രം ചില രൂ(
ങ്ങൾ കൊടുക്കുന്നു.

ലുങ് (भूतकालः)

वद्(പറയുക)			वन्द्(വന്ദിക്കുക)		
१ अवादीत्	अवादिष्टाम्	अवादिषुः	अवन्दिष्ट	अवन्दिषातां	अवन्दिषत
अवादीः	अवादिष्टं	अवादिष्ट	अवन्दिष्ठाः	अवन्दिषाथां	अवन्दिध्वम्
अवादिषम्	अवादिष्व	अवादिष्म	अवन्दिषि	अवन्दिष्वहि	अवन्दिष्महि

भू(ഭവിക്കുക)			कृ(ചെയ്യുക)		
२ अभूत्	अभूताम्	अभूवन्	अकृत	अकृषाताम्	अकृषत
अभूः	अभूतम्	अभूत	अकृथाः	अकृषाथाम्	अकृढ्वम्
अभूवम्	अभूव	अभूम	अकृषि	अकृष्वहि	अकृष्महि

या (പോവുക)			जन् (ജനിക്കുക)		
३ अयासीत्	अयासिष्टाम्	अयासिषुः	अजनिष्ट	अजनिषातां	अजनिषत
अयासीः	अयासिष्टम्	अयासिष्ट	अजनिष्ठाः	अजनिषाथां	अजनिध्वम्
अयासिषम्	अयासिष्व	अयासिष्म	अजनिषि	अजनिष्वहि	अजनिष्महि

धा (ധരിക്കുക)			धा (ധരിക്കുക)		
४ अधात्	अधाताम्	अधुः	अधित	अधिषाताम्	अधिषत
अधाः	अधातम्	अधात	अधिथाः	अधिषाथां	अधिध्वम्
अधाम्	अधाव	अधाम	अधिषि	अधिष्वहि	अधिष्महि

ലിട് ഭൂതകാലം

ലിട്ടിൽ ജുഹോത്യാദിഗണധാതുക്കൾക്കെന്നപോലെ ഇരട്ടപ്പു വരു(

ഈ പ്രക്രിയയ്ക്കു് അഭ്യാസകാൎയ്യമെന്നാണു് പേർ. ഇതിന്റെ സമ്പ്രദായം ഒന്നു താരതമ്യപ്പെടുത്തി വ്യക്തമാക്കാം. പപ്പടം, വെവ്വേറെ, കെങ്കേമം മുതലായ പദങ്ങൾ പട, വേറെ, കേമം എന്നീ പദങ്ങൾ ഇരട്ടിച്ച വരുന്നവയാണെന്നു മനസ്സിലാക്കാം. പട പട, വേറെ വേറെ, കേമം കേമം എന്ന പദങ്ങളുടെ ആമ്രേഡിത (ഇരട്ടിച്ച) രൂപങ്ങളെ ഒററപ്പദമാക്കിയതാണവ. അവയ്ക്കു വരുന്ന വികാരമിതാണു്. ആദ്യത്തെ അംശത്തിലെ ആദിസ്വരം വരെയുള്ള ഒരു വൎണ്ണം നിൎത്തി ബാക്കി ലോപിക്കുന്നു. ആദ്യത്തെ സ്വരം ഹ്രസ്വമാകുന്നു. ദ്വിത്വം വരുന്നു പടപട, പപട, പപ്പടം, വേറെ വേറെ, വെവേറെ, വെവ്വേറെ. ഏതാണ്ടിതുപോലെത്തന്നെയാണു് സംസ്കൃതത്തിലെ അഭ്യാസപ്രക്രിയയും. ധാതുആദ്യമിരട്ടിക്കും. ആദ്യാംശത്തിൽ മിക്കവാറും ആദ്യവ്യഞ്ജനവും ആദിസ്വരവും മാത്രമവശേഷിക്കും. ആദ്യാംശത്തിനു് അഭ്യാസമെന്നുപേർ അതിലെ സ്വരത്തിനു് ഹ്രസ്വം വരും. ക, ഖ എന്നിവ ചകാരവും, ഗ, ഘ, ഹ എന്നിവ ജകാരവുമാകുമെന്നതു് സംസ്കൃതത്തിൽ വിശേഷമാണു്. കെങ്കേമമെന്നതു് സംസ്കൃതമായിരുന്നെങ്കിൽ ചെങ്കേമമാകുമെന്നർത്ഥം.

ലിട്ടിന്റെ അർത്ഥം പരോക്ഷഭൂതമാണു്. യുഗങ്ങൾക്കുമുമ്പു് നടന്ന സംഗതികൾ പറയാനാണിതുപയോഗിക്കുന്നതു്. അപ്പോൾ അതിന്റെ മദ്ധ്യമപുരുഷനും ഉത്തമപുരുഷനും പ്രയോഗിക്കേണ്ട സന്ദർഭം വരില്ല. യുഗങ്ങൾക്കു മുമ്പു് ഞാൻ ഒരു സംഗതി പ്രസ്താവിക്കുക സാദ്ധ്യമല്ലല്ലോ. അതുപോലെ യുഗങ്ങൾക്കു് മുമ്പു് നിങ്ങൾ കേൾപ്പാനുമുണ്ടാവില്ലല്ലോ. അതുകൊണ്ടു് പ്രഥമപുരുഷനേ പ്രയോഗിക്കേണ്ടിവരുന്നുള്ളു. **शकुन्तला दुष्यन्तं ददर्श** എന്നു് പറയാം, പക്ഷേ **अहं त्वां ददर्श** എന്നു പറയാറില്ല. നാരായണീയത്തിൽ ഗുരുപവനപുരാധീശനെ സംബോധന ചെയ്തു പറയുന്ന സന്ദർഭത്തിൽ ഭട്ടതിരി മദ്ധ്യമപുരുഷൻ പ്രയോഗിച്ചു കാണുന്നതു് ഒരു വ്യത്യസ്തതയാണു്

लिट् (परोक्षभूत:)

परस्मैपदप्रत्यया:			आत्मनेपदप्रत्यया:		
अ	अतु:	उ:	ए	आते	इरे
*थ	अथु:	अ	से	आथे	ध्वे
अ	व	म	ए	वहे	महे

** വ്യഞ്ജനത്തിൽ തുടങ്ങുന്ന മിക്ക ആൎദ്ധധാതുകപ്രത്യയങ്ങളുടേയും മുമ്പ്* इ *എന്നു ചേർന്നുകാണും. അങ്ങനെ* थ, म, से, ध्वे *മുതലായവ* इथ इम इषे इध्वे *എന്നെല്ലാമാവും.*

१ लिलेख	लिलिखतुः	लिलिखुः	बभाषे	बभाषाते	बभाषिरे
लिलेखिथ	लिलिखथुः	लिलिख	बभाषिषे	बभाषाथे	बभाषिध्वे
लिलेख	लिलिखिव	लिलिखिम	बभाषे	बभाषिवहे	बभाषिमहे
२ पपाठ	पेठतुः	पेठुः	रेमे	रेमाते	रेमिरे
पेठिथ	पेठथुः	पेठ	रेमिषे	रेमाथे	रेमिध्वे
पपाठ	पेठिव	पेठिम	रेमे	रेमिवहे	रेमिमहे

ചില വ്യത്യസ്തരൂപങ്ങളുടെ പ്രഥമപുരുഷൻ മാത്രം.

३ कृ-चकार	चक्रतुः	चक्रुः	चक्रे	चक्राते	चक्रिरे
४ नी-निनाय	निन्यतुः	निन्युः	निन्ये	निन्याते	निन्यिरे
५ पा-पपौ	पपतुः	पपुः	पपे	पपाते	पपिरे
६ क्षिप्-चिक्षेप	चिक्षिपतुः	चिक्षिपुः	चिक्षिपे	चिक्षिपाते	चिक्षिपिरे

लृङ्

കാര്യകാരണഭാവമുള്ള സംഭവങ്ങൾ സങ്കല്പിക്കുമ്പോഴാണ് ലൃങ്ങ പ്രയോഗിക്കാനുള്ള സന്ദർഭമുണ്ടാവുക. "വിളക്ക് കൊളുത്തിയെങ്കിൽ വായിക്കാമായിരുന്നു." ഇവിടെ വായിക്കുകയെന്നതിന്റെ കാരണമാണ് വിളക്കു കൊളുത്തുക, പക്ഷേ വായിക്കലും കൊളുത്തലും സങ്കല്പമാണ്. രണ്ടുസംഗതിയും നടന്നിട്ടില്ലെന്നർത്ഥം. ഇവിടെ സങ്കല്പാർത്ഥമുണ്ടാകുന്നതു് ഒരു പ്രത്യേക രീതിയിലാണ്. ഭൂതകാലത്തിന്റെയും ഭാവിയുടെയും ചിഹ്നങ്ങൾ ഒന്നിച്ചൊട്ടിച്ചു ചേർക്കുമ്പോഴാണ് ഈ അർത്ഥമുണ്ടാവുന്നതു്.

अ എന്ന ഭൂതകാലചിഹ്നം ലങ്ങിലെന്നപോലെ ധാതുവിന്റെ മുമ്പിൽ ചേർക്കുക, इष्य എന്ന ഭാവികാലചിഹ്നം लृट् ലെപ്പോലെ ധാതുവിനു ശേഷവും ചേർക്കുക, പിന്നെ ലങ്ങിന്റെ പ്രത്യയങ്ങളും മുറയ്ക്കുചേർക്കുക.

लृङ्

परस्मैपदम्			आत्मनेपदम्		
अ+दा + स्य+त्= अदास्यत्			अ+दा + स्य+त = अदास्यत		
अदास्यत्	अदास्यतां	अदास्यन्	अदास्यत	अदास्येतां	अदास्यन्त
अदास्यः	अदास्यतं	अदास्यत	अदास्यथाः	अदास्येथां	अदास्यध्वं
अदास्यं	अदास्याव	अदास्याम	अदास्ये	अदास्यावहि	अदास्यामहि

ഭൂതഭാവികൾ ഒട്ടിച്ചുചേർത്തു് സങ്കല്പാർത്ഥം തോന്നിക്കുന്ന രീതി പല ഭാഷകളിലും നിലവിലുണ്ട്.

1 He would have gone there 2 राम अपने यहां पहुंचा होगा
3 यदिह्नयाचिष्यमदास्यदच्युतः । 4 രാമൻ വീട്ടിലെത്തിയിരിക്കും.

ഇവിടെ ഇംഗ്ലീഷിലെ സങ്കല്പാർത്ഥമുണ്ടാക്കുന്നതു് ഭാവിപ്രത്യയത്തിന്റെ സ്ഥാനത്തു നില്ക്കുന്ന Will എന്നതിനെ ഭൂതമാക്കി മാററിയിട്ടാണല്ലോ. ഭൂതഭാവികൾ ഒരേ പോയിന്റിൽ നിൽക്കുക യഥാർത്ഥമല്ല. വെറും സങ്കല്പമാണു്. അങ്ങനെത്തന്നെ '**पहूंचा**' ഭൂതം. '**होगा**' ഭാവി. ഇവരണ്ടും കൂടിച്ചേരുമ്പോൾ സങ്കല്പമായി മാറുന്നു. 'എത്തി' ഭൂതം, 'ഇരിക്കും' ഭാവി. അവിടേയും സങ്കല്പാർത്ഥം തന്നെ. '**अयाचिष्यम्**' '**अदास्यत्**' എന്ന രണ്ടു് ക്രിയകളിലേയും മട്ടിതു തന്നെ. ഞാൻ (കുചേലൻ) യാചിച്ചിരുന്നെങ്കിൽ ഭഗവാൻ തരുമായിരുന്നു. (**यदि हि अयाचिष्यं अदास्यत् अच्युतः**)

लृङ् ന്റെ സ്ഥാനത്തു്, അതേ അർത്ഥത്തിൽ വിധിലിങ്ങു് ധാരാളമുപയോഗിച്ചു കാണുന്നുണ്ടു്. ഈ അർത്ഥത്തിൽ ലിങ്ങിനാണു് **लृङ्** നേക്കാൾ കൂടുതൽ പ്രചാരവും, സങ്കല്പാർത്ഥമടക്കമുള്ള പ്രകാരാർത്ഥങ്ങളെല്ലാം ലിങ്ങുകൊണ്ടു് സിദ്ധിക്കുന്നതിനാൽ ലിങ്ങിലെ രൂപങ്ങൾക്കു് കൂടുതൽ പ്രാധാന്യം കൊടുക്കേണ്ടതാണു്.

അഭ്യാസം

1 **पा, स्था, दृश्, मुच्, गम्, शम्** എന്നിവയുടെ **लृङ्** ലെ പ്ര. പു. രൂപങ്ങളെഴുതുക.

2 താഴെക്കാണുന്ന ക്രിയകളുടെ ധാതു, ലകാരം, പദം, പുരുഷൻ, വചനം എന്നിവ എഴുതുക.

१) लभस्व । २) अयाचत । ३) वर्तेत । ४) जायेते । ५) अयतिष्यत ।
६) पास्यति । ७) सृजति । ८) अर्चेत् । ९ चक्रन्द । १० पिबेत् ।

3 അംശങ്ങൾ വിഘടിപ്പിച്ചെഴുതുക (ഉദാ-- पश्यति--दृश्+अ+ति ।

१) अपीडयत् २) आदास्यन् । ३) धाविष्यथ । ४) अस्पृहयिष्यत ।
५) ननाद । ६) क्षिपेयम् । ७) चक्रन्दुः । ८) दण्डयत ।
९) अमज्जत । १०) असृजम् ।

4 തർജ്ജമ ചെയ്യുക,

दशरथस्य तिस्रो भार्या आसन् । तासु कौसल्या रामं असूत । कैकेयी भरतम्, सुमित्रा लक्ष्मणशत्रुघ्नौ च । ते कुमाराः क्रमेण ववृधिरे । एकदा विश्वामित्रः दशरथस्य राजधानीमविशत् । नृपो मुनिं कुसुमैरपूजयत् । मुनिः सिंहासने उपाविशत् एवमचिन्तयत् च । यदि रामलक्ष्मणौ यज्ञस्य रक्षणाय याचेय तर्हि नृपो मह्यं तौ यच्छेत् किम् ? नृपस्तौ नादास्यत् तर्हि यागः निर्विघ्नो नाभविष्यत् । अन्ते मुनिर्नृपम् रामलक्ष्मणौ ययाचे । दशरथः मुनेः वचनेन दुःखितोऽभवत् । "कुमारौ आश्रमं गत्वा किं करिष्यतः ? राक्षसानाम् दर्शनेन तौ भीतौ भवेताम् । कथमहं तौ मुनये यच्छेयम् । " एवं चिन्ताकुलोऽपि दशरथः मुनिवराय पुत्रावदिशत् ।(तिस्रः=മൂന്നു്)

വിശ്വാമിത്രൻ കുമാരന്മാരോടുകൂടെ ആശ്രമത്തിൽ പ്രവേശിച്ചു. മുനികുമാരന്മാർ അത്ഭുതത്തോടെ രാജകുമാരന്മാരെ കണ്ടു. മഹർഷി യാഗമാരംഭിച്ചു. യാഗാഗ്നി ആശ്രമപരിസരത്തിൽ തിളങ്ങി. രാക്ഷസന്മാർ ആകാശത്തിലൂടെ വന്നു. അവർ മഹർഷിമാരെ ഉപദ്രവിച്ചു. എന്തുചെയ്യണമെന്നു് അവർ ചിന്തിച്ചു. "രാക്ഷസന്മാരുടെ ഉപദ്രവം കൊണ്ടു് ഞങ്ങൾ മരിക്കും ഞങ്ങളെ ആരും രക്ഷിക്കയില്ല." അവർ ഉറക്കെ വിലവിളിച്ചു. അപ്പോൾ ശ്രീരാമൻ വില്ലിൽ നിന്നു് അമ്പു വിട്ടു. രാക്ഷസരിൽ ചിലർ ഓടി. അവരിലൊരാളാണു് മാരീചൻ.

(**किम्** ശബ്ദത്തോടുകൂടി **चित् चन अपि** എന്നിവയിൽ ഏതെങ്കിലും ഒന്നു ചേർന്നാൽ സന്ദർഭമനുസരിച്ചു് ഒരു, കുറെ, ചില എന്നിങ്ങനെയുള്ള അർത്ഥം കിട്ടും. **कः+चन=कश्चन**, **कश्चित्**, **कोपि**= ഒരാൾ. **कश्चन नरः** =ഒരുമനുഷ്യൻ. വിശേഷ്യത്തിന്റെ ലിംഗവചനവിഭക്തികൾക്കനുസരിച്ചു് അവ മാറുകയും ചെയ്യും=**केषुचित् दिनेषु**, ചില ദിവസങ്ങളിൽ. **कयाचन वनितया** = ഒരു വനിതയാൽ എന്നിങ്ങനെ.

तिस्रः =മൂന്നു്. **गत्वा** = പോയിട്ടു്. **आरभत**= ആരംഭിച്ചു. **असूत**= പ്രസവിച്ചു. **ते**= അവർ **व्यलसत्** = തിളങ്ങി. **एकदा** =ഒരിക്കൽ. **उच्चैः**= ഉറക്കെ. **अर्दयत्**= ഉപദ്രവിച്ചു. **यदि तर्हि**=എങ്കിൽ. **चेत्**=എങ്കിൽ. **अक्रन्दत्** = നിലവിളിച്ചു.

കാര്യകാരണഭാവം കാണിക്കാൻ സംസ്കൃതത്തിൽ **यदि--तर्हि** എന്നോ **चेत्** എന്നോ പ്രയോഗിക്കുന്നു. പക്ഷേ രണ്ടിൻേറയും പ്രയോഗത്തിലല്പം വ്യത്യാസമുണ്ടു്. കാര്യകാരണഭാവം രണ്ടു വാക്യങ്ങളിലൂടെയാണല്ലോ വരിക. മഴ പെയ്യെങ്കിൽ ഉഷ്ണം ശമിക്കുമായിരുന്നു. വന്നവാക്യത്തിൽ മഴ പെയ്യുക കാരണവും ഉഷ്ണം ശമിക്കുക കാര്യവുമാണു്. ഇതിൽ ആദിമ വാക്യത്തിന്റെ മുമ്പിൽ **यदि** ചേർക്കുക; അന്ത്യവാക്യത്തിനു മുമ്പിൽ **तर्हि**യും ചേർക്കുക. അപ്പോൾ **यदि मेघः अवर्षिष्यत् तर्हि उष्णं अशमिष्यत्** എന്നോ **यदि मेघः वर्षेत् तर्हि उष्णं शाम्येत्** എന്നോ ആവും വാക്യം. **चेत्** എന്നു ചേർക്കുന്നതു് രണ്ടു വാക്യങ്ങളുടേയും മദ്ധ്യത്തിലാണു്. **मेघः अवर्षिष्यत् चेत् उष्णम् अशमिष्यत्।** **यदि-तर्हि** എന്നിവയെ ഒററപ്പെടുത്തിയും പ്രയോഗം കാണാറുണ്ടു്. **यदि ह्ययाचिष्यं मदास्यदच्युतः** । ഈ പദങ്ങളുടെ പരസ്പര ബന്ധം നിമിത്തം ഇവയിൽ ഏതെങ്കിലുമൊന്നു് പ്രയോഗിച്ചാൽതന്നെ മറേറതു് അവിടെയുണ്ടെന്നു ഊഹിച്ചുകൊള്ളും. **कुसुमानि विकसेयुः तर्हि सौरभ्यं प्रसरेत् ।**)

5 രണ്ടു പദങ്ങളിലേയും **लङ्, लिङ्, लोट्** എന്നീ ലകാരങ്ങൾ മുഖ്യമാക്കുക.

ദിവസം പത്തു്

(വിശേഷണം — വ്യഞ്ജനാന്തശബ്ദങ്ങളുടെ രൂപങ്ങൾ)

സ്വരാന്തശബ്ദങ്ങളുടെ വിഭക്തിരൂപമുണ്ടാക്കാൻ ഏഴാം ദിവസം നാം പഠിച്ചുകഴിഞ്ഞു. ഇന്നു നമുക്കു് വ്യഞ്ജനാന്തശബ്ദങ്ങളുടെ രൂപമുണ്ടാക്കാൻ പഠിക്കാം. **राजा, अणिमा, महिमा** മുതലായ ശബ്ദങ്ങൾ പ്രഥമാ ഏകവചനത്തിൽ ആകാരാന്തമായാണു് കാണുന്നതു്. **करी, धनी, विद्यार्थी** മുതലായ ശബ്ദങ്ങൾ ഈകാരാന്തമാണെന്നാണു് തോന്നുക. പക്ഷേ അവയെല്ലാം യഥാർത്ഥത്തിൽ **राजन्, अणिमन्, महिमन्, करिन्, धनिन्, विद्यार्थिन्** എന്നിങ്ങനെ നകാരാന്തങ്ങളാണു്. '**यथा राजा तथा प्रजा**' എന്നതിൽ **राजा** നകാരാന്തവും **प्रजा** ആകാരാന്തവുമാണു്. ഇതെല്ലാം ആശയക്കുഴപ്പത്തിന്നു കാരണമായേക്കാം. അതിനാൽ ഇത്തരം ശബ്ദങ്ങളെപ്പററി അല്പം വിശദീകരണം ഇവിടെ ആവശ്യമാണു്.

ഇത്തരം ശബ്ദങ്ങളിലേക്കു കടക്കുംമുമ്പു് ചില അപൂർണ്ണക്രിയകളും (കൃദന്തങ്ങൾ) വിശേഷണങ്ങളും തമ്മിലുള്ള വ്യത്യാസം അറിഞ്ഞിരിക്കേണ്ടതുണ്ടു്. ഒരു വിശേഷ്യത്തെ, അതു നാമമോ ക്രിയയോ ആയിക്കൊള്ളട്ടേ, എന്തെങ്കിലും ഒരു പ്രത്യേകതയെ മുൻനിർത്തി അതിന്റെ സമുദായത്തിൽനിന്നു് വേർതിരിച്ചു കാണിക്കാനാണു് വിശേഷണമുപയോഗിക്കുന്നതു്. നാമൊരു സ്റ്റേഷനറിക്കടയിൽ കയറിച്ചെല്ലുന്നു. ഒരു പേന വാങ്ങണം. നാം പീടികക്കാരനോടു് ചോദിക്കുന്നു.

''ഒരു പേന വേണമല്ലോ.''

പല നിറത്തിലുള്ള പേനകളിൽനിന്നു് പീടികക്കാരൻ ഒരു പേന എടുത്തുകാട്ടുന്നു.

''ഒരു കറുത്ത പേന.'' നാമാവശ്യപ്പെടുന്നു.

അയാൾ കറുത്ത പേന എടുത്തു കാട്ടുന്നു. വില പറയുന്നു. വാങ്ങുന്നു, നാം തിരിച്ചു പോരുന്നു.

ഇവിടെ നമുക്കൊന്നാലോചിക്കാനുണ്ടു്. പീടികക്കാരൻ പല നിറത്തിലുള്ള പേനകളിൽ നിന്നു നാം വാങ്ങിയ പേന തിരഞ്ഞെടുത്തു തരുവാൻ കാരണമെന്തു്? കറുത്ത എന്ന പദം പറഞ്ഞതുകൊണ്ടാണല്ലോ. ആ പദമാണു് പേനയുടെ സമുദായത്തിൽനിന്നു് ഒന്നിനെ വേർതിരിച്ചെടുക്കാൻ കാരണമായതു്. അതാണു് വിശേഷണം അതുകൊണ്ടു് 'കറുത്ത' വിശേഷണമായി.

നാമിപ്പോൾ ഒരു ഗ്രൌണ്ടിൽ കളി കാണുകയാണ്.

''എൻെറ അനുജനാണെടോ ആ കുട്ടി.''

''ഏതു കുട്ടി?''

''ആ ഓടുന്ന കുട്ടി.''

ഇവിടെ 'ഓടുന്ന' എന്ന പദമാണ് കുട്ടികളുടെ കൂട്ടത്തിൽ നി ന്ന് ആ ഒരു കുട്ടിയെ വേർതിരിച്ചുകാട്ടുന്നതു്. അതുകൊണ്ടു് അതു വിശേഷണമാണ്, പക്ഷേ ഈ രണ്ടു വിശേഷണങ്ങൾക്കും തമ്മിൽ ല്പം വ്യത്യാസമുണ്ടു്. കറുത്ത പേന എന്നിടത്തു് കറുത്ത എന്ന പദ ഗുണരൂപത്തിലാണ് പേനയെ വിശേഷിപ്പിക്കുന്നതു്. ഓടുന്ന കുട്ടി എന്നതിൽ ഓടുന്ന എന്ന പദം ക്രിയാരൂപത്തിലാണ് കുട്ടിയെവിശേ ഷിപ്പിക്കുന്നതു്. ഇതിൽ ഗുണരൂപത്തിൽ അതായതു് എന്തെങ്കിലു വിശേഷത കാണിച്ചു് നാമത്തെ വിശേഷിപ്പിക്കുന്നതു് വിശേഷ ണം. നാമത്തിൻെറ പ്രവൃത്തി കാണിച്ചു് വിശേഷിപ്പിക്കുന്ന അ ഷ്ക്രിയ കൃദന്തം. വലിയ വീടു്, ചെറിയ കുളം, നല്ല മനുഷ്യൻ.മുത ലായവയിലെ ആദ്യത്തെ പദങ്ങൾ വിശേഷണങ്ങൾ. ഉദിക്കുന്ന സ ര്യൻ, പാടിയ കുട്ടി, വരുംകാലം മുതലായവയിലേതു് കൃദന്തവും,

വിശേഷണങ്ങളും അവയുടെ വിശേഷ്യങ്ങളായ നാമങ്ങളും പ രസ്പരം ലിംഗവചനങ്ങളിൽ പൊരുത്തപ്പെടണമെന്ന നിയമം ഹി ന്ദിയിലുണ്ടല്ലോ. छोटा लड़का, छोटी लड़की । जाता लड़का, जाते लड़के സംസ്കൃതത്തിൽ അവസ്ഥ വിഭക്തിയിലും പൊരുത്തം വേണമെ ന്നതാണ് പ്രത്യേകത. നാമത്തെ ക്രിയാരൂപത്തിൽ വിശേഷിപ്പി ക്കുന്ന കൃദന്തം വിശേഷണമാണെന്നു വ്യക്തമായല്ലോ. അതുകൊണ്ടു വിശേഷ്യമായ നാമത്തിൻെറ ലിംഗവചനവിഭക്തികൾ അവസ്ഥ ചേർക്കണം.

അപൂർണ്ണക്രിയകൾ കാലം പ്രകാരം എന്നിവ പ്രമാണിച്ചു് പല വിധമുണ്ടു്. അവയിൽ പ്രധാനമായ മൂന്നെണ്ണം വ്യഞ്ജനാന്തമാണ്. വർത്തമാനകാലത്തിലെ शतृ പ്രത്യയം.ഭൂതകാലത്തിലെ क्तवतु പ്രത്യ യവും क्वसु പ്രത്യയവും. ഈ മൂന്നു പ്രത്യയങ്ങളിലും അവശേഷിക്കു ന്ന അംശങ്ങൾ अत्, तवत्, वस् എന്നിവയാണ്. ഇവയിൽ അവസാ നത്തെ രണ്ടും ചില ധാതുക്കളോടു ചേർക്കുമ്പോൾ इतवत् इवस् എന്നി ങ്ങനെ ഒരു ഇകാരം മുമ്പു ചേർന്നതായും കാണാം. हसत्= ചിരിക്കുന്ന हसितवत् जिहसिवस्=ചിരിച്ച. ഈ മൂന്നുരൂപവും വ്യഞ്ജനത്തിലവസാ നിക്കുന്നു. गच्छत्, गतवत्, जग्मिवस् ।

ഇനി നമുക്കു് വ്യഞ്ജനാന്തശബ്ദങ്ങളുടെ വിഭക്തിരൂപപ്രക്രിയ യിലേക്കു കടക്കാം. രണ്ടാം ദിവസം शरद् എന്ന വ്യഞ്ജനാന്തശബ്ദ

ത്തിൻെറ മാതൃക നാം കണ്ടുകഴിഞ്ഞു. പദങ്ങളോടു നേരിട്ടു അതാതു് പ്രത്യയങ്ങൾ ചേർക്കുക. അങ്ങനെ ചേർക്കുമ്പോൾ വലിയ വ്യത്യാസമൊന്നും വരുന്നതായിക്കാണുന്നില്ല. വ്യഞ്ജനാന്തങ്ങളായ രണ്ടു പദങ്ങളുടെ വിഭക്തിരൂപംകൂടി താഴെ കൊടുക്കുന്നു.

चकारान्तः 'वाच्' शब्दः			शकारान्तः 'दिश्' शब्दः		
वाक्	वाचौ	वाचः	दिक्	दिशौ	दिशः
वाचम्	वाचौ	वाचः	दिशम्	दिशौ	दिशः
वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः	दिशा	दिग्भ्याम्	दिग्भिः
वाचे	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः	दिशे	दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः
वाचः	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः	दिशः	दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः
वाचः	वाचोः	वाचाम्	दिशः	दिशोः	दिशाम्
वाचि	वाचोः	वाक्षु	दिशि	दिशोः	दिक्षु

वाच्, **दिश्** എന്നീ രണ്ടു പദങ്ങളിലും കാര്യമായ വ്യത്യാസമൊന്നും കാണുന്നില്ല. ചകാര ശകാരങ്ങൾ കകാരമാകുന്നതു് സന്ധികാര്യമാണു്. പക്ഷേ മേൽ വിവരിച്ച കൃദന്തങ്ങളായ മൂന്നു വ്യഞ്ജനാന്തശബ്ദങ്ങളുടെ രൂപനിഷ്പാദനത്തിൽ ദ്വിതീയാ ദ്വിവചനം വരെ അല്പം വ്യത്യാസമുണ്ടു്. മൂന്നിൻേറയും അന്ത്യവർണ്ണത്തിൻെറ മുമ്പായി **न्** എന്നൊരു വർണ്ണം വന്നു ചേരും. അങ്ങനെ **अत्**, **तवत्**, **वस्** എന്നിവ **अन्त् तवन्त् वन्स्** എന്നായിമാറും. പ്രഥമാ ഏകവചനത്തിൽ അങ്ങനെ **हसन्त् स्**, **हसितवन्त् स्**, **जिहसिवन्स् स्**, എന്നാവും. സന്ധിനിയമത്താൽ അവസാനത്തെ സ്വരസഹായമില്ലാത്ത വ്യഞ്ജനങ്ങളെല്ലാം ലോപിച്ചു് **हसन् हसितवान् जिहसिवान्** എന്നിങ്ങനെയാവും. ഇവയിൽ അവസാനത്തെ രണ്ടിൻേറയും അന്ത്യമായ അകാരം പ്രഥമാ ഏകവചനത്തിൽ മാത്രം ദീർഘിക്കും. ഇനി നമുക്കു് അവയുടെ വിഭക്തി രൂപങ്ങളുമായി പരിചയപ്പെടാം.

ആദ്യത്തെ ഇനമായ **अत् (शतृ) पठ्**, **पा** എന്നീ ധാതുക്കളോടു ചേർത്തുദാഹരിക്കാം

तकारान्तः पुंलिंगः

पठत् शब्दः			पिबत् शब्दः		
पठन्	पठन्तौ	पठन्तः	पिबन्	पिबन्तौ	पिबन्तः
पठन्तम्	पठन्तौ	पठतः	पिबन्तम्	पिबन्तौ	पिबतः
पठता	पठद्भ्यां	पठद्भिः	पिबता	पिबद्भ्यां	पिबद्भिः
पठते	पठद्भ्यां	पठद्भ्यः	पिबते	पिबद्भ्यां	पिबद्भ्यः
पठतः	पठद्भ्यां	पठद्भ्यः	पिबतः	पिबद्भ्याम्	पिबद्भ्यः
पठतः	पठतोः	पठताम्	पिबतः	पिबतोः	पिबताम्
पठति	पठतोः	पठत्सु	पिबति	पिबतोः	पिबत्सु

അതുള്ള എന്ന അൎത്ഥത്തിൽ वत् എന്നൊരു പ്രത്യയം നാമ ങ്ങളോടുകൂടി ചേൎക്കാറുണ്ടെന്നു നാം തദ്ധിതപ്രകരണത്തിൽ പഠിച്ചു ല്ലോ. धनवत्=ധനമുള്ള. क्षमावत्=ക്ഷമയുള്ള. ഇകാര ഉകാരങ്ങൾക്കും ചില വ്യഞ്ജനങ്ങൾക്കും ശേഷം വരുന്ന वत् എന്നതിന്റെ വകാരം മകാരമാകും. बुद्धिमत्=ബുദ്ധിയുള്ള. सानुमत्=താഴ്‌വരയുള്ള. (പൎവ്വതം) ഇത്തരം ശബ്ദങ്ങളുടെ രൂപവും वत् പ്രത്യയാന്ത രൂപങ്ങൾ പോലെത്തന്നെയാണ്. പ്ര ഏകവചനത്തിൽ ദീൎഘം ഇത്തരം ശബ്ദ ങ്ങളുടെ വിശേഷമാണ്.

तद्धित ''वत्''			कृदन्त-''वत''		
धनवान्	धनवन्तौ	धनवन्तः	कृतवान्	कृतवन्तौ	कृतवन्तः
धनवन्तम्	धनवन्तौ	धनवतः	कृतवन्तम्	कृतवन्तौ	कृतवतः

ശേഷം पठत् ശബ്ദം പോലെ. महत् ശബ്ദത്തിന്റെ അന്ത്യസ ദ്വിതീയാ ദ്വിവചനം വരെ ദീൎഘിക്കും. മദ്ധ്യമ പുരുഷാൎത്ഥത്തിലു भवत् ശബ്ദം പ്രഥമയൈകവചനത്തിൽ മാത്രം ദീൎഘിക്കും.

महान्	महान्तौ	महान्तः	भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
महान्तम्	महान्तौ	महतः	भवन्तम्	भवन्तौ	भवतः

ജുഹോതി ഗണത്തിലെ शतृ പ്രത്യയാന്ത രൂപത്തിൽ മേൽ ണിച്ച നകാരം ചേരില്ല. अस् ധാതുവിന്റെ ആദ്യത്തെ അകാ ലോപിക്കും. अस+अत्. स + अत् = सत्

ददत्	ददतौ	ददतः	सन्	सन्तौ	सन्तः
ददतम्	ददतौ	ददतः	सन्तम्	सन्तौ	सतः

നകാരാന്തങ്ങൾ

അതുള്ള എന്ന അൎത്ഥത്തിൽ നാമത്തോടും അതു ചെയ്യുന്ന എ അൎത്ഥത്തിൽ ധാതുക്കളോടും इन् എന്ന പ്രത്യയം ചേൎക്കുന്നു. നാമ ങ്ങളോടു ചേൎക്കുമ്പോൾ അവയുടെ അന്ത്യസ്വരം ലോപിക്കും. ധാതു ക്കളോടു ചേൎക്കുമ്പോൾ സ്വരവികാരങ്ങൾ വരും.

നാമം	ധാതു
धन+इन्=धनिन्	विद्+इन्=वेदिन्
शरीर+इन् = शरीरिन्	पुष्+इन्=पोषिन्
कर+इन्= करिन्	दृश्+इन्=दर्शिन्
यशस्+विन्=यशस्विन्	नी+इन्=नायिन्
धनुस्+विन्=धन्विन्	भू+इन्=भाविन्
वाक्+विन् = वाग्मिन्	कृ+इन्= कारिन्
तेजस्+विन्=तेजस्विन्	पठ+इन्=पाठिन्

इन् പ്രത്യയം ചില നാമങ്ങളോടു ചേരുമ്പോൾ विन् मिन् എന്നെല്ലാമായി മാറുന്നതു് ശ്രദ്ധിക്കുക.

ഇനി മറ്റൊരു തരത്തിലുള്ള നകാരാന്തശബ്ദങ്ങൾ കൂടി വിവരിക്കാം. മുൻകാണിച്ചവ തദ്ധിതാന്തങ്ങളും കൃദന്തങ്ങളുമായ നാമവിശേഷണങ്ങളാണ്. എന്നാൽ താഴെ പറയുന്നവ നാമങ്ങളാണ്. അതുകൊണ്ടു് അവയ്ക്കു് ലിംഗവ്യത്യാസം വരുന്നതല്ല. राजन् नामन् पूषन् महिमन् മുതലായവ നകാരാന്ത നാമങ്ങളാണ്. ഇത്തരം നകാരാന്തങ്ങളുടെ പ്രക്രിയ താഴെ കാണിക്കാം.

വ്യഞ്ജന പ്രത്യയങ്ങൾക്കു മുമ്പിലുള്ള നകാരം ലോപിക്കും. नामन् + भ्याम् = नामभ्याम् । राजन् + सु = राजसु ഇത്തരം നകാരാന്ത നാമങ്ങളുടെ അന്ത്യമായ സ്വരം നപുംസകലിംഗമൊഴികെ ദ്വിതീയാ ദ്വിവചനം വരെ ദീർഘിക്കും. പ്രഥമൈകവചനത്തിൽ राजन् + स् അന്ത്യവ്യഞ്ജനങ്ങൾ ലോപിച്ച് अ ദീർഘിക്കുന്നു. राजा । करिन् स् करिन्, करी करिणौ करिणः । മററു ചില നകാരാന്തങ്ങളുടെ പ്രഥമൈക വചനം മാത്രമേ ദീർഘിക്കൂ. സ്വര പ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുമ്പോൾ അന്തിമ നകാരത്തിനു മുമ്പുള്ള അകാരം ലോപിക്കും. महिमन् + आ = महिम्ना । സപ്തമീ ഏക വചനത്തിൽ ഈ നിയമം പാക്ഷികമാണ്. सीमन् + इ = सीम्नि. सीमनि ഇതി. ബഹുവചനത്തിൽ राजन् + अः, राज्ञन् + अः । ഇവിടെ ജകാര സംസർഗ്ഗത്തിൽ നകാരം ഞകാരമായതാണ്. राज्ञ । (പര വർണ്ണം പൂർവ്വ വർണ്ണത്തിന്റെ ധർമ്മം സ്വീകരിക്കുന്ന ഈ സമ്പ്രദായം മററു ചില ദിക്കിൽ കൂടി കാണാം. पुष् + त = पुष्ट । द्विष् + तवत् = द्विष्टवत् । द्विष्ट्वा, दृष्ट (दृश् + त) ആദി.

नकारान्तः

'धनिन्' शब्दः			'महिमन्' शब्दः		
धनी	धनिनौ	धनिनः	महिमा	महिमानौ	महिमानः
धनिनम्	धनिनौ	धनिनः	महिमानम्	महिमानौ	महिम्नः
धनिना	धनिभ्याम्	धनिभिः	महिम्ना	महिमभ्याम्	महिमभिः
धनिने	धनिभ्याम्	धनिभ्यः	महिम्ने	महिमभ्याम्	महिमभ्यः
धनिनः	धनिभ्याम्	धनिभ्यः	महिम्नः	महिमभ्याम्	महिमभ्यः
धनिनः	धनिनोः	धनिनाम्	महिम्नः	महिम्नोः	महिम्नाम्
धनिनि	धनिनोः	धनिषु	महिम्नि	महिम्नोः	महिमसु

ഇവിടെ **धनिन्** പ്ര. ഏ മാത്രം ദീർഘിക്കുന്നു **पथिन्** ദ്വി. ദ വരെയും. **पथिन्** (മാർഗ്ഗം) നകാരാന്ത ശബ്ദമേ ണ്. ദ്വിതീയാദ്വി ചനം വരെ അതു് **पन्थान्** എന്നാവും. അതിനുശേഷം സ്വരപ്രത്യ ങ്ങൾ ചേക്കുമ്പോൾ **पथ्** എന്നാകും. സമാസത്തിൽ **पथिन्** അകാ ന്തമാവും. ഉദാ:-- **राजपथः विषमपथस्य सज्जनपथान् ।**

राजन् शब्दः			**पथिन् शब्द**		
राजा	राजानौ	राजानः	पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः
राजानम्	राजानौ	राज्ञः	पन्थानम्	पन्थानौ	पथः
राज्ञा	राजभ्यां	राजभिः	पथा	पथिभ्यां	पथिभिः
राज्ञे	राजभ्यां	राजभ्यः	पथे	पथिभ्यां	पथिभ्यः
राज्ञः	राजभ्यां	राजभ्यः	पथः	पथिभ्यां	पथिभ्यः
राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्	पथः	पथोः	पथाम्
राज्ञि	राज्ञोः	राजसु	पथि	पथोः	पथिषु

സകാരാന്തങ്ങൾ.

സകാരാന്തശബ്ദങ്ങൾ താരതമ്യേന കുറവാണ്. **वेधस्, मनः यशस्, पयस्,** തുടങ്ങിയവ സകാരാന്തങ്ങളാണ്. സകാരാന്ത ശബ്ദ ങ്ങളുടെ പ്രക്രിയ വളരെ സരളമാണ്. പും. സ്ത്രീ. പ്രഥമൈകവച ത്തിൽ അന്ത്യസ്വരം ദീർഘിക്കും. വ്യഞ്ജനപ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുമ്പോ ൾ വിസർഗ്ഗമാവുകയും വിസർഗ്ഗത്തിനു വരുന്ന വികാരങ്ങൾ വ കയും ചെയ്യും.

മറ്റൊരുതരം സകാരാന്തങ്ങളുണ്ട്. അവയുടെ പ്രക്രിയകൾ അല്പ വ്യത്യസ്തമാണ്. **वस्** പ്രത്യയാന്തങ്ങളായ കൃദന്തശബ്ദങ്ങളാണവ ത്തരം ശബ്ദങ്ങൾ പൂർണ്ണക്രിയയായ ലിട്ടിനു ബദലായ അപൂർണ്ണക്രി യകളാണ്. ലിട്ടിന്റെ ഇരട്ടിപ്പെല്ലാം ഇതിനും വരും. **जगाम, ययौ ददर्श,** മുതലായവ പൂർണ്ണക്രിയകൾ. **जग्मिवस्, ययिवस्, ददृशिवस्** മു ലായവ അവയുടെ അപൂർണ്ണക്രിയകൾ. പോയ, കണ്ട എന്നിങ്ങനെ അർത്ഥവും. **विद्वस्** ശബ്ദവും ഇതുപോലെ തന്നെ. ഇത്തരം ശബ്ദ ങ്ങളിലെ അന്ത്യവർണ്ണത്തിന്റെ മുമ്പ് ദ്വിതീയാദ്വിവചനം വ തകാരന്തങ്ങളിലെന്നപോലെ നകാരം ചേരും. ആ രൂപങ്ങളു അന്ത്യമായ അകാരം ദീർഘിക്കുകയും ചെയ്യും. **विद्वस् विद्वान्स् सु** അന്ത്യവ്യഞ്ജനങ്ങൾ ലോപിച്ച് **विद्वान्, जग्मिवान्, ययिवान्** എന്നി ങ്ങനെയാവും. **ययिवान् ययिवांसौ ययिवांसः** എന്നിങ്ങനെ

विद्वस् शब्दः			वेधस् शब्दः		
विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांसः	वेधाः	वेधसौ	वेधसः
विद्वांसम्	विद्वांसौ	विदुषः	वेधसम्	वेधसौ	वेधसः
विदुषा	विद्वद्भ्यां	विद्वद्भिः	वेधसा	वेधोभ्यां	वेधोभिः
विदुषे	विद्वद्भ्यां	विद्वद्भ्यः	वेधसे	वेधोभ्यां	वेधोभ्यः
विदुषः	विद्वद्भ्यां	विद्वद्भ्यः	वेधसः	वेधोभ्यां	वेधोभ्यः
विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्	वेधसः	वेधसोः	वेधसाम्
विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु	वेधसि	वेधसोः	वेधस्सु

विद्वांसौ विद्वांसः തുടങ്ങിയവയിൽ നകാരം അനുസ്വാരമായിരിക്കുന്നു. സ്വരപ്രത്യയമായതിനാൽ ഒന്നും ലോപിക്കുന്നില്ല. ഒരു വിശേഷം ശ്രദ്ധേയമാണ്. **वस्** ദ്വിതീയാബഹുവചനം മുതൽക്കുള്ള വ്യഞ്ജനപ്രത്യയങ്ങൾ ചേർക്കുമ്പോൾ **वद्** എന്നായി മാറുന്നു, **विद्वद्भिः** । സ്വരപ്രത്യയങ്ങളാണെങ്കിൽ **उष्** എന്നും. **विदुषः विदुषा** ।

വ്യഞ്ജനാന്തങ്ങളുടെ സ്ത്രീലിംഗരൂപങ്ങൾ.

പൊതുവിൽ വ്യഞ്ജനാന്തശബ്ദങ്ങളുടെ രൂപങ്ങൾക്ക് സ്ത്രീലിംഗ പുംലിംഗവ്യത്യാസമില്ല. പക്ഷേ മേൽ കാണിച്ച വിശേഷണരൂപങ്ങളിൽ ചില വ്യത്യാസങ്ങൾ കാണാവുന്നതാണ്. **ई** എന്ന സ്ത്രീലിംഗപ്രത്യയം അവയിൽ പ്രത്യേകിച്ച് ചേർക്കേണ്ടതുണ്ട്. **अत्** പ്രത്യയത്തിന്റെ ഇടയ്ക്ക് നകാരം ചേരും. അതു പുംലിംഗത്തിൽ പോലെ ദ്വിതീയാദ്വിവചനം വരെയല്ല; സപ്തമി ബഹുവചനം വരെയും കാണും. അങ്ങനെ **पठत्** എന്നതു് **पठन्ती** എന്നായിമാറുന്നു. **वादिन्** മുതലായ നകരാന്തശബ്ദങ്ങളോടു നേരിട്ട് **ई** എന്നു മാത്രം ചേർത്താൽ മതി. **वादिन् वादिनी । करिन्-करिणी** । ഇത്തരം ശബ്ദങ്ങൾക്ക് പുംലിംഗ സ്ത്രീലിംഗഭേദമനുസരിച്ച് വിഭക്തികളിൽ വരുന്ന മാററം ശ്രദ്ധിക്കുക.

पठन्(पुं)	पठन्ती (स्त्री)	वादी (पु)	वादिनी (स्त्री)
पठन् बालः --	पठन्ती सीता	वादी नरः --	वादिनी नारी
पठन्तं बालम्--	पठन्तीं सीताम्	वादिनं नरं--	वादिनीं नारीम्
पठता बलेन --	पठन्त्या सीतया	वादिना नरेण--	वादिन्या नार्या
पठते बालाय--	पठन्त्यै सीतायै	वादिने नराय--	वादिन्यै नार्यै
पठतः बालात्--	पठन्त्याः सीतायाः	वादिनः नरात्--	वादिन्याः नार्याः
पठतः बालस्य--	पठन्त्याः सीतायाः	वादिनः नरस्य-	वादिन्याः नार्याः
पठति बाले --	पठन्त्यां सीतायां	वादिनि नरे --	वादिन्यां नार्याम्

വിശേഷ വിധികളുള്ള തകാരാന്ത ശബ്ദങ്ങളുടെ ഉപാന്ത്യത്തിൽ ഈ നകാരം ചേരുകയില്ല. നേരിട്ട് ഈ പ്രത്യയം ചേർക്കാം. ഇവയുടെയെല്ലാം രൂപങ്ങൾ നദീശബ്ദങ്ങളുടേതു പോലെയാണ്.

	पुंलिगः	स्त्रीलिगः		पुंलिगः	स्त्रीलिगः
1 धनवत्--	धनवान्	धनवती	5 कृतवत्--	कृतवान्	कृतवती
2 महत् --	महान्	महती	6 भवत् --	भवान्	भवती
3 धीमत्--	धीमान्	धीमती	7 ददत् --	ददत्	ददती
4 सत् --	सन्	सती	8 जातवत्-	जातवान्	जातवती

वसु എന്നവസാനിക്കുന്ന വിശേഷണ ശബ്ദങ്ങളോട് സ്ത്രീപ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുമ്പോൾ വരുന്ന വികാരം സ്ത്രീ പ്രത്യയം ചേർക്കുമ്പോഴും വരും. **वसु** എന്നതു് उष् എന്നാവുമെന്നർത്ഥം. **विद्वस् - विदुषी** । **जग्मिवस्- जग्मुषी** । സ്ത്രീലിംഗത്തിലെ तृष् दिश् वाच् क्षुध् മുതലായ ചില വ്യഞ്ജനാന്തശബ്ദങ്ങൾ ആകാരാന്തമായും ഉപയോഗിക്കും. **तृट् -तृषा, दिक्- दिशा, वाक्-वाचा, क्षुत्-क्षुधा ।**

നപുംസകലിംഗം.

നപുംസകലിംഗത്തിൽ മററു ശബ്ദങ്ങളെപ്പോലെ ഒരു വിഭക്തി രൂപം മാത്രമേ പഠിക്കാനുള്ളു. **അതിൽ** പ്രഥമയും ദ്വിതീയയും ഒരു രൂപം തന്നെയാണല്ലോ. തൃതീയമുതൽ പുംലിംഗത്തിലെരൂപം തന്നെ.

1 पठत् -- पठत् पठती पठन्ति
2 धनवत्-धनवत् धनवती धनवन्ति
3 धनिन्-धनि धनिनी धनीनि
4 लेखिन्- लेखि लेखिनी लेखीनि
5 मनस्- मनः मनसी मनांसि
6 ददत - ददत् ददती ददति
7 महत् -महत् महती महान्ति
8 नामन्-नाम नामनी नामानि
9 सद्मन्- सद्म सद्मनी सद्मानि
10 हविस -हविः हविषी हवींषि

ഇവയുടെ ദ്വിതീയാരൂപങ്ങൾ ഇതു തന്നെ. തൃതീയ മുതൽ പുംലിംഗം പോലെ. **मनः तपः** മുതലായ സകരാന്തനപുംസകലിംഗം ഏക വചനം പ്രഥമ ദൃഷ്ടിയിൽ **बालः, दीपः** എന്നിവപോലെ **अ. पु. प्र. एक** വചനമാണെന്നു തോന്നാം. **मनस् तपस्** മുതലായവയിൽ കാണുന്ന അവസാനത്തെ സകാരം ഇവിടെ വിസർഗ്ഗമായി മാറിയതാണു്. പ്രകരണം, അന്യപദബന്ധം മുതലായവയിൽനിന്നാണു് അത്തരം പദങ്ങളെ തിരിച്ചറിയുന്നതു്, **हविः धनुः** മുതലായവയിലും ഇങ്ങനെ സംശയം വരാം. ലിംഗ വ്യത്യാസം കൊണ്ടു് മററു ചില ശബ്ദങ്ങളിൽ വരുന്ന വ്യത്യാസം താഴെ കാണിക്കുന്നു.

शब्दः		पुं	स्त्री	नपुं
राजन्	—	राजा	राज्ञी	—
मानिन्	—	मानी	मानिनी	मानि
करिन्	—	करी	करिणी	—
अर्थिन्	—	अर्थी	अर्थिनी	अर्थि
पठत्	—	पठन्	पठन्ती	पठत्
धनवत्	—	धनवान्	धनवती	धनवत्

അഭ്യാസം

I തകാരാന്തശബ്ദങ്ങളുടെ ദ്വിതീയാദ്വിവചനം വരെയുള്ള രൂപരചനയെങ്ങനെ? വിവരിക്കുക.

II നിർദ്ദേശമനുസരിച്ച് താഴെ കാണുന്ന ശബ്ദങ്ങളുടെ രൂപങ്ങളെഴുതുക:— ഉദാ:—गच्छत्- स्त्री· ष·ए- गच्छन्त्याः । दर्शिन्-पु· स· ब·- दर्शिषु ।

१) धावत् —पु· द्वि· ब । २) पठत् —स्त्री· च· ए । ३) महत् स्त्री· स· ब· ४) भाषमाण — स्त्री· ष· ए । ५) सत् — पु· ष· ब ६) सहपाठिन् —स्त्री· तृ· ए । ७) पतत् —नपुं· प्र· ब । ८) हसत् — पु· तृ· ब । ९) यच्छत् —पु· प्र· ब । १०) पिबत् —स्त्री· द्वि· ब ।

III നാമങ്ങളനുസരിച്ച് വിശേഷണരൂപങ്ങളും മാററിയെഴുതുക:—

ഉദാ:- तिष्ठत् नारीभिः -तिष्ठन्तीभिः नारीभिः । दीर्घदर्शिन् जनानां - दीर्घदर्शिनां जनानां ।

१) धनवत् नारिषु । २) जलं पिबत् बालेषु । ३) प्रवहत् नद्याः । ४) संस्कृतं जानत् जनैः । ५) धनं मुष्णत् चोरस्य । ६) महत् नार्यै । ७) प्रकाशमान नक्षत्राणि । ८) सत् नारीणाम् । ९) हसत् कन्यायाम् । १०) ददत् विद्वांसः ।

IV തർജ്ജമ ചെയ്യുക.

१) अस्मिन् विद्यालये पठन्तीनां बालिकानां संख्या वर्धते । २) कानने ज्वलति अग्नौ पततां मृगाणां रोदनं वयं आकर्णयामः । ३) बुद्धिमत्याः जानक्याः विजये पितरौ अभिमानिनौ स्तः । ४) छत्रं धृतवतां विद्यार्थिनां मध्ये अध्यापकः चरति । ५) मम गृहं आगतवत्यै सीतायै मातुलः मोदकं

(ലഡ്ഢ്)अयच्छत् । ६)शोभमानानां नक्षत्राणां मध्ये विलसन्तं चन्द्रं पश्यत । ७) असत्यवादिषु जनेषु कस्यापि विश्वासः न भवति । ८) पवनेन चलद्भ्यः वृक्षेभ्यः सुरभीणि पुष्पाणि पतन्ति । ९) मधुकराः मधु पिबन्तः उद्यानेषु भ्राम्यन्ति । १० भारते महतीः नारीः जनाः पूजयन्ति ।

V സംസ്കൃതത്തിൽ തർജ്ജമ ചെയ്യുക:— ഉദാ:- വനത്തിലൂടെ പോകുന്ന ആനകളുടെ കൂടെ=वने गच्छद्भिः गजैः सह । പാട്ടെഴുതുന്ന പെൺകുട്ടിയിൽ=पद्यं लिखन्त्यां कन्यायां ।

1) ദേവിയുടെ കരുണയാൽ. 2) ചിരിക്കുന്ന പെൺകുട്ടിയുടെ അമ്മയ്ക്ക്. 3) കാററിനാൽ ഇളകുന്ന മരങ്ങൾ. 4) ഒഴുകുന്ന നദിയുടെ തീരത്തിൽ. 5) കളിക്കുന്ന കുട്ടികളുടെ നിലവിളിയാൽ. 6) സ്കൂളിൽനിന്നു വരുന്ന കുട്ടികളിൽ. 7) കിണററിലെ വെള്ളം കുടിക്കുന്ന കന്യകകളുടെ. 8) നക്ഷത്രങ്ങളാൽ തിളങ്ങുന്ന ആകാശത്തിൽ. 9) ആരോഗ്യവാന്മാരും ധനവാന്മാരുമായ ജനങ്ങളുടെ. 10) കട്ടിലിൽ കിടക്കുന്ന എന്റെ പിതാവിൽ.

प्रवहत् =ഒഴുകുന്ന. क्रन्दनं=നിലവിളി. कूपः=കിണർ. प्रकाशमान=തിളങ്ങുന്ന. खट्वा=കട്ടിൽ.

VI അന്തം, ലിംഗം, വിഭക്തി, വചനം എന്നിവ എഴുതുക:—
ഉദാ:- ज्ञानिनां (न· पुं· ष· ब·) धनवत्या (ई· स्त्री· तृ· ए)
१) मति· २) सती· ३) मानिने· ४) कानने· ५) दाते· ६) पत्रे· ७) जायमानां· ८) वर्धमानां· ९) वारिणः· १०) करिणः ।

VII नदी (ഈ കാരാന്ത സ്ത്രീലിംഗം) वाच्· पठत् (പുംലിംഗം) विद्वस् എന്നിവയുടെ രൂപങ്ങൾ മനഃപാഠമാക്കുക.

ദിവസം പതിനൊന്നു്

(അകർമ്മക സകർമ്മക ക്രിയകൾ — കർത്തരി കർമ്മണി ഭാവ പ്രയോഗങ്ങൾ — അംഗക്രിയകൾ)

ക്രിയയുടെ അകർമ്മക സകർമ്മക വ്യത്യാസമാണിന്നു നാം ആദ്യമായി പഠിക്കാൻ പോകുന്നതു്. ക്രിയ അകർമ്മകം സകർമ്മകമെന്നു രണ്ടു വിധമാണു്. ക്രിയയ്ക്കു് രണ്ടംശമുണ്ടു് ഒന്നു് പ്രവൃത്തി, മറ്റൊന്നു് ഫലം. നടക്കുന്നു എന്ന ക്രിയയുടെ പ്രവൃത്തി തുടർച്ചയായി കാലെടുത്തുമുന്നോട്ടു വെയ്ക്കുകയാണു്. ഒരിടത്തുനിന്നു മറ്റൊരിടത്തെത്തുകയാണതിന്റെ ഫലം. 'കുട്ടി നടക്കുന്നു' എന്നതിൽ കാലെടുത്തു മുന്നോട്ടു വെയ്ക്കുന്നതോടുകൂടി കുട്ടി ഒരിടത്തുനിന്നു മറ്റൊരിടത്തെത്തുന്നു. ഇതിന്റെ പ്രവൃത്തിയും ഫലവും കുട്ടിയെന്ന ഒരു വ്യക്തിയെ ആശ്രയിച്ചു നില്ക്കുന്നു. ക്രിയയുടെ പ്രവൃത്തിയും ഫലവും ഒന്നിനെ തന്നെ ആശ്രയിച്ചു നില്ക്കുകയാണെങ്കിൽ ആ ക്രിയ അകർമ്മകമാണു്. അതുകൊണ്ടു് നടക്കുന്നു എന്ന ക്രിയ അകർമ്മകമാണല്ലോ. 'സീത ചിരിക്കുന്നു.' ഇവിടെ ചുണ്ടുകളകത്തി പല്ലു പുറത്തു കാട്ടുക എന്ന പ്രവൃത്തിയും സന്തോഷം വെളിപ്പെടുത്തുകയെന്ന ഫലവും സീതയെ ആശ്രയിക്കുന്നയിനാൽ 'ചിരിക്കുക' അകർമ്മകമായി. ഇനി മറ്റൊരുതരം ക്രിയകളെ നോക്കുക. 'അച്ഛൻ കുട്ടിയെ അടിയ്ക്കുന്നു.' ഇവിടെ 'അടിയ്ക്കുക' എന്ന ക്രിയയുടെ പ്രവൃത്തി വടിയെടുത്തു് ഊക്കിൽ ശരീരത്തിൽ മുട്ടിക്കുകയും ഫലം വേദന അനുഭവിക്കുകയുമാണല്ലോ. ഇതിൽ പ്രവൃത്തി ചെയ്യുന്നതു് അച്ഛനാണു്, ഫലമനുഭവിക്കുന്നതോ കുട്ടിയുമാണു്. അതുകൊണ്ടു് ഈ ക്രിയയുടെ പ്രവൃത്തി ചെയ്യാനൊരാളും ഫലമനുഭവിക്കാൻ മറ്റൊരാളുമാണു്. 'കുട്ടി കുളിക്കുന്നു.' ഇവിടെ വെള്ളം ദേഹത്തിലൊഴിക്കുക തേയ്ക്കുക തോർത്തുക എന്നീ പ്രവൃത്തി ചെയ്യുന്നതു് കുട്ടിതന്നെ. ക്ഷീണം മാറുന്നതും ശുദ്ധിവരുന്നതും കുട്ടിക്കുതന്നെ. 'അമ്മ കുട്ടിയെ കുളിപ്പിക്കുന്നു.' എന്നിടത്തു് പ്രവൃത്തി ചെയ്യുന്നതമ്മയാണു്, ദേഹശുദ്ധി വരുന്നതു് കുട്ടിക്കുമാണു്. അതുകൊണ്ടു് അതു സകർമ്മകമായി. ചില ക്രിയകളെ സ്സംബന്ധിച്ചിടത്തോളം ഈ അപഗ്രഥനം വളരെ സൂക്ഷ്മമായിരിക്കും.

പ്രവൃത്തി ചെയ്യുന്നതു് കർത്താവും ഫലമനുഭവിക്കുന്നതു് കർമ്മവുമാണു്. കർത്താവിൽ നിന്നു ക്രിയയുടെ ഫലം മറ്റൊന്നിലേയ്ക്കു സംക്രമിക്കുന്നുവെങ്കിൽ അതാണു് സകർമ്മകം. അല്ലാത്തതു് അകർമ്മകവും. ഇംഗ്ലീഷിലും ഈ തത്ത്വം തന്നെയാണംഗീകരിച്ചിട്ടുള്ളതു്. ക്രിയയു

ടെ ഫലം മറെറാന്നിലേയ്ക്ക് Transit ചെയ്യുന്നതു് Transitive. അ ല്ലാത്തതു് Intransitive.

പ്രയോഗം

പ്രയോഗം മൂന്ന വിധമാണു്. കത്തരിപ്രയോഗം, കർമ്മണിപ്ര യോഗം, ഭാവേപ്രയോഗം. കത്തരി എന്നതു് കർത്തൃ എന്ന പദത്തി ൻെറ സപ്തമിയാണു് കത്താവിൽ എന്നത്ഥം. കത്താവിൽ ക്രിയ ബ ന്ധപ്പെടുന്നപ്രയോഗമാണു് കത്തരി പ്രയോഗം. കർമ്മണി=കർമ്മത്തി ൽ. അതായതു കർമ്മത്തിൽ ക്രിയ ബന്ധപ്പെടുന്ന പ്രയോഗമാണു് ക ർമ്മണി പ്രയോഗം. ഭാവേ=ഭാവത്തിൽ_ ക്രിയയുടെ അത്ഥത്തിൽ തന്നെ ക്രിയ ബന്ധപ്പെടുന്ന പ്രയോഗമാണു് ഭാവേപ്രയോഗം. ക ത്താവിനോടും കർമ്മത്തിനോടും ക്രിയയെ ബന്ധപ്പെടുത്താതെ പ്ര യോഗിക്കലാണു് ഭാവേ പ്രയോഗമെന്നത്ഥം.

ഒരാശയം അത്ഥവ്യത്യാസമില്ലാതെ രണ്ടുവിധം പ്രയോഗിക്കാം.

രാമൻ രാവണനെ കൊന്നു.

രാമനാൽ രാവണൻ കൊല്ലപ്പെട്ടു.

ഈ രണ്ടുവാക്യങ്ങളിലും പദഘടനയ്ക്കു ചില വ്യത്യാസങ്ങളു ണ്ടെങ്കിലും ആശയത്തിനു മാററമൊന്നുമില്ല. കൊല്ലുന്നതു രാമൻ ത ന്നെ; ചാവുന്നതു രാവണനും. ഇങ്ങനെ ഒരേ ആശയത്തെ രണ്ടു വിധ ത്തിൽ പ്രയോഗിക്കുന്നതാണു് പ്രയോഗം,

മലയാളത്തിൽ ഇവിടെ കാണിച്ചതിൽ രണ്ടാമത്തെ പ്രയോഗം അത്ര സ്വഭാവികമല്ല. എന്നാൽ ഹിന്ദി, ഇംഗ്ലീഷ്, സംസ്കൃതം എന്നീ ഭാഷകളിൽ ഈ പ്രയോഗത്തിനാണു് കൂടുതൽ ഗൌരവവും പ്രചാരവും. കത്താവിനു പ്രാധാന്യമോ പരിഗണയോ ഇല്ലാത്തിട ത്തു് രണ്ടാമത്തെ പ്രയോഗമാണു് സ്വഭാവികം.

കത്തരിപ്രയോഗം അകർമ്മകങ്ങളും സകർമ്മകങ്ങളുമായ രണ്ടു തരം ക്രിയകൾക്കും പൊതുവിലുള്ളതാണു്. കർമ്മണിപ്രയോഗം സ കർമ്മകക്രിയകൾക്കും ഭാവേപ്രയോഗം അകർമ്മകക്രിയകൾക്കും മാ ത്രമേയുള്ളു. അതായതു ക്രിയ സകർമ്മകമാണെങ്കിൽ കത്തരി കർമ്മ ണി എന്നു രണ്ടുതരം പ്രയോഗം, അകർമ്മകമെങ്കിൽ കത്തരി ഭാവേ എന്നു രണ്ടുതരം പ്രയോഗമെന്നത്ഥം.

ഒരു വാക്യത്തിൽ പ്രധാനമായ പദം പ്രഥമാവിഭക്തിയിലാ യിരിക്കും. സാധാരണ നിലയിൽ കത്താവിനു് പ്രാധാന്യമുള്ളതി നാൽ കത്താവു് പ്രഥമാവിഭക്തിയിൽ വരുന്നു. ക്രിയ വാക്യമാക ന്ന കുലീന കുടുംബത്തിലെ ഒരു വധുവാണു്. അവൾ സ്വാതന്ത്ര്യ വും പ്രാധാന്യവുമുള്ള ഒരു വ്യക്തിയെ മാത്രമേ വരനായി സ്വീകരി ക്കൂ. പ്രഥമാന്തപദവും ക്രിയയും ഇപ്പോൾ ദമ്പതിമാരാണു്.

ദാമ്പത്യധർമ്മാനുസരിച്ച് അവർ ഒരേ അഭിപ്രായക്കാരായി ത്തീരുന്നു. വരൻ ഏകവചനമെങ്കിൽ ക്രിയയും ഏകവചനം. ബഹു വചനമെങ്കിൽ ബഹുവചനം. പ്രഥമപുരുഷനെങ്കിൽ ക്രിയയും പ്ര ഥമപുരുഷൻ, മദ്ധ്യമനെങ്കിൽ മദ്ധ്യമൻ. ഉത്തമനെങ്കിൽ ഉത്തമൻ. എന്തൊരൊരുമയാണവക്കെന്നോ! അതുകൊണ്ടാണ് വാക്യം ആശ യസമ്പന്നമായിത്തീരുന്നതു്.

कर्तरिप्रयोगः

കർത്തരി പ്രയോഗത്തിൽ കർത്താവിനാണ് പ്രാധാന്യം. അതി നാൽ കർത്താവ് പ്രഥമാന്തമായിരിക്കും. കർമ്മമുണ്ടെങ്കിൽ അതു് ദ്വിതീയാന്തവുമാകും. ക്രിയ കർത്താവിനോടു ബന്ധപ്പെടുന്നു.

रामः गच्छति । बालिकाः क्रीडन्ति ।
त्वं पुस्तकं पठसि । अहं गजं पश्यामि ।

कर्मणिप्रयोगः

കർമ്മണിക്രിയാരൂപം ഉണ്ടാക്കുന്നതു സാധാരണരീതിയിലല്ല. താഴെ പറയുന്ന നിയമങ്ങൾ കർമ്മണി ക്രിയയ്ക്കുള്ളതാണ്.

1 ആത്മനേപദത്തിനു് വിധിച്ച പുരുഷ പ്രത്യയങ്ങളേ കർമ്മണി ക്രിയയിൽ ചേക്കാവൂ. लिख्यते, अलिख्यत ।

2 ധാതുവിന്റേയും പുരുഷ പ്രത്യയത്തിന്റേയും നടുക്ക് 'य' എ ന്നൊരു കർമ്മണിചിഹ്നം ചേക്കണം. ഗണചിഹ്നങ്ങൾ ചേക്കരുതു്. लिख् + य + ते = लिख्यते

3 ധാതുവിന്റെ ഇകാര, ഉകാര, ഋകാരങ്ങൾക്കു ഗുണവൃദ്ധി കൾ വരുന്നതല്ല. कृष् + य + ते = कृष्यते, क्लिश्यते । भुज्यते ।

4 കർമ്മണി ക്രിയയിൽ ചേക്കുന്ന ഈ य പ്രത്യയം സാർവ്വധാതു കരൂപങ്ങളിൽ മാത്രമേ ചേക്കേണ്ടതുള്ളൂ. മറ്റൊരു രൂപത്തിലും य പ്രത്യയം കാണുകയില്ല.

5 കർമ്മണി പ്രയോഗത്തിൽ സകർമ്മക ധാതുക്കളേ പ്രയോഗി ക്കാവൂ.

6 ധാതുക്കളിലെ അന്ത്യമായ ऋ കാരം रि എന്നാവും. कृ + य + ते = क्रियते । मृ + य + ते = म्रियते ।

7 കൂട്ടക്ഷരത്തിനു ശേഷമാണ് ऋ കാരമെങ്കിൽ ഗുണം വരും. स्मृ + य + ते = स्मर्यते ।

8 ധാതുവിന്റെ അന്ത്യത്തിലുള്ള ഇകാരവും ഉകാരവും ദീർഘിക്കും. ആകാരം ഈകാരമാകും. जि+य+ते=जीयते, श्रु - श्रूयते, दा - दीयते ।

9 കർമ്മണിക്രിയയിൽ ധാതുക്കളുടെ സ്വതവേ ഉള്ള രൂപമേ പ്രയോഗിക്കാവു. ബ്രാക്കററിൽ കൊടുത്ത ആദേശരൂപങ്ങളല്ല. दृश् - पश्यति, दृश्यते । गम् - गच्छति, गम्यते ।

10 പരസ്മൈപദധാതുക്കളോടും കർമ്മണി പ്രയോഗത്തിൽ ആത്മനേപദ പ്രത്യയമാണു് ചേർക്കേണ്ടതു്. लिखति, लिख्यते ।

11 കർത്തരി പ്രയോഗത്തിലെ കർത്താവും കർമ്മവും കർമ്മണി പ്രയോഗത്തിൽ യഥാക്രമം തൃതീയാവിഭക്തിയിലും പ്രഥമാവിഭക്തിയിലും വരും. बालः गजं पश्यति । बालेन गजः दृश्यते ।

12 കർമ്മം പ്രഥമാന്തമാകയാൽ ക്രിയ കർമ്മവുമായാണു് ബന്ധപ്പെടുക. त्वं मां पश्यसि । കർമ്മണി; त्वया अहं दृश्ये ।

സാർവ്വധാതുകരൂപങ്ങൾ:

लट्—ताड्+य+ते=ताड्यते ।	दृश्+य+से=दृश्यसे ।
लङ्—अ+लिख्+य+त=अलिख्यत ।	अ+दा+य+अन्त=अदीयन्त ।
लोट्—कृ+य+तां=क्रियतां ।	जि+य+तां=जीयतां ।
लिङ्—स्मृ+य+ईत=स्मर्येत ।	श्रु+य+ईत=श्रूयेत ।
शानच् दृश्+य+मान=दृश्यमान ।	पा+य+मान=पीयमान ।

लृट् മുതലായ ആർദ്ധധാതുകലകാരങ്ങളോടു് മുറയ്ക്കു് ആത്മനേപദ പ്രത്യയങ്ങൾ ചേർത്തു് लिलिखे, पठिष्यते, पठिता, अपठिष्यत मुതലായ രൂപങ്ങളുണ്ടാകുന്നു. ഇവിടെ ष्य എന്നതിലെ य എന്നതു് കർമ്മണി य അല്ല. स्य എന്നതിലെ य ആണു്.

कर्तरि	कर्मणि
जनकः पुत्रं ताडयति	जनकेन पुत्रः ताड्यते
अहं त्वां पश्यामि	मया त्वं दृश्यसे
त्वं पत्रं अलिखः	त्वया पत्रं अलिख्यत
बालः पुस्तकानि अयच्छत्	बालेन पुस्तकानि अदीयन्त
ते कर्म कुर्वन्तु	तैः कर्म क्रियताम्
धीराः भीरून् जयन्तु	धीरैः भीरवः जीयन्ताम्
अहं त्वां स्मरेयम्	मया त्वं स्मर्येथाः
सः वार्ताः शृणुयात्	तेन वार्ताः श्रूयेरन्

(श्रु(शृ) കേൾക്കുക)

ഇതിൽനിന്നു് രണ്ടുപ്രയോഗങ്ങളിലും ക്രിയകൾക്കു വരുന്ന രൂപഭേദങ്ങൾ മനസ്സിലാക്കുക. പ്രയോഗം മാറുമ്പോൾ ക്രിയയുടെ പുരുഷ വചനങ്ങൾക്കു മാത്രമേ മാററം വരുള്ളൂ കാലപ്രകാരങ്ങൾക്കു മാററമില്ലെന്നതു് ശ്രദ്ധിക്കുക.

भावेप्रयोग

ഭാവേപ്രയോഗത്തിൽ ക്രിയയുടെ അർത്ഥത്തിനാണു് പ്രാധാന്യം. കർത്താവിനു് അതിൽ പ്രാധാന്യമില്ല. 'അവൻ വരുന്നു' എന്നതിനു പകരം 'അവൻെറ വരവാണു്' എന്നു പറയുന്ന അർത്ഥവ്യത്യാസമാണു് ഭാവേപ്രയോഗത്തിലുള്ളതു്. ആദ്യത്തേതിൽ അവനാണു് പ്രാധാന്യം, മറേറതിൽ വരവു് എന്ന ക്രിയയ്ക്കാണു് പ്രാധാന്യം. ആശയം ഒന്നു തന്നെ. പക്ഷേ പദങ്ങളുടെ പ്രാധാന്യത്തിനു് വലിയ വ്യത്യാസമുണ്ടു്. ഭാവേപ്രയോഗത്തിൽ കർത്താവു് തൃതീയയാവും. ക്രിയ എപ്പോഴും പ്രഥമപുരുഷൻ ഏകവചനവുമായിരിക്കും. കർമ്മണി ക്രിയയുടെ രൂപം തന്നെ. പക്ഷേ പുരുഷവചനങ്ങളനുസരിച്ചു മാററം വരുന്നതല്ല.

जनाः चरन्ति= जनैःचर्यते	ते अमोदन्त = तैः अमुद्यत ।
अहं गच्छामि = मया गम्यते	अहं करिष्यामि=मया करिष्यते ।
यूयं हसथ = युष्माभिः हस्यते	यूयं हसेत =युष्माभिः हस्येत ।

അംഗക്രിയകൾ

അംഗം=അവയവം; അംഗി=ശരീരം. ശരീരത്തെ അപേക്ഷിച്ചു് അവയവം അപ്രധാനമാണു്. അതുകൊണ്ടു് അംഗം അപ്രധാനം. അപ്രധാനമായ ക്രിയ അംഗക്രിയ. അതുപോലെ പ്രധാനമായ ക്രിയ അംഗിക്രിയ. അങ്ങനെ അപ്രധാനക്രിയകളെ ഇവിടെ അംഗക്രിയകളെന്നു വിളിക്കുന്നു.

1. കളിക്കുന്ന കുട്ടി,　　2. കുളിച്ച കുട്ടി.
3. കുട്ടി കളിച്ചിട്ടു് പോയി.　　4. കുട്ടി കളിക്കാൻ പോയി.

ഇവിടെ കളിക്കുക എന്ന ക്രിയയുടെ നാലു രൂപങ്ങൾ ഉണ്ടു്. ആദ്യത്തെ രണ്ടും കുട്ടി എന്ന നാമത്തിൻെറ വിശേഷണമാണു്. അവസാനത്തെ രണ്ടും പോയി എന്ന ക്രിയയുടെയും. ആദ്യം നാമവിശേഷണങ്ങളായ അംഗ ക്രിയകളുടെ നിഷ്പത്തി എങ്ങനെ എന്നു കാണിക്കാം.

പരസ്മൈപദധാതുക്കളോടുകൂടി ഗണചിഹ്നത്തിനുശേഷം अत् എന്ന പ്രത്യയം ചേർത്താൽ വർത്തമാനകാലത്തിലുള്ള നാമവിശേഷണരൂപം കിട്ടും. ഈ രൂപനിഷ്പാദന സമ്പ്രദായം തകരാന്ത പ്രകരണത്തിൽ സന്ദർഭവശാൽ പറയുകയുണ്ടായി. **वदति**=പറയുന്നു. **वदत्** =പറയുന്ന (**वद्+अ+अत्**) **अत्** ചേർക്കുമ്പോൾ അതിനുതൊട്ടു മുമ്പുള്ള അകാരം ലോപിക്കും.

नृत्+य+अत्=नृत्यत् । ഈ രൂപം ക്രിയയിൽ നിന്നുത്ഭവിക്കുന്ന വിശേഷണമായതിനാൽ വിശേഷ്യത്തിൻെറ ലിംഗവചനവിഭക്തികളനുസരിച്ച് രൂപഭേദങ്ങൾ വരുന്നതാണു്.

वदन् बालः । नृत्यन्त्यां कन्यायां । वदन्ती बालिका । पठद्भ्यः बालेभ्यः । വ്യഞ്ജനാന്തശബ്ദപ്രകരണം നോക്കുക.

ആത്മനേപദധാതുക്കളോടു ഗണചിഹ്നം ചേർത്തശേഷം **भवति तुदति दीव्यति चोरयति** എന്നീ ഗണങ്ങളോടു് **मान** എന്നും മററു ഗണങ്ങളോടു് **आन** എന്നും ചേർത്താണു് നാമവിശേഷണങ്ങളായ അംഗക്രിയകൾ ഉണ്ടാക്കുന്നതു് അവ അകാരാന്തങ്ങളാകയാൽ പുംല്ലിംഗത്തിൽ **बाल** ശബ്ദം പോലെയും സ്ത്രീലിംഗത്തിൽ **कन्या** ശബ്ദം പോലെയും നപുംസകലിംഗത്തിൽ **वन** ശബ്ദംപോലെയും രൂപങ്ങൾ കണ്ടു കൊൾക.

वर्धमानः बालः, वर्धमाना कन्या, वर्धमानं जलम् ।

പോയ, കുളിച്ച മുതലായി ഭൂതകാലത്തിലെ നാമവിശേഷണങ്ങളായ അംഗക്രിയകളുണ്ടാക്കാൻ **त, तवत्** എന്ന പ്രത്യയങ്ങൾ ചേക്കുന്നു. ചില ധാതുക്കളോടു് ചേക്കുമ്പോൾ അവക്കു മുമ്പു് **इ** കാരം ചേന്നു് **इत, इतवत्** എന്നാകുന്നു. **गत, स्नात, लिखित, पठित, गतवत्, स्नातवत्, लिखितवत्, पठितवत्** । ഈ പ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുമ്പോൾഗുണവൃദ്ധികൾ വരുന്നതല്ല. **गत** മുതലായ രൂപങ്ങൾ **बाल** ശബ്ദംപോലെ **अ** കാരാന്തങ്ങളും **गतवत्** മുതലായവ **धनवत्** ശബ്ദംപോലെ **त्** കാരാന്തങ്ങളുമാണു്. ഇവ വിശേഷ്യത്തിൻെറ ലിംഗ, വചന, വിഭക്തികളനുസരിച്ച് രൂപം മാറുമെന്നോക്കുക.

गतः बालः, गता कन्या, गतं धनम् । गतवान् बालः, गतवती कन्या, गतवत् धनम् ।

त तवत् പ്രത്യയാന്തശബ്ദങ്ങളുടെ പ്രയോഗത്തിനല്പം വ്യത്യാസമുണ്ടു്. സകർമ്മകക്രിയകളോടാണു് **त** പ്രത്യയം ചേക്കുന്നതെങ്കിൽ ആ പദം കർമ്മത്തിനോടാണു് ബന്ധപ്പെടുക. അതുകൊണ്ടു് അത്തരം പദങ്ങൾ കർമ്മത്തിൻെറ ലിംഗവചനവിഭക്തികളോടു് ബന്ധപ്പെട്ടിരിക്കും.

रामः जातः (आसीत्) (जन्+त=जात) —(കത്തരി)

रामः दृष्टः(आसीत्) (दृश्+त=दृष्ट) —(കർമ്മണി)

ഇതിൽ ആദ്യത്തേതിൽ ജനനക്രിയയുടെ കർത്താവു രാമനാണു്. രണ്ടാമത്തേതിൽ ദർശനക്രിയയുടെ കർത്താവു് മററാരോ ആണു്. ദർശനക്രിയയുടെ കർമ്മമാണു് രാമൻ. അപ്പോൾ സകർമ്മകധാതുക്കളോടു് **त** പ്രത്യയം ചേർത്താൽ ആ ക്രിയ കർമ്മത്തെയാണു് വിശേഷിപ്പിക്കുകയെന്നു വ്യക്തമായല്ലോ.

तवत् പ്രത്യയം ചേർത്ത രൂപം സകർമ്മകാകർമ്മകഭേദമെന്യേ കർത്താവിനെ മാത്രമേ കുറിക്കുകയുള്ളു. അതു കർത്താവുമായി മാത്രമേ ബന്ധപ്പെടൂ.

रामः गतवान्, सीता गतवती । रामः सीतां दृष्टवान्, सीता रामं दृष्टवती । ഇവിടെ ക്രിയാരൂപങ്ങൾ അതാതിന്റെ കർത്തൃപദങ്ങളുടെ ലിംഗവചനങ്ങളുമായി ബന്ധപ്പെടുന്നതു ശ്രദ്ധിക്കുക.

താഴെ കാണുന്നവാക്യങ്ങളിൽ വരുന്നവ്യത്യാസം മനസ്സിലാക്കുക

त (കർമ്മാർത്ഥം)	तवत् (കർത്രർത്ഥം)
मया पुस्तकम् लिखितम्	अहं पुस्तकम् लिखितवान्
सीतया उत्सवः दृष्टः	सीता उत्सवम् दृष्टवती
तैः जनाः कथिताः	ते जनान् कथितवन्तः
बालिकाभिः पाठाः पठिताः	बालिकाः पाठान् पठितवत्यः
अंगक्रियाः	अंगक्रियाः
रामः गच्छति/अगच्छत्	गच्छन्/गतवान्/गतः रामः ।
सीता हसति/अहसत् ।	हसन्ती/हसितवती/हसिता सीता ।
धनं वर्धते /अवर्धत ।	वर्धमानं/वृद्धवत्/वृद्धं धनं ।

त, तवत् പ്രത്യയങ്ങളുടെ പ്രയോഗവ്യത്യാസം താഴെ കാണുന്ന ഉദാഹരണങ്ങളിൽ നിന്നു കൂടി മനസ്സിലാക്കുക.

मया पत्रं अलिख्यत । मया लिखितं पत्रं । अहं पत्रं लिखितवान् ।
सीतया गजाः अदृश्यन्त । सीतया गजाः दृष्टाः । सीता गजान् दृष्टवती ।

ഭൂതകാലത്തിലെ അംഗക്രിയകൾ വിശേഷ്യത്തിനുശേഷം പ്രയോഗിക്കുകയാണെങ്കിൽ പൂർണ്ണക്രിയയുടെ ഫലം ചെയ്യും. मया धनं अलभ्यत എന്നതിനുപകരം मया धनं लब्धं എന്നും अहं धनं अलभे എന്നതിനു പകരം अहं धनं लब्धवान् എന്നും പറഞ്ഞാൽ മതി. सीतया कुसुमानि समचीयन्त । सीतया कुसुमानि सञ्चितानि । सीता कुसुमानि समचिनोत् । सीता कुसुमानि सञ्चितवती ।

കളിച്ചിട്ടു്, എഴുതിയിട്ടു്, കളിക്കാൻ, എഴുതാൻ എന്നീ രൂപങ്ങൾ ക്രിയാവിശേഷണങ്ങളായ അംഗക്രിയകളാണെന്നു മുമ്പു് പറഞ്ഞല്ലോ. "കുട്ടി കളിച്ചിട്ടു പോയി" എന്നതിൽ പൂർണ്ണക്രിയയായ പോയി എന്നതിനു മുമ്പാണു് കളി നടക്കുന്നതു്. അപ്പോൾ പൂർണ്ണക്രിയയ്ക്കു മുമ്പു് നടക്കുന്ന അംഗക്രിയയാണതു്. ഇത്തരം അംഗക്രിയകൾക്കു സംസ്കൃതത്തിൽ त्वा എന്നൊരു പ്രത്യയമാണു് ചേർക്കുക. स्नात्वा. जित्वा കളിച്ചിട്ടു്, ജയിച്ചിട്ടു്. त പ്രത്യയം ചേർക്കുമ്പോഴ

ന്നപോലെ त्वा പ്രത്യയം ചില ധാതുക്കളോടു് ചേരുമ്പോൾ മുമ്പു് ഇകാരം ചേൎന്നു് इत्वा എന്നാവും. पठित्वा; लिखित्वा । त्वा, तवत्, ति, त എന്നീ പ്രത്യയങ്ങൾ ചേൎക്കുമ്പോൾ ധാതുക്കളുടെ അന്ത്യമായ അനുനാസികവൎണ്ണം ലോപിക്കുകയും ചെയ്യും. गम् — गत्वा, नम् — नत्वा, मन्—मत्वा । गत, मति, नतवत्, मत ।

എന്നാൽ ധാതുവിന്റെ മുമ്പിൽ ഉപസൎഗ്ഗമുണ്ടെങ്കിൽ त्वा, इत्वा എന്നിവയ്ക്കു പകരം य എന്നാണു് ചേരുക. ഇവ ല്യബന്തങ്ങളാണു്.

लिखित्वा, विलिख्य । नीत्वा, विनीय । गत्वा, संगम्य । ധാതു ഹ്രസ്വാന്തമാണെങ്കിൽ त् ഇടയ്ക്കു വരും. जि-जित्वा' विजित्य ।

കുട്ടി കളിയ്ക്കുവാൻ പോയി എന്നിടത്തെ കളിക്കുവാൻ എന്നതും അംഗക്രിയയാണു്. ഈ അൎത്ഥത്തിലുള്ള സംസ്കൃതത്തിലെ പ്രത്യയം तुम् എന്നാണു്. स्नातुम्, गन्तुम्, पठितुम् കളിക്കാൻ, പോകാൻ, പഠിക്കാൻ. ഇവയെ തുമുന്നന്തങ്ങളെന്നു പറയും.

ഇതുവരെ പറഞ്ഞ പ്രത്യയങ്ങളിൽ त, तवत्, त्वा, ति എന്നീ നാലു പ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുമ്പോൾ ധാതുവിന്നു സ്വരവികാരം വരില്ല. മററുള്ളവ ചേരുമ്പോൾ വരുകയും ചെയ്യും. (ति മുമ്പു ക്രിയാനാമമുണ്ടാക്കാൻ വിധിച്ച പ്രത്യയം गति, प्रीति എന്നിവപോലെ)

വരാത്തവ		വരുന്നവ	
मुक्त	लिखित	मोचनं	लेखनं
मुक्तवत्	लिखितवत्	मोक्ता	लेखिता
मुक्त्वा	लिखित्वा	मोक्षः	लेखः
मुक्तिः	—	मोचिन्	लेखिन्
		मोचक	लेखक

ഇതുവരെപ്പറഞ്ഞതു് കാലാൎത്ഥത്തിലുള്ള അംഗക്രിയകളെപ്പററിയാണു്. ഇനി പ്രകാരാൎത്ഥത്തിലുള്ള അംഗക്രിയകളെപ്പററിയും ചിലതറിയേണ്ടതുണ്ടു്. പ്രകാരാൎത്ഥത്തിൽ അംഗക്രിയയ്ക്കു് य, तव्य, अनीय എന്നീ പ്രത്യയങ്ങളാണു് പ്രയോഗിക്കുക പതിവു്. അതു് മൂന്നും കൎമ്മണിക്രിയയായേ പ്രയോഗിക്കൂ. ഭൂതകാലത്തിലെ पठित पठितवत् എന്ന പോലെ കൎമ്മാൎത്ഥത്തിലും കൎത്രൎത്ഥത്തിലും പ്രയോഗിക്കാൻ പ്രകാരാൎത്ഥത്തിൽ വെവ്വേറെ പ്രത്യയങ്ങളില്ലെന്നൎത്ഥം. പ്രകാരാൎത്ഥത്തിൽ പ്രധാനമായി ലിങ്ങു് ലോട്ടു് എന്നീ രണ്ടു ലകാരങ്ങളാണല്ലോ പ്രയോഗിക്കുക പതിവു്. അവയുടെ കൎമ്മണി പൂൎണ്ണക്രിയകളുടെ അൎത്ഥത്തിലുള്ള അംഗക്രിയയാണു് ഈ മൂന്നു പ്രത്യയം ചേൎത്താൽ കിട്ടുക. ഉദാ:— दृश्यताम्, दृश्येत

എന്നിവയ്ക്കു കാണപ്പെടാം, കാണപ്പെടട്ടേ; കാണപ്പെട്ടേക്കാം എന്നെല്ലാം അൎത്ഥമാണല്ലോ, दृश्य, दर्शनीय, द्रष्टव्य=കാണപ്പെടാവുന്ന, കാണപ്പെടേണ്ടതായ, കാണപ്പെട്ടേക്കാവുന്ന എന്നിങ്ങനെ അവയുടെ അംഗക്രിയകളുണ്ടാകുന്നു. बालैः दृश्यः उत्सवः=കുട്ടികളാൽ കാണപ്പെടേണ്ട ഉത്സവം. മലയാളത്തിൽ കൎമ്മണിപ്രയോഗം ദുർല്ലഭമായതിനാൽ കുട്ടികൾ കാണേണ്ട ഉത്സവമെന്നാണ് പറയുക. പക്ഷേ അതേ അൎത്ഥം ചോരാതെ സംസ്കൃതത്തിലാക്കണമെങ്കിൽ കൎമ്മണിയാക്കി മാററുകയേ വഴിയുള്ളൂ. എനിക്കു വായിക്കാവുന്ന പത്രം (എന്നാൽ വായിക്കപ്പെടാവുന്ന പത്രം) = मया पठनीयं(पाठ्यं, पठितव्यं) पत्रम् ।

ഈ മൂന്നു രൂപവും അകാരാന്തങ്ങളാണ്. അതിനാൽ വിഭക്തിരൂപങ്ങൾക്കു വിഷമമില്ല. പുംലിംഗത്തിൽ बाल ശബ്ദവും സ്ത്രീലിംഗത്തിൽ रमा ശബ്ദവും നപുംസകലിംഗത്തിൽ वन ശബ്ദവും പോലെ രൂപങ്ങൾ കണ്ടുകൊൾക.

कर्मणि

दृश्यमानः	बालः	दृश्यमाना	कन्या	दृश्यमानम्	वनम्
दृष्टः		दृष्टा		दृष्टम्	
दृश्यः		दृश्या		दृश्यम्	
द्रष्टव्यः		द्रष्टव्या		द्रष्टव्यम्	
दर्शनीयः		दर्शनीया		दर्शनीयम्	

कर्तरि

लसन्	बालः	लसन्ती	कन्या	लसत्	वनम्
लसितवान्		लसितवती		लसितवत्	

കൎത്തരി ക്രിയകൾക്കു लट्നും लृट्നും അതായതു് വൎത്തമാനകാലത്തിലും ഭാവിയിലും മാത്രമേ നാമവിശേഷണ രൂപത്തിലുള്ള അംഗക്രിയകളുള്ളൂ.

കൎത്തരിപ്രയോഗം

അംഗിക്രിയ	അംഗക്രിയ
रामः गच्छति	गच्छन् रामः
सीता हसति	हसन्ती सीता
सुतः जायते	जायमानः सुतः
कुमारः जनिष्यति	जनिष्यन् कुमारः
कुमारी जनिष्यति	जनिष्यन्ती कुमारी
नृपः विद्यते	विद्यमानः नृपः
नारी ईक्षिष्यते	ईक्षिष्यमाणा नारी

എന്നാൽ കൎമ്മണിക്രിയകൾക്ക് വൎത്തമാനം, ഭാവി, ഭൂതം എന്നീ കാലങ്ങളിലും എല്ലാ പ്രകാരങ്ങളിലും നാമവിശേഷണമായ അംഗക്രിയകളുണ്ട്.

കൎമ്മണിപ്രയോഗം

അംഗിക്രിയ	അംഗക്രിയ

വൎത്തമാനം

1 **मया ग्रन्थः लिख्यते ।** — **मया लिख्यमानः ग्रन्थः ।**
എന്നാൽ പുസ്തകം എഴുതപ്പെടുന്നു. — എന്നാൽ എഴുതപ്പെടുന്ന പുസ്തകം.

ഭൂതം

2 **तेन चन्द्रः अदृश्यत ।** — **तेन दृष्टः चन्द्रः ।**
അവനാൽ ചന്ദ്രൻ കാണപ്പെട്ടു. — അവനാൽ കാണപ്പെട്ട ചന്ദ്രൻ.

ഭാവി

3 **मया पाठाः पठिष्यन्ते ।** — **मया पठिष्यमाणाः पाठाः ।**
എന്നാൽ പാഠങ്ങൾ പഠിക്കപ്പെടും. — എന്നാൽ പഠിക്കപ്പെടാൻ പോകുന്ന പാഠങ്ങൾ.

പ്രകാരാൎത്ഥം

त्वया पत्रं लिख्यताम्
നിന്നാൽ പത്രം എഴുതപ്പെടട്ടെ

त्वया पत्रं लिख्येत
നിന്നാൽ പത്രം എഴുതപ്പെടണം

} **त्वया लेख्यं (लेखनीयं लेखितव्यं) पत्रम् ।**
നിന്നാൽ എഴുതപ്പെടേണ്ട (എഴുതപ്പെടാവുന്ന, എഴുതപ്പെട്ടേക്കാവുന്ന) പത്രം.

പ്രകാരാൎത്ഥത്തിലുള്ള ഇത്തരം അംഗക്രിയകളുടെ കൎത്താവ് തൃതീയയിലും ഷഷ്ഠിയിലും പ്രയോഗിക്കാറുണ്ട്. **त्वया/तव भक्ष्यं फलम्**

മേൽ കാണിച്ച ദൃഷ്ടാന്തങ്ങളിൽ കാണുന്ന സമ്പ്രദായം ഇങ്ങനെ സംഗ്രഹിക്കാം.

1 വൎത്തമാനകാലത്തിൽ ധാതുവിനോട് നേരിട്ട് **य** എന്ന കൎമ്മണി ചിഹ്നം ചേൎത്ത് **मान** എന്നു ചേൎക്കുന്നു. **दृश्यमान, लिख्यमान ।**

2 ഭാവികാലത്തിൽ **स्य** എന്നോ **इष्य** എന്നോ ചേൎത്തശേഷം **मान** എന്നു ചേൎക്കുന്നു. **द्रक्ष्यमान· लेखिष्यमाण ।**

3 ഭൂതകാലത്തിൽ **त** എന്നോ **इत** എന്നോ ചേൎക്കുന്നു. **नीत, भक्षित ।**

4 ലോട്ട്, ലിങ്ങ് എന്നീ പ്രകാരാൎത്ഥം കാണിക്കുന്ന അംഗിക്രിയകളുടെ അംഗക്രിയകളുണ്ടാക്കാൻ ധാതുവിനോടുകൂടി **य, तव्य, अनीय** എന്നീ പ്രത്യയങ്ങളിൽ ഏതെങ്കിലും ചേൎക്കുക. **तव्य, अनीय**

എന്നിവ ചേർക്കുമ്പോൾ ഗുണവൃദ്ധികൾ വരുന്നതാണ്. ധാതു ഹ്രസ്വാന്തമാണെങ്കിൽ य പ്രത്യയത്തിന്നുമുമ്പ് त् വന്നു ചേരും. स्तु + य=स्तुत्य । त् വന്നാൽ സ്വരവികാരമില്ല.

5 ഭാവേപ്രയോഗത്തിലെ അംഗക്രിയകളാണ് ക്രിയാനാമങ്ങൾ. അവയ്ക്ക് ക്രിയയുടെ അർത്ഥം മാത്രമേ ഉള്ളല്ലോ. അവയുടെ പ്രത്യയങ്ങൾ എട്ടാംദിവസം പറഞ്ഞ अ, अन, ति എന്നിവതന്നെ.

6 ഇതിൽ ഭൂതകാലത്തിലും പ്രകാരാർത്ഥത്തിലുമുള്ള അംഗക്രിയകൾ പൂർണ്ണക്രിയകൾക്കു പകരമുപയോഗിക്കാറുണ്ട്. ഉദാ:- सीता रामं अपश्यत्=सीता रामं दृष्टवती । मया पाठः अपठ्यत=मया पाठः पठितः । त्वं पाठं पठेः=त्वया पाठः पाठ्यः (पठितव्यः पठनीयः)

താഴെ കാണുന്ന തർജ്ജമയിൽ നിന്നു് പ്രയോഗം മാററുന്ന രീതി മനസ്സിലാക്കുക.

1 മിടുക്കന്മാരായ കുട്ടികൾ മടിയന്മാരായ നിങ്ങളെ റോട്ടിലൂടെ പോകുന്നതു കണ്ടു. (നിങ്ങൾ എന്നാണ് മലയാള ശൈലി)

कर्त—ते समर्था: बाला: अलसान् युष्मान् मार्गेण धावत: अपश्यन् ।

कर्म—तै: समर्थै: बालै: अलसा: यूयं मार्गेण धावन्त: अदृश्यध्वम् ।

2 നിലവിളിക്കുന്ന എന്നെ വീണ്ടും ആ കള്ളന്മാർ വടികൊണ്ടടിച്ചു.

कर्त—उच्चै: आक्रोशन्तं मां ते चोरा: दण्डेन अताडयन् ।

कर्म—उच्चै: आक्रोशन् अहं तैः चोरै: दण्डेन अताड्ये ।

3 ആകാശത്തു് സൌമ്യനായ ചന്ദ്രൻ ശോഭിക്കുന്നു.

कर्त —आकाशे सौम्य: चन्द्र: शोभते ।

भावे—आकाशे सौम्येन चन्द्रेण शुभ्यते ।

4 മലയുടെ മുകളിൽ വലിയ മരങ്ങൾ നില്ക്കുന്നു.

कर्त—गिरे: उपरि उन्नता: वृक्षा: तिष्ठन्ति ।

भावे—गिरे: उपरि उन्नतै: वृक्षै: स्थीयते ।

5 നിങ്ങൾ രണ്ടു പുസ്തകം അവനു കൊടുക്കുമായിരിക്കും.

कर्त—यूयं पुस्तके तस्मै यच्छेत ।

कर्म—युष्माभि: पुस्तके तस्मै दीयेयाताम् ।

6 ഞാൻ അവരോടുകൂടെ അമ്പലത്തിലേയ്ക്കു പോയി.

कर्त—अहं तै: सह मन्दिरं अगच्छम् ।

कर्म—मया तैः सह मन्दिरं अगम्यत ।

7 ഞങ്ങൾ തണുത്ത വെള്ളം കുടിക്കില്ല,

कर्त—वयं शीतं जलं न पास्यामः ।

कर्म—अस्माभिः शीतं जलं न पास्यते ।

8 കാമധേനുവിന്റെ മകൾ നന്ദിനി ദിലീപനെ രക്ഷിച്ചു.

कर्त—कामधेनोः सुता नन्दिनी दिलीपं ररक्ष ।

कर्म—कामधेनोः सुतया नन्दिन्या दिलीपः ररक्षे ।

9 ഞങ്ങളുടെ വീടിന്റെ അടുത്തുള്ള മാവിൽ നിന്നു് രണ്ടു മാമ്പഴം വീണു.

कर्त—अस्माकं गृहस्य निकटस्थितात आम्रात् आम्रे अपततम् ।

भावे—अस्माकं गृहस्य निकटस्थितात् आम्रात् अम्राभ्यां अपत्यत ।

10 ഞങ്ങൾ കുറച്ചു പുസ്തകങ്ങൾ വായിക്കട്ടെ.

कर्त—वयं कतिचन पुस्तकानि पठेम ।

कर्म—अस्माभिः कतिचन पुस्तकानि पठ्येरन् ।

(മരങ്ങൾ പുംലിംഗവും അവയുടെ പഴങ്ങൾ നപുംസകലിംഗങ്ങളുമാണു്. पनसः പിലാവു്, पनसं ചക്ക आम्रः മാവു്, आम्रं മാങ്ങ.)

അഭ്യാസം

1 താഴെ കൊടുക്കുന്ന ക്രിയകൾ ഉപയോഗിച്ചു ഓരോ വാക്യമുണ്ടാക്കി അവയുടെ മാറ്റു പ്രയോഗങ്ങളെഴുതുക:

ഉദാ:-- दृश्येत । भक्तेन भगवान् दृश्येत । भक्तः भगवन्तं पश्येत ।

1 अपीयत 2 गम्यते 3 लिख्येत 4 दृश्येय 5 दीयते 6 पठ्यन्तां 7 ईक्ष्यध्वम् 8 भाष्यतां 9 नश्यते 10 अनभ्यत ।

II 6-ാം ദിവസത്തെ സംസ്കൃത തർജ്ജമയിലെ വാക്യങ്ങളുടെ പ്രയോഗം മാററി എഴുതുക. ഉദാ:- माता पिता च पुत्रेभ्यः अन्नं यच्छतः =माता पिता च पुत्रेभ्यः अन्नं दीयते ।

III താഴെ കൊടുക്കുന്ന അംഗക്രിയകൾ ഉപയോഗിച്ചു് വാക്യങ്ങളുണ്ടാക്കുക; ഉദാ:-भक्ष्य- एतेषु भक्ष्येषु फलेषु एकं दुष्टमस्ति । അല്ലെങ്കിൽ एतानि फलानि त्वया भक्ष्याणि ।

1 पेय । 2 गन्तव्य । 3 ईक्षित । 4 हतवत् । 5 भाषणीय । 6 पतित । 7 क्रीडितवत् । 8 याच्य । 9 वन्दितुम् । 10 पतित्वा ।

IV लोट् लिङ् എന്നിവയുടെ രണ്ടു പദത്തിലേയും രൂപങ്ങൾ മനഃപാഠമാക്കുക.

ദിവസം പന്ത്രണ്ട്

അടുത്ത ദിവസം മുതൽ കാവ്യപാഠം തുടങ്ങുകയായി. അതിനു മുമ്പ് അത്യാവശ്യം അറിയേണ്ട ചില പ്രയോഗങ്ങൾ കൂടി ഇവിടെ വിവരിക്കാം.

सन्नन्ताः

ഒരു ക്രിയ ചെയ്യാനാഗ്രഹിക്കുന്നു എന്നർത്ഥം കാണിക്കാൻ മിക്ക ഭാഷകളിലും ഒറ്റപ്പദം കാണുകയില്ല. സംസ്കൃതത്തിൽ അതിനൊറ്റപ്പദമുണ്ട്. ആഗ്രഹിക്കുക എന്നർത്ഥം സൂചിപ്പിക്കുവാൻ ധാതുവിനെ തുടർന്ന് स എന്നൊരു പ്രത്യയം ചേർക്കുന്നു.. ഇതു ചേർക്കുമ്പോൾ ലിട്ടിലെന്നപോലെ ധാതുവിന് അഭ്യാസകാര്യങ്ങളെല്ലാം വരും. അഭ്യാസത്തിൽ ഹ്രസ്വമായ अ കാരമുണ്ടെങ്കിൽ അതു് इ കാരമാകും. ചില ധാതുക്കളോട് स ചേർക്കുമ്പോൾ മറ്റു പല പ്രത്യയങ്ങളിലുമെന്നപോലെ മുമ്പ് इ കാരം വന്ന് इष എന്നാവും.

पठ् + स + ति, पठ् पठ् + इष + ति, प पठ् + इष + ति, पिपठ् + इष + ति, पिपठिषति = पठितुम् इच्छति = പഠിക്കാനാഗ്രഹിക്കുന്നു.

ज्ञा + स + ति, ज्ञा ज्ञा + स + ति, जाज्ञा + स + ति അഭ്യാസത്തിന് ഹ്രസ്വം വന്ന് जज्ञासति, പിന്നെ जिज्ञासति । पिपासति മുതലായവയുടെ പ്രക്രിയകളുമിതുപോലെത്തന്നെ.

स പ്രത്യയത്തിനുശേഷം आ എന്ന പ്രത്യയം ചേർത്താൽ അതിന്റെ നാമം കിട്ടും. അതു സ്ത്രീലിംഗമാകും.

पिपठिषा, जिज्ञासा, मुमुक्षा, पिपासा, विवक्षा, तितिक्षा ആദി.

स എന്ന പ്രത്യയം सु എന്നാക്കിയാൽ നാമവിശേഷണമാകും.

पिपठिषु, जिज्ञासु, पिपासु, मुमुक्षु, विवक्षु ആദി.

നാമവിശേഷണത്തിന്റെ അതേ അർത്ഥത്തിൽ മറ്റൊരു രൂപം കൂടി പ്രയോഗിക്കാറുണ്ട്. ज्ञातुम् गन्तुम् മുതലായ അംഗ ക്രിയകളുടെ അവസാനത്തെ അനുസ്വാരം നീക്കി തത്സ്ഥാനത്തു് काम എന്നു ചേർക്കുക. गन्तुकामः रामः । ज्ञातुकामा बालिका । — जिगमिषुः रामः । जिज्ञासुः बालिका എന്നുതന്നെ അർത്ഥം.

सन् എന്നാണിതിന്റെ പ്രത്യയം. सन् അന്തത്തിലുള്ളതുകൊണ്ടിത്തരം രൂപങ്ങൾ സന്നന്തങ്ങളായി, सन् എന്നതിൽ न् എന്ന അംശം ലോപിച്ച് स എന്നേ ചേർക്കാനുണ്ടാവൂ.

प्रयोजकक्रिया

''കുട്ടി കളിക്കുന്നു'' എന്നതിൽ കുട്ടിയുടെ കളിയിൽ മറ്റാരുടേയും

പ്രേരണയില്ല. ''അമ്മ കുട്ടിയെ കളിപ്പിക്കുന്നു'' എന്നതിലാകട്ടേ അഴുക്കു പോകുന്നതും ക്ഷീണം മാറുന്നതും കുട്ടിക്കുതന്നെയാണെങ്കിലും കളിയിൽ അമ്മയുടെ പ്രേരണയുള്ളതായിക്കാണാം. പ്രേരണാത്രൂപത്തിലുള്ള ഈ അർത്ഥവിശേഷമാണ് പ്രയോജകരൂപങ്ങളിൽ നിന്നു കിട്ടുന്നതു.

കേവലം	പ്രയോജകം
शिष्यः पाठं पठति ।	**आचार्यः शिष्यं पाठं पाठयति ।**
माता तुष्यति ।	**पुत्रः मातरं तोषयति ।**

കേവലധാതുക്കളെ പ്രയോജകങ്ങളാക്കി മാററാൻ **चोरयति** ഗണത്തിലെ ഗണചിഹ്നമായ **अय** എന്നു ചേർത്താൽ മതി. ഈ **अय** എന്നു ചേർക്കുമ്പോൾ **चोरयति** ഗണത്തിലെന്നപോലെ ധാതുവിനു താഴെ പറയുന്ന മാററങ്ങൾ വരുന്നതാണ്. **चोरयति** ഗണത്തിലെ ക്രിയാരൂപങ്ങൾക്ക് കേവലത്തിലും പ്രയോജകത്തിലും വ്യത്യാസമില്ല.

1 ധാതുവിന്റെ അന്ത്യസ്വരത്തിനു വൃദ്ധിവരും.

2. മിക്കധാതുക്കളുടേയും ഉപാന്ത്യമായ (അന്ത്യത്തിനു തൊട്ടു മുമ്പുള്ള) അകാരം ദീർഘിക്കും.

3. ഉപാന്ത്യമായ മററു സ്വരങ്ങൾക്കു ഗുണം വരും.

4. **आ** എന്നവസാനിക്കുന്ന ചില ധാതുക്കൾക്ക് അന്ത്യത്തിൽ **प्** എന്നോ **य्** എന്നോ ആഗമമായിവരും.

5. ചിലതിന്റെ **आ** കാരം ഹ്രസ്വമാകും.

6. **अय** അല്ലാതെ മററു ഗണചിഹ്നങ്ങളൊന്നും ചേർക്കരുതു്

7. ചില ധാതുക്കളിൽ ബ്രാക്കററിൽ കൊടുത്ത ആദേശരൂപങ്ങൾ പ്രയോജകത്തിൽ പ്രയോഗിക്കരുതു്

8. പ്രയോജകരൂപങ്ങൾക്ക് ആത്മനേപദപരസ്മൈപദഭേദം അത്ര കാര്യമാക്കാറില്ല.

	കേവലം	പ്രയോജകം		കേവലം	പ്രയോജകം
1	नी—नयति	नाययति		सृज्—सृजति	सर्जयति
	भू—भवति	भावयति	4)	पा—पाति	पापयति
	कृ—करोति	कारयति		या—याति	यापयति
2)	पठ्—पठति	पाठयति	5)	स्ना-स्नाति	स्नपयति
	नद्—नदति	नादयति		ग्लै—ग्लायति	ग्लपयति
	नम्—नमति	नमयति	6)	पुष्—पुष्णाति	पोषयति
	गम्—गच्छति	गमयति	7)	पा(पिब्)पिबति	पाययति
3)	छिद्—छिनत्ति	छेदयति	8)	जन्—जायते	जनयति

चोरयति ഗണത്തിലെ ധാതുക്കളോട്ട് **अय** പ്രത്യയം ചേത്താൽ കേവലാത്ഥവും പ്രയോജകാത്ഥവും കിട്ടും. മററു ഗണങ്ങളിലെ ധാതുക്കളോട്ട് അതേ പ്രത്യയം ചേത്താൽ പ്രയോജകാത്ഥം മാത്രമേ കിട്ടു എന്ന വ്യത്യാസം ഇവിടെ ശ്രദ്ധേയമാണ്,

കേ:---**माता कथां कथयति ।** പ്ര:---**पुत्रः माता कथां कथयति ।**

ഇവിടെ രണ്ടു ക്രിയാരൂപങ്ങൾക്കും വ്യത്യാസമില്ലല്ലോ.

ആദ്ധധാതുകരൂപങ്ങളിൽ **अय** എന്നതിൻെറ അന്ത്യം ലോപിച്ച് **अय्** എന്നേ ഉണ്ടാവൂ. **कथ्+अय्+इष्य+ ति = कथयिष्यति । कथयित्वा ।**

പ്രയോജകങ്ങളുടെ 'കമ്മണി, ഭാവേ' ക്രിയാരൂപങ്ങളിൽ **अय** പ്രത്യയം കാണില്ല. ധാതുവിന്ന് വരാവുന്ന സ്വരവികാരമെല്ലാം വരും. **नीयते क्रियते भूयते** കേവലം, **नाय्यते कार्यते भाव्यते** പ്രയോജകം. ഈ പ്രയോഗത്തിൽ മറെറാരു സംഗതി കൂടി ശ്രദ്ധിക്കേണ്ടതുണ്ട് കേവലവാക്യത്തിലെ കത്താവ് പ്രയോജകവാക്യത്തിൽ ദ്വിതീയയോ തൃതീയയോ വിഭക്തിയിൽ വരും. ഉദാഹരണങ്ങളിൽനിന്ന് ഇതു വ്യക്തമാണല്ലോ.

പ്രയോജകങ്ങളുടെ ലിട്ടിലെ രൂപങ്ങൾക്കു ചില വിശേഷങ്ങളുണ്ട്. ഒന്നിലധികം സ്വരങ്ങളുള്ള ധാതുക്കൾക്ക് പൊതുവിൽ അഭ്യാസകാര്യങ്ങൾ വരുന്നതല്ല. **अय्** പ്രത്യയം ചേൎന്നുകഴിഞ്ഞാൽ ധാതു ഒന്നിലധികം സ്വരമുള്ളതാകുമല്ലോ. ഇങ്ങനെയുള്ള സന്ദൎഭങ്ങളിൽ ലിട്ടിലെ രൂപമുണ്ടാക്കാൻ **आम्** എന്നൊരിടനില ചേത്തശേഷം **अस्, कृ, भू** എന്നീ ധാതുക്കളിലേതെങ്കിലുമൊന്നിൻെറ ലിട്ടിലെ രൂപമനുപ്രയോഗിക്കുകയാണ് പതിവ്.

हृ + अय् + आम् + आस् = हारयामास, हारयांचकार, हारयांबभूव ।

പര.	**पाठयामास**	**पाठयामासतुः**	**पाठयामासुः ।**
ആത്മ.	**लेखयांचक्रे**	**लेखयांचक्राते**	**लेखयांचक्रिरे ।**

चोरयतिगणത്തിൽ കേവലാത്ഥത്തിലുള്ള ലിട്ടിലെ രൂപവും ഇതുപോലെത്തന്നെയാണ്. **कथयामास** എന്നതിന് പറഞ്ഞു പറയിച്ചു എന്നു രണ്ടത്ഥവും കിട്ടും.

പ്രയോജകത്തിലെ **लुङ्** രൂപത്തിനല്പം വിശേഷമുണ്ട്. **अय** യുടെ സ്ഥാനത്ത് **अ** ചേത്താൽ മതി. ധാതുവിന്ന് ദ്വിത്വപ്രക്രിയകളെല്ലാം വരും. അഭ്യാസത്തിലെ അകാരം ഇകാരമാകും ഇ, ഉ എന്നിവ ദീൎഘിക്കും. **भावयति -अबीभवत् । दर्शयति -अदीदृशत् । अचूचुरत् ।**

अलीलिखत् । ഇത്തരം രൂപങ്ങൾ വളരെ വിരളമായേ കാണൂ. अभाषयत् अचोरयत् अदर्शयत् എന്നിങ്ങനെ ലങ്ങിലെ രൂപങ്ങൾക്കാണു് പ്രചാരം.

സപ്തമിയുടെ പ്രയോഗവിശേഷം

സപ്തമീവിഭക്തിക്കു് ഒരു സവിശേഷപ്രയോഗമുണ്ടു്. വിഭക്ത്യർത്ഥത്തിനു പുറമേ അംഗിക്രിയയുടെ (പൂർണ്ണക്രിയയുടെ) സമകാലികത്വം കാണിക്കാൻ കൂടി അതുപയോഗിക്കുന്നു. അപ്പോൾ അംഗവാക്യത്തിലെ കർത്താവും ക്രിയയും സപ്തമിയായി മാറും.

'ശിഷ്യൻ പഠിക്കുമ്പോൾ ആചാര്യൻ സന്തോഷിക്കുന്നു' എന്ന വാക്യത്തിൽ ശിഷ്യൻ പഠിക്കുമ്പോൾ എന്നതു് അംഗവാക്യമാണു്. ആചാര്യൻ സന്തോഷിക്കുന്നു എന്നതു് അംഗിവാക്യവും. ഇതിൽ അംഗവാക്യത്തിലെ ക്രിയയേയും കർത്താവിനേയും സപ്തമീവിഭക്തിയിലേയ്ക്കു കൊണ്ടുവരണം. ക്രിയയ്ക്കു സ്വതവേ വിഭക്തികളില്ലല്ലോ. വിഭക്തിചേർക്കേണ്ടിവന്നാൽ അതിനെ ഒന്നുകിൽ നാമമാക്കണം. അല്ലെങ്കിൽ വിശേഷണമാക്കണം. ഇവിടെ വിശേഷണരൂപമാണു് വേണ്ടതു്. ക്രിയയെ വിശേഷണമാക്കി മാററണമെങ്കിൽ വർത്തമാനകാലത്തിൽ अत्, मान എന്നും ഭൂതകാലത്തിൽ त, तवत എന്നും പ്രകാരാർത്ഥത്തിൽ य, तव्य, अनीय എന്നും പ്രത്യയങ്ങൾ ചേർക്കണമെന്നു് അംഗക്രിയകളെപ്പററി പറഞ്ഞ സന്ദർഭത്തിൽ വിവരിച്ചിട്ടുണ്ടല്ലോ. പ്രസ്തുത പ്രത്യയങ്ങൾ ചേർത്തശേഷം വിശേഷ്യത്തിന്റെ ലിംഗവചനമനുസരിച്ചു സപ്തമീ പ്രത്യയങ്ങൾ ചേർക്കുക. മേൽകാണിച്ച വാക്യത്തിലെ അംഗക്രിയയായ 'പഠിക്കുമ്പോൾ' എന്നതു് വർത്തമാനകാലത്തിലാക്കി മാററുമ്പോൾ पठ् + अत् = पठत् എന്നാവും. അതിനോടു് സപ്തമ്യേകവചനപ്രത്യയം ചേർത്തു് पठत् + इ = पठति എന്നു രൂപമുണ്ടാകുന്നു. അപ്പോൾ ശിഷ്യശബ്ദവും സപ്തമിയാകണമല്ലോ. അങ്ങനെ ആ വാക്യം സംസ്കൃതത്തിലാവുമ്പോൾ शिष्ये पठति आचार्यः तुष्यति എന്നായി മാറും. ഈ ആശയം തന്നെ यदा तदा എന്ന അവ്യയങ്ങളുപയോഗിച്ചും വ്യക്തമാക്കാം. यदा शिष्यः पठति तदा आचार्यः तुष्यति ।

ഇവിടെ രണ്ടുതരം പ്രയോഗങ്ങളിലും पठति എന്ന രൂപമുണ്ടു്. അവയിൽ ആദ്യത്തേതു് സപ്തമ്യന്തമായ വിശേഷണവും അവസാനത്തേതു് പൂർണ്ണക്രിയയുമാണെന്നോർക്കണം. ഒന്നു് पठ् + अत् + इ എന്നാണു്. മററതു് पठ् + अ + ति എന്നും. കൂടി ചേരുമ്പോൾ രൂപമൊന്നുതന്നെ. തിരിച്ചറിയേണ്ടതു് കർത്താവിൽ നിന്നാണു്. കർത്താവു് സപ്തമിയായാൽ ഇതും സപ്തമിയാണെന്നോർക്കണം. സപ്തമി ഏകവചനത്തിലേ ഈ സംശയം നേരിടുകയുമുള്ളു. यदा शिष्याः पठन्ति तदा

എന്നതു് **शिष्येषु पठत्सु** എന്നാകുന്നതു നോക്കുക, സപ്തമിയുടെ ഈ പ്രയോഗവിശേഷത്തിന്നു് ഭാവലക്ഷണസപ്തമി എന്നും സതിസപ്തമി എന്നും പറയും. **सति** എന്നതു് **सन् सन्तौ सन्तः** എന്ന **अस्** ധാതുവിന്റെ അംഗക്രിയയുടെ സപ്തമി ഏകവചനരൂപമാണു്. സപ്തമിക്കു് ഈ അത്ഥമാണിവിടെ എന്നു സൂചിപ്പിക്കാൻവേണ്ടി **सत्** എന്നതിന്റെ സപ്തമീ രൂപവും (**सति**) പ്രയോഗിക്കാറുണ്ടു്.

शिष्ये पठति सति आचार्यः अतुष्यत् ।

താഴെ കൊടുത്ത വാക്യങ്ങളിൽ നിന്നു സപ്തമീപ്രയോഗമുറപ്പിക്കുക.

१) **मयि गच्छति माता मां पश्यति=यदा अहं गच्छामि तदा माता मां पश्यति**
२) **वृक्षेषु पतितेषु बालाः अधावन्=यदा वृक्षाः अपतन् तदा बाला अधावन् ।**
३) **सीतायां गच्छन्त्यां पौराः व्यलपन्=यदा सीता अगच्छत् तदा पौराः व्यलपन्**
४) **रामलक्ष्मणयोः वनं गतवतोः दशरथः अम्रियत ।** } **=यदा रामलक्ष्मणौ वनं अगच्छतां तदा दशरथः अम्रियत ।**
५) **पुत्रे वर्धमाने पिता अतुष्यत । = यदा पुत्रः अवर्धत तदा पिता अतुष्यत् ।**

അംഗിക്രിയയ്ക്കു് പ്രാധാന്യമുള്ളതിനാൽ അംഗക്രിയയുടെ കാലത്തെ അത്ര ഗണിക്കാറില്ല. അംഗിക്രിയ ഭൂതമാണെങ്കിൽ അതിനു് സമകാലികമായി നടക്കുന്ന അംഗക്രിയ വത്തമാനത്തിൽപ്രയോഗിച്ചാലും ഭൂതകാലം തന്നെയായിരിക്കും. അഞ്ചാംവാക്യത്തിലെ **वर्ध-मान** എന്ന അംഗക്രിയ വത്തമാനകാലമാണെങ്കിലും **अतुष्यत्** എന്ന അംഗിക്രിയ ഭൂതമായതിനാൽ അതിനു് ഭൂതകാലാത്ഥമാണു് വന്നുചേരുന്നതു്. **यदा तदा** പ്രയോഗത്തിൽ **अवर्धत** എന്നു് ഭൂതകാലമായിരിക്കുന്നതു് ശ്രദ്ധിക്കുക.

अभूत तद्भावः

മുമ്പു് ഒരുവിധത്തിലല്ലായിരുന്നതു് ആ വിധത്തിലായിത്തീരുക എന്നാണു് അഭൂതതദ്ഭാവം എന്ന പദത്തിനത്ഥം. അഭൂതം = ഭവിക്കാത്തതു്. തദ്ഭാവം = അതായിത്തീരുക. ഈ അത്ഥത്തിൽ സംസ്കൃതത്തിലൊരു പ്രക്രിയയുണ്ടു്. സാമാന്യമായി നാമങ്ങളിൽനിന്നും വിശേഷണങ്ങളിൽനിന്നുമാണു് ഇത്തരം രൂപങ്ങളുണ്ടാക്കുക പതിവു്. പദങ്ങളുടെ അന്ത്യമായ അകാരം **ई** എന്നാക്കി **कृ, भू** എന്നീ ധാതുരൂപങ്ങളനുപ്രയോഗിക്കുകയാണു് ഈ പ്രക്രിയയുടെ സ്വഭാവം.

शरण എന്ന പദം. അതിന്റെ അന്ത്യമായ അകാരം **ई** എന്നാക്കി മാറ്റുന്നു. **शरणी** എന്നായി. അതിനു ശേഷം **करोति, भवति** എന്നിവയിലേതെങ്കിലുമൊരു പദമനുപ്രയോഗിക്കുന്നു. അങ്ങനെ **शरणीकरोति, शरणीभवति** എന്നുണ്ടാവുന്നു. മുമ്പു് ശരണമാക്കാത്തതിനെ (അവനെ, അവളെ) ശരണമാക്കിത്തീക്കുന്നു. **शरणीकरोति ।** മുമ്പു് ശരണ

മാവാത്തതു ശരണമായിത്തീരുന്നു. =शरणीभवति । ആദ്യത്തേതു സകർമ്മകം. മററതു് അകർമ്മകം. शरणीचकार, शरणीकरणम् മുതലായ മററു രൂപങ്ങളും കണ്ടു കൊൾക. शरणीकृत्य दासीभूय എന്നിങ്ങനെ ല്യബന്തരൂപങ്ങളേ ഇതിനുള്ളൂ. ക്ത്വാന്തരൂപമില്ല.

क्विबन्ताः

ധാതുവിനെ അതേ രൂപത്തിൽതന്നെ നാമമായുപയോഗിക്കാൻ क्विप् എന്നൊരു പ്രത്യയം വിധിക്കുന്നുണ്ട്. ലോകേ ആ പ്രത്യയത്തിൻെറ ഒരവശിഷ്ടവും ധാതുവിൽ കാണുകയില്ല. സന്താനഗോപാലത്തിലെ പ്രസവം പോലെ ആപ്രത്യയം കാണാൻ തന്നെ ഉണ്ടാവുകയില്ല.കുട്ടിയില്ലെങ്കിലും പ്രസവിച്ചു കഴിഞ്ഞാൽ സ്ത്രീയുടെ കന്യകാത്വം നഷ്ടപ്പെടും പോലെ क्विप् വിധിച്ചുകഴിഞ്ഞാൽ ധാതുവിൻെറ ധാതുത്വം നഷ്ടപ്പെടുന്നു. नयविद् എന്നതിൽ नय എന്നു നാമവും विद् എന്ന ധാതുവുമാണല്ലോ ഉള്ളതു്. ആ ധാതുവിന്നു് വെറും ധാത്വർത്ഥമായ 'അറിയുക' എന്ന അർത്ഥമല്ല ഉള്ളതു്. അറിയുന്നവൻ എന്ന വ്യക്തിബോധം കൂടി അതുണ്ടാക്കുന്നു. അതായതു് नयवेत्तृ, नयवेदिन् എന്ന പദങ്ങളെപ്പോലെത്തന്നെ ആ പ്രവൃത്തി ചെയ്യുന്ന വ്യക്തിയെ കൂടി ബോധിപ്പിക്കുന്നു. नयवेत्तृ. नयवेदिन्, नयविद् = നയമറിയുന്ന വ്യക്തി. ഈ പ്രത്യയം ചേർക്കുമ്പോൾ ഗുണവൃദ്ധികൾ വരുന്നതല്ല. ഹ്രസ്വമായ സ്വരത്തിലവസാനിക്കുന്ന ധാതുക്കൾക്ക താങ്ങായി त् എന്നൊരാഗമം വന്നുകാണും.

मर्मच्छिद्, सूक्ष्मदृक्, स्वयंभू, विश्वजित्, कर्मकृत् ।(जि. कृ)

ഇംഗ്ലീഷിൽ cook, keep മുതലായ ധാതുക്കൾക്കു് പാചകൻ, അവിഹിതബന്ധം പുലർത്തുന്ന സ്ത്രീ മുതലായി നാമങ്ങളുടെ അർത്ഥം കിട്ടുന്നുണ്ടല്ലോ. അതുപോലെയാണിത്തരം പദങ്ങൾ.

പാരിഭാഷികപദങ്ങൾ

സംസ്കൃതവൈയാകരണന്മാർ ഓരോ തരം പദങ്ങളെ ഓരോ പാരിഭാഷികപദങ്ങൾ കൊണ്ടാണു് വിളിച്ചു വരുന്നതു്. ആശയങ്ങൾ സംക്ഷേപിച്ചു പറയാൻ അവയെപ്പററിയുള്ള പരിജ്ഞാനമാവശ്യമാണു്. ആ പ്രകരണം ഇവിടെയൊന്നു ചുരുക്കിപ്പറയാം.

अजन्ताः, हलन्ताः

അച് അന്തത്തിലുള്ള പദം അജന്തം; ഹല് അന്തത്തിലുള്ള പദം ഹലന്തം. അച്=സ്വരം; ഹല്=വ്യഞ്ജനം അച്, ഹല് എന്നിങ്ങനെ സ്വരവ്യഞ്ജനങ്ങൾക്ക പര്യായപദങ്ങൾ വരാനുള്ള കാരണം വിശദമാക്കാം. പാണിനി അക്ഷരമാല രൂപവത്കരിച്ചിട്ടുള്ളതു താഴെ കാണുന്ന ക്രമത്തിലാണു്. അദ്ദേഹത്തിൻെറ പതിനാലു

സൂത്രങ്ങൾ തന്നെ ഇവിടെ പ്രദർശിപ്പിക്കാം.

अ इ उ ण्। ऋ ऌ क्। ए ओ ङ्। ऐ औ च्। ह य व र ट्। ल ण्। ञ म ङ ण न म्। झ भ ञ्। घ ढ ध ष्। ज ब ग ड द श्। ख फ छ ठ थ च ट त व्। क प य्। श ष स र्। ह ल्।

പാണിനിപ്രണീതമായ അഷ്ടാദ്ധ്യായിയിലെ പ്രത്യാഹാരസൌകര്യം പുരസ്കരിച്ചാണ് ഇങ്ങനെ അക്ഷരമാല അദ്ദേഹം ചേർത്തിണക്കിയിരിക്കുന്നതു്. പ്രത്യാഹാരമെന്നതു് സംക്ഷേപണസൌകര്യം പ്രമാണിച്ചു് ആ ദീർഘദർശി കണ്ടുപിടിച്ച ഒരുപായമാണ്. ഓരോ സൂത്രത്തിലേയും അവസാനത്തെ **ण्**, **क्** മുതലായ വർണ്ണങ്ങൾ കണക്കിൽ കൂട്ടുകയില്ല. അവ മുന്നിലുള്ള വർണ്ണങ്ങളെ ഉള്ളടക്കം ചെയ്വാനുപകരിക്കുന്നു. അതിന്റെ സമ്പ്രദായമിതാണ്;—

ആദ്യത്തെ സൂത്രത്തിന്റെ ആദിമവർണ്ണമായ **अ** എന്നും നാലാം സൂത്രത്തിന്റെ അന്ത്യവർണ്ണമായ **च** എന്നും ചേർത്തു് പറഞ്ഞാൽ **अच्** എന്നാവുമല്ലോ. അപ്പോൾ **अच्** എന്നതിൽ അതിനുള്ളിലുള്ള വർണ്ണങ്ങളെല്ലാമടങ്ങുന്നു. സൂത്രാന്തങ്ങളിലുള്ള വർണ്ണങ്ങളെ പരിഗണിക്കുകയുമില്ല. അങ്ങനെ **अच्** എന്നു പറഞ്ഞാൽ **अ इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ** എന്നിവയാണെന്നു വന്നു ചേരുന്നു. അവ സ്വരങ്ങളാണല്ലോ. അതുകൊണ്ടു് അച് സ്വരങ്ങളുടെ പര്യായമായിത്തീരുന്നു. **अच् + अन्त** എന്നതു് **अजन्त** എന്നാവുന്നതു് സന്ധികാര്യമാണ് അതുപോലെ അഞ്ചാം സൂത്രത്തിന്റെ ആദ്യം കാണുന്ന **ह** എന്ന വർണ്ണവും അന്ത്യസൂത്രത്തിലെ അന്ത്യവർണ്ണമായ **ल्** എന്നതും ചേർത്താൽ **हल्** എന്നു കിട്ടും. സൂത്രങ്ങളിലെ അന്ത്യവർണ്ണങ്ങളെല്ലാം നീക്കിയാൽ അവശേഷിക്കുന്ന വർണ്ണങ്ങൾ വ്യഞ്ജനങ്ങളാണെന്നു കാണാം. അങ്ങനെ **हल्** വ്യഞ്ജനങ്ങളുടെ പര്യായമായി, ഹലന്തം എന്നതിനു വ്യഞ്ജനാന്തമെന്നർത്ഥം അങ്ങനെ വന്നതാണ്.

പാണിനിയുടെ അക്ഷരമാലാക്രമം ഇങ്ങനെയാണ്. സ്വരങ്ങൾ മദ്ധ്യമങ്ങൾ (അന്തസ്ഥങ്ങൾ), അനുനാസികങ്ങൾ, ഘോഷങ്ങൾ, മൃദുക്കൾ, അതിഖരഖരങ്ങൾ, ഊഷ്മാക്കൾ ഇവയുടെ പ്രത്യാഹാരങ്ങൾ ക്രമത്തിൽ **अच्, यण्, ञम्, झष्, जश्, खय्, शर्** എന്നിവയാണ്. ഹകാരത്തിനു് എവിടെയും ഒരസാധാരണത്വമുണ്ടു്. അതാണതിനു രണ്ടിടത്തു് സ്ഥാനം കല്പിക്കേണ്ടി വന്നതു്.

बाल, कवि, सूनु, पितृ മുതലായ സ്വരത്തിലവസാനിക്കുന്ന ശബ്ദങ്ങൾ അജന്തങ്ങൾ. **दिश्, राजन्, करिन्, वाच्** മുതലായി വ്യഞ്ജനത്തിലവസാനിക്കുന്നവ ഹലന്തങ്ങളും.

इत् (ഇത്തു്)

പ്രയോഗദശയിൽ പരിഗണിക്കാത്തവയാണു് ഇത്തുക്കൾ. इत् എന്നതിന്റെ അർത്ഥം പോകുന്നതു എന്നാണു്. പ്രയോഗദശയിൽ കത്തിന്റെ കവർപോലെ വലിച്ചെറിയുന്നഅംശങ്ങളാണു് ഇത്തുക്കളെന്നർത്ഥം. അടയിൽ ഇലയ്ക്കുള്ള സ്ഥാനമേ അതിനുള്ളു अच् എന്നുപറഞ്ഞാൽ अ മുതൽ च् വരെയുള്ളതിനിടയ്ക്കുള്ള ण्, क्, ङ् എന്നിവയേയും च् എന്നതിനേയും കണക്കാക്കുന്നില്ല. അവ ഇത്തുക്കളാണു്.

तिङन्ताः सुबन्ताः

तिङ् അന്തത്തിലുള്ളതു് തിങന്തം. सुप् അന്തത്തിലുള്ളതു് സുബന്തം. तिङ् എന്നതു് പൂർണ്ണക്രിയാപ്രത്യയങ്ങളുടേയും सुप् എന്നതു് വിഭക്തിപ്രത്യയങ്ങളുടേയും പ്രത്യാഹാരമാണു് പാണിനി വിഭക്തിപ്രത്യയങ്ങളേയും പൂർണ്ണക്രിയാപ്രത്യയങ്ങളേയും വിധിക്കുന്നതിങ്ങനെയാണു.

വിഭക്തിപ്രത്യയങ്ങൾ

सु	औ	जस्
अम्	औट्	शस्
टा	भ्याम्	भिस्
ङे	भ्याम्	भ्यस्
ङसि	भ्याम्	भ्यस्
ङस	ओस्	आम्
ङि	ओस्	सुप्

പൂർണ്ണക്രിയാ പ്രത്യയങ്ങൾ

പരസ്മൈപദം	तिप्	तस्	झि
	सिप्	थस्	थ
	मिप्	वस्	मस्
ആത്മനേപദം	त	आताम्	झ
	थास्	आथाम्	ध्वम्
	इड्	वहि	महिङ्

ഇവയിൽ വിഭക്തിപ്രത്യയങ്ങളുടെ ആദ്യത്തെ सु എന്നതു് അവസാനത്തെ सुप् എന്നതിലെ प् എന്നതിനോടു് ചേർത്താൽ सुप् എന്നായല്ലോ. അതുകൊണ്ടു് सुप् എന്നതിൽ അതിനിടയ്ക്കുള്ള എല്ലാ പ്രത്യയങ്ങളും പെടും. ആദ്യം പഠിച്ച स, औ, अः മുതലായ വിഭക്തി പ്രത്യയങ്ങളും ഇവയും തമ്മിലൊന്നു താരതമ്യപ്പെടുത്തി നോക്കുക. ആദ്യത്തേതിൽ കാണാനില്ലാത്ത അംശങ്ങളെല്ലാം ഇത്തുകളാണു്. सु എന്നതിൽ उ ഇത്തു്; जस् എന്നതിൽ ज् ഇത്തു്. എന്നിങ്ങനെ കണ്ടുകൊൾക. तिङ् എന്നതും ഇതുപോലെത്തന്നെ പ്രത്യാഹാരമാണു് ആദ്യത്തെ പ്രത്യയമായ तिप् എന്നതിലെ ति യും അവസാനത്തെ महिङ् എന്നതിലെ ङ् ഉം ചേർത്താൽ तिङ् എന്നാവുമല്ലോ. അപ്പോൾ तिङ् എന്ന പ്രത്യാഹാരത്തിൽ അവയ്ക്കിടയ്ക്കുള്ള പ്രത്യയങ്ങളെല്ലാം പെടും. പൂർണ്ണക്രിയയാണെങ്കിൽ ഇവയിലേതെങ്കിലുമൊരു പ്രത്യയം ഉണ്ടാവാതിരിക്കില്ല. അതുകൊണ്ടവ തിങന്തങ്ങളാണു്. മുമ്പു പഠിച്ച ति, त, अन्ति മുതലായ പ്രത്യയങ്ങളുമായൊത്തുനോക്കി ഇത്തുകൾ കണ്ടുപിടിക്കുക.

त, तवत्, तुम् മുതലായി ഇതുവരെ പഠിച്ച **कृत्** പ്രത്യയങ്ങളെ ...ത്തുകാരം ചെത്തിക്കളഞ്ഞ നിലയിലാണ് അവിടെ പ്രദർശിപ്പിച്ചി ...ള്ളതു്. പാണിനി അവയെ **क्त, क्तवतु, तुमुन्** എന്നിങ്ങനെ മററു ചി ... വർണ്ണങ്ങളെക്കൂടി അവയോടു് ഘടിപ്പിച്ചാണ് വിധിച്ചിട്ടുള്ളതു്. ...തിന്റെ ഉദ്ദേശവും സമ്പ്രദായവുമൊന്നു പരിചയപ്പെടുത്താം. **कित्** ...എന്നാൽ കകാരം ഇത്തായ പ്രത്യയം എന്നർത്ഥം. കിത്തായപ്രത്യയ ...ങ്ങൾ ചേരുമ്പോൾ ധാതുക്കളുടെ സ്വരത്തിന്നു പൊതുവിൽ ഗുണവൃ ...ദ്ധികൾ വരില്ല. ചിലേടത്തു് അന്തസ്ഥങ്ങൾ അവയുടെ സ്വരങ്ങളാ ...യി മാറുകയും ചെയ്യും. ആ നിലയ്ക്കു **क्त** പ്രത്യയം ചേരുന്ന **नी कृ** മുത ...ലായ ധാതുക്കളുടെ സ്വരങ്ങൾക്കു വികാരമൊന്നും വരാനവകാശമി ...ല്ലല്ലോ. അതിനാൽ **नीतम् कृतम्** മുതലായവയിൽ സ്വരവികാരമില്ല. നേരെ മറിച്ചു് **तुमुन्** എന്നൊരു പ്രത്യയം. **उन्** എന്ന ഇത്തു് പോ യാൽ ബാക്കി **तुम्** എന്ന അംശമേ ബാക്കിയുണ്ടാവൂ. അതു കിത്തല്ല. അതിനാൽ **नेतुम् कर्तुम्** എന്നിങ്ങനെ ഗുണം വരുന്നു. **वच् + क्त = उक्त** **वस् + क्त्वा = उषित्वा** എന്നിവ സ്വരങ്ങളായി മാറുന്നതിനുദാഹരണം.

സംസ്കൃതവൈയാകരണന്മാർ ഇത്തരം കൃദന്ത പദങ്ങളെ क्तान्ताः, क्तवत्वन्ताः तुमुन्नन्त, क्त्वान्ताः (यात, यातवत्, यातुम्, यात्वा) എന്നിങ്ങ നെയാണ് പേരിട്ടിരിക്കുന്നതു്. താഴെ കാണുന്ന പട്ടികയിൽ നി ന്നു് ഈ സംഗതി വ്യക്തമാകാം.

പേര്	പ്രത്യയം	ഇത്തു്	ശിഷ്ടം	രൂപം	അർത്ഥം
क्तान्ताः	क्त	क्	त	हृत	ഹരിക്കപ്പെട്ട-
क्तवत्वन्ताः	क्तवतु	क्, उ	तवत्	हृतवत्	ഹരിച്ച
क्त्वान्ताः	क्त्वा	क्	त्वा	हृत्वा	ഹരിച്ചിട്ടു്
क्तिन्नन्ताः	क्तिन्	क्, न्	ति	(सं) हृति	സംഹരിക്കുക
णिन्यन्ताः	णिनिः	ण्, इ	इन्	हारिन्	ഹരിക്കുന്ന
ल्यबन्ताः	ल्यप्	ल्, प्	य	विहृत्य	വിഹരിച്ചിട്ടു്
तुमुन्नन्ताः	तुमुन्	उन्	तुम्	हर्तुम्	ഹരിക്കുവാൻ
शत्रन्ताः	शतृ	श्, ऋ	अत्	हरत्	ഹരിക്കുന്ന
शानजन्ताः	शानच्	श्, च्	आन	ह्रियमाण	ഹരിക്കപ്പെടുന്ന
तृजन्ताः	तृच्	च्	तृ	हर्तृ	ഹരിക്കുന്ന
ण्वुलन्ताः	ण्वुल्	ण्, ल्	वु (अक)	हारक	ഹരിക്കുന്നവൻ
क्वस्वन्ताः	क्वसु	क्, उ	वस्	जह्रिवस्	ഹരിച്ച
सन्नन्ताः	सन्	न्	सा	जिहीर्षा	ഹരിക്കാനാഗ്രഹം

അഭ്യാസം

1 താഴെ കാണുന്ന പദങ്ങളുടെ ധാതുവും പ്രത്യയവും വേർതിരിക്കുക

൧) पिपठिषति ൨) दिदृक्षु ൩) चिकीर्षा ൪) जिगमिषति

൫) विवक्षा ൬) आज्ञापयति ൭) प्रावेशयत् ൮) अवर्षयत्

2 താഴെ എഴുതുന്ന വാക്യങ്ങളിലെ ക്രിയകളെ സന്നന്തങ്ങളാക്കി മാററുക: ഉദാ.-- अहं पातुमिच्छामि=अहं पिपासामि ।

1 बला: गन्तुमिच्छन्ति । 2 अहं जलं पातुमिच्छामि । 3 त्वं किं वक्तुमिच्छसि । 4 ते पठितुं न इच्छन्ति । 5 पितरौ भोक्तुं इच्छतः । 6 वयं ज्ञातुमिच्छामः ।

3 കേവലക്രിയകളെ പ്രയോജകങ്ങളാക്കി മാററുക:

ഉദാ:--धेनवः काननेषु चरन्ति । गोपाः धेनूः काननेषु चारयन्ति ।

1 पुत्रः छत्रं धरति । 2 मेघः वर्षति । 3 शिष्याः आचार्यम् नमन्ति । 4 वृक्षाः पतन्ति । 5 वयं खादामः । 6 मृगः तृणं चरन्ति ।

4 സംസ്കൃതരൂപങ്ങളെഴുതുക: ഉദാ;_ഭസ്മമായിത്തീൻ=भस्मीबभूव

1. സഹോദരനായിത്തീൻ. 2. സമത്ഥനാക്കിത്തീക്കുന്നു.
3. ബാഷ്പമാക്കിത്തീക്കൽ. 4. ചിത്രമാക്കിത്തീക്കുന്നു.
5. വിശദമാക്കിത്തീത്തു. 6. ശുചിയായിത്തീരുന്നു.

5 തജ്ജമ ചെയ്യുക:

കുട്ടികൾ കളിക്കാനാഗ്രഹിക്കുമ്പോൾ മഴ പെയ്യാൻ തുടങ്ങി. അദ്ധ്യാപകൻ പഠിപ്പിക്കുമ്പോൾ വിദ്യാത്ഥികൾ നിശബ്ദരാ യിരുന്നു. സീത കാട്ടിലേയ്ക്കു പുറപ്പെടാനാഗ്രഹിച്ചപ്പോൾ അമ്മ മാർ കരഞ്ഞു. ആചാര്യൻ ശിഷ്യനെ എഴുതിക്കുമ്പോൾ ശിഷ്യ ൻ എഴുന്നേൽക്കാനാഗ്രഹിച്ചു. കൂടുതൽ ഭക്ഷിക്കാനാഗ്രഹിക്കുന്ന തു കൊണ്ടു് ആളുകൾ അവനവനെത്തന്നെ നശിപ്പിക്കുന്നു. സ ന്ധ്യയ്ക്കു പെൺകുട്ടി വിളക്കു കൊളുത്തുമ്പോൾ ഇരുട്ടു് ഇല്ലാതാ കുന്നു. മൂഢന്മാർ എപ്പോഴും ദു:ഖിക്കുന്നു. അതുകൊണ്ടു് ജീവിതം അന്ധകാരമാക്കി ത്തീക്കുന്നു. ഉത്തരരാമചരിതം, വായിക്കുന്ന ജനങ്ങളുടെ കണ്ണുകളെ കടലാക്കിത്തീക്കുന്നു. ചളിയാക്കിത്തീ ക്കപ്പെട്ട വയലുകളിൽ കർഷകർ കൃഷിചെയ്യുന്നു.

6 പത്താം ദിവസത്തിലെ തകാരാന്തം (पठत्) നകാരാന്തം राजन्, धनिन् എന്നീ ശബ്ദങ്ങൾ മന:പാഠമാക്കുക.

7 पठत् धनवत् എന്നിവയുടെ മൂന്നുലിംഗങ്ങളിലേയും രൂപങ്ങളെ ഴുതുക.

ദിവസം പതിമൂന്ന്

ഇന്നുവരെ നാം മരുഭൂമിയിലൂടെയാണ് സഞ്ചരിച്ചത്. വല്ലാതെ തളർന്നുപോയി. ദാഹിച്ചു വരണ്ടിരിക്കുന്നു. എവിടെയും നിയമങ്ങളുടെ കൊടും ചൂടുതന്നെ. നാമിതാ ഇപ്പോൾ ഒരു പൂങ്കാവിലേയ്ക്ക് പ്രവേശിക്കുകയാണ്. ഇവിടെ നമുക്ക് വിശ്രമിക്കാം. എല്ലാവരും കൂടെയില്ലേ?

'ഉണ്ട്', ഗുരുനാഥാ ഞങ്ങളെല്ലാം കൂടെയുണ്ട്.

ഗുരുവും ശിഷ്യരും പൂന്തോട്ടത്തിലെത്തി. ഒരു കുളക്കരയിൽ പന്തലിച്ചു നില്ക്കുന്ന പാലമരത്തണലിൽ അവർ കിടന്നു. അല്പനേരത്തിനുള്ളിൽ ഗുരുജി ആനന്ദത്തിൽ മതിമറന്ന് താനറിയാതെതന്നെ ഒരു പദ്യമാലപിച്ചു.

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।
दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥

ശിഷ്യരെല്ലാം പിടഞ്ഞെണീററു. "ഇതെന്താണ് ഗുരോ, എന്തൊരു മധുരം! ഈ പാട്ട് അവിടേയ്ക്കു എവിടെനിന്നു കിട്ടി?"

"വത്സരേ! ഇത് രഘുവംശം നാലാം സർഗ്ഗത്തിലെ ആദ്യത്തെ ശ്ലോകമാണ്. കാവ്യഭാഷയുമായി പരിചയപ്പെടാൻ നാമിതാണ് തിരഞ്ഞെടുത്തിട്ടുള്ളത്. കാരണമിതാണ്. പഠിച്ച നിയമങ്ങൾ ഉദാഹരിച്ചുറപ്പിക്കാം. വിശേഷനിയമങ്ങളുമായി പരിചയപ്പെടാം. പുറമേ നമുക്ക് രഘുവിന്റെ സൈന്യത്തോടൊപ്പം ഒരു ഭാരതപര്യടനവും നടത്താം.

रघुवंशे चतुर्थः सर्गः ।

प्रसंगावतरणम् —

अथाध्ययनार्थं रघुवंशमहाकाव्यात् चतुर्थः सर्गः उद्ध्रियते । अस्याध्ययनात् पूर्वमेव सर्गस्यास्य कथावतरणमावश्यकं खलु * तदत्र क्रियते ।

सूर्यवंशे पुरा दिलीपो नाम कश्चिद् राजा आसीत् । तस्य सुदक्षिणा नाम पत्नी च आसीत् । तौ दम्पती यथाकालं सन्ततिं न अलभेताम् । तदा तौ कुलगुरोः वसिष्ठस्य आश्रमं अयाताम् । वसिष्ठः तौ अनुजग्राह । तस्य मुनेः निर्देशात् दिलीपः नन्दिनीं नाम धेनुं परिचचार । तस्याः धेनोः प्रसादात् सुदक्षिणा गर्भमधारयत् । तयोः दम्पत्योः रघुः नाम पुत्रः अजायत । यदा

---

* खलु किल हि *തുടങ്ങിയ അവ്യയങ്ങൾ 'അല്ലോ' എന്ന അർത്ഥത്തിൽ പ്രയോഗിച്ചു കാണും. വാക്യഭംഗിക്കു വേണ്ടിയും ചേർക്കാറുണ്ട്.*

युवा अभवत् तदा दिलीपः स्वपुत्राय राज्यं दत्वा वानप्रस्थमाश्रमं स्वीचकार । पितुः राज्ये लब्धे सति स रघुः प्रथमत एव दिग्जयाय प्रतिष्ठासते स्म * । राज्यलाभानन्तरं रघुणा कृतः दिग्विजय एव अत्र चतुर्थे सर्गे वर्ण्यते ।

कविपरिचयः—

अस्य महाकाव्यस्य कर्ता महाकविः कालिदासः इति प्रसिद्धमेव । स क्रिस्तोः पश्चात् द्वितीये शतके अवर्तत इति पंडिताः वदन्ति । शाकुन्तलं विक्रमोर्वशीयं मालविकाग्निमित्रं इति त्रीणि नाटकानि रघुवंशं कुमारसंभवं मेघसंदेशः इति त्रीणि काव्यानि च तेन विरचितानि इति ज्ञायते ।

1 स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ
दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥

സന്ധ്യാസമയത്തു് സൂര്യൻ സമർപ്പിച്ച തേജസ്സു് കൈക്കൊണ്ട അഗ്നി പൂർവ്വാധികം പ്രകാശിക്കാറുണ്ടല്ലോ. അതു പോലെ ദിലീപൻ കൊടുത്ത രാജ്യം ഏറ്റെടുത്തു് രഘു കൂടുതൽ ശോഭിച്ചു. ഇതാണീ പദ്യത്തിന്റെ സാരം. ഇതു് ഈ പദ്യത്തിൽ നിന്നെങ്ങനെ കിട്ടുമെന്നു നോക്കാം.

പദ്യത്തിൽ നിന്നു് അതിന്റെ അർത്ഥമെടുക്കുവാനുള്ള പ്രക്രിയകൾ താഴെ വിവരിക്കാം.

1 पदच्छेदः ।

ആദ്യമായി പദ്യത്തിലുള്ള പദങ്ങൾ വേർതിരിക്കുക. ഈ പ്രക്രിയക്കു പദച്ഛേദമെന്നു പറയും. ഇംഗ്ലീഷിലും ഹിന്ദിയിലും പദച്ഛേദത്തിന്റെ പ്രശ്നമില്ല. ആ രണ്ടു ഭാഷയിലും പദങ്ങൾ കൂട്ടിച്ചേർത്തെഴുതാറില്ല. സംസ്കൃതത്തിലും മലയാളത്തിലും കാണുന്ന രീതി ഇതല്ല. അവയിൽ സന്ധികൊണ്ടു് പദങ്ങൾക്കു് പല വൈരൂപ്യവും വരും.

यशोधरा उठ अवश अधीरा എന്ന ഹിന്ദിയിലെ വരി സംസ്കൃതത്തിലാകുമ്പോൾ यशोधरोठवशाधीरा എന്നായി മാറും.

ഇനിയില്ലിഹവാസമെന്നരക്ഷ-
ന്നൊരിവക്കാരവലംബമിജ്ജഗത്തിൽ.

ഇതിലെ പദങ്ങളെല്ലാം പരസ്പരം കൂടിക്കുഴഞ്ഞു കിടക്കുകയാണു്. അവയുടെ ചേരുവ എവിടെയെല്ലാമാണെന്നു് പദസന്നിവേ

* വർത്തമാന ക്രിയാകളോടുകൂടി स्म എന്ന അവ്യയം പ്രയോഗിച്ചാൽ ഭൂതകാലാർത്ഥംകിട്ടും हसति स्म=अहसत् । प्रतिष्ठासते स्म =प्रातिष्ठासत । പുറപ്പെടാനാഗ്രഹിച്ചു.

ംകൊണ്ടറിയാനാവില്ല. പക്ഷേ പദങ്ങൾകേട്ടുകേട്ടുതഴക്കമുള്ളതുകൊണ്ടും അത്ഥം ആകമൊത്തം പെട്ടെന്നു മനസ്സിലാകുന്നതുകൊണ്ടും 'ഇനി ഇല്ല ഇഹവാസം എന്നു് ഉരസ്സുന്നൊരു ഇവക്കു് ആരു് അവലംബം ഈ ജഗത്തിൽ' എന്നിങ്ങനെ പദങ്ങൾ അനായസേന വേർപെട്ടുവരുന്നതായിക്കാണാം. സംസ്കൃതത്തിൽ അതത്ര എളുപ്പമല്ല. അതിൽ പദവിഘടനത്തിന്നു് മനഃപൂവ്വം പ്രയത്നം തന്നെവേണം. പദനിഷ്പത്തിയെപ്പററിയും രൂപവ്യത്യാസത്തെപ്പററിയും ഒരുവിധം പിടിയുണ്ടെങ്കിലേ ആ പ്രയത്നം ഫലപ്രദമാവുകയുമുള്ളു. അങ്ങനെ ആദ്യമാദ്യം മനഃപൂർവ്വം ചെയ്യുന്ന പ്രയത്നം ക്രമേണ ലഘൂഭവിച്ചു് അനായസമായിത്തീരുന്നതോടെ പദച്ഛേദപ്രക്രിയ അപ്രധാനമായിത്തീരുകയും ചെയ്യും.

സന്ധി കാരണമാണല്ലോ പദങ്ങൾതമ്മിൽ കൂടിചേരുന്നതു്. സന്ധികാര്യങ്ങളൊന്നും വരാത്ത പദങ്ങൾ വേറിട്ടുതന്നെ കാണാം. പ്രസ്തുത പദ്യത്തിൽ മൂന്നിടത്തു മാത്രമേ സന്ധികാര്യങ്ങൾവരുന്നുള്ളു. അവ ഇങ്ങനെ വിഘടിക്കുന്നു.

सः + राज्यम् । प्रतिपद्य+अधिकं । सवित्रा + इव ।

2 **पदपरिज्ञानम् ।**

പദ പരിജ്ഞാനം ഏറിയ കൂറും പദത്തിൻെറ മൂലഘടകം കണ്ടുപിടിച്ചാൽ കിട്ടുന്നതാണു്. പദങ്ങളധികവും ധാതുവിൽ നിന്നുരുത്തിരിഞ്ഞുവരുന്നവയാവും. അവയുടെ ആദിമാംശങ്ങളായ ഉപസർഗ്ഗങ്ങളും അന്തിമാംശങ്ങളായ പ്രത്യയങ്ങളും വേർപിരിച്ചാൽ മിക്കവാറും അത്ഥം കിട്ടും. കിട്ടാത്തവയുണ്ടെങ്കിൽ അഭിജ്ഞരിൽ നിന്നോ നിഘണ്ടുവിൽ നിന്നോ വ്യഖ്യാനങ്ങളിൽ നിന്നോ മനസ്സിലാക്കണം. സന്ദർഭംകൊണ്ടും ഏറെക്കുറെ വ്യക്തമാകും.

दा + त=दत्त നൽകപ്പെട്ടു. **प्रति + पद् +य=प्रतिपद्य** ലഭിച്ചിട്ടു്. **भा+अ=बभौ(लिट् प. प्र. ए)** ശോഭിച്ചു. **नी+धा+त=निहित** അപ്പിക്കപ്പെട്ടു. **सवितृ**=സൂര്യൻ. **हुताशन**=അഗ്നി. **गुरुः** പിതാവു്. ഗുരു എന്ന പദം തൻെറ വളച്ചസ്സുപകരിച്ച ജ്ഞാനവയോവൃദ്ധന്മാക്കു പൊതുവിലുള്ള പര്യായമായിരുന്നു. അച്ഛൻ എന്നഅത്ഥത്തിൽ പിതാവു്, ജനകൻ മുതലായി പല പദങ്ങളും പ്രചാരത്തിൽ വന്നതോടെ അറിവു നല്കി വളത്തുന്ന അദ്ധ്യാപകനിൽ മാത്രം ആ പദം തങ്ങിനില്ക്കുയാണിപ്പോൾ.

3. **अन्वयः ।**

അന്വയശബ്ദത്തിനു കൂട്ടിയോജിപ്പിക്കുകയെന്നത്ഥം. സംസ്കൃതപദ്യങ്ങളിൽ അത്ഥബോധത്തിന്നു് അന്വയം അതിപ്രധാനമാ

യൊരു ഘടകമാണ്. കാരണം, ഗദ്യത്തിലെന്നപോലെ പദ്യത്തിൽ കർത്താവ്, കർമ്മം, ക്രിയ എന്നിങ്ങനെ ക്രമമനുസരിച്ചു കാണുകയില്ല. പദ്യത്തിൽ പദങ്ങളെല്ലാം അവിടവിടെയായി ക്രമം തെററി ചിതറിക്കിടക്കുന്നുണ്ടാവാം അതിനാൽ യോജിപ്പനുസരിച്ച് പദങ്ങളെപെറുക്കിയെടുത്ത് കൂട്ടിച്ചേർത്ത് വാക്യമുണ്ടാക്കണം. ഇതാണ് അന്വയ പ്രക്രിയ. മലയാളത്തിലും ഈ അന്വയ ബോധം പല പദ്യ ളിലും ആവശ്യമായിവരും.

'' വനമുല്ലയിൽനിന്നു വായുവിൻ
ഗതിയിൽ പ്പാറിവരുന്ന പൂക്കൾ പോൽ
ഘനവേണി വഹിച്ചുകുന്തലിൽ
പതിയും തൈജസകീടപംക്തിയെ''

ഈ പദ്യത്തിലെ അർത്ഥബോധത്തിനു് അതിൽ ചിതറികിടക്കുന്ന പദങ്ങളെ, ഘനവേണി(സീത) വായുവിൻ ഗതിയിൽ വനമുല്ലയിൽനിന്നു പാറിവരുന്ന പൂക്കൾ പോൽ കുന്തലിൽ പതിയും തൈജസകീടപംക്തിയെ വഹിച്ചു എന്നിങ്ങനെ പെറുക്കി നിരത്തണമല്ലോ.

എങ്കിലും മലയാളത്തിൽ പദ്യത്തിലെ പദസന്നിവേശത്തിനു ചില ക്രമങ്ങളെല്ലാമുണ്ട്. വിശേഷണവിശേഷ്യങ്ങളുടെ ക്രമം അങ്ങനെ തെററിച്ചു കാണാറില്ല 'പാറിവരുന്ന പൂക്കൾ' എന്നല്ലാതെ 'പൂക്കൾ പാറിവരുന്ന' എന്ന് പ്രയോഗിച്ചു കാണാറില്ല. സംസ്കൃതത്തിലാണെങ്കിൽ **सुमानि नीतानि समीरणेन** എന്നോ മറേറാ ഒരു ക്രമവുമില്ലാതെ പ്രയോഗിക്കാൻ ഒരു മടിയുമില്ല. അങ്ങനെ പ്രയോഗിച്ചാലാണ് സംസ്കൃതഭാഷയിലന്തസ്സും.

ഒരു പദ്യത്തിൽ എല്ലാ പദങ്ങളുടേയുമർത്ഥമറിഞ്ഞെന്നു വരാം. പക്ഷേ എന്താണവയുൾക്കൊള്ളുന്ന ആശയമെന്ന് പെട്ടെന്നു മനസ്സിലാക്കാൻ വിഷമമായിരിക്കും. അതിനു കാരണം ഈ പദഘടനയുടെ സങ്കീർണ്ണതയാണ്.

'രചിച്ച വായിച്ചിട്ടുണ്ട് കുട്ടിക്കാലത്ത് കാളിദാസൻ ശാകുന്തളം ഞാൻ' എന്നതിലെ എല്ലാ പദങ്ങളുടേയുമർത്ഥം നമുക്കറിയാം. പക്ഷേ, എന്താണാപദങ്ങളുൾക്കൊള്ളുന്ന ആശയമെന്ന് ഒരു പിടിയും കിട്ടുന്നില്ല. അതേ പദങ്ങൾതന്നെ ബന്ധമനുസരിച്ച് പെറുക്കിയെടുത്തു യോജിപ്പിച്ചാൽ 'കാളിദാസൻ രചിച്ച ശാകുന്തളം ഞാൻ കുട്ടിക്കാലത്തു വായിച്ചിട്ടുണ്ട്' എന്നായി. അപ്പോൾ ആശയത്തിനൊരു കുഴപ്പവുമില്ലതാനും. ഇതാണന്വയരീതി. അതിനാൽ സംസ്കൃതപദ്യങ്ങളെ സംബന്ധിച്ചിടത്തോളം അന്വയം അതിപ്രധാനമാണ്. അന്വയിക്കുവാൻ- കൂട്ടിയോജിപ്പിക്കാൻ- സംസ്കൃതത്തിലവലംബിക്കുന്ന ഒരു രീതിയുണ്ട്. വിവരിക്കാം.

ആദ്യമായി പദ്യത്തിലെ പൂൎണ്ണക്രിയ കണ്ടുപിടിക്കുക. അതു വിഷമമെങ്കിൽ പദ്യത്തിൽ പ്രഥമാന്തമായ പദം കണ്ടുപിടിക്കുക. അതിനു പററുന്ന ഒരു ക്രിയാരൂപമതിലെവിടെയെങ്കിലുമുണ്ടായിരിക്കും. അവതമ്മിൽ യോജിപ്പിച്ചാൽ ഒരാശയം കിട്ടും. പിന്നെ പ്രഥമാന്തപദങ്ങളോടു് ചേരാവുന്ന വിശേഷണ പദങ്ങൾ വല്ലതുമുണ്ടെങ്കിൽ ചേൎക്കുക. യോജിച്ചുവരുന്നതു കാണാം. പിന്നീടു് ഷഷ്ഠീവിഭക്തിയിലല്ലാത്ത പദങ്ങൾ ഓരോന്നായി ക്രിയയോടു് ചേൎത്തുവരുക. അതിനുശേഷം പൂൎണ്ണക്രിയയെ വിശേഷിപ്പിക്കുന്ന ക്രിയകൾ (ക്ത്വാന്തം, ല്യബന്തം, തുമുന്നന്തം) വല്ലതുമുണ്ടെങ്കിൽ അവയും പൂൎണ്ണക്രിയയോടു ചേൎക്കുക. അൎത്ഥം യോജിച്ചുവരുന്നതുകാണാം. പിന്നെയും അംഗക്രിയയിൽ ചേരുന്ന പദങ്ങളുണ്ടാവാം. അവയേയും ചേൎക്കുക. പ്രഥമാന്തം പൂൎണ്ണക്രിയയോടും ഷഷ്ഠ്യന്തം നാമങ്ങളോടും മാത്രമേ ചേരുള്ളു.

ഇങ്ങനെ മൂന്നുതരം പ്രക്രിയകൾ പദ്യത്തിന്റെ അൎത്ഥബോധത്തിനത്യന്താപേക്ഷിതമാണു്. മലയാളത്തിലും ഈ മൂന്നു പ്രക്രിയയും നടക്കുന്നുണ്ടു്. പക്ഷേ ചിരപരിചയം കൊണ്ടു് അതൊന്നുമറിയില്ലെന്നു മാത്രം.

ഇനി പ്രകൃതപദ്യത്തിലെ പദങ്ങൾ അന്വയരീതിയിൽ വാക്യമാക്കി മാററാൻ ശ്രമിക്കുക

बभौ എന്ന പദമാണു് ഈ പദ്യത്തിലെ പൂൎണ്ണക്രിയ. അതു് പ്രഥമപുരുഷൻ ഏകവചനരൂപമാണു്. അതിനു പററുന്നൊരു കൎത്താവു വേണം. **सः** എന്നതുപററുമല്ലോ **सः बभौ ।** അദ്ദേഹം ശോഭിച്ചു എന്നൎത്ഥമായി. **अधिकं** എന്നതു ക്രിയയെ വിശേഷിപ്പിക്കുന്നു. അതിനാൽ **सः अधिकं बभौ** എന്നായി വാക്യം. ശോഭിച്ചു എന്നതു് അകൎമ്മകമാകയാൽ കൎമ്മം തേടേണ്ടതില്ല. പിന്നെ, ക്രിയയിൽ നേരിട്ടു ചേരുന്ന അംഗക്രിയയുണ്ടോ എന്നു നോക്കുക. **प्रतिपद्य** എന്നതു് അകൎമ്മകമാണല്ലോ. അതിനൊരു കൎമ്മമാവശ്യമാണു്. **राज्यं** എന്നതു് പററുന്ന പദമാണു്. അതിന്റെ വിശേഷണമായി **दत्तं** എന്നതു് ചേരുമല്ലോ. ദാനംചെയ്യപ്പെട്ട എന്നാണതിനൎത്ഥം. അപ്പോൾ ആരാൽ എന്നൊരു ചോദ്യമുയരുന്നു. പാകത്തിനു് **गुरुणा** എന്നൊരു പദം അവിടെയുണ്ടുതാനും. അപ്പോൾ എല്ലാം കൂടി **स गुरुणा दत्तं राज्यं प्रतिपद्य अधिकं बभौ** എന്നായി. അവസാനത്തെ വരിയിൽ **इव** എന്നൊരു

പദമുണ്ട്. അതവ്യയമാണ്. പോലെ എന്നർത്ഥം. അതു ചേർത്താൽ 'പോലെ ശോഭിച്ചു' എന്നായി. അപ്പോഴം എന്തുപോലെ എന്നചോദ്യം വരും. അടുത്തുതന്നെ **हुताशन** എന്ന പദമുണ്ട്. **हुताशनः इव** അഗ്നിപോലേ എന്നർത്ഥം. **प्रतिपद्य** എന്ന പദം ഈ വാക്യത്തിലേയ്ക്കുമെടുക്കണം. അപ്പോഴം എന്തു ലഭിച്ചിട്ട് എന്നചോദ്യം വരാം. **तेजः** എന്നതതിലേയ്ക്കിണങ്ങും **तेजः प्रतिपद्य हुताशनः इव बभौ ।** **निहितं** എന്ന പദം **तेजः** എന്നതിനോടുചേരും. എപ്പോഴം **निहितं** എന്ന ചോദ്യത്തിന്ന് **दिनान्ते निहितं** എന്നുത്തരം കിട്ടുന്നു. ആരാൽ നിഹിതം? **सवित्रा निहितम्** । അങ്ങനെ എല്ലാ പദവുമന്വയിച്ച് ഇങ്ങനെയൊരു വാക്യമുണ്ടാകുന്നു.

सवित्रा दिनान्ते निहितं तेजः प्रतिपद्य हुताशनः इव, सः (रघुः) गुरुणा दत्तं राज्यं प्रतिपद्य अधिकं बभौ । ഇതാണന്വയം.

പദാനുപദം ഇങ്ങനെ അർത്ഥം പറയാം. സവിതാവിനാൽ ദിനാന്തത്തിൽ നിഹിതമായ തേജസ്സിനെ ലഭിച്ചിട്ട് ഹുതാശനനെന്നപോലെ അദ്ദേഹം(രഘു)ഗുരുവിനാൽ ദത്തമായ രാജ്യത്തെ ലഭിച്ചിട്ട് കൂടുതൽ ശോഭിച്ചു. സാരം ആദ്യം പറഞ്ഞിട്ടുണ്ടല്ലോ.

വ്യാകരണ വിശേഷങ്ങൾ:—

दत्त (दा+त) ക്തപ്രത്യയാന്തരൂപം. **क्त क्तवतु क्त्वा क्तिन्** ഈ നാലു പ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുമ്പോൾ ധാതുക്കൾക്കുവരുന്ന വികാരങ്ങൾ ഒരേ വിധമായിരിക്കും. ഈ പ്രത്യയങ്ങളെ ഇനിമേൽ, നിർദ്ദേശിക്കുന്നതു് **कित्** എന്ന പദം കൊണ്ടായിരിക്കും. **कित्** (**क्** ഇത്തായപ്രത്യയം) ചേരുമ്പോൾ **दा** ധാതു **दत्** എന്നായിമാറും. **दा+त, दत्+त=दत्त दत्तवत् दत्त्वा । निहित, नि+धा+त । कित्** ചേരുമ്പോൾ **धा** ധാതു **हि** എന്നായി മാറും. **निधानं, निहितं । परिधानं, परिहित । समाधानं, समाहित संधानं, संहिता । बभौ—भा, लिट् पर, प्र, पु, ए व ।** **आ** കാരത്തിലവസാനിക്കുന്ന ധാതുക്കളുടെ ലിട് പര. പ്ര. ഏ രൂപം ഇങ്ങനെയാണ്. **बभौ बभतुः बभुः । ययौ ययतुः ययुः । तस्थौ, ददौ, पपौ** ആദി.

हुतं=ഹോമിക്കപ്പെട്ട വസ്തു. **अशनं**=ഭക്ഷണം. ഹോമിക്കപ്പെട്ട വസ്തു ഭക്ഷണമായതിനാൽ അഗ്നിക്ക് **हुताशनः** എന്നു പേർ വന്നു. ഹോമദ്രവ്യങ്ങൾ അഗ്നിയിൽ ദഹിക്കുമല്ലോ.

राजन्+य । अन् ലോപിച്ച് **रा+य=राज्यं** നപുംസകം. തദ്ധിത

പ്രത്യയാന്തം. **सौरं तेजः सायं अग्निं संक्रमते** (സൂര്യതേജസ്സ് സന്ധ്യക്കു് അഗ്നിയിലേക്കു സംക്രമിക്കുന്നു) എന്ന ശ്രുതിവാക്യമാണ് ഈ ഉപമക്കടിസ്ഥാനം.

2. **दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।**
पूर्वम् प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥

സാരം: ദിലീപനുശേഷം രഘു സിംഹാസനാരൂഢനായെന്നു കേട്ടു് മുമ്പു രാജാക്കന്മാരുടെ ഹൃദയത്തിൽ പുകഞ്ഞുകൊണ്ടിരുന്ന അഗ്നി ആളിക്കത്തിയതുപോലെയായി.

हृदये+अग्निः+इव+उत्थितः=हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥

निशम्य=കേട്ടിട്ടു്. **प्रतिष्ठित** = പ്രതിഷ്ഠിക്കപ്പെട്ട. **प्रधूमितं** = വല്ലാതെ പുകഞ്ഞിരുന്ന.

उत्थितः इव= ആളിക്കത്തിയോ എന്നു തോന്നും. എന്തു? **अग्निः** ज अग्निः उत्थितः इव । തീ ആളിക്കത്തിയോഎന്നുതോന്നും. **पूर्वम् प्रधूमित** എന്നതു് **अग्निः** എന്നതിനോടു് ചേർത്തു് **पूर्वम् प्रधूमितः अग्निः उत्थितः इव** എന്നാക്കുക. **उत्थितः** എന്നതിലേക്കു് **राज्ञां हृदये** എന്നതു ചേർത്താൽ രാജക്കന്മാരുടെ ഹൃദയത്തിൽ ആളിക്കത്തിയ എന്നു കിട്ടും. പൂർവ്വാർദ്ധത്തിൽ **निशम्य** എന്നൊരു പദമുണ്ടു്. അതു പൂർണ്ണക്രിയയുടെ വിശേഷണമായ അംഗക്രിയയാണു്; കേട്ടിട്ടു് എന്നർത്ഥം. അതിന്റെ കർമ്മമെന്ന നിലക്കു് **तं** എന്നും അതിന്റെ വിശേഷണമെന്ന നിലക്കു് **प्रतिष्ठितं** എന്നും ചേർക്കാം. **प्रतिष्ठितं** എന്ന അംഗക്രിയയിൽ **राज्ये** എന്നും **दिलीपानन्तरं** എന്നും ചേർക്കുക. അപ്പോൾ **दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितं तं निशम्य राज्ञां हृदये पूर्वम् प्रधूमितः अग्निः उत्थितः इव** എന്ന വാക്യരൂപം കിട്ടുന്നു.

ദിലീപനുശേഷം രാജ്യത്തിൽ പ്രതിഷ്ഠിതനായ അദ്ദേഹത്തെ (പററി) കേട്ടിട്ടു് രാജാക്കന്മാരുടെ ഹൃദയത്തിൽ മുമ്പു് പ്രധൂമിതമായ അഗ്നി ഉത്ഥിതമായപോലെയായി.

प्रति+स्था+त, प्रति स्थि त,प्रतिष्ठित ; കിത് പ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുമ്പോൾ **स्था** ധാതുവിന്റെ ആകാരം ഇകാരമാകും. **स्थित स्थिति** । **प्रति** ചേരുമ്പോൾ **कविषु** എന്നിടത്തെപോലെ സകാരം ഷകാരമായി. ഷകാരസംസർഗ്ഗത്തിൽ **थ** മൂർദ്ധന്യമായ **ठ** ആയി മാറി.

प्रधूमित । ധാതുക്കളെ നാമവിശേഷണങ്ങളാക്കി മാററുവാൻ **इत** എന്നൊരു പ്രത്യയമുപയോഗിക്കാറുണ്ടല്ലോ. **लिखितपठित** എന്നിങ്ങനെ.

ചില നാമങ്ങളെ മറെറാരു നാമത്തിൻെറ വിശേഷണമാക്കി മാററുവാനും इत എന്ന പ്രത്യയംതന്നെ ഉപയോഗിക്കും. നാമങ്ങളിൽ നിന്നു വരുന്ന പ്രത്യയമായതിനാൽ ഇതു് തദ്ധിതപ്രത്യയങ്ങളിൽ പെട്ടുവെന്നേ ഉള്ളു. सुगन्ध+ इत सुगन्धित। पुलक+ इत पुलकित। സുഗന്ധിതമായ വസ്ത്രം. പുളകിതമായ ഗാത്രം അതു പോലെ प्रधूमित പ്രധൂമമുണ്ടായ (ഉള്ള.) प्रधूमः = ധാരാളം പുക. प्रतिष्ठित എന്ന പദത്തിൻെറ അൎത്ഥം ഈ വിധത്തിലുമാകാം. प्रतिष्ठा+इत പ്രതിഷ്ഠയുണ്ടായ.
उद्+स्थित=उत्थित। ദകാരം ലോപിച്ചതു വിശേഷം.

ഈ പദ്യത്തിൽ ഒരു പ്രയോഗവിശേഷമെടുത്തു പറയേണ്ടതുണ്ടു്. ഇതിൽ പൂൎണ്ണക്രിയ എവിടെ? പൂൎണ്ണക്രിയയില്ലാതെ എങ്ങനെയൊരു വാക്യമാവും? उत्थितः എന്നതു് ഭൂതകാലത്തിലുള്ള നാമാംഗക്രിയയാണല്ലോ. അംഗക്രിയ പൂൎണ്ണമാവുകയില്ലല്ലോ. ഈ സംശയം ഇങ്ങനെ പരിഹരിക്കാം. സംസ്കൃതത്തിലും ഹിന്ദിയിലും ഇംഗ്ലീഷിലും ഇത്തരം പ്രയോഗങ്ങൾ സുലഭമാണു്.

"क्या तुम घर जाते?" 'जी हां, मैं जाता'

ഈ രണ്ടു വാക്യങ്ങളിലും जाते हो, जाता हूं എന്ന പൂൎണ്ണക്രിയാരൂപം പ്രയോഗിച്ചിട്ടില്ലല്ലോ. എങ്കിലും അവിടെ ഉള്ളതുപോലെ തോന്നുന്നു.

School closed; Books sold here; Sanskrit study made easy എന്നീ വാക്യങ്ങളിൽ അപൂൎണ്ണക്രിയകൾ (Past participles) മാത്രമേ കാണാനുള്ളു. പക്ഷേ School is closed; Books are sold here; Sanskrit study is made easy എന്നെല്ലാം പൂൎണ്ണക്രിയകളുള്ള നിലയ്ക്കാണു് അൎത്ഥം തോന്നുന്നതു്.

അതുപോലെ സംസ്കൃതത്തിലും ഇംഗ്ലീഷിലെ പാൎട്ടിസിപ്പിളിനു തുല്യമായ അംഗക്രിയകളേ ചില ദിക്കിൽ പ്രയോഗിച്ചുകാണുന്നുള്ളു- എങ്കിലും അവിടെയെല്ലാം സന്ദർഭമനുസരിച്ചു് अस्ति, आसीत्, भविष्यति മുതലായി अस् ധാതുവിൻെറ രൂപങ്ങൾ പ്രയോഗിക്കേണ്ടതാണു്. അങ്ങനെ उत्थितः എന്ന പദത്തിനു് उत्थितः आसीत् എന്നൎത്ഥം പറയണം. उत्थितः आसीत् എന്നതിനും उदतिष्ठत् എന്ന പൂൎണ്ണക്രിയയ്ക്കും അൎത്ഥമൊന്നുതന്നെ. अग्निः उत्थितः आसीत्=अग्निः उदतिष्ठत्। रामः गतः आसीत्= रामः अगच्छत्।

അന്തരശബ്ദത്തിന്നു് ഇട, വ്യത്യാസം തുടങ്ങി പല അൎത്ഥങ്ങളുമുണ്ടു്. ഇവിടെ ഇട(വിടവു്) എന്നൎത്ഥം. അന്തരമില്ലാതെ അനന്തരം, ദീലി

പന്ന് അനന്തരം രഘു രാജ്യം ഭരിച്ചു എന്നിടത്തു് ദിലീപന്റെ ഭരണത്തിനും രഘുവിന്റെ ഭരണത്തിനും മദ്ധ്യേ ഇട(വിടവു്) ഉണ്ടായിരുന്നില്ലെന്നാണല്ലോ അൎത്ഥമാകുന്നതു്. അങ്ങനെ അനന്തരം എന്നതിന്നു് വിടവില്ലാതെ (തുടൎച്ചയായി) എന്നൎത്ഥം കിട്ടുന്നു. അനന്തരവൻ എന്ന പദത്തിന്നു് തുടൎച്ചക്കാരൻ എന്നാണൎത്ഥം.

അഭ്യാസം

1 പദങ്ങൾ പരിചയപ്പെടുത്തുക. (ഉദാ— राज्ये അകാരാന്തം, നപും. സപ്ത. ഏക...)

1 अग्निः, 2 सः, 3 गुरुणा, 4 प्रतिपद्य, 5 तेजः, 6 सविता ।

2 ഘടകങ്ങൾ വേൎതിരിക്കുക (ഉദാ—निहित=नि+धा+त ।)

1 निशम्य, 2 प्रतिष्ठित, 3 राज्ञां, 4 उत्थितः, 5 प्रतिपद्य, 6 दत्तम् ।

3 പദങ്ങൾ വേൎതിരിക്കുക.

1 हृदयेऽग्निरिवोत्थितः । 2 प्रधूमितो राज्ञां
3 प्रतिपद्याधिकं । 4 सवितेव । 5 दिनान्ते ।

4 പ്രസംഗാവതരണം മുഴവനും മലയാളത്തിലേയ്ക്കു തൎജ്ജമചെയ്യുക.

5 സംസ്കൃതത്തിലേയ്ക്കു തൎജ്ജമചെയ്യുക.

ദിലീപൻ രാജ്യം മകനിൽ സമൎപ്പിച്ചു് വാനപ്രസ്ഥാശ്രമം സ്വീകരിച്ചു കാട്ടിലേയ്ക്കു പോയി. അദ്ദേഹത്തിന്റെ കൂടെ സഹധൎമ്മിണിയായ സുദക്ഷിണയുമുണ്ടായിരുന്നു. അവർ കാട്ടിലേയ്ക്കു പോയപ്പോൾ രഘു മഹാരാജാവായി. അപ്പോൾ അദ്ദേഹം പൂൎവ്വാധികം ശോഭിച്ചു. സൂൎയ്യനസ്തമിക്കുമ്പോൾ ദീപനാളംപോലെ. രഘു മഹാരാജാവായപ്പോൾ സാമന്തരാജക്കന്മാൎക്കു് ഭയം വൎദ്ധിച്ചു. ദിലീപൻ രാജാവായിരുന്നിടത്തോളം കാലം അവരുടെ ഹൃദയത്തിൽ ഭയം പുകഞ്ഞിരുന്നു. ഇപ്പോൾ അതു് ആളിക്കത്തി. (ज्वाल=ജ്വലിച്ചു. सं+अर्प् =സമൎപ്പിക്കുക. अस्त+गम्=അസ്തമിക്കുക.)

കുറിപ്പുകൾ

---

1) यावत् तावत् । കാലം അളവു് മുതലായ അൎത്ഥം കാണിക്കാൻ यावत् तावत् എന്ന സംബന്ധസൎവ്വനാമങ്ങൾ(Relative Pronouns)

ഉപയോഗിക്കുന്നു. കാലാൎത്ഥം കാണിക്കുമ്പോൾ അവ്യയമാണു്. അളവു് കാണിക്കുമ്പോൾ നാമവിശേഷണവുമാണു്.

കാലം--यावत् नद्यां जलं स्यात् तावत् वयं अस्यामेव स्नातुं इच्छामः ।
यावत् त्वं मम सुहृद् वर्तेथाः तावदहं तव उपकर्ता भवेयं ।
അളവു്--यावन्तं आहारं माता यच्छति तावन्तं अहं भक्षयामि ।
तव यावती श्रद्धा पठने अस्ति तावती श्रद्धा मम नास्ति ।

2) ക്രിയാവിശേഷണങ്ങൾ എല്ലാം അവ്യയമായിരിക്കും. **स्नात्वा स्नातुं** മുതലായവ ക്രിയാവിശേഷണങ്ങളായ അംഗക്രിയകളാണു്. അവ്യയങ്ങൾക്കു് ലിംഗവചനവിഭക്തിഭേദമില്ല. അതുകൊണ്ടു് അവറ്റക്കു് മററു പദങ്ങളെപ്പോലെ രൂപഭേദങ്ങൾ വരുന്നതല്ല. വ്യയം (വ്യത്യയം അഥവാ വ്യത്യാസം) ഇല്ലാത്തതു് അവ്യയം. അതുകൊണ്ടു് **प्रतिपद्य अधिकं** മുതലായ പദങ്ങൾ അവ്യയങ്ങളെന്നു് പറഞ്ഞാൽ മതി. **राम स्नात्वा अगच्छत् । अहं स्नात्वा अगच्छम् ।** ഈ വാക്യങ്ങളിൽ പൂൎണ്ണക്രിയക്കു് മാററം വരുംപോലെ **स्नात्वा** എന്നതിനു മാററം വരുന്നില്ലല്ലോ. **स्नातुं** മുതലായ രൂപങ്ങളും ഇതുപോലെത്തന്നെ. അതുകൊണ്ടവ അവ്യയങ്ങൾ.

ഭൂതകാലത്തിലും പ്രകാരാൎത്ഥത്തിലുമുള്ള അംഗക്രിയകൾ നാമങ്ങൾക്കു മുമ്പു പ്രയോഗിച്ചാൽ വിശേഷണമാണു്. നാമത്തെ തുടൎന്നു വന്നാൽ പൂൎണ്ണക്രിയയുടെ ഫലം ചെയ്യും. **लब्धं पुस्तकम्**=ലഭിച്ച പുസ്ത
...स्तकं लब्धम्=പുസ്തകം കിട്ടി.

...न् सखि अहन् എന്ന മൂന്നു പദം സമാസത്തിൽ അവസാ
...ി വരുമ്പോൾ അകാരാന്തങ്ങളാകും. **महाराजः महारा**
...**हम् ।** മഹാരാജാവു് എന്നു മലയാളത്തിൽ
...ിൽ മഹാരാജഃ എന്നേ പറയൂ.

...നപുംസകലിംഗശബ്ദങ്ങളുടെ **स**
...ുക. അകാരാന്തപുംല്ലിം

...ദിവസം മനഃ

ദിവസം പതിനാല്

*ह्यः पठितयोः श्लोकयोः संक्षेपोऽत्र क्रियते ।

दिलीपो राज्यं रघवे अयच्छत् । ततः स वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृत्य सुदक्षिणया सहितः वनं गतः । तदा तावत्पर्यन्तं यः युवराजः अवर्तत स रघुः महाराजपदमारुरोह । अन्ये सर्वेऽपि राजानः एतां वार्ताम् आकर्णयन् । दिलीपमरणकाले तेषां हृदये भयं धूमरूपं आसीत् । यदा रघुः महाराजः अभवत् तदा तादृशं भयं सहसैव अज्वलदिव । दिलीपमरणकाले नृपाणां हृदये भयमस्पष्टमनुज्वलं चासीत् । तदेव भयं रघोः भरणकाले स्पष्टं जज्वालेति भावः ।

अथ तस्य रघोरभ्युदये प्रजाः आबालवृद्धं समतुष्यन् इत्यनन्तरेण पद्येन वर्णयति ।

3 पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्क्तयः ।
नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥

മഴയില്ലാതെ വരളുന്ന കാലങ്ങളിൽ രാജാക്കന്മാർ യാഗം നടത്താറുണ്ട്. അതുകൊണ്ട് ഇന്ദ്രൻ പ്രസാദിച്ച് മഴ പെയ്യിക്കുമെന്നാണ് ജനങ്ങളുടെ വിശ്വാസം. യാഗാരംഭത്തിൽ ഒരു കൊടിമരം നാട്ടാറുണ്ട്. വളരെ പ്രതീക്ഷകളോടെയാണ് ഇടകലുയർത്തിയ കണ്ണുകളോടെ ജനങ്ങൾ ആ കൊടിമരം നോക്കിക്കാണുക പതിവ്. അതുപോലെ രഘുവിന്റെ ഉത്കർഷത്തെ പ്രത്യാശിച്ചുകൊണ്ട് ആ രാജ്യത്തിൽ കുട്ടികളും കുഞ്ഞുങ്ങളുമടക്കം പ്രജകൾ ആഹ്ലാദിച്ചു.

पुरुहूतध्वजस्य= ദേവേന്ദ്രനുവേണ്ടി നാട്ടിയ കൊടിമരത്തിന്റെ. **पुरुहूतः**=ദേവേന്ദ്രൻ. **ध्वजः**=കൊടിമരം. **उन्नयनपङ्क्तयः**=ഉയർത്തിപ്പിടിച്ച നേത്രങ്ങളോടുകൂടിയ. (इ. स्त्री. प्र. ब. । उद्+नयन+पङ्क्ति नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः =പുതിയ ഉയർച്ച കാണുന്നവർ. (ई स्त्री प्र ब । नव+ अभि +उद्+स्थान+दर्शिनी) **ननन्दुः**=സന്തോഷിച്ചു. (लिट्. पर. प्र. ब.) **सप्रजाः**=സന്താനങ്ങളോടുകൂടിയ.

ननन्दुः ലിട്ട് പരസ്മൈപദം പ്രഥമപുരുഷൻ ബഹുവചനമാണ്. അതിനു പറയുന്ന കർത്താവാണ് **प्रजाः** എന്നതു്. **उन्नयनपङ्क्तयः नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः सप्रजाः** എന്നിവ **प्रजाः** എന്നതിന്റെ വിശേഷണങ്ങളാകുമല്ലോ.

---

*ह्यः *ഇന്നലെ* श्वः *നാളെ*. अद्य *ഇന്ന്*. परश्वः *മറ്റന്നാൾ* अपरेद्युः अन्येद्युः, *പിറ്റന്നാൾ*.

पुरुहूतध्वजस्य इव तस्य എന്നിവ **नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः** എന്നതിലേയ്ക്കും ചേരും.

अन्वयः—पुरुहूतध्वजस्य इव तस्य नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः उन्नयनपंक्तयः प्रजाः सप्रजाः ननन्दुः ।

പുരുഹൂതധ്വജത്തിന്റെ എന്നപോലെ അദ്ദേഹത്തിന്റെ നവാഭ്യുത്ഥാനദർശിനികളും ഉന്നയനപംക്തികളുമായ പ്രജകൾ സപ്രജകളായി സന്തോഷിച്ചു.

पुरुहूतध्वजस्य उन्नयनपंक्तयः नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः എന്നീ പദങ്ങളുടെ ഘടനയെപ്പററി ചില സംഗതികൾ അറിഞ്ഞിരിക്കേണ്ടതുണ്ട്. അവ സമസ്തപദങ്ങളാണ്. അത്തരം പദങ്ങളുടെ ഘടനവിഘടന സമ്പ്രദായം വിവരിക്കാം.

അനയുടെ കൊമ്പ് എന്നു പറയുന്നതിനേക്കാൾ ഇണക്കവും ഒതുക്കവും ആനക്കൊമ്പ് എന്നുപറയുന്നതാണല്ലോ. കല്ലുകൊണ്ടുള്ള മതിൽ എന്നതിനേക്കാൾ കന്മതിലിനാണൊതുക്കം. ഇങ്ങനെ ഒതുക്കത്തിനുവേണ്ടി പദങ്ങൾ ഇണക്കിച്ചേർത്തു പറയുന്നതിനു സമാസമെന്നു പറയും. സമാസത്തിൽ ആദ്യത്തെ പദത്തിനു പൂർവ്വപദമെന്നും അവസാനത്തെ പദത്തിന് ഉത്തര പദമെന്നും പേർ. പൂർവ്വോത്തര പദങ്ങളുടെ അർത്ഥത്തിനുള്ള പ്രാധാന്യാപ്രാധാന്യങ്ങളേ പ്രമാണിച്ച് സമാസം പൊതുവിൽ അവ്യയീഭാവൻ, തത്പുരുഷൻ, ദ്വന്ദ്വൻ, ബഹുവ്രീഹി എന്നിങ്ങനെ നാലായി തരം തിരിയുന്നു. സമാസത്തിന്റെ വിപരീതമാണ് വ്യാസം. സമാസിക്കുക = കൂട്ടിച്ചേർക്കുക. വ്യസിക്കുക=വേർതിരിക്കുക ആനക്കൊമ്പ് എന്നതു സമസ്തപദം. ആനയുടെ കൊമ്പ് എന്നത് വ്യസ്തപദങ്ങൾ. ഒരു സമസ്തപദത്തെ വ്യസ്തപദങ്ങളാക്കിപ്പറയുന്ന പ്രക്രിയയ്ക്കു വിഗ്രഹമെന്നുപറയും.

പദങ്ങളുടെ പ്രാധാന്യാപ്രാധാന്യങ്ങളെപ്പററിയും ചില സംഗതികളറിഞ്ഞിരിക്കണം. സമാസത്തിലായാലും വിഗ്രഹത്തിലായാലും, വിശേഷണപദം അപ്രധാനവും വിശേഷ്യപദം പ്രധാനവുമായിരിക്കും. വലിയ വീട് എന്നതിൽ വലിയ വിശേഷണവും വീട് വിശേഷ്യവുമാണ്. വല്ലാതെ കുഴങ്ങി എന്നതിൽ 'വല്ലാതെ' വിശേഷണവും 'കുഴങ്ങി' വിശേഷ്യവും.

ഒരു സമുദായത്തിൽനിന്നും ഒരംശത്തെ മാത്രം വേർതിരിച്ചെടുക്കാനുദ്ബോധിപ്പിക്കുന്ന പദമാണ് വിശേഷണം. കറുത്ത പശു എന്നു പറഞ്ഞാൽ പലനിറത്തിലുള്ള പശുക്കളിൽനിന്നു ആ നിറമു

ള്ള പശുവിനെ വേർതിരിച്ചറിയുന്നു. ആ അറിവു നൽകുന്ന പദം കറുത്ത എന്നതാണ്. അതുകൊണ്ടതു വിശേഷണമായി. അതുപോലെ കൊമ്പ് എന്നുമാത്രം പറഞ്ഞാൽ പലതരം കൊമ്പിനേയും തോന്നിക്കുന്നു. ആനക്കൊമ്പെന്ന പദത്തിൽ ആന എന്ന പദം കൊമ്പുകളുടെ സമുദായത്തിൽ നിന്നു് ആ പ്രത്യേകതയുള്ള കൊമ്പിനെ വേർതിരിക്കയാണല്ലോ ചെയ്യുന്നതു്. ആ നിലയ്ക്കു് ആന എന്ന പദം സ്വതവേ നാമമാണെങ്കിലും വിശേഷണത്തിന്റെ പ്രവൃത്തിയാണു് ചെയ്യുന്നതു്

വിശേഷണം അപ്രധാനവും വിശേഷ്യം പ്രധാനവുമാണെന്നു താഴെ കാണുന്ന വാക്യങ്ങളിൽനിന്നു വ്യക്തമാകും.

''ചെറിയ കുട്ടികൾ ഉറക്കെ വായിക്കുന്നു.''

ഈ വാക്യത്തിൽ 'ചെറിയ' 'ഉറക്കെ' എന്നിവ വിശേഷണങ്ങളാണല്ലോ. അതിൽ 'കുട്ടികൾ വായിക്കുന്നു' എന്ന വിശേഷ്യങ്ങൾക്കു വിശേഷണങ്ങളുടെ സഹായമില്ലാതെ സ്വതന്ത്രമായി നില്ക്കാൻ കഴിയും. അതു പോലെയല്ല വിശേഷണങ്ങൾ. അവയ്ക്കു് വിശേഷ്യങ്ങളുടെ സഹായമില്ലാതെ സ്വതന്ത്രമായി നില്ക്കാൻ കഴിയില്ല.

'ചെറിയ ഉറക്കെ വായിക്കുന്നു' എന്നോ 'ചെറിയ കുട്ടികൾ ഉറക്കെ' എന്നോ പറഞ്ഞാൽ ആ വാക്യം പൂർണ്ണമല്ല. ആ വിശേഷണങ്ങൾക്കു് വിശേഷ്യങ്ങളുടെ സഹായമില്ലാതെ നില്ക്കാൻ കഴിവില്ലായ്കയാണതിനു കാരണം. അപ്പോൾ അസ്വതന്ത്രങ്ങളായ വിശേഷണങ്ങൾ അപ്രധാനങ്ങളും സ്വതന്ത്രങ്ങളായ വിശേഷ്യങ്ങൾ പ്രധാനങ്ങളുമാണെന്നു് വന്നു ചേരുന്നു. അതുകൊണ്ടു് 'ആനക്കൊമ്പിൽ', നാമമാണെങ്കിലും വിശേഷണമായ പൂർവ്വപദം അപ്രധാനവും വിശേഷ്യമായ ഉത്തര പദം പ്രധാനവുമായി. അതാണു് ഉത്തരപദപ്രധാനം തത്പുരുഷൻ എന്നു പറയാറുള്ളതു്. സമാസങ്ങൾ ഓരോന്നായി വിവരിക്കാം.

अव्ययीभावः । (पूर्वपदप्रधानः) പൂർവ്വപദപ്രധാനമാണു് അവ്യയീഭാവൻ.

സമാസിച്ചുകഴിഞ്ഞാൽ അതവ്യയമായിത്തീരും. അതാണവ്യയീഭാവൻ, അവ്യയത്തിനു വിഭക്തിലിംഗാദിരൂപവ്യത്യാസങ്ങളൊന്നും വരുന്നതല്ലല്ലോ. അവ്യയീഭാവസമാസത്തിൽ വരുന്ന പദം ക്രിയയെ വിശേഷിപ്പിക്കുന്നതുമാകും. അപ്പോൾ അവ്യയം സ്വതവേ അപ്രധാനമാകുമല്ലോ. പിന്നെ അതിനെങ്ങനെ പൂർവ്വപദപ്രാധാന്യം വരുന്നു? പറയാം. അവ്യയമാണെങ്കിലും അതുരണ്ടംശങ്ങൾ കൂടിച്ചേർന്നതാണല്ലോ. അതിൽവെച്ചു് താരതമ്യേന പ്രാധാന്യമേതിനെന്നു നോക്കുക. അപ്പോൾ പൂർവ്വപദത്തിനാണു് പ്രാധാന്യമെന്നു കാണാം.

'കുട്ടികൾ പ്രതിദിനം അമ്പലത്തിൽ പോകുന്നു, എന്നതിൽ പ്രതിദിനം പോകുന്നു എന്ന പദങ്ങൾ എങ്ങനെ ചേരുന്നു എന്നു നോക്കുക. പോകുന്നു എന്ന ക്രിയയിൽ നേരിട്ടു ചേരുന്നതു് പ്രതിദിനത്തിലെ പ്രതി എന്നാണല്ലോ. പിന്നെ പ്രതി എന്നതിലേയ്ക്കു ചേരുന്നതാണു് ദിനമെന്നതു്. ദിന പ്രതി പോകുന്നു എന്നിങ്ങനെ ആ പദങ്ങൾ ഉത്തരോത്തരം വിശേഷ്യങ്ങളും പ്രധാനങ്ങളുമാണു്. യഥാപൂർവ്വം വിശേഷണങ്ങളും അപ്രധാനങ്ങളുമാണു്, അപ്പോൾ ദിനംപ്രതി എന്നതിൽ ദിനം വിശേഷണവും പ്രതി വിശേഷ്യവുമാണു്. ആ പദങ്ങൾ സമാസിച്ചാൽ പ്രതിദിനമെന്നാകുന്നു. അപ്പോൾ പ്രതി എന്ന വിശേഷ്യം പൂർവ്വപദമായി വന്നല്ലോ. അങ്ങനെ പ്രതിദിനം എന്ന അവ്യയീഭാവസമാസം പൂർവ്വപദപ്രധാനമായി. ആബാലവൃദ്ധം ജനങ്ങൾ ആഹ്ലാദിച്ചു. (ബാലന്മാർ മുതൽ വൃദ്ധന്മാർ വരെ ആഹ്ലാദിച്ചു.) ഇതിൽ 'വരെ' എന്നതിനു വിധേയമായാണു് ബാലവൃദ്ധശബ്ദങ്ങൾ നില്ക്കുന്നതു്. അപ്പോൾ ബാലവൃദ്ധശബ്ദങ്ങൾ വിശേഷണങ്ങളും 'വരെ' വിശേഷ്യവുമായി. ആബാലവൃദ്ധമെന്നു സമാസിക്കുമ്പോൾ വരെ എന്നതിനു പകരം നില്ക്കുന്ന 'ആ' പൂർവ്വപദമായി വന്നു. അതുകൊണ്ടു് വിശേഷ്യം പൂർവ്വപദമായ ആ പദം അവ്യയീഭാവനായി.

तत्पुरुषः । (उत्तरपदप्रधानः)

ഒരു നാമം വിശേഷണമായി നിന്നുകൊണ്ടു് ഉത്തരപദത്തെ വിശേഷിപ്പിക്കുന്നതു് തത്പുരുഷസമാസം. ഇതിന്റെ വിഗ്രഹവാക്യത്തിൽ, പൂർവ്വപദത്തോടുകൂടി ദ്വിതീയ മുതലായി ഏതെങ്കിലും വിഭക്തി ചേർന്നിരിക്കും. സാമാന്യമായി **उत्तरपदार्थप्रधानः तत्पुरुषः** എന്നാണു് പറയുക.

वनं गतः = वनगतः -- द्वितीया	**वृक्षात् पतितं=वृक्षपतितं -- पञ्चमी**
दण्डेन ताडितः =दण्डताडितः-तृतीया	**गजस्य दन्तः= गजदन्तः -- षष्ठी**
जनेभ्यः हितं = जनहितं -- चतुर्थी	**कूपे पतितः = कूपपतितः -- सप्तमी**

സമാസങ്ങളിൽ പൂർവ്വപദങ്ങളുടെ പ്രത്യയം ലോപിക്കും. സർവ്വ നാമങ്ങളുടെ പ്രത്യയം ലോപിക്കുമ്പോൾ അവയുടെ മൂലരൂപമാണവശേഷിക്കുക. **तस्य** എന്നതു് **तद्+अः** എന്നിവയാണല്ലോ. അപ്പോൾ **तस्य गृहं** എന്നതിലെ പ്രത്യയം ലോപിച്ചാൽ **तद्गृहं** എന്നാവും. **तेन दत्तं=तद्दत्तं । युष्माकं पिता=युष्मत्पिता । अस्माकं गृहं=अस्मद्गृहं** എന്നാൽ ഇവയുടെ ഏകവചനത്തിൽ **तव पुत्रः=त्वत्पुत्रः, मम पिता= मत्पिता** എന്നിങ്ങനെ**त्वत् मत्** എന്നായി മാറും.

कर्मधारयः (उत्तरपदप्रधानः)

കർമ്മധാരയനും ഉത്തരപദപ്രധാനമായ സമാസമാണ്. കർമ്മധാരയനിൽ പൂർവ്വപദം സ്വതവേ വിശേഷണപദമാകും. തത്പുരുഷനിൽ നാമം വിശേഷണത്തിൻെറ പ്രവൃത്തി ചെയ്യുമെന്നുമാത്രം ഭേദം. തത്പുരുഷൻെറ വിഗ്രഹവാക്യത്തിൽ ദ്വിതീയ മുതലായ വിഭക്തി പ്രത്യയം ചേൎന്നുകാണുകയും ചെയ്യും. കർമ്മധാരയനിൽ പൂർവ്വോത്തരപദങ്ങൾ രണ്ടും പ്രഥമാന്തമായിരിക്കും.

सितं च तत् अंबुजं च=सितांबुजं । धीरः च असौ बालः च = धीरबालः ।
കർമ്മധാരയൻെറ വിഗ്രഹവാക്യം ഇങ്ങനെയൊരു രീതിയിലാണ് പറയുക പതിവ്. ചിലപ്പോൾ ലിംഗപ്രത്യയവും ലോപിക്കും.
कुलीना च सा कन्या च= कुलीनकन्या ।

द्वन्द्वः । (सर्वपदप्रधानः)

ദ്വന്ദ്വസമാസത്തിൽ പൂർവ്വോത്തരപദങ്ങൾ സമപ്രധാനങ്ങളായിരിക്കും. 'അച്ഛനമ്മമാർ മക്കളെ സ്നേഹിക്കുന്നു' എന്നിടത്ത് സ്നേഹിക്കുന്നതിൽ അച്ഛനമ്മമാർക്കുള്ള പ്രാധാന്യം സമമാണ്. സമമല്ലെങ്കിൽ'അച്ഛനേക്കാളധികം അമ്മ മക്കളെ സ്നേഹിക്കുന്നു' എന്നോ 'അമ്മയെക്കാളധികം അച്ഛൻ മക്കളെ സ്നേഹിക്കുന്നു' എന്നോ വാക്യമാകും. അപ്പോൾ അവിടെ സമാസവുമില്ല. 'അച്ഛനേക്കാൾ അധികം അമ്മ' എന്നതു് സമാസമല്ലല്ലോ. അതുപോലെ 'കൈകാലുകൾ ഇളകുന്നു' എന്നതിൽ കൈയോ കാലോ കൂടുതൽ ഇളകുന്നതു്? രണ്ടും സമമായല്ലേ? സമമല്ലെങ്കിൽ കയ്യിനേക്കാൾ കൂടുതൽ കാലിളകുന്നു എന്നോ മറ്റോ ആയിമാറും. അവിടെ സമാസവുമില്ല. ദ്വന്ദ്വസമാസത്തിൻെറ വിഗ്രഹവാക്യത്തിൽ സമുച്ചയനിപാതമുണ്ടായിരിക്കും.

रामः च कृष्णः च = रामकृष्णौ । फलं च मूलं च =फलमूले ।

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ (गीता)

बहुव्रीहिः । (अन्यपदप्रधानः)

അന്യപദാർത്ഥപ്രധാനമാണ് ബഹുവ്രീഹി. അതായതു് ഇത്തരം സമസ്തപദങ്ങൾക്ക് അതിലില്ലാത്ത മറെറാരു പദാർത്ഥത്തെ ആഖ്യാനം ചെയ്യാൻ (പറയാൻ) ഉള്ള കഴിവുണ്ട്. അപ്പോൾ ആഖ്യാനം ചെയ്യപ്പെടുന്ന, സമസ്തപദത്തിൽ കാണാത്ത, ഒരു വ്യക്തിയോ വസ്തുവോ ആകും വിശേഷ്യം. സമാസത്തിൽ കാണുന്ന പൂർവ്വോത്തരപദ

ങ്ങളും രണ്ടും അതിൽ കാണാനില്ലാത്ത പദത്തിന്റെ വിശേഷണങ്ങളായിരിക്കുകയും ചെയ്യും. 'പൂച്ചക്കണ്ണൻ ഓടിപ്പോയി' എന്നിടത്തു് പൂച്ചയും കണ്ണുമല്ല ഓടിപ്പോകുന്നതു്. അതുള്ള വ്യക്തിയാണ്. അപ്പോൾ സമസ്തപദത്തിൽ കാണുന്ന രണ്ടു പദവും അപ്രധാനവും വ്യക്തി പ്രധാനവുമാണ്.

बहुव्रीहि എന്ന പദം തന്നെ ആ സമാസത്തിനുദാഹരണമാണ്. ധാരാളം നെല്ലുള്ളവൻ എന്നാണാപദത്തിനർത്ഥം. സമസ്തപദത്തിൽ ബഹു (വളരെ) വ്രീഹി (നെല്ലു്) എന്നീ രണ്ടു പദങ്ങളേ ഉള്ളു. പക്ഷേ അതിന്റെ അർത്ഥമല്ല അതിനുള്ളൂ. 'ഇതാ ബഹുവ്രീഹി വരുന്നു' എന്നു പറഞ്ഞാൽ ഒരു വ്യക്തിയാണ് വരുന്നതു്. അയാളെ വിശേഷിപ്പിക്കുകയാണ് ബഹു വ്രീഹി എന്ന രണ്ടു് പദവും ചെയ്യുന്നതു്. ഒററക്കയ്യൻ എന്ന പദം ഒരു കയ്യിനേയല്ല സൂചിപ്പിക്കുന്നതു്. ഒരു കയ്യുള്ള വ്യക്തിയേയാണ്. അതുകൊണ്ടു് ഒററക്കയ്യു് എന്നതു് കർമ്മധാരയനും ഒററക്കയ്യൻ എന്നതു് ബഹുവ്രീഹിയുമായി. ബഹുവ്രീഹി സമാസത്തിന്റെ വിഗ്രഹവാക്യം ഇങ്ങനെയാണ്. **एकः दन्तः यस्य सः = एकदन्तः । एकः दन्तः यस्य अस्ति सः** = ഒരു ദന്തം ഏതൊരുവനു് ഉണ്ടോ അവൻ എന്നർത്ഥം. **एकः दन्तः यस्य अस्ति सः** എന്നതിനെ ഒററപ്പദമാക്കിപ്പറയണമെങ്കിൽ **एकदन्तः** എന്നുപറഞ്ഞാൽ മതി. ഒരു കയ്യുള്ളവൻ എന്നതിനെ ഒററപ്പദത്തിലാക്കുമ്പോൾ ഒററക്കയ്യൻ എന്നാകുന്നപോലെ. ബഹുവ്രീഹിസമാസത്തിലുള്ള പദം വിശേഷണമാവുന്നതിനാൽ വിശേഷ്യത്തിനനുസരിച്ചു് ലിംഗവചനാദികൾ മാറും. **अंबुजाक्षः कृष्णः । अंबुजाक्षी राधा । बहुतारं आकाशम् । सत्पुत्राणि कुलानि । बहुवृक्षेषु वनेषु ।**

ബഹുവ്രീഹി സമാസത്തിൽ ഉത്തരപദം ആകാരാന്തമോ ഈകാരാന്തമോ ഊകാരാന്തമോ ആണെങ്കിൽ **क** എന്നൊരു പ്രത്യയം ചേർക്കാണം. **बह्व्यः कन्याः यस्मिन् तत् = बहुकन्याकं (कुलं) । करेण धृता मुरली येन सः =करधृतमुरलीकः (कृष्णः) । मृता माता यस्यः सः =मृतमातृकः (पुत्रः) । तरुणः भर्ता यस्याः सा =तरुणभर्तृका (सीता)**

സമാസത്തെപ്പററി ഒരു സാമാന്യബോധത്തിനു് ഇത്രയൊക്കെ മതിയല്ലോ. ഇനി ഇവയ്ക്കുള്ള അവാന്തര വിഭാഗങ്ങളും വിശേഷവിധികളും അതാതവസരങ്ങളിൽ വിവരിക്കാം. ഇത്രയും വിവരിച്ച

തിന്റെ വെളിച്ചത്തിൽ **पुरुहूतध्वजस्य, उन्नयनपंक्तय: नवाभ्युत्थानदर्शिन्य: सप्रजा:** എന്ന നാലു പദങ്ങൾ വിഗ്രഹിക്കാം.

पुरुहूतस्य प्रीतये स्थापित: ध्वज: എന്നാണതിന്റെ വിഗ്രഹം. വിഗ്രഹമെന്നാൽ സമസ്തപദമുൾക്കൊള്ളുന്ന അർത്ഥം സംസ്കൃതത്തിൽ വേർതിരിച്ചു പറയുക; അത്രയേയുള്ളു. ഈ വിഗ്രഹവാക്യത്തിൽ സമസ്തപദത്തിലില്ലാത്ത ചില പദങ്ങൾ കടന്നുകൂടിയിട്ടുണ്ട്. സമസ്തപദത്തിൽ അവ അപ്രത്യക്ഷമാവുകയും ചെയ്യുന്നു. ഇത്തരം സമാസങ്ങൾ മലയാളത്തിലുമുണ്ട്. വെണ്ണക്കൃഷ്ണൻ = വെണ്ണതിന്നാൻ കൊതിയുള്ള കൃഷ്ണൻ. പൂളക്കിഴങ്ങ് = പൂളക്കായ പോലുള്ള കിഴങ്ങ്. കണിക്കൊന്ന=കണികാണാനുള്ള കൊന്ന. ഇത്തരം സമാസങ്ങൾക്ക് മദ്ധ്യമപദലോപിസമാസമെന്നു പേർ. ഇവയിൽ നടുക്ക് ചില പദങ്ങൾ ലോപിക്കുന്നു.

उन्नयनपंक्तय:— उद्गता: नयनानां पंक्तय: यासां ता: (प्रजा:) । उद्गता: എന്നതിനുപകരം ആ അർത്ഥം സൂചിപ്പിക്കുന്ന **उद्** എന്ന ഉപസർഗ്ഗം മാത്രമേ പ്രയോഗിച്ചിട്ടുള്ളു.

नवाभ्युत्थानदर्शिन्य: =नवं अभ्युत्थानं पश्यन्ति इति । सप्रजा:=प्रजाभि: सह वर्तन्ते इति । ഇവിടെ **सह 'स'** എന്നു ചുരുങ്ങിയിരിക്കുന്നു. **सुखेन सह= ससुखं । सकुटुंबम् ।**

സംസ്കൃതഭാഷ പണ്ഡിതഭാഷയായി മാറുന്നതിനുമുമ്പ് അർത്ഥബോധത്തിനു വിഘ്നം വരാത്തവിധം സരളമായ സമാസങ്ങളേ പ്രചാരത്തിലുണ്ടായിരുന്നുള്ളു. പണ്ഡിതഭാഷയായതോടെ ശബ്ദാഡംബരഭ്രമം കൂടിക്കൂടി വന്നുതുടങ്ങി. അതനുസരിച്ച് സമാസങ്ങൾക്ക് നീട്ടം കൂടി. അതോടെ ഭാഷയുടെ ഭാവാംശം അവഗണിക്കപ്പെട്ടു.

अत्युष्णमेतन्मध्याह्नं ज्वालाभिर्दहतीव माम् ।

മഹർഷിമാരുടെ ഇത്തരം സരളമായ ആവിഷ്കരണം പണ്ഡിതന്മാർ കൈകാര്യം ചെയ്യുമ്പോൾ വരുന്ന മാററം നോക്കുക.

"अनवरतमत्युज्ज्वलत् प्रलयानलप्रतिभटप्रचण्डदिनकरकर निकरदन्दह्यमानपरिभीकरपरमोरुतरमरुवनमध्यवर्तिच्छागशावकसदृशदशासमापन्नस्य मे हन्त मरणात् पूर्वमेव दाहकर्म निरुह्यत इव" ഇത്തരം സമാസം വായിച്ചുതീരുന്നതിനുമുമ്പ് വായനക്കാരന്റെ ശ്വാസമാവും നിലയ്ക്കുക!

മലയാളത്തിലും ഹിന്ദിയിലും സമസ്തപദങ്ങൾ സുലഭമാണെ

കിലും സംസ്കൃതത്തിലെന്നപോലെ നീണ്ട നീണ്ട സമസ്തപദപ്രയോഗങ്ങൾ കാണുന്നില്ല. ഇന്ത്യൻ ഭാഷകളെ അനുകരിച്ചോ ലാഘവംകൊണ്ടോ എന്തോ സമാസം ഇംഗ്ലീഷിൽ കുറേശ്ശ കടന്നുകൂടുന്നുണ്ട്.

Swan pen സമസ്തം A pen marked with Swan. വിഗ്രഹം
Pin cushion സമസ്തം A cushion in which pins are fixed ,,
Middle aged സമസ്തം One who got middle age ,,

रघौ महाराजे संजाते प्रजाः आबालवृद्धं जहृषुः इति पूर्वस्मिन् श्लोके कथितम्। तस्य प्रतापवार्तां श्रुत्वैव तस्य शत्रवोऽपि विधेया अभवन्निति अनेन पद्येन कविः वर्णयति ।

4 सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।
तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥

समं, एव (അവ്യയം) समाक्रान्तं द्वयं (अ न प्र ए) द्विरदगामिना (न पु तृ ए) तेन (तत् पु तृ ए) सिंहासनं पित्र्यं अखिलं अरिमण्डलं (अ न प्र ए)

ആനയെപ്പോലെ അന്തസ്സിൽ നടക്കുന്ന രഘു പൈതൃകമായ സിംഹാസനത്തിലേറിയതേ ഉള്ളൂ ശത്രുക്കളെല്ലാം കീഴടങ്ങിക്കഴിഞ്ഞു.

द्विरदगामिना = ആനയെപ്പോലെ നടക്കുന്ന. पित्र्यं = പൈതൃകം. च+अखिलं । अखिलं =എല്ലാം. अरिमण्डलं =ശത്രുസമൂഹം. समाक्रान्त = ആക്രമിക്കപ്പെട്ട.

अन्वयः — द्विरदगामिना तेन पित्र्यं सिंहासनं अखिलं अरिमण्डलं च (इति) द्वयं सममेव समाक्रान्तम् ।

അത്ഥം: ദ്വിരദഗാമിയായ അദ്ദേഹത്താൽപിത്ര്യമായ സിംഹാസനം, അഖിലമായ അരിമണ്ഡലം എന്നീ രണ്ടെണ്ണവും ഒരുമിച്ച് സമാക്രാന്തമായി

ആനയെക്കാണുമ്പോൾ ആളുകൾക്ക് അത്ഭുതം കൌതുകം ഭയം മുതലായ പല വികാരങ്ങളുമുണ്ടാകുന്നു. എത്ര തവണ കണ്ടാലും മതിയാവുകയുമില്ല. ആനയുടെ നടത്തത്തിനും അന്തസ്സു കൂടു. ഇതുകൊണ്ടെല്ലാമായിരിക്കാം രഘുവിനെ ആനയോടുപമിച്ചതു്.

द्वि=രണ്ട് रदः = പല്ല്. द्वौ रदौ यस्य सः । द्विरदः (ആന). द्वि+रद+गम्+इन्=द्विरदगामिन् (द्विरदः इव गच्छति इति) अरीणां मण्डलम्=अरि-

मण्डलम् । सं+आ+क्रम्+त=समाक्रान्त । क्रम् ഇവിടെ क्राम् എന്നായിരിക്കുന്നു. ഈ വ്യത്യാസം മറ്റുചില ധാതുക്കൾക്കും കാണാം. शम्, शान्तः । दम्, दान्तः । वम्, वान्त । पितृ+य=पित्र्य । ഋകാരത്തിനു് വ്യഞ്ജനീഭാവം,

द्विरदगामिना द्वयं समाक्रान्तं എന്നിടത്തു് പൂർണ്ണക്രിയയില്ല. അവിടെ आसीत् എന്നൊരു പൂർണ്ണക്രിയ ചേർക്കാവുന്നതാണു്.

ക്രിയകൾ നാമാംഗരൂപത്തിൽ അതായതു് നാമവിശേഷണമെന്നനിലയ്ക്കു് പ്രയോഗിക്കുമ്പോൾ സുബന്തങ്ങളാവും. അത്തരം ക്രിയകളെ സുബന്തക്രിയകളെന്നു പറയും. സാമാന്യമായി क्तान्तങ്ങളും क्तवत्वन्त ങ്ങളും य तव्य अनीयान्त ങ്ങളുമാണു് സുബന്തക്രിയകളായുപയോഗിക്കുക. അംഗിക്രിയകൾ തിങന്തങ്ങളാകും. അംഗങ്ങളായ സുബന്തക്രിയകൾ പ്രഥമാവിഭക്തിയിലേ വരൂ.

	कर्तरि	कर्मणि
अंगि-	द्विरगामी स द्वयं आक्रामत् ।	द्विरदगामिना द्वयं आक्रम्यत ।
अंग-	द्विरदगामी स द्वयं आक्रान्तवान् ।	द्विरदगामिना द्वयं आक्रान्तम्
	द्विरदगामी स द्वयं आक्राम्येत् ।	द्विरदगामिना द्वयं समाक्रम्यम् ।

അഭ്യാസം

1 a) विगृहीत—ഉദാ :- **शिरोलिखितं = शिरसि लिखितम् ।**

उमामुखं । सुखदुःखे । नीलकण्ठः । तीव्रतपः । नक्षत्रप्रभा ।

b) समस्यत — ഉദാ:- **सूर्यस्य किरणः=सूर्यकिरणः ।**

लोकानां ईश्वरः । रमायाः पतिः । अरविन्दं इव नेत्रं यस्य सः ।

माता च पिता च । नीलं च तत् आकाशं च ।

II തർജ്ജമ ചെയ്യുക: –

a, ഈ ദിവസത്തിൽ ആദ്യം കാണുന്ന അവതരണം മുഴുവനും മലയാളത്തിലേയ്ക്കു്,

b) സംസ്കൃതത്തിലേയ്ക്കു്: —

മഴ പെയ്യാതിരിക്കുമ്പോൾ രാജാക്കന്മാർ യാഗംചെയ്യുന്നു. യാഗം ദേവേന്ദ്രനെ സന്തോഷിപ്പിയ്ക്കുന്നു. യാഗത്താൽ സന്തോഷിക്കപ്പെട്ട ദേവേന്ദ്രൻ മേഘങ്ങളെക്കൊണ്ടു് മഴപെയ്യിക്കുന്നു. വേനൽക്കാലത്തു് വർഷമാഗ്രഹിക്കുന്ന പ്രജകൾ യാഗത്തിന്നായി നാട്ടിയ ഈ

കൊടിമരം കണ്ടിട്ട് സന്തോഷിക്കുന്നു. അതുപോലെ രഘുവിന്റെ ഉയർച്ച കണ്ട് പ്രജകളെല്ലാം സന്തോഷിച്ചു. രഘു ആനയെപ്പോലെ നടക്കുന്നവനായിരുന്നു. അദ്ദേഹം പൈതൃകമായ സിംഹാസനത്തിൽ കയറിയപ്പോൾ ശത്രുക്കളുടെ സമൂഹമെല്ലാം കീഴടങ്ങി- (तोषयति । ग्रीष्मः । उन्नतिः । आरोह । विधेय)

III സംസ്കൃതപദങ്ങളെഴുതുക:

1. ഗൌരിയുടെ വീട്. 2. ഉദാരനായ പ്രഭുവിൽ. 3. പറയുന്ന സീതയിൽ നിന്ന്. 4. ആനയെ കാണുന്ന സുഹൃത്തിനുവേണ്ടി. 5. പാഠം പഠിക്കുന്ന കുട്ടികളെ. 6. പുഴയിൽനിന്നുവരുന്ന ആനകളാൽ. 7. എന്നാൽ എഴുതപ്പെടുന്ന കത്തുകളുടെ. 8. ഒഴുകുന്ന പുഴയിൽ വീഴുന്ന മരങ്ങളിൽ നിന്ന്. 9. മേഘങ്ങളുടെ മദ്ധ്യത്തിൽ മറഞ്ഞ ചന്ദ്രനാൽ. 10. വീഴുന്ന മരത്തിന്റെചില്ലയിലിരിക്കുന്ന പക്ഷികളെ. (छन्न=മറഞ്ഞ शाखा=ചില്ല. तिष्ठत्=ഇരിക്കുന്ന)

IV അന്വയമെഴുതുക-

1 समुद्रवीचीव चलस्वभावाः संध्याभ्रलेखेव मुहूर्तरागाः ।
स्त्रियो हृतार्थाः पुरुषं निरर्थम् निष्पीडितालक्तकवत् त्यजन्ति ॥

2 एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतोः
विश्वासयन्ति पुरुषं न तु विश्वसन्ति ।
तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन
वेश्याः श्मशानसुमना इव वर्जनीयाः ॥

(മൃച്ഛകടികമെന്ന നാടകത്തിൽ ശർവ്വിലകൻ തന്റെ പ്രിയതമയെ തെറ്റിദ്ധരിക്കുന്നു. അയാൾ നിരാശപ്പെട്ട് ശകാരിക്കുന്നു. "ഈ പെണ്ണുങ്ങൾ! സ്വഭാവം കടൽത്തിരപോലെ ചപലം, അന്തിമേഘം പോലെ കുറച്ചു നേരം രാഗം കാണിക്കും! മൈലാഞ്ചിച്ചുണ്ടിപോലെ എല്ലാം വലിച്ചെടുത്ത് അവസാനം പുരുഷനെ വലിച്ചെറിയും!"

അവർ പണത്തിനുവേണ്ടി കരയും, ചിരിക്കും. വിശ്വസിപ്പിക്കും. അവർ വിശ്വസിക്കയുമില്ല. ചുടലക്കാട്ടിലെ കള്ളിപ്പൂക്കളെപ്പോലെ ഈ വർഗ്ഗത്തെ കണ്ടാൽ വിട്ടുമാറണം.)

V ഋകാരാന്തം (दातृ) നകാരാന്തം (धनिन् महिमन्)ഇവയുടെ രൂപങ്ങൾ ഹൃദിസ്ഥമാക്കുക.

ദിവസം പതിനഞ്ചു്

ह्यः पठितयोः पद्ययोरर्थोऽत्र संक्षिप्यते । यदा ग्रीष्मो निर्गच्छति तदा वर्षर्तुः आविर्भवति । तदा मेघो वर्षतीति प्रकृतेर्नियमः । यदि काले समागतेऽपि मेघो न वर्षेत् तर्हि वर्षाभिलाषिणो राजानः यागं कुर्वन्ति । यागात् संतुष्ट इन्द्रः मेघान् वर्षणाय प्रेरयतीति प्राचीनानां विश्वासः ।

अत्र तु रघुः पैतृकं सिंहासनमारूढवान् । एवं स समुन्नतं पदं प्राप्तः । तदा प्रजानां एवंरूपो विश्वासोऽजायत । "नियतमेव अस्य रघोः महाराजस्थानारोहणेन पूर्वाधिकाभिवृद्धिः स्यात्" एवं उद्भावयन्तो जनाः उन्नतं पदं आरूढं रघुं प्रत्याशापूर्णैः लोचनैः ऐक्षन्त । यथा वर्षासु समागतास्वपि वर्षाभावात् इन्द्रस्य प्रीतये क्रियमाणस्य यागस्यारंभे स्थापितं ध्वजं वृष्टिं प्रतीक्षमाणाः प्रजाः वीक्षन्ते तथैव रघुमपि व्यलोकन्त ।

अयं ह्यः पठितयोः पद्ययोरादिमस्य सारः । अथ द्वितीयस्य सारः कथ्यते । 'सममेव समाक्रान्त' मिति तस्य पद्यस्यारंभः खलु । स रघुः गज इव गच्छति । यत्र गजः गच्छति तत्र जनाः कुतूहलाकुलाः समापतन्ति । तथापि ते भयवशात् दूरमपसरन्ति च । एवं जनाः दिदृक्षा, भयं, कौतुकं, हर्षः इत्यादिभिः विविधैः विकारैराविष्टा जायन्ते । तथैव रघोः प्रयाणावसरेषु प्रजाः दिदृक्षवः कुतुकिन्यः भीता हर्षुलाश्च बभूवुः । द्विरदगामी इति रघोर्विशेषणस्यायमर्थः । सः रघुः यदा महाराजपदं प्राप्तः तदैव सर्वेऽपि सामन्ताः तस्य विधेयतां आपुरिति सारः । (आप आपतुः आपुः പ്രാപിച്ചു. (लिट् । ग्रीष्मः वेनल് आरूढवान्=आरुरोह । जायते विद्यते सम्पद्यते भवति वर्तते अस्ति എന്നീ ക്രിയകരം പൊതുവിൽ ഉണ്ടു്, ആകുന്നു, എന്നീ അത്ഥങ്ങളിൽ പ്രയോഗിച്ചുകാണും.)

रघुः महाराजः अभवत् । तस्य प्रतापेन सामन्ता अपि विधेया अभवन्निति च कथितम् । अथ तं महाराजं * राज्यलक्ष्मीरपि असेवतेति कविर्वर्णयति ।

5 छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥

ലക്ഷ്മീഭഗവതിയെ ആക്കും കാണാൻ സാദ്ധ്യമല്ലല്ലോ. ആ ഐശ്വര്യദേവത സാമ്രാജ്യത്തിലഭിഷിക്തനായ രഘുവിനെ വെള്ള

---

* अवीः तन्त्रीः तरीः लक्ष्मीः धीः श्रीः ह्रीः *എന്നീ ഈകാരാന്തസ്ത്രീലിംഗശബ്ദങ്ങൾക്കു് പ്രഥമൈകവചനത്തിൽവിസർഗ്ഗം കാണും.*

ത്താമരപ്പൂവിന്റെ വെൺകൊററക്കുട ചൂടിക്കൊടുത്തു് സേവനംചെയ്തു അസാധാരണ തേജസ്വികളുടെ മുഖത്തിനു ചുററും ഒരു പ്രഭാമണ്ഡലമുണ്ടാവും. ആ പ്രഭാമണ്ഡലം ലക്ഷ്മീദേവി, തന്റെ കയ്യിലുള്ള വെൺതാമരപ്പൂവുകൊണ്ടു് അദ്ദേഹത്തിനു വെൺകൊററക്കുട ചൂടിച്ചതാണെന്നു് കവി ഉത്പ്രേക്ഷിക്കുന്നു. അതിനാൽ രഘുവിന്റെ കൂടെ ലക്ഷ്മീഭഗവതി സദാ സന്നിഹിതയായിരുന്നുവെന്നൊരർത്ഥം ധ്വനന്നു ചേരുന്നു.

छायामण्डल लक्ष्येण (छायायाः मण्डलेन लक्ष्यम्) പ്രഭാമണ്ഡലംകൊണ്ടു് ഊഹിക്കപ്പെടാവുന്ന. **पद्मातपत्रेण (पद्ममेव आतपत्रम्)** = താമരപ്പൂവാകുന്ന കുടകൊണ്ടു്. **दीक्षित** = ശ്രദ്ധ കേന്ദ്രീകരിച്ച. **अदृश्या** കാണപ്പെടാനാവാത്ത. **भेजे (लिट्)** = ഭജിച്ചു, പരിചരിച്ചു. കൂട്ടക്ഷരമില്ലാത്ത ചിലധാതുക്കളുടെ മദ്ധ്യത്തിലുള്ള ഹ്രസ്വമായ അകാരം ലിട്ടിൽ **ए** എന്നാകും. പക്ഷേ പരസ്മൈപദം പ്രഥമോത്തമ പുരുഷനിലെ ഏകവചനങ്ങൾക്കു് ഈ നിയമം ബാധകമല്ല. **पपात पेततुः पेतुः (पत्) पपाठ पेठतुः पेठुः । भेजे भेजाते भेजिरे (भज)**. **पद्मा** =ലക്ഷ്മീഭഗവതി. **किल** = പോലും, അത്രേ.

अन्वयः— पद्मा स्वयं अदृश्या * (सती) छायामण्डललक्ष्येण पद्मातपत्रेण साम्राज्यदीक्षितं तं भेजे किल ।

अर्थः—പദ്മ സ്വയം അദൃശ്യയായി നിന്നുകൊണ്ടു് ഛായാമണ്ഡലലക്ഷ്യമായ പദ്മാതപത്രംകൊണ്ടു് സാമ്രാജ്യദീക്ഷിതനായ അദ്ദേഹത്തെ പരിചരിച്ചു.

लक्षयितुं योग्यं =लक्ष्यं (ലക്ഷിക്കപ്പെടാവുന്ന) **लक्षणीयं लक्षितव्यम्**

द्रष्टुं योग्या दृश्या । न दृश्या अदृश्या ।

न എന്ന നിഷേധാർത്ഥത്തിലുള്ള അവ്യയം നാമങ്ങളോടും മററും സമാസിക്കും. വ്യഞ്ജനാദിപദങ്ങളോടു് സമാസിക്കുമ്പോൾ അതു് **अ** എന്നും സ്വരാദികളോടാണു് സമാസിക്കുന്നതെങ്കിൽ **अन्** എന്നമാവും. **न दृश्या=अदृश्या । न समर्थः =असमर्थः । न ऐश्वर्यं अनैश्वर्यम् । न अल्पं= अनल्पम् ।** ചില ദിക്കിൽ **अन्** എന്നാവാതേയും കാണും. "**नात्युच्छ्रितं नातिनीचम्** ।" आ എന്ന ഉപസർഗ്ഗത്തിനു് ഒട്ടാകെ, എല്ലായിടത്തുമെന്നും അർത്ഥമുണ്ടു്. ആതപത്തിൽ നിന്നു്ത്രാണം (രക്ഷ)

***पद्मा अदृश्या रघुं असेवत । रामः दुःखितः गृहं जगाम ।** *എന്നീ പ്രയോഗങ്ങളിൽ അർത്ഥവ്യക്തിയ്ക്കു വേണ്ടി* **पद्मा अदृश्या सती रघुं असेवत । रामः दुःखितः सन् गृहं जगाम ।** *എന്നിങ്ങനെ* **अस्** *ധാതുവിന്റെ അംഗക്രിയാരൂപംചേർത്തു പറയാറുണ്ടു്. അവൾ ചിരിച്ചു നടന്നു, അവൾ ചിരിച്ചുകൊണ്ടു് നടന്നു. എന്നിടത്തെ അർത്ഥവ്യത്യാസമാണിവിടെയും.* **बालकाः सन्तुष्टाः सन्तः अहसन् । बालिकाः सन्तुष्टाः सत्यः अहसन् ।**

ചെയ്യുന്നതു് आतपत्रम् । आतपात् त्रायते इति आतपत्रं = കട.

മലയാളത്തിൽ നിലംതല്ലി, വഴികാട്ടി, ചുമടുതാങ്ങി, നഖംചെത്തി മുതലായ പദങ്ങളുടെ ഘടനയൊന്നു പരിശോധിക്കുന്നതു് ഇവിടെ പ്രയോജനപ്പെടും. പ്രസ്തുത പദങ്ങൾ നാമവും ധാതുവും പൂർവ്വോത്തരപദങ്ങളായി സമാസിച്ചവയാണല്ലോ. ഇവയിൽ 'തല്ലി' 'കാട്ടി' എന്നീ പദങ്ങൾക്കുതന്നെ നിലം തല്ലുന്ന വസ്തു. വഴികാട്ടുന്ന വ്യക്തി എന്നിങ്ങനെയാണർത്ഥം. അതുകൊണ്ടുതന്നെയാണു് ഇവ ബഹുവ്രീഹി വിഭാഗത്തിൽ പെടാത്തതു്. അതിനാൽ ഇത്തരം സമാസങ്ങൾ ഉത്തരപദപ്രധാനമായ തത്പുരുഷൻെറ വകഭേദമാണു്. ഇവയ്ക്കു് ഉപപദസമാസമെന്നു പേർ. आतपत्रं എന്നതും ഈ വിഭാഗത്തിൽ പെടും. आतप + त्रा ആദ്യത്തേതു നാമവും അവസാനത്തേതു ധാതുവുമാണു്. ഇതു രണ്ടും സമാസിക്കുമ്പോൾ ആകാരാന്ത ധാതുക്കൾ ഹ്രസ്വമാവും. भू + पा = भूपः । धन + दा = धनदः ।

ഇത്തരം സമാസങ്ങളിൽ ഉത്തരപദമായ ധാതുവിനെ ആ പ്രവൃത്തി ചെയ്യുന്ന വ്യക്തി അല്ലെങ്കിൽ വസ്തു എന്നർത്ഥമുള്ള നാമമാക്കി മാററാൻ സംസ്കൃതത്തിൽ പല പ്രത്യയങ്ങളും വിധിക്കുന്നുണ്ടു്. वल्कलधारिन् (इन्) दिनकर (अ) रंगसंविधायक (अक) ग्रन्थकर्तृ (तृ) लोकपूजित (त) लोकपूज्य (य) लोकपूजनीय (अनीय) लोकपूजितव्य (तव्य) എന്നീ പദങ്ങളിൽ കാണുന്ന പ്രത്യയങ്ങൾ അവയിൽ ചിലതാണു്. പ്രസ്തുത പദങ്ങൾ വിഗ്രഹിച്ചുനോക്കുമ്പോൾ അന്യപദപ്രധാനമാണെന്നും അതുകൊണ്ടു് ബഹുവ്രീഹിയാകണമെന്നും ഒരു ധാരണയുണ്ടാവാനിടയുണ്ടു്. അതു ശരിയല്ല. പ്രസ്തുതപദങ്ങളുടെ അന്ത്യത്തിൽ കാണുന്ന പ്രത്യയങ്ങൾ കൃത് പ്രത്യയങ്ങളാണു്. കൃത്പ്രത്യയങ്ങൾക്കു് ക്രിയകളുടെ കർത്താവു് കർമ്മം മുതലായവയാണർത്ഥം. അതുകൊണ്ടു് അതിൽ കാണുന്ന ആ സമസ്തപദങ്ങളിലെ ഉത്തരപദങ്ങൾ സ്വതവേ വിശേഷ്യങ്ങളാണു്, വിശേഷ്യങ്ങൾ പ്രധാനങ്ങളാകുമല്ലോ, അങ്ങനെ ആ സമാസങ്ങൾ ഉത്തരപദപ്രധാനങ്ങളായ തത്പുരുഷനായി. ഒന്നുകൂടി വ്യക്തമാക്കാം. ധാരി എന്നതിനു ധരിക്കുന്ന വ്യക്തി എന്നാണർത്ഥം. നിലംതല്ലി മരംചാടി എന്നിവയിലെ 'ഇ' പ്രത്യയത്തിനു ക്രമത്തിൽ നിലംതല്ലുന്ന വസ്തു മരം ചാടുന്ന ജീവി എന്നർത്ഥം വരും പോലെ സംസ്കൃതത്തിലെ മേൽകാണിച്ച പ്രത്യയങ്ങൾക്കു് അതു ചെയ്യുന്ന (ചെയ്യപ്പെടുന്ന) വ്യക്തിയെന്നോ വസ്തുവെന്നോ അർത്ഥം കിട്ടുന്നു. അപ്പോൾ ധാരി മുതലായവ തന്നെ വിശേഷ്യങ്ങളായി; പ്രധാനങ്ങളുമായി. അതുകൊണ്ടവ ഉത്തരപദാർത്ഥപ്രധാനമായ തത്പുരുഷസമാസത്തിലന്തർഭവിച്ചു.

पूर्वस्मिन् पद्ये लक्ष्मीः तस्य रघोः परिचरणाय सन्निहितेति कथितम् अनन्तरं विद्यारूपिणी सरस्वत्यपि यथाकालं तमसेवतेति वर्ण्यते ।

6 परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु ।
स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥

സാരം:_രാജാക്കന്മാരെ യഥാസമയം പാടിപ്പുകഴ്ത്തുന്ന തൊഴിലുണ്ടാക്കുകാരാണ് സ്തുതിപാഠകന്മാർ. സാധാരണയായി അവർ ഒരു ചടങ്ങു നടത്തുകമാത്രമേ പതിവുള്ളു. അർത്ഥമുണ്ടെങ്കിലും ഇല്ലെങ്കിലും എന്തെങ്കിലും പാടുകയാണെന്നപേരിൽ ചിലശബ്ദമുണ്ടാക്കി അവർ സ്വന്തംഡ്യൂട്ടി നടത്തും. രഘുവിൻെറ സ്തുതിപാഠകന്മാർ പാടുമ്പോഠം അങ്ങനെയാവരുതെന്നു സരസ്വതിക്കു തോന്നി. ആ ദേവി സ്തുതിപാഠാവസരങ്ങളിലെല്ലാം പാഠകരുടെ ഗാനങ്ങളിൽ കടന്നുകൂടി അർത്ഥപുഷ്ടിയും സ്വരമാധുര്യവുമുണ്ടാക്കിക്കൊടുത്തു.

स्तुतिभिः + अर्थ्याभिः + उपतस्थे । परिकल्पित=ചെയ്യപ്പെട്ട. सान्निध्यं = സഹവാസം. स्तुत्य = സ്തുതിക്കപ്പെടേണ്ട. अर्थ्या= അർത്ഥം പുഴയുള്ള. वन्दिन् =സ്തുതിപാഠകൻ. उपतस्थे=ഭക്തിപുരസ്സരം അടുത്തെത്തി.

अन्वयः —सरस्वती च काले काले वन्दिषु परिकल्पितसान्निध्या अर्थ्याभि स्तुतिभिः स्तुत्यं तं उपतस्थे ।

वन्दिषु (न. पु. स. ब.) उपतस्थे (लिट्. आ. प्र. ए.)

परि+क्लृप्+इत=परिकल्पित । सं+नि+धा=सन्निधि+य=सान्निध्य । परिकल्पितं सान्निध्यं यया सा=परिकल्पितसान्निध्या । എന്നുവെച്ചാൽ यया (ഏതൊരുവളാൽ) सान्निध्यं (സഹവാസം)परिकल्पितं (ചെയ്യപ്പെട്ടു) सा (അവഠം) എന്നർത്ഥം. ഈ പദങ്ങഠം ഒറ്റപ്പദമാക്കി സമാസിച്ചു പറഞ്ഞതാണ് परिकल्पितसान्निध्या എന്നതു്. 'കുടംപോലുള്ള വയർ ആർക്കുണ്ടോ അവൻ' എന്ന വാക്യത്തെ ഒറ്റപ്പദമാക്കിയതാണല്ലോ 'കുടവയറൻ' എന്നതു്. 'പൂച്ചയുടേതുപോലുള്ള കണ്ണുകഠം ആർക്കുണ്ടോ അവഠം' പൂച്ചക്കണ്ണി. അതു പോലെതന്നെ മേൽപറഞ്ഞ സമാസവും. ഇത്തരം പദങ്ങഠം ബഹുവ്രീഹിയായതിനാൽ അന്യപദാർത്ഥപ്രധാനമാണ്. അതിനാൽ അതിൻെറ വിശേഷ്യമനുസരിച്ചു ലിംഗവചനവിഭക്തികഠംക്കു മാററം വരും.... सान्निध्यया सरस्वत्या । ...सान्निध्यायां सरस्वत्यां എന്നിങ്ങനെ.

काले काले । അതാതു കാലത്തു്, കാലംതോറും എന്നൊക്കെ അർത്ഥം കിട്ടാൻ ഇങ്ങനെ പദമാവർത്തിച്ചാൽ മതി. **दिने दिने । क्षणे क्षणे । गृहे गृहे । स्तुत्यः=स्तोतुं योग्यः** । പ്രകാരാർത്ഥത്തിലുള്ള അംഗക്രിയകൾക്കു് ഈ നിലയ്ക്കൊരു വിഗ്രഹവാക്യം പറഞ്ഞുവരാറുണ്ടു്. വാസ്തവത്തിൽ രണ്ടു പദങ്ങളില്ലാത്തതിനാൽ അതു സമാസമല്ല.

ധാതു ഹ്രസ്വത്തിലവസാനിക്കുന്നതാണെങ്കിൽ **य** പ്രത്യയം ചേരുമ്പോൾ ചില വിശേഷങ്ങൾ വന്നുകാണാറുണ്ടു്. ധാതുവിൽനിന്നു് വരുന്ന **य** പ്രത്യയം പ്രധാനമായി രണ്ടെണ്ണമാണു്. ഒന്നു് പ്രകാരാർത്ഥത്തിൽ നാമവിശേഷണമായ അംഗക്രിയയുടേതു്. മറ്റൊന്നു ക്രിയാവിശേഷണമായ ല്യബന്തത്തിന്റേതു്. ഇവ രണ്ടിനും ഈ വിശേഷങ്ങൾ ബാധകമാണു് ഈ **य** പ്രത്യയം ചേരുമ്പോൾ ഹ്രസ്വാന്തധാതുവിന്റെയും പ്രത്യയത്തിന്റെയും ഇടയ്ക്കു് **त्** എന്നൊരു വർണ്ണം ആഗമമായിവരും. എന്നാൽ പിന്നെ ധാതുവിന്റെ സ്വരങ്ങൾക്കു ഗുണവൃദ്ധികൾ വരുന്നതല്ല. ഋകാരത്തിനു ദീർഘം സുലഭമല്ലാത്തതിനാൽ വൃദ്ധിയാണു് വരുക. അപ്പോഴും ഏറെക്കുറെ ദീർഘം തന്നെയാണല്ലോ ഫലം.

स्तु+य, स्तु+त्+य, स्तुत्य ।	कृ+त्+य=कृत्य	ഗുണമില്ല.
वि+चि+त्+य = विचित्य ।	विहृ+त्+य=विहृत्य	ഗുണമില്ല.
हृ +य=हार्य । धृ+य=धार्य ।	कृ+य=कार्य	വൃദ്ധി

स्था ധാതു ചില അർത്ഥവിശേഷങ്ങളിൽ പ്രയോഗിക്കുമ്പോഴും ചില ഉപസർഗ്ഗങ്ങൾ ചേരുമ്പോഴും ആത്മനേപദമായിത്തീരും. അതു സാധാരണ നിലയിൽ പരസ്മൈപദധാതുവാണു്. **स्था** ധാതു ഖില ധാതുക്കളിൽ പെട്ടതാകയാൽ സാർവ്വധാതുകരൂപങ്ങളിൽ **तिष्ठ** എന്നായിമാറും, അങ്ങനെ **तिष्ठति** എന്ന രൂപമുണ്ടാകുന്നു. **स्था** ധാതുവിനോടുകൂടി **उप** എന്ന ഉപസർഗ്ഗം ചേരുമ്പോൾ ഭക്തിപുരസ്സരം പരിചരിക്കാനായി അടുത്തുകൂടുക എന്നർത്ഥം കിട്ടും. അപ്പോൾ അതു് ആത്മനേപദമാകും.

स्था ധാതുവിനു് അഭ്യാസകാര്യത്തിൽ അല്പം വ്യത്യാസം കാണാ

स्था + प एന്നതു് അഭ്യാസനിയമപ്രകാരം सस्थे എന്നാകണമല്ലോ. ഇവിടെ तस्थे എന്നാണു് രൂപം. അഭ്യാസം കൂട്ടക്ഷരമാവുക, അതിന്റെ തുടക്കം ഊഷ്മാക്കളിലേതെങ്കിലുമാവുക, എങ്കിൽഊഷ്മാവാണു് ലോപിക്കുക. സാധാരണയായി ആദ്യാക്ഷരം നിൎത്തി മററെല്ലാം ലോപിക്കുകയാണല്ലോ പതിവു്. ആദ്യാക്ഷരം ഊഷ്മാവാണെങ്കിൽ അതു ലോപിച്ചു് മററതവശേഷിക്കുമെന്നു വ്യത്യാസം. അപ്പോൾ स्था + प, स्था + स्था + प എന്നിരിക്കുമ്പോൾ അഭ്യാസത്തിലെ സ്സലോപിച്ചു് थास्थाप എന്നാകുന്നു. പിന്നെ അഭ്യാസത്തിലെ आ കാരം ഹ്രസ്വമായി മാറുന്നു. ഹകാരാംശവും ധാത്വന്തത്തിലെ आ കാരവും ലോപിച്ചു് तस्थेഎന്നായിത്തീരുന്നു.

ഇവിടെയാണു് ആത്മനേപദം പരസ്മൈപദം എന്നീ സാങ്കേതികപദങ്ങളുടെ അൎത്ഥംസ്പഷ്ടമാകുന്നുള്ള സന്ദൎഭം. അൎത്ഥമനുസരിച്ചു് അവയെ അങ്ങനെ അറുത്തുമുറിച്ചു് വരമ്പിട്ടു തിരിച്ചു നിൎത്താനൊന്നും സാദ്ധ്യമല്ല. എങ്കിലും ആ സാങ്കേതികപദങ്ങൾക്കടിസ്ഥാനമെന്താണെന്നു വിശദീകരിക്കാം.

आत्मने എന്നതിന്നു് ആത്മാവിനുവേണ്ടി (തനിക്കുവേണ്ടി) എന്നും परस्मै എന്നതിന്നു് പരന്നുവേണ്ടി അന്യനുവേണ്ടി എന്നുമാണൎത്ഥം. आत्मन्, पर എന്ന പദങ്ങളുടെ ചതുൎത്ഥി ഏകവചനമാണിവ. ഒരു ക്രിയ ആത്മനേപദത്തിലാണു് പ്രയോഗിക്കുന്നതെങ്കിൽ ആ ക്രിയയുടെ ഫലം തനിക്കുവേണ്ടിയായിരിക്കും. പരസ്മൈപദത്തിലാണു് പ്രയോഗിക്കുന്നതെങ്കിൽ ആ ക്രിയയുടെ ഫലം അന്യനുമായിരിക്കും. सूदः अन्नं पचते എന്നു പ്രയോഗിച്ചാൽ അന്നം പാകംചെയ്യുന്നതു് വെപ്പുകാരനുവേണ്ടിയെന്നൎത്ഥം കിട്ടുമത്രേ. सूदः अन्नं पचति എന്നായാലോ അന്നം പാകം ചെയ്യുന്നതു് അന്യനുവേണ്ടിയാണെന്നാവുമത്രേ അൎത്ഥം. ഇവിടെ 'उपतस्थे' ആത്മനേപദത്തിൽ പ്രയോഗിച്ചതുകൊണ്ടു് ഉപസ്ഥിതി (രഘുവിന്റെ സമീപവാസം) സരസ്വതിക്കുതന്നെ പ്രയോജനകരമായെന്നു സിദ്ധിക്കുന്നു. അതായതു് രഘുവിന്റെ സഹവാസം സരസ്വതിക്കുതന്നെ അന്തസ്സിന്നു കാരണമായെന്നൎത്ഥം. रघोः समीपे तिष्ठति स्म എന്നോ മററോ പരസ്മൈപദമായി പ്രയോഗിച്ചിരുന്നെങ്കിൽ ഈ അൎത്ഥം കിട്ടുമായിരുന്നില്ല. ആത്മനേപദപരസ്മൈപദങ്ങളെപ്പററി ശാസ്ത്രീയവിശകലനം ഇങ്ങനെയാണു്. പക്ഷേ അനുഭവം മറിച്ചാണു്. സംസ്കൃതകവികളും

തന്നെ സംസ്കൃതകൃതികളിൽ ഈ നിയമമൊന്നും പാലിച്ചുകാണുന്നില്ല. പാണിനീയ സൂത്രങ്ങളെ ന്യായീകരിക്കാൻ ഇത്തരം ഉദാഹരണങ്ങൾ ഉദ്ധരിക്കാൻ കണ്ടേക്കുമെന്നുമാത്രം. അതിനാൽ ഒന്നാം ദിവസത്തെ കുറിപ്പായിരിക്കും ഈ വിഷയത്തിൽ ശരി.

लक्ष्मीर्विद्या च तस्य रघोः परिचरणार्थम् सन्निहिते अभूताम् । भूमिरपि तस्मिन् नितरामनुरक्ता आसीदिति कथयति समासन्नेन पद्येन ।

7 मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।
तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुन्धरा ॥

സാരം- ബഹുമാന്യരായ മനു മുതലായ രാജാക്കന്മാരുടെ ഭർത്തൃസുഖമനുഭവിച്ചവളാണ് ഭൂമിദേവി. എങ്കിലും രഘുവിനെ ഭർത്താവായിക്കിട്ടിയപ്പോൾ ആദ്യമായി ഒരു ഭർത്താവിനെക്കിട്ടിയ വധുവിനെപ്പോലെ അവൾ അദ്ദേഹത്തിൽ അത്യന്തമനുരക്തയായി.

मनुप्रभृतिभिः (इ· पु· तृ· ब·) राजभिः (न· पु· तृ· ब·) तथापि + अनन्यपूर्वा (आ· स्त्री· प्र· ए·)+इव । तस्मिन्+आसीत्(लङ्· पर· प्र· पु· ए·) वसुन्धरा (आ· स्त्री· प्र ए·)

मनुप्रभृतिभिः=മനു തുടങ്ങിയ. अनन्यपूर्वा= മുമ്പ് ഭർത്താവുണ്ടാവാത്തവൾ (പുതുതായൊരു മണവാളനെ കിട്ടിയവൾ) भुक्ता=അനുഭവിക്കപ്പെട്ട (Enjoyed) वसुन्धरा =ഭൂമി.

अन्वयः- मनुप्रभृतिभिः मान्यैः राजभिः यद्यपि भुक्ता तथापि वसुधरा तस्मिन् अनन्यपूर्वा इव आसीत् ।

അർത്ഥം: മനുപ്രഭൃതികളായ മാന്യരായ രാജാക്കന്മാരാൽ അനുഭവിക്കപ്പെട്ടവളാണെങ്കിലും വസുന്ധര അദ്ദേഹത്തിൽ അനന്യപൂർവ്വയെപ്പോലെ ആയിത്തീർന്നു.

मनुः प्रभृतिः येषां ते = मनुप्रभृतयः । येषां मनुः प्रभृतिः अस्ति ते = ആർക്ക് മനു ആദിമനായുണ്ടോ അവർ. മനു എന്ന രാജർഷി ഏതു രാജപരമ്പരയിലെ ആദ്യത്തെകണ്ണിയാണോ ആരാജാക്കന്മാരെന്നർത്ഥം.

न अन्यः पूर्वः यस्याः सा = अनन्यपूर्वा । वसु+धरा=वसुन्धरा । वसु=സമ്പത്ത്. വസുവിനെ ധരിക്കുന്നവൾ=ഭൂമി. भुज्+त=भुक्त ।

यदि+अपि=यद्यपि । तस्मिन्+आसीत्=तस्मिन्नासीत् । ഹ്രസ്വമായ സ്വരത്തിനുശേഷം വരുന്ന പദാന്തത്തിലെ നകാരം ഇരട്ടിക്കും. वदन्+इति=वदन्निति ।

यद्यपि—तथापि = എങ്കിലും

എങ്കിലും എന്ന ഘടകം പ്രയോഗിക്കാൻ വിരുദ്ധാശയമുറ കൊള്ളുന്ന രണ്ടു വാക്യങ്ങളാവശ്യമാണ്. 'സീത നന്നായി പഠിച്ചെങ്കിലും പരീക്ഷയിൽ പാസ്സായില്ല.' ഇവിടെ നന്നായി പഠിക്കുകയും പരീക്ഷയിൽ പാസ്സാവാതിരിക്കുകയും പരസ്പരവൈരുദ്ധ്യമുള്ള ആശയങ്ങളാണ്. നന്നായി പഠിച്ചാൽ പരീക്ഷപാസ്സാവുമെന്നതു ഒരു സാമാന്യവസ്തുതയാണ്. അതിൽ നിന്നൊരു വിശേഷമാണ് സീതയെസ്സംബന്ധിച്ചിടത്തോളമുണ്ടായതെന്നാണ് എങ്കിലും എന്ന ഘടകം തോന്നിക്കുന്നതു്. ഈ ഘടകം മലയാളത്തിലും ഇംഗ്ലീഷിലും ഓരോന്നേയുള്ളു. മലയാളത്തിൽ അതു് രണ്ടു വാക്യങ്ങളുടെ മദ്ധ്യത്തിലും ഇംഗ്ലീഷിൽ ആദിമവാക്യത്തിന്റെ ആരംഭത്തിലുമാണ് ചേർക്കുക. എന്നാൽ സംസ്കൃതത്തിലും ഹിന്ദിയിലും അതിനെ രണ്ടംശമാക്കിപ്പിരിക്കും. ഓരോ അംശവും രണ്ടു വാക്യങ്ങളുടേയും ആരംഭത്തിൽ ചേർക്കുകയും ചെയ്യും.

സം: यद्यपि सीता निपुणमपठत् तथापि परीक्षायां विजयं नालभत ।
ഹി: यद्यपि सीताने अच्छी तरह सीखा तोभी परीक्षा में विजय न पायी
ഇം: Though Seeta studied well, she did not pass the exam.
മല: സീത നന്നായി പഠിച്ചുവെങ്കിലും പരീക്ഷയിൽ പാസ്സായില്ല

यदा-तदा, यदि-तर्हि, यत्र तत्र, यावत्-तावत् यथा-तथा, यतः ततः മുതലായ സംബന്ധസർവ്വനാമങ്ങൾ (Relative pronouns) പ്രയോഗിക്കുന്നിടത്തെല്ലാം ഈ സംഗതികൾ ഓർമ്മിക്കേണ്ടതാണ്.

यदा-तदा

സം: यदा सूर्य उदेति तदा अंधकारः अपयाति ।
ഹി: जब सूरज निकलता है तो अंधेरा गायब होता है ।
ഇം: when the sun rises, darkness disappears.
മല: സൂര്യനുദിക്കുമ്പോൾ ഇരുട്ടു് മറയുന്നു.

यदि तर्हि

സം: यदि सीता निपुणं गायेत् तर्हि जनाः संतुष्येयुः ।
ഹി: यदि सीता अच्छी तरह गाती तो लोग खुश हो जाते ।
ഇം: If Seeta would sing well, audience would be happy.
മല: സീത നന്നായി പാടുമെങ്കിൽ ആൾക്കാർ സന്തോഷിക്കും.

यत्र-तत्र

यत्र सज्जनाः निवसन्ति तत्र ईश्वरः सन्निधत्ते ।
जहां संत लोग रहते हैं तहाँ भगवान् सन्निहित होता है ।
God is present where the Pious men live.
സജ്ജനങ്ങൾ താമസിക്കുന്നിടത്ത് ഈശ്വരൻ കുടികൊള്ളുന്നു.

यावत् - तावत्

यावत् मम पिता आगमिष्यति तावदहं अत्र त्वां प्रतिपालयेयम् ।
जब तक पिताजी आयेंगे तब तक मै तेरी प्रतिक्षा करूँगा ।
I Will wait for you till my father comes.
എന്റെ അച്ഛൻ വരുന്നതുവരെ ഞാൻ നിങ്ങളെ കാത്തു നില്ക്കും.

അഭ്യാസം

1 സമസ്തപദങ്ങളെഴുതുക: ഉദാ सूर्यं पश्यति=सूर्यदृक्(दृशिर् प्रेक्षणे)

1 **मर्माणि स्पृशति** । 2 **लोकेभ्यः उपकरोति** । 3 **पत्रेषु लिखति** । 4 **गुरुं निन्दन्ति** । 5 **कुम्भं करोति** । 6 **राज्ञः सेवन्ते** । 7 **शुभ्रं वस्त्रं धरति** ।

2 വിഗ്രഹിക്കുക: ഉദാ;- **पक्षिगणः = पक्षिणां गणः** ।

1 **एकदन्तः** । 2 **चक्रपाणिः** । 3 **गदाधरः** । 4 **जगत्पतिः** ।
5 **अभ्यस्तविद्यः** । 6 **वेणुगानं** । 7 **पङ्कजाक्षी** ।

3 അന്തലിംഗവിഭക്തിവചനങ്ങളും അത്ഥവുമെഴുതുക:

1 **जगतां** । 2 **कन्यायै** । 3 **नार्यै** । 4 **कवये** । 5 **जनन्याः** ।
6 तस्मात् । 7 **तुभ्यम्** । 8 **मयि** ।

4 സംസ്കൃതരൂപങ്ങളെഴുതുക:

1) മാതാവിൽ. 2) ദാനം കൊണ്ടു്. 3) ധർമ്മാധർമ്മങ്ങളിൽ. 4 ആ കവിയുടെ. 5) ഈ ഗൃഹത്തിൽ നിന്നു്. 6) ഈ കന്യകകളെ

5 തർജ്ജമചെയ്യുക:

ലക്ഷ്മീഭഗവതി അദൃശ്യയാണല്ലോ. ആ ദേവി അദൃശ്യയായിത്തന്നെ നിന്നു് രഘുവിനെ പരിചരിച്ചു. തേജസ്വിയായ രഘുവിന്റെ മുഖത്തിനു ചുററും പ്രഭാമണ്ഡലം കാണപ്പെട്ടു. ആ പ്രഭാമണ്ഡലം ലക്ഷ്മീദേവിയാൽ ധരിക്കപ്പെട്ട പുണ്ഡരീകമെന്നപോലെ ശോഭിച്ചു.

വിദ്യാസ്വരൂപിണിയായ സരസ്വതിയും അദ്ദേഹത്തെ സേവിച്ചു. അവരം സ്തുതിപാഠകന്മാരുടെ നാവിൽ ചെന്നിരുന്ന് അവരുടെ ഗാനങ്ങളെ അർത്ഥമുള്ളതാക്കിത്തീർത്തു.

മനു മുതലായ പല രാജാക്കന്മാരും ഇതിനുമുമ്പ് ഭൂമിയുടെ ഭർത്താക്കന്മാരായിട്ടുണ്ട്. എന്നാൽ രഘുവിനെ ഭർത്താവായിക്കിട്ടിയപ്പോരം ഭൂമി പൂർവ്വാധികം സന്തോഷിച്ചു.

(मुखं अभितः=മുഖത്തിനുചുററും. जिह्वा =നാവ്. इतःपूर्वं = ഇതിനുമുമ്പ് तथापि = എന്നാൽ.)

6 ഈ ദിവസം ആരംഭത്തിൽ കൊടുത്ത പദ്യസംക്ഷേപം തർജ്ജമ ചെയ്യുക.

7 പുസ്തകം നോക്കാതെ മാതൃകകരം ഓർമ്മയിൽ നിന്നെഴുതുക;

1 അകാരാന്തം പുംലിംഗം

2 രണ്ടു പദത്തിലേയും ലട്ടിലെ രൂപങ്ങരം.

ദിവസം പതിനാറ്

ക്രിയാവിഭാഗത്തെപ്പററി ആറാം ദിവസം ഏറെക്കുറെ പരിചയപ്പെടുത്തിക്കഴിഞ്ഞു. എല്ലാംതന്നെ അവിടെ പറഞ്ഞാൽ പിടികിട്ടാതെ പകച്ചുപോയേയ്ക്കുമോ എന്നു ഭയന്നു് ഒരു വിഭാഗം മാററിവെച്ചിരിക്കുകയായിരുന്നു. ആ ഭാഗം വിവരിക്കാം.

ഗണചിഹ്നം ചേർക്കേണ്ട ക്രിയാരൂപങ്ങളെ സാർവ്വധാതുകങ്ങളെന്നും ചേർക്കേണ്ടാത്തവയെ ആർദ്ധധാതുകങ്ങളെന്നും രണ്ടായി തരംതിരിച്ചതോർമ്മയുണ്ടല്ലോ. ഗണചിഹ്നങ്ങളുടെ വൈവിധ്യമാണല്ലോ ധാതുക്കളെ പത്തുഗണങ്ങളാക്കിത്തിരിക്കാൻ കാരണം. സ്വരൂപബോധത്തിനുവേണ്ടി പത്തുഗണങ്ങളിലേയും വർത്തമാനരൂപങ്ങൾക്കു് [लट्] ഉദാഹരണങ്ങളും അവിടെത്തന്നെകൊടുത്തിട്ടുണ്ടു്. സാർവ്വധാതുകങ്ങളിൽ അവശേഷിച്ച लङ्, लोट्, विधिलिङ् എന്നിവയുടെ രൂപങ്ങൾക്കുള്ള മാതൃകകൾ ഇതുവരെ പരിചയപ്പെട്ടിരിക്കയില്ല. അതുകൂടിയായാലേ ക്രിയാസാമ്രാജ്യത്തിലെ എല്ലാ വിഭാഗവും പരിചിതമാവുകയുള്ളു.

വിഷമാംഗഗണങ്ങൾ

ധാതുവും ഗണചിഹ്നവും ചേർന്ന ഭാഗത്തെ അംഗമെന്നുവിളിക്കുന്നു. भवति अश्नाति എന്നിവയിൽ ति എന്ന പ്രത്യയമൊഴിച്ചുനിറുത്തിയാൽ കിട്ടുന്ന भव अश्ना എന്നിവ അംഗങ്ങളാകുന്നു. മുമ്പുദാഹരിച്ച പത്തുഗണങ്ങളിൽ ഹ്രസ്വമായ അകാരത്തിലവസാനിക്കുന്ന അംഗങ്ങൾ भवति, तुदति, दीव्यति, चोरयति എന്നീ ഗണങ്ങളിലാണുള്ളതു്. ഈ നാലുഗണങ്ങളിലെ ധാതുക്കൾക്കും രൂപനിഷ്പത്തിയിൽ ഐകരൂപ്യമുണ്ടു്. അവയോടു് ചേർക്കുന്ന പ്രത്യയങ്ങളും ഒന്നുതന്നെ. സൌകര്യത്തിനുവേണ്ടി മേൽപറഞ്ഞ ഗണങ്ങളെ സമാംഗഗണങ്ങളെന്നും പലതരത്തിലുള്ള വർണ്ണങ്ങളിലവസാനിക്കുന്ന അംഗങ്ങളോടുകൂടിയ याति, जुहोति, तनोति, सुनोति, क्रीणाति, रुणद्धि എന്നീ മററു ആറു ഗണങ്ങളെ വിഷമാംഗഗണങ്ങളെന്നും വിളിക്കുക. സമാംഗഗണങ്ങളോടു് ചേരുന്ന സാർവ്വധാതുകപുരുഷപ്രത്യയങ്ങൾക്കും വിഷമാംഗഗണങ്ങളോടു് ചേരുന്ന അതേ പ്രത്യയങ്ങൾക്കും അല്പം വ്യത്യാസമുണ്ടു്. അതു് താഴെ കാണിക്കാം.

	परस्मैपदम्			आत्मनेपदम्		
लट्	ति	तः	अन्ति	ते	आते	अते
	सि	थः	थ	से	आथे	ध्वे
	मि	वः	मः	ए	वहे	महे
लङ्	त्	ताम्	अन्	त	आताम्	अत
	स्	तम्	त	थाः	आथाम्	ध्वम्
	अम्	व	म	इ	वहि	महि
लोट्	तु	ताम्	अन्तु	ताम्	आताम्	अताम्
	हि	तम्	त	स्व	आथाम्	ध्वम्
	आनि	आव	आम	ऐ	आवहै	आमहै
लिङ्	यात्	याताम्	युः	ईत	ईयाताम्	ईरन्
	याः	यातम्	यात	ईथाः	ईयाथाम्	ईध्वम्
	याम्	याव	याम	ईय	ईवहि	ईमहि

സഗുണങ്ങൾ, നിർഗ്ഗുണങ്ങൾ

ഇതിൽ താഴെ വരയിട്ട പ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുമ്പോൾ ധാതുവി ന്റെയോ പുരുഷപ്രത്യയത്തിന്റെയോ അർഹതയുള്ള സ്വരങ്ങൾക്ക് ഗുണം വരും. അതുകൊണ്ട് ആ 13 പ്രത്യയങ്ങളെ സഗുണപ്രത്യയങ്ങളെന്നു വിളിക്കുക. മററു പ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുമ്പോൾ ഗുണം വരില്ല. അതുകൊണ്ടവയെ നിർഗ്ഗുണപ്രത്യയങ്ങളെന്നും വിളിക്കാം.

വിഷമാംഗഗണങ്ങളിൽ മേൽപറഞ്ഞ പ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുമ്പോൾ സാർവ്വധാതുകരൂപങ്ങളിൽ വരുന്ന ചില പ്രത്യേകതകൾ താഴെ കാണിക്കാം.

1 സ്വരത്തിൽ തുടങ്ങുന്ന നിർഗ്ഗുണപ്രത്യയങ്ങൾക്കു മുമ്പിൽ വരുന്ന ऊ उ എന്നിവ उव् എന്നാവും. सू + अते, सुव् + अते = सुवते । शक्+नु+अन्ति= शक्नुवन्ति ।

2 कृ ധാതു നിർഗ്ഗുണപ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുമ്പോൾ कुर् എന്നാവും.– कृ+मः =कुर्+मः = कुर्मः । कृ+उ+आते=कुर्वाते ।

3 जुहोति ഗണത്തിൽ अन्ति എന്ന പ്രത്യയം अति എന്നാകും. हु+अन्ति (അഭ്യാസം) जुहु+अति =जुह्वति ।

यातिगणः

परस्मैपदम् — *अस् ഉണ്ടാവുക.

आत्मनेपदम् — आस् ഇരിക്കുക.

लट्	अस्ति	स्तः	सन्ति	आस्ते	आसाते	आसते
	असि	स्थः	स्थ	आस्से	आसाथे	आध्वे
	अस्मि	स्वः	स्मः	आसे	आस्वहे	आस्महे
लङ्	आसीत्	आस्ताम्	आसन्	आस्त	आसाताम्	आसत
	आसीः	आस्तम्	आस्त	आस्थाः	आसाथाम्	आध्वम्
	आसम्	आस्व	आस्म	आसि	आस्वहि	आस्महि
लोट्	अस्तु	स्ताम्	सन्तु	आस्ताम्	आसाताम्	आसताम्
	❀एधि	स्तम्	स्त	आस्व	आसाथाम्	आध्वम्
	असानि	असाव	असाम	आसै	आसावहे	आसामहे
लिङ्	स्यात्	स्याताम्	स्युः	आसीत	आसीयाताम्	आसीरन्
	स्याः	स्यातम्	स्यात	आसीथाः	आसीयाथाम्	आसीध्वम्
	स्याम्	स्याव	स्याम	आसीय	आसीवहि	आसीमहि

जुहोतिगणः

भृ-ഭരിക്കുക [അഭ്യാസകാര്യം]

परस्मैपदम् — आत्मनेपदं

लट्	बिभर्ति	बिभृतः	बिभ्रति	बिभृते	बिभ्राते	बिभ्रते
	बिभर्षि	बिभृथः	बिभृथ	बिभृषे	बिभ्राथे	बिभृध्वे
	बिभर्मि	बिभृवः	बिभृमः	बिभ्रे	बिभृवहे	बिभृमहे
लङ्	अबिभः	अबिभृतां	अबिभरुः	अबिभृत	अबिभ्रातां	अबिभ्रत
	अबिभः	अबिभृतं	अबिभृत	अबिभृथाः	अबिभ्राथां	अबिभृध्वं
	अबिभरम्	अबिभृव	अबिभृम	अबिभ्रि	अबिभृवहि	अबिभृमहि
लोट्	बिभर्तु	बिभृतां	बिभ्रतु	बिभृतां	बिभ्रातां	बिभ्रतां
	बिभृहि	बिभृतं	बिभृत	बिभृष्व	बिभ्राथां	बिभृध्वं
	बिभराणि	बिभराव	बिभराम	बिभरै	बिभरावहे	बिभरामहे

---

*अस् എന്ന ധാതുവിനോട് നിൎഗ്ഗുണപ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുമ്പോൾ अ ലോപിച്ച് स् മാത്രം ബാക്കിയാവും. ലങിന് ഇതു ബാധകമല്ല.

❀ ഇതു് വിശേഷവിധിയാണ്.

लिङ्	बिभृयात्	बिभृयाताम्	बिभृयुः	बिभ्रीत	बिभ्रीयाताम्	बिभ्रीरन्
	बिभृयाः	बिभृयातम्	बिभृयात	बिभ्रीथाः	बिभ्रीयाथाम्	बिभ्रीध्वम्
	बिभृयाम्	बिभृयाव	बिभृयाम	बिभ्रीय	बिभ्रीवहि	बिभ्रीमहि

तनोतिगणः । 'उ' गणचिह्नम् ।

लट्	तनोति	तनुतः	तन्वन्ति	तनुते	तन्वाते	तन्वते
	तनोषि	तनुथः	तनुथ	तनुषे	तन्वाथे	तनुध्वे
	तनोमि	तनुवः	तनुमः	तन्वे	तनुवहे	तनुमहे
लङ्	अतनोत्	अतनुताम्	अतन्वन्	अतनुत	अतन्वाताम्	अतन्वत
	अतनोः	अतनुतम्	अतनुत	अतनुथाः	अतन्वाथाम्	अतनुध्वम्
	अतनवम्	अतनुव	अतनुम	अतन्वि	अतनुवहि	अतनुमहि
लोट्	तनोतु	तनुताम्	तन्वन्तु	तनुताम्	तन्वाताम्	तन्वताम्
	तनु	तनुतम्	तनुत	तनुष्व	तन्वाथां	तनुध्वम्
	तनवानि	तनवाव	तनवाम	तनवै	तनवावहै	तनवामहै
लिङ्	तनुयात्	तनुयाताम्	तनुयुः	तन्वीत	तन्वीयाताम्	तन्वीरन्
	तनुयाः	तनुयातम्	तनुयात	तन्वीथाः	तन्वीयाथां	तन्वीध्वम्
	तनुयाम्	तनुयाव	तनुयाम	तन्वीय	तन्वीवहि	तन्वीमहि

क्रीणातिगणः । 'ना' गणचिह्नम् ।

ज्ञा (जा) അറിയുക

	परस्मैपदं			आत्मनेपदं		
लट्	जानाति	जानीतः	जानन्ति	जानीते	जानाते	जानते
	जानासि	जानीथः	जानीथ	जानीषे	जानाथे	जानीध्वे
	जानामि	जानीवः	जानीमः	जाने	जानीवहे	जानीमहे
लङ्	अजानात्	अजानीतां	अजानन्	अजानीत	अजानातां	अजानत
	अजानाः	अजानीतं	अजानीत	अजानीथाः	अजानाथां	अजानीध्वं
	अजानां	अजानीव	अजानीम	अजानि	अजानीवहि	अजानीमहि
लोट्	जानातु	जानीतां	जानन्तु	जानीतां	जानातां	जानतां
	जानीहि	जानीतं	जानीत	जानीष्व	जानाथां	जानीध्वं
	जानानि	जानाव	जानाम	जानै	जानावहे	जानामहे
लिङ्	जानीयात्	जानीयातां	जानीयुः	जानीत	जानीयातां	जानीरन्
	जानीयाः	जानीयातम्	जानीयात	जानीथाः	जानीयाथां	जानीध्वं
	जानीयां	जानीयाव	जानीयाम	जानीय	जानीवहि	जानीमहि

रुधादिगणः । 'न' गणचिह्नम् ।

भिद्—പിളൎക്കുക (ഉ. പ.)

	परस्मैपदम्			आत्मनेपदम्		
लट्	भिनत्ति	भिन्तः	भिन्दन्ति	भिन्ते	भिन्दाते	भिन्दते
	भिनत्सि	भिन्त्थः	भिन्त्थ	भिन्त्से	भिन्दाथे	भिन्ध्वे
	भिनद्मि	भिन्द्वः	भिन्द्मः	भिन्दे	भिन्द्वहे	भिन्द्महे
लङ्	अभिनद्	अभिन्ताम्	अभिन्दन्	अभिन्त	अभिन्दातां	अभिन्दत
	अभिनद्	अभिन्तम्	अभिन्त	अभिन्थाः	अभिन्दाथां	अभिन्द्ध्वं
	अभिनदम्	अभिन्द्व	अभिन्द्म	अभिन्दि	अभिन्द्वहि	अभिन्द्महि
लोट्	भिनत्तु	भिन्ताम्	भिन्दन्तु	भिन्तां	भिन्दाताम्	भिन्दताम्
	भिन्द्धि	भिन्तम्	भिन्त	भिन्त्स्व	भिन्दाथाम्	भिन्द्ध्वम्
	भिनदानि	भिनदाव	भिनदाम	भिनदै	भिनदावहै	भिनदामहै
लिङ्	भिन्द्यात्	भिन्द्याताम्	भिन्द्युः	भिन्दीत	भिन्दीयातां	भिन्दीरन्
	भिन्द्याः	भिन्द्यातम्	भिन्द्यात	भिन्दीथाः	भिन्दीयाथां	भिन्दीध्वम्
	भिन्द्याम्	भिन्द्याव	भिन्द्याम	भिन्दीय	भिन्दीवहि	भिन्दीमहि

സ്വരൂപബോധത്തിന്നുവേണ്ടി എല്ലാ രൂപങ്ങളും കാണിച്ചുവെന്നേ ഉള്ളു. എല്ലാം പ്രയോഗത്തിൽ കണ്ടെന്നു വരില്ല. അതുകൊണ്ടു് രൂപങ്ങളുടെ സമ്പ്രദായം മനസ്സിലാക്കിയാൽ മതി.

ഇനി നമുക്കു് പ്രകൃതത്തിലേയ്ക്കു് കടക്കാം.

अतीते दिने पठितयोः पद्ययोः सारः अत्र संक्षिप्यते ।

लक्ष्मीः सरस्वती च साम्राज्यदीक्षितं तं रघुं असेवेताम् । भूमिश्च पूर्वाधिकं प्रहृष्टाऽभवदिति च ह्यः अधीतमेवास्माभिः । रघोः तेजस्वितया मुखं परितः प्रभामंडलमदृश्यत । तत् प्रभामंडलं महालक्ष्म्या हस्तेन धृतं पुण्डरीकमिव अशोभतेति कविना उत्प्रेक्षितं च । सा स्वं पुण्डरीकं रघोः राजकीयमातपत्रं कृतवतीति च वर्णितम् । तत् आतपत्रमेव जनानां दृष्टिगोचरतामगमत् । आतपत्रं धृतवती सा देवी नादृश्यत । कुतः? सा देवी स्वयमदृश्या किल । मानुषचक्षुषा देवताः न दृश्याः भवन्ति । ततः सा देवी अप्रत्यक्षा अभवत् । पुण्डरीकातपत्रमेव दृश्यमभूत् । अथ सरस्वत्या कथं स रघुः सेवितः इति वर्णयति द्वितीयेन पद्येन । सा तत्रत्यानां बन्दिनां अथवा स्तुतिपाठकानां स्तोत्रेषु सन्निविष्टा सती तं उपचचार । बन्दिनस्तु स्वजीविकालाभायैव स्व

कर्माऽचरन्ति । तेषां स्तोत्राणि अर्थयुक्तानि न भवन्ति । यथाकथंचित् ते गायन्ति । तादृशेषु गानेषु कृतसन्निधाना सा वाग्देवी तानि गानानि सार्थकानि कृत्वा तं असेवतेत्यर्थः । एवं भूमिरपि तस्मिन् प्रीता अभवदिति कथितमन्तिमेन पद्येन । सा भूमिः रघोः पूर्वम् बहुभिर्नृपैः अभुज्यत । तथापि रघौ भर्तरि लब्धे, सा अभिनवे भर्तरीव पूर्वाधिकं तस्मिन् प्रीता अभवदिति तस्यार्थः ।

(अधीतं = पठितं । परितः अभितः ചുററം. पुण्डरीकं = വെള്ളത്താമര. तत्रत्य =അവിടെയുള്ള. यथाकथञ्चित् = എങ്ങനെയോ.)

ऐश्वर्यदेवता लक्ष्मीः विद्यादेवता सरस्वती उपभोगस्वरूपिणी भूमिश्च तं असेवन्त । किं तस्य कारणमित्यनन्तरेण पद्येन कथयति ।

8 स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥

സാരം:—കററം ചെയ്യുവക്ക് അദ്ദേഹം അർഹിക്കുന്ന ശിക്ഷ നൽകുക പതിവാണ്. ഒട്ടും ഏററക്കുറച്ചിലുണ്ടാവില്ല. അങ്ങനെ അധികം ചൂടും തണുപ്പുമില്ലാത്ത തെക്കൻകാററുപോലെ അദ്ദേഹം എല്ലാവരുടെയും മനം കവന്നു. പ്രജകളെ അങ്ങനെ ആകർഷിച്ചതാണ് മൂന്നുദേവിമാരും അദ്ദേഹത്തെ സേവിക്കാൻ കാരണമത്രേ.

हि= അത്രേ, പോലും. युक्तदण्डतया =യുക്തമായ ശിക്ഷ നൽകിയതുകൊണ്ട്. नातिशीतोष्णः = അധികം തണുപ്പും ചൂടുമില്ലാത്ത. नभस्वान् = കാററ്. आददे = ആകർഷിച്ചു.

अन्वयः—सः युक्तदण्डतया नातिशीतोष्णः दक्षिणः नभस्वान् इव सर्वस्य लोकस्य मनः आददे हि ।

युक्तः दण्डः यस्य सः युक्तदण्डः । तस्य भावः युक्तदण्डता । भावः എന്ന പദത്തിനു് വിശേഷം പ്രത്യേകത എന്നെല്ലാമാണർത്ഥം. युक्तदण्डस्य भावः എന്നതിനു് युक्तदण्ड ന്റെ പ്രത്യേകത എന്നർത്ഥം. ആ പ്രത്യേകത എന്താണ്? യുക്തദണ്ഡംതന്നെ. निपुणस्य भावः =निपुणता, निपुणत्वम्, नैपुण्यम् എന്നപോലെത്തന്നെ. നിപുണന്റെ വിശേഷമാണല്ലോ നിപുണത.

अतिशीतो अत्युष्णो वा न भवतीति नातिशीतोष्णः । न ഇവിടെ अन എന്നായിട്ടില്ല. युक्तदण्डतया (आ स्त्री तृ ए) मनः (स न द्वि ए) नभस्वान् (त पु प्र ए) आ+दा+ए (लिट् आ प्र ए) आददे ।

यदा रघुः प्रतापी प्रजानुरञ्जकः च अवर्धत तदा जनाः भूतपूर्वम् राजानं दिलीपं विसस्मरुः इति कथ्यते ।

9 मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥

അച്ഛനേക്കാരം മകനു് കൂടുതൽ ഗുണവിശേഷങ്ങളുണ്ടായിരുന്നതിനാൽ രഘു രാജാവായപ്പോരം പ്രജകരംക്കു് ദിലീപനെക്കുറിച്ചുള്ള ഔൽസുക്യം കുറഞ്ഞുവന്നു. മാങ്ങയായിക്കഴിഞ്ഞാൽ അതിനു ജന്മം നൽകിയ മാമ്പൂവിനെപ്പററിയുള്ള മതിപ്പു് ക്രമേണ ഇല്ലാതാകുമല്ലോ.

मन्दोत्कण्ठाः = മന്ദമായ ഉത്കണ്ഠയോടുകൂടിയ (ഔൽസുക്യം മന്ദീഭവിച്ച) गुणाधिकतया = [आ स्त्री तृ ए] ഗുണാധിക്യം കൊണ്ടു്. सहकारः = തേന്മാവു്. पुष्पोद्गमः = പൂവിടൽ. कृताः + तेन । पुष्पोद्गमे + इव ।

अन्वयः—तेन प्रजाः सहकारस्य फलेन पुष्पोद्गमे इव गुणाधिकतया गुरौ मन्दोत्कण्ठाः कृताः ।

അത്ഥം. അദ്ദേഹത്താൽ പ്രജകരം, സഹകാരത്തിന്റെ ഫലത്താൽ പുഷ്പോദ്ഗമത്തിലെന്നപോലെ, ഗുണാധികതയാൽ ഗുരുവിൽ മന്ദോത്കണ്ഠരാക്കിച്ചെയ്യപ്പെട്ടു.

तेन गुणाधिकतया गुरौ प्रजाः मन्दोत्कण्ठाः कृताः എന്നു് ആദ്യം യോജിപ്പിച്ചതിനു ശേഷം सहकारस्य फलेन पुष्पोद्गमे इव എന്ന വാക്യാംശം അതിൽ യോജിപ്പിക്കുക.

मन्दा उत्कण्ठा यासां ताः मन्दोत्कण्ठाः । पुष्पाणां उद्गमः पुष्पोद्गमः । गुणानां अधिकता गुणाधिकता ।

अंगिक्रिया

कर्तरि	कर्मणि
सः प्रजाः मन्दोत्कण्ठाः अकरोत् ।	तेन प्रजाः मन्दोत्कण्ठाः अक्रियन्त

अंगक्रिया

सः प्रजाः मन्दोत्कण्ठाः कृतवान् ।	तेन प्रजाः मन्दोत्कण्ठाः कृताः ।

राज्यकार्येषु असंजातपरिचयं तं रघुं ज्ञानवयोवृद्धाः सचिवाः उपदिदिशुः इत्याह ।

10 नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम् ।
पूर्व एवाभवत् पक्षस्तस्मिन् नाभवदुत्तरः ॥

നയജ്ഞന്മാരായ മന്ത്രിമാർ ആ പുതിയ രാജാവിന്ന നല്ലതും ചീത്തയുമുപദേശിച്ചു. അതിൽ ആദ്യത്തേതുമാത്രമേ അദ്ദേഹത്തിന്ന പ്രയോഗിക്കേണ്ടിവന്നുള്ളു. രണ്ടാമത്തേതു് വേണ്ടിവന്നില്ല. നല്ല പോലെ മനസ്സിലക്കി വെച്ചതേ ഉള്ളു.

अन्वयः— नयविद्भिः नवे राज्ञि सत् असत् च उपदर्शितम् । [तयोः] पूर्वः एव तस्मिन् पक्षः अभवत् । उत्तरः न अभवत् ।

നയവിത്തുക്കളാൽ നവനായ രാജാവിൽ സത്തും അസത്തും ഉപദേശിതമായി. [അവയിൽവെച്ചു്] പൂർവ്വമേ പക്ഷമായി സ്വീകരിച്ചുള്ളു. ഉത്തരം പക്ഷമായെടുത്തില്ല.

പൂർവ്വമേ പക്ഷമായെടുത്തുള്ളു എന്നതിനു് ആദ്യത്തെ നന്മ മാത്രമേ രാജ്യഭരണത്തിന്ന സഹായമെന്ന നിലയ്ക്ക സ്വീകരിച്ചുള്ളു എന്നത്ഥം. **नयविद्** = നയമറിയുന്നവൻ. **दृष्ट** = കാണപ്പെട്ട, **दर्शित** = കാണിക്കപ്പെട്ട, ഒന്ന കേവലമാണു്, മറെറാന്നു് പ്രയോജകവും. **सत्**- अस्ധാതുവിൻെറ **शतृ [अत्]** പ്രത്യയാന്തരൂപമാണിതു്. **न सत् -असत्** ।

अथ सर्ववैभवयुक्तस्य तस्य रघोः भरणेन पञ्चभूतानि पूर्वाधिकं परिपुष्टिं प्रापुरिति ब्रवीति पञ्चानामपीति पद्येन । [ब्रवीति = പറയുന്നു]

11 **पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षम् पुपुषुर्गुणाः ।**
नवे तस्मिन् महीपाले सर्वम् नवमिवाभवत् ॥

ഭൂമി ജലം തേജസ്സു് വായു ആകാശം എന്നിവയാണു് പഞ്ചഭൂതങ്ങൾ. അവയുടെ ഗുണങ്ങളാണു് ഗന്ധം ശീതം ഉഷ്ണം സ്പശം ശബ്ദം എന്നിവ. രഘു പുതുതായി മഹാരാജാവായിത്തീന്നപ്പോൾ എല്ലാററിനും കൂടുതൽ മിഴിവും പുതുമയുമുണ്ടായപോലെ തോന്നി.

पुपुषुः+गुणाः । नवम्+इव+ अभवत् ।

अन्वयः—पञ्चानां भूतानां अपि गुणाः उत्कर्षम् पुपुषुः । तस्मिन् नवे महीपाले सति सर्वम् नवं इव अभवत् ।

അഞ്ചു ഭൂതങ്ങളുടേയും ഗുണങ്ങൾ ഉത്കഷത്തെ വദ്ധിപ്പിച്ചു, അദ്ദേഹം നവനായ മഹീപാലനായപ്പോൾ എല്ലാം നവമെന്നപോലെ ഭവിച്ചു.

महीं पालयति इति महिपालः । पुपोष पुपुषतुः पुपुषुः [लिट् पर]

पञ्चन् എന്നതു് നകാരാന്തപദമാണു്. **आत्मन्** ശബ്ദംപോലെ രൂപങ്ങൾ. ബഹുവചനരൂപം മാത്രമേ ഇതിനാവശ്യംവരൂ. **पञ्चन्** ശബ്ദം

മുതൽ മേല്പോട്ടുള്ള സംഖ്യകൾക്ക ലിംഗഭേദംകൊണ്ടു് രൂപഭേദമില്ല. पञ्च पुरुषाः पञ्च स्त्रियः ।

अथ रघोः राजपदमन्वर्थमभूदिति कथयति ।

12 यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥

(തങ്കമെന്നാന്നു് പേരു്. നിറം കരിക്കട്ടയ്ക്കു തുല്യം. വിശാലാക്ഷിയെന്നു പേരു്. പുളിയിലയോളം പോന്ന കണ്ണുകൾ. അപ്പോൾ ആ പേരുകൾക്കും പേർകൊണ്ടു് വിളിക്കപ്പെടുന്ന വ്യക്തികൾക്കു തമ്മിൽ അത്ഥത്തിനു യോജിപ്പു വരുന്നില്ല. അങ്ങനെ വന്നാൽ ആ പേരുകൾ അത്ഥത്തിനു യോജിച്ചവ (അന്വത്ഥങ്ങൾ) അല്ല, തങ്കമെന്നതു് പദവും അതുകൊണ്ടു് നിർദ്ദേശിക്കപ്പെടുന്ന വ്യക്തി അത്ഥവുമാണു്. ആ അത്ഥത്തിനു് -വ്യക്തിക്കു്- അനുസരിച്ചതല്ല തങ്കമെന്ന പദമെന്നതുകൊണ്ടാണു് ആ പദം അനന്വത്ഥമാകാത്തതു് - തങ്കത്തിന്റെ നിറം തന്നെയാണു് ആ വ്യക്തിക്കുമെങ്കിൽ ആ പദം അത്ഥത്തിനു യോജിച്ചതാണു്, അനന്വത്ഥമാണു്.)

സാരം:—चन्द् = ആഹ്ലാദിപ്പിക്കുക. ആഹ്ലാദിപ്പിക്കുന്നതുകൊണ്ടു് ചന്ദ്രനു് ചന്ദ്രനെന്ന പേർ അന്വത്ഥമാണു്. തപിപ്പിക്കുന്നതുകൊണ്ടു് സൂര്യനു് തപനനെന്ന പേർ അന്വത്ഥമാണു്. അതുപോലെ പ്രകൃതിയെ രഞ്ജിപ്പിക്കുന്നതിനാൽ രഘുവിനു് രാജാവു് എന്ന പേരും അന്വത്ഥമായി.

चन्दयति इति चन्द्रः । तपति इति तपनः । रञ्जयति इति राजा । प्रह्लादनात् = ആഹ്ലാദിപ്പിക്കുന്നതുകൊണ്ടു്. प्रकृति = ഭരണത്തിനു വിഷയമായതെല്ലാം പ്രകൃതിയാണു്.

अन्वयः —यथा चन्द्रः प्रह्लादनात् अन्वर्थः अभूत् यथा तपनः प्रतापात् अन्वर्थः अभूत् तथा एव सः राजा प्रकृतिरञ्जनात् अन्वर्थः अभूत् ।

അഭ്യാസം

1 a) സംസ്കൃതപദങ്ങളെഴുതുക: ഉദാ:-ചില്ലയിലിരിക്കുന്ന പക്ഷികളുടെ = शाखायां तिष्ठतां पक्षिणाम् ।

1 ഹിമവാന്റെ മടിയിയിൽനിന്നു്. 2 നിന്റെ സഹോദരിയോടുകൂടെ (स्वसृ) 3 ഒഴുകുന്ന ഗംഗയിൽ. 4 വഴിയിൽ നില്ക്കുന്ന

പിതാവിൽ. 5 ആകാശത്തിലൂടെ പോകുന്ന വിമാനത്തിൽ. 6 പൂക്കളിൽ പതിക്കുന്ന വണ്ടുകളുടെ. 7 ഞങ്ങളാൽ കാണപ്പെട്ടുന്ന വീടുകളിൽ. 8 എന്നാൽ നല്ലപ്പെട്ട വസ്ത്രങ്ങളേക്കാൾ.

b) സംസ്കൃതത്തിലേയ്ക്കു് തർജ്ജമചെയ്യുക.

അദ്ദേഹം അപരാധികൾക്കു് അർഹിക്കുന്ന ശിക്ഷ നൽകി. അതുകൊണ്ടു് അദ്ദേഹത്താൽ ജനങ്ങൾ ആകർഷിക്കപ്പെട്ടു. രഘു ദിലീപനെക്കാൾ ഗുണവാനായിരുന്നു. രഘു രാജാവായപ്പോൾ ജനങ്ങൾ ദിലീപനെ മറന്നു. സചിവന്മാർ രഘുവിനു് എല്ലാ ഉപദേശങ്ങളും കൊടുത്തു. രഘു നല്ലതു് സ്വീകരിച്ചു, ചീത്ത ഉപേക്ഷിച്ചു. രഘുവിൻെറ ഭരണകാലത്തു് പഞ്ചഭൂതങ്ങൾക്കു് കൂടുതൽ പരിപോഷമുണ്ടായി. സന്തോഷിപ്പിക്കുന്നതുകൊണ്ടു് ചന്ദ്രനും തപിപ്പിക്കുന്നതുകൊണ്ടു് തപനനും രഞ്ജിപ്പിക്കുന്നതുകൊണ്ടു് രാജാവും അന്വർത്ഥന്മാരായിത്തീർന്നു.

II ആദ്യം കൊടുത്ത പദ്യസംക്ഷേപം (സംസ്കൃതം) മലയാളത്തിലേയ്ക്കു തർജ്ജമ ചെയ്യുക.

III വിഷമാംഗങ്ങളിലെ പ്രത്യയങ്ങൾ പകർത്തിയെഴുതുക.

IV പദങ്ങൾ വേർതിരിച്ചെഴുതുക.

1 तथाप्यनन्यपूर्वेव । 2 कृतास्तेन । 3 पुष्पोद्गम इव । 4 नयविद्भिर्नवे । 5 सदसच्चोपदर्शितम् । 6 पूर्वे एवाभवत् । 7 तस्मिन्नाभवदुत्तरः । 8 पुपुषुर्गुणाः ।

— आ കാരാന്ത സ്ത്രീലിംഗശബ്ദത്തിന്നും, രണ്ടു പദത്തിലും ലങ്ങിലെ രൂപങ്ങൾക്കും ഓരോ ഉദാഹരണം ഓർമ്മയിൽനിന്നെഴുതുക.

ദിവസം പതിനേഴ്

यस्य षष्ठी चतुर्थी च 'विहस्य' च 'विहाय' च ।
'अहं' 'कथं' द्वितीया स्यात्, द्वितीया स्यां अहं कथम् ? ॥

പ്രസിദ്ധ വിദുഷിയായ കോട്ടയ്ക്കൽ മനോരമത്തമ്പുരാട്ടി, ദാമ്പത്യജീവിതത്തിൽ തനിക്കുണ്ടായിരുന്ന പൊരുത്തക്കേടിനെപ്പറ്റി പരാതിപ്പെടുന്നതാണീ പദ്യം. അവരുടെ ഭർത്താവ് അവ്യുത്പന്നനായ ഒരു നമ്പൂതിരിയായിരുന്നുവത്രേ.

विहस्य, विहाय എന്നീ രണ്ടുപദവും വാസ്തവത്തിൽ ല്യബന്തങ്ങളാണ്. വിഹസിച്ചിട്ട്, വെടിഞ്ഞിട്ട എന്നർത്ഥം വരുന്ന അംഗക്രിയകളാണ്. ഈപദങ്ങൾ **बालस्य, बालाय** എന്നിവപോലെ ആക്കാണോ ഷഷ്ഠി ഏകവചനവും ചതുർത്ഥി ഏകവചനവുമായിത്തോന്നുന്നതു്, **अहं, कथं** എന്നിവ ആക്കാണോ **बालं** എന്നപോലെ ദ്വിതീയ ഏകവചനമായിത്തോന്നുന്നതു് അങ്ങനെയുള്ളൊരാൾക്കു് ഞാനെങ്ങനെ ദ്വിതീയ (സഹധർമ്മിണി) യായിരിക്കും? ഇതാണർത്ഥം.

अन्वयः—यस्य 'विहस्य' षष्ठी, विहाय चतुर्थी च स्यात्, तथा यस्य 'अहं' 'कथं' द्वितीया स्यात् तस्य द्वितीया अहं कथं स्याम् (**स्यात्** ആയിത്തീരും. **अस्** ധാതുവിന്റെ **लिङ्**)

നമുക്കു് ഇങ്ങനെയൊരു പരാതിക്കിടവരരുതല്ലോ. അതിനുവേണ്ടി സംസ്കൃതപദസമൂഹത്തെ ഒട്ടാകെ ഒന്നഴിച്ചുകൂട്ടിപ്പരിചയപ്പെടുത്താം.

പദപരിചയം—ഒരു സംക്ഷിപ്തപാഠം

പദനിഷ്പാദനം

പദനിഷ്പത്തി ഇന്നവിധമെന്നു സമർത്ഥിക്കുവാൻ ആധുനികഭാഷാശാസ്ത്രകാരന്മാർ പല വിധത്തിലുള്ള തിയ്യറികളും അവതരിപ്പിച്ചു കാണുന്നുണ്ടു്. പക്ഷേ പാണിനിയുടെ അവതരണരീതി തുലോം വ്യത്യസ്തമാണ്. പരിച്ഛിന്നാർത്ഥങ്ങളുള്ള ഏകാക്ഷരങ്ങളായ ധാതുക്കളിൽനിന്നാണ് എല്ലാപദങ്ങളുടേയും ഉദ്ഭവമെന്നാണദ്ദേഹത്തിന്റെ നിഗമനം. അത്തരം കുറെ ധാതുക്കൾ, അവയിൽ അർത്ഥവിശേഷമുളവാക്കാൻ വേണ്ടി തൊടുക്കുന്ന ചില പ്രത്യയങ്ങൾ, അവ തൊടുക്കുമ്പോൾ പ്രകൃതിപ്രത്യയങ്ങൾക്കു വരുന്ന വികാരങ്ങൾ, ഇതെല്ലാമായാൽ അതൊരർത്ഥമുള്ള പദമായിത്തീരുന്നു. പക്ഷേ പദങ്ങൾകൊണ്ടുമാത്രം നമുക്കു കാര്യം നടക്കില്ല. ആശയം കൈകാര്യം ചെ

ട്ടാററാകണമെങ്കിൽ യോജിക്കുന്ന പദങ്ങൾ കൂടിച്ചേരണം. ആകാശം നക്ഷത്രം ശോഭിക്കുന്നു; എന്നിവ പദങ്ങളാണ്. അവ വേണ്ടവിധം യോജിച്ചാൽ ഒരാശയവും കിട്ടും, പക്ഷേ യോജിപ്പു തോന്നിക്കാൻ ചില അക്ഷരങ്ങൾ ചേർക്കണം. 'ആകാശത്തിൽ നക്ഷത്രങ്ങൾ ശോഭിക്കുന്നു' എന്നാക്കിയാൽ പദങ്ങൾക്കു തമ്മിലുള്ള ബന്ധം വ്യക്തമായി. അപ്പോൾ ഒരാശയം കിട്ടുകയും ചെയ്യു. വാക്യം ഒരു കുടുംബമാണ്. കുറെ ആളുകളുണ്ടായതുകൊണ്ട് ഒരു കുടുംബമാവില്ല. അതുവല്ല ലോഡ്ജോ ഹോസ്റ്റലോ ആവും. കുടുംബമാവണമെങ്കിൽ പരസ്പരം ഗാർഹസ്ഥ്യനിലയിൽ ബന്ധപ്പെട്ട വ്യക്തികളുണ്ടാവണം. ബന്ധപ്പെടാത്ത കാക്ക പൂച്ച ഒഴുകി ഇസ്കൂളി മരത്തിൽ എന്നിങ്ങനെ പദങ്ങൾ ഒരു പേജ് മുഴുവനും നിരത്തിയാലും അതു വാക്യമാവില്ല. നേരെമറിച്ച് 'കുട്ടി കളിച്ചു'. ഇതൊരു വാക്യമായി. ഭർത്താവും ഭാര്യയും മാത്രം മതിയല്ലോ ഒരു കുടുംബമാവാൻ.

ധാതു, പ്രത്യയം അവ ചേരുമ്പോൾ അവസ്ഥ വരുന്ന വികാരം, പദം, പദങ്ങൾ ബന്ധപ്പെടുത്തുന്ന പ്രത്യയം, വാക്യം ഇതാണ് ഭാഷയുടെ സ്വഭാവം. ഉദാഹരിച്ചു വ്യക്തമാക്കാം. വെളുക്കുന്നു, വെളുപ്പ്, വെണ്മ, വെണ്ട, വെണ്ടേക്ക്, വെണ്ണിലാവ്, വെള്ളി മുതലായ പദങ്ങളുടെ മൂലം 'വെള്' എന്ന ധാതുവാണ്. അതിനോട് അം എന്ന പ്രത്യയം ചേരുമ്പോൾ ളകാരത്തിനു ദ്വിത്വമെന്ന വികാരം വന്ന് വെള്ളം എന്ന നാമമാകുന്നു. പൂച്ച വെള്ളത്തിൽ ചാടി എന്ന ആശയം പ്രയോഗിക്കേണ്ട ആവശ്യം വന്നുവെന്നരിക്കട്ടേ; ആധാരികാർത്ഥത്തിലുള്ള 'ഇൽ' പ്രത്യയം ചേർന്ന് വെള്ളം + ഇൽ (വെള്ളത്തിൽ) എന്നാകുന്നു. ഇതാണ് വാക്യനിഷ്പാദനത്തിന്റെ രീതി.

സംസ്കൃതത്തിൽ പ്രചാരമുള്ള പദസമൂഹത്തെ ആകെ നാലായിത്തരം തിരിക്കാവുന്നാണ്.

1. അവ്യയം, 2. നാമവിശേഷണം, 3. നാമം, 4. ക്രിയ. ഈ നാലിനങ്ങളിലായി പ്രചാരത്തിലുള്ള പദങ്ങളെ സാമാന്യമായി ഒന്നു പരിചയപ്പെടുത്താം.

1. അവ്യയം:— അവ്യയമെന്ന വിഭാഗത്തിൽ പെടുന്ന പദങ്ങൾ മിക്കതും ക്രിയാവിശേഷണങ്ങളായിരിക്കും. ക്രിയാവിശേഷണങ്ങൾക്കു വിഭക്തിലിംഗവചനപുരുഷഭേദങ്ങൾകൊണ്ട് ഒരു മാററവും വരുന്നതല്ല.

सुन्दरी सीता मन्दं विहस्य स्नातुं अगच्छत् ।
सुन्दराः बालाः मन्दं विहस्य स्नातुं अगच्छन् ।
त्वं मन्दं विहस्य स्नातुं अगच्छः ।

ഈ വാക്യങ്ങളിൽ गन्तुं, विहस्य, स्नातुं എന്ന മൂന്നു പദങ്ങൾ ക്രിയകളോടാണല്ലോ ബന്ധപ്പെടുന്നത്. गन्तुं എന്നതു് विहस्य എന്ന അംഗക്രിയയോടും മററു രണ്ടും अगच्छत् എന്ന അംഗിക്രിയയോടുമാണുന്ന വിശേഷമുള്ള. അതുകൊണ്ടവ മൂന്നും ക്രിയാവിശേഷണങ്ങളാണ്. അവയ്ക്കു മററു പദങ്ങൾക്കെന്നപോലെ ഒരുമാററവും വരുന്നില്ല. അതിനാൽ അവ അവ്യയങ്ങളായി. വ്യയം (മാററം)ഇല്ലാത്തതു് അവ്യയം. പ്രചാരത്തിലുള്ള അവ്യയങ്ങൾ താഴെ സംഗ്രഹിക്കാം.

നിപാതങ്ങൾ:- ഇന്ന പദത്തിൽനിന്നു് വരുന്നതാണെന്നു പറയാൻ കഴിയാത്ത കുറെ അവ്യയപദങ്ങളുണ്ടു്. അവയാണു് നിപാതങ്ങൾ. च ननु, नूनं, अपि, अथ മുതലായവ.

ധാതുജങ്ങൾ.- ധാതുക്കളിൽനിന്നുണ്ടാവുന്നവ ധാതുജങ്ങൾ കൃദന്തങ്ങളിൽപ്പെട്ട क्त्वान्तങ്ങളും ल्यबन्तങ്ങളും तुमुन्नन्तങ്ങളും ഈ വിഭാഗത്തിൽ പെടും. हसित्वा, विहस्य, हसितुम् ।

നാമജങ്ങൾ:_ നാമങ്ങളിൽ നിന്നും സർവ്വനാമങ്ങളിൽനിന്നും ഉണ്ടാവുന്ന അവ്യയങ്ങൾ നാമജങ്ങളാണു്. ഇവ തദ്ധിതവിഭാഗത്തിൽ പെടും. നാമങ്ങളിൽനിന്നു്:—पुत्रवत् പുത്രനെപ്പോലെ. मित्रवत् മിത്രത്തെപോലെ. गृहतः ഗൃഹത്തിൽനിന്നു്. वृक्षतः വൃക്ഷത്തിൽനിന്നു്. खण्डशः ഖണ്ഡം ഖണ്ഡമായി. क्रमशः ക്രമത്തിൽ. സർവ്വനാമങ്ങളിൽനിന്നു്:-तत्र तदा तथा तावत् ततः മുതലായവ.

അവ്യയീഭാവൻ:_ചില പദങ്ങൾ സമാസിച്ചു വരുമ്പോൾ അവ്യയമാകും. दिने दिने=प्रतिदिनम् । आबालवृद्धम् । अधिगृहम् । ससुखम् ।

ദ്യോതകം:_മേൽകാണിച്ച വിഭാഗങ്ങൾക്കു പുറമേ ക്രിയയോടു നേരിട്ടു ബന്ധപ്പെടാതെ അഖണ്ഡമായ ഒരാശയം ദ്യോതിപ്പിക്കുന്ന (തോന്നിക്കുന്ന) ചില അവ്യയങ്ങളുമുണ്ടു്.

ആസ്പത്രിയിൽ ഒരു രോഗി വടികുത്തി തിണ്ണമേൽ വന്നിരുന്നു.

'ഹാവൂ!'

ഈ 'ഹാവൂ' 'എനിക്കു വയ്യല്ലോ' എന്ന സമ്പൂർണ്ണമായൊരാശയം ദ്യോതിപ്പിക്കുന്നു.

ഡോക്ടരുടെ അടുത്തു ചെല്ലുന്നു, പരിശോധിക്കുന്നു, കുത്തിവെയ്ക്കുന്നു 'ഹയ്യോ!'

ഈ 'ഹയ്യോ' 'എനിക്കു കഠിനമാ (വേദനിക്കുന്നു' എന്നർത്ഥം തോന്നിക്കുന്നു. ഇവയെല്ലാം ദ്യോതകങ്ങളാണ്; ഹാ! ഛൂ! അഹോ! ഹേ തുടങ്ങിയവയും.

11. നാമവിശേഷണങ്ങൾ: ഈ വിഭാഗത്തിൽപെട്ട പദങ്ങൾക്ക് ലിംഗം, വിഭക്തി, വചനം എന്ന മൂന്ന് ഉപാധികളനുസരിച്ച് മാററം വരും. കൃദന്തങ്ങളും തദ്ധിതാന്തങ്ങളുമായ പല പദങ്ങളും നാമവിശേഷണവിഭാഗത്തിൽ പെടും.

കൃദന്തങ്ങൾ

क्तान्ताः —पठित, गत ।	शत्रन्ताः — पठत्, गच्छत् ।
क्तवत्वन्ताः —पठितवत्, गतवत्	शानजन्ताः भाषमाण, वर्धमान ।
तृन्नन्तः —कर्तृ, दातृ ।	क्वस्वन्ताः:— जगिवस्, ददृशिवस् ।

य, तव्य, अनीय എന്നിവ ചേർന്ന **कृत्य कर्तव्य करणीय** എന്നീ പദങ്ങളും **जिज्ञासु पिपासु** മുതലായ സന്നന്തപദങ്ങളും **दर्शिन् दर्शक** മുതലായവയും ഈ വിഭാഗത്തിൽ പെടും. ഇവക്കു പുറമേ ചില പ്രത്യേക ധാതുക്കളിൽ നിന്നു ചില പ്രത്യേക പ്രത്യയങ്ങൾ വിധിക്കുന്നുണ്ട്; ഉത്പതിഷ്ണു, ഭാസുര, സ്പൃഹയാലു എന്നിങ്ങനെയാണാപദങ്ങളുടെ സ്വഭാവം. അവയും ധാതുക്കളിൽനിന്നു വരുന്നവയാകയാൽ ഈ വിഭാഗത്തിൽതന്നെ പെടുന്നതാണ്.

തദ്ധിതാന്തങ്ങൾ

നാമങ്ങളിൽനിന്നും വിശേഷണങ്ങളിൽനിന്നും സർവ്വനാമങ്ങളിൽനിന്നും അവ്യയങ്ങളിൽനിന്നും നാമവിശേഷണങ്ങളുണ്ടാകും. അവ തദ്ധിതാന്തങ്ങളാണ്.

നാമങ്ങളിൽനിന്ന് भौम, धनिन्, धनवत्, दयालु, तारकित ।
വിശേഷണങ്ങളിൽ നിന്ന് – गुरु-गरीयस्, पटु पटिष्ठ, मृदु-मृदुल ।
സർവ്വനാമങ്ങളിൽനിന്ന് तावक, तदीय, मदीय, युष्मदीय ।
അവ്യയങ്ങളിൽനിന്ന് – अत्रस्य, कुतस्त्य, अद्यतन चिरन्तन ।

111. നാമങ്ങൾ: നാമവിശേഷണങ്ങൾപോലെ ലിംഗം, വിഭക്തി, വചനം എന്നിവയനുസ്സരിച്ച് നാമപദങ്ങൾക്കും മാററം വരുന്നതാണ്. ധാതുക്കളിൽനിന്നും നാമങ്ങളിൽനിന്നും വിശേഷണങ്ങളിൽനിന്നും നാമങ്ങളുരുത്തിരിഞ്ഞു വരുന്നതാണ്.

ധാതുവിൽനിന്നു്- ति, अन, अ എന്ന കൃത്പ്രത്യയങ്ങൾ ചേ ൎത്തു് कृति, करण, आकार എന്നപോലെ പൊതുവിൽ ധാതുക്കളിൽ നിന്നു വരുന്ന നാമപദങ്ങളും जिज्ञासा बुभुक्षा എന്നിവപോലെ സ ന്നന്തങ്ങളായ പദങ്ങളും.

നാമങ്ങളിൽനിന്നു്- തദ്ധിതപ്രത്യയങ്ങൾ ചേൎത്തു വരുന്നവ. दाशरथि, गांगेय, पार्वती, वन्य। വിശേഷണങ്ങളിൽനിന്നു് തദ്ധിത പ്രത്യയങ്ങളായ ता, त्व, य എന്നിവ ചേൎത്തു വരുന്നവ. निपुणता, निपुणत्वं, नैपुण्यं। വിശേഷണവിഭാഗത്തിൽപ്പെട്ട എല്ലാ പദങ്ങളോ ടും ता, त्व എന്ന രണ്ടു പ്രത്യയങ്ങൾ ചേൎത്തു് നാമമുണ്ടാക്കാം.

4 ക്രിയകൾ പൂൎണ്ണക്രിയകളോടു് വിഭക്തിപ്രത്യയങ്ങൾ ചേ ൎക്കുന്നു്. കാലപ്രകാരഭേദം, പദഭേദം, പുരുഷഭേദം, വചനഭേദ്, ഇ വയാണു് ക്രിയയ്ക്കു വരുന്നതു്. ധാതുവിനെ പൂൎണ്ണക്രിയയാക്കി മാ റ്റാനുള്ളതാണു് तिङ् വിഭാഗത്തിൽ പ്പെട്ട പ്രത്യയങ്ങൾ. അവ പു രുഷവചനങ്ങളനുസരിച്ചു ചേൎത്താൽ പൂൎണ്ണക്രിയയായി. ധാതുക്കളി ൽനിന്നാണു് പൂൎണ്ണക്രിയകൾ സാധാരണ രൂപപ്പെടാറുള്ളതു്. അപൂ ൎവ്വമായി നാമങ്ങളിൽനിന്നും വരും. കല്ലിക്കുന്നു, മരവിക്കുന്നു എ ന്നിവ പോലെ. കല്ലുപോലെയാവുന്നു മരംപോലെയാവുന്നു എന്നാ ണല്ലോ അവയുടെ അൎത്ഥം അതുപോലെ दीपायते എന്നെല്ലാം പറഞ്ഞാൽ दीप इव वर्तते എന്നൎത്ഥം കിട്ടും. നാമങ്ങളോടു് यते എന്നു ചേൎക്കുകയാ ണു് ഈ അൎത്ഥം കിട്ടാനുള്ള വിദ്യ. പൂൎണ്ണക്രിയകൾ (ലകാരങ്ങൾ) മുമ്പു വിവരിച്ചുവതന്നെ.

ഇനി നമുക്കു് രഘുവംശം തുടരുകതന്നെ.

शास्त्रस्य पद्यपञ्चकस्य सारोऽत्र प्रथमत एव समाह्रियते । यदि अल्पा-पराधेभ्यः तीक्ष्णो दण्डो दीयेत तर्हि प्रजाः प्रतिकूलाः भवेयुः । तथैव यदि तीव्रापराधेभ्यो लघुर्दण्डो दीयेत तर्हि प्रजाः प्रक्षुब्धाः सञ्चरेरन् । इदं तत्त्वं सम्यग् विज्ञाय रघुः यथापराधदण्डः अवर्तत । ईदृशेन वर्तनेन स रघुः सर्वा-सामपि प्रजानां मनः आचकर्ष । दाक्षिणात्यो मारुतः न चात्युष्णो भवति न चातिशीतो भवति । मितशीतोष्णत्वेन स वायुः सर्वेषां जनानां हृदयाकर्षकः सम्पद्यते । तथैव रघुरपि दण्डस्य युक्तरूपत्वेन जनानां मनोजहार ।

रघोः सचिवाः तस्मै राज्यभरणविषये सान्मार्गिकानुपायान् तथा कूट-तन्त्रादिकान् दौर्मार्गिकान् च उपायान् उपादिशन् । सात्त्विकाः कुलीनाश्च

राजानः कूटतन्त्रपरानुपायान् न स्वीकुर्वन्ति । ततः कुलीनः स रघुः सान्मार्गिकानेवोपायान् स्वीकरोति स्म ।

रात्रौ विद्यमानाः पर्वतजलाशयादयः सूर्योदये यथा पूर्वाधिकं अभिव्यक्ताः समुज्ज्वलाश्च भवन्ति तथा रघोरभ्युदये पञ्चभूतात्मिका प्रकृतिः पूर्वापेक्षया गुणवत्तरा अभवत् । पृथिव्याः गन्धः अपां शैत्यं तेजस उष्णं वायोः स्पर्शः आकाशस्य शब्दश्च गुणाधिका अजायन्त ।

पदपदार्थयोरानुगुण्येनैव पदानामन्वर्थता भवति । कस्यचित् नरस्य सुन्दरः इति नाम । तस्याकारस्त्वसुन्दरः । स कदापि नान्वार्थनामा भवति । यदि सौन्दर्यम् तस्याकारेऽप्यस्ति तर्हि तस्य नाम्नः अन्वर्थता सिध्यति । अत्र तु रघोः 'राजा' इति पदमन्वर्थमभूदिति समर्थ्यते । रञ्जयति इति राजशब्दस्य व्युत्पत्तिः । प्रजाः रञ्जयति प्रीणयति इति राजा इति राजशब्दः व्युत्पादितः । तथैव कौमुदीप्रसारणेन शीतलिमापादनेन च आह्लादनात् चन्द्रः अन्वर्थं अभवत । 'चन्द्' इत्यस्य आह्लादनमर्थः । चन्द्रः इत्यस्य आह्लादकः इत्यपि । तथैव किरणप्रसारणादिभिः सूर्यः लोकं तपति । ततः तस्य तपन इति नाम जातम् एवं रघोरपि प्रकृतिरञ्जनात् राजा इति नाम अन्वर्थमभूत् ।

अथ स संकुलानि राज्यकार्याणि अतिसूक्ष्मया शास्त्रदृष्ट्यैव वीक्षितवान्; न तु स्थूलया बाह्यदृष्ट्या इत्येतमर्थम् वर्णयति ।

13 कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।
चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ।

അദ്ദേഹത്തിൻെറ കണ്ണുകരം, നീണ്ടു വിടൎന്നവയും ചെവികടെ യ്ക്കൽ തലചായ്ക്കുന്നവയുമായിക്കൊള്ളട്ടേ. പക്ഷേ, അദ്ദേഹം ശരിക്കു കണ്ണുള്ളവനായിത്തീൎന്നതു് സൂക്ഷ്മകാൎയ്യങ്ങരം കാണാൻ കാഴ്ച നൽകുന്ന ശാസ്ത്രദൃഷ്ടി കൊണ്ടാണു്, മാംസദൃഷ്ടികൊണ്ടല്ല.

अन्वयः—तस्य विशाले लोचने कर्णान्तविश्रान्ते कामम् (आस्ताम्) । (तस्य) चक्षुष्मत्ता तु सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेण आसीत् ।

कामं=ആയ്ക്കൊള്ളട്ടേ. कर्णान्तविश्रान्ते = ചെവിയുടെ കടയ്ക്കൽവിശ്രമിക്കുന്ന. चक्षुष्मत्ता = കണ്ണുള്ളവൻെറ നില. तु = ആകട്ടെ. सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना = സൂക്ഷ്മമായി ചെയ്യപ്പെടേണ്ട കാൎയ്യങ്ങരം കാണുന്ന.

ഈ പദ്യത്തിൽ രണ്ടു വാക്യമുണ്ടു്. രണ്ടിലും ക്രിയാപദമില്ല. ഇത്തരം സന്ദൎഭങ്ങളിൽ ക്രിയാപദം തനിയേ കിട്ടിക്കൊള്ളും.

പൂൎണ്ണക്രിയയില്ലെങ്കിലും വാക്യത്തിന്നു് അപൂൎണ്ണത തോന്നുകയില്ല. "വാശിക്കു നാശം," "വിദ്യാധനം സർവ്വധനാൽ പ്രധാനം" എന്നിട ത്തെല്ലാം വാശിക്കു നാശമാകുന്നു; വിദ്യാധനം സൎവ്വധനാൽ പ്രധാന മാകുന്നു എന്നെല്ലാം പറഞ്ഞില്ലെങ്കിലും അപൂൎണ്ണത തോന്നുന്നില്ല അ വിടെയെല്ലാം ഒരു പൂൎണ്ണക്രിയ ഉപയോഗിക്കുന്നതു് അല്പം ബാലിശ ത്വം തോന്നിക്കുകയും ചെയ്യും. അതുകൊണ്ടു് പ്രസ്തുത പദ്യത്തിൽ പൂ ൎണ്ണക്രിയകളില്ലെങ്കിലും അൎത്ഥബോധത്തിനു് ഒരു തടവും വരുന്നില്ല.

कर्णयोरन्तौ कर्णान्तौ । कर्णान्तयोः विश्रान्ते कर्णान्तविश्रान्ते । सूक्ष्मः च असौ कार्यार्थः च सूक्ष्मकार्यार्थः । सूक्ष्मकार्यार्थम् पश्यति इति सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिन् ।

एवं सर्वसौभाग्यसंपन्नं सर्वनयोपायाभिज्ञं राज्यभरणे धुरीणं रघुं अस्माकं पुरस्तादवतार्य तस्य दिग्विजययात्रायै अनुकूलं कालं वर्णयति ।

14 लब्धप्रशमनस्वस्थं अथैनं समुपस्थिता ।
पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत् पङ्कजलक्षणा ॥

പുതുതായി രാജ്യം കയ്യേററാൽ ഉണ്ടാകാവുന്ന കുഴപ്പങ്ങളെല്ലാം ഒരുവിധം അടക്കിയൊതുക്കി. അങ്ങനെ സമാധാനത്തോടുകൂടി ക ഴിയുന്ന രഘുവിനെ രണ്ടാമതൊരു രാജ്യലക്ഷ്മിപോലെ താമരപ്പൂ ക്കളുടെ ചിഹ്നങ്ങളോടുകൂടി ശരത്തു് സമീപിച്ചു,

लब्धप्रशमनस्वस्थम् = ലബ്ധത്തിന്റെ (ലഭിക്കപ്പെട്ട രാജ്യത്തി ന്റെ) പ്രശമനംകൊണ്ടു് സമാധാനപ്പെട്ട. एनं = एतं ഇദ്ദേഹത്തെ. लक्षणम् = ചിഹ്നം. समुपस्थिता = സമീപിച്ചു.

अन्वयः— अथ लब्धप्रशमनस्वस्थं एनं पङ्कजलक्षणा शरत् द्वितीया पार्थिवश्रीः इव समुपस्थिता ।

लब्धस्य प्रशमनं लब्धप्रशमनं; तेन स्वस्थं । पार्थिवस्य श्रीः पार्थिवश्रीः । पङ्कजमेव लक्षणं यस्याः सा पङ्कजलक्षणा (बहुव्रीहिः)

जैत्रयात्रायै अनुकूलः कालः समागतः । तदा मेघा अप्रत्यक्षाः संजाताः सूर्यातपः अप्रतिहतं प्रासरत् च इति कथ्यते निर्वृष्टलघुभिर्मेघैरिति पद्येन ।

15 निर्वृष्टलघुभिर्मेघैः मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।
प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः ।

ശരത്കാലത്താണ് രാജാക്കന്മാർ ജൈത്രയാത്ര നടത്താറുള്ളതു് പ്രതാപശാലിയായ രാജാവാണെങ്കിൽ അദ്ദേഹത്തിന്റെ മുമ്പിൽ, വഴിക്കനേരിടേണ്ടിവരുന്ന രാജാക്കന്മാരെല്ലാം ഭണ്ഡാരമടിയറവെച്ച് വഴിമാറി കൊടുക്കും. രഘുവിനും ശരത്കാലമായപ്പോൾ പ്രതാപം കൂടിക്കൂടിവന്നു. ആർക്കും സഹിക്കാനാവാത്തതാണാപ്രതാപം സൂര്യന്റെ മുമ്പാകെ മേഘങ്ങളെല്ലാം അവയുടെ സമ്പത്തടിയറവെച്ച് വഴിമാറിക്കൊടുത്തു. അപ്പോൾ രഘുവിന്റേയും സൂര്യന്റേയും പ്രതാപം ഒരേ സമയത്തു് ദിക്കുകളിലെല്ലാം വ്യാപിച്ചു.

निर्वृष्टलघुभि:=നല്ലപോലെ വർഷിച്ചതുകൊണ്ടു് ഘനംകുറഞ്ഞ. **मुक्तवर्त्मा** = വഴിമാറികൊടുത്ത. **भानो:** =സൂര്യന്റെ. **युगपत्** = ഒരേസമയത്തു്. **व्यानशे** = വ്യാപിച്ചു.

अन्वयः—निर्वृष्टलघुभिः मेघैः मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः तस्य भानोः च प्रतापः युगपत् दिशः व्यानशे ।

निवृष्टाः च ते लघवः च । मुक्तं वर्त्म यस्मै सः । दुःखेन सोढुं शक्यः दुःसहः । सुतरां दुःसहः सुदुःसहः ।

सह् ധാതുവിന്റെ **तुमुन्** പ്രത്യയാന്തരൂപമാണ് **सोढुम्** എന്ന അംഗക്രിയ. **सह्+तुम् =सोढुम् ।** ഹകാരത്തിലവസാനിക്കുന്ന ധാതുക്കളോട് തകാരത്തിൽ തുടങ്ങുന്ന പ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുമ്പോഴെല്ലാം ഇത്തരം ചില രൂപഭേദങ്ങൾ വരുന്നതാണ്. **वह्+तुम्=वोढुम् । वह्+त=ऊढ । लिह्+त=लीढ । मुह्+त=मूढ । वह्+तुं=वोढुम् । रुह्+त=रूढ । वह + तृ=वोढृ (वोढा) । लिह + ति = लेढि ।**

व्यानशे (लिट् आ· प्र ए.) व्यानशे व्यानशाते व्यानशिरे ।

अथ प्रजापरिपालने इन्द्रस्य रघोश्च समानभागभावत्वमस्तीति प्रकाशयति ।

16 **वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।**
प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ।

ദേവേന്ദ്രൻ മഴവില്ല് താഴെ വെച്ചു. രഘു **ജയശീലമായ** വില്ലെടുത്തു. ഇരുവരും പ്രജകളുടെ **ആവശ്യം** നിറവേററാൻവേണ്ടിയാണ് വില്ലെടുക്കുന്നതു്. ഒരാൾ വില്ലു **വെച്ചു** വിശ്രമിക്കുമ്പോൾ മററാളെടുക്കുന്നു. അങ്ങനെ മാറിമാറിയാണെന്നുമാത്രം.

अन्वयः—इन्द्रः वार्षिकं धनुः संजहार । रघुः जैत्रं धनुः दधौ । हि, तौ प्रजार्थसाधने पर्यायोद्यतकार्मुकौ (भवतः) ।

संजहार = സംഹരിച്ചു (പിൻവലിച്ചു). **धनुः** = വില്ല്. **जैत्रं**=ജയശീലം. **दधौ** = ധരിച്ചു. **हि** = എന്തുകൊണ്ടെന്നാൽ. **पर्यायोद्यतकार्मुकौ** = പര്യായമായി (ഒരാശേഷം മറ്റൊരാളെന്ന നിലയിൽ) ഉയർത്തിയ വില്ലുകളോടുകൂടിയവർ.

संजहार । सं + हृ (लिट् प. प्र. ए)

प्रजानां अर्थाः प्रजार्थाः । प्रजार्थानां साधनं प्रजार्थसाधनम् । पर्यायेण उद्यतौ कार्मुकौ याभ्यां तौ पर्यायोद्यतकार्मुकौ ।

अनन्तरेण पद्येन रघो शरदृतोश्च सादृश्यं वर्णयति ।

17 पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।
ऋतुर्विडम्बयामास, न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥

ശരത്കാലം രഘുവിനെ ഒന്നനുകരിച്ചുനോക്കി. വെള്ളത്താമരകളെക്കൊണ്ട് വെൺകൊററക്കുട പിടിപ്പിച്ചു. ആററുദർഭകളെക്കൊണ്ടു വെഞ്ചാമരം വീശിച്ചു. പക്ഷേ രഘുവിന്റെ സൌഭാഗ്യമൊന്നും ശരത്തിനു കിട്ടിയില്ല.

पुण्डरीकातपत्रः = വെള്ളത്താമരയാകുന്ന ആതപത്രത്തോടുകൂടിയ. **पुण्डरीकं** = വെള്ളത്താമര. **विकसत्काशचामरः** = വികസിച്ചുനില്ക്കുന്ന ആററുവഞ്ഞിക്കതിരുകളാകുന്ന വെഞ്ചാമരങ്ങളോടുകൂടിയ. **काशः**=ആററുവഞ്ഞി. **विडम्बयामास**=അനുകരിച്ചു. **प्राप**=പ്രാപിച്ചു. **तच्छ्रियम्**= അദ്ദേഹത്തിന്റെ സൌഭാഗ്യത്തെ.

अन्वयः— पुण्डरीकातपत्रः विकसत्काशचामरः ऋतुः तं विडम्बयामास । तच्छ्रियं पुनः न प्राप ।

पुण्डरीकाणि एव आतपत्राणि यस्य सः । विकसन्ति काशान्येव चामराणि यस्य सः । विडम्बयामास (लिट् प. प्र. ए) तस्य श्रीः तच्छ्रीः (तत्+श्री) तां तच्छ्रियम् ।

അഭ്യാസം

1 താഴെ കാണുന്ന ഖണ്ഡികയിലെ പദങ്ങൾ നാലുവിഭാഗമായി തിരിച്ചെഴുതുക: (നാമം, വിശേഷണം, ക്രിയ, അവ്യയം. ഓരോന്നും പത്തു വീതം)

पराशरो नाम महर्षिस्सत्यवत्यां धीवरयुवत्यां महर्षिं व्यासं अजनयत् । स

शिशुर्जातमात्र एव तपश्चरणाय वनं गतवान् । कालान्तरे चन्द्रवंशजः शन्तनुः तां अपश्यत् । स तरुण्यां तस्यां अनुरक्तोऽभवत् । तदा राजा तां परिणेतुं ऐच्छत् तदा सा तस्य समीपं गत्वा एवं अभ्यर्थयामास । हे राजन्, यदि भवान् मत्त उत्पत्स्यमानाय पुत्राय राज्याधिकारम् दातुं प्रतिजानीयात् तर्हि अस्मिन् परिणये न खलु मे कापि विप्रतिपत्तिरस्ति । शन्तनोस्तु देवव्रत इति नाम कश्चित् पुत्र आसीत् । स कुमारः पितुराग्रहं सफलीकर्तुम् स्वं पैतृकम् राज्याधिकारं पर्यत्यजत् 'नाहं परिणेष्येयम्' इति स प्रतिजानीते स्म । यतः स तां भीष्मां प्रतिज्ञां अकार्षीत् ततः स भीष्म इति नाम्ना प्रथित आसीत् ।

II മേൽകാണിച്ച ഖണ്ഡികയിൽ ഏതെല്ലാം വിധത്തിലുള്ള വിസർഗ്ഗസന്ധികൾ എവിടെയെല്ലാം വന്നിട്ടുണ്ടെന്നു വ്യക്തമാക്കുക.

III പൂർവ്വപാഠം സാക്ഷേപിച്ചെഴുതിയ സംസ്കൃതഖണ്ഡികകൾ തർജ്ജമ ചെയ്യുക.

IV ഘടകാംശങ്ങൾ പിരിച്ചെഴുതുക:- (ഉദാ:– भिद्+त=भिन्न)

1 छिन्न । 2 विकृत । 3 परीक्षणम् । 4 जगाम । 5 अन्वपश्यत् 6 विसस्मार । 7 अभिगम्य । 8 असत् 9 विडम्बयामास । 10 चक्षुष्मत्ता । 11 विश्रान्त ।

V തർജ്ജമ ചെയ്യുക:—

രഘുവിനു നീണ്ട കണ്ണുകളുണ്ടായിരുന്നു. എന്നിട്ടും അദ്ദേഹം ശാസ്ത്രദൃഷ്ടികൊണ്ടേ കാര്യങ്ങളറിഞ്ഞുള്ളു. അദ്ദേഹം ശത്രുക്കളെ ശാന്തന്മാരാക്കി. അങ്ങനെ അദ്ദേഹം സ്വസ്ഥനായിരിക്കുമ്പോൾ ശരത്കാലം അടുത്തെത്തി. സൂര്യന്റെ പ്രതാപത്തിനു മേഘങ്ങളും രഘുവിന്റെ പ്രതാപത്തിനു ശത്രുക്കളും വഴിമാറിക്കൊടുത്തു. ദേവേന്ദ്രൻ വില്ലു സംഹരിച്ചപ്പോൾ രഘു വില്ലെടുത്തു. പ്രജകളുടെ രക്ഷ ഇരുവരാലും ചെയ്യപ്പെടേണ്ടതാണല്ലോ. വെള്ളത്താമരപ്പൂ വെൺകൊററക്കുടപോലെ കാണപ്പെട്ടു. ആററുവഞ്ചിപ്പൂക്കൾ വെഞ്ചാമരങ്ങൾ പോലെ ശോഭിച്ചു. ഇങ്ങനെ വന്ന ശരത്കാലം രഘുവിനെ അനുകരിച്ചുവെങ്കിലും നിഷ്ഫലമായി.

बुध् = അറിയുക. अपसृ, परिहृ = മാറിക്കൊടുക്കുക.

ദിവസം പതിനെട്ട്

സംഖ്യാശബ്ദങ്ങൾ

പത്തുവരെയുള്ള സംഖ്യാശബ്ദങ്ങളുടെ ശരിക്കുള്ള രൂപങ്ങൾ താഴെ ചേർക്കുന്നു.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
एक	द्वि	त्रि	चतुर्	पञ्चन्	षष्	सप्तन्	अष्टन्	नवन्	दशन्

പതിനൊന്നു മുതൽക്കങ്ങോട്ട് **एकादश द्वादश त्रयोदश चतुर्दश पञ्चदश षोडश सप्तदश अष्टादश एकोनविंशतिः विंशतिः** എന്നിങ്ങനെയാണ്. **विंशति** മുതലായ പത്താം സംഖ്യകൾക്കുമുമ്പിൽ **एक** മുതലായ പദങ്ങൾ ചേർത്താൽ **एकविंशतिः** (21) മുതലായ സംഖ്യകൾ കിട്ടും. ഇങ്ങനെ രണ്ടു സംഖ്യകൾ കൂടിച്ചേരുമ്പോൾ പത്ത്+ആറ് = പതിനാറ്, എഴുപത്+മൂന്ന്=എഴുപത്തിമൂന്ന്, അഞ്ച്×പത്ത്=അമ്പത് എന്നിങ്ങനെ മലയാളത്തിലും five+ten=fifteen. four + ten = fourteen എന്നിങ്ങനെ ഇംഗ്ലീഷിലും **छः+दस=सोलह, चार+अस्सी=चौरासी** എന്നിങ്ങനെ ഹിന്ദിയിലും ചില വർണ്ണവികാരങ്ങൾ വരുന്നപോലെ സംസ്കൃതത്തിലും സാധാരണമാണ്. **द्वि, द्वा** എന്നും **त्रि, त्रयः** എന്നും **अष्टन् अष्टा** എന്നുമാവും.

द्वाविंशतिः	द्वात्रिंशत्	षड्विंशतिः	षट्त्रिंशत्
त्रयोदश	त्रयस्त्रिंशत्	अष्टादश	अष्टात्रिंशत्

दिश् दिक् ആകുന്നപോലെ **षड् षट्** ആയിമാറും.

നാൽപതുമുതൽക്കങ്ങോട്ട് ഈ വിത്യസ്തരൂപവും സാധാരണരൂപവും കാണും. **द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत्। त्रिषष्टिः त्रयःषष्टिः। अष्टसप्ततिः अष्टासप्ततिः।**

സംഖ്യാനാമങ്ങൾ ഏറിയകൂറും വിശേഷണങ്ങളായാണ് പ്രയോഗിക്കേണ്ടിവരുക. അപ്പോൾ വിശേഷ്യങ്ങളനുസരിച്ച് ലിംഗവിഭക്തികൾക്കു മാററം വരും. വചനങ്ങളിൽ അവയ്ക്കു മാററം വരില്ല. കാരണം, **एक, द्वि, त्रि,** മുതലായവക്ക് യഥാക്രമം ഏകവചനവും ദ്വിവചനവും ബഹുവചനവുമല്ലാതെ മറെറാരു വചനവും വരാൻ വഴിയില്ലല്ലോ. ഏകശബ്ദത്തിന്റെ രൂപങ്ങൾ സർവ്വനാമശബ്ദങ്ങളുടെ ഏകവചനരൂപങ്ങൾ പോലെതന്നെ. '**द्वि**' **द्व** എന്ന് അകാരാന്തമാകും. '**त्रि**' ഷഷ്ഠിയൊഴികെ ഇകാരാന്തബഹുവചനം പോലെത്തന്നെ ഉദാഹരിക്കാം.

पुं	स्त्री	पुं	स्त्री	पुं	स्त्री	पुं	स्त्री
द्वौ	द्वे	त्रयः	तिस्रः	चत्वारः	चतस्रः	पञ्च	
द्वौ	द्वे	त्रीन्	तिस्रः	चतुरः	चतस्रः	पञ्च	
द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	त्रिभिः	तिसृभिः	चतुर्भिः	चतसृभिः	पञ्चभिः	
द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	पञ्चभ्यः	
द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	पञ्चभ्यः	
द्वयोः	द्वयोः	त्रयाणाम्	तिसृणाम्	चतुर्णाम्	चतसृणाम्	पञ्चानाम्	
द्वयोः	द्वयोः	त्रिषु	तिसृषु	चतुर्षु	चतसृषु	पञ्चसु	

द्वि ശബ്ദത്തിന്നു പകരം उभ എന്നും പ്രയോഗിക്കാറുണ്ടു്. അതു് അകാരാന്തമാണു്. उभौ (उभे സ്ത്രീ, നപും) उभाभ्यां उभयोः। ഉ:– उभयोरपि दृष्टोऽन्तः। उभौ तौ न विजानीतः।

पञ्चन् മുതൽ दशन् വരെ ലിംഗവ്യത്യാസമില്ല. अष्टन् ശബ്ദത്തിന്നു് अष्टौ എന്നൊരു രൂപം കൂടി പ്രഥമയ്ക്കുണ്ടു്. ഇവയുടെ നപുംസകലിംഗത്തിൽ പ്രഥമയും ദ്വിതീയയും द्वे, त्रीणि, चत्वारि എന്നിങ്ങനെയാണു്.

സംഖ്യാശബ്ദങ്ങളിൽനിന്നു് ഒന്നാമത്തെ, രണ്ടാമത്തെ, എന്നിങ്ങനെ ഒരുതരം വിശേഷണരൂപം വരാറുണ്ടു്. प्रथम द्वितीय तृतीय चतुर्थ पञ्चम षष्ठ सप्तम अष्टम नवम दशम എന്നിങ്ങനെയാണവ. പതിനൊന്നുമുതൽ एकादशः, पञ्चविंशः, द्वात्रिंशः, चतुश्चत्वारिंशः त्रिपञ्चाशः द्वाषष्टः, त्रिसप्ततः, चतुरशीतः, सप्तनवतः എന്നിങ്ങനെ बाल ശബ്ദം പോലെ അകാരാന്തങ്ങളാകും. 11th, 25th, 32nd, 44th, 53rd, 62nd, 73rd, 84th, 97th എന്നിങ്ങനെ യഥാക്രമമൎത്ഥം. ഇരുപതു മുതൽ ഈ അൎത്ഥം കിട്ടാൻ तम എന്നു ചേൎത്താലും മതി. त्रयोविंशति-तम=23rd सप्तसप्ततितम=77th. ഇവ സ്ത്രീലിംഗത്തിന്റെ വിശേഷണമായാൽ नदी ശബ്ദംപോലെ ईकാരാന്തമാകും. पञ्चदशी स्त्री=പതിനഞ്ചാമത്തെ സ്ത്രീ. सप्तविंशी, (सप्तत्रिंशतितमी) तारका=ഇരുപത്തേഴാമത്തെ നക്ഷത്രം.

നപുംസകലിംഗത്തിൽ ഇവയുടെ രൂപം വനശബ്ദംപോലെ തന്നെ. पञ्चाशीतं, (पञ्चाशीतितमं) दिनं എൺപത്തഞ്ചാമത്തെ ദിവസം.

दशन् 10, विंशतिः 20, त्रिंशत् 30, चत्वारिंशत् 40, पञ्चाशत् 50, षष्टिः 60, सप्ततिः 70, अशीतिः 80, नवतिः 90, शतं 100, सहस्रं 1000 अयुतं 10000, लक्षं 100000, प्रयुतं 1000000, कोटिः 10000000. ഇതാണു് സംഖ്യാക്രമം. ഇവ വിശേഷണമായി വരുമ്പോഴും ഏകവ

പനമേ വരൂ. **विंशतिः पुरुषाः । शतं कन्याः । शतस्य वृक्षाणां** । എന്നിങ്ങനെ, **कति**=എത്ര. **कतिपय, कतिचन, कतिचित्** = ചില. **"तन्वी स्थित कतिचिदेव पदानि गत्वा". कतिपय** ശബ്ദത്തോട് അകാരാന്തംപോലെ വിഭക്തിപ്രത്യയങ്ങൾ ചേക്കാം. ചിലപ്പോൾ സർവ്വനാമരൂപങ്ങളും കാണും. **कतिपयाः (कतिपये) जनाः** । ഈ പദങ്ങൾ കിം ശബ്ദത്തിൽ നിന്നുവരുന്ന പദങ്ങളാണ്. ഇതിൽ **कति** എന്നതിൻെറ രൂപം **कति कति, कतिभिः कतिभ्यः, कतिभ्यः, कतीनाम्, कतिषु** എന്നാണ്. ഇതു് ബഹുവചനത്തിലേ പ്രയോഗിക്കൂ.

ഒരു പ്രാവശ്യം രണ്ടു പ്രാവശ്യം എന്നിങ്ങനെ ആവൃത്ത്യർത്ഥം കാണിക്കാൻ സംസ്കൃതത്തിൽ ഒരുതരം സംഖ്യാരൂപമുണ്ട്. **सकृत्** ഒരു തവണ. **द्विः** രണ്ടുതവണ. അതുപോലെ **त्रिः चतुः** എന്നിവയും. അഞ്ചു മുതൽ **कृत्वः** എന്നൊരു പ്രത്യയം ചേർക്കുന്നു. **पञ्चकृत्वः शतकृत्वः** എന്നിങ്ങനെ.

ഒരുവിധത്തിൽ രണ്ടുവിധത്തിൽ എന്ന അർത്ഥം കിട്ടാൻ **धा** എന്ന പ്രത്യയം ചേർത്താൽ മതി. **एकधा, चतुर्धा, पञ्चधा** । **द्विधा** എന്നതിന്നു് **द्वेधा, उभयधा** എന്നും **त्रिधा** എന്നതിന്നു് **त्रेधा** എന്നും രൂപങ്ങളുണ്ട്.

ഓരോന്നായി, ഈരണ്ടായി, മുമ്മൂന്നായി എന്നീ അർത്ഥം കിട്ടുവാൻ **शः** എന്ന പ്രത്യയം ചേർക്കണം **एकशः द्विशः शतशः** । മേൽപറഞ്ഞ മൂന്നു വകുപ്പിൽപ്പെട്ട പദങ്ങളും ക്രിയയെ വിശേഷിപ്പിക്കുന്നതിനാൽ അവ്യയവിഭാഗത്തിൽപ്പെടുന്നു.

വീടുകൾ നാലും നക്ഷത്രങ്ങൾ ഏഴും എന്നിങ്ങനെ സംഖ്യകളുടെ സമുച്ചയാർത്ഥം കാണിക്കാൻ ഹിന്ദിയിൽ രൂപങ്ങളുണ്ട്. **चारों घर सातों तारएं** । അതേ അർത്ഥം കാണിക്കാൻ സംസ്കൃതത്തിൽ **द्वयं द्वितयं, उभयं, त्रयं त्रितयं चतुष्टयं पञ्चतयं** എന്നീ രൂപങ്ങളാണ് പ്രയോഗിക്കുക- **लोकानां त्रयं**=ലോകങ്ങൾ മൂന്നും, മൂന്നു ലോകവും. **नयनद्वयं**= രണ്ടുകണ്ണും. ഇവ സ്ത്രീലിംഗത്തിൽ ഈകാരാന്തമാകും. **त्रयी** ।

സംഖ്യകളുടെ സമൂഹം കാണിക്കാൻ **एकक, द्विक, त्रिक, पञ्चक षट्क** എന്നിങ്ങനെ ഒരു രൂപം കൂടിയുണ്ട്. ഒററ ഇരട്ട മുച്ച എന്നിങ്ങനെ ഏകതാർത്ഥംകിട്ടും. single double treble എന്നിവ ഇംഗ്ലീഷിൽ അവയ്ക്കു സമാനാർത്ഥകങ്ങളാണ്.

ഭിന്നസംഖ്യകൾ താഴെ കാണിക്കാം.

$\frac{1}{8}$ =**पादार्धम्**, $\frac{1}{4}$ = **पादः**, $\frac{1}{2}$ = **अर्धम्**, $\frac{3}{4}$ = **पादोनम्**, 1 = **एकं**, $1\frac{1}{4}$ = **सपादम्**, $1\frac{1}{2}$ = **सार्धम्**, $1\frac{3}{4}$ = **सपादोनं**, 2 = **द्वि, सपादद्वि, सार्धद्वि, पादोनत्रि** എന്നിങ്ങനെ.

നൂറുമുതൽക്കങ്ങോട്ടുള്ള സംഖ്യകൾപറയേണ്ടിവരുമ്പോൾ **अधिक** **उत्तर** എന്നീ പദങ്ങൾ ഒററയ്ക്കോ കലർത്തിയോ പ്രയോഗിക്കയാണ് പതിവ്. 161=**एकषष्ट्यधिकशतम्** । 1972 = **द्वासप्तत्युत्तरनवशताधिकसहस्रम्** । **एकोनषष्ट्युत्तरनवशताधिकसहस्रतमे क्रिस्तुवत्सरे एप्रिलमासे पञ्चम्यां तिथौ भारतविद्यापीठस्य प्रवर्तनमारभत** ।

ഇനി കാവ്യപാഠം തുടരാം.

अतीते दिने पञ्च पद्यान्यस्माभिरधीतानि । तेषामेकैकस्य सारं अन्यूनानतिरिक्ततया अधुना कथयितुमारभे ।

साधारणा वयं नेत्रैः पदार्थान् पश्यामः । श्रोत्रैः शब्दान् च शृणुमः । अस्मादृशा जनाः तांस्तान् पदार्थान् यथादृष्टं यथाश्रुतं च विश्वसन्ति । परन्तु विद्वांसः न तथा विश्वसन्ति । ते शास्त्रसंस्कृतया दृष्टया तेषां कार्यकारणमात्रमालोच्यैव तथ्यं स्वीकुर्वन्ति । रघुस्तादृश एवासीत् । तस्यात्युज्ज्वले समाकर्षके विशाले च लोचने स्त एव । तथापि सूक्ष्मकार्यार्थदर्शनार्थम् स ते बाह्यचक्षुषी नोपयुङ्क्ते स्म । तदर्थम् स शास्त्रसंस्कृतां दृष्टिमेव उपयुक्तवान् इति प्रथमस्य पद्यस्य सारः ।

कश्चिद् युवराजः महाराजपदमारोहति । तदा तावत्पर्यन्तं ये सामन्ता अवर्तन्त तेषां मनस्येवं विचारः समुत्पद्येत । 'अस्य पिता पराक्रमी अधृष्यश्चासीत् । अयं तु तस्य पुत्रो युवा अपक्वमतिः दुर्बलश्च वर्तते । अतः अयमेवाक्रमणावसरः' इति मन्वानाः ते आयोधनाय प्रतिष्ठासन्ते । तान् आक्रामतः सामन्तान् नयोपायैः अथवा समरैः विजित्य राज्यं अक्षोभं अनाकुलं च क्रियते । एतादृशा एव राजानः लब्धप्रशमनस्वस्थाः । रघुणा राज्यं लब्धम् । तत्र समापतिष्यतः सर्वाभिसारान् समालक्ष्य स्वैर्नयोपायैः स सर्वान् प्रशान्तान् अकरोत् । एवं स्वस्थः स प्रथमं राजलक्ष्म्या अव्रियत । तदनन्तरं इतरा काचित् राजलक्ष्मीः इव पङ्कजैः सूचितवैभवा शरल्लक्ष्मीः तस्य रघोः परिचरणार्थम् तं उपाजगाम ।

वर्षासु प्रतापहीनस्य रवेः मार्गम् मेघाः प्रतिबध्नन्ति । शरदि तु सूर्यस्य प्रतापं असहमानाः मेघा तस्य मार्गम् परिहरन्ति । ते सूर्यमभिप्रायातुं न शक्ताः भवन्ति । ततः ते मेघाः आत्मसर्वस्वं जलं प्रवृष्य लघवो वीतगौरवाश्च भवन्ति । यथा मेघाः स्वकीयं सर्वस्वमपि विसृज्य रवेर्मार्गम् परिहरन्ति स्म तथैव सर्वस्वं परित्यज्य राजानः रघोर्मार्गाद् दूरमपसृताः । एवम् रघोः रवेश्च प्रतापः एकस्मिन्नेव समये सर्वासु दिक्षु व्याप्नोति स्म ।

अनन्तरेण पद्येन इन्द्रो रघुश्च प्रजासंरक्षणे सममेव तत्परौ जाताविति वर्णयति । इन्द्रः वर्षासु चापं गृह्णाति । तदा भीता मेघाः भूमौ इतस्ततो जलं वर्षन्ति । वर्षासु इन्द्रः भूमेः संरक्षणार्थं मेघैः वर्षयति इति सङ्कल्पः । वर्षापगमे इन्द्रः स्वं चापं प्रतिसंहरति विश्राम्यति च । तस्मिन्नवसरेऽपि प्रजा-संरक्षणं कार्यं खलु। रघुः तदा स्वं जैत्रं चापं उद्यच्छति। एवम् तौ इन्द्ररघू प्रजानां रक्षणार्थं पर्यायेण, एकस्मादनन्तरं अन्य इति रीत्या, चापं उदयच्छताम् ।

अथाग्रिमं पद्यं विवृणोमि । अनुकरणे द्वयोरावश्यकतास्ति । एकोऽनु-कर्ता अन्यस्तु अनुकार्यः । अस्माकं कश्चित् सुहृद् रामायणकथामभिनयति इति भावयामः । अस्माकं सुहृद् रामस्यानुकर्ता भवति । तेनानुकार्यः रामः । तथा च नटः अनुकर्ता रामः अनुकार्यश्च भवति । अत्रतु शरदृतुः रघुं अनुकर्तुमु-द्युक्तोऽभूत् । अनुकरणे वेषभूषादिभिः अनुकर्तुरनुकार्यस्य च परस्परं सादृ-श्यमावश्यकं खलु । अत्र रघोः अस्ति राजचिह्नम् छत्रम् । अनुकर्तुः ऋतोरपि पुण्डरीकरूपं सितच्छत्रमस्ति । रघोश्चामरं विद्यते । ऋतोरपि विद्यते काश-कुसुमाख्यम् चामरम् । काशो नाम नदीतीरेषु शरदि दृश्यमानः कश्चित् तृणविशेषः । तस्य पुष्पं तु अश्वपुच्छमिव शुभ्रकेसरनिबिडं दृश्यते । तस्य शुभ्रतया निबिडतया च चामरसादृश्यमस्ति । एवमनुकरणे कृतेपि स ऋतुः रघोः सादृश्यं न प्राप्तवान् ।

तांस्तान्=तान् तान् । तथ्यं=സത്യം. आयोधनम्=യുദ്ധം. सर्वाभि-सारः=വിപ്ലവം. समालक्ष्य=കണ്ടിട്ടു്. जाताविति=जातौ+इति । भाव-यामः=സങ്കല്പിക്കുക. पुच्छम्=വാൽ.)

अथाद्य पठनीयं पद्यपञ्चकं अवतार्यते 'प्रसादसुमुखे' इत्यादिना पद्येन । तेषु प्रथमेन चन्द्रदर्शन इव तस्य दर्शनेऽपि जनानां आनन्दः समाजायतेति वर्ण्यते,

18 प्रसादसुमुखे तस्मिंश्चन्द्रे च विशदप्रभे ।
तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत् समरसा द्वयोः ॥

സാരം:— സദാ പ്രസന്നമായ മുഖഭാവമുള്ളവനാണദ്ദേഹം. ചന്ദ്രനാണെങ്കിൽ നല്ല തെളിഞ്ഞ നിലാവുള്ളവനും. അവരിരുവരേയും കാണുന്നതു് കണ്ണുള്ളവർക്കു് ഒരേ രസമാണുളവാക്കിയതു്.

विशद = വെളുത്ത. चक्षुष्मत् = കണ്ണുള്ള. तस्मिन् + चन्द्रे ।

अन्वयः—प्रसादसुमुखे तस्मिन् विशदप्रभे चन्द्रे चेति द्वयोः तदा चक्षुष्मतां प्रीतिः समरसा आसीत् ।

प्रसादेन सुमुखः (तत्पुरुषः)। विशदा प्रभा यस्य सः (बहुव्रीहिः) चक्षुः अस्य अस्ति इति चक्षुष्मान्, तेषां। समः रसः यस्यां सा (बहुव्रीहिः)।

अथ तस्य कीर्तेः प्रपञ्चप्रसारित्वं वर्ण्यते।

19 हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु।
विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव॥

സാരം:— അദ്ദേഹത്തിന്റെ കീർത്തിസമ്പത്തുകൾ അരയന്ന കൂട്ടങ്ങളിലും നക്ഷത്രങ്ങളിലും വെള്ളാമ്പലുകൾ വിടർന്നുനില്ക്കുന്ന ജലാശയങ്ങളിലും ചിതറിയപോലെ കാണുമാറായി. (സൽകീർത്തി വെളുത്തും ദുഷ്കീർത്തി കറുത്തുമിരിക്കുമെന്നു സങ്കേതം)

श्रेणी = കൂട്ടം, **कुमुद्वत्** = ആമ്പലുള്ള, **वारिषु** = ജലാശയങ്ങളിൽ. **विभूतिः** = ഐശ്വര്യം, **तदीय** = അദ്ദേഹത്തിന്റെ. **पर्यस्त** = ചിതറിയ.

अन्वयः– तदीयानां यशसां विभूतयः हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु वारिषु च पर्यस्ताः इव।

हंसानां श्रेणी हंसश्रेणी, तासु (तत्पुरुषः) कुमुदानि एषु सन्ति इति कुमुद्वन्तः। तस्य इमानि तदीयानि।

രണ്ടുപദങ്ങൾ പൂർവ്വോത്തരപദങ്ങളായി നിന്നാലേ സമാസമുള്ളൂ. പൂർവ്വാംശം പദവും ഉത്തരാംശം പ്രത്യയവുമായി വന്നാൽ അതിനെ സമാസമെന്നുപറയാറില്ല. कुमुद् + वत्। तद् + ईय (कुमुद्वत्, तदीय) എന്നിവയിൽ കാണുന്ന ഉത്തരാംശങ്ങൾ പ്രത്യയങ്ങളാണ്. ആ പ്രത്യയങ്ങൾക്കെന്താണോ അർത്ഥം അതിനെ വ്യക്തമാക്കുക മാത്രമേ ഇവിടെ ചെയ്യുന്നുള്ളൂ. वत् मत् എന്നീ പ്രത്യയങ്ങൾക്ക് അതുള്ള എന്നാണർത്ഥം. धनवत्=ധനമുള്ള, बुद्धिमत्=ബുദ്ധിയുള്ള. ഇതിനെ സംസ്കൃതത്തിലാക്കുമ്പോൾ धनं अस्य अस्ति इति (ധനം ഇവനു് ഉണ്ടു് എന്നതിനാൽ) धनवत् എന്നാവുന്നു എന്നുമാത്രം.

तस्य यशसाम्=तदीयानां यशसां। मम गृहं =मदीयं गृहं। तस्य मातरं= तदीयां मातरं। एतस्य सुहृद्भिः=एतदीयैः सुहृद्भिः। ഇവയിൽനിന്നു് ഇത്തരം വിശേഷണങ്ങളുടെ പ്രയോഗം മനസ്സിലാക്കുക. परि+अस्+त पर्यस्त।

अथ तत्रत्या कर्षकजनताऽपि तस्य रघोः गुणगणैराकृष्टा अभवदिति वस्तु दिग्दर्शनेन स्पष्टीकरोति ।

20 इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम्
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥

അദ്ദേഹത്തിന്റെ രാജ്യത്തു് വയലുകളുടെ കരയുള്ള കരിമ്പിൻ തോട്ടങ്ങളുടെ തണലിൽ കൃഷകവനിതമാരിരുന്നു നെല്ലു കാക്കുകയാണ്. അവർ രഘുവിന്റെ യശസ്സാണു് വാഴ്ത്തിപ്പാടുന്നതു്. ആ യശസ്സു് അദ്ദേഹത്തിന്റെ ഗുണഗണങ്ങളിൽനിന്നുദയംകൊണ്ടതാണ്. രഘുവിന്റെ കൗമാരാരംഭകാലം മുതൽക്കുള്ള കഥകളായിരുന്നു ആ യശോഗാനത്തിന്റെ ആമുഖം. (പല്ലവി)

इक्षुच्छायनिषादिन्यः+तस्य । गोप्तुः+गुणोदयं । जगुः+यशः ।

इक्षुच्छायनिषादिन्यः=കരിമ്പിൻകൂട്ടത്തിന്റെ തണലിലിരിക്കുന്ന गोप्ता=രക്ഷിതാവു്. गुणोदयं=ഗുണങ്ങളിൽനിന്നുദയംകൊണ്ടതു്. आ-कुमारकथोद्घातं=കൗമാരകാലംമുതൽക്കുള്ള കഥകളുടെ ആമുഖത്തോടുകൂടി. शालिगोप्यः = നെല്ലു കാക്കുന്ന സ്ത്രീകൾ. जगुः = പാടി.

अन्वयः—इक्षुच्छायनिषादिन्यः शालिगोप्यः गोप्तुः तस्य गुणोदयं आकुमारकथोद्घातं यशः जगुः ।

इक्षूणां छाया इक्षुच्छायं इक्षुच्छाये निषीदन्ति इति इक्षुच्छायनिषादिन्यः । गुणेभ्यः उदयो यस्य तत् गुणोदयं । कुमारं अभिव्याप्य आकुमारं, आकुमारं कथानां उद्घातः यस्य तत् आकुमारकथोद्घातं । शालीन् गोपायन्ति (रक्षन्ति) इति शालिगोप्यः । जगुः (लिट् प. प्र. ब.) जगौ जगतुः जगुः | (गा(പാടുക)

इक्षुच्छायम् = എന്നതു് നപുംസകമായതു് ഒരു വിശേഷവിധിയാണ്. ഒരു കരിമ്പിന്റെ നിഴലാണെങ്കിൽ छाया എന്നു് സ്ത്രീലിംഗമായിത്തന്നെ ഇരിക്കും. इक्षुणः छाया=इक्षुछाया । इक्षूणां छाया=इक्षुछायम् । നാമങ്ങളുടെ മുമ്പിൽ आ എന്നു ചേർത്താൽ ഒന്നുമുതൽ മറ്റൊന്നുവരെ എന്നും അതെല്ലാമടക്കമെന്നുമർത്ഥം കിട്ടും. ആ പദം അവ്യയ

ാവുകയും ചെയ്യും. आसेतुहिमालयम्=സേതുമുതൽ ഹിമാലയംവരെ.

"रघुः प्रतापवान् दिने दिने अभिवृद्धिमाप्नोति; जैत्रयात्रायै उत्साहशक्तिश्च सुतरां विद्यते; कालश्चानुकूलः; कदाचित् स जैत्रयात्रायै प्रतिष्ठेत;" इति विचिन्त्य शत्रूणां मनः भयकलुषमभूदित्याशयः अनन्तरस्य पद्यस्य सारांशः ।

21 **प्रससादोदयादंभः कुंभयोनेर्महौजसः ।
रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः ॥**

ശരത്കാലത്താണ് അഗസ്ത്യനക്ഷത്രമുദിക്കുക. ആ നക്ഷത്രം കണ്ടാൽ ഭൂമിയിലെ കലങ്ങിയ വെള്ളമെല്ലാം തെളിയുമത്രേ. മഹാതേജസ്വിയായ അഗസ്ത്യനക്ഷത്രമുദിച്ചതുകൊണ്ട് കലങ്ങിക്കിടന്ന ജലാശയമെല്ലാം തെളിഞ്ഞു. രഘുവിന്റെ ഉദയംകൊണ്ടാണെങ്കിൽ ശത്രുക്കളുടെ തെളിഞ്ഞുകിടന്നിരുന്ന മനസ്സെല്ലാം കലങ്ങി.

अन्वयः—महौजसः कुम्भयोनेः उदयात् अंभः प्रससाद । रघोः अभिभवाशंकि द्विषतां मनः चुक्षुभे ।

प्रससाद=प्रसन्नमभवत् । अंभस्=जलं । कुंभयोनिः=अगस्त्यः । ओजः=तेजः । अभिभवः=आक्रमणम् । चुक्षुभे=क्षुब्धमभवत् । द्विषत् = शत्रु. ।

प्रससाद (प्र+सद्, लिट्. प. प्र. ए.) प्रससाद प्रसेदतुः प्रसेदुः । योनिः =प्रभवस्थानं । कुंभः योनिः यस्य सः । महत् ओजः यस्य सः । चुक्षुभे । क्षुभ् (लिट्. आ. प्र. ए) चुक्षुभे चुक्षुभाते चुक्षुभिरे ।

महत् ശബ്ദം പൂർവ്വപദമായി വന്നാൽ കർമ്മധാരയനിലും ബഹുവ്രീഹിയിലും **महा** എന്നാവും. **महान् च असौ पुरुषश्च महापुरुषः । महद्ग्रन्थः** = മഹാന്മാരുടെ ഗ്രന്ഥം. **महाग्रन्थः**=മഹത്തായ ഗ്രന്ഥം.

अथ आर्द्रतृणखादनेन हृष्टपुष्टाः वृषभाः मदमत्ता अदृश्यन्तेति कथ्यते ।

22 **मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः
लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम् ।**

लीलाखेलं + अनुप्रापुः + महोक्षाः + तस्य ।

മദംകൊണ്ട് തലപൊക്കിപ്പിടിച്ച് പുഴക്കരകൾ കുത്തിയിടിക്കുന്ന കൂററൻകാളകൾ രഘുവിന്റെ പരാക്രമത്തെഅതിരസമായനുകരിച്ചു. ഉത്സാഹതള്ളിച്ചകൊണ്ടും പ്രഭുത്വംകൊണ്ടും രഘുവിന്റെ തല ആരുടെ മുമ്പിലും ഉയർന്നുതന്നെ കാണപ്പെടുന്നു. മുന്നിലുയർന്നു കണ്ടവയെല്ലാം രണത്തരിപ്പുകൊണ്ട് തട്ടിത്തകർക്കുന്നു. കാകുത്സ്ഥനെന്നതു് സൂര്യവംശരാജാക്കന്മാരുടെ സ്ഥാനപ്പേരാണ്. ആ പദം കകുത് എന്നതിൽനിന്നുവന്നതാണ്. കകുദ്=പൂഞ്ഞ. ഏററവും ഉയർന്ന ഭാഗം എന്നൊരർത്ഥം വന്നുചേരുന്നതാണ്. **ककुदि तिष्ठति इति काकुत्स्थः** ഏററവും

ഉയർച്ചയിലിരിക്കുന്നവൻ. അങ്ങനെ കകൂദ്മാൻ എന്നതും രഘുവി നിണങ്ങുമല്ലോ. അത്തരത്തിലെല്ലാമുള്ള അദ്ദേഹത്തെ കാളക്കൂട്ടന്മാ രൊന്നനുകരിക്കാൻ തോന്നി.

मदोदग्राः = मदेन उद्धताः । ककुद् अस्यास्ति इति ककुद्मान् । सरित् = नदी । कूलमुद्रुजाः = कूलं निघ्नन्तः = പുഴക്കരെ കുത്തിത്തിമിക്കുന്ന. उक्षन् = वृषभ । अनुप्रापुः = अनुचक्रुः ।

अन्वयः— मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः महोक्षाः तस्य विक्रमं लीलाखेलं अनुप्रापुः ।

उक्षन् ശബ്ദം നകാരാന്തമാണ്. സമാസത്തിൽ അതിന്റെ നകാരം ലോപിച്ച് അകാരാന്തമായി മാറും. **महान्तः च ते उक्षाणः च महोक्षाः** । अनु+प्र+आप् [लिट् प्र ब] कूलं+उद्+रुज् । लीला+खेलम् । രണ്ടിനും അർത്ഥമൊന്നുതന്നെ, മലയാളത്തിൽ കളിവിളയാട്ടമെന്നപോലൊരു പ്രയോഗം. **सीता मुग्धस्वरं अगायत् । कुमारी ललितपदं अनृत्यत्** । മുതലായ വാക്യങ്ങളിൽ മുഗ്ധസ്വരം ലളിതപദം എന്നിവയ്ക്ക് ആകർഷകമാ യ സ്വരത്തോടുകൂടി, ലളിതമായ അടിവെപ്പോടുകൂടി എന്നിങ്ങനെ അർത്ഥം കിട്ടുന്നു. അവ ക്രിയകളെ വിശേഷിപ്പിക്കുന്നവയുമാണ്. ഇങ്ങനെ ക്രിയാവിശേഷണരൂപം കിട്ടാൻ സംസ്കൃതത്തിൽ നപും സകൈകവചനരൂപം മതി.

അഭ്യാസം

I സന്ധികാര്യങ്ങൾ വിശദമാക്കുക:

1 सामन्ता अवर्तन्त । 2 मनस्येवं 3 स्वनयोपायैः । 4 लघवो वीत-गौरवाश्च 5 अन्य इति । 6 अथान्तिमम् । 7 अनुकर्तुरनुकार्यस्य । 8 कृतेऽपि । 9 इत्यादिना । 10 ऋतोरपि । 11 काशो नाम । [ഈ പദങ്ങളെല്ലാം ആദ്യം കാണുന്ന പാഠസംക്ഷേപത്തിലുള്ളതാണ്.]

II അക്കത്തിലെഴുതുക:

1 षट्चत्वारिंशत् । 2 एकोनसप्ततिः । 3 पञ्चपञ्चाशत् । 4 षोडश । 5 चतुरशीतिः । 6 षण्णवतिः । 7 द्वाविंशः । 8 पञ्चाशीतिः । 9 अष्टाविंशतिः । 10 सप्तसप्ततिः ।

III അക്ഷരത്തിലെഴുതുക:

1] 28, 2] 36, 3] 78, 4] 41, 5] 65, 6] 32nd, 7] 57th 8] 26, 9] 48, 10] 79.

IV സംസ്കൃതപദങ്ങളെഴുതുക.

1) 28 പ്രാവശ്യം. 2) 72 പ്രാവശ്യം 3) എട്ടെട്ടുവീതം. 4) പതിനായിരം. 5) അഞ്ഞൂററിപ്പന്ത്രണ്ടു്. 6) മുന്നൂററിഇരുപത്തെട്ടു്. 7) നാന്നാലായി. 8) ഇരുപതുവിധം. 9) എത്ര ജനങ്ങൾ. 10 ആയിരം ആളുകൾ. 11) പത്തൊമ്പതാമത്തെ.

V അന്തലിംഗവിഭക്തിവചനങ്ങളെഴുതുക.

1 ककुद्मन्तः 2 कुम्भयोनेः 8 अंभः 4 गोप्तुः 5 वारिषु 6 प्रीतिः 7 अभिमवाशङ्कि 8 यशः ।

VI ലകാരം പദം പുരുഷൻ വചനം എന്നിവ എഴുതുക;

1 चुक्षुभे 2 आसीत् 3 जगुः 4 अनुप्रापुः 5 उद्यच्छताम् ।

VII അംശങ്ങൾ തിരിച്ചെഴുതുക. ഉദാ प्रतिसंहरति = प्रति +सं+हृ+अ + ति ।

1 पर्यस्तः 2 महोक्षाः 3 प्रससाद 4 निषादिभ्यः 5 अनुप्रापुः ।

VIII സംസ്കൃതത്തിലെ പാഠസംക്ഷേപം തർജ്ജമ ചെയ്യുക.

IX സംസ്കൃതത്തിലേയ്ക്കു തർജ്ജമ ചെയ്യുക.

രഘുവിൻെറ മുഖവും ചന്ദ്രൻെറ ശോഭയും കൂടുതൽ പ്രസന്നമായി. ജനങ്ങൾ അവരെ രണ്ടുപേരേയും സമാനമായ രസത്തോടുകൂടി കണ്ടു. അദ്ദേഹത്തിൻെറ കീർത്തി ലോകത്തിലെല്ലാം പരന്നു. അരയന്നങ്ങളും നക്ഷത്രങ്ങളും ആമ്പൽപൂക്കളും അദ്ദേഹത്തിൻെറ കീർത്തിശകലങ്ങളെപോലെ കാണപ്പെട്ടു. കരിമ്പിൻതോട്ടങ്ങളിൽ കാലികളിൽനിന്നു നെല്ലു് രക്ഷിക്കാൻ കൃഷിക്കന്മാരുടെ സ്ത്രീകൾ ഇരുന്നിരുന്നു. രഘുവിനെപ്പററിയുള്ള അവരുടെ ഗാനം അവിടെവിടെ കേൾക്കപ്പെട്ടു. അഗസ്ത്യനക്ഷത്രമുദിച്ചപ്പോൾ കലങ്ങിയ വെള്ളം തെളിഞ്ഞു. രഘുവിൽനിന്നുള്ള ഭയത്താൽ ശത്രുക്കൾ കലങ്ങിയ മനസ്സോടുകൂടിയവരായി. ശരത്കാലത്തു് കാളക്കൂററന്മാർ മദിക്കാറുണ്ടു്. അതു് രഘുവിനെ അനുകരിച്ചതായി കവി വർണ്ണിക്കുന്നു.

X പ്രഥമ, ദ്വിതീയ എന്നീ വിഭക്തിപ്രത്യയങ്ങൾ ചേരുമ്പോൾ അജന്തങ്ങളും ഹലന്തങ്ങളുമായ ശബ്ദങ്ങൾക്കു് [बाल नदी मातृ हसत् മുതലായവ] വരുന്ന മാററങ്ങൾ താരതമ്യപ്പെടുത്തി ഉറപ്പിക്കുക.

ദിവസം പത്തൊമ്പതു്

अद्यतनात् पाठात् प्रागेव ह्यः पठितान् विषयान् स्मारयितुं अभिलषामि। तदर्थम् अधीतपूर्वाणां पद्यानां संक्षेपः क्रियते ।

प्रथममेव जनाः रघुमिन्दुं च समरसं ददृशुरिति कथितम् । जनानां रसोत्पादने अथवा आनन्ददायकत्वे कथमिन्दोः रघोश्च साधर्म्यमभूत ? इति चेत् अत्र कथ्यते । तस्य रघोः मुखं सर्वदा प्रसन्नमासीत् । भीरुत्वं दीनता चापल्यं अज्ञता इत्यादय एव मनः कलुषं कुर्वन्ति खलु । रघोः न तादृशी समवस्था अभूत् । तेन तस्य मनः प्रसन्नमभवत् । मनःप्रसादः खलु मुखस्य प्रसन्नतायाः हेतुः । एवं तस्य मुखं प्रसन्नमभूत् । शारदचन्द्रस्य तु प्रभा पूर्वाधिकं विशदा परिणमति । तथा शारदस्य चन्द्रमसः अभूतपूर्वः प्रसादः सञ्जातः । एवंविधौ द्वावपि रघुचन्द्रौ चक्षुष्मतां जनानां हृदये सममेव सुखमादधाताम् ।

यशः सितमिति कविसंकल्पः । अयशः असितमिति च । यदा शरदृतुरागच्छति तदा हंसाः आकाशे डयमानाः संदृश्यन्ते । तारका शुभ्रतराः भूत्वा पूर्वाधिकं प्रकाशन्ते । सरस्सु कुमुदानि प्रभूतं विकसन्ति विलसन्ति च। एते शरदृतोर्विशेषाः । इमं स्वभावविशेषं दृष्ट्वा कविरुत्प्रेक्षते । रघोः कीर्तिसम्पदः हंससमूहेषु तारकनिकरेषु कुमुदैर्भास्वरेषु जलाशयेषु च विकीर्णाः नूनमिति ।

अथ शालीक्षेत्राणां परिसरेषु तिष्ठन्त्यः कर्षकवनिताः रघोः कीर्तिकथाः गायं गायं आनन्दमवापुरिति कथयति । राज्ये तत्र तत्र समृद्धानि शालीक्षेत्राणि सन्ति । तेषां प्रान्तेषु निबिडाः इक्षुवाटिकाश्च विद्यन्ते । मध्याह्ने तीक्ष्णमातपमसहमानाः पशुपक्षिभ्यः शालिसंरक्षणं कुर्वत्यः ता वनिताः इक्षुवाटिकाः शरणं व्रजन्ति । तत्र आसीनाः ताः विरसतापोहनाय अथवा विरसता परिहरणाय सरसताऽऽपादनाय च गानमालपन्ति गानस्यार्थाः तु रघुविषयकाः एव । रघोः कौमारकालादारभ्य यानि साहसिकानि चरितान्यासन् तान्यधिकृत्यैव विरचितानि गानानि ताः आलपन् । तदीययशोगाने न परप्रेरणा आसीत् । किन्तु सर्वाः तद्गानेन स्वयमात्मनिर्वृतिमनुभवन्त्यः सन्तृप्ताः अभवन्नित्यर्थः ।

अथ एकैव शरत् एकत्र प्रसादं अन्यत्र कालुष्यं च आपादयामासेति वर्णयति । यदा अगस्त्यनक्षत्रमुदेति तदा तावत्पर्यन्तं कलुषा जलाशयाः प्रसन्ना भवन्ति । एवमेकत्र कलुषाः पदार्थाः प्रसन्ना भवन्ति । अन्यत्र तु

प्रसन्नाः ते कलुषाश्च भवन्ति । कथमेतत् ? रघोः साम्राज्यादन्यत्र बहवो राजानोऽवर्तन्त । ते भयाकुला अभवन् । आहन्त ! रघुर्महाराजपदं आरूढवान् । स न खलु साधारणो राजा । तस्यास्ति विचित्रा शक्तिः । कालश्चानुकूलः । अपि नाम स जैत्रयात्रायै सन्नद्धो भवेत् तर्हि अस्माकं सर्वमपि नष्टं स्यादेव । एवं तेषां शत्रूणां मनसि भयं पदमकरोत् । तेन भयेन तेषां मनः कलुषमभवत् । तथा एकत्र कलुषेषु जलाशयेषु प्रसन्नीभवत्सु अन्यत्र शत्रुनृपाणां प्रसन्नानि मनांसि कलुषाण्यभवन् ।

शरदि सस्यश्यामला भवति भूमिः । शरदः पूर्वम् वर्षासु बहिर्गन्तुं अशक्ताः पशवः अन्नस्य अलाभात् अस्थिमात्रावशेषाः भवन्ति । शरदि तु अन्नस्य सुलभतया स्निग्धार्द्राणि तृणानि चरित्वा हृष्टाः पुष्टाश्च भवन्ति । तदा अदम्यया शक्त्या ते माद्यन्ति ।तेन मदेनोन्नतशिरस्काः नदीनां तीरं मस्तकैर्निघ्नन्तः उग्राकाराः वृषभाः रघोः आकारं पराक्रमस्वभावमुत्साहशक्तिं च विनोदरसेन अनुचक्रुः ।

(चन्द्रमसु= ചന്ദ്രൻ. आदधाताम् ആധാനം ചെയ്തു. നൽകി. डयमान= പറക്കുന്ന. प्रभूतं= ധാരാളം नूनं =എന്നുതോന്നും. प्रान्तः =പരിസരം. निबिडा =ഇടതൂർന്ന. आसीनाः=ഇരിക്കുന്ന. अपोहनं= ഇല്ലാതാക്കൽ. आपादनं = ഉണ്ടാക്കൽ. अधिकृत्य = അധികരിച്ച്. अपिनाम भवेत् = ഭവിച്ചേക്കുമോ. निघ्नत् = കുത്തിയിടിക്കുന്ന. चरित्वा = മേഞ്ഞിട്ട്. गायं गायं പാടിക്കൊണ്ട്.)

जैत्रयात्रानुकूलं रघोः सैन्यगजाः मदमत्ता अभवन्निति वदति ।

23 प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।
असूययेव तन्नागाः सप्तधैवप्रसुस्रुवुः ॥

ആനയുടെ മദജലത്തിന് ഏഴിലംപാലപ്പൂവിന്റെ മണമാണത്രേ. പാല പൂത്തപ്പോൾ അതിന്റെ പരിമളമടിച്ച് രഘുവിന്റെ സൈന്യഗജങ്ങൾക്ക് സഹിക്കെട്ടുപോയി. അത്തരം ഏഴിലംപാലകളോടുള്ള സ്പർദ്ധയാലെന്നപോലെ ആ ഗജവീരന്മാർ ഏഴു വഴിക്കും മദജലമൊഴുക്കി. [തുമ്പിക്കയ്യിന്റെ ദ്വാരങ്ങൾ കവിൾത്തടങ്ങൾ കണ്ണുകൾ ലിംഗം എന്നീ സപ്തദ്വാരങ്ങളിലൂടെയാണത്രേ മദജലമൊഴുക്കുക.]

सप्तपर्णः =सप्तच्छदः शारदः=പാല. प्रसवैः = पुष्पैः । नागाः=गजाः । प्रसुस्रुवुः =ववृषुः ।

* व्याख्या— सप्तपर्णानां तन्नामवृक्षविशेषाणां, मदगन्धिभिः गजमदजलगन्धयुक्तैः, प्रसवैः प्रसूनैः आहताः अभिहताः अथवा प्रहताः, तस्य रघोः नागाः गजाः, असूययेव सप्तपर्णद्रुमैः सह स्पर्धयेव, सप्तधा सप्तभिः मार्गैः, मदजलं ववृषुः अवर्षन्।

प्रसवः प्रसूनं सूनं सूतिः सवित्री इत्यादयः शब्दाः 'सू' इति धातोरुत्पन्नाः। वृक्षाणां प्रसव एव पुष्पं खलु। मदस्य गन्धः। मदगन्धः एषां अस्ति इति मदगन्धिनः। तैः। तद्+नागाः = तन्नागाः। प्र+स्रु (लिट् प. प्र. ब.) प्रसुस्राव प्रसुस्रुवतुः प्रसुस्रुवुः। स्रावः स्रवणं स्रुतिः स्रोतः इत्यादयः शब्दाः प्रवाहार्थात् स्रु धातोरुत्पन्नाः।

अथ तस्य जैत्रयात्रायै पन्थानोऽप्यनुकूला अभवन्निति ब्रूते।

24 सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान्।
यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत्॥

തികഞ്ഞ പ്രഭാവം, സൂക്ഷ്മമായ ആലോചന തളരാത്ത ഉത്സാഹം ഇവയാണ് രാജാക്കന്മാരെ ദിഗ്വിജയത്തിനു പ്രേരിപ്പിക്കുന്ന ശക്തികൾ. പക്ഷേ രഘുവിനെ ദിഗ്വിജയത്തിന്ന് ആദ്യമായി പ്രേരിപ്പിച്ചതു് ശരത്കാലമാണ്. ആ ഋതു പുഴകളെ ഇറങ്ങിക്കടക്കാവുന്നത്ര ആഴം കുറച്ചു. വഴിക്കുള്ള ചളിപിളിയെല്ലാം വററിവരട്ടുകയും ചെയ്തു.

गाधाः X अगाधाः। आश्यानकर्दमान् = शुष्कपङ्कान्। आश्यान=शुष्क। कर्दमः=पङ्कः। चोदयामास = प्रेरयामास। पथः (न पु द्वि ब) = मार्गान्।

अन्वयः—सरितः गाधाः, पथः आश्यानकर्दमान् च कुर्वती शरत् शक्तेः प्रथमं तं यात्रायै चोदयामास।

सारः—नदीनां प्रवाहान् संशोष्य सुप्रतरान् कुर्वाणा तथैव पंकैर्दुर्गमान् मार्गान् संशोष्य सुगमान् च तन्वाना सा शरद् रघुं जैत्रयात्रायै उत्साहादिशक्तेः प्रागेव प्रेरयामास।

अनन्तरेण पद्येन रघोः जैत्रयात्रायाः शुभोदर्कम् सूचयति। (उदर्कः=ഭാവി ഫലസൂചകം)

---

* അന്വയക്രമത്തിൽ ഓരോ പദത്തിൻേറയും അർത്ഥം പറയുകയാണ് വ്യാഖ്യ. മല്ലിനാഥൻ മുതലായ വ്യാഖ്യാതാക്കളുടെ വ്യാഖ്യാനശൈലി അതാണ്.

25 तस्मै सम्यग्धुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ।
प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥

നീരാജനം ദീപാരാധന പോലുള്ള ദൈവികകർമ്മമാണ്. ആന കുതിര മുതലായ സേനാംഗങ്ങളെ യുദ്ധയാത്രാരംഭത്തിൽ പുരോഹിതന്മാർ സുഗന്ധദ്രവ്യങ്ങളിട്ടു് ആളിക്കത്തിച്ച തീത്തളികകൊണ്ടു് ഉഴിയുക എന്നതാണിതിൻെറ സ്വഭാവം. അങ്ങനെ പുരോഹിതന്മാർ പടക്കുതിരകളെ ഉഴിയുമ്പോഠം തളികയിലെ തീനാളം വലംവെച്ചുകൊണ്ടാണു് ആളിക്കത്തിയതു്. അപ്പോഠം അഗ്നി സ്വന്തം കയ്യുകൊണ്ടു് രഘുവിനു് വിജയം നൽകുന്നപോലെ തോന്നി.

सम्यग्धुत (सम्यक् हुत:)=വിധിയാംവണ്ണം ഹോമിക്കപ്പെട്ട. वाजिन् കുതിര. प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन=വലം വെയ്ക്കുന്ന അഗ്നിനാളമാണെന്ന ഭാവത്തിൽ. व्याज = കളവു്, ഭാവം, നാട്യം.

व्याख्या— वाजिनीराजनाविधौ वाजिनामश्वानां नीराजनाविधौ नीराजनाकर्मणि क्रियमाणे, सम्यक् यथाविधि, हुतः घृतादिभिर्होमद्रव्यैः उद्दीपितो, वह्निः प्रदक्षिणतया प्रज्वलितज्वालाव्याजेन हस्तेन रघवे जयं ददौ दत्तवान् इव। "हे राजन् अयं ते विजयः स्वीक्रियतामिति हस्तं प्रसार्य अग्निः तस्मै जयं दत्तवानित्युत्प्रेक्षते। अर्चिषः प्रदक्षिणतयोद्गमः शुभसूचकः किल।

दा + अ (लिट् प प्र ए) ददौ ददतुः ददुः। सम्यक् हुतः सम्यग्घुतः അനനാസികമല്ലാത്ത വർഗ്ഗാക്ഷരങ്ങഠംക്കപ്പുറം വരുന്ന ഹകാരം ഘോഷമാകും. तद् + हितम् = तद्धितम्।

अथ रघुः सर्वसंभारसंपन्नः दिग्जयाय प्रतिष्ठते।

26 स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः।
षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया॥

സാരം:— രഘു തലസ്ഥാനവും അതിർത്തിപ്രദേശങ്ങളും കാത്തുരക്ഷിക്കാനുള്ള ഏർപ്പാടുകളെല്ലാം ചെയ്തു. പുറകേനിന്നുവന്നേക്കാവുന്ന ആക്രമണത്തെ ചെറുക്കാൻ ആവശ്യമായ രക്ഷകളേർപ്പെടുത്തി. അനന്തരം മംഗളകരങ്ങളായ കർമ്മങ്ങളെല്ലാം ചെയ്തു് ആറുവിധത്തിലുള്ള സൈന്യവുമായി ദിക്കുകഠം ജയിക്കാനുള്ള ആഗ്രഹത്തോടുകൂടി അദ്ദേഹം പുറപ്പെട്ടു.

गुप्त = रक्षित। मूलं = राज्यकेन्द्रम्। प्रत्यन्तः = सीमप्रदेशः। पार्ष्णिः= पश्चाद्भागः। अयः = शुभविधिः। अन्वितः = सहितः समेतः। जिगीषा = जेतुमिच्छा। बलं=सैन्यं।

अन्वयः— गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिः अयान्वितः सः षड्विधं बलं आदाय दिग्जिगीषया प्रतस्थे ।

स रघुः दिग्जयाय प्रस्थानात् प्रागेव स्वसाम्राज्यकेन्द्रस्य तत्सीमप्रदेशानां च रक्षाकार्याणि चकार । तथा विजितानामरीणां पृष्ठभागतः पुनराक्रमणं तथा तन्निवारणार्थं व्यवस्थाः कृताः । ब्राह्मणानां पूजा दरिद्रेभ्यः अन्नदानमित्यादिशुभकर्माणि च कृतानि । ततः स षड्विधैः सैन्यैः सह दिशो जेतुमिच्छया प्रस्थितवान् ।

मूलं प्रत्यन्ताश्च, मूलप्रत्यन्ताः, गुप्ताः मूलप्रत्यन्ताः येन सः (बहु) । शुद्धः पार्ष्णिः यस्य सः (बहु) । अयेन अन्वितः (तत्पुरुषः) । दिशां जिगीषा (तत्पु.) । प्र+स्था (लिट्. आ. प्र. ए.) प्रतस्थे प्रतस्थाते प्रतस्थिरे । षड्विधं बलं=സൈന്യം ആറുവിധമാണ്. പാരമ്പര്യമുള്ളത്, തൽക്കാലാവശ്യത്തിനു റിക്രൂട്ട് ചെയ്തത്, സുഹൃത്തുക്കൾ, സ്തുതിപാഠകാദി പരിവാരങ്ങൾ, ശത്രുക്കളുടെ ശത്രുക്കൾ, കാട്ടാളന്മാർ എന്നിങ്ങനെ.

जिगीषा എന്നത് സന്നന്തപദമാണ്. जेतुं इच्छा = जिगीषा । जि എന്ന ധാതുവിന് അഭ്യാസകാര്യം വരുന്ന രൂപങ്ങളിൽ രണ്ടാമത്തെ ज കാരം ग കാരമാകുമെന്നൊരു വിശേഷം അറിഞ്ഞിരിക്കണം जि + जि+सा जिगीषा । ലിട്ടിൽ -

जिगाय-जिग्यतुः जिग्युः (पर) । विजिग्ये विजिग्याते विजिग्यिरे (आत्म) ।

ഈ **सन्** പ്രത്യയം ചേരുമ്പോൾ ചില ധാതുക്കൾക്ക് താഴെ കാണുന്ന മാററങ്ങൾ വരും.

	ധാതു	മാററം	പൂർണ്ണക്രിയ	നാമം	വിശേഷണം
കൊടുക്കുക	दा	दित्	दित्सति	दित्सा	दित्सुः
അളക്കുക	मा	मित्	मित्सति	मित्सा	मित्सुः
ധരിക്കുക	धा	धित्	धित्सति-ते	धित्सा	धित्सुः
ആരംഭിക്കുക	रभ्	रिप्	रिप्सते	रिप्सा	रिप्सुः
ലഭിക്കുക	लभ्	लिप्	लिप्सते	लिप्सा	लिप्सुः
ശക്തനാവുക	शक्	शिक्	शिक्षति	शिक्षा	शिक्षुः
ഉണ്ടാവുക, വീഴുക	पद् पत्	पित्	पित्सति	पित्सा	पित्सुः
പ്രാപിക്കുക	आप्	ईप्	ईप्सति	ईप्सा	ईप्सुः
അറിയിക്കുക	ज्ञप्	ज्ञीप्	ज्ञीप्सति	ज्ञीप्सा	ज्ञीप्सुः

തുമുന്നന്തങ്ങളോട് **काम** എന്നു ചേർത്താൽ സന്നന്തങ്ങളുടെ അർത്ഥം കിട്ടുമെന്നു മുമ്പു പറഞ്ഞിട്ടുണ്ട്. ആ സ്ഥാനത്തു് **मनस्** എന്നു ചേർത്താലും ഇതേ അർത്ഥം കിട്ടും.

पठितुं इच्छुः, पिपठिषु, पठितुकामः=पठितुमनाः। दातुमिच्छुः दित्सुः, दातुकामः = दातुमनाः ।

अथ पौरवृद्धाः रघोः प्रस्थानावसरे लाजवर्षणैः तं अनुजगृहुः इति कथयति।

27 अवाकिरन् वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः ।
पृषतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ।

സാരം:— പണ്ടു് പാലാഴി കടഞ്ഞപ്പോൾ പാൽക്കടലിലെ തിരമാലകൾ ശ്രീകൃഷ്ണനെ ക്ഷീരകണങ്ങൾ വാരിവർഷിച്ചുവല്ലോ. അതുപോലെ പ്രായംചെന്ന പൌരനാരിമാർ രഘുവിൻെറ മേൽ മലർ വാരിവർഷിച്ചു.

अवाकिरन् = अवर्षन् । लाजाः മലരു് = योषित् = स्त्री । पृषतैः = कणैः (पयः कणैः) उद्धूत=തെറിപ്പിക്കപ്പെട്ട. उत्क्षिप्त । ऊर्मिः = तरंगः ।

अन्वयः— क्षीरोर्मयः मन्दरोद्धूतैः अच्युतम् इव वयो वृद्धाः पौरयोषितः लाजैः तम् अवाकिरन् ।

सारः यथा विद्यावृद्धाः विद्यावितरणार्हाः तथा वयोवृद्धाः आशीर्वादायाधिकारिणः विशिष्य भर्तृपुत्रपौत्रवत्यः स्त्रियः। । अत्र तु वयसा वृद्धाः पौरनार्यः रघोः शीर्षे शुभलक्षणान् आचारलाजान् विकिरन्ति स्म । यथा पुरा खलु अमृतमथनावसरे पयःपयोधेरूर्मयः मन्दरपर्वतेनोत्क्षिप्तैः महाविष्णुं पर्यषिञ्चन्, तथा ।

अव+कृ (लङ् प. प्र. ब) कॄ=ചിതറുക. कॄ+त=कीर्ण । विकीर्ण संकीर्ण विप्रकीर्ण इत्यादयः शब्दाः कॄधातोर्निष्पन्नाः । उद्+धू+त । पुर + अ= पौर (तद्धितः)

लिङ्ങിൻെറ മറെറാരു വിഭാഗമായ ആശീർലിങ്ങു് വളരെ പ്രചാരം കുറഞ്ഞ ഒരു ക്രിയാരൂപമാണു്. 'शुभं भूयात्' എന്നിടത്തു കാണുന്ന भूयात् ആശീർലിങ്ങിൻെറ രൂപമാണു്. लोट् ആണു് ഇത്തരം ആശീർവ്വാദാവസരങ്ങളിൽ പ്രചുരമായി പ്രയോഗിച്ചുകാണുന്നതു്. അപൂർവ്വമാണെങ്കിലും അതിൻെറ രൂപങ്ങളും ഒന്നു് പരിചയപ്പെടുത്താം.

आशीर्लिङ्

परस्मैपदम् (भू ഉണ്ടാവുക)			आत्मनेपदम् (एध വളർക്കുക)		
भूयात्	भूयास्तां	भूयासुः	एधिषीष्ट	एधिषीयास्ताम्	एधिषीरन्
भूयाः	भूयास्तम्	भूयास्त	एधिषीष्ठाः	एधिषीयास्तां	एधिषीध्वम्
भूयासम्	भूयास्व	भूयास्म	एधिषीय	एधिषीवहि	एधिषीमहि

ക്രിയകളുടെ അവാന്തരവിഭാഗങ്ങൾ.

കാലം പ്രകാരം എന്നീ അടിസ്ഥാനത്തിൽ പത്തു പൂർണ്ണക്രിയകൾ

ളം പഠിച്ചുകഴിഞ്ഞു. പക്ഷേ വിവിധ വിചാരങ്ങളുടെ ബഹുരൂപമം ആവിഷ്കരണത്തിനു അവ തികച്ചും അപര്യാപ്തമാണു. അത്ത രം ആവിഷ്കരണങ്ങൾ മിക്ക ഭാഷകളിലും പലതരത്തിലുള്ള കൃദന്ത രൂപങ്ങളുടെ സഹായത്തോടെയാണു നിർവ്വഹിക്കപ്പെടുന്നതു. വിവ ക്ഷിതമായ ആശയം ശരിക്കു മനസ്സിലാകണമെങ്കിൽ അത്തരം പ്ര യോഗങ്ങൾ താരതമ്യരൂപത്തിൽതന്നെ പഠിക്കണം. അതിനുവേണ്ടി പ്രചാരത്തിലുള്ള അത്തരം പ്രയോഗങ്ങൾ താഴെ കൊടുക്കുന്നു.

कर्तरिप्रयोगः

1 सः (सा) गच्छति । — അവൻ (ൾ) പോകുന്നു.
2 सः (सा) गच्छन् (न्ती) अस्ति । — അവൻ(ൾ) പോയിക്കൊണ്ടിരിക്കുന്നു
3 सः (सा) गच्छन् (न्ती) आसीत्। — അവൻ (ൾ) പോയിക്കൊണ്ടിരുന്നു.
4 सः (सा) गतः (ता) अस्ति । — അവൻ (ൾ) പോയിരിക്കുന്നു.
5 सः (सा) गतः (ता) आसीत् । — അവൻ (ൾ) പോയിരുന്നു.
6 सः (सा) गच्छन् (न्ती) स्यात् । — അവൻ (ൾ) പോകുന്നുണ്ടായിരിക്കും
7 सः (सा) गतः (ता) स्यात् । — അവൻ (ൾ) പോയിട്ടുണ്ടായിരിക്കും.
8 सः (सा) गन्तुं अर्हति । — അവൻ (ൾ) പോകേണ്ടതാണു.

भावे प्रयोगः

9 तेन (तया) गत स्यात् । — അവൻ (ൾ) പോയിട്ടുണ്ടാവും
10 तेन (तया) गन्तव्यं अस्ति । — അവനു (ൾക്കു) പോകേണ്ടതുണ്ടു.
11 तेन (तया) गन्तव्यं आसीत् । — അവനു (ൾക്കു) പോകേണ്ടതുണ്ടായിരുന്നു.
12 तेन (तया) गन्तव्यं भविष्यति । — അവനു (ൾക്കു) പോകേണ്ടിവരും.
13 तेन (तया) गन्तव्यं स्यात् । — അവനു (ൾക്കു) പോകേണ്ടിവന്നേക്കും.
14 तेन (तया) गच्छता (न्त्या) भवितव्यम् । — അവരം (ൾ) പോയിക്കൊണ്ടിരുന്നേക്കാം.

कर्मणि प्रयोगः

15 गजः दृश्यमानः अस्ति । — ആന കാണപ്പെട്ടുകൊണ്ടിരിക്കുന്നു. (ആനയെ കണ്ടുകൊണ്ടിരിക്കുന്നു)
16 गजः दृष्टः अस्ति । — ആന കാണപ്പെട്ടിട്ടുണ്ടു. (ആനയെ കണ്ടിട്ടുണ്ടു.)
17 गजः दृष्टः आसीत् । — ആന കാണപ്പെട്ടിട്ടുണ്ടായിരുന്നു. (ആനയെ കണ്ടിട്ടുണ്ടായിരുന്നു)

18 गजः दृष्टः स्यात् ।	ആന കാണപ്പെട്ടേക്കും. (ആനയെ കണ്ടേക്കും)
19 गजः द्रष्टव्यः अस्ति ।	ആന കാണപ്പെടേണ്ടതാണ്. (ആനയെ കാണേണ്ടതാണ്)
20 गजः द्रष्टव्यः आसीत् ।	ആന കാണപ്പെടേണ്ടതായിരുന്നു. (ആനയെ കാണേണ്ടതായിരുന്നു.)
21 गजः द्रष्टव्यः भविष्यति ।	ആന കാണപ്പെടേണ്ടിവരും. (ആനയെ കാണേണ്ടിവരും.)
22 गजः द्रष्टुं शक्यः (शक्यं)	ആന കാണപ്പെടാൻ കഴിയും. (ആനയെ കാണാൻ കഴിയും)

പ്രയോഗങ്ങളുടെ സാമാന്യബോധത്തിനു മാത്രമെ ഈ പട്ടിക ഉപകരിക്കൂ. മലയാളത്തിൽ എണ്ണത്തിനെണ്ണമായി വാക്യങ്ങൾ കാണിച്ചിട്ടുണ്ടെന്നേയുള്ളൂ. അവയെല്ലാം അക്ലിഷ്ടമായ അർത്ഥബോധത്തിനു മതിയെന്നഭിപ്രായമില്ല. കാരണം ആര്യഭാഷകളിലെന്നപോലെ കർത്തരി കർമ്മണി ഭാവേ എന്ന മൂന്നുതരം പ്രയോഗമൊന്നും മലയാളത്തിലില്ല. കർത്തരിപ്രയോഗം മാത്രമേയുള്ളൂ അതാണ് സ്വാഭാവികം. അനുകരണപ്രധാനമായ പത്രഭാഷയിൽ കർമ്മണിപ്രയോഗം കണ്ടേക്കാമെങ്കിലും ഭാവേപ്രയോഗം തീരെ കാണുകയില്ല. കാരണം ഇംഗ്ലീഷ് ഭാഷയാണല്ലോ വാർത്താവിതരണത്തിന്റെ ഉറവിടം. അതിൽ ഭാവേപ്രയോഗമില്ലാത്തതിനാൽ നമുക്കങ്ങനെയൊന്നു കൃത്രിമമായവതരിപ്പിക്കേണ്ടിവന്നിട്ടില്ല. ഭാവേപ്രയോഗത്തിലുള്ള വാക്യങ്ങളെ ഈ പട്ടികയിൽ മലയാളശൈലിയിലാണ് തർജ്ജമ ചെയ്തുകൊടുത്തിട്ടുള്ളതു്. കർമ്മണിപ്രയോഗത്തിൽ അങ്ങനെയല്ല, അതുകൊണ്ടു കൃത്രിമമായിത്തോന്നും. സംസ്കൃതവാക്യങ്ങളുടെ ആശയം മലയാളി അവ ക്രമായി ആവിഷ്ക്കരിക്കുന്നതെങ്ങനെയെന്നു കാണിക്കാൻ പട്ടികയിൽ ബ്രാക്കററിൽ കൊടുത്ത വാക്യങ്ങൾ മതിയാകും.

ഇതെല്ലാം മാർഗനിർദ്ദേശമെന്ന നിലക്കേ പരിഗണിക്കാവൂ. ഒരു ശിഷ്യൻ ആചാര്യനിൽനിന്നു ലഭിക്കുന്നതു് വിദ്യയുടെ കാൽഭാഗം മാത്രമാണ്. ഒരു പ്രമാണമുണ്ടു്:—

आचार्यात् पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया ।
पादं सब्रह्मचारिभ्यः पादं कालक्रमेण च ॥

ആചാര്യനിൽനിന്നു് വിദ്യയുടെ കാൽ ഭാഗമേ കിട്ടുന്നുള്ളൂ. पादं=$\frac{1}{4}$. आदत्ते=സ്വീകരിക്കുന്നു. मेधा=ബുദ്ധി. सब्रह्मचारी=സഹപാഠി.

വിശേഷണങ്ങളുടെ താരതമ്യം.

മലയാളത്തിൽ വിശേഷണങ്ങളുടെ ഏറ്റക്കുറച്ചിൽ കാണിക്കാൻ ഒററപ്പദങ്ങളില്ല 'കൂടുതൽ' 'ഏററവും' എന്നിങ്ങനെ മററു ചില പദങ്ങൾ ചേർത്താണ് ആ അർത്ഥം തോന്നിക്കുക പതിവു്. സംസ്കൃത

ത്തിലും ഇംഗ്ലീഷിലും ചില വിശേഷണപദങ്ങൾക്ക് ആ അൎത്ഥം തോന്നിക്കാൻ ഒററപ്പദമുണ്ട്. **महत्, महीयस्, महिष्ठ,** good better best, എന്നിങ്ങനെ. സാധാരണയായി വിശേഷണങ്ങൾക്ക താരതമ്യാൎത്ഥം തോന്നിക്കാൻ സംസ്കൃതത്തിൽ **तर तम** എന്ന രണ്ടുപ്രത്യയങ്ങളാണ് ചേൎക്കുക പതിവു്. ഇംഗ്ലീഷിൽ ഇതെ സ്ഥാനത്തു് **er**, est എന്ന പ്രത്യയങ്ങളാണല്ലോ (greater, greatest) ചേൎക്കുന്നതു്. तर तम എന്ന അൎത്ഥത്തിൽ **ईयस् इष्ठ** എന്നും ചില പദങ്ങളോടു ചേൎത്തുകാണും. സ്വരൂപബോധത്തിനുവേണ്ടി അത്തരം പദങ്ങളിൽ പ്രചാരമുള്ളവ മാത്രം താഴെ ചേൎക്കുന്നു.

1	प्रिय	प्रियतर	प्रियतम	17	अन्तिक	नेदीयस्	नेदिष्ठ
2	शुद्ध	शुद्धतर	शुद्धतम	18	अल्प	अल्पी,,	अल्पि,,
3	धीमत्	धीमत्तर	धीमत्तम	19	क्षुद्र	क्षोदी,,	क्षोदि,,
4	विद्वस्	विद्वत्तर	विद्वत्तम	20	गुरु	गरी,,	गरि,,
5	क्षिप्र	क्षेपीयस्	क्षेपिष्ठ	21	दीर्घ	द्राघी,,	द्राघि,,
6	स्थिर	*स्थे,,	स्थे,,	22	दूर	दवी,,	दवि,,
7	उरु	वरी,,	वरि,,	23	प्रि	प्रे,,	प्रे,,
8	पाप	पापी,,	पापि,,	24	प्रशस्य	श्रे,,	श्रे,,
9	पटु	पटी,,	पटि,,	25	बहु	भू,,	भूयि,,
10	महत्	मही,,	महि,,	26	बहुल	बही,,	बहि,,
11	कृश	क्रशी,,	क्रशि,,	27	युवन्	यवी,,	यवि,,
12	दृढ	द्रढी,,	द्रढि,,	28	बाढ	साधी,,	साधि,,
13	पृथु	प्रथी,,	प्रथि,,	29	वृद्ध	वर्षी,,	वर्षि,,
14	भृश	भ्रशी,,	भ्रशि,,	30	स्थूल	स्थवी,,	स्थवि,,
15	मृदु	म्रदी,,	म्रदि,,	31	स्फिर	स्फे,,	स्फे,,
16	ऋजु	ऋजी,,	ऋजि,,	32	ह्रस्व,,	ह्रसी,,	ह्रसि,,

ഇവയെല്ലാം വിശേഷണപദങ്ങളായതുകൊണ്ടു് വിശേഷ്യങ്ങളുടെ ലിംഗ വചന വിഭക്തികളനുസരിച്ചു വേണമല്ലോ പ്രയോഗിക്കുവാൻ. അതിൽ **ईयस्** പ്രത്യയാന്തങ്ങളുടെ രൂപങ്ങൾക്ക് സാധാരണ സകാരാന്തങ്ങളെ അപേക്ഷിച്ചു് അല്പം വ്യത്യാസമുണ്ടു്. സ്ത്രീലിംഗത്തിൽ അവ നദീ ശബ്ദംപോലെ ഈകാരാന്തങ്ങളായി മാറും.

गरीयस् (पुंलिंग:)			गरीयसी (स्त्रीलिंग:)		
गरीयान्	गरीयांसौ	गरीयांस:	गरीयसी	गरीयस्यौ	गरीयस्य:
गरीयांसम्	गरीयांसौ	गरीयस:	गरीयसीम्	गरीयस्यौ	गरीयसी:
गरीयसा	गरीयोभ्याम्	गरीयोभि:	गरीयसा	गरीयसीभ्याम्	गरीयसीभि:

*,, ഈ ചിഹ്നം **यस् ष्ट** എന്നിവക്ക പകരമാണ്.

गरीयोभ्याम् गरीयोभ्यः गरीयस्यै गरीयसीभ्याम् गरीयसीभ्यः
गरीयसः गरीयोभ्याम् गरीयोभ्यः गरीयस्याः गरीयसीभ्याम् गरीयसीभ्यः
गरीयसः गरीयसोः गरीयसाम् गरीयस्याः गरीयस्योः गरीयसीनाम्
गरीयसि गरीयसोः गरीयस्सु गरीयस्याम् गरीयस्योः गरीयसीषु

നപുംസകലിംഗത്തിൽ **गरीयः गरीयसी गरीयांसि** എന്നിങ്ങനെ രൂപങ്ങൾ.

तर तम इष्ठ എന്നിവയിലവസാനിക്കുന്ന മററു പദങ്ങളെല്ലാം അകാരാന്തങ്ങളാണ്. സ്ത്രീലിംഗത്തിൽ **प्रियतरा प्रियतमा ज्येष्ठा** എന്നിങ്ങനെ ആകാരാന്തങ്ങളും.

അഭ്യാസം

I **विगृह्णीत** (വിഗ്രഹിക്കുക) ഉദാ:—**शुद्धपार्ष्णिः=शुद्धः पार्ष्णिः यस्य सः ।**
1 **मदगंधिभिः ।** 2 **तन्वाराः ।** 3 **आश्यानकर्दमाः ।** 4 **वाजिनीराजना**
5 **गुप्तमूलप्रत्यन्तः ।**

II പൂർവ്വപാഠസംക്ഷേപം തർജ്ജമചെയ്യുക.

III സംസ്കൃതത്തിലേക്കു് തർജ്ജമ ചെയ്യുക.

ഏഴിലാമ്പാലകൾ പൂത്തു. അവയുടെ പൂക്കളിൽ നിന്നു പ്രസരിച്ച പരിമളം രഘുവിൻെറ സൈന്യത്തിലെ ആനകളെ മദിപ്പിച്ചു. നദികളിൽ വെള്ളം കുറഞ്ഞു. വഴികളിലെ ചളി ഉണങ്ങി. അതുകൊണ്ടു് രഘുവിനു് യാത്രയ്ക്കുള്ള ഉത്സാഹം വദ്ധിച്ചു. പുരോഹിതന്മാർ കുതിരകൾക്കു് നീരാജനാകമ്മം ചെയ്തു. അതിൽനിന്നുയർന്നുവന്ന തീനാളങ്ങൾ രഘുവിനു വിജയം നല്കി. കേന്ദ്രം സംരക്ഷിക്കാനുള്ള ഒരുക്കളെല്ലാം ചെയ്തു് മംഗളകർമ്മങ്ങൾക്കുശേഷം അദ്ദേഹം ദിഗ്ജയത്തിനു പുറപ്പെട്ടു. പണ്ടു് പാലാഴി കടയപ്പെട്ടു. അപ്പോൾ തിരമാലകളിൽനിന്നു് പയഃകണങ്ങൾ മഹാവിഷ്ണുവിൻെറ ശരീരത്തിൽ വീണു. അതുപോലെ രഘു പുറപ്പെട്ടപ്പോൾ പൌരനാരിമാരാൽ അദ്ദേഹത്തിൻെറ ശരീരത്തിൽ മലർവിതറപ്പെട്ടു.

(**पुष्पिता अभवन्** = പൂത്തു. **अल्पजला** = വെള്ളംകുറഞ്ഞ. **मथ्** = കടയുക. **अवकीर्यते** = വിതറപ്പെടുന്നു. **उत्पत्** = ഉയരുക)

IV **धाव** (ഓടുക, അകമ്മകം) **पठ** (സകമ്മകം) എന്നീധാതുക്കളെപ്രയോഗിച്ചു് ക്രിയകളുടെ അവാന്തരവിഭാഗങ്ങൾ ഉദാഹരിക്കുക

V തൃതീയ ചതുർത്ഥി എന്നീ വിഭക്തിപ്രത്യയം ചേരുമ്പോൾ അജന്തങ്ങളും ഹലന്തങ്ങളുമായ ശബ്ദങ്ങൾക്കുള്ള മാററങ്ങൾ താരതമ്യപ്പെടുത്തി ഉറപ്പിക്കുക.

ദിവസം ഇരുപത്

അടുത്ത ദിവസം മുതൽ അധ്യാപനമാധ്യമം സംസ്കൃതമായി മാറുകയാണ്. അതിനുമുമ്പ് ഇതുവരെ പഠിച്ച നിയമങ്ങളും പ്രയോഗങ്ങളുമെല്ലാം ഒന്നിണക്കിച്ചേർക്കേണ്ടതുണ്ട്. ഈ ദിവസം അതിനുവേണ്ടി വിനിയോഗിക്കുന്നു.

സംസ്കൃതഭാഷയിൽ സാധാരണ കണ്ടുവരാറുള്ള നിയമങ്ങളും പ്രയോഗങ്ങളുമെല്ലാം സന്ദർഭാനുസാരമുദാഹരിച്ചുകൊണ്ട് സരളമായ ഭാഷയിൽ രാമായണകഥ ഇവിടെ സംക്ഷേപിക്കുകയാണ്. അതു മുഴുവനും മനസ്സിരുത്തി പഠിച്ച് അവസാനം കൊടുക്കുന്ന അഭ്യാസങ്ങളും ചെയ്തുകഴിഞ്ഞാൽ നമുക്ക് സംസ്കൃതലോകത്തിലേക്കു കടന്നുചെല്ലാം. അവിടെ എത്തിക്കഴിഞ്ഞാൽ ഭാഷ അനുദിനം അനായാസമായിത്തുടങ്ങുകയും ചെയ്യും.

बालकाण्डः

पुरा विश्रवाः नाम कश्चिद् तापसः आसीत् । तस्य त्रयः पुत्राः अजायन्त । रावणः, कुम्भकर्णः विभीषणः इति । ते तपः चरित्वा ब्रह्माणं प्रत्यक्षीचक्रुः तस्मात् अभीष्टान् वरान् वव्रिरे च । रावणः मानुषान् तृणाय अगणयत् । ततः तस्य मनुष्यात् भयं नासीत् । तस्मात् तदितरैः देवादिभिः न वध्यः भवेयं इति वरं आयाचत । कुम्भकर्णः तु निर्देवत्वं ऐच्छत् । परंतु यदा स निर्देवत्वपदं उच्चचार, तदा तत् निद्रावत्त्वं इति परिणतम् । तस्मात् स निद्रामेव वरं लेभे । सत्त्वगुणप्रधानः विभीषणः तु विष्णुभक्तिं वृतवान् । ततः स विष्णुभक्तः संवृत्तः ।

रावणः वरलाभानन्तरं वैश्रवणं जित्वा तेन स्थापितं लङ्कापुरं पुष्पकविमानं च स्वायत्तं अकरोत्, तत्र ससुखं अवसत् च ।

तत् श्रुत्वा रसातलनिवासिनः राक्षसाः लङ्कां आगत्य रावणस्य आश्रिताः सन्तः निर्भयं अवसन् । रावणः मयसुतां मण्डोदरीं पर्यणयत् । मेघनाद इति कश्चिद् पुत्रश्च तस्यां अजायत । रावणः भूमिं पातालं च विजित्य सर्वानपि जनान् अपीडयत् । ब्राह्मणानां वैदिकानि कर्माणि अदूषयत् च । ततः सः पुत्रेण सह स्वर्गम् गत्वा देवेन्द्रं अजयत् । तत्रत्यानि सर्वाण्यपि विशिष्टवस्तूनि लङ्कां आनयत् च । एवं सः त्रिलोकविजयी भूत्वा लङ्कायां विरराज ।

तस्मिन्नवसरे देवा ब्रह्मलोकं उपगम्य रावणस्य सर्वमपि विचेष्टितं ब्रह्मणे न्यवेदयन् । स तु देवैः सह क्षीरसागरं प्राप्य महाविष्णुं अस्तौषीत् । तदा विष्णुः प्रत्यक्षीभूय पितामहं अपृच्छत् । "हे ब्रह्मन्, किमर्थम् एतैः देवगणैः साकं त्वं आगतः असि" इति । तदा ब्रह्मा रावणात् जायमानां पीडां विष्णवे निवेदयामास । तत् श्रुत्वा विष्णुः धातारं एवं उवाच ।

'हे ब्रह्मन् अलं भयेन । देवगणैः सह त्वं गच्छ । अहं दशरथस्य पुत्रः भविष्यामि, हनिष्यामि, च रावणम् । रावणवधे मम साहाय्यं कर्तुम् सर्वे सुराः भूमौ वानररूपिणः जायेरन् ।' एवं उक्त्वा विष्णुस्तत्रएव अन्तर्दधे । विधाता सन्तुष्टो भूत्वा गीर्वाणैः समं प्रातिष्ठत च ।

विष्णोः निर्देशमनुसृत्य देवेन्द्रः बालिनं नाम वानरं अजनयत् । सूर्यः सुग्रीवं मारुतः हनुमन्तं च अजनयताम् । ब्रह्मणः पुत्रः खलु जांबवान् ततः पूर्वमेव भूमौ जातः अभवत् । अन्ये अपि बहवः देवाः बहून् कपीन् अजनयत् । एवं बहवः देवांशसंभूताः वानराः भूमौ प्रवृद्धाः प्रहृष्टाः अवर्तन्त । तेषु बाली वानरसंघानां नेता अभवत् । स किष्किन्धायां वसतिं चक्रे ।

तस्मिन् काले सूर्यवंशे दशरथः नाम कश्चिद् राजा आसीत । तस्य तिस्रः भार्याः आसन् । तासु सः कामपि सन्ततिं न लेभे । दुःखितः स राजा सुमन्त्रस्य निर्देशात् ऋश्यशृंगं मुनिं आनीय पुरोहितैः सह पुत्रकामेष्टिं आरेभे । तदा यागाग्नेः पायसं गृहीत्वा कश्चिद् उत्थितः । सः नृपं एवं उक्तवान् । "हे राजन्, एतत् पायसं पत्नीः प्राशय" इति । तत्कथनं अनुसृत्य राजा तत् पायसं पत्नीः प्राशयत् । पायसप्राशनात् एव ताः गर्भम् अधारयन् कौसल्या रामचन्द्रं असूत । कैकेयी भरतं सुमित्रा तु लक्ष्मणशत्रुघ्नौ च । ते वपुषा मनसा च क्रमेण ववृधिरे, सकलासु विद्यासु नैपुण्यं च अलभन्त ।

एकदा महामुनिः विश्वामित्रः तत्र आगच्छत् । सः 'यज्ञरक्षार्थम् रामं मया सार्धम् प्रेषय' इति दशरथं अयाचत । दशरथः दुःखितः अभूत । तथापि गुरोः वसिष्ठस्य निर्देशात् सः लक्ष्मणेन सहितं रामं तस्य कौशिकस्य करे कृच्छ्रेण अर्पितवान् । रामलक्ष्मणौ विश्वामित्रं अन्वगच्छताम् । मध्येमार्गम् बला अतिबला इति मन्त्रद्वयं समग्राणि अस्त्राणि च मुनिः ताभ्यां उपदिदेश। रामः कौशिकेन प्रचोदितः सन् मार्गे तारकां नाम राक्षसीं अवधीत् । कौशिकः ताभ्यां सह स्वकीयं सिद्धाश्रमं प्राप्य अध्वरं आरभत । तदा राक्षसाः तत्र आगताः । राघवः मारीचं नाम राक्षसं अस्त्रेः अर्णवे क्षिप्तवान् । सुबाहुप्रमुखान् अन्यान् बहून् राक्षसान् अवधीत् च । एवं यज्ञपालनं कृत्वा रामः सिद्धाश्रमं ररक्ष ।

ततः विश्वामित्रः रामलक्ष्मणौ मिथिलां निनाय। मध्येपथं रामः अहल्यायाः शापमोक्षं चकार। मिथिलां प्राप्तो रामः जनकेन अर्चितः कौशिकस्य प्रचोदनेन तत्र विद्यमानं शैवं धनुः बभञ्ज। यः तद् धनुः आकुञ्चयेत् सः सीतां परिणेतुमर्हः इति जनकस्य समयः आसीत्। चापे भग्ने सति मिथिलाधिपः दशरथं रामस्य पितरं आनाययामास। जनकस्तु रामः लक्ष्मणः भरतः शत्रुघ्नः इति दशरथस्य चतुर्भ्यः पुत्रेभ्यः यथाक्रमं सीता, ऊर्मिला, माण्डवी श्रुतकीर्तिः इति चतस्रः कन्याः ददौ। एवं कृतपरिणयाः ते कुमाराः वधूभिः जनकेन च सह मिथिलायाः अयोध्यां प्रातिष्ठन्त। मार्गमध्ये परशुरामः स्वगुरोः परमशिवस्य चापभंगवार्तां श्रुत्वा क्रुद्धः अभ्यपतत्। रामः तं अपि विजित्य अयोध्यां प्राप।

अयोध्याकाण्डः

अत्रान्तरे भरतः शत्रुघ्नेन सह मातुलस्य युधाजितः गेहे गतः आसीत्। तदा अयोध्यायां दशरथः रामं यौवराज्ये अभिषेक्तुं आरभत। तत् श्रुत्वा मन्थरा नाम दासी भरतस्य मातरं कैकेयीं एवं प्रेरयामास। 'स्वपुत्रं भरतमेव युवराजं कर्तुम् यतस्व। तव भर्ता दशरथेन देवासुरयुद्धे तुभ्यं वरद्वयं दत्तमासीत् खलु। तद् अधुना याचस्व। एकेन वरेण रामस्य वनवासः कार्यः। अन्येन भरतस्य राजाधिकारश्च' इति। तथा मन्थरया प्रचोदिता कैकेयी महीपतिं वरद्वयं ययाचे। कैकेय्याः हितमाहत्य रामः वनवासाय निर्यात्। निर्गतम् रामं सीता लक्ष्मणश्च अनुजग्मतुः। तथैव सर्वे पौराश्च तं अन्वगच्छन्। सुमन्त्रेण रथमारोप्य नीयमानः स राघवः गंगाकूले विद्यमानं शृङ्गिवेरपुरं प्राप। तत्र नाविकमुख्येन गुहेन सत्कृतः एकां निशां उवास। अनुगतान् सर्वानपि पौरान् परित्यज्य सः रामः सीतालक्ष्मणसंयुक्तः गुहेन आनीतया नावा गंगां समतरत्। गंगायाः पारं गत्वा भरद्वाजमुनिं सन्ददर्श। तेन सत्कृतः सः तस्यैव निर्देशात् चित्रकूटे जटावल्कलधारी सुखं अवसत्।

सुमन्त्रः शृंगिवेरपुरात् प्रतिनिवृत्य अयोध्यां प्राप। सः कुमारस्य सर्वमपि वृत्तान्तं दशरथाय न्यवेदयत्। दशरथः तत् आकर्ण्य दुःखं असहमानः राम राम इति विलपन् देहं त्यक्त्वा दिवं गतः। द्रुतमेव वसिष्ठस्य निर्देशात् मन्त्रिणः भरतं मातुलालयात् आनाययामासुः। अयोध्यां आगतः भरतः स्वमातृनिमित्तमेव पितुः मरणं संजातमिति विज्ञाय नितरां अदूयत। अथ सः

शत्रुघ्नेन सह पितुः संस्कारादिकं यथाविधि चकार । मन्त्रिणः भरतं राज्य-स्वीकरणाय प्रार्थयामासुः । सः तां अर्थनां न स्वीकृतवान् ।

अथ सः ज्येष्ठं वनात् प्रत्यानेतुं निश्चितवानः नागरिकैः सह वनं प्रतस्थौ। चित्रकूटं गत्वा सः ज्येष्ठं ददर्श । चीरजटाधरं तं सः राज्याधिकारं स्वीकर्तुम् ययाचे । तदा श्रीरामः एवं उवाच । "चतुर्दशवत्सरान् वने एवं जीविष्यामि, तदनन्तरं अहं अयोध्यां आगमिष्यामि" इति । भरतस्य अभ्यर्थनया स्वपादुके च स तस्मै अयच्छत्।एवं सान्त्वयित्वा रामःभरतंप्रतिनिवर्तयामास। भरतस्तु ज्येष्ठात् पादुके स्वीकृत्य अयोध्यां न जगाम । किन्तु नन्दिग्रामे स्थितः ते पादुके ज्येष्ठस्य प्रतिनिधी मन्वानः राज्यं बभार । रामस्तु तस्मात् चित्रकूटपर्वतात् अत्रेः आश्रमं गत्वा तं मुनिं अवन्दत । तस्य पत्नी अनसूया स्वैः भूषणैः सीतां अभूषयत् । तत्र एकां रात्रिं ते अनयन् । ततः सीताल-क्ष्मणसंयुतः रामः दण्डकारण्यं विवेश ।

आरण्यकाण्डः

पत्न्या अनुजेन च सह दण्डकारण्येन व्रजन्तं श्रीरामं विराधो नाम कश्चिद्राक्षसः हर्तुमगच्छत् । तं हत्वा सः शरभङ्गाश्रमं प्राप। सः महर्षिः श्रीरामदर्शनं कृत्वा देहं विमुच्य स्वर्गं प्राप । आश्रमवासिभिः मुनिभिः अभ्यर्थितः सः रामः राक्षसानां वधं प्रतिज्ञातवान् । तस्मात् आश्रमात् सः सुतीक्ष्णाश्रमं जगाम । तेन पूजितः सः पुनः सीतालक्ष्मणसमन्वितः अगस्त्याश्रमं प्राप्य तं ननाम । स महर्षिः रामाय वैष्णवं चापं ऐन्द्रं तूणीयुगं ब्राह्मं अस्त्रं खड्गं च ददौ । अगस्त्याश्रमात् स जटायुषः निकटं समाजगाम । ततः स पञ्चवटीं प्राप । तत्र लक्ष्मणः काञ्चन पर्णशालां निर्ममे । तस्यां सीतया लक्ष्मणेन च सहितः सः सुसुखं उवास ।

एकदा शूर्पणखा नाम काचित् राक्षसी अभ्येत्य रामं स्वभर्तृपदं स्वीकर्तुम् अभ्यर्थयामास । तेन सा निरस्ता बभूव । ततः लक्ष्मणं गत्वा स्वभर्तृपद-स्वीकरणाय अभ्यर्थितवती। सोपि तां निराकरोत् । पुनरपि सा राममभ्य-पतत् । तदानीमपि तेन निराकृता सा रुष्टा सीतां अभ्यद्रवत् । लक्ष्म
तस्या नासिकां श्रवण च अकृन्तत । तथा कृत्तश्रवणनासिका सा जनस्थानं गत्वा स्वामवस्थां खराय न्यवेदयत । तदा खरः क्रोधाकुलः सन् दूषणत्रिशिरोमुख्यैः यातुधानैः समन्वितः राघवं हन्तुम् अभ्यगच्छत । रामः तत

क्षणमेव सीतायाः संरक्षणाय लक्ष्मणं नियुज्य खरादिभिः सह अयुध्यत। तस्मिन् युद्धे खरादयः सर्वे हताः। ततः शोकाकुला शूर्पणखा लङ्कां गत्वा रावणाय आदितः प्रभृति सर्वम् वृतान्तं न्यवेदयत्। रावणस्तु तत्श्रुत्वा सीतां हर्तुं मतिं अकरोत्। सः मारीचाश्रमं प्राप्य स्वसाहाय्यार्थम् तं अचोदयत्। मारीचः स्वर्णमृगस्य आकृतिं स्वीकृत्य सीतायाः प्रमुखे अचरत्। सीता तु तं मृगं आहर्तुम् भर्तारं अयाचत।

श्रीरामः सीतां रक्षितुं लक्ष्मणं नियुज्य मृगं अन्वगच्छत्। मृगस्तु काननान्तरे इतस्ततः धावितुमारभत। रामः अन्ते मृगं बाणेन विव्याध।मारीचस्तु आसन्नमरणः निजं रूपमास्थाय 'हा सीते, हा लक्ष्मण' इति रामशब्देन रुदन् प्राणान् अत्यजत्। तत् रोदनमाकर्ण्य वैदेही भर्तुः अपायमाशङ्कमाना तं रक्षितुं लक्ष्मणं असकृत् चोदयामास। लक्ष्मणः तस्याः निर्बधं निराकर्तुं अक्षम तस्याः रक्षायै देवता। प्रार्थ्य राघवान्तिकं प्रययौ। एवं पर्णशालायां सीता एकाकिनी बभूव। तस्मिन्नवसरे रावणः यतिरूपं धृत्वा आगत्य सीतां अपहृत्य पुष्पकविमानमारोप्य आकाशमार्गेण ययौ।मध्येमार्गं जटायुः नाम विहगः आपत्य त रावणेन सह तुण्डपक्षनखैः अयुध्यत च। रावणः चन्द्रहासेन प्रहृत्य तं भूमौ पातयामास। तत निर्विघ्नं सः राक्षसराजः सीतासहितः लङ्कां प्राप सीतायाः निवासाय अशोकवनिकामध्ये रावणः सर्वम् अपि संविधानं अकरोत्। तस्याः आश्वासनाय निशाचरीः च न्ययुक्त।

रामस्तु अत्र पञ्चवट्यां मारीचवधं कृत्वा निवर्तमानः लक्ष्मणेन कथितां वार्तां श्रुत्वा विषण्णः पर्णशालां उपाजगाम। सः तत्र सीतां न ददर्श। वनान्तरे अनुजेन सह तां विचिन्वानः सः छिन्नपक्षं जटायुषं ददर्श। जटायुः सीतायाः अपहरणं रावणकृतं अकथयत्। सद्य एव च प्राणानमुञ्चत्। रामः पितुः प्रियस्य तस्य उदकक्रियां चक्रे।

ततः तौ वने इतस्ततः विलपन्तौ अचरतां। मध्येपथं अभिभवन्ती अयोमुखीं नाम राक्षसीं लक्ष्मणः कृत्तश्रवणनासिका चकार। ततः कबन्धो नाम राक्षसः तौ हठात् अगृह्णात्। तस्य भुजौ तौ न्यकृन्तताम्। रामात् लब्धमोक्षः विद्याधररूपधारी सः स्वदेहं संस्कर्तुम् अयाचत। तौ तथैव च चक्रतुः। सीतायाः उपलब्धये ऋश्यमूके वसन्तं सुग्रीवं उपगच्छ इति रामं उक्त्वा सः विद्याधरः स्वर्गं जगाम। ततः सन्तुष्टः राघवः शबर्याश्रमं अभिजगाम। तया अभ्यर्चितः स लक्ष्मणेन सह पम्पां प्राप।

किष्किन्धाकाण्डः

अत्रान्तरे सुग्रीवः स्वज्येष्ठात् वालिनो भीतः ऋश्यमूकाचले वसन्नासीत्। तदा रामलक्ष्मणयोः परिचयमाधातुं हनूमन्तं निर्दिदेश। तेन च निर्दिष्टः हनूमान् रामलक्ष्मणौ सुग्रीवसमीपं आनयत्। सीतापहरणवृत्तान्तं निवेद्य सः रामसुग्रीवयोः सख्यं अग्निसन्निधौ कारयामास। रामः वालिवधं प्रतिजज्ञे। सुग्रीवस्तु, वैदेहीं अन्विष्य दर्शयिष्यामि इति स्म प्रतिज्ञातवान्। अथ सुग्रीवः स्वभ्रातुः वैरस्यकारणं रामाय न्यवेदयत्। रामः स्वशक्तौ विश्वासं जनयितुं सुग्रीवेण प्रदर्शितं दुन्दुभेः कायं पादाङ्गुष्ठेन सुदूरं उदक्षिपत्।

ततः सुग्रीवेणैव दर्शितान् सप्तसालान् राघवः एकेन बाणेन चिच्छेद। अथ रामस्य शक्तौ जातप्रत्ययः सुग्रीवः तेन सह किष्किन्धां प्राप्य जगर्ज। तत् गर्जनं वालिनं अकोपयत्। द्रुतमेव वाली स्वगृहात् निष्क्रम्य सुग्रीवं अभ्ययुध्यत। सुग्रीवः भग्नसर्वाङ्गः सन् राघवान्तिकं प्राद्रवत्। तदा रामः प्रत्यभिज्ञानार्थम् सुग्रीवाय काञ्चन मालां ददाति स्म। सुग्रीवः विश्वासमापन्नः पुनरपि वालिनं रणाय आह्वयत। रामस्तु वृक्षान्तरे तिरोहितश्च तस्थौ।

रणाह्वानं श्रुत्वा वाली स्वगृहतः निश्चक्राम। तस्य पत्नी तारा 'युद्धाय मा गच्छ' इति भर्तारं न्यरुणत्। तस्या वचनं निराकृत्य स वाली भ्रात्रा सुग्रीवेण सह दारुणं रणमकरोत्। तुमुले युद्धे वृक्षान्तर्हितः रामः शरेण वालिनं विव्याध। वाली तु वेद्धारं रामं ज्ञात्वा सन्तुष्टः सन् देहं त्यक्त्वा स्वर्गम् प्राप।

ततः राघवः सुग्रीवं वानराणां आधिपत्ये अभ्यषिञ्चत्। ततः माल्यवत्पर्वतस्य उपत्यकासु रामः लक्ष्मणेन सहितः चतुरः मासान् सीताविरहार्तः अनयत्। तदा रामस्य निर्देशं स्वीकृत्य लक्ष्मणः हनूमत्प्रभृतिभिः प्लवगैः सार्धम् तं माल्यवन्तं पर्वतं आनयत्। तत्र विरहार्तम् राघवं सुग्रीवः ददर्श। तद्वचनं स्वीकृत्य सुग्रीवः बहून् वानरान् सीतां अन्वेष्टुं चतसृष्वपि आशासु प्रेषयामास। तेषां प्रस्थानकाले रामः हनूमन्तं आहूय तस्मै स्वं अंगुलीयकं ददौ। वैदेह्याः विश्वासकारणं तत् आदाय स मारुतिः अन्यैः बहुभिः वानरैः सह दक्षिणां दिशं ययौ। ते सीतां विचिन्वानाः विन्ध्यपर्वतं आवापुः। सीतायाः वार्ताम् निश्चितसमयेन अलभमानाः ते तस्मिन् पर्वते प्रायोपवेशनं चक्रुः।

तदा सम्पातिर्नाम खगः तत्र आगतः। तस्मात् ते वानराः सीतावार्ताम् शुश्रुवुः। तां वार्ताम् आकर्ण्य अंगदाद्याः प्लवंगमाः दक्षिणसमुद्रतीरं प्रापुः।

मुद्रमुल्लंघ्य लङ्कां गन्तुं तेषु कश्चिदपि शक्तः न अभवत् । तदा जांबवत-प्रशंसाभिः संवर्धितवीर्यः हनूमान् समुद्रोल्लंघनाय महेन्द्राद्रिं आरुरोह ।

सुन्दरकाण्डः

महेन्द्रपर्वतस्य अधित्यकां आरूढः सः पवनात्मजः सर्वान् गुरून् देवान् च अभिवन्द्य अर्णवं विलंघयितुं तस्मात् पर्वतात् उदप्लुवत । मध्येमार्गम् अभ्युद्गत मैनाकं अत्यलंघयत् । सुरसा नाम नागमाता तस्य शक्तिं परीक्षितुं आकाशे अभ्यपतत् । परीक्षणे विजयी सः कपिः तां च अवन्दत । विद्रोहाय अभिपतितां सिंहिकां नाम राक्षसीं अवधीत् । एवं सः महोदधेः पारे स्थितां लङ्कां प्राप ।

लङ्कायाः द्वारे लङ्कालक्ष्मीः अदृश्यत । तां विजित्य लङ्काराजधानीं पवनात्मजः प्राविशत् । स रात्रौ लङ्कायां इतस्ततः सीतां विचिन्वन् सञ्चचार । एकत्र निद्राणं रावणं सः अपश्यत् । तत्र वैदेही न दृष्टा । पुनरपि तत्र तत्र विचिन्वानः अशोकवनिकां प्राप । तत्र सः दुःखितां सीतां ददर्श । सः वानरः पादपं आरुह्य तत्पत्रैः समावृतः सन् आस्त ।

तस्मिन्नवसरे रावणः तत्र समागतः । सः सीतां एवं अभ्यर्थितवान् । "हे मैथिलि, त्वं मम भार्या भूत्वा चिरं ससुखं वर्तस्व" इति । तदा सीता उवाच । "अहं त्वत्पत्नी न कदापि भविष्यामि" इति । तत् श्रुत्वा कामक्रोधविवशः स रावणः स्वगृहं न्यवर्तत ।

तं अवकाशं लब्ध्वा हनुमान् सीतायाः समीपमागतः अंगुलीयकं दत्वा रामस्य वृत्तान्तं अकथयत् च । वैदेही तु अंगुलीयकं प्रतिजग्राह स्वं चूडामणिं रामस्य प्रत्यभिज्ञानार्थम् तस्मै च दत्तवती । हनुमान् तां एवं समाश्वासयामास ।

"हे देवि, मा विषादं कृथाः । राघवः अचिरेणैव रावणं रणे हनिष्यति त्वां च प्रत्यानेष्यति ।"

इत्युक्त्वा सः ततो विनिर्ययौ । निवर्तनावसरे तत्रत्य उपवनं स बभञ्ज । अक्षादीन् बहून् राक्षसान् सः युद्धे अवधीत् च । तदा इन्द्रजित् तेन सह अभियोद्धुमागतः । तेन स कपिः अबध्यत । रावणस्य समक्षं इन्द्रजिता समानीतः सः श्रीरामस्य वार्तां तस्मै न्यवेदयत् । रावणः क्रुद्धः सन् तस्य लांगूलं दीपयितुं आज्ञापयत् ।

अग्निना प्रदीप्तलांगूलः स तत्र तत्र उत्प्लुत्य लङ्कां अशेषतः अदहत् ।ततः समुद्रजले लांगूलं निमज्य अग्निं निर्वाप्य सागरं उत्ततार । एवं लङ्कायाः प्रतिनिवृत्तः स वानराणां अन्तिकं आगच्छत् । ततः वानरैः सह श्रीराममन्तिकं गत्वा तस्मै सर्वमपि वृत्तान्तं न्यवेदयत् । सीतया दत्तां चूडामणीं च ददौ ।

युद्धकाण्डः

अथ रावणविजयाय राघवः असंख्यैः सुग्रीवप्रमुखैः कपिगणैः सह माल्यवतः पर्वतात् प्रातिष्ठत । अचिरेण स महोदधेः तीरं प्राप । तदा विभीषणः तं उपागच्छत् । सः भ्रात्रा रावणेन निष्कासितः आसीत् । आश्रित-वत्सलः रामः तं लङ्काराज्ये अभ्यषिञ्चत् । लङ्कां प्राप्तुं विभीषणेनैव मार्गः निर्दिष्टः । नलो नाम वानरः अन्येषां बहूनां कपीनां साहाय्येन सेतुं बबन्ध । तेन सेतुना समुद्रं तीर्त्वा रामः वानरसैन्येन सह सुवेलं नाम पर्वतं प्राप ।

ततः राघवनिर्दिष्टा नीलप्रभृतयः प्लवगा वृक्षान् पाषाणान् च पाणिभ्यामादाय लङ्कां सर्वतो रुरुधुः । स्वपुरीं वानरैः निरुद्धां ज्ञात्वा रावणो युद्धाय राक्षसान् नियुयोज । तेषु प्रमुखान् प्रहस्तादीन् हत्वा वानराः उच्चैः सिंहनादं वितेनुः । सुग्रीवः, हनुमान्, राघवः, लक्ष्मणः च एकैकशः राक्षसैः सह युद्धमकुर्वन् । बहवः राक्षसाः हताश्च ।

तदा मेघनादः क्रुद्धः युद्धक्षेत्रं अभ्यपतत् । स रामलक्ष्मणौ नागपाशेन बबन्ध । तदा गरुड आगत्य तौ अमोचयत् ।

अन्ते रावणः अभिपपात । स श्रीरामेण पराजितः अभवत् । तदा स प्रतिनिवृत्य कुंभकर्णम् प्रबोध्य रामवधाय न्ययुंक्त । कुंभकर्णः अग्रे दृष्टान् वानरान् भक्षयन् रणाङ्कणं जगाम । रामः तं ऐन्द्रास्त्रेण हतवान् ।

कनिष्ठस्य मरणं श्रुत्वा दुःखितः रावणः देवान्तकनरान्तकौ युद्धाय प्रेषयामास । हनूमता अंगदेन च द्वावपि तौ राक्षसौ निहतौ । अथ अतिकायः नाम राक्षसः अभ्यपतत् । स वानरसेनां अतितरां अपिडयत् । तं अपि लक्ष्मणः अवधीत् ।

एवं सर्वेष्वपि निहतेषु रावणः इन्द्रजितं युद्धाय नियुयोज । स रामलक्ष्मणौ ब्रह्मास्त्रेण बद्धवान्, बहून् वानरान् च शरैः अवधीत् । तदा वानराः नितरां अदूयन्त।जांबवान् मृतसञ्जीवनी ओषधिं आनेतुं मारुतिं चोदयामास।

झटित्येव हनूमान् ओषधिपर्वतं अभिप्लुतः। किन्तु स तत्र ओषधिं न दृष्टवान्। तस्माद् स तं पर्वतमेव समुत्पाट्य द्रुतं रणाङ्गणं प्रतिन्यवर्तत। ओषधेः गन्धमाघ्रायैव राघवादयः सर्वे अपि प्राणान् प्रत्युपलेभिरे।

प्राणान् लब्धवद्भिः कपिभिः पुनरपि भग्नां लङ्कां वीक्ष्य रावणस्य क्रोधः नितरां अवर्धत। ततः कुंभकर्णस्य पुत्रौ कुंभनिकुंभौ रामलक्ष्मणौ हन्तुं नियुक्तौ। तयोः कुंभं रामः, निकुंभं लक्ष्मणः च जघ्नतुः। रावणपक्षे एवं प्रायेण सर्वे अपि निहताः।

अवशिष्टेषु राक्षसेषु खरात्मजं आहूय रावणः युद्धाय प्रेषयामास। तं राघवः जघान। रावणस्य दुःखं क्रोधश्च अवर्धत। सः इन्द्रजितं पुनरपि युद्धाय प्रचोदयामास। पराक्रमी इन्द्रजित् झटित्येव स्वगृहात् निर्ययौ। सः मायासीतां सर्वेषु वानरेषु पश्यत्सु खड्गेन जघान।तदा सर्वे वानराः दुःखार्ताः युद्धात् विरेमुः। हनूमान् तत्क्षणमेव रामस्य अन्तिकं अधावत्। इन्द्रजिता कृतं सीतावधं हनूमतः श्रुत्वा रामः मोहं अवाप।

तदा विभीषणः तत्र आगतः। तत्र मूर्च्छितं रामं विषण्णान् वानरान् च दृष्ट्वा तान् एवं सान्त्वयामास।

'हे प्रभो, लोकनाथ' विषादेन अलं। मया सर्वमपि अवगतं। इन्द्रजिता मायासीता विरचिता, सैव तेन हता। तेन अधुना निकुंभिलाख्ये स्थलविशेषे होमं कर्तुम् गतः। अधुनैव त्वं लक्ष्मणं तत्र प्रेषय। अहमपि मन्त्रिभिः सह तं अनुगच्छामि। यदि होमः निर्विघ्नः समाप्यते तर्हि अस्माकं शत्रवः अजय्या भविष्यन्ति।"

तत् श्रुत्वा रामः विभीषणेन सह इन्द्रजितमभिगन्तुं सौमित्रिं आज्ञापयामास। लक्ष्मणस्तु रामं आमन्त्र्य विभीषणेन सह इन्द्रजित्सनाथां निकुंभिलां प्राप।विभीषणः स्वभ्रातृपुत्रं मेघनादं अदर्शयत्। लक्ष्मणः तत्र स्थितान् सर्वानपि राक्षसान् शरसङ्घैः चिच्छेद। तत्र अतिघोरं युद्धं अवर्तत। अन्ते सौमित्रिः ऐन्द्रास्त्रेण मेघनादस्य शिरः चिच्छेद।

रावणः पुत्रवधवृत्तान्तं शुश्राव। तस्य धैर्यम् नष्टं, अंगानि च विह्वलानि अभवन्। शोकार्तः सन् एवं विलपितुमारेभे।

"हा पुत्र मम जन्म अधुना निरर्थकं अभूत्। त्वां रणाङ्गणे मृतं द्रष्टुं नाहं शक्नोमि। हे शूर, निस्सारेण मानुषेण त्वं हत इति कष्टमेव। स च केवलं मानुषः राज्यात् भ्रष्टः दीनश्च वर्तते।तेन इन्द्रजित् त्वं अहन्यथाः। एतां

वार्तां कथमहं विश्वसिमि । त्वं इन्द्रं जित्वा तं लङ्कां आनीय कारागृहवासिनं अकरोः । ब्रह्मणा अभ्यर्थितः सन् त्वं तमिन्द्रं मुमोचिथ । तादृक्प्रतापी त्वं मां परित्यज्य अधुना कुत्र गतोसि । हे पुत्र, किमहं करिष्यामि । क्व वा अहं गमिष्यामि । यत्र त्वं वससि तत्र मां अपि नय । त्वत्समः त्रिषु लोकेषु न कश्चिदपि अस्ति । तादृशस्य लोकैकवीरस्य पिता अहमिति गर्वितोऽहं अधुना तव दुर्दशां दृष्ट्वा नितरां दूये । धूम्राक्षः वज्रदंष्ट्रः प्रहस्तः कुम्भकर्णः इत्यादयः प्रतापशालिनः सर्वेऽपि निहताः । अधुना मया किं करणीयम्? क्व गन्तास्मि ?।

इत्येवं रावणः बहुधा विललाप । क्रमेण तद्दुःखं क्रोधरूपं प्राप। सः अज्ञापयामास ।

"हे सूत, अहं विजिगीषुरस्मि । त्वरितं रथमानय । अहं अधुनैव रामं लक्ष्मणं च हन्तुं निर्गमिष्यामि ।" एवं उक्त्वा रावणः रथमारुह्य रणक्षेत्रं गत्वा रामेण सह युद्धं आरेभे ।तदा मातलिना आनीतं ऐन्द्रं रथं आरुह्य रामः अपि युद्धक्षेत्रं अपतत् । अथ रामरावणयोः युद्धं तुमुलं अभवत् ।

देवाः उत्कण्ठिताः आकाशे स्थित्वा तत् युद्धं ऐक्षन्त । अथ अगस्त्यवचनं स्मृत्वा रामः ब्रह्मास्त्रेण रावणं जघान । मण्डोदरी द्रुतमेव भर्तृमरणवार्तां आकर्णयत् । सा रणाङ्कणमागत्य भृशं विललाप । रामस्य निर्देशात् अवशिष्टैः राक्षसैः सह विभीषणः रावणस्य संस्कारादिकं यथाविधि चकार।

एवं धरित्री निष्कण्टका जाता । प्रशान्तायां लङ्कायां अवसिते रणे अशोकवनिकां गत्वा रामः सीतां अद्राक्षीत् । सा परिशुद्धेति अग्निना प्रतिज्ञा-तम् । देववृन्दैः अनुज्ञातः रामः तां स्वीचकार । तस्मिन्नवसरे दशरथः अपि स्वर्गादवतीर्य तत्र सन्निहितः आसीत् । देवाः रामं एव तुष्टुवुः ।

"हे राम, त्वमेव लोकत्रयभयङ्करं इदं कर्म कर्तुम् प्रभवसि । इयं सीता साक्षात् लक्ष्मीः, भवान् साक्षात् विष्णुश्च ।"

एतादृशैः स्तवैः तथ्यकथनैश्च रामस्य सीताविषयां आशङ्कां ते अपनिन्युः । ततः श्रीरामः स्वकनिष्ठेन लक्ष्मणेन विभीषणस्य लङ्काराज्ये अभिषेकं कारया-मास । एवं लङ्कां निष्कण्टकां मंगलमयीं च कृत्वा भार्यया कनिष्ठेन च सह पुष्पकं विमानमारुह्य किष्किन्धां प्राप । तदा किष्किन्धावासिन्यः सर्वाः वा-नरस्त्रियः सीतादर्शनकौतूहलेन तं पुष्पकविमानं अभ्यागच्छन् ।

अनन्तरं दाशरथिः भरद्वाजाश्रमं प्राप। ततः रामः मारुतिं भरतस्यान्तिकं प्रेषयामास। सः तत्र रामस्य दर्शनात् वह्निं प्रविविक्षुः आसीत्। वह्निप्रवेशनात् प्रागेव मारुतिः भरतं उपजगाम। रामोऽपि भरद्वाजसत्कारस्वीकारानन्तरं भरतमुपगतः। सन्तुष्टेन भरतेन सह ते अयोध्यां प्राविशन्। अयोध्यावासिनस्तु वयं धन्याः स्मः इति वदन्तः सन्तुष्टाः रामं अभिजग्मुः। तान् कुमारान् दृष्ट्वा हर्षाकुलाः मातरः तेषां समीपमागत्य तान् प्रियसुतान् आश्लिषुः।

अथ वसिष्ठाद्याः महर्षयः मन्त्रिभिः सह समालोच्य रामस्य अभिषेकं चक्रुः। तस्मिन् अभिषेकोत्सवे सुग्रीवप्रमुखाः वानराः मालाभिः गन्धद्रव्यैः अंबरैः भूषणैश्च यथार्हन् सम्मानिताः। विशिष्य हनूमान् सीतया मुक्ताहारेण सम्मानितः। तत्र सम्मिलिताः सर्वाः वानरीः कौसल्या वस्त्रैः चन्दनैः कुङ्कुमैः भूषणैः च भूषयामास। अभिषेकोत्सवस्य अन्ते रामाज्ञया सर्वेऽपि कपयः किष्किन्धां प्रतिन्यवर्तन्त। अथ च युद्धे सर्वम् साहाय्यम् कृतवन्तं विभीषणमपि लङ्कागमनाय अनुजज्ञे। रामः पितुः सिंहासनं प्राप्य भ्रातृभिः सहितः पूर्वाधिकं विरराज। अथ लक्ष्मणस्य अनुमत्या रामः स्वप्राणेभ्यः प्रियतराय भरताय यौवराज्यं दत्तवान्। एवं ते चत्वारः महात्मानः सभार्याः अयोध्याराजधान्यां उत्तरोत्तरं अभिवृद्धिं प्रापुः।

उत्तरकाण्डः

रामे एवं स्वैरं साम्राज्यं शासति सति कश्चिद् जनापवादः अश्रूयत। "रावणेन दूषितां भार्यां राजा रामः पर्यग्रहीत्" इति। प्रजाहितं परिगणयन् सः राजा गर्भिणीमपि मैथिलीं कानने तत्याज। गंगातटे काननान्तरेषु विलपन्तीं एकाकिनीं तां महर्षिः वाल्मीकिः ददर्श। सः तां आश्रमं अनैषीत्। तादृशीं अनाथां तां समाश्वास्य सः तत्रैव अवासयत्। सीता लवकुशनामकौ सुतौ असूत।

तत्रान्तरे केचन मुनयः लवणात् उद्भूतां पीडां राघवाय निवेदयामासुः। राघवाज्ञया शत्रुघ्नः लवणं निहत्य तान् मुनीन् अपालयत्।

ततः रामः स्वर्णमयीं सीतां पत्न्याः स्थाने परिकल्प्य यज्ञं विततान। यागमन्तरा वाल्मीकिः सुताभ्यां सह सीतां आनीय तस्मै ददौ। पुनरपि रामस्य शङ्कया निर्विण्णा सा जानकी 'भगवति वसुन्धरे, देहि मे विवरं' इति प्रार्थ्य विललाप। तदा धरित्री तां स्वीचकार।

एवं भूमावन्तर्धानम् गतायां सीतायां रामस्य निर्देशात् सर्वेपि वानराः पौरैः सह सरयूतीर्थे निमज्य देहं त्यक्त्वा दिवं प्रापुः। ततः भरतः शत्रुघ्नः च स्वं स्वं पूर्वरूपं अवापतुः। श्रीरामोपि तथैव मानुषं देहं परित्यज्य वैकुण्ठं धाम प्रविवेश।

यस्तु दाशरथिर्भूत्वा रणे हत्वा च रावणम्।
ररक्ष लोकान् वैकुण्ठः स मां रक्षतु चिन्मयः॥

(ശ്രീരാമോദന്തമെന്ന കാവ്യത്തെ അവലംബിച്ചെഴുതിയതു്)

അഭ്യാസം

1 ആരണ്യകാണ്ഡത്തിലെ കഥ മലയാളത്തിൽ ചുരുക്കിയെഴുതുക.

2 ഓരോരുത്തരെപ്പററി സംസ്കൃതത്തിൽ ഓരോ ചെറുകുറിപ്പെഴുതുക.
1 സുഗ്രീവൻ 2 ഹനുമാൻ 3 കുംഭകർണ്ണൻ 4 സീത.

3 താഴെ കൊടുക്കുന്ന ക്രിയകളുപയോഗിച്ചു് ഓരോ വാക്യമെഴുതുക:

1 आश्वासयामास। 2 अवर्धत। 3 चकार। 4 प्रापुः। 5 प्रविवेश।

4 രാമരാവണയുദ്ധം സംസ്കൃതത്തിൽ ചുരുക്കി എഴുതുക.

एकविंशो- दिवसः

ह्यः पठितानां पञ्चानां पद्यानां सारं संक्षेपतः कथयित्वैव अद्यतनस्य पाठस्यारंभः समुचित इति मन्ये ।

रघोः दिग्विजयार्थं गजादीनां सेनांगानां अत्युत्साह ऑक्रमणशक्तिश्च समजायेतां इति आद्येन पद्येन वर्ण्यते ।

शरदागमने एव सप्तपर्णा कुसुमिताः भवन्ति । तेषां कुसुमानि गजानां मदजलानीव सुरभिलानि च संपद्यन्ते । तेन सुगन्धिर्वायुः अन्तरिक्षे प्रसरति । तेषामेव सप्तपर्णानां प्रकाण्डेषु सैन्यगजाः शृंखलिता वर्तन्ते । ते गजाः सप्तपर्णकुसुमसुरभिलेन वायुना आहताः भवन्ति । तेन वायुना आहन्यमानाः ते गजाः स्पर्धालवश्च जायन्ते । तेषां कीदृशी स्पर्धा आसीत् ? अहो, अयं सप्तपर्णो वृक्षः एकस्मिन् पत्रे सप्तपर्णानि अथवा सप्तधा विभिन्नानि दलानि सन्तीत्यनेन तस्य सप्तपर्ण इति संज्ञा संजाता । गजाः एवं विचिन्तयन्ति । "एते सप्तपर्णाः अस्मान् गन्धेन तिरस्कुर्वन्ति । तर्हि वयमपि तान् गन्धेनैव प्रहराम । ते सप्तपर्णाः खलु । वयमपि सप्तभिर्द्वारैः मदजलं प्रवाहयेम ।" इति विचिन्तयन्त इव ते गजाः सप्तपर्णपुष्पसुरभिलं मदजलं सप्तभि [illegible] वयन्ति स्म । गजानां मदजलं सप्तभिः द्वारैः प्रवहतीति गजशास्त्रे प्रसिद्धम् । शुण्डाद्वाराभ्यां मस्तकपार्श्वाभ्यां नेत्राभ्यां लिङ्गाच्च ।

अथ तृतीयं पद्यं विव्रियते । यदि विजिगीषया प्रस्थितस्य कस्यचित् राज्ञः मध्येमार्गम् नद्यः सलिलपूर्णाः स्युः तर्हि तासां तरणाय स न शक्नुयात् । तस्माद् राजानः न खलु वर्षासु जैत्रयात्रोत्सुकाः भवन्ति । अधुना तु शरत्कालः समायातः । नद्यः अल्पजलाः गाधाश्चाभवन् । एवमेव यदि मार्गाश्च पङ्किला भवेयुः तर्हि ससैन्यस्य तस्य गमनं दुष्करं स्यात् । यथा अधुना काले भारते पन्थानः दृश्यन्ते, तथा रघोः काले सुदीर्घाः राजपथाः नासन् । अधुना तु आसेतुहिमाचलं वाहनगतागतयोग्याः पन्थानः सन्ति खलु । यथाऽधुना तथा तस्मिन् काले न सरितां सेतवः अविद्यन्त । न च पर्वतपंक्तयः सुचमाश्चाभवन् । एवं तस्मिन् काले वर्षासु पन्थानः पङ्किलाः एवाविद्यन्त । शरदृतौ

आयाते, ते मार्गाः क्रमशः शुष्कपङ्का अजायन्त। एवं तस्य रघोः मार्गान् यात्रार्थं सज्जीकुर्वाणा सा शरत् सर्वेभ्योऽपि प्रथमतः रघुं दिग्विजयार्थं प्रेरयामास।

प्रायशः तिस्रः शक्तयः नृपान् दिग्विजयाय प्रेरयन्ति; प्रभुशक्तिः मन्त्रशक्तिः, उत्साहशक्तिश्चेति। लब्धप्रतिष्ठस्य सैन्यसम्पत्समृद्धस्य प्रभोः शक्तिरेव प्रभुशक्तिः। सचिवादीनां नयोपायोपदेशविचक्षणानां शक्तिरेव मन्त्रशक्तिः। एतस्मात् प्रभुमन्त्रशक्तिद्वयात् अतिरिक्ताशक्तिरेवोत्साहशक्तिः। सा शक्तिस्तु केवलं धैर्यादुल्लासाच्च संजायते। एतत् शक्तित्रयमेव राज्ञः दिग्जयाय प्रेरयति। अत्र तु तदतिरिक्तां प्रेरणां प्रथमतः शरद् तस्मै अदादिति भावः।

अथ तृतीयं पद्यं विवृणोमि। दिग्विजययात्रायाः पूर्वमेव गजतुरगादिकान् पुरोहिताः नीराजयन्ति। कस्मिंश्चित् स्थालीविशेषे दूर्वायवांकुरादिकानि मंगलद्रव्याणि निधाय हुतवहं प्रज्वाल्य धूपैः दीपैः मंत्रोच्चारणपूर्वकं पुरोहितैः क्रियमाणं मण्डलरीत्या भ्रमणमेव नीराजनम् नाम। उत्तर भारतेषु आरती केरलेषु दीपाराधना च नीराजनायाः प्रकारान्तराणि। एवं नीराजनायां पुरोहितैः क्रियमाणायां, हुतभुजो ज्वाला प्रदक्षिणं जज्वाल। तथा प्रदक्षिणेन ज्वलन्त्याः ज्वालायाः भ्रमणं कविरुत्प्रेक्षते; अग्निः स्वयं प्रसन्नो भूत्वा रघवे स्वहस्तेनैव जयं दत्तवानिति।

अथ चतुर्थेन श्लोकेन रघोः प्रस्थानमाह। यदा रघुः दिग्जयाय बहिर्गच्छति तदा मूलनगरं अनाथं भवति। ततः तत्संरक्षणार्थं प्रथमत एव सर्वमपि सज्जीकरणं कृतम्। अथ स्वस्यासान्निध्ये समीपस्थाः राजानः अक्राम्येयुः इति मत्वा रघुणा [illegible] राज्यस्य प्रान्तप्रदेशानां च संरक्षणार्थं संविधाः कृताः। अभिमुखमापततः नृपान् जित्वा जित्वा रघुः पुरोगच्छति। 'तदा विजितपूर्वाः पश्चात्कृताश्च नृपाः कदाचित् पश्चाद्भागात् आक्रमणं कुर्युः" एवं विचिन्त्य तेषामाक्रमणोद्यमं असाध्यं कृत्वा पार्ष्णिभाग च निष्कण्टकमकरोत्। एवं सर्वेषामपि संरक्षणार्थं सर्वाण्यपि सज्जीकरणानि कृत्वा विजय लाभार्थं ब्राह्मणपूजाप्रदानादिकान् मंगलविधीम् विधाय स प्रस्थितवान्। तस्य सैन्य षड्विधमासीत्। षड्विधं सैन्यं तु "मौलं, भृत्यः, सुहृद्, श्रेणी, द्विषद्, आटविकं, बलं" इति कोशे दृश्यते। (मौलं = मूल (केन्द्र) सम्बन्धि)

ता रघुः राजगृहात् निष्क्रम्य गोपुरद्वारमतीत्य मुख्यरथ्यां प्रविशति स्म । सर्वे पौराः सर्वा पौर्यश्च तदा मंगलकर्माण्याचेरुः । तेष्वतिगौरवात् वृद्ध-योषितां आशिराचरणानि अत्र कथ्यते । पुरा देवा असुराश्च क्षीरोदधि अमथ्नन् इति कथा प्रसिद्धा खलु । तदा मन्दरपर्वतस्य घर्षणेन अथवा भ्रमणेन पयःकणिका अवाकीर्यन्तः । ताः सर्वतःशुभ्राः क्षीरसागरवीचयः तान्पयः-कणान् महाविष्णोरुपरि विकिरन्ति स्म । तद्वत् अत्रापि शुभ्रवसनाः शुभ्र-स्मिताः शुभ्रकेशिन्यश्च ताः वृद्धयोषितः रघोः शिरसि लाजानवाकिरन् ।

अथ अद्य पठितुं निर्धारितं पद्यपञ्चकं व्याख्यायते । अस्माकं महाराजो रघुरधुना प्रथमत एव प्राचीं दिशं गच्छति । पाठारंभात् प्रागेव रघोः मार्गस्य परिचयः दीयते । रघुर्येन येन मार्गेण दिग्विजयाय गतवान् स स मार्गः परिचीयताम् ।

प्रथमं स अयोध्यानगरात् (अधुना तु तत् नगरं उत्तरप्रदेशे अन्तर्भवति) प्राचीं दिशं जगाम । ततः वंगदेशं गत्वा तत्रत्यान् नृपान् विजित्य उत्कलदेशेन (उडिया) कलिङ्गान् (आन्ध्र) प्राप्य तत्रत्यं महेन्द्रनाथं जित्वा दाक्षिणात्यान् पाण्ड्यान् केरलान् च विजित्य अपरान्तप्रदेशेन (पश्चिमसमुद्र तीरप्रदेशेन) गत्वा पारसीकान् विजित्य हिमाचलमारुह्य तदन्तर्गतान् नृपानुन्मूल्य नेपाल-मार्गेणावतीर्य अयोध्यां न्यवर्तत । प्रथमतः प्राचीं दिशं प्रति यात्रां वर्णयति ।

28 स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा

अहितान अनिलोद्धूतैः तर्जयन्निव केतुभिः ॥

पदच्छेदः –अहितान् अनिलोद्धूतैः तर्जयन् इव ।

अहितान् अनिलोद्धूतैः केतुभिः तर्जयन् इव स रघुः दिग्विजययात्रामा-रभते । प्रथमं स पूर्वां दिशं प्रति प्रतस्थे । प्राचीनबर्हिः इन्द्रः । रघुः प्राचीनबर्हिषा तुल्य आसीत् । स कथं जगाम? यात्रायां सैन्यानामग्रे पताकासहितो ध्वजः अदृश्यत । तेन ध्वजेन स शत्रून् तर्जयन्निव जगाम । अंगुष्ठसन्निहितायाः अंगुल्याः तर्जनीति संज्ञा । तर्जयति अथवा भीषयति इत्यस्या अंगुल्याः तर्जनीति संज्ञा जाता । तर्जनं तु तां अंगुलीं उन्नमय्य 'पश्य पश्य' इति भीषणभाषणमेव खलु । अत्र ध्वजेन तर्जयन्नित्यत्रायं संकल्पः । सैन्यानां ध्वजः तस्य रघोः तर्जनीवादृश्यत । तया तर्जन्या स शत्रून् अभीष-यदिति च ।

प्राची = पूर्वा दिक् । प्राचीनबर्हिः (सकारान्तः) = इन्द्रः । अनिलोद्धूतैः = पवनेन प्रकम्पितैः । केतुः = ध्वजः । अहितान् = शत्रून् । तर्जयन् = भाषयन् ।

अन्वयः— प्राचीनबर्हिषा तुल्यः स अनिलोद्धूतैः केतुभिः अहितान् तर्जयन् इव प्रथमं प्राचीं ययौ ।

रघुः प्रथममेव पूर्वां दिशमभिप्रतस्थे । स इन्द्र इव तेजस्वी अदृश्यत । तस्य सेनामुखे पवनसंचालिता पताका अवर्तत । सा पताका प्रतिकूलतया अभ्यागतान् शत्रूनभिलक्ष्य 'अरे पश्यत पश्यत, यूयं न भविष्यथ' इति साकूत तर्जयन्तीवादृश्यतेति कविरुत्प्रेक्षते ।

केतुशब्दस्य ध्वजः पताका इति च द्वावर्थौ स्तः । अत्र तर्जयन्निति क्रियापक्षे ध्वजार्थो युक्तः । 'अनिलोद्धूतैः इति विशेषणार्थपक्षे पताकार्थो युक्तः । केतुशब्दः ध्वजार्थे एव कालिदासेन प्रयुक्तः शाकुन्तले "चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य" इति । भवतां यद् युक्तं प्रतिभाति तत् स्वीकरणीयम् ।

'अञ्च्' इति कश्चित् धातुरस्ति । गतिः पूजनं च तस्यार्थः । केषुचित् रूपेषु तस्य नकारो लुप्यते । तदा 'अच्' इति भवति । तस्मात् प्र, प्रति, उद्, अव इत्युपसर्गाणां योगेन स्त्रीलिङ्गे क्रमेण प्राची, प्रतीची, उदीची, अवाची इति शब्दाः जायन्ते । पूर्वा, पश्चिमा, उत्तरा दक्षिणा इति यथाक्रममर्थः ।

उद् + धू + त = उद्धूत । अनिलेन उद्धूताः ।

अथ तस्य सैन्यस्य असंख्येयत्वं भीषणत्वं च दर्शयति ।

29 रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः
भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ।

पदच्छेदः– स्यन्दनोद्धूतैः गजैः च । भुवः तलम् इव । व्योम

अत्रयात्रायां रथानां चक्रचंक्रमणेन रजांसि उत्पतन्ति । तानि ऊर्ध्वम् गत्वा आकाशे प्रसरन्ति । मेघसदृशाः गजाः भूतले च संचरन्ति । अस्य दृश्यस्य संदर्शकानां मनसि एवमाशंका जायते । 'किम् इतः पर्यन्तं अधः

स्थिता भूमिः अधुना उपरिगता? किमुत उपरिस्थितमाकाशं अधः पतितम्। ईदृशीं शंकां उत्पादयन् स रघुः ययौ।

स्यन्दनः = रथः। घनसन्निभैः = मेघसदृशैः। व्योम (न. न. द्वि. ए.) = आकाशं। रजोभिः (स. न. तृ. ब.) = धूलिभिः।

अन्वयः— स्यन्दनोद्धूतैः रजोभिः घनसन्निभैः गजैः च व्योम भुवस्तलमिव भूतलं व्योम इव कुर्वन् (सः ययौ इति पूर्वेण पद्येन अन्वयः)।

स्यन्दनैः उद्धूतानि। घनैः सन्निभाः। कुर्वन् (त. पु. प्र. ए.) कृ + अत्।

सैन्यस्य वैपुल्यं व्यापकत्वं चैव पुनरपि ब्रूते।

30 प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम्।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः॥

परागः तदनन्तरम्। पश्चात् रथादि इति।

तस्य रघोः सैन्यं चतुर्धा विभक्तमिवादृश्यत। नात्र वर्ण्यते रथगज-तुरगपदातिरूपतया चतुर्धा विभक्तमिति। किन्तु अन्यथैव विभक्तम्। कथं तत् विभजनं? कथ्यते। तस्य सैन्यस्य प्रथमो विभागः प्रतापः। अहो! दिलीपसूनुर्महाप्रतापो रघुः दिग्विजयाय प्रस्थितवान्, इति वार्ताप्रसरः प्रतापः एव प्रथमो विभागः। स प्रतापः अग्रे याति। तदनु तस्य सैन्यानां कोलाहल एव द्वितीयो विभागः। स कोलाहलो वार्तामनुयाति। तदनन्तरं सैन्यैरुद्धूतं परागपटलं नेत्रविषयं प्राप्नोति। तत् धूलिपटलं तृतीयो भागः। तत्पश्चादेव तस्य रथगजतुरगादिसंकुलं सैन्यं प्रयाति। एवं प्रथमं प्रतापः ततः शब्दः तदनन्तरं परागः तत्पश्चात् रथादिसैन्यमिति चतुर्धा विभक्तमिव तस्य सैन्यं ययौ।

अन्वयः— अग्रे प्रतापः, ततः, शब्दः, तदनन्तरं परागः, पश्चात् रथादि, इति सा चमूः चतुःस्कन्धा इव ययौ।

चमूः = सैन्यं। चत्वारः स्कन्धाः यस्याः सा। स्कन्धाः व्यूहाः (शाखाः)

अत्रापि सैन्यस्य पुरःप्रयाणमेव विवृणुते।

*2

31 मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वात् चकार सः ॥

असामान्यशक्तिमान् रघुः सैन्यैः सह पुरोगच्छति। तदा स मार्गे वविधानि विचित्राणि कर्माण्यकरोत्। मार्गे मरुभूमयः अविद्यन्त। तासु मरुभूमिषु स तत्र तत्र जलस्रोतांसि उत्पादयामास। तथा मार्गे नौकाभिः तरणीयाः जलपूर्णाः सरितः समदृश्यन्त। तादृशीः नदीः सुखेन तरणीयाः अकारयत्। एवमेव तस्य मार्गे यानि निबिडानि काननान्यासन् तान्युच्छेद्य प्रकाशानि च चकार।

अन्वयः— सः शक्तिमत्त्वात् मरुपृष्ठानि उदंभांसि, नाव्याः नदीः सुप्रतराः विपिनानि प्रकाशानि च चकार।

(उत्+अम्भांसि) उदम्भांसि (स॰ न॰ द्वि॰ ब॰) उद्गतानि अंभांसि येषु तानि। (बहुव्रीहिः)

नौ+य=नाव्य। नौभिः तर्तुं योग्याः। सु + प्र+तृ + अ। शक्तिमत्त्वात् = शक्तेः। (शक्ति+मत्+त्व) बुद्धिमत्त्वात् = बुद्धेः। भयवत्त्वं = भयं। तरुण–तरुणत्वं–तारुण्यवम्–तारुण्यवत् = तरुण। तारुण्यवत्त्वम् = तारुण्यं। चकार = कृ + अ (लिट्॰ प॰ प्र॰ ए॰)

यदा स रघुः पूर्वाभिमुखं गच्छति स्म तदा सः भगीरथ इव बभासे।
32 स सेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनीम्।
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥

अयोध्यातः स राजा पूर्वसागराभिमुखं एव गच्छति। अग्रे अग्रे रघुः पश्चात् पश्चत् कोलाहलाकुला सदोच्चला सेना प्रवाहरीत्या अनुयाति च। तदा स भगीरथ इव बभौ। कथं रघोः भगीरथस्य च परस्परं सादृश्यमस्ति इति चेत् कथ्यते। शिवस्य जटायाः भ्रष्टां गङ्गां पुरा भगीरथः पूर्वसागराभिमुखं अनयत्। तदापि भगीरथः पुरतः पुरतः, ऊर्मिमालासंकुला सारवा मन्दाकिनी पश्चात् पश्चात् इति रीत्यैव ययौ। ततस्तयोः परस्परं सादृश्यं कथितम्।

अन्वयः— महतीं पूर्वसागरगामिनीं सेनां कर्षन् सः हरजटाभ्रष्टां गङ्गां कर्षन् भगीरथः इव बभौ।

अस्ति काचित् पौराणिकी कथा। तस्याः कथाया एवात्र उपमानांशः कविना गृहीतः। पुरा किल सगरस्य पुत्राः कपिलमुनेः शापाग्नौ दग्धाः अभवन्। तेषां प्रपौत्रः भगीरथो नाम कश्चिद् राजा अजायत। सः शापदग्धानां स्वप्रपितामहानां उज्जीवनार्थं स्वर्गात् गङ्गां अवतारयामास। यदि गंगा भूमौ निपतेत् तर्हि भुवि प्रलयः स्यात्। ततः भगीरथस्याभ्यार्थनया हरः तां गंगां स्वजटाभारे बभार। ततः आवश्यकमेव प्रवाहं भगीरथाय परमशिवः स्वजटायाः अमुञ्चत्। तां गङ्गाधारामेव भगीरथः पूर्वसागराभिमुखमनयत्।

कर्षन् (त. पु. प्र. ए.) कृष्+अत्। पूर्वश्चासौ सागरश्च। पूर्वसागरं गच्छतीति पूर्वसागरगामिनी। हरः = शिवः। हरस्य जटा हरजटा। हरजटायाः भ्रष्टा हरजटाभ्रष्टा। भ्रंश्+त = भ्रष्ट। बभौ = अशोभत। भा (लिट्. प. प्र. ए.)

रधोर्मार्गो निर्विघ्नो निरामयश्चासीदिति वदति।

33 त्याजितैः फलमुत्खातैः भग्नैश्च बहुधा नृपैः।
तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः॥

कश्चित् गजः कानने चरति। तस्य पुरतः फलवन्तः केचन तरवः सन्ति। सः तेषां शाखाः आकुञ्चिताः कृत्वा फलान्यादाय भक्षयित्वा तान् तरून् निरपायानेव मुक्त्वा याति। केचन तरवो निष्फलाः मार्गे विघ्नकारिणः दृश्यन्ते। गजः तान् उत्पाट्य उन्मूल्य वा दूरे क्षिपति। केचन तरवः उत्पाटनाक्षमा भवन्ति। तान् भग्नान् कृत्वा स गजः स्वां यात्रामप्रतिबन्धां करोति। रघुरप्ययं गज इवानन्तरायो जगाम। मार्गे केचन नृपाः तस्य विधेया अभवन्। ते तस्मै करमयच्छन्। केचन मार्गेष्वचञ्चलाः स्थिताः। तान् समूलमुन्मूल्य भ्रष्टपदानकरोत्। अथान्ये केचन तमभियोद्धुमागच्छन् तैः सह युद्ध्वा स तान् बभञ्ज।

अन्वय :—फलं त्याजितैः उत्खातैः बहुधा भग्नैश्चः नृपैः तस्य मार्गः, दन्तिनः मार्गः फलं त्याजितैः उत्खातैः बहुधा भग्नैश्च पादपैः इव उल्बणः आसीत्।

उत्खातैः = उन्मूलितैः। उल्बणः = विशदः, निर्विघ्नः। त्याजित = त्यज् धातोः क्तप्रत्ययान्तः शब्दः। (प्रयोजकरूपम्) उद्+खन्+त = उत्खात

[ह्यः = अतीते दिने, yesterday. सम्पद्यन्ते = भवन्ति, जायन्ते। शृङ्खलिताः = शृङ्खलाबद्धाः, chained. आहताः = प्रहृताः, पीडिताः। निघ्नन्ति = प्रहरन्ति, (हन्ति हतः घ्नन्ति) प्रस्त्रावयन्ति = प्रवाहयन्ति। शुण्डा = गजानां करः। विवरम् = द्वारम्। विजिगीषा = विजेतुमिच्छा। शक्नुयात् = शक्तो भवेत्। सेतुः = नदीतरणार्थं निर्मितो मार्गः (bridge). अतिरिक्ता = भिन्ना। स्थाली = plate. विशेष इति पदं "one kind of" इत्यर्थे प्रयुज्यते। दूर्वा = तृणविशेषः one kind of garss. वृक्षविशेषाः some kinds (some sorts) of trees. हुतवहः = अग्नि। धूपः = सुगन्धिधूमः हुतभुजः = अग्नेः। तद्वत् = तथा। वसनम् = वस्त्रम्। निर्धारितम् = निश्चितम्, उद्दिष्टम्। प्राग् = पूर्वम् साकूतम् = साभिप्रायं। ऊर्मिः = तरंगः। अनन्तरायः = निर्विघ्नः।

॥ अभ्यासः ॥

I वाक्येषु प्रयुङ्क्त:—

1) ददृशुः 2) अश्रोष्यत् 3) कथय 4) विस्मरिष्यामि
5) अयुध्यत 6) विद्यते 7) व्यलिख्यत 8) लभेत 9) अलेखयत्
10) दर्शितम्। (eg. जगाम–सीता ग्रामं जगाम)

II पदघटकानि विश्लेषयत:—

1) तर्जयेन् 2) नाव्याः 3) सुप्रतरा 4) गामिनी 5) त्याजित
(eg. लिखन्ती–लिख् + अत् + ई)

III पदानि विश्लेषयत:—

1) अनिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव 2) स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च 3) कुर्वन्व्योमेव
4) पश्चाद्रथादीति 5) फलमुत्खातैर्भग्नैश्च

(eg. तस्यासीदुल्बणोमार्गः– तस्य + आसीत् + उल्बणः + मार्गः)

IV अद्य पठितस्य श्लोकपञ्चकस्य सारं संस्कृते लघुभिर्वाक्यैः संक्षिपत।

V केवलवाक्यानि प्रयोजकरूपतया परिणमयत।

(eg. बालः चरति। माता बालं चारयति)

1) नृपः जनान् रक्षति। 2) कन्या पत्रं अलिखत्। 3) छात्रः पठति।

VI पाठारंभे दत्तं पद्यसंक्षेपं अनुवदत॥

द्वाविंशो दिवसः

अयमद्य पठितपूर्वाणां पञ्चानां श्लोकानां अर्थसंग्रहो भवतामनुसन्धानार्थम् क्रियते प्रथमत एव।

रघोः राज्यं लब्धम्। शत्रवो भीताः समपद्यन्त। शरदृतुरागतः। दिग्विजयाय स प्रतिष्ठासते स्म। प्रथमत एव पूर्वां दिशं स ययौ। स राजा देवेन्द्रेण सदृश आसीत्। यथा इन्द्रः स्वर्गे सर्वेषामपि देवनामुत्तमः तथा रघुः भूमौ समस्तानामपि नराणां श्रेष्ठः अवर्तत। गमनावसरे सैन्यानामग्रे ध्वजोऽदृश्यत। अत्र कविरुत्प्रेक्षते। अभिमुखमापततो रिपून् उद्दिश्य तर्जनीमुन्नमय्य "अरे जाल्म, पश्य त्वं न भविष्यसि" इति भीषयन्निवेति। उन्नमितया तर्जन्यैव वयं तर्जनं कुर्मः अर्थात् अन्यान् भीषयामः। उन्नमितायाः तर्जन्याः उन्नतस्य ध्वजस्य च सादृश्यमस्ति च। द्वयोरपि परेषां भयदायकत्वं चास्ति।

अथ समीक्षकाणां भुवं आकाश च विषयीकृत्य भ्रमोऽजायतेति कथ्यते। पाशं दृष्ट्वा पाशः इति यथार्थबोधः प्रमा इति कथ्यते। पाशं दृष्ट्वा सर्प इति अयथार्थबुद्धिः भ्रमः इति च। जंबुकं दृष्ट्वा जंबुक इति बुद्धिः प्रमा। जंबुकं दृष्ट्वा श्वा इति बुद्धिः भ्रमः। रघोः सैन्ये रथानां नेमिचंक्रमणेन रजांसि ऊर्ध्वमुत्पतन्ति। तेन आकाशं मृन्मयं संजातम्। सैन्यगजानां सहस्राणि च भुमौ चरन्ति। ते मेघा इव श्यामाः स्थूलाश्चलनस्वभावाश्च। एवं स्थिते, आकाशस्य भूमेश्च मध्ये स्थितानां सन्दर्शकानां एवं भ्रमः समुत्पद्येत। "किमियं भूमिः ऊर्ध्वमाकाशम् गता? किमाकाशम् अधो गत्वा भूमे रूपेण परिणतम्?" इति। कुत? आकाशं सैन्योद्धूतै रजोभिः मृन्मयम् जातम्। मेघा इति भ्रममादधानाः श्यामा गजाः भूमौ च चरन्ति। अतः भूमौ आकाशभ्रमश्च।

पुनरपि सैन्यस्यैव भीषणतां प्रथयति कविः। व्यूहो नाम सैन्यानां विभागः। रघोः सैन्यम् चतुर्व्यूहतया विभक्तमिव जगाम किल। प्रायशस्तु सैन्यम् रथ गजतुरग पदातिभिश्चतुर्धा विभक्तं दृश्यते। अत्र तु न तथा विभक्तमदृश्यतेति कथ्यते। सर्वेषामप्यग्रे प्रतापः। "अहो! अयं रघुरागच्छति। स दिग्जयाय

प्रातिष्ठत किल" इति जनानां मध्ये यो वार्ताप्रसरः स एवात्र प्रतापः । एव-माशंकाकुलाः जनाः यदा भीता वर्तन्ते तदा सैन्यात् संजातः आह्वानाट्ट-हासादिरूपः कोलाहलः श्रवणगोचरीभवति । तं कोलाहलमनु ते दृष्टिं प्रहिण्वन्ति । तदा तु दृश्यते दृष्टिपथमन्धीकुर्वन् परागपटलः । तत्पश्चादेव रथादिसैन्यम् आगच्छति । एवम् आदौ प्रतापः ततः शब्दकोलाहलः, तदनन्तरं सेनापरागः, अन्ते रथादयः सेनाश्च इति चतुर्धा व्यूहितम् इव तत् सैन्यम् प्रायात् ।

अथ चतुर्थं पद्येन, रघुणा पन्थानः निष्प्रतिबन्धाः व्यरच्यन्तेति वदति । मार्गे तत्र तत्र मरुप्रदेशाः समापतिताः । तेषु निर्जलप्रदेशेषु कूपतटाकादिकान् उत्खाय जलदौर्लभ्यं परिजहार । तत्र तत्र अगाधाः नद्यः तस्य स्वच्छन्द-प्रयाणम् प्रतिबबन्धुः । तास्तु नद्यः नौभिरेव तरणीया अवर्तन्त । रघुः ताः यथाकथञ्चित् सुखेन तरणार्हाः चकार । तथा मार्गे निबिडानि काननानि तस्य गतिं निरुरुधुः । तानि सर्वाण्यपि उत्पाट्य उच्छेद्य च सुगमानि ततान । नात्र प्रभुशक्तिः मन्त्रशक्तिश्च प्रयोजकीभवतः । उत्साहशक्तिरेवात्र प्रभवतीति तस्य उत्साहशक्तिभरत्वादेवैतानि अक्लिष्टतया निर्वृत्तानि ।

अथानन्तरेण पद्येन तस्य रघोः भगीरथसादृश्यं प्रकटयति । पुरा किल भगीरथो नाम राजा कपिलदग्धानां स्वप्रपितामहानां उज्जीवनार्थम् गङ्गां स्वर्गादवातारयत् । तस्याः प्रवाहं हरः जटाभारे दधार । ततस्तां हरजटाया अवतार्य पूर्वसागराभिमुखमनयत् किल । रघोः सेना पूर्वसागराभिमुखं गच्छति । अर्थात् रघुः स्वां सेनां पूर्वसागराभिमुखं नयति । रघुः पुरतो गच्छति, तत्पश्चात् रथतुरगादिसंकुलं कोलाहलाकुलं बलम् च । तथैव भगी-रथोऽपि पुरो जगाम । अग्रे अग्रे भगीरथः पश्चात् पश्चात् ऊर्मिमालाकलिता सारवा मन्दाकिनी च इति ।

रघुः निर्विघ्नः निरपायः निर्भीकश्च प्रयाति । मार्गे कतिचन नृपाः तस्मै करं बहुमूल्यानुपहारांश्च दत्त्वा विधेया अभवन् । केचन नृपाः तस्य मार्गं प्रत्यबध्नन् । स तादृशान् सर्वानपि उत्खाय भ्रष्टपदानकरोत् । अथ केचन राजानः तमभियोद्धुमभ्यपतन् । तैः सह नियुध्य सर्वानपि स बभञ्ज । इत्थं स स्वमार्गं विशदं वीतकण्टकं चारचयत् । अत्र रघुं मत्तगजेनोपमाति कविः । यथा कश्चन मत्तहस्ती पुरस्तात् दृष्टान् फलिनो वृक्षान् फलाहरणार्थ-माकुञ्चयति, यथा च मार्गविघ्नकारिणः पादपान् उन्मूल्य दूरतः क्षिपति, यथा

च दुरुन्मूलान् गत्यन्तरायकारिणः क्षितिरुहान् भग्नान् करोति तथा रघुरपि चकारेत्यर्थः । एकत्र रघुः प्रतिपक्षनृपाः च; अन्यत्र तु दन्ती पादपाश्चेति विशेषः । द्वयोरपि वृत्तयः समाना एव ।

पूर्वस्मिन् पद्ये मगध मणिपुरादि जनपदानां विजयकथा कथितेत्यनुमीयते । अथ रघुः वङ्गसमुद्रतीरं उपयाति ।

34 पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी ।
प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥

सारः—वङ्गराज्यस्य उत्तरपश्चिमदिशि विद्यमानान् जनपदान् स जिगाय । ततो महोदधेः वङ्गसमुद्रस्य परिसरप्रदेशम् स विजयी प्राप्तवान् । सः प्रदेशस्तु तालवनैः श्यामवर्णश्चासीत् ।

पदच्छेदः—पौरस्त्यान् एवं आक्रामन् तान् तान् जनपदान् जयी । तालीवनश्यामम् उपकण्ठम् महोदधेः । जयी (न. पु. प्र. ए) जि+इन्=जयिन् ।

जनपदान् =देशान् । तालीवनम्=तालवनम् । उपकण्ठम्=समीपम्

अन्वयः—एवं पौरस्त्यान् तान् तान् जनपदान् आक्रामन् जयी स तालीवनश्यामम् महोदधेः उपकण्ठम् प्राप ।

एवमुक्तरीत्या प्राच्येषु प्रदेशेषु आक्रमणं कृत्वा जयशीलः स-रघुः तालवनैः श्यामलाभम् पूर्वसमुद्रतीरं गतवान् ।

पुरस्+त्य, पौरस्त्य । दक्षिणा+त्य-दाक्षिणात्य । पश्चात्—पाश्चात्त्य उत्तरशब्दात् तु औत्तराह इति रूपम् । अधोनिर्दिष्टाः समानार्थकाः ।

प्राच्याः =पौरस्त्याः । प्रतीच्याः =पाश्चात्याः
अवाच्याः =दाक्षिणात्याः उदीच्याः =औत्तराहाः ।

तांस्तानिति तच्छब्दस्यावर्तनमर्थविशेषम् सूचयति । तांस्तान् =Respective.

सुह्माः नृपाः आत्मरक्षार्थम् तस्य जेतुर्विधेया अभवन्निति कथ्यते ।

35 अनम्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात् सिन्धुरयादिव ।
आत्मा संरक्षितः सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥

वेतसाः नाम नदीतीरेषु विद्यमानाः केचन तृणविशेषाः । (Ratan) यदा नदी प्रवहति तदा ते शिरसा अथवा अग्रभागेण प्रवाहानुकूलम् प्रणिपतन्ति, पश्चान्निवर्तन्ते च । प्रवाहाभिभवभयात् न खलु ते प्रवाहं नैवाभिमुखं तिष्ठन्ति । ईदृशीं वेतसवृत्तिं आत्मरक्षार्थम् सुह्मनृपाः

अङ्गीचक्रुः । रघोरागमने ते राजानः तदनुकूलं शिरसा प्रणेमुः । अत एव रघोर्निष्क्रमणे ते भञ्जनाद्विमुक्ताः । ततस्तेषामात्मरक्षा लब्धा ।

अनम्राणां = अविनीतानाम् । = उन्मूलनाशकात् (ऋ. पुं. ष. ए) । सिन्धुरयात् = प्रवाहवेगात् । सुह्मैः = प्रवर्तनम् । वैतसी = वेतससंबन्धिनी ।

अन्वयः— अनम्राणां समुद्धर्तुः तस्मात् सुह्मैः वैतसीं वृत्तिमाश्रित्य सिन्धुरयादिव आत्मा संरक्षितः ।

सारः— स रघुः अविनीतानां नाशकः खलु । तादृशात् तस्मात् सुह्मदेशनृपाः आत्मानं रक्षितवन्तः । कथम्? । वैतसीं वृत्तिमाश्रित्य । वेतसाः प्रवाहप्रतिकूला न तिष्ठन्ति । प्रत्युत, प्रवाहवेगं अनुसृत्य किञ्चित् नतशीर्षा अनुवर्तन्ते, ततः निरपाया एव पश्चात् निवर्तन्ते च । अन्यथा ते प्रवाहभग्नाः भवेयुः । ईदृशीं वेतसवृत्तिमाश्रित्य सुह्माः स्वयं रक्षिताः ।

कृ + तृ = कर्तृ । पच् + अक = पाचक । गम् + इन् = गामिन् । एतेषां पदानां व्युत्पत्तिः परिचितैव । एतेभ्योऽन्येऽपि कर्त्रर्थे एव विहिताः कतिचन प्रत्यया अपि सन्ति । उदाह्रियते ।

प्रत्ययः, 'अन'—क्रुध् + अन; क्रोधन, रोषण, भीषण । क्रोधिन्, भीषक इत्येवार्थः ।

'आलु'—स्पृ + आलु = स्पृहयालु, निद्रालु, दयालु, । (स्पृहयत्, निद्राण ।)

'मर' or 'वर'—वि सृ + मर = विसृमर, नश् + वर = जित्वर । विसरत्, नश्यत्, तिष्ठत्, जयत् इत्याद्यर्थः ।

'उर'—भास् + उर = भासुर, भञ्ज् + उर = भङ्गुर ।

'इष्णु—उत् + पत् + इष्णु = उत्पतिष्णु, सहिष्णु, रोचिष्णु, चरिष्णु ।

'र'—कम् + र = कम्र, स्मि + र = स्मेर, नम् + र = नम्र ।

समुद्धर्ता = सं + उद् + धृ + तृ । आ + श्रि + त् + य = आश्रित्य । तकारागमो विशेषः । 'स्तुत्यं स्तुतिभि' रित्यत्र कथितम् ।

तिङन्तक्रिया—सुह्माः आत्मानं समरक्षन् । सुह्मैः आत्मा समरक्ष्यत ।

सुबन्तक्रिया—सुह्माः आत्मानं संरक्षितवन्तः । सुह्मैः आत्मा संरक्षितः ।

प्रधानक्रियाः तिङन्तक्रिया इति कथ्यते, विशेषणीभूताः अप्रधानक्रियाः सुबन्तक्रिया इति च । द्वादशे दिने तत् सम्यक् विवृतमस्ति । वीक्ष्यतां तत् प्रकरणम् ।

॥ प्रयोगविशेषाः ॥

कर्तरि अपूर्णक्रियाः	कर्तरि पूर्णक्रियाः
अनम्राणां समुद्धर्ता (समुद्धारकः) रघुः ।	रघुः अनम्रान् समुद्धरति ।
पत्रस्य लेखित्री (लेखिका लेखिनी) कन्या ।	कन्या पत्रं लिखति ।
लोकस्य रक्षिता (रक्षकः, रक्षी) ईश्वरः ।	ईश्वरः लोकं रक्षति ।
तारकाणां द्रष्टारः (दर्शकाः दर्शिनः) जनाः ।	जनाः तारकाः पश्यन्ति ।

उपरि निर्दिष्टेभ्यः उदाहरणेभ्यः इदमवधेयम् । कर्तरि अपूर्णक्रियाणां कर्माणि षष्ठीविभक्त्यन्तानि दृश्यन्ते । पूर्णक्रियाणां तु तानि द्वितीयाविभक्त्यन्तानि भवन्ति । शतृ शानजन्तानां कर्माणि तु द्वितीयायामेव स्युः । यथा–गजं पश्यन् बालः । पितरं वन्दमानः पुत्रः ।

अथ वङ्गान् विजित्य स गङ्गाप्रवाहाणामन्तरालेषु जयस्तंभानस्थापयत् ।

36 वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।
निचखान जयस्तम्भान् गङ्गास्त्रोतोऽन्तरेषु सः ॥

सुह्मविजयानन्तरं स नेता वङ्गान् जेतुं प्रातिष्ठत । वङ्गास्तु नौकायुद्ध निपुणाः । स्थलेष्विव जलेष्वपि ते युद्धं कुर्वन्ति । तेन तेषां युद्धसामग्रीषु नौका एव प्रधानाः । नौरूपिणीभिः सामग्रीभिः सह युद्धायोद्यतान् तान् वङ्गनृपान् रघुः स्वबलेन उदमूलयत् । एवं तानुन्मूल्य रघुः सर्वविजयी भूत्वा स्वनामाङ्कितान् जयस्तम्भान् गङ्गाप्रवाहाणां मध्ये विद्यमानेषु अवकाशेषु स्थापयामास । गंगा वंगदेशम् गत्वा समुद्रपतनात् पूर्वं बहुशाखा परिणमति। तासां शाखानामन्तरालप्रदेशेष्वित्यर्थः ।

उत्खाय = उन्मूल्य । तरसा = बलेन । साधनम् = सामग्री । निचखान = प्रतिष्ठापयामास । स्त्रोतः = प्रवाहः ।

अन्वयः—नेता सः नौसाधनोद्यतान् वङ्गान् तरसा उत्खाय गङ्गास्त्रोतोऽन्तरेषु जयस्तम्भान् निचखान ।

खननम् खनिः उत्खाय निचखान इत्यादीनि पदानि एकस्मादेव 'खन्' धातोरुत्पन्नानि । गंगायाः स्त्रोतसां अन्तरेषु ।

उद्+खन्+य (ल्यबन्तः) । अत्र 'खन्' 'खा' रूपतामापद्यते इति विशेषः । उत्खातः उत्खातवान् इत्यादिषु चायम् विशेषो दृश्यते ।

नि–खन् (लिट्. प. प्र. ए) निचखान, निचख्नतुः, निचख्नुः ।
सः जयस्तम्भान् निचखान । तेन जयस्तम्भाः निचख्निरे ।

पराजिताः रिपवः स्वस्थानेष्वेव प्रष्ठापिताः । एवं वङ्गानां पराजयः तेषामेव समृद्धयेऽभवदिति सोदाहरणमुच्यते ।

37 आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रिघुम् ।
फलैः संवर्धयामासुः उत्खातप्रतिरोपिताः ॥

प्रथमं कृषीवलाः शालीनां सस्यानि एकत्र निबिडतया प्ररोपयन्ति । ततः तानि कलमसस्यानि एकैकशः उत्खाय अथवा उन्मूल्य अन्यत्र क्षेत्रे प्ररोपयन्ति । तत्र लब्धप्रतिष्ठानि तानि वर्धन्ते फलन्ति च । एवं उत्खनन--पुनःप्रतिरोपणाभावे व्रीहयो नप्रभूतम् फलन्ति । उत्खातप्रतिरोपितास्तु कलमाः तत्कर्त्रे कृषीवलायैव शतगुणमुपकुर्वन्ति । तथैव रघुः अभिमुख--मायातान् वङ्गनृपान् समूलमुन्मूल्य पुनः प्रतिष्ठापितवान् । एवं रघुणा पुनः--प्रतिष्ठापितास्ते राजानः तस्य विधेया भूत्वा रत्नादिभिरुपहारैः विविधै-र्विभवैश्च रघुं संवर्धयामासुः ।

आपादपद्मप्रणताः= पादपद्मपर्यन्तं कृतप्रणामाः । आपादं =पादपर्य-न्तम् । आसमुद्रम्= समुद्रपर्यन्तम् । कलमाः शालयः (paddy) । प्रति-रोपिताः= पुनर्वर्धिताः ।

अन्वयः—उत्खातप्रतिरोपिताः कलमाः इव आपादपद्मप्रणताः ते रघुं फलैः संवर्धयामासुः ।

पूर्वं उत्खाताः पुनः प्रतिरोपिताः उत्खातप्रतिरोपिताः । क्तप्रत्ययान्तौ शब्द एवं समस्येते । तस्य समस्तपदस्य विग्रहोऽपीदृशः । पूर्वं स्नातः पश्चात् भुक्तः =स्नानभुक्तः । बद्धमुक्तः ।

वङ्गविजयान्तरं रघुः दक्षिणतः उत्कलान् (उडिया) प्रति प्रतिष्ठते
38 स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।
उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥

वङ्गान् विजित्य सः कलिङ्गान् जेतुं दक्षिणां दिशं प्रतस्थे । मध्येमार्गं उत्कलदेशो वर्तते । वङ्गानां उत्कलानां च मध्ये कपिशा नाम नदी प्रवहति अगाधजलां तां तरितुं तेन काचन योजना कृता । कतिपयसैन्यगजानां प्रवाहे पंक्तिं विधाय सेतुरूपेण स्थापयामास । तेषां पृष्ठभागेन स सेना सहितः पारं गतवान । एवं स उत्कलान् प्रविवेश । तत्र युद्धस्यावश्यकता नासीत् । रघोर्दर्शनेनैव विधेया अभवन् । ते रघवे कलिङ्गमार्गं निरदिशन् । तेन मार्गेण अक्लिष्टमेव सः कलिङ्गानभिययौ ।

पद्मा: द्विरदाः एव सेतवः येन सः। द्विरदाः=गजाः! उत्कलैः आवर्जितः पन्थाः यस्मै सः। पथिन् शब्दः नकारान्तः खलु। द्वितीयाद्वि- वचनपर्यन्तं अयं शब्दः पन्थान् इति रूपम् भजते। द्वितीयाबहुवचनात् प्रभृति स्वरप्रत्ययसंयोगे 'पथ्' इति परिणमति। समासे 'पथिन्' शब्दः 'पथ' इति अकारान्तो भवति। राजपथः, महापथः। प्रथमैकवचने पन्थाः इति रूपम्। कलिङ्गानां अभिमुखः।

तृ+क्त्वा=तीर्त्वा। केषुचित् रूपेषु 'तृ' धातुः 'तीर्' इति परिणमति तरणं, तीर्त्वा, उत्तीर्य, तीर्णं, अवतारः, इत्यादयः तृ धातोरुत्पन्नाः शब्दाः। द्वौ रदौ (दन्तौ) यस्य सः द्विरदः।

अथ रघुः कलिङ्गान्तर्गते महेन्द्रपर्वतशीर्षे सेनां निवेशयामास।

39 सः प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत्।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गंभीरवेदिनः।

महेन्द्रो नाम कलिङ्गानाम् उत्तरस्यां दिशि विद्यमानः पर्वतकूटः। तस्य शृङ्गं रघुः स्वसेनानिवेशमकरोदिति पद्यसारः। एतमर्थं भंग्यन्तरेण कविः कथयति। तस्य पर्वतस्य शिरसि रघुः स्वं तीक्ष्णं प्रतापं न्यवेशयत्। कस्याप्यन्यस्यौन्नत्यमाक्रमणं वा असहमानः स गिरिः चिराय उच्छिरस्क- तिष्ठति। तस्य शिरसि स विजयी रघुः पादेनाहन्ति स्म। सैन्यैः आघात- यामास च। उक्तमर्थम् कविरुपमया स्पष्टीकरोति। गम्भीरवेदी गजविशेषः। रक्तस्रुतौ मांसच्छेदे च अचञ्चलचित्तो गज एव गम्भीरवेदीति कथ्यते। स कमपि न गणयति। कस्यापि विधेयो न भवति। तादृशस्य हस्तिनो मस्तके यथा आधोरणः अंकुशमाधाय तंवशगं करोति तथा रघुः तमविधेयं गिरिं विधेयं चकार।

मूर्ध्नि=शिरसि। मूर्धन् शब्दो नकारान्तः आत्मन् शब्दवत्। नि+अ+ विश्+अय+त्, (प्रयोजकार्थः)। यन्ता=आधोरणः (यम्+तृ यन्तृ) विद्+इन्=वेदिन्।

सेना न्यविशत्। रघुः सेनां न्यवेशयत्। रघुणा सेना न्यवेश्यत रघुणा निवेशिता सेना।

पठितपूर्वः,पठितचरः=पूर्वम् पठितः। अनुसन्धानम्=परस्पर- सम्बन्धोद्बोधनम्। समपद्यन्त=अभवन्, अजायन्त। प्रतिष्ठासते=प्रस्थातु मिच्छति। जाल्मः=नीचः। तर्जन्या+एव। जम्बुकः=क्रोष्टु, Jackal)। भ्रमः=अयथार्थबोधः। प्रमा=यथार्थबोधः। नेमिः=रथचक्राणां लोहमयं बहिर्वलयम्। प्रथयति=प्रख्यापयति। प्रायशः=प्रायेण Genera

(more or less)। 'नाम' इत्यव्ययं बहुष्वर्थेषु प्रयुज्यते। अत्र तु, नाम = is called. प्रहिण्वन्ति = प्रेषयन्ति। व्यरचयन्त = विरचिताः। उत्खाय = उत्खननम् कृत्वा। निरुरुधुः = न्यरुन्धन्। तरणार्हा = तरणीयाः। उत्पाट्य = उत्खाय, उन्मूल्य। ततान = चकार। बलम् = सैन्यम्। ऊर्मिः = तरङ्गः। सारवा = सशब्दा। निर्भीकः = निर्भयः। तम् अभियोद्धुम् = तेन सह युद्धं कर्तुम्। अन्तरायः = विघ्नः। जिगाय = अजयत्। श्यामलाभम् = श्यामलप्रभम्। वेतसः = तृणविशेषः (Ratan)। निबिडता = सान्द्रता। शाली = व्रीहिः (Paddy)। प्ररोपयति = प्ररोहयति। प्रभूतम् = समृद्धम्। कतिपय = कतिचन (Some)। कतिपयैः जनैः, कतिपयेषु जनेषु। तर्तुम् = तरणाय। निवेशः = निवास स्थानम्। न्यवेशयत् = स्थापयामास। कस्य अपि अन्यस्य औन्नत्यं आक्रमणम्। चिराय = बहोः कालात्। उच्छिरस्कः = उन्नतमस्तकः। (उद्+शिरस्) आहन्ति स्म = प्रहृतवान्। स्रुतिः = प्रवाहः। शब्दवत् = शब्द इव। इव इत्यर्थे 'वत्' इति कश्चन प्रत्ययोऽस्ति तदन्तं पदमव्ययं भवति। यथा वृक्षवत् = वृक्षः (वृक्षाः) इव। राजवत् पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि दासवत्। प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रम् मित्रवदाचरेत्।

॥ अभ्यासः ॥

I 'धनिन्' 'राजन्' इति नकारान्त शब्दयोः, 'विशेत्' इति लिङन्तस्य च सर्वाणि रूपाणि लिखत।

II पूरयत— 1) अहं पुत्राय कथां...... । 2) यदि दीपः...(ज्वल्) तर्हि प्रकाशः...(प्रसृ)। 3)...मम पुत्राय पत्रम् लिखानि। 4)...इमां वार्तां वदेम। 5)...सौख्येन वर्तन्ताम्।

III पदानि विश्लेषयत—

1) पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी। 2) सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य 3) सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः। 4) द्विरदस्येव 5) तस्यासीदुद्धणो मार्गः

IV पूर्णक्रियासु वाक्यानि प्रयुङ्क्त। (हनुमान् रामस्य आराधकः = हनूमान् रामं आराधयति।)
1) रामायणस्य रचयिता वाल्मीकिः 2) वित्तस्य संपादका जनाः 3) काननानां उन्मूलयिता रघुः। 4) फलानां आहर्तारः बालाः 5) तृणानां भक्षकाः मृगाः।

V अद्य पठितानां पाठानां सारं संस्कृते संक्षिप्य लिखत।

VI पाठारंभे दत्तं पाठसंक्षेपम् अनुवदत।

त्रयोविंशो दिवसः

पाठात्पूर्वं विषयं सङ्गृह्यैव अद्यतनं पद्यविभागमध्येतुमारभामहे। वङ्गदेशादुत्तरतः पश्चिमतश्च विद्यमानान् जनपदान् स रघुः आचक्राम। ते जनपदास्तु अयोध्यातः पौरस्त्या एव। अत एव पद्ये "पौरस्त्यान्" इति पदेन ते विशेषिताः। रघुः न कुत्रापि पराजितोऽभूत्। सर्वत्र जयशील आसीत्। तान् जनपदानाक्रम्य स जेता वङ्गसमुद्रस्य तीरं प्राप्तवान्। तत् तीरं तु तालवनेन श्यामलमदृश्यत।

तत्र तु 'सुह्म' नामा कश्चन जनपदः अवर्तत। रघोराक्रमणकोलाहले दूरादाकर्णिते सत्येव ते स्वयमेव विधेया बभूवुः। यदि ते अभियोद्धुमुत्सहेरन् तर्हि तेषां सर्वनाशो निश्चित एव। कुतः? स अनम्राणां समुद्धर्ता खलु। ये अविनीता अविधेयाश्च वर्तन्ते तेषां उन्मूलनाशो निश्चित एव। तत् प्रथमत एव विज्ञाय ते रघुं नम्रशिरस्का एवोपागच्छन्। तथा तैः आत्मा संरक्षितः। अर्थात् ते स्वयं रक्षामलभन्त। कविरात्राप्युदाहरति; ते सुह्मा वैतसीं वृत्तिमाश्रित्यैव निरामयाः अभवन्निति। का नाम वैतसी वृत्तिः? विवियते। नदीतटेषु दृश्यमानाः तृणविशेषा एव वेतसाः। तेषां सन्ति सुदीर्घाः पुष्पकाण्डाः। ते काण्डाः प्रवाहप्रतिकूला न तिष्ठन्ति। किन्तु प्रवाहानुकूलं किञ्चिद् दूरं प्रसरन्ति। ततः परावर्तन्ते च। पुनरप्यनुकूलं प्रसरन्ति, परावर्तन्ते च। एवं प्रवाहानुकूलप्रवर्तनेन। तेषां न कापि हानिः जायते। यदि ते प्रवाहमभितिष्ठन्ति तर्हि ते भग्नाः भवेयुः। तादृशीं वैतसीं वृत्तिमेव सुह्मा अपि स्वीचक्रुः।

ततः स वङ्गान् जनपदान् प्राप। तत्रत्या नृपास्तु नौकादिभिर्जलयुद्ध-सामग्रीभिः सह तमन्वगच्छन्। स तान् स्वशक्त्यैव जिगाय। न तु कूट-तन्त्रादिकं प्रयुक्तवानिति भावः। ततः स गंगायाः प्रवाहेषु अथवा तानन्तरा विद्यमानेष्ववकाशेषु तत्र तत्र स्वकीयनामाङ्कितान् जयस्तम्भान् स्थापयामास।

पराजिताः वङ्गास्तु तस्य पादतले प्रणेमुः। तान् स धर्मविजयी रघुः तत्तत्स्थानेष्वेव प्रतिष्ठापयामास। पूर्वमुन्मूलिताः पुनः प्रतिष्ठापिताश्च ते पूर्वाधिकमवर्धन्त। किञ्च स्वेषां प्रतिष्ठापयित्रे स्वामिने रघवे रत्नादीनुप-

हारान् समर्पयामासुश्च । अत्रापि कविः विवक्षितमुपमया स्पष्टीकरोति । कर्षकाः प्रथमं व्रीहीणां बीजानि निबिडतया एकत्र वपन्ति । यदा तान्यङ्कुरितानि सस्यभावं भजन्ते, तदा तान्युत्खाय एकैकशः अन्यस्मिन् क्षेत्रे प्ररोपयन्ति । एवं पुनःप्रतिष्ठां लब्ध्वा एव ते वर्धमानाः फलन्ति च। फलेषु परिणतेषु ते नम्राश्च भवन्ति । तैः तानि फलानि रक्षित्रे कर्षकाय समर्प्यन्ते च । रघुणाऽपि एतादृशस्य कर्षकस्य सौभाग्यं लब्धमिति भावः ।

वङ्गान् जित्वा स दक्षिणां दिशं प्रातिष्ठत । तत्र उत्कला नाम जनपदो वर्तते । उत्कलानां वङ्गानां च मध्ये कपिशा नाम नदी प्रवहति । सा अगाधजला दुस्तरा चासीत् । तस्याः समुत्तरणार्थं स स्वसैन्य गजैः सेतुमाबबन्ध । गजानां पङ्क्त्या निर्मितेन तेन सेतुना स सेनासहितः एकस्मात् गजपृष्ठात् अन्यस्मिन् गजपृष्ठे पादं विन्यस्य विन्यस्य उत्कलान् प्राप । उत्कलराजास्तु रघोर्दर्शने एव विधेया अभवन् । विधेयीभूता विनीताश्च ते रघवे अनन्तरविजेयान् कलिङ्गान् गन्तुं मार्गं निरदिशन् । एवमुत्कलैः दर्शितमार्गः स जेता कलिङ्गानभिमुखीकृत्य ययौ ।

उत्कलेभ्यः कलिङ्गान् प्राप्नुवतो जनस्य प्रथमत एव महेन्द्रपर्वतः नेत्रगोचरीभवति । तस्यात्युन्नतं दुर्गमं च शिखरमारुह्य तत्रैव सेनां निवेशयामास । न तावत्पर्यन्तं कश्चिदपि जनः तस्य शृङ्गे पदमादधाति स्म । न स कस्यापि विधेयतां गतश्च । यथा कश्चिदाधोरणः अविधेयस्यानियन्त्रणीयस्य च गजस्य पृष्ठमारुह्य मस्तके अङ्कुशं निवेश्य तं नियन्त्रयति तथैव स धीरः महेन्द्रं स्ववशवदं चकार ।

महेन्द्रः तत्रत्यः प्रतापी राजा चाऽसीत् । स न विधेयतामापद्यत । रघुमहेन्द्रयोः भीषणं रणमभूत् ।

40 प्रतिजग्राह कालिङ्गः तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥

वङ्गनृपाणां युद्धसामग्र्यः नौकाः आसन् इति कथितं खलु । अत्र तु कलिङ्गानां युद्धसाधनानि गजा अभवन् । गजसैन्यसमन्वितः स कलिङ्गराजः अस्त्रैः तं रघुं अभियोद्धुमारभत । गजस्योपरि स्थित्वा स धन्वी अस्त्रैः रघुं प्राहरत् । अत्र कविरुपमाति । यथा पुरा पर्वतः शिलाभिः इन्द्रं प्राहरत्

नयति। अत्र काचित् पौराणिकी कथा अनुसन्धेया। पुरा पर्वतानां पक्षा आसन् किल। ते पक्षिण इव उड्डीय यथेष्टं नगराणामुपरि तिष्ठन्तः बहुधा नाशं कुर्वन्ति स्म। एवं पर्वतैरुपद्रुह्यमाणा जना इन्द्रं शरणमगच्छन्। तदा इन्द्रः वज्रमादाय पर्वतानां पक्षान् छेतुमारभत। छेदनोद्यते शक्रे, पर्वताः शिलाभिः इन्द्रं प्राहरन्। तथैव कालिङ्गः रघुमभिजघान। यथा पर्वताना-मायासो विफलोऽभवत् तथा कलिङ्गराजस्य यत्नोपि व्यर्थोऽभूदिति सारः।

अन्वयः—शिलावर्षी पर्वतः पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं इव गजसाधनः कालि-ङ्गः तं अस्त्रैः प्रतिजग्राह।

प्रतिजग्राह= अभ्ययुध्यत । शक्रः =इन्द्रः। प्रति+ग्रह (लिट्) जग्राह जगृहतुः जगृहुः। 'ग्रह' धातोः रेफः ऋकारो भवति केषुचन रूपेषु। यथा-गृह्णाति, गृहीत्वा, गृहीत। ग्रहणं विग्रहः ग्रहीतुम्। गजाः साधनं यस्य सः। कलिङ्गानां राजा= कालिङ्गः, कलिङ्गराजः।

कालिङ्गः पराजितः, रघुर्विजेता चासीत्। तदा रघुः पूर्वाधिकमशोभत।

41 द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम्।
सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥

कलिङ्गराज्ये तयोरुभयोः भयङ्करे रणे वर्तमाने सति कालिङ्गः तस्य योधाश्च रघोरुपरि अस्त्राणि ववृषुः। तं शरवर्षं मङ्गलस्नानवत् स स्वीकृत-वान्। मङ्गलस्नानं नाम विवाहात् पूर्वं क्रियमाणं कर्म। अत्र जयश्रिया सह रघोः विवाह आसन्नः। तत्पूर्वम् शत्रुभटास्त्रवर्षेणैव मङ्गलस्नानं कृतम्। शत्रूणां शस्त्रप्रहारेण रघोः श्रीः उज्ज्वलतरा आसीत् इति भावः।

द्विषां= शत्रूणाम् । विषह्य= प्रसह्य, सहनं कृत्वा। काकुत्स्थः= रघुः। नाराचदिनम्= शरवर्षम् । प्रतिपेदे =प्राप। दुर्दिनं इति पदस्य अत्र निरन्तरधारावर्ष इति लाक्षणिकोऽर्थः।

अन्वयः—तत्र काकुत्स्थः द्विषां नाराचदुर्दिनं विषह्य सन्मङ्गलस्नात इव जयश्रियं प्रतिपेदे।

द्वेष्टि इति द्विट् (क्विबन्तः) अत्रायं विशेषः। व्यञ्जन प्रत्ययेषु पदान्तः षकारः, सम्राज् इत्यस्य जकारश्च टकारो भवति। द्विष्-द्विट्। मुष् मुष्णाति इति मु = । विट्। सम्राज्-सम्राट्।

द्विट्	द्विषौ	द्विषः	सम्राट्	सम्राजौ	सम्राजः
द्विषं	द्विषौ	द्विषः	सम्राजम्	सम्राजौ	सम्राजः
द्विषा	द्विड्भ्याम्	द्विड्भिः	सम्राजा	सम्राड्भ्याम्	सम्राड्भि

युद्धानन्तरं तस्य भटाः विजयोत्सवानन्दमनुबभूवुः ।

42 ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।
नालिकेरासवं योधाः शात्रवं च पपुर्यशः ॥

रघोर्विजयिनो भटा विजयोत्सवमाचरितुमारभन्ते । तत्र कलिङ्गेषु प्रभूतं नालिकेरासवो लभ्यते । अयोध्यानिवासिनां नालिकेरासवः सुदुर्लभ एव । कलिङ्गेषु तस्य सुलभतया तल्लाभे भटानां विजयाह्लादो द्विगुणीभवति स्म । तैः विजयानन्तरं रणसादमपोहितुं पानसन्नाहः सज्जीकृतः । तेषां पानभूमिः ताम्बूल पल्लवैरास्तीर्यत । तस्यामासीनाः ते भटाः नालिकेरासवं आकण्ठं पपुः । आसवपानेन सममेव ते शत्रूणां यशश्चापिबन् । यशसः पावपरिमित-त्वात् धावल्यात् भटानां सम्मुखे अप्रत्यक्षीभावाच्च आसवसादृश्यं विभाव्यते ।

अन्वयः—तत्र योधाः ताम्बूलीनां दलैः रचितापानभूमयः नालीकेरासवं शात्रवं यशः च पपुः ।

रचिता आपानभूमिः यैः ते । (बहुव्रीहिः) शत्रु+अ (तद्धितः) शत्रुसम्बन्धि = शात्रवम् । युध्, युध्यते इति योधः, आयोधनं, युद्धं योद्धा, आयुधम् इत्यादयः 'युध्' धातोरुत्पन्नाः ।

बन्धनानन्तरं रघुः महेन्द्रनाथं निरपायमेव मुमोच ।

43 गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।
श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार, नतु मेदिनीम् ॥

रघुः राजधर्मार्थमेव दिग्विजयायोद्युक्तः, नतु भूमेर्धनस्य वा लिप्सया । शत्रूणां विधेयतापादनमेव विजयस्योद्देश्यम् । नतु नतशिरस्कानां शिरश्छेदः । तस्मात् स धर्मविजयी रघुः पूर्वं महेन्द्रनाथमबध्नात् । पश्चात् विधेयत्वे व्यक्ते सति तं निरपायमेव व्यसृजत् च । विमोचनात् प्राक् तस्य राजश्रियं रघुरग्रहीत् । भूमिं तु तस्मै एव प्रत्ययच्छत् । अन्तःपुरमहिषीभिः धर्मपत्न्या च विना राज्ञां द्वे पत्न्यौ स्तः । एका राज्यश्रीः इतरा भूमिश्च । महेन्द्र-

नाथस्य राज्यश्रीरेव रघुणा अपाह्रियत, न त्वस्य भूमिरन्तःपुरस्त्रियो वा ।

अन्वयः—धर्मविजयी स नृपः गृहीतप्रतिमुक्तस्य महेन्द्रनाथस्य श्रियं जहार, मेदिनीं तु न जहार ।

पूर्वम् गृहीतः पश्चात् प्रतिमुक्तः=गृहीतप्रतिमुक्तः । पूर्वं लिखितं पश्चात् प्रेषितम्=लिखतप्रेषितं पत्रम् । पूर्वं भुक्तं ततः वम्धं=भुक्तवान्तमन्नं इत्येवं समासः । हृ-लिट् । जहार जह्रतुः जह्रुः । मेदिनी =भूमिः ।

कलिङ्गेभ्यः स पाण्ड्यादीन् दाक्षिणात्यान् जेतुं प्रतिष्ठते स्म ।

44 ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।
अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ॥

कालिङ्ग विजयानन्तरं पूर्वसमुद्रतीरेणैव रघुः दक्षिणाभिमुखः प्रतस्थे । समुद्रतीरं तु समृद्धफलः पूगवृक्षैः निबिडमदृश्यत । विजयं तु स यत्नेन विनैवालभत ।

अन्वयः—ततः फलवत्पूगमालिना वेलतटेनैव अनाशास्यजयः सः अगस्त्याचरितां आशां ययौ ।

फलवतां पूगानां माला अस्यास्ति इति । माला+इन् =मालिन् । पूगः =क्रमुकः(Aricnut) । अनाशास्यः जयः यस्य. सः । अनाशास्यः अप्रार्थनीयः । तस्य जयो न प्रार्थनीय आसीत् । अप्रार्थित एव जयः तमुपागच्छत् इत्यर्थः । अथवा अनाशास्य इति पदं अनुत्तमपदवत् अत्र प्रयुक्तम् । अस्माद् उत्तमः नास्ति इति अनुत्तमः । सर्वोत्तम इत्यर्थः । अष्टाङ्गहृदयेऽपि अस्ति तादृशः प्रयोगः । 'त्वग्दोषकृदचक्षुष्यमिति तैलगुणवर्णने । अत्र अचक्षुष्यमित्यस्य अस्मात् परं चक्षुष्यं नास्तीत्येवमर्थः । तथात्रापि अस्मात् आशास्यः नास्तीति अनाशास्यः । आशां =दिशम् ।

अगस्त्येनाचरिता । अगस्त्यो नाम महर्षिः पुरा विन्ध्यपर्वतमुल्लंघ्य दक्षिणां दिशं प्रस्थितवान् । ततः स तत्रैव वसन्नास्ते, न तु ततः प्रतिन्यवर्ततेति पुराणकथा ।

स दक्षिणापथे कावेरीनदीतीरे सेनां न्यवेशयत् ।

45 स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥

नद्यः पत्न्यः, समुद्रः तासां भर्ता च इति कविसंकल्पः । तत एव नद्यः समुद्रमभिगच्छन्ति । अत्र तु कावेरी पूर्वसागरस्य पत्नीष्वन्यतमा । तस्यां परपुरुषसङ्गमशंका समुद्रस्य जातेति कथ्यते । कथं ? रघोः भटाः स्नानपाना-प्लवनादिभिः तां नदीं सम्यगन्वभुंक्त । सेनागजानां मदजलेन तस्याः सलिलं परिमलमिलितमासीत् । सैन्यपरिभोगेण कलुषा मदजलेन सुरभिला च भूत्वा सा नदी स्वभर्तारं समुद्रं अभिजगाम । तदा समुद्रः तां परपुरुष-भुक्तामाशङ्कत ।

सैन्यानां परिभोगेण । गजानां दानेन सुगन्धिना । दानं =मदजलम्

अन्वयः— सः गजदानसुगन्धिना सैन्यपरिभोगेण कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयां अकरोत् इव ।

[अद्यतनं =Today's. प्रायशः कालवाचिभ्यः शब्देभ्यः 'तन' प्रत्ययो विधीयते । तदा तद् विशेषणं भवति । चिरम्–चिरन्तनः पूरुषः । ह्यः–ह्यस्तनं घृतम् । सेतुः= नदीनामेकस्मात् तीरात् अन्यस्मिन् तीरे प्रापणाय दार्वादिभिर्निर्मितो बन्धः । Bridge. प्राप्नुवतः= गच्छतः । आधोरणः= गजनियन्ता । धन्वो (न. पु॰ प्र. ए.) । धनुस्+विन् धन्वी= चापधारी उड्डीय —उड्डयनं कृत्वा । उड्डयनम्= पक्षिणां गगनेन गमनं। उपद्रूयमाणाः = पीड्यमानाः । छेत्तुम्= छिद्+तुम् । अभिजघान= अभिहतवान्, अर्थात प्रहृतवान् । स्नानवत् = स्नानमिव । नाम इत्यव्ययं "=" अस्य चिह्नस्यार्थे क्वचित् प्रयुज्यते । विद्या नाम अनश्वरं धनं । आसन्नः= अन्तिकमागतः । रणसादं = युद्धश्रमम् । अपोहितुं = दूरीकर्तुम् । आस्तीर्यत =आस्तृता, प्रावृता । पात्रपरिमितत्वात् =पात्रे परिमलमस्तीत्यतः । उदयुङ्क्त =उद्यतोऽभूत् । व्यसृजन्= विसृष्टवान् । प्राक्= पूर्वं । आदेया= आदातव्या । न+तु+अस्य । पत्नीषु अन्यतमा =पत्नीषु एका । पर्वतेष्वन्यतमो हिमालयः । सम्यक् = यथेच्छम् । अन्वभुंक्त= भुक्तवान्

अङ्गिक्रियाः	अङ्गक्रियाः	
	1	
केवल—नृपाः फलं अत्यजन् ।	फलं त्यक्तवन्तो नृपा	कर्तरि
प्रयो—रघुः नृपैः फलं अत्याजयत् ।	नृपैः फलं त्याजितवान् रघुः ।	
केव—नृपैः फलं अत्याज्यत ।	नृपैः त्यक्तं फलम् ।	कर्मणि
प्रयो—रघुणा नृपैः फलं अत्याज्यत ।	रघुणा नृपैः त्याजितं फलम् ।	
	2	
केव—शिष्यः पाठं पठति ।	पाठं पठन् शिष्यः ।	कर्तरि
प्रयो—गुरुः शिष्यं पाठं पाठयति ।	शिष्यं पाठं पाठयन् गुरुः	
केव—शिष्येण पाठः पठ्यते ।	शिष्येण पठ्यमानः पाठः ।	कर्मणि
प्रयो—गुरुणा शिष्यं पाठः पाठ्यते ।	गुरुणा शिष्यं पाठ्यमानः पाठः	

॥ अभ्यासः ॥

I प्रयोचितं प्रत्ययैः संयोज्य वाक्यानि लिखत । यथा—अयोध्या राजन् दशरथ अस्=अयोध्यायाः राजा दशरथः आसीत् ।

1) पिता दण्ड तनय प्रहरति । 2) अहं सिंह भय धाव । 3) सीता प्रवहन्ती नदी स्नान कृ । 4) वृक्ष पक्षिणः नीड रचय । 5) विद्या उत्कृष्ट धन लोक किञ्चित् न विद्यते ।

II लकारादीनि अर्थम् च लिखत । यथा—लिखतु—लोट्. पर. मध्य. बहु. Let him write.

1) भाषस्व 2) जायेरन् 3) बभौ 4) मन्यामहे 5) कुरुतः ।

III अधोनिर्दिष्टानां पदानां परिचयं दत्त । (यथा—विजिगीषा=जि धातोः सन्नन्तः, वि उपसर्गः) ।

1) लिप्सते 2) लेखयति 3) मधुद्विट् 4) निपीय 5) पठत् ।

अद्य पठितानां पद्यानां सारं संस्कृते स्ववाक्येषु लिखत ।

IV अद्यतनपाठारंभे दत्तं पाठसंक्षेपं अनुवदत ।

॥ अभिधा लक्षणा व्यञ्जना ॥

अर्थबोधे तिस्रः शक्तयः अथवा वृत्तयः प्रवर्तन्ते इति कल्प्यते । ताः अभिधा लक्षणा व्यञ्जना चेति कथ्यन्ते । 'गजः' इत्यक्षरद्वयात् पाद-चतुष्कशुण्डादिविशिष्टः कश्चन बृहदाकारो जन्तुरस्माभिरवबुध्यते । अत्र 'गज' इति शब्दो 'वाचकः' अर्थात् 'अभिधायक' इति कथ्यते । गज इति

वाचकाद् अवबुध्यमानो जन्तुः 'वाच्यः' अर्थात् 'अभिधेय' इति च कथ्यते । वाचकशब्दस्य वाच्यवस्तुबोधने या शक्तिरस्ति सा 'अभिधा' शक्तिरित्यभिधीयते । तया शक्त्यैव अक्षरसमुदायात् वस्तूनां बोधो जायते । गृहादिभ्यः शब्देभ्यः तत्तद्वस्तुबोधने तादृशी शक्तिरेव प्रवर्तते । अथ लक्षणावृत्तिः । 'वङ्गानुत्खाय तरसा' इति पद्ये 'उत्खाय' इति पदस्य 'उत्खननं कृत्वा' इत्येवार्थो वाच्यः । उत्खननं तु तरुलतादीनां वा खनिजादीनां वा विषये एव युज्यते, न तु मनुष्याणां वंगराजानां विषये । अतः अत्र प्रकरणे 'वंगान् उत्खाय' इत्यस्य 'वंगनृपान् चिराय स्थिरप्रतिष्ठात् सिंहासनात् भ्रंशयित्वा' इत्यर्थ आपतति । एवं वाच्यार्थस्य अनुपपत्त्या अनौचित्याद्वा केषुचित् प्रकरणेषु शब्दस्य तत्संबद्धोऽन्योऽर्थः स्फुटति । सोयमर्थः लक्ष्यार्थः इत्युच्यते । लक्षकशब्दस्य लक्ष्यार्थबोधने या शक्तिरस्ति सा लक्षणेति कथ्यते । अत्र 'उत्खाय' इति लक्षकः शब्दः । वंगनृपाणां सिंहासनभ्रंशो लक्ष्यार्थः । अथ व्यञ्जनावृत्तिः— अत्रैव पद्ये लक्ष्यार्थबोधानन्तरं कश्चिदन्योऽप्यर्थः स्फुटीभवति । यथा कश्चित् नरः तृणादिकमुन्मूल्य दूरीकरोति तथा रघुरपि अनायासेनैव वंगनृपान् स्थानभ्रष्टानकरोत् इति । इयमनायासतैव अत्र व्यंग्यार्थः । उत्खायेति शब्द एव अमुं व्यंग्यार्थमपि जनयति । अतः स एव शब्दोऽत्र व्यञ्जकश्च । एवं च उत्खाय इति शब्दः उन्मूलनं इत्यर्थस्य वाचको भवति । स एव शब्दः स्थानभ्रंश इत्यर्थस्य लक्षकः अनायासता इत्यस्य व्यञ्जकश्च भवति । यथा कश्चित् एक एव पुरुषः पुत्रस्य पिता भवति भागिनेयस्य मातुलो भवति पत्न्या भर्ता च भवति तथा ।

क्रमादुदाह्रियते [वेदपुरी (पोण्टिचेरी) नगरवर्णनम्]

अभिधा—ऋजुनिर्मलवीथिकावितानैररविन्दाश्रमपावनैरुपान्तैः
उपवारिधि शीतलार्द्रवातैः सरसा वेदपुरी विराजतीयम् ।

लक्षणा—जलधेरतिभीषणाट्टहासैरतिशक्तैर्भुजदण्डपीडनैश्च
बत वेदपुरी निपीड्यमाना नहि निद्राति निशास्वपि प्रकामम्

व्यञ्जना—वणिगेष हि वंगवारिराशिः निरतो वेदपुरीप्रसाधनार्थम्
नवमौक्तिकवीचिका वितन्वन्मुहुरभ्येति चिरात्, न तृप्तिमेति ।

चतुर्विंशो दिवसः

अद्य तु ह्यः पठितस्य पद्यषट्कस्य सारः संग्रहीतव्यः । तेषु प्रथमे रघु-कालिङ्गयोरायोधनं खलु वर्णितम् । कलिङ्गराजः गजसैन्येन सह रघुमभियोद्धमागतः । तेन सह रघोः घोरं युद्धमजनि । कथम्? पुरा किल पर्वतानां पक्षच्छेदनार्थं इन्द्रः वज्रपाणिः समागतः । अभ्यागच्छन्तं शत्रुम् इन्द्रं दृष्ट्वा पर्वताः शिलाखण्डैः तं अभिजघ्नुः अर्थात् प्राहरन् । पर्वतानां शिलाखण्डैः प्रहारमगणयन् इन्द्रः गिरीणां पक्षं चिच्छद । एवमत्रापि रणाङ्कणे संवृत्तम् । कालिङ्गस्य शरजालैः प्रहतोऽपि रघुः तत् सर्वमप्यपरिगणयन् अयुध्यत । अन्ते पर्वतस्य या गतिरासीत् सैव कालिङ्गस्यापि संजातेत्युपमया व्यञ्जयति ।

एवं युद्धमन्तरा संभूतं शराणां वर्षणं स रघुः धीरं सोढवान् । अन्ते कालिङ्गे पराजिते, शरवर्षणं च समाप्तम् । शरवर्षाद्विमुक्तः स रघुः तदा मङ्गलस्नानं कृतवानिवाधिकं बभासे । राज्याभिषेकाद् विवाहाद् वा पूर्वं क्रियमाणं स्नानमेव मङ्गलस्नानम् । सर्वौषधिभिः संस्कृतेन जलेनाभिषेक एव मङ्गलस्नानविधिः । शरवर्षः ओषधिसंस्कृतजलवर्ष इव तस्योल्लासाय श्रियै च सञ्जातः इति तस्य सर्वंसहत्वं अनेन स्पष्टीक्रियते ।

ततः तस्य भटाः विजयोत्सवमारभन्ते स्म । कलिङ्गेषु तांबूलीलता प्रभूतं दृश्यन्ते । तत्रत्यानां स्त्रीणां पुरुषाणां च ताम्बूलचर्वणं दिनचर्यास्वन्तर्भवति । निरन्तरं सम्यक् चर्विततांबूलानां तेषां अतिरक्तोष्ठदन्त-जिह्वानां, हन्त! भीषणो मन्दहासोऽपि । तत्रत्या जनाः स्वेषां नित्योपयोगार्थम् ताम्बूलीवाटिकाः सनिष्कर्षं पोषयन्ति । रघोर्भटास्तु तासां ताम्बूलीनां दलैः पानभूमिं विरचय्य तत्रासीनाः नालिकेरमद्यमाकण्ठं पपुः । तैः तु नालिकेरमद्यं अनास्वादितपूर्वमेव भवेत् । आसवेन साकं शत्रूणां कीर्तिमपि ते पपुः । तत्र यावल्लब्धं मद्यं शत्रूणां यशश्च तदा नावशिष्टमभूदिति भावः ।

कलिङ्गराजः रणान्ते गृहीतः, ततः रघोः दयालुत्वात् मुक्तश्च । कुतः सोऽपराधो विमुक्तः? इति चेदुच्यते । राजधर्म इति मत्वैव रघुः दिग्विजयमारब्धवान् । नतु हिंसार्थम् । धर्मिका राजानः शरणागतं पराजितं निरायुधं वा शत्रुं न हन्तुं उत्सहन्ते । तस्मादेव स कालिमुङ्गो विमुक्तः ।

किन्तु तस्य श्रियं रघुराददे । भुवा सह तं मुमोच । महेन्द्रनाथं निःश्रीकं विससर्जेत्यर्थः ।

कलिङ्गराज्यस्य पूर्वा सीमा वंगसमुद्र एव । समुद्रतीरेणैव विजयशीलो रघुः दक्षिणां दिशं जगाम । समुद्रतीरं तु फलस्तबकवतां क्रमुकाणां वाटिकाभिः निबिडं शीतलं चासीत् । सा दिशा अगस्त्याचरितेति पुराणे प्रथितम् । पुरा अगस्त्यो मुनिः विन्ध्यपर्वतमुल्लंघितवान् । स अधुनापि दक्षिणस्यां दिशि वसतीति पुराणप्रसिद्धम् ।

कावेरी नदी दक्षिणापथे मलयाचलादवतरति । सा पूर्वाभिमुखं प्रवहन्ती वङ्गसमुद्रेण सङ्गच्छते । रघुस्तस्याः तीरेषु सेनां निवेशयामास । सैन्यगजाः मदजलेनार्द्रगण्डाः तस्याः प्रवाहेषु बहुशो मज्जनोन्मज्जनान्यतन्वन् । तेन तस्या जलं मदजलसुरभिलं कलुषं चाभवत् । तथा सुरभिला कलुषा च सा नदी स्वभर्तुः समुद्रस्य निकटं जगाम । तदा भर्ता समुद्र एवमाशङ्कत । "किमियं परपुरुषेण सङ्गता? कालुष्येण परिमलेन चेयं परपुरुषेण परिभुक्तेव प्रतिभाति" इति ।

अथ अद्य पठितव्यानि पद्यानि व्याख्यायन्ते । कावेरीमुत्तीर्य मलयाचलसानुषु भटा विशश्रमुः ।

46 बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।
मरिचोद्भ्रान्तहारीताः मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥

रघुः अवाचीं दिशं प्रतिष्ठासुः सैन्यैः सार्धं सुदीर्घं पन्थानं पश्चात् कृतवान् । अन्ततः स मलयपर्वतस्योपान्तं प्राप । पर्वतपरिसरास्तु मरिचवल्लीभिः रमणीयं अदृश्यन्त । तासु वल्लीपटलीषु हारीतनामकाः पक्षिविशेषाः मुहुर्मुहुरितस्ततो भ्राम्यन्त आसन् । तादृशीषु मलयाद्रेरासन्नभूमिषु सा सेना विश्रमसुखमनुभवितुं कंचित् कालमुवास । हारीताः नाम अल्पप्राणाः पक्षिविशेषाः मरिचानि खादितुं मरिचवल्लीपटलेष्वितस्ततः भ्राम्यन्ति ।

अन्वयः—गताध्वनः विजिगीषोः तस्य बलैः मरीचोद्भ्रान्तहारीताः मलयाद्रेः उपत्यकाः अध्युषिताः ।

'वस्' धातोः अधि इत्युपसर्गयोगे सप्तम्याः स्थाने द्वितीया भवति । यथा—

1 बालः गृहे वसति ।	1 बलानि उपत्यकासु अवसन् ।
2 बालः गृहं अधिवसति ।	2 बलानि उपत्यकाः अध्यवसन्

अधि+वस्+इ+त =अधि उष् इत= अध्युषित । केषुचन् रूपेषु 'वस' धातुः 'उष्' भवति । वस्+इत्वा= उषित्वा । उषितवत् अध्युष्य etc विजेतुं इच्छुः विजिगीषुः । गताः अध्वानः येन सः । मरिचेषु उद्भ्रान्ताः हारीताः यासु ताः (बहुव्रीहिः) । मरिचं= black pepper. गताध्वनः = मार्गमतीतस्य । उपत्यका × अधित्यका । उपत्यका= valley अधित्यका= peak.

मलयाद्रेः सानुषु एलापरागाणां आधिक्यं सौलभ्यं च वर्ण्यते।

47 ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।
तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥

रघुणा समाक्रान्ते एकैकस्मिन् प्रदेशे ये ये विशेषाः सन्ति तेषु द्वित्रान् एव कविः कथाकथनमन्तरा पाठकसमक्षं प्रदर्शयति । मलयाद्रेरुपत्यकासु एलावनानां सौलभ्यं विशिष्य वर्णनीयमास्ते । मलयपर्वतेषु एलावनानि सुलभं विद्यन्ते । भूमौ पतितानि तेषां फलानि सेनाश्वानां खुराघातैः संक्षोद्यमानानि अभवन् । क्षुण्णानां तेषां चूर्णानि अन्तरिक्षे उत्पेतुः । तानि चूर्णानि एलापरागसमानगन्धिषु मत्तगजमस्तकेषु संसक्तानि अभवन् ।

अन्वयः—अश्वक्षुण्णानां एलानां उत्पतिष्णवः फलरेणवः तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु ससञ्जुः ।

अश्वैः क्षुण्णाः= चूर्णिताः । क्षुद्+त= क्षुण्ण । अत्र तप्रत्ययो नकारः परिणमति । उत्पतन्ति इति उत्पतिष्णवः= उत्पतन्तः । तुल्यः गन्धः येषां ते= तुल्यगन्धिनः । मत्तानां इभानां कटाः । मत्ताः मदयुक्ताः । इभाः = गजाः । कटाः= गण्डाः । फलानां रेणवः । रेणवः= परागाः । सञ्ज्–लिट्–ससञ्ज ससञ्जतुः ससञ्जुः । संगः, सक्तिः, आसक्तिः प्रसंग आदयः सञ्ज् धातोरुत्पन्नाः । उत्+पत्+इष्णु—उत्पतिष्णु । इष्णु प्रत्ययस्य इन् प्रत्ययस्यैवार्थः उत्पतन्ति इति उत्पतिष्णवः । = उत्पातिनः । अलङ्करिष्णु–निराकरिष्णु, रोचिष्णु, वर्तिष्णु, वर्धिष्णु, सहिष्णुः, प्रभविष्णुः, इत्यादयः उकारान्ताः उत्पतिष्णु सदृशाः शब्दाः ।

मलयपर्वते चन्दनद्रुमाः सुलभाः सन्ति । तेषु सर्पाः वेष्टयन्ति इति प्रसिद्धम् ।

48 भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
नास्रसत् करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥

अस्ति मलयाचलेषु चन्दनवृक्षाणां बाहुल्यम् । तेषां प्रकाण्डेषु सर्पाणां चिरकालपरिवेष्टनेन वलयाकाराः निम्नाः रेखाः संजाताः । रघोः सेनागजानां ग्रीवासु विद्यामाना रज्जवः तेषु वेष्टननार्गेषु निबद्धाः । तथापि तेषां आभोगानां परिक्लृप्ततया अन्यूनाधिकतया च तेषु निबद्धानि ग्रीवाबन्धनानि न स्रस्तान्यभवन् । अजगराङ्कितेषु तथा तैः चिराय परित्यक्तेषु तेषु चन्दनवृक्षप्रकाण्डेषु करिणां ग्रैवबंधनार्थं विशिष्य उद्वङ्कनोच्छेदनादिरूपः क्लेशः तद्भटनां न सोढव्य आसिदिति भावः । चरणत्रयमाहत्य शृखलिता अपि ते गजाः ताः शृंखलाः छेतुमपि शक्ता आसन् । तथापि चन्दनद्रुमाणां सुगन्धेन मुग्धास्ते गजाः तत्र निश्चलाः तस्थुरित्यर्थः ।

भोगिनां वेष्टनस्य मार्गः । भोगिन् = सर्प । वेष्टन मार्गः = सर्पाणां वलयरूपेण वृक्षेषु वासात् उत्पन्ना निम्ना रेखा । स्रंस्–लुङ् । अस्रसत् अस्रसतां अस्रसन् । स्रस्तमभूत् अथवा शिथिलबन्धमभूत् । त्रिपदी = पादत्रयमेकीकृत्य बद्धा रज्जुः । त्रिपदीम् छिनत्ति इति त्रिपदीछेदिन् । ग्रैवम् । (ग्रीवा+अ) ग्रीवा = कण्ठः । ग्रैवं = कण्ठबंधनम् ।

अन्वयः— चन्दनानां भोगिवेष्टनमार्गेषु समर्पितं त्रिपदीछेदिनामपि करिणां ग्रैवं न अस्रसत्

सूर्यादपि अधिकप्रतापो रघुरासीत् इति कथ्यते ।

49 दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥

मलयपर्वतमभिव्याप्य ये नाम पौरस्त्याः प्रदेशा अवर्तन्त तेषां शासकाः तदानीं पाण्ड्यराजा आसन् । ते सूर्यादपि प्रतापिनो विरेजुः । तेषां राज्यस्योपरि चरन् सूर्यः स्वतो मन्दप्रतापो भवति । सूर्यः यदा दक्षिणायनं प्रविशति तदा तस्य प्रतापः स्वयं मन्दीभवति खलु । स तेजोमन्दीभावः पाण्ड्यानां तेजोऽभिभवाद् भवतीति कविरुत्प्रेक्षते । तादृशप्रतापिनोऽपि पाण्ड्याः रघोः प्रतापं सोढुं शक्ता नाभवन् । अत्र सूर्यः प्रतापवान्, पाण्ड्याः प्रतापवत्तराः, रघुः प्रतापवत्तमः इति सूचितम् ।

मन्दायते =मन्दः भवति, मन्दीभवति । विषेहिरे =असहन्त ।

अन्वयः—रवेरपि तेजः दक्षिणस्यां दिशि मन्दायते । तस्यामेव (दिशि) पाण्ड्याः रघोः प्रतापं न विषेहिरे ।

नामानि काभिश्चित्प्रक्रियाभिः धातुत्वं भजन्ते, एते 'नामधातव' इति कथ्यन्ते । ततः तिङन्तरूपाणि च जायन्ते । यथा—

मन्दं भवति =मन्दायते । दास इवाचरति =दासायते ।
पुत्रं इच्छति= पुत्रीयति । दासं इच्छति = दासीयति ।
अत्र नामान्त्यस्वरस्य विकारः यप्रत्ययश्च विशेषः ।
जनकः पुत्रस्य दासायते । दशरथः पुत्रीयति स्म ।
पुत्रस्य दासायमानः जनकः । पुत्रीयन् दशरथः यागं चकार ।

अत्रेदमवधेयम् । 'भवति', तथा 'इव आचरति' इत्याद्यर्थे निष्पन्नानि 'मन्दायते, चपलायते' इत्यादीनि रूपाणि आत्मनेपदे तथा इच्छतीत्यर्थे निष्पन्नानि 'पुत्रीयति, अन्नीयति' इत्यादीनि रूपाणि परस्मैपदे च प्रयुज्यन्ते ।

पुत्रं इच्छति =पुत्रकाम्यति । कृष्णः इवाचरति =कृष्णति । इत्यादयः केचन अन्ये प्रयोगविशेषा अपि सन्ति । ते विरला एव दृश्यन्ते । शब्दानामनुकरणे कटकटायते चकचकायते पटपटायमान इत्यादयः प्रयोगाश्च सन्ति ।

नामभ्यः विशेषणेभ्यश्च क्रियारूपनिष्पादनरीतिः प्रायशः अन्यभाषास्वपि दृश्यते । यथा आंगल्याम् ।

1) Trust	Entrust		6) Strength	Strengthen
2) List	Enlist		7) Wide	Widen
3) Courage	Encourage		8) Real	Realise
4) Little	Belittle		9) Western	Westernise
5) Bar	Debar		10) Pure	Purify

आङ्गल्यां तु पदानां पूर्वमुपसर्ग (prefix) योगेन अथवा पश्चात् प्रत्यय (suffix) योगेन च क्रियारूपाणि संपद्यन्ते इति विशेषः । हिन्दीभाषायामपि पश्यत । लाज, लजाना । शर्म, शर्माना । दुख, दुखाना ।

अधुनातन मद्रास प्रान्तान्तर्गत 'टिण्डिकल' 'टिनेवेली' इति ख्यातान् जनपदान् रघुः सम्प्राप्तः । तदा पाण्ड्याः स्वयं विधेया भूत्वा रघवे उपहारान् ददुः ।

50 ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।
ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव सञ्चितम् ॥

पाण्ड्याः रघुमभियोद्धुमुद्युक्ता नाभवन् । ते स्वयं रघोर्विधेयतामंगीचक्रुः । नम्रशीर्षास्ते रघुं प्रणिपेतुः, मुक्ताफलभूयिष्ठानुपहारान् तस्मै ददुश्च । तन्मुक्ताफलं तु महोदधेः ताम्रपर्णीसङ्गमस्थानात् अल्पाल्पतया चिरायोपार्जितं च । तत् सर्वं चिरकालसञ्चितं स्वं यश इव ते रघवे समर्पयामासुः ।

मुक्तासारम्= उत्तममौक्तिकम् । (pearls) संचितम्= आर्जितम् । 'चि' धातोः चयनं, समाहरणं, पुञ्जीकरणं चार्थः (To collect) । चिनोति चिनुतः चिन्वन्ति ।

अन्वयः— ते ताम्रपर्णीसमेतस्य महोदधेः मुक्तासारं स्वं सञ्चितं यशः इव तस्मै ददुः ।

ताम्रपर्णी= सह्यपर्वतात् महोदधिमभि प्रवहन्ती काचन नदी यस्याः सङ्गमस्थानात् विशिष्टानि मौक्तिकानि लभ्यन्ते । नि+पत्+य= निपत्य । सं+चि+त= संचितम् । सञ्चयनं, सञ्चयः, परिचयः, अपचयः इत्यादयः 'चि' धातोरुत्पन्नाः ।

अथ पद्ययुग्मकं प्रौढैः छात्रैः स्वयं पठितव्यम् आस्वादितव्यम् च । रघुः मलयदर्दुरौ नाम पर्वतौ उल्लङ्घ्य सह्यपर्वतं प्रापेति कथ्यते ।

51 स विविश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ॥

52 असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।
नितंबमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥

अस्यायं सारः । यथा कश्चिद् युवा पृथुलस्तनजघनां कांचन युवतीं संगम्य तृप्तिमाप्नोति तथैव रघुः दक्षिणदिशं प्राप्य तृप्तोऽभवत् । दक्षिणा दिग् उपभोगक्षमा युवतीव शीर्षमुत्तरतो विन्यस्य शेते । मलयदर्दुरौ पर्वतौ तस्याः स्तनौ इव राजतः । सह्यपर्वतस्तु तस्या नितम्बः । रघुः प्रथमं तस्याः स्तनद्वयाक्रमणमर्दनसुखं अन्वभवत् । ततः नितम्बमाचक्राम । वस्त्रं दूरतः

प्रक्षिप्तं । तद् वस्त्रमेव पश्चिमसागरः । एवं रघुः जैत्रयात्रामन्तरा रतिसुखमलभत ।

अन्वयः—असह्यविक्रमः सः तस्याः दिशः तटेषु अलीनचन्दनौ स्तनौ इव (स्थितौ) मलयदर्दुरौ शैलौ यथाकामं निर्विश्य मेदिन्याः स्रस्तांशुकं नितंबं इव (स्थितं) उदन्वता दूरात् मुक्तं सह्यं अलङ्घयत् ।

निर्विश्य = उपभुज्य । यथाकामं = यथेष्टम् । उदन्वान् = समुद्रः । मेदिनी = भूमिः । अंशुकं = वस्त्रं । आलीनचन्दनौ = चंदनलिप्तौ (स्तनौ) चन्दनवृक्ष सहितौ (पर्वतौ) ।

'यथाकामम्', काममनतिक्रम्य इति तस्य विग्रहः । अनतिक्रम्य इत्यस्य अनुसृत्य इत्यर्थं आपतति । तथा च काममनतिक्रम्य इत्यस्य काममनुसृत्य एत्येवार्थः । एवं अस्मात् विग्रहात् कामानुरूपमित्यर्थो जायते । काममनतिक्रम्य इति क्रियाविशेषणं खलु । तदा तयोः समस्तपदमपि क्रियाविशेषणं भवति । यथोचितं, यथोक्तं, यथार्हं, इत्यादीन्यपि एवं क्रियाविशेषणान्येव । उचितमनतिक्रम्य यथोचितम् इत्यादि तेषां विग्रहवाक्यम् ।

तस्य सैन्यं अपरान्तराज्येषु प्रससार ।

53 तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः ।
रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णवः ॥

रघुः पाण्डचेभ्यः सह्यपर्वतमुल्लंघ्य अपरान्तान् अर्थात् पश्चिमसमुद्रतीरदेशान् प्राप । कालिदासस्य काले पश्चिमाम्बुधेस्तीरप्रदेशाः अपरान्ता इति व्यवह्रियन्ते स्म । अधुनातनाः केरलकर्णाटकमुम्बयीगुर्जरप्रान्ताः तदानीं अपरान्तेषु अन्तर्भूता आसन् । तेषु दक्षिणः प्रान्त एव केरला नाम । तत्र प्रविष्टा रघोः सेना सह्यपर्वतमालायाः आरभ्य आसमुद्रं व्याप्ता अभवत् । तासां सन्ततचलनात्मकत्वं शब्दायमानत्वं च सन्दर्शकानां एवं भ्रमामुत्पादयामासतुः । 'पुरा परशुरामेण सह्यात् दूरमुत्सारितोऽयं समुद्रः पुनरपि सह्याद्रिसानुं उपागतः किम्?' इति । सा सेना समुद्र इव आसह्यसमुद्रं आकन्यागोकर्णं व्याप इति सारः । (तस्य अनीकैः विसर्पद्भिः अपरान्त जयोद्यतैः रामास्त्रोत्सारितः अपि आसीत् सह्यलग्नः इव अर्णवः ।)

अनीकम् = सैन्यम् । विसर्पद्भिः = व्याप्नुवद्भिः । उत्सारितः = दूरं यापितः । अर्णवः = समुद्रः । लग्नः = संसक्तः ।

अन्वयः-अपरांतजयोद्यतैः विसर्पद्भिः तस्य अनीकैः रामास्त्रोत्सारितः अपि अर्णवः सह्यलग्नः इव आसीत् ।

वि+सृप्+अत् = विसर्पत् । (शत्रन्तः) सर्पः सर्पणं विसर्पः इत्यादयः सृप् धातोरुत्पन्नाः । उत्+सृ+इ+त = उत्सारित (प्रयोजकः क्तान्तः) ।

[चर्विततांम्बूलानां = ताम्बूलं चर्वितवताम् । सम्यक् = यथाविधि properly. अतिरक्ताः ओष्ठाः दन्ताः जिह्वाश्च येषां ते । आसीनाः = उपाविशन्तः । उच्यते = कथ्यते । (वच्+य+ते) निःश्रीकं = प्रतापरहितम् । स्तबकः = पुञ्जः गुच्छः । क्रमुकः = पूगः । निबिडं = सान्द्र । गण्डः = कपोलः । प्रतिभाति = seems. उट्टंकनं = to chisel. आभोगः = अवकाशः । स्रस्तं = अस्रसत्, slipped down. अजगरः = वन्यसर्पः । सोढव्यः = सहनीयः । सह्+त = सोढ । सोढ, सोढवान्, सोढा । अभिभव = पराभवः । ख्यात प्रसिद्ध । चिराय = चिरेण । आ सह्यसमुद्रं = सह्यादारभ्य समुद्रपर्यंतं । यथा आबालवृद्धम् । व्याप = व्याप्ता ।

॥ अभ्यासः ॥

I प्रत्ययादिकान् विघटयत । यथा-अभ्यगच्छत् = अभि+अ+गम्+अ+त् ।

1. विसर्पद्भिः । 2. क्षुण्ण । 3. समर्पितम् । 4. मंदायते ।
5. विषेहिरे । 6. निपत्य । 7. उत्सारितः ।

II 47, 53 पद्ययोः पदानि विघटयत ।

III अधोनिर्दिष्टैः पदैः वाक्यानि रचयत ।

1. दक्षिणस्यां । 2. पेतुः । 3. ददुः । 4. अधिवसन्ति ।
5. तीक्ष्णायते ।

IV अद्य पठितानां पद्यानां सारं संस्कृतभाषायां संक्षिप्य लिखत ।

V पाठारंभे दत्तं पद्यसंक्षेपं अनुवदत ।

पञ्चविंशो दिवसः

ह्यः पठितचराणां पद्यानां सारः अत्र सुखबोधार्थं सङ्गृह्यते ।

महेन्द्रनाथविजयानन्तरं कावेरीमुत्तीर्य बहुदूरं दक्षिणाभिमुखं गत्वा मलयाचलप्रान्तान् रघुः प्रापेति कथ्यते । मलयसानुषु मरिचवल्लीनाम् सौलभ्यमस्ति । निबिडतया तरुषु लग्नानां तासां पटलेषु हारीताः पक्षिविशेषा भ्राम्यन्तो विद्यन्ते । पक्वानि मरिचानि स्वादूनि खलु । तत्खादनार्थमेव ते लतापटलेषु भ्राम्यन्ति । तादृशेषु मलयाद्रेरुपत्यकासु रघोः सैन्यानि निविविशिरे ।

ततः तत्र एलावनानां बाहुल्यं कविः सूचयति । मलयसानुवनेषु शुष्काणि एलाफलानि अधोविकीर्णानि सन्ति । अश्वानां खुराघातैः चूर्णितानां तेषां परागाः ऊर्ध्वमुत्पतन्ति । उत्पतितास्तु ते सैन्यगजानां मदजलार्द्रेषु गण्डेषु लग्ना अभवन् । सजातीयविश्वासादेव ते गजकटेषु ससञ्जुः । कुतस्तयोः सजातीयता? मदजलानां परागाणां च गन्धः समान एव । अतः परागा गजगण्डेषु पेतुः ।

ततः कविः चन्दनद्रुमाणां वन्यसर्पाणां च मलयाचलसानुषु सन्ततसाहचर्यस्य परिचयं ददाति । तत्र युगयुगान्तरजरठाः चंदनद्रुमाः सन्ति । अजगराः अथवा वन्यसर्पाः प्रायशः चन्दनद्रुमेषु वेष्टनं कृत्वा जीविकां निर्वहन्ति । चन्दनास्तु तेषां वासाय प्रियतमा वृक्षाः । ते शरीरेण वृक्षप्रकाण्डेषु संवेष्ट्य आस्यम् अधः प्रसार्य लंबमाना वर्तन्ते । यदा तेषामधोभागेन गजादयो वन्यमृगाः गच्छन्ति तदा तान् झटिति गृहीत्वा कबलयन्ति । एतेषु अवसरेषु तेषाम् आस्यानामेव इतस्ततः प्रसारणं चलनं वा भवति; न तु शरीरस्य । शरीरं तरुकाण्डे वेष्टितमेव वर्तते । तरवः यथाकालं वर्धन्ते । अजगराणां दृढतरवेष्टनात् तेषां शरीराभोगपरिक्लृप्ताः भागास्तु तथैव वर्तन्ते च । न ते वर्धन्ते । द्रुमाणाम् इतरभागापेक्षया ते कृशा निम्नश्च भवन्ति । काले गते, ते सर्पाः स्ववासवृक्षान् विहाय वृक्षान्तरमाश्रयन्ते । तदा तेषां वेष्टनस्थानानि स्पष्टीभवन्ति । ईदृशैः सर्पवेष्टनैः निम्नाङ्कितः चन्दनाः मलयपर्वतेषु प्रभूतं विद्यन्ते । तादृशानां चंदनवृक्षाणां अजगरवेष्टितेषु निम्नतलेषु सैन्यगजानां

कण्ठरज्जवः नाममात्रं निबद्धाः। गजास्तु मदमत्ता एवावर्तन्त। ते पादत्रयमाहत्य बद्धां शृङ्खलामपि छेत्तुं शक्ताः। तथापि तेषां कण्ठरज्जवो न स्रस्ता अभवन्। चन्दनवनसौरभेण ते आकृष्टा निश्चलं तस्थुरिति भावः।

पाण्ड्यनृपाणां प्रतापसान्निध्ये सूर्यस्यापि प्रतापो मन्दीभवति। दक्षिणायनकाले सूर्यः दक्षिणां दिशं विशति। तदा स मन्दप्रभो भवत्येव। तस्य प्रभामान्द्यस्य हेतुः पाण्ड्यप्रतापाधिक्यमित्यनुमीयते। एतेन पाण्ड्याः सूर्यादपि प्रतापवत्तरा इति सिद्धम्। ते पाण्ड्या अपि रघोः प्रतापं न सोढवन्तः। रघुरतिप्रतापः। ततोऽप्यल्पप्रतापाः पाण्ड्याः। ततोऽप्यल्पप्रतापः सूर्य इत्यर्थोऽत्र व्यङ्ग्यः।

ते पाण्ड्याः रघवे बहूनि मुक्ताफलानि उपाजह्रुः। तानि तु मुक्ताफलानि तैः बहोः कालात् आरभ्य ताम्रपर्णीसङ्गमस्थानात् सञ्चितानि। पाण्ड्याः तत्सञ्चयं स्वं चिरार्जितं यशः इव तस्मै ददुः। यशसो धावल्यं कविलोकप्रसिद्धम्। मुक्ताफलानां धावल्यं तु लोकप्रसिद्धम्।

ततो रघोः सैन्यानि अपरान्तप्रदेशान् विविशुः। पश्चिमपयोधेः तीरप्रदेशा एवापरान्ताः। तान् जेतुं तस्य सेना उदयुङ्क्त। सा च आसह्यसमुद्रम् आकन्यागोकर्णं च प्रससार। तदा संदर्शकानाम् एवमाशंका जाता। "पुरा परशुरामेण विदूरं यापितः समुद्रः किं पुनरपि सह्यपादं प्राप्तवान्" इति।

अथ केरलवनिताः अनाथाः पलायन्त इति वर्ण्यते।

54 भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम्।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः॥

अथ केरलानामाक्रमणप्रकारं वर्णयति कविः। केरलेषु ये ये राजानः वीराः योधाश्च आसन् ते सर्वेऽपि रघोः सैन्येन सह युद्ध्वा वीरोचितं मरणमवृण्वन्। तदा तेषामनाथा अशरणा धर्मपत्न्यः इतस्ततः पर्यधावन्। रक्षां लब्धुकामास्ताः धावनावसरे भूषणानि तत्यजुः। भूषणानां शिञ्जारवश्रवणात् शत्रवः अनुधाव्य आक्रमणं कुर्वीरन्निति भयं भूषणत्यागे हेतुः स्यात्। अथवा तेषां भारः पलायने क्लेशहेतुश्च स्यात्। एवं भूषणानि त्यक्त्वा धावन्तीनां केरलवनितानाम् अङ्गानि अनलङ्कृतान्यदृश्यन्त। तासां सौभाग्य-

वेलासु अलकाः सदैव केतकीकुसुमपरागैः संस्कृताः आसन्। धावनसमये कथं तेषां वासचूर्णलब्धिः? नैव लभ्यते नूनम्। तथापि तासां अलकाः तदापि शून्याः नाभवन्। रघुः सैन्यादुद्भूतैः रेणुभिः तासां कुन्तलसंस्कारविधिं चकार।

भयेन उत्सृष्टाः विभूषाः याभिः ताः। उत्सृष्टाः = त्यक्ताः (उद्+सृज्+त) चम्वाः रेणुः। अलकाः = स्त्रीणां ललाटेषु लम्बमानाः चूर्णकुन्तलाः। अप्रतिनिधिः प्रतिनिधिः कृतः प्रतिनिधीकृतः (अभूततद्भावः) चूर्णानां प्रतिनिधीकृतः। चमूरेणुः चूर्णस्य प्रतिनिधिं अकरोत् इत्यर्थः। योषित् = स्त्री। चमूः = सेना।

अन्वयः—भयोत्सृष्टविभूषाणां केरलयोषिताम्, तेन चमूरेणुः चूर्णप्रतिनिधीकृतः।

पूर्णक्रियाप्रयोगः	अपूर्णक्रियाप्रयोगः
कर्तृ—सः चमूरेणुं चूर्णप्रतिनिधीचकार।	सः चमूरेणुं चूर्णप्रतिनिधीकृतवान्
कर्म—तेन चमूरेणुः चूर्णप्रतिनिधीचक्रे।	तेन चमूरेणुः चूर्णप्रतिनिधीकृतः

मुरलानद्यास्तटेषु केतकीकुसुमपरागाः रघोः भटानां प्रसाधने उपचक्रुः।

55 मुरलामारुतोद्धूतमगमत् कैतकं रजः।
तद्योधवारवाणानामयत्नपटवासताम्॥

मुरला नदी केरलेषु प्रसिद्धा 'पेरियार' इत्यनुमीयते। तस्याः तीरेषु केतकीकुसुमानि सुलभान्यासन्। तत्रत्यानि केतकीकुसुमरजांसि मारुतेन अन्तरिक्षे प्रसार्यमाणानि चासन्। रघोः सैनिकानां कञ्चुकाः केतकीकुसुमसुरभिणा मारुतेन सुरभिला अभवन्।

उद्धूतं (उद्+धू+त) = उपरि प्रसारितम्। वारवाणः = कञ्चुकं coat. पटवासः = सौरभ्याधायकं द्रव्यम्। गम् धातोः लुङि, अगमत् अगमतां अगमन् इति रूपाणि। अगच्छत् इति लङि रूपम्। केतक+अ = कैतक (तद्धितान्तः) केतकसंबन्धि।

अन्वयः— मुरलामारुतोद्धूतं कैतकं रजः तद्योधवारवाणानाम् अयत्नपटवासतां अगमत्।

मुरलायाः मारुतेन उद्धूतम्। तस्य योधानां वारवाणाः। न यत्नः अयत्नः। अयत्नेन सिद्धः पटवासः = अयत्नपटवासः। अयत्नपटवासस्य भावः = अयत्नपटवासता। सीता दीनतां अगमत् (गता) = सीता दीना अभवत् (अभूत्)।

रामः मृगत्वं प्राप = रामः मृगः अभवत् । रजः अयत्नपटवासताम् अगमत् = रजः अयत्न पटवासः अभवत् ।

तत्र तालीवनानां सेनाश्वकवचानां च शब्दः समान एवासीत् इति कथ्यते ।

56 अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः ।
वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥

केरलेषु तत्र तत्र विशिष्य 'पालक्काट' परिसरेषु तालवृक्षाः निबिडतया दृश्यन्ते । इदं पद्यं तेषां तालवृक्षाणां परिचयं ददाति । रघोः कालेऽपि तालवनानि केरलेषु प्रभूतान्यासन् । तेन तालवनमार्गेण रघोः सेना पुरोगच्छति । सैनाश्वानां लोहकवचाः प्रयाणे सञ्जातैश्चलनैः शब्दायमानां भवन्ति । उपरितलेषु तालपत्राणि पवनाघातैः घरघर शब्दमुत्पादयन्ति । तदधोभागेन गच्छन्तोऽश्वा अधस्तात् च कवचानां घरघरशब्दमुत्पादयन्ति । तथापि सेनाश्वकवचशब्दाः तालपत्रेभ्य उत्पन्नान् शब्दान् अधश्चक्रुः । तालपत्रारवेभ्योऽपि उच्चैस्तराः अश्वकवचशब्दा इति भावः ।

अभि+अ+भू+य+त (कर्मणि, लङ्) = पराजीयत । वाहाः = अश्वाः । गात्रेषु शिञ्जितैः । शिञ्जद्भिः = शिञ्जारवं कुर्वद्भिः । वर्मभिः = कवचैः (वर्मन्) । राजतालीनां वनानि राजतालीवनानि । पवनेन उद्धूतानां राजतालीवनानां ध्वनिः । तालशब्दस्य स्त्रीत्वविवक्षायां ताली इतिरूपम् । तालवृक्षात् ईषद्भिन्नः द्रुमविशेषो वा ।

अन्वयः—चरतां वाहानां गात्रशिञ्जितैः वर्मभिः पवनोद्धूतराजताली वनध्वनिः अभ्यभूयत ।

पूर्णक्रियाः		अपूर्णक्रियाः
कर्त-वर्माणि ध्वनिम् अभ्यभवन्	—	वर्माणि ध्वनिम् अभिभूतवन्ति ।
कर्म-वर्मभिः ध्वनिः अभ्यभूयत	—	वर्मभिः ध्वनिः अभिभूतः ।
कर्त-पवनः तालीवनम् उदधुनोत्	—	पवनः तालीवनम् उद्धूतवान् ।
कर्म-पवनेन तालीवनम् उदधूयत	—	पवनेन तालीवनम् उद्धूतम् ।

अथ पुन्नागतरूणां खर्जूरीणां च बाहुल्यं वर्णयति ।

खर्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।
कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः ॥

अत्र अपरान्तेषु पुन्नागवृक्षाः सन्ति। "मुलताना चम्पा" इति हिन्दी भाषायां "पुन्ना" इति केरल्यां च ज्ञायमानो वृक्ष एव पुन्नागः। तेषां प्रसूनेषु मधुबाहुल्यात् भ्रमराः पिपासवः आपतन्ति। तेषां परिसर एव स्थितेषु खर्जूरीवृक्षप्रकाण्डेषु रघोः सेनागजाः बद्धाः आसन्। तेषां कटेभ्यः अर्थात् गण्डेभ्यः मदजलं प्रवहदासीत्। मदजलस्य गन्धः भ्रमरान् आकर्षत्। ततः ते भ्रमराः मधुमधुराणि पुष्पाणि विहाय ततोऽधिकसुरभिलेषु नागकटकुंभेष्वपतन्।

पुन्नागः = नागकेसरः अत्युन्नतो वन्यवृक्षविशेषः। खर्जूरी = खजूरः Date tree. स्कन्धः = काण्डः। नद्धः = बद्धः। उद्गारः = उत्स्रवणं। कटः = गण्डः। शिलीमुखाः = भ्रमराः।

अन्वयः—खर्जूरीस्कन्धनद्धानां करिणां मदोद्गारसुगन्धिषु कटेषु शिलीमुखाः पुन्नागेभ्यः पेतुः।

खर्जूरीणां स्कन्धेषु नद्धाः। मदस्य उद्गारेण सुगन्धयः। नह् + त = नद्ध। (सन्नाहः पारिणाहः पिनद्ध इत्यादयः नह् धातोरुत्पन्नाः) (करिन् नाग गज इभ वारण कुम्भिन् एते गज पर्यायाः) पेतुः = (पत् लिट. प. प्र. ब.) पपात पेततुः पेतुः।

अपरान्तमहीपालाः रघवे करं ददुः इति प्रस्तौति।

58 अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ।
अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम्॥

परशुरामः पुरा समुद्रमभ्यर्थितवान्। 'हे समुद्र! अस्माकं निवासाय किञ्चित् स्थानं देहि' इति। समुद्रस्तु दयालुः रामस्य दीनदशामालोक्य तस्मै निवासार्थम् अवकाशं दत्तवान्। केरलदेशः परशुरामस्याभ्यर्थनया समुद्रेण दत्तः इति प्रसिद्धम्। तादृशः समुद्रः रघवे करमयच्छत् किल। समुद्रः स्वयं करं न दत्तवान्। किंतु अपरान्तमहीपाला इति व्याजेन। समुद्रः अपरान्तराजानां रूपं धृत्वा इत्याशयः। ते राजानः रत्नाकर इव संपन्नाः गंभीराश्च। तेषां विधेयता खलु समुद्रस्यापि विधेयीभावः। क्षात्रकुलान्तकः स रामः यस्य समक्षं याचकोऽभवत् स एव समुद्रो रघोर्दर्शनेनैव विधेयोऽभवत् इति भावः।

अवकाशः = स्थानम्, स्थलम्। करः = बलिः (सामन्तनृपैः सम्राजे दीयमानं धनम्। उदन्वान् = समुद्रः। व्याजः = कापठ्यम्। व्याजेन = अलीकबोधमुत्पाद्य। अपरान्तानां महीपालाः इति व्याजेन।

अन्वयः—उदन्वान् (रामेण) अभ्यर्थितः सन् रामाय अवकाशं ददौ किल। स (उदन्वान्) अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करं ददौ।

त्रिकूटपर्वतं रघुः जयस्तंभीचकार।

59 मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम्।
त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः॥

अस्त्यपरान्तेषु त्रिकूटो नाम पर्वतः। रघुः तं पर्वतमुन्नतं जयस्तम्भं चकार। स पर्वतः रघुणा जयस्तम्भीकृत इत्यर्थः। जयस्तम्भेषु विजेतारो राजानः स्वनामपराक्रमशासनादीनि उट्टङ्कयन्ति (Engrave) खलु। अस्मिन् स्तम्भेऽपि रघुः नामशासनादीनि आलेखयामास। कथं स आलेखयति स्म? सन्ति तस्य सेनायां मत्तगजाः। ते मदमसहमानाः तत्सानुप्रदेशेषु तत्र तत्र दन्तैरुत्किरन्ति स्म। एवमुत्कीर्णा रेखा नामविक्रमचरितशासनादिरूपतया अत्र निर्दिष्टाः। तथाहि, मत्तगजाः उट्टङ्कनकलापटवः शिल्पिनः इति कल्प्यते। तेषां दन्ताः टङ्कस्थाने कल्पिताः। सानुषु समुत्पन्ना रेखा रघोर्नामविक्रमशासनानि च। त्रिकूटो जयस्तम्भश्च।

अन्वयः— तत्र सः मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणं त्रिकूटमेव उच्चैः जयस्तम्भं चकार।

मत्ताश्च ते इभाश्च। मत्तेभानां रदनैः उत्कीर्णानि व्यक्तानि च विक्रमलक्षणानि यस्मिन् सः। (बहुव्रीहिः)। मत्तेभः=मत्तगजः (मत्त+इभ) रदनः=दन्ताः। उत्कीर्ण=उट्टङ्कित (Engraved) क्वचित् क्तप्रत्ययस्य भावार्थो लभ्यते। गतं गतं इत्यत्र गमनागमनं इत्येवार्थः। न तु गतः आगतः इति।सूक्तं=सुवचनम्। एवम् उत्कीर्णम् इत्यस्य उत्किरणम् अथवा उट्टङ्कनं इत्यर्थः। उत्+कृ+त। टंकः=Chisel.

कतिचन अपूर्णक्रियाः (कृदन्ताः) स्थानव्यत्ययात् पूर्णक्रियभावं भजन्ते। अपूर्णक्रिया यदि विशेष्यपदेभ्यः पूर्वम् प्रयुज्यन्ते तर्हि ताः अपूर्णाः अर्थात् विशेषणान्येव भवन्ति। परंतु यदि ताः विशेष्यपदेभ्यः परं वाक्यानामंते प्रयुज्यन्ते तर्हि ताः पूर्णक्रियाणां कार्यम् निर्वहन्ति। कृदन्तेषु अर्थात् अपूर्णक्रियासु नामविशेषणार्हाणि कतिचन अपूर्णक्रियापदानि अत्र सङ्गृह्यन्ते।

	प्रत्ययाः	अपूर्णाः	पूर्णाः	लकाराः	कालाः
I	शतृ (अत्)	लिखत्	लिखति	लट्	कर्तरि
	शानच् (आन)	भासमान	भासते	लट्	वर्त-
II	क्तवतु (तवत्)	लिखितवत्	अलिखत्	लङ्	
			अलेखीत्	लुङ्	कर्तरि
III	क्वसु (वस्)	लिलिखिवस्	लिलेख	लिट्	भूतः
IV	क्त (त)	धावित (अकर्म)	अधावत्	लङ्	
V	क्त (त)	लिखित	अलिख्यत	लङ्	कर्मणि
			अलेखि	लुङ्	भूतः
			लिलिखे	लिट्	
VI	a) य	लेख्य			कर्मणि
	b) तव्य	लेखितव्य	लिख्यताम्	लोट्	प्रकार
	c) अनीय	लेखनीय	लिख्येत	लिङ्	

अधोदत्ताः प्रयोगा अनुसन्धेयाः।

ग्रामं गतः रामः......	रामः ग्रामं गतः (अगच्छत्)
पाठं पठितवती सीता......	सीता पाठं पठितवती (अपठत्)
मया दृष्टः गजः.........	मया गजः दृष्टः (अदृश्यत)
तेन लेख्यं पत्रं	तेन पत्रं लेख्यं or (लिख्येत, or
(लेखितव्यं, लेखनीयं),	लेखितव्यं, लेखनीयं), लिख्यताम्)

अत्रेदमवधेयम्। भूतकाले प्रकारार्थे च अपूर्णक्रियाणां पूर्णक्रियास्थाने प्रयोगः साधारणः। न तथा वर्तमाने भविष्ये च। यथा 'रामः अगच्छत्' 'रामेण लिख्येत' इत्येतयोः स्थाने 'रामः गतः' 'रामेण लेखनीयं', इति सुलभं प्रयुज्यते; किन्तु 'रामः गच्छति' 'रामः गमिष्यति' इत्येतयोः स्थाने 'रामः गच्छन्' रामः गमिष्यन्' इति न प्रयुज्यते। तत्र रामः गच्छन् अस्ति' गमिष्यन् अस्ति (आस्ते) इत्येव प्रयोक्तव्यम्। भूतकाले प्रकारार्थे च क्वचन 'अस्ति' 'स्यात् इत्यादिः 'अस्' धातोः अनुप्रयोगः प्रायशो दृश्यत एव। तथापि तत्रापि 'रामेण पुस्तकं पठितमस्ति' इत्यस्य 'रामेण पुस्तकमपठ्यत' इत्येव सामान्यतः तात्पर्यं प्रतीयते। 'रामेण

कर्तव्यमस्ति' इत्यस्य 'रामेण क्रियेत' इति संपिण्डितोऽर्थः । ते गजं दृष्टवन्त आसन् = ते गजं अपश्यन् । अयं प्रस्तावः केवलं सामान्यबोधायैवात्र कृतः । बोधस्याल्पाल्पाभेदमनुसृत्यैव सर्वास्वपि भाषासु प्रयोगाणां वैविध्यमपि प्रचारमविन्दत । I went, I have gone, I had gone. वह गया, वह गया हैं, वह गया था, इत्यादयः प्रयोगाः इतरभाषास्वपि भूतकालबोधे वैविध्यं जनयन्ति । एतं विषयमधिकृत्य विशेषाध्ययनमग्रे भविष्यति ।

[पठितचराः =पठितपूर्वाः । निविविशिरे =न्यविशन्त । खुरः hoof. लग्नाः =सक्ताः । ससञ्जुः =सक्ता अभवन् । जरठाः =वृद्धाः । आस्यम् =मुखम् । प्रसार्य =व्यादाय । झटिति =द्रुतं । कबलयंति =ग्रसंति । शरीराभोगपरिक्लृप्ताः= शरीरवेष्टनेन सीमिताः अर्थात् केवलं शरीरवेष्टनेन संबद्धाः । आभोगः= अवकाशः । विहाय= त्यक्त्वा । वृक्षान्तरं =अन्यो वृक्षः । रज्जुः= पाशः । आहृत्य =एकीकृत्य । सञ्चित =पुञ्जीकृत । धावल्यं= शुभ्रता । उदयुङ्क्त= उद्युक्तः अभवत् । पूतिगन्धयः= दुर्गन्धयुक्ताः । पलायन्त =अधावन् । कवचः =Armour. आघातः= आहननं, संघट्टनम् । देहि =यच्छ ।]

॥ अभ्यासः ॥

I अधोरेखाङ्कितानि पदयुग्मकानि एकपदे प्रयुङ्क्त । यथा ।

1) मया पत्रं लिख्यमानम् आस्ते । मया पत्रं लिख्यते ।
2) मया पाठः पठितः आसीत् । मया पाठः अपठ्यत ।
3) रात्रौ नक्षत्राणि दृश्यानि स्युः । रात्रौ नक्षत्राणि दृश्येरन् ।

1) पित्रा पुत्रः ताडितः आसीत् । 2) मया देवः पूज्यमान आस्ते ।
3) तवाभिप्रायो मया स्वीकार्यः स्यात् । 4) त्वया अहं दृष्टः आसम् ।
5) मया शीतं जलं पेयं स्यात् । 6)सीतया त्वं कथितः आसीः ।

II प्रत्ययाद्यंशान् विघटयत । यथा-सञ्जात—सं+जन्+त ।
1) अभ्यभूयत । 2) उत्सृष्ट । 3) अभ्यर्थितः । 4) उत्कीर्णं । 5) ददौ ।

III पठारम्भे दत्तं पद्यानां संक्षेपं अनुवदत ।

IV अद्य अधीतानां पद्यानां सारं संस्कृतभाषायां संक्षिप्य लिखत ।

षड्विंशो दिवसः

अतीते दिवसे वयं रघुं केरलप्रान्तमुपागतं अपश्याम। यदा स ससैन्यः केरलान् प्राप, तदा तत्रत्या नृपाः तं अभ्ययुध्यन्त। युध्यमानास्ते वीरोचितां मृतिमवापुः। तदानीं तेषां अशरणाः स्त्रियः इतस्ततो भीताः पलायन्त। तासां अङ्गेषु विविधानि भूषणानि आसन्। पलायनवेलायां तेषां भूषणानां भारं वोढुं ताः न अशक्नुवन्। तासां धावनं भूषणशब्दैः अनुमाय सैनिकाः ताः अनुधावेयुः इति भीतिरन्यः प्रतिबन्धोऽप्यासीत्। तस्मात् ताः भूषणानि मार्गे तत्यजुः। एवं भूषारहितानां तासां सुन्दरीणां दर्शनम् रघुः नासहत। "अहो कियत् सौन्दर्यवत्य एतास्तरुण्यः! आसां भूषणशून्यानि गात्राणि कथमहं पश्यामि? यथाशक्ति तासां अंगानि भूषयेयम्। इति चिन्तयन् स सहृदयो रघुः तासां अलकान् चमूरेणुभिः अलञ्चकार। सेनापरागाणां केतकपरागाणां च वर्णे सादृश्यं चास्ति।

एवं तांस्तान् देशान् जित्वा स जेता केरलेषु 'पेरीयार' इति नाम्ना अधुना प्रख्यातायाः मुरलानद्याः परिसरं प्राप्नोति। सेयं नदी पुरा कोटिलिंगपुरं (कोडुङ्ङल्लूर) गत्वा पश्चिमसमुद्रम् अभिगच्छन्ती आसीत्। क्रिस्तोः पश्चात् चतुर्दशे शतके संभूता किल काचिदतिवृष्टिः। ततः सञ्जातेन जलप्रलयेन प्रभूतसलिला सा नदी 'आलुवा' शिवमन्दिरस्यान्तिकादारभ्य द्विमुखी समजनि। नवीना शाखा अवाङ्मुखी भूत्वा दक्षिणया दिशा प्रवहन्ती 'कोचि कायल्' इत्यधुना प्रसिद्धे जलाशये पपात। सैव शाखा क्रमशः परिपुष्टा अभवत्। पश्चिमया दिशा कोटिलिंगपुरीमभिगच्छन्ती प्राचीना शाखा तु प्रतिवर्षम् गाधा विरलजला चासीत्। क्रिस्तोः पश्चात् चतुर्दशशतकात् पूर्वं केरलानां प्रमुख नौकाश्रयः कोटिलिंगपुरमेवासीदिति प्रसिद्धम् खलु। सैव नदी मुरलेति नाम्ना अत्र परामृश्यते। तस्या मुरलानद्याः परिसरेषु केतकनिकुञ्जानि निबिडतया प्ररोहन्ति। रघोः भटानां कञ्चुकाः स्वेदोद्गमैः पूतिगन्धयः अजायन्त। तेषां दुर्गन्धिनां वारबाणानां सुरभीकरणविधिं तं परागा एव चक्रुः।

अथ केरलेषु तालीवनानामाधिक्यमासूचयन् आयात्यनन्तरः श्लोकः। रघोः सैन्येषु अश्वाश्चरन्ति। तेषां गात्रेषु कवचाः सन्ति। अश्वानां

प्लुतिभूयिष्ठैः प्रयाणैः ते कवचाः परस्परसंघट्टनैः घरघरारवमुत्पादयन्ति । ते येन मार्गेण सञ्चरन्ति तेषां पर्यन्तभूषु राजतालीवृक्षा अवर्तन्त । राजतालयस्तु तालवृक्षजातावन्तर्गताः विस्तृतपर्णवत्यश्च । तेषां पत्रैरेव केरलेषु ग्रामीणाः आतपत्रमारचयन्ति । तासां पत्राणि वैपुल्येन विस्तृततया च मन्दवातेऽपि परस्परं घर्षयन्ति । पत्राणां परुषतया तदा महान् घरघरारवो जायते । तान् राजतालीवनपत्रजातान् घरघरारवान् सैन्याश्वकवचजनितो घरघरारवः अधश्चकार । पत्रघर्षणशब्दादप्युच्चैस्तरः अश्वानां कवचशब्द इति भावः ।

केरलानतिक्रम्य पश्चिमपयोधितीरेणैव उत्तरां दिशं रघुर्गच्छति स्म । कस्मिंश्चित् खर्जूरीप्रचुरे प्रदेशे स सेनां न्यवेशयत । सेनागजाः खर्जूरीकाण्डेष्वबध्यन्त । तेषां मत्तगजानां गण्डेभ्यः मदजलं प्रवहदवर्तत । तेषां मदजलानां गंधः अन्तरिक्षे प्रसृतो बभूव । तेषां निकटप्रदेशेषु पुष्पिताः पुन्नागवृक्षाः अविद्यन्त । तेषां पुष्पाणि नितरां सुरभिलानि च । तेभ्यः कुसुमेभ्यो भृंगाः मधु पिबन्त आसन् । गजानां मदजलपरिमले आकाशे प्रसरति सति ते भ्रमराः पुन्नागपुष्पाणि विहाय करिणां स्रवन्मदजलेषु कुम्भेषु पेतुः । पुन्नागपुष्पेभ्योऽप्यधिकसुगन्धयः करिकटा इति व्यज्यते ।

अथाग्रे केचन अपरान्तनृपाः रघवे करं दत्वा स्वविधेयतां अंगीचक्रुरित्यर्थम् भंग्यन्तरेण कथयति । परशुरामः पुरा समुद्रमुपगम्य एवं ययाचे । हे रत्नाकर, हे अगाधहृदय, मम निवासार्थं किञ्चित् स्थलं देहि । एतां अर्थनां निशम्य करुणार्द्रचित्तः स समुद्रः तस्मै निवासाय अवकाशं दत्तवान् । अत्र समुद्रः उत्तमर्णः (creditor) रामोऽधमर्णः (debtor) च अभूताम् । स एव रत्नाकरोऽधुना विधेयो भूत्वा रघवे करं ददौ । समुद्रः स्वयं प्रत्यक्षमागत्य न ददौ; किंतु अपरान्तराजरूपेण । अयमाशयः । अपरान्तराजाः तस्मै करं ददुः । ते नृपाः गाम्भीर्यात् रत्नाकरत्वाच्च पश्चिमसमुद्रेण प्रतिरूपा आसन् । तस्मात् नृपैः कृतं करदानं मर्यादाकारं धारयता समुद्रेण कृतं करदानमिति अनुमीयते ।

रघुरपरान्तविजयानन्तरं त्रिकूटपर्वतमेव स्वं जयस्तम्भं चकार । न तु वङ्गविजयानन्तरमिव कृत्रिमं जयस्तम्भं निचखान । विजयस्तम्भेषु विजयिनो विजयवार्तायाश्च अक्षराण्यालेख्यन्ते खलु । अत्र त्रिकूटपर्वते कथमक्षरलेखनं कृतम्? उच्यते । रघोः सेनासु मत्तगजाः आसन् । तैः मदमत्तैः-

मार्गः त्रिकूटसानवः दन्तैरुत्कीर्यन्ते स्म । तस्मात् तत्र तत्र रेखा दृश्याः सञ्जाताः । ताभिः रेखाभिरङ्कितः स त्रिकूटपर्वतः तस्य जयस्तम्भीभवितुं पुनः एव । ईदृशं जयस्तम्भं तत्र प्रतिष्ठाप्य स पश्चिमोत्तरां दिशं प्रातिष्ठासत ।

पश्चिमोत्तरेण मार्गेण स पारसीकान् प्राप ।

60 पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।
इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥

रघुरपरान्तविजयानन्तरं पश्चिमसमुद्रतीरेणैव उत्तराभिमुखो जगाम । रघोः काले (कालिदासकाले इत्येव सुवचम् ।) सिन्धुनद्याः पश्चिमतीरादारभ्य पश्चिमभागे विद्यमानाः प्रदेशाः पारसीकनाम्ना प्रसिद्धा आसन् । रघुः तान् पारसीकान् विजेतुं तदभिमुखो जगाम । अपरान्तेभ्यः जलमार्गेण स्थलमार्गेण च पारसीकान् गन्तुं शक्यम् । रघुः स्थलमार्गेणैव जगाम । मध्येमार्गं यदि केचन नृपाः अविधेयाः स्युः तेषामपि विधेयतापादनमेव स्थलमार्गग्रहणस्योद्देश्यम् । जलमार्गे तु तस्यावकाशोऽपि न स्यात् । तां विजययात्रां कविरुपमाति । कश्चन योगी मोक्षमभिलषति । मोक्षलब्धेः विघातकारीण्येवेन्द्रियाणि । इन्द्रियाणि सदा इन्द्रियार्थानुधावनेन मनः चञ्चलं व्यग्रं च कुर्वन्ति । मनश्चाञ्चल्यादेकाग्रताभंगोऽपि जायते । एवं स योगी लक्ष्यात् च्यतिचलति । यदि कश्चन मोक्षरूपं लक्ष्यं प्राप्तुमिच्छति तर्हि प्रथमत एव इन्द्रियाणां विजयः कार्यः । एवमेव यदि रघुः दिग्विजयरूपं लक्ष्यं प्राप्तुमिच्छति तर्हि पारसीकाः जेतव्या एव । तदर्थम् स पारसीकान् प्रतस्थे । स्थलमार्गेण गतस्य तस्य विजय एव स्तुत्यर्हः । तथा तत्त्वज्ञानेन लभ्यो मोक्ष एव महत्तरः । न तु येन केन प्रकारेण लब्धः ।

पारसीकाः = persians. इन्द्रियाख्यान् = इन्द्रियनामकान् । संयमी = यतिः, मुनिः । वर्त्मा = मार्गः (वत्मन्) । रिपून् + तत्त्वज्ञानेन ।

अन्वयः—ततः सः, इन्द्रियाख्यान् रिपून् जेतुं संयमी तत्त्वज्ञानेन इव, पारसीकान् जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे ।

इन्द्रियं इति आख्या येषां ते । इन्द्रियस्वरूपाः इत्यर्थः । तत्त्वज्ञानं 'ब्रह्म सत्यं जगद् मिथ्या' इति बोधः ।

रघोः पारसीकगमनं पारसीकवनितानां मुखानि ग्लपयति स्म ।

61 यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ।

पारसीकास्तु निश्चिन्ता निरपायाश्चावर्तन्त । तस्मात् तेषां स्त्रियो यवन्यश्च अर्थात् पारसीकवनिताश्च निरातङ्का आसन् । मधु पिबन्तीनां मधुरं जीवितं स्वदमानानां तासां मुखानि मदाधिक्येन अरुणान्यदृश्यन्त । तस्य कारणं तासां पतीनां निर्भयता अथवा निश्चिन्ततैव खलु । तत् स्वैरजीवितं रघुर्नासहत । सः तासां सुखजीवितभञ्जकः संवृत्त इत्यर्थः । उपमया उक्तं स्पष्टीकरोति । बालातपः खलु कमलानामरुणिम्नो (अरुणवर्णस्य) हेतुः । तमातपं यथा मेघः अपवार्य कमलानां सौभाग्यं नाशयति तथा रघुः पारसीकान् निहत्य तेषां पत्नीनां मुखशोभामपाहरदिति भावः ।

अन्वयः— अकालजलदोदयः अब्जानां बालातपमिव सः यवनीमुखपद्मानां मधुमदं न सेहे ।

यवनीमुखान्येव पद्मानि । मधुनः मदं । बालश्चासौ आतपश्च । न कालः अकालः । जलदस्य उदयः । अकाले जलदोदयः । । सेहे = असहत । सह (लिट् आत्मनेपदम्) सेहे सेहाते सेहिरे । अब्जं = कमलं ।

तत्पुरुषसमासस्य उपविभागाः अत्र संक्षिप्यन्ते ।

यवनीनां मुखानि = यवनीमुखानि	(नामपदयोः समासः)
मुखानि पद्मानि इव = मुखपद्मानि	(उपमानोपमेययोः)
बालश्चासौ आतपश्च = बालातपः	(विशेषणविशेष्ययोः)
न कालः = अकालः	(निपातनामपदयोः)
गृहीतः च असौ प्रतिमुक्तः च = गृहीतप्रतिमुक्तः	(विशेषणयोः)
पुरुहूतस्य प्रीतये स्थापितः ध्वजः = पुरुहूतध्वजः	(मध्यमपदलोपः)

एते सर्वेऽपि उत्तरपदार्थप्रधानाः समासाः । तस्मात् एते तत्पुरुषे अन्तर्भवन्ति । अन्येपि केचन सन्त्येव । तत्पुरुषस्य एतादृशाः विविधाः विभागाः सन्तीत्येवात्र अवधार्यम् । प्रायशः अर्थबोधाय इयतालम् ।

पारसीकैः सह अतिभीमं युद्धमजायत ।

62 संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः ।
शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥

पश्चात्य, यवन, हूणशब्दाः प्रायशः वैदिकमतानवलम्बिनां सिन्धुनद्याः आरभ्य पाश्चात्यजनपदवासिनां पर्यायतया अत्र प्रयुक्ताः । रघुः यवनैः सह अयुध्यत । यवनानां युद्धसामग्रीषु प्रधानभूताः अश्वाः सन्ति । ततः तस्य तुरगसैन्यैः सह योद्धुं अवसरो लब्धः । तत् युद्धं तु रेणुपटलीभिः संकुलमभूत् । प्रतिभटाः कुत्र तिष्ठन्तीति द्रष्टुमपि ते परस्परं न पारयन्ति स्म । पुनस्ते तत् कथमजानत? समराङ्गणेषु प्रोत्साहनार्थं शार्ङ्गैः कूज्यते । तस्य शार्ङ्गकूजनस्य श्रवणेनैव प्रतिभटाः कुत्र तिष्ठन्ति, कुतस्ते आक्रामन्ति इति ज्ञानं पक्षद्वयस्याप्यभूत् ।

सग्रामः =रणम् । तुमुलः =संकुलः, प्रचण्डः । अश्वा एव साधनानि येषां ते । शार्ङ्गैः =महिषादीनां शृङ्गैः विरचितं किञ्चन वाद्योपकरणं । शाङ्गाणां कूजितं शार्ङ्गकूजितम् । शार्ङ्गकूजितेन विज्ञेयाः प्रतियोधाः यस्मिन् तत् (रणम्) ।

अन्वयः—अश्वसाधनैः पाश्चात्यैः शाङ्र्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजसि तस्य तुमुलः संग्रामः अभूत् ।

पुरातने काले उक्षमहिषादीनां शृङ्गेषु यथास्थानं सुषिरान् विधाय मुख-वायुप्रवहणेन जनाः नादमुत्पादयन्ति स्म । अद्यापि केरलेषु पञ्चवाद्यमेलादिषु शार्ङ्गनादो मुखरः श्रूयते । अधुना तु स लोहनिर्मित इत्येव भेदः । तथापि तस्य अद्य शृङ्गपर्यायेण 'कोम्प्' इति पदेनैव मलयाले व्यवहारो भवति । प्रतियोधाः = प्रतिभटाः । रजः =धूलिः । विज्ञातुं योग्याः = विज्ञेयाः (वि+ज्ञा+य) कर्मणि प्रकारार्थः (ज्ञातव्यः) । अत्र कश्चिद् विशेषः । अस्मिन्नर्थे विधीयमाने 'य' प्रत्यये परे आकारान्तो धातुः एकारान्तः सम्पद्यते ।

पा—पेय, पातव्य ।	मा—मेय, मातव्य ।
गा—गेय, गातव्य ।	दा—देय, दातव्य ।
धा—धेय, धातव्य ।	हा—हेय, हातव्य ।

To be drunk, to be sung इत्यादयोऽर्थाः ।

रघुः यवनानां शिरांसि छित्वा भूमिं आच्छादयामास ।

63 भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।
तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥

श्मश्रूणि नाम मुखरोमाणि । यवनाः श्मश्रुलाः । ते मुखरोमाणि वर्द्धयन्ति । न ते क्षुरन्ति । युद्धे रघुणा तेषां श्मश्रुलानि शिरांसि भल्लैः

आयुधविशेषैः निकृत्तानि । तानि भूमौ निपेतुः । निपतितानि तानि शिरांसि मधुमक्षिकाभिर्व्याप्तानि क्षौद्रपटलानीव अदृश्यन्त । तादृशैः शिरोभिः तद्रणाङ्गणं रघुराच्छादयामास ।

सरघाः = मधुमक्षिकाः (bees) क्षौद्रपटलं = मधुपटलं (honey comp) भल्लाः = आयुधविशेषाः । अपवर्जिताः = निकृत्ताः, छिन्नाः । तस्तार = आच्छादयामास । मही = भूमिः ।

अन्वयः—सः भल्लापवर्जितैः श्मश्रुलैः तेषां शिरोभिः सरघाव्याप्तैः क्षौद्रपटलैः इव महीं तस्तार ।

श्मश्रु अस्य अस्तीति श्मश्रुलम्, श्मश्रुमत् (bearded) । मतु प्रत्ययस्यार्थे अयं 'ल' प्रत्ययः पाक्षिको विधीयते । पांसुल, मांसल, श्रील, धाराल पक्ष्मल आदयः शब्दाः एवं निष्पन्नाः । तस्तार (स्तृ लिट्) तस्तार, तस्तरतुः तस्तरुः । विस्तारः विस्तरः, आस्तरण, प्रस्तरः, विस्तृत, आस्तृत' आदयः अस्मादुत्पन्नाः ।

शिष्टा यवनाः रघुं शरणं जग्मुः ।

64 अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।
प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥

तस्मिन् युद्धे बहवो मृताः । शेषाः त्यक्तयुद्धोद्यमाः रघुं शरणं प्रापुः । ते सदा शिरस्त्राणवन्तः सन्ति । रघुणा विजितास्ते यवनाः शिरस्त्राणमपनीय विजेतारं रघुमेव शरणीचक्रुः । शिरस्त्राणापनयनं विधेयतासूचकं किल । रघोस्तु तेषां शरणं गतानां वधे प्रतिपत्तिर्नासीत् । सूर्यवंशसंभूतः स उदारो दयालुश्च । शत्रूणां प्रणिपात एव तेषां कोपस्य प्रतिकारः । न तु तेषां अशरणानां हत्या । महान्तः परकीयमौद्धत्यं न सहन्ते । तेषामानन्दमयं जीवितमभीष्टमेव ।

अपनीत = दूरीकृत । शिरस्त्राणं = उष्णीषं, turban. संरभः, = कोपः । हि = खलु ।

अन्वयः—शेषाः अपनीतशिरस्त्राणाः तं शरणं ययुः । महात्मनां संरंभः प्रणिपातप्रतीकारः हि ।

अपनीतानि शिरस्त्राणानि यैः ते । प्रणिपात एव प्रतीकारः यस्य सः । महान्तः आत्मानः येषां ते । अत्रास्ति विशेषः । महत्+आत्मा इत्यस्य समस्तपदं महदात्मा इत्येव भवेत् । कथम् महात्मा इति? उच्यते । 'महत्' इति पदं यदा विशेषणतया समस्यते तदा 'महा' इति आकारान्तो जायते । यदि नामतया समस्यते तर्हि महद् इत्येव भवति । यथा-महान् च असौ पुरुषः च महापुरुषः । महतां सान्निध्यं महत्सान्निध्यम् ।

अप+नी+त । शिरस्+त्रा+अनं । प्र+नि+पत्+अ ।

योधाः मधु निपीय युद्धक्लममपनिन्युः ।

65 विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ।
आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥

युद्धमवसितम् । सर्वमपि प्रशान्तम् । किन्तु भटानां युद्धक्लेश एवावशिष्टः । तमप्ययनेतुं ते भटा उद्युञ्जन्त । द्राक्षाफलादुत्पाद्यमानं स्वादिष्ठं मद्यं तत्र प्रभूतं लभ्यते । चर्मभिर्निर्मितान्यत्युत्तमानि आस्तरणान्यपि तत्र सुलभानि । द्राक्षावलयैः निबिडा वाटिका अपि तत्र विद्यन्ते । तेषु मृद्वीकलतावलयेषु उत्कृष्टचर्माण्यास्तीर्य आसीनाः द्राक्षाफलोत्पन्नं मद्यरसमास्वदमानास्ते रघोः भटाः युद्धक्लममपानयन् ।

अजिनं = चर्म । अजिनरत्नानि = उत्कृष्टचर्माणि । विनयन्ते स्म = अपानयन्, दूरीचक्रुः । (वि+नी) विनयः, अपनयः, प्रणयः, परिणयः, नयन, अनुनयः आदि 'नी' धातोरुत्पन्नाः ।

अन्वयः—तद्योधाः आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु (आसीनाः) मधुभिः विजयश्रमं विनयन्ते स्म ।

आ+स्तृ+त = आस्तीर्ण = आवृत, आच्छन्न । आस्तीर्णानि अजिनरत्नानि यासु तासु । रत्नशब्दोऽत्र उत्कृष्टार्थे प्रयुक्तः । यथा-राजरत्नम् = उत्कृष्टो राजा ।

[पलायन्त = अधावन् । चमूरेणुः = सेनापरागः । समजनि = समजायत, सञ्जातः । आवाङ्मुखी = दक्षिणाभिमुखी । गाधा+अगाधा । निकुञ्जः = लतापुञ्जः । प्लुतिभूयिष्ठैः = उत्पतनप्रचुरैः, उत्प्लवनाधिकैः

सरन्ति = प्रयान्ति । घर्षयन्ति = संघट्टयन्ति । स्रवन्मदजलेषु = मदजलं स्रवत्सु । कुम्भेषु = मस्तककुम्भेषु । निशम्य = श्रुत्वा । सानुः = उपत्यका। शक्यं = साध्यं । मोक्षलब्धेः विघातकारीणि एव इन्द्रियाणि । इन्द्रियार्थः = इन्द्रियविषयः । व्यग्रं = विवशं । स्तुत्यर्हः = स्तोतुमर्हः, प्रशंसनीयः । ग्लपयति = निष्प्रभीकरोति । अरुणानि = रक्तवर्णानि । अपवार्य = आवृत्य । इयता = एतावता । पारयन्ति = प्रभवन्ति, शक्नुवन्ति । त्यक्तयुद्धोद्यमाः = युद्धोद्यमं त्यक्तवन्तः । हत्या = वधः । चर्मभिः निर्मितानि अङ्गुलत्राणि । मृद्वीका = द्राक्षा । आस्तीर्य = परिधाय ।]

॥ अभ्यासः ॥

I निर्दिष्टरीत्या विपरिणमयत । यथा—सः हसति स्म = स अहसत् । सीता संभाषते स्म = सीता समभाषत ।
1 रामः सीतां परिणयति स्म । 2 कन्या दीपं प्रज्वालयति स्म ।
3 गुरुः शिष्यं अनुमोदते स्म । 4 सुहृदः नाटकं समीक्षन्ते स्म ।
5 मातरः पुत्रीषु स्निह्यन्ति स्म । 6 अहं वार्ताम् अवगच्छामि स्म ।

II पदानि संयोज्य समासानां संज्ञां लिखत—यथा— जगतां पतिः = जगत्पतिः, तत्पुरुषः । शक्तिं अनतिक्रम्य = यथाशक्ति, अव्ययीभावः ।
1 अरुणं च तत् अंबुजं च । 2 विज्ञानस्य निधिः । 3 सुखं च दुःखं च । 4 कालमनतिक्रम्य । 5 महद् बलं यस्य सः ।

III यथोचितं पूरयित्वा वाक्यानि रचयत—
1 रघुः......जेतुं...... 2 सः यवनीमुखपद्म मधुमद न सह्
3 जलद अब्ज बालातप न सह् । 4 रघु भट पाश्चात्य सह युध्
5 तद्योधाः......आसीना......विनयन्ते स्म ।

IV अद्यतनपाठारम्भे दत्तं पाठसंक्षेपं अनुवदत ।

V अद्य पठितानां पद्यानां संक्षेपं संस्कृतभाषायां लिखत ।

सप्तविंशो दिवसः

अपरान्तविजयानन्तरं पारसीकान् जेतुं रघुः प्रस्थातुकाम आसीदिति 'पारसीकांस्ततो जेतु' मित्यादिना पद्येन वर्णयति । अपरान्तेभ्यः पारसीकान् गन्तुं द्वौ मार्गौ स्तः । एको जलमार्गः । इतरस्तु स्थलमार्गः । स स्थलमार्गमेवावालंबत । यदि जलमार्गेण गम्यते तर्हि तस्य पराक्रमस्य प्रकाशनावकाशो न स्यात् । कुतः ? । समुद्रे न कश्चनापि तमभियोद्धुमागमिष्यति । पारसीकप्राप्तिपर्यन्तं तेन नौकायां निद्राणेनैव भवितव्यम् । पराक्रमस्यावसरो न स्यात् । स्थलमार्गेण यात्रायां तु इतस्ततो नृपैः सह योद्धुमवसरो लभ्येत । ततः स जलमार्गं विहाय स्थलमार्गेणैव प्रातिष्ठत । तस्य मार्गस्य प्राधान्यं कविरुपमया स्पष्टीकरोति । कश्चित् संयमी वर्तते इति कल्पयामः । स इन्द्रियरूपान् शत्रून् जेतुं प्रयतते । स स्त्रियः परिहरति । भोग्यवस्तूनि न स्वीकरोति । सिनेमाशालादिकान् इन्द्रियसन्तर्पकान् सर्वानपि दूरं त्यजति । यावत् तत्त्वज्ञानं न जायते तावत् एते परिहरणोद्यमाः सर्वेऽपि व्यर्था एव । पुनरप्यासक्तिरवशिष्यते । यदा स तत्वज्ञानरूपेण मार्गेण इन्द्रियान् निग्रहीतुमुद्युङ्क्ते तदा तेन विजयो नियतमेव लभ्यते । तथा च, स्थलमार्गेण गत्वा पारसीकानां विजय एव शाश्वतो विजयः, अन्यथा तु क्षणिक एवेति च सूचयति ।

अथ 'यवनीमुखपद्माना' मिति द्वितीयः श्लोको विव्रियते । अत्र यवनशब्दमधिकृत्य किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । यवनशब्दः पारसीकानां पर्यायतया अत्र प्रयुक्तः । वैदिकेतरधर्मावलंबिनः पाश्चात्यदेशेभ्यः समागताः जनगणाः सर्वेऽपि यवनशब्देन व्यवह्रियन्ते स्म । वस्तुतस्तु ते विभिन्नान् वर्गान् प्रतिनिदधुः । ग्रीक्प्रदेशात् अलक्सेन्द्रनामकः कश्चिद्विजिगीषुरवागतः । स च तदनुयायिनश्च यवना इति व्यवाह्रियन्त । 'होरा' इति ज्योतिश्शास्त्रसारभूतस्य ग्रन्थस्य निर्माता कश्चिद् यवनाचार्यः । अरेबियानिवासिनः तत्संबधिनो माहम्मदा अपि भारतीयानां पक्षे यवना एव । भागवतेऽप्यस्ति कश्चिद् यवनः । तेनापि द्वारकातः पाश्चात्येन सनातनधर्ममनंगीकुर्वता केनचित् गणनायकेन भवितव्यम् । अस्तु, कालिदासः अत्र पारसीकान् यवनपदेन परामृशति ।

पारसीकाः पारलौकिकसुखेषु न विश्वसन्ति । लौकिक सुखमेव तेषां परमं लक्ष्यम् । मधुपानं विनोदः सुखानुभूतिः, पुनरपि पानं विनोदः विषयसुखानुभूतिः अयमेव तेषां जीवितक्रमः । स्वभर्तृजनान् सर्वथा अनुसरन्तीनां तत्रत्यानां युवतरुणीनां कपोलतलानि सन्ततमधुपानशीलतया अरुणान्यदृश्यन्त । तमरुणिमानं रघुः न सेहे । तस्यारुणिम्नः कारणं तु तासां सनाथत्व खलु । नाथास्तु शत्रुराहित्यात् निश्चिन्ताश्चावर्तन्त । ततो यवनीनां मधुमदसंजातस्य मुखारुणिम्नो मूलहेतुः तासां पतीनां निश्चिन्ततैव । सा तु निश्चिन्तता 'नास्माक कोपि शत्रुर्वतते ।अस्मत्साम्राज्यं तु अन्यैर्दुरासदमेव' इति विश्वासादुत्पन्ना । यवनीमुखेषु दृश्यमानात् मधुमदारुणिम्नः तत्पतीनां अनन्यविषयत्वरूपं दर्पम् रघुरनुमाति स्म । तं दर्पम् स विजिगीषुर्न सेहे इत्यर्थः । अत्र कविरुपमया उक्तं स्पष्टीकरोति । कमलानि सूर्योदये विकसन्ति खलु । बालातपालेपात् तान्यतितरामरुणानि भवन्ति । अकालमेघः कुतोप्याकाशे प्रत्यक्षीभवति । मेघः विकसन्ति कमलानि दृष्ट्वा एवं चिन्तयति 'अहो! एषां सौन्दर्यावलेपः । एतेषामीदृशसौभाग्यवर्धकः सूर्यः एव खलु ।' एवं विचिन्त्य मेघः सूर्यं तर्जयति । 'पश्य पश्य रे सूर्य! त्वमधुना न भविष्यसि' । इत्युक्त्वा स सूर्यमाच्छादयति । ततः स्वभर्तुरपायाशङ्कया कमलानि म्लानानि भवन्ति । तथैव यवनतरुणीमुखान्यपि म्लानान्यभवन् ।

भारतीयानां बलं तु गजसैन्यभूयिष्ठं भवति । पारसीकानां अश्वभूयिष्ठं च । पारसीकाः अश्वसैन्यैः सह रघुमभ्ययुध्यन्त । तद्युद्धं तु धूलिभिः संकुलमासीत् । पक्षप्रतिपक्षसैन्ययोर्मध्ये चमूनां सान्द्ररेणुप्रसरात् ते परस्परं द्रष्टुं न पारयन्ति स्म । पुनः कथं युद्धमभूत् ? उच्यते । पक्षप्रतिपक्षसैन्ययोः प्रोत्साहनार्थं भटा युद्धे शार्ङ्गम् कूजयन्ति । तेषां शब्दश्रवणेन प्रतिभटानां सन्निधानमनुमाय तत्तत्स्थानानि लक्षीकृत्य अस्त्राणि मुमुचुः । रजःपटलैरावृतेऽपि रणाङ्गणे भटेषु परस्परं द्रष्टुमशक्तेष्वपि अस्त्रप्रयोगो विफलो नासीदित्यर्थः

अथ 'भल्लापवर्जितै' रिति पद्यं व्याख्यायते । पारसीकाः प्रायशः श्मश्रुला दृश्यन्ते । न ते मुखं क्षुरन्ति । तथापि श्मश्रूणि अंगुलप्रमाणं वर्धयित्वा अग्रान् निपुणं कृन्तन्ति । तथा च तानि मुखानि वृक्षशाखासु लम्बमानानि माक्षिकपटलानीव दृश्यन्ते । तादृशानि मुखानि रघोर्भटा भल्लैर्निकृत्य रणांकणे

पातयामासुः । क्षौद्रपटलानि भूमौ पतितानि मधुस्रवणैरार्द्राणि भवन्ति । सन्निकटे भूमिः क्लिन्ना च भवति । तथा अत्रापि शिरांसि रक्तस्रवणेनार्द्राण्यासन् । निकटस्थलं क्लिन्नं चाभवत् ।

भूयिष्ठाः पारसीकाः हताः । अवशिष्टाः कतिचन रघुं शरणमीयुरिति अपनीतशिरस्त्राणा इति पद्येन कथयति । पारसीकाः खलु 'टोपीवाला':ते सन्ति । ते प्रायशः शीर्षकं धरन्ति । ये युद्धे न अम्रियन्त शिरस्त्राणमपनीय रघुं शरणं गताः । शिरस्त्राणापनयनं तेषां विधेयतासूचकम् । यदा विजितः विजेतुः समक्षं गच्छति तदा सः स्वविधेयताप्रकटनार्थं शिरसः शीर्षकमपनयति । एवं ते नग्नशिर्षाः रघोः पादयोः प्रणेमुः । रघोरपि तदेव लक्ष्यमभूत् । शत्रूणां विधेयतापादनमेव तस्य प्रयत्नस्य लक्ष्यम् । तदिदानीं सिद्धमभूत् । पुनः किमर्थं तेभ्यो द्रुह्यति ? ततः किं प्रयोजनम् ? इति मत्वा उदारचित्तः स शान्तः सन्ताननुजग्राह । रघुर्महत्मा खलु । महात्मनां शत्रुभिः सह तावत्पर्यन्तमेव प्रतिकारबुद्धिर्भवति यावत् ते नतशिरस्का अभयं गच्छन्ति । तस्मात् तस्य तैः सह द्वेषभावः प्रणष्टः । ते रघोरनुग्रहपात्राणि चाभवन् ।

अथ 'विनयन्ते स्म' इति पद्यम् । रघोः योधाः युद्धात् संजातं क्लेशं अनायासमेवापानयन् । कथम्? उच्यते । पारसीकेषु द्राक्षावाटिका प्रचुरं विद्यन्ते । विशिष्टानां मृगचर्मणां च सौलभ्यं तत्रास्ति । उत्कृष्टमद्यानां जन्मभूमिस्तु पारसीकप्रदेशा इति प्रसिद्धमेव । जेतारस्ते भटाः अतिशीतलेषु द्राक्षानिकुञ्जेषु उत्तमानि मृगचर्माण्यास्तीर्य तेषु निविष्टाः मधुरं मधु पायं पायं ते युद्धक्लमम‌पानयन् ।

अथ रघुः पारसीकान् जित्वा उत्तरां दिशं प्रतिष्ठते ।

66 ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।
शरैरुस्रैरिवोदीच्यान् उद्धरिष्यन् रसानिव ॥

पारसीक विजयानन्तरं ततोऽप्युत्तरां दिशं जेतुं रघुरुद्युङ्क्त । पारसीक प्रदेशेभ्य उत्तरप्रदेशाः हिमवतः पश्चिमोपत्यका इत्यवधार्यम् । सूर्यः उत्तरायणं गतः स्वैः किरणैः जलमुद्धरति । किरणैर्बाष्पीभूतं जलं मेघः संपद्यते इति शास्त्रीयं सत्यम् । सूर्यः उत्तरायणं प्रविष्टः सन् भूमेः सलिलं किरणैः उद्धरति । तथैव रघुः औत्तराहान् देशान् प्रविश्य तत्रत्यान् रिपून् शरैरुन्मूलयामासेति सारः ।

कौबेरी = उदीची । भास्वान् सूर्यः । उस्रः = किरणः । उदीच्यान् = औत्तराहान् । रसः = जलं ।

अन्वयः—ततः भास्वानिव रघुः उस्रैः इव शरैः रसान् इव उदीच्यान् उद्धरिष्यन् इव कौबेरीं दिशं प्रतस्थे ।

कुबेरः = वैश्रवणः । कुबेर + अ = कौबेरः । स्त्रीलिंगः-कौबेरी । कुबेरः उत्तरस्या दिशः पतिरिति प्रसिद्धम् । चतसृणां दिशां तथा चतसृणां विदिशां (कोणानां) च एकैके दिक्पालाः सन्तीति पौराणिकः संकल्पः । अस्य चायं क्रमः ।

दिशः	दिक्पालाः	दिशः	दिक्पालाः
पूर्वा	—इन्द्रः	पश्चिमा	—वरुणः
दक्षिणपूर्वा	—वह्निः	पश्चिमोत्तरा	—वायुः
दक्षिणा	—यमः	उत्तरा	—कुबेरः
दक्षिणपश्चिमा	—निरृतिः	पूर्वोत्तरा	—ईशः

उदीची + य (तद्धितान्तः) । उद् + धृ + इष्य + अत् (शत्रन्तः)

रघुः सिन्धुनदीं प्राप । सेनाश्वाः तत्र विश्रमसौख्यमलभन्त ।

67 विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविवेष्टनैः ।
दुधुवुर्वाजिनः स्कंधान् लग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥

रघुः पारसीकेभ्यः सिन्धुनदीमुत्तीर्य पूर्वोत्तरदिगभिमुखं काश्मीरान् प्रति यात्रामारभते । सिन्धुनदीतीरे स सेनां निवेशयामास । सैन्येषु तथा तीरे निविष्टेषु तस्य सैनिकाश्वाः मार्गश्रममपनिन्युः । सिकतामयेषु सिन्धुतटेषु शयित्वा ते यथेष्टमङ्गपरिवर्तनं चक्रुः । तदा तेषां निबिडसटेषु स्कन्धेषु कुंकुम-केसरा लग्ना अभवन । तदा तेषां केसराणां कुतकूतनं (Tickling) असह-मानाः ते अश्वाः लग्नकुंकुमकेसरान् सटाजटिलान् स्कन्धान् निपुणमकम्पयन् । अध्वा (अध्वन्) = मार्गः । विवेष्टनैः = परिवर्तनैः । दुधुवुः = अकम्पयन्त । धू + उः (लिट्) दुधाव दुधुवतुः दुधुवुः । वाजिनः = अश्वाः । स्कन्धान् = अंसप्रदेशान् अथवा कायान् । लग्नः = सक्तः । केसरः-किञ्जल्कः ।

अन्वयः—तस्य वाजिनः सिन्धुतीरविवेष्टनैः विनीताध्वश्रमाः लग्न-कुंकुमकेसरान् स्कन्धान् दुधुवुः ।

अध्वनः श्रमः = अध्वश्रमः । विनीतः (परिहृतः) अध्वश्रमः यैः ते = अध्वश्रमं विनीतवन्तः । लग्नाः कुङ्कुमकेसराः येषु ते । कुङ्कुमवृक्षाः काश्मीरेषु तत्परिसरप्रदेशेषु च सुलभाः सन्ति ।

हूणैः सह रघुरयुध्यत । ते हताश्चासन् ।

68 तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥

रघुः द्वित्राणि दिनानि सिन्धुतीरे निविष्टवान् । ततो यात्राक्लममपनीय स उदीचीं प्रातिष्ठत । तत्रास्ति हूणानां जनपदः । तत्रत्यैः राजभिः सह रघुरयुध्यत । घोरे समरे ते नृपा अम्रियन्त । तेषां अन्तःपुरस्त्रियः तस्मादनाथा अभवन् । विलप्य विलप्य तासां कपोला अरुणा अजायन्त । रघोः विक्रमस्य फलं प्रख्यापयितुं तासां गण्डपाटलिमैवावशिष्टः । अन्यत् सर्वमपि विनष्टमासीदित्यर्थः ।

अन्वयः—तत्र भर्तृषु व्यक्तविक्रमं रघुचेष्टितं हूणावरोधानां कपोलपाटलादेशि बभूव ।

व्यक्तः विक्रमः यस्मिन् तत् । रघोः चेष्टितं । हूणानां अवरोधाः अवरोधाः = अन्तःपुरस्त्रियः । कपोलस्य पाटलं आदिशति इति कपोलपाटलादेशि ; (न. न. प्र. ए) कपोलः = गण्डः । पाटलं, पाटलमा अरुणवर्णः । आ + दिश् + इन = आदेशि = उत्पादकम् । चेष्ट् + इ + त । क्तप्रत्ययोऽत्र भावार्थे प्रयुक्तः; ततोऽस्य चेष्टा चेष्टनं इत्यादि क्रियानामार्थः ।

ततः काम्बोजनृपा अपि विधेया अभवन् ।

69 काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।
गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्धमानताः ॥

हूणविजयानन्तरं स कांबोजं नाम जनपदं जेतुं जगाम । तत्रत्यैः राजभिः सह सोऽयुध्यत । रघोरप्रतिहतं तेजः ते समरे सोढुं न प्रभवन्ति स्म । ते शस्त्रैः क्षतगात्राः सन्तः तस्य विजयिनो रघोः पादे निपेतुः । तेषां राज्ञां दौर्बल्यं रघोर्वीर्यं च कविः तत्संबन्धिनोदाहरणेन स्पष्टयति । तत्र अक्षोटनामका वृक्षविशेषाः सन्ति । ते अत्युन्नताः पृथुलकाण्डाश्च । तेषु सैनिका गजा निबद्धा आसन् । तेषां गजानां शक्तिमसहमानाः ते वृक्षाः गजकटघर्षण

शृंखलासंघट्टनैश्च क्षतप्रकाण्डाः भूमौ अपतन्। तेषां वृक्षाणां पतनसदृशमेव तत्रत्यानां नृपाणां रघोः पादे पतनमिति कविरपहसति ।

अनीश्वराः =अशक्ताः । आलानं =गजबन्धनपाशः वृक्षकाण्डो वा । सार्धम् =सह, साकं, समम् ।

सह+तुं =सोढुं । सोढ सोढव्य, सोढा, सहनं, सह्य एते सह् धातोरुत्पन्नाः । क्लिश+त =क्लिष्ट । गजानां आलानेन परिक्लिष्टैः ।

ते रघवे उत्तमाश्वभूयिष्ठानुपहारान् अर्पयामासुः ।

70 तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः
उपदा विविशुः शश्वत्; नोत्सेकाः कोसलेश्वरम् ।

कांबोजेषु उत्कृष्टवंशप्रभवाः अश्वाः लभ्यन्ते किल । तैरश्वैः सुवर्णरत्नादिसम्पद्भिश्च ते समृद्धाः । ते राजानः उत्तमाश्वभूयिष्ठान् धनराशीन् तस्मै विजेत्रे उपहारतया समर्पयामासुः । रघवे समर्पितेषूपायनेषु भूयिष्ठोंऽशः अश्वसंचय आसीदित्यर्थः । एवं बहून्युपायनानि रघुमाविशन् । तथापि तं गर्वो नाविशत् । स गर्विष्ठो नाभूदिति भावः । अत्युन्नतानां नृपाणां विजये यादृशो गर्वः कस्यचित् सम्राजः समुत्पद्यते तादृशो गर्वो रघोर्नासीदिति सोऽक्षमोऽर्थः ।

द्रविणराशयः =सम्पत्संचयाः । उपदाः =उपायनानि, उपहाराः । शश्वत् =पुनः पुनः । उत्सेकाः =गर्वाः ।

अन्वयः—तेषां सदश्वभूयिष्ठाः तुङ्गाः द्रविणराशयः उपदाः कोसलेश्वरं शश्वत् विविशुः । उत्सेकाः न विविशुः ।

सन्तश्च ते अश्वाश्च सदश्वाः । सदश्वाः भूयिष्ठं येषु ते । द्रविणानां राशयः । कोसलानां ईश्वरः । कोसलानां केन्द्रमासीदयोध्येति प्रसिद्धम् ।

ततः स हिमालयमारुरोह ।

71 ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः ।
वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥

स जयी रघुः काम्बोजान् जिगाय। ततः स हिमवतोऽश्वर्गजान् नालपथान् जेतुमुत्सेहे। हिमवतः शिखराः गजैः सुखं न समारोढव्याः। तस्मात् गजसैन्यं काम्बोजेष्वेव विहाय अश्वसेनामेव स सार्धं नीतवान्। तस्य तस्य सानुप्रदेशेषु मनःशिलागैरिकादयो धातवो विद्यन्ते। अश्वानां खुराघातैः तेषां धातूनां रेणुपुञ्जा ऊर्ध्वमुत्पतन्ति स्म। तदा संदर्शकानामेवं सन्देहः समजायत। किंस्विदस्य गिरेः शिखराणि स्वयं पृथुलीभवन्ति ? ऊर्ध्वमुद्वयमानैर्धूलिपटलैः अद्रेः शृंगाणि पूर्वाधिकमुन्नतानि इवाहश्यन्तेत्यर्थः।

गौरीगुरु =पार्वत्याः पिता (हिमालयः)। तत्कूटान् =तस्य शिखरान्।

अन्वयः—ततः सः अश्वसाधनः सन् गौरीगुरुं शैलं उद्धूतैः धातु-रेणुभिः तत्कूटान् वर्धयन् इव आरुरोह।

तेन निद्राणेन भवितव्यम् = स निद्राणो भवेत्। निद्राणः = स्वपन्। सन्तर्पकान् = सन्तृप्तिकरान्। तेन केनचित् गणनायकेन भवितव्यम् = स कश्चित् गणनायको भवेत् अत्र भावेप्रयोगः। राहित्यं = अभावः। दुरासदं = दुष्प्राप्यं। अनन्यविधेयत्वं = स्वस्वामित्वं। दर्पः = गर्वः। अयुक्तः कालः = अकालः। कुतोऽपि = कस्मादपि प्रदेशात्। अवलेपः = गर्वः। चमूः = सैन्यं। निकृत्य = छित्वा। स्रुतिः = प्रवाहः। क्लिन्नं = आर्द्रं। ईयुः = प्रापुः। इणाय ईयतुः, ईयुः। लिट् पर। ब्रूमः = कथयामः। पायं पायं = पीत्वा पीत्वा। क्रियायाः पौनःपुन्यं अर्थात् आवृत्ति सूचयितुं क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने अम् इति प्रत्ययोऽपि प्रयुज्यते। तदा धातोः स्वरविकाराश्च भवन्ति-नी- नायं नायं = नीत्वा नीत्वा। लिख्-लेखं लेखं। सिकता = sand, क्षतगात्राः = छिन्नशरीराः। भूयिष्ठं = अधिकं। किंस्वित्, किंमु = किम् प्रश्नार्थका एते शब्दाः। 'अस्' धातोः शतृप्रत्ययान्तं रूपमेव 'सत्'। तस्य प्रयोगेषु सूक्ष्मार्थभेदाः अधोदत्तैः उदाहरणैः परिज्ञेयाः = स्नातो रामो भुक्तवान्। रामः स्नातः सन् भुक्तवान्। नृत्यन्ती सीता श्रान्ता अभवत् = सीता नृत्यन्ती सती श्रान्ताभवत्। सावधाना भवन्त = शृण्वन्तु-भवन्तः सावधानाः सन्तः शृण्वन्तु। अत्रेदं स्पष्टम्। यत्र 'सत्' विशेषणमनुप्रयुज्यते, तत्र 'क्त्वा' प्रत्ययार्थः समापतति। यथा स्नातः सन् = स्नात्वा। नृत्यन्ती-सती = नर्तित्वा। सावधानाः सन्तः = अवधाय [सावधानाः भूत्वा]

॥अभ्यासः॥

प्रयोगान् विपरिणमयत—यथा (भावे)-रावणः बभूव = रावणेन बभूवे। (कर्मणि) पारसीका मधुपानं कुर्वन्ति = पारसीकैः मधुपानं क्रियते।

1) रघुः कौबेरीं दिशं प्रतस्थे। 2 दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धान्।
3) रघुचेष्टितं बभूव 4) अश्वसाधनः स गौरीगुरुं शैलं आरुरोह।
5) उत्सेकाः कोसलेश्वरं न विविशुः 6) रघुः कांबोजान अजयत्।

II ६३, ६७, ६९, इत्येतेषां पद्यानां पदानि विश्लेष्य लिखत।

III अन्तविभक्तिलिंगादिकं लिखत। यथाः—मधूनि (उका—न—प्र, द्वि—बहु.)

1) रेणुभिः 2) तेषां 3) भर्तृषु 4) वाजिनः
5) उद्धरिष्यन् 6) अध्वनः।

IV पाठारम्भे दत्तं पद्यसंक्षेपं अनुवदत।

V अद्य पठितानां पद्यानां सारं संस्कृते संक्षिप्य लिखत।

VI शुद्धीकृत्य लिखत। (यथा-अयोध्ये दशरथो इति किश्चनः राजाः आसोत् = अयोध्यायां दशरथ इति कश्चन राजा आसीत्)

यदा दुष्यन्ते तपोवनं प्रविष्टे तदा स तत्र त्रीन् कन्यकाः अदृश्यत्। ते कन्यकाःतत् तपोवने विद्यमानानी तरून् सिञ्चन् अवर्तत। शकुन्तला अनसूया प्रियंवदा इति तेषां नाम आसन् ! दुष्यन्तस्य राजस्य तास्वन्यतमे शकुन्तलायां प्रेम अजनत्। अनसूयया उक्तवती शकुन्तलायाः कथा राजा आकर्णयत्। स तां गान्धर्वेण विधिना परिणयत्। शकुन्तला गर्भं धरत्। पिता कण्वः एतां वार्तां अज्ञायत। स गर्भिं शकुन्तलां अनुमोदत। कण्वः स्वसुतां अनुग्रहीत्वा भर्तोः दुष्युन्त राजस्य राजधानीं अप्रेषयत्। शाङ्‌र्गरवः शारद्वतः गौतमी च तां अनुगच्छन्। यदा तेषु राजधानीं प्राप्तेषु तदा राजः तान् न अभिजानन्। राजा तायाः अर्थनां तिरस्कृतः। मुनिकुमारौ च तां तत्रैव त्यक्तौ।

अष्टाविंशो दिवसः

द्राक्षावलयभूमिषु विजयोत्सवं निर्वर्त्य पारसीकेभ्यो रघुरुत्तराभिमुखं प्रयियासतीति 'ततः प्रतस्थे' इति पद्येनाह। यथा सूर्यः दक्षिणायनात् उत्तरायणं प्रविशति तथैव रघोरुत्तरायणप्रवेशनमभूदिति कथ्यते। उत्तरायणकाले ग्रीष्मोऽन्तर्भवति खलु। तदा सूर्यस्य तीक्ष्णता वर्धते च। तीक्ष्णकिरणः सूर्यः स्वैः करैः तदा भूमेः जलांशानाकर्षति। सूर्योष्मणा बाष्पीभूतं जलमेव मेघः सम्भवतीति इति प्रसिद्धम् च। तद्वत् रघुः शरैः औत्तराहाणां नृपाणां उन्मूलनार्थम् तां दिशं प्रातिष्ठत।

अथ 'विनीताध्वश्रमाः' इति पद्येन स काश्मीरान् प्रापेति सूचयति। काश्मीरेषु सिन्धुनदी प्रवहतीति प्रसिद्धम्। तस्यास्तीरेषु रघोः सेना निविविशे। अश्वास्तु विश्रमोल्लासेन तस्या नद्याः पुलिनेषु लुलुठुः अर्थात् परिवर्तनं चक्रुः। तस्मात् तेषां मार्गक्लमो विनष्टोऽभवत्। सिन्धुनद्यास्तीरेषु कुङ्कुमवृक्षा बहुलं प्ररोहन्ति। तेषां पुष्पकेसराः तस्मिन् पुलिने विकीर्णा भवन्ति। ते किञ्जल्काः वाजिनां सटानामन्तर्विशन्ति। तदा ते कुतकूनतास्वास्थ्यमनुभवन्ति। तत् परिहाराय ते स्कन्धान् अकम्पयन्त। अत्र विकीर्णकेसराणां पुलिनानां, तत्र परिवर्तनसुखमनुभवतां वाजिनां तीरस्थितानां कुङ्कुमवृक्षाणां चालेख्यं तथा कुतकूतनावसरेषु वाजिनां स्कन्धकम्पनस्वभावं च कविरस्माकं पुरस्तादाविष्करोति।

सिन्धुनदीपरिसरेषु सन्ति हूणा नाम जनपदाः। तत्रत्यानां अन्तःपुरतरुणीनां दुर्दशैव 'तत्र हूणावरोधाना'मिति पद्येन वर्ण्यते। रघुः हूणान् जनपदान् आचक्राम। तेन तत्रत्या नृपा अनायासमेव हताः। क्षणेन स जनपदः प्रशान्तो निभृतश्चासीत्। अथ च रघुः हूणान् आक्रामत्; भीषणं युद्धं च संवृत्तं इत्यस्य किं नाम चिह्नम्? अस्ति अस्य व्यक्तं चिह्नम्। हूणानाम् अन्तःपुरतरुण्यः भर्तृनाशेन अनाथा अभवन्। ता इतस्ततः पलायिताः। उच्चैस्तरां विलेपुश्च। स्वकपोलेषु दुःखार्ताः ताः स्वयं कठिनमताडयन्। ऊष्मलं बाष्पं व्यसृजन्। एवं ताडनपीडनक्रन्दनादिभिः तासां कपोलाः अरुणा अभवन्। एवं अरुणाभाः कपोला एव 'रघोर्विजयी विक्रमः तत्र संजातः' इत्यस्य चिह्नमासीत्।

तदनन्तरं काम्बोजान् जेतुं जगामेति 'कांबोजाः समरे सोढुं'मिति पद्येन कथयति। कम्बोजाः तमभियोद्धुमशक्ता अभवन्। प्रथमं ते तमभ्ययुध्यन्त। यदा ते रघोः शस्त्राणां रसमीक्षोषदास्वर्णितुमारभन्त तदा ते नतशीर्षा रघुं शरणं प्रापुः। तत्र काम्बोजेषु अक्षोटा नामात्युन्नता वृक्षाः सन्ति। तेषु सेनागजा बद्धा आसन्। गजानां कटघर्षणैः दन्ताघातैः शृंखलाकर्षणैश्च तेषां प्रकाण्डाः क्षता आसन्। अन्ते गजानां आघातोत्कर्षणादिकमसहमानाः ते अक्षोटाः भूमौ निपेतुः। अक्षोटवृक्षा इव काम्बोजाश्च शरैः क्षतगात्राः रघोः पादयोः प्रणेमुः। काम्बोजेषु द्वावेवोन्नतौ आस्ताम्। एको मनुजेषून्नतो राजवर्गः। अन्यस्तु वृक्षजातिषु उन्नतः अक्षोटवर्गः। प्रथमस्तु रघोः पादे निपपात। द्वितीयस्तु रघुसेनागजानां पादेषु च, इत्याशयः।

काम्बोजा रघवे उपायनान्युपजह्रुरिति "तेषां सदश्वभूयिष्ठा" इति पद्येन वर्ण्यते। काम्बोजाः स्वं प्रभूतं सुवर्णादि सम्पत्संचयं तस्मै ददुः। तस्मादप्यमूल्याः असंख्येया अश्वाश्च तस्मै उपहृताः। विजिताः काम्बोजाः रघोरभीष्टं साधयन्तः परिचारका इवावर्तन्त। बहुमूल्या उपहाराश्च रघोः लब्धाः। रघुः सर्वत्र विजयी चावर्तत। एवं सत्स्वपि सर्वेषु सौभाग्येषु स गर्वी नाभवत्। एतेनास्य स्वभाववैशिष्ट्यं व्यज्यते।

अथ "ततो गौरीगुरु" मित्यनेन पद्येन हिमालयारोहणमाचष्टे। कांबोजविजयानन्तरं हिमालयान्तर्गतान् जनपदान् विजेतुं रघुरुद्युङ्क्ते स्म। हिमवतः शृङ्गाण्यारोढुं प्रायेण गजाः अशक्ता भवन्ति। तस्मात् स भूयिष्ठं गजसैन्यं तत्रैव विससर्ज। अल्पं गजसैन्यं भूयिष्ठं अश्वसैन्यं चादाय हिमालयमारुरोह। तस्य शृङ्गाणि मनःशिलागैरिकादिभिर्धातुभिः संकलितानि वर्तन्ते। तादृशानां शृङ्गाणां उपरि ते अश्वाः सञ्चरन्ति। तदा तेषां खुराघातेन ते धातवः चूर्णीभूता ऊर्ध्वमुत्पतन्ति। एवमुत्पततां गैरिकाणां रेणुसंघातं दृष्ट्वा कश्चित् सन्दर्शक आशङ्कते। "किमेतानि हिमवतः शृङ्गाणि जन्तव इव अभिवृद्धिं प्राप्नुवन्ति? उत अग्निज्वालेव क्रमशः ऊर्ध्वम् प्रसरन्ति?" इति।

अथ हिमालयवनवासिनां सिंहानां निर्भयप्रकृतेः परिचयं ददाति।

72 शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसंभ्रमम्।
गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम्॥

सिंहाः खलु निर्भया मृगाः। अतिभीषणानामप्यन्यशब्दानां श्रवणेन ते न बिभ्यति। ततस्तेषां मनसोऽपि नास्ति चाञ्चल्यम्। असाधारणशब्दानां श्रवणेऽपि ते शयाना एव कण्ठं परिवृत्य निर्भयं विलोकयन्ति। 'के नामास्माकं साम्राज्ये अस्मदाज्ञां विना पदं न्यस्यन्ति?' इति बुद्धया ते वीक्षन्ते। 'अहो, इमे क्षुद्राः प्राणिनः। ते यथागतं गच्छन्तु। अस्मद्गर्जनं सोढुमपि ते अशक्ता एव'। इति मत्वा ते यथापूर्वम् शेरते। अयं किल मृगराजानां स्वभावः।

अत्र तु रघोः सेना सारवं साटोपं च हिमालयवनेन गच्छति। तदा मध्येमार्गम् इतस्ततो गुहासु सिंहाः शयाना आसन्। ते रघोः सैन्येन तुल्यबलाः सन्ति. अतस्तेषां न कोपि संभ्रमः समजायत। ते शब्दश्रवणमार्गेण ग्रीवां परिवृत्यावलोकयामासुः। तद् अचञ्चलमवलोकनमेव तेषां संभ्रमराहित्यं प्रख्यापयामास।

अन्वयः—गुहाशयानां तुल्यसत्त्वानां सिंहानां परिवृत्य अवलोकितं सैन्यघोषे अपि असंभ्रमं शशंस।

गुहासु शेरते इति गुहाशयाः। शी-शयनार्थो धातुः। शेते, शयाते, शेरते। तुल्यं सत्त्वं येषां ते। सत्त्वं = बलम्। शशंस = उवाच, स्पष्टीचकार। अवलोकितं = अवलोकनं।

सुखशीतलो वायुः मार्गे तं परिचचार।

73 भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः।
गंगाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिषेविरे॥

रघुः ससैन्यो हिमालयमारोहति। तदा आरोहणक्लेशेन शरीरं स्विन्नं जायते। तस्मिन्नवसरे तस्य शीतलोपचारः आवश्यकः। तत्रत्यो मारुतः तदा तस्य स्वेदापनयनरूपं परिचरणमाचचार।

हिमालयकाननेषु सुलभतया दृश्यमानाः वृक्षविशेषाः खलु भूर्जाः। तेषां पत्रेभ्यः मन्दमरुतः मर्मरशब्दमुत्पादयामासुः। तत्र कीचकानां अथवा वेणूनां पल्लाश्च प्रभूतं प्ररोहन्ति। भ्रमरादिभिरुत्कीर्णैः तेषां सुषिरैः प्रविश्य मारुताः मुरलीनादमुत्पादयन्ति च। अपि च ते गङ्गाजलसंपर्केण शीतस्पर्शाश्च। तादृशाः वाताः तं मार्गे असेवन्त।

मर्मरः = पर्णध्वनिः। शीकरः = जलकणः। = वंशाः = bamboos. मरुतः = (त,पु, प्र, ब,) वाताः। सिषेविरे = असेवन्त। सिषेवे—सिषेवाते—सिषेविरे।

अन्वयः—भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः गंगाशीकरिणः मरुतः तं मार्गं सिषेविरे ।

कीचकानां ध्वनिः । कीचकध्वनेः हेतवः । गंगायाः शीकराः । गंगाशीकराः एषां सन्ति इति । शीकर+इन्=शीकरिन् ।

कस्तूरीमृगैः वासितेषु शिलातलेषु निविष्टाः सैनिका विश्रममलभन्त ।

74 विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।
दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥

भूर्जा इव नमेरुनामकाः वृक्षविशेषाश्च हिमालये विद्यन्ते । ते सुर-पुन्नागा इति च व्यवह्रियन्ते । तेषां विस्तृतासु छायासु शिलातलानि च विद्यन्ते । तेषु शिलातलेषु कस्तूरीमृगाः संघीभूय शेरते । शयानानां तेषां नाभिभ्यः कस्तूरीति प्रथितं सुरभिलं वस्तु बहिः निस्सरति । शयानानां तेषां नाभिसम्पर्केण शिलाः सुरभिताः संजायन्ते । तादृशीषु शिलासूपविष्टाः रघोः सैनिकाः तेषां नमेरूणां छायासु विश्रमसुखमन्वभवन् ।

वि+श्रम् (लिट्. पर. प्र. ब.) (अधि+आस्+य) ! दृषदः= शिलाः (द. स्त्री. द्वि. ब.) उत्संगः=परिसरः । नि+सद्+त= निषण्ण ।

अन्वयः— नमेरूणां छायासु निषण्णमृगनाभिभिः वासितोत्सङ्गाः दृषद अध्यास्य सैनिकाः विशश्रमुः ।

निषण्णाश्च ते मृगाश्च । मृगाणां नाभयः । वासिताः उत्संगा यासां (दृषदां) ताः । दृषदः अध्यास्य =दृषत्सु आसित्वा । सीता शय्यां अधिशेते = सीता शय्यायां शेते ।

रात्रौ स्वयं ज्वलन्तीनां ओषधीनां परिचयं ददाति ।

75 सरलासक्तमातंगग्रैवेयस्फुरितत्विषः ।
आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥

हिमवत्पर्वते ये ये विशिष्टा असाधारणाश्च पदार्थाः सन्ति तांस्तान् कविर्निर्गमावसरे न परित्यजति । तत्र पर्वतान्तरालेषु खद्योता इव रात्रौ स्वयंप्रकाशाः काश्चन ओषधय अर्थात् लताविशेषाः सन्ति । रघोः सेनागजाः तत्र स्थितेषु सरलद्रुमकाण्डेषु बद्धा आसन् । तेषां गजानां ग्रीवानिबद्धासु शृंखलासु तासां ओषधीनां प्रभापूराः प्रतिफलन्ति स्म । प्रतिबिंबिता सा प्रभा परिसरेषु व्याप्ता चासीत् । तत्र सर्वत्र प्रसृता सा प्रभा रघोः रात्रौ तैलेन विना दीप्यमाना दीपिका आसीत् ।

सरलाः =देवताख्जातावन्तर्भूताः तन्नामका वृक्षाः । आसक्त =बद्ध । मातङ्गः =गजः ग्रैवेयं =कण्ठशृंखला । स्फुरित =प्रतिबिंबित । त्विट् = शोभा । नक्तं =रात्रौ । स्नेहः =तैलं । खद्योतः =Fire Fly. रात्रौ स्वयं प्रकाशमानः कीटविशेषः । नेतुः =नायकस्य । आसन् + ओषधयः ।

अन्वयः—सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः ओषधयः नेतुः नक्तं अस्नेहदीपिकाः आसन् ।

सरलेषु आसक्तानां मातङ्गानां ग्रैवेयेषु स्फुरिताः त्विषः यासां ताः । न विद्यते स्नेहः यस्याः सा । अस्नेहाः च ता दीपिकाः ।

आ+सज्+त । आसन्+ओषधयः = आसन्नोषधयः इत्यत्र नकारस्य द्वित्वं विशेषः । ह्रस्वात् परस्य नकारस्य स्वरे परे द्वित्वं भवति । तस्मिन्+इति = तस्मिन्निति । वदन्+अयं = वदन्नयं । दिनरात्रिपर्यायौ दिवा नक्तं इति द्वे अव्ययये स्तः ।

सैन्यगजानां औन्नत्यं किरातैरनुमीयते ।

76 तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।
गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥

रघुः सेनां मार्गे तत्र तत्र सन्निवेश्य पुरोगच्छति । सन्निवेशस्थलस्य परिसरे देवदारवः समुन्नता अलक्ष्यन्त । तेषां प्रकाण्डेषु तस्य सेनागजा बद्धा आसन् । तत्र सेनानिवेशे नक्तमुषित्वा प्रातः स ससैन्यः ततः प्रातिष्ठत । प्रस्थितेषु तेषु शून्यं प्रदेशं तं किराताः पर्यटन्तः प्रापुः । सेनाभिरुषितां विलक्षणां तां स्थलीं दृष्ट्वा ते इतस्ततः प्रेक्षन्त । निकटे स्थितानां देवदारूणां प्रकाण्डाग्रेषु तेषां दृष्टयः पेतुः । प्रकाण्डाग्रभागेषु त्वचो निष्पिष्टा दृष्टाः । त्वचां तन्निष्पेषणं तु सेनागजकण्ठरज्जूनां घर्षणैः स्यात् तर्हि कीदृशं स्यात् तेषां गजानामौन्नत्यमिति ते साश्चर्यं ददृशुः ।

उत्सृष्ट = त्यक्त । गजवर्ष्म = गजानां गात्रप्रमाणम् । शशंसुः = कथयामासुः, ज्ञापयामासुः ।

अन्वयः—तस्य उत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः देवदारवः किरातेभ्यः गजवर्ष्म शशंसुः ।

उद्+सृज+त उत्सृष्टाश्च ते निवासाश्च । कण्ठानां रज्जुभिः क्षताः त्वचः येषां ते । गजानां वर्ष्म । वर्ष्मन् न. न. द्वि. ए शंस् (लिट् प. प्र: ब.)

रघुः पर्वतीयैर्गणैस्सहायुध्यत।

77 तत्र जन्यं रघोर्घोरं पर्वतीयैर्गणैरभूत्
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥

हिमालयान्तर्गतानां सप्तजनपदानामधीशाः पराक्रमशीला अवर्तन्त। ये सप्त पर्वतीया गणा उत्सवसंकेता इति नाम्ना व्यवह्रियन्ते स्म। ते प्रथमं न विधेया बभूवुः, न च पलायनं चक्रुः। ते योद्धुकामाः रघुमभ्यगच्छन्। तेषां शस्त्राणि न साधारणानि। नाराचा नाम अग्रे सूच्याकाराः बाणविशेषाः। रिपुं लक्ष्यीकृत्य प्रक्षिप्यमाणाः दण्डविशेषा एव क्षेपणीयाः। अश्मानः=शिला-खण्डाः। तान् क्षिप्त्वापि ते युध्यन्ते। युद्धे तुमुले प्रवृत्ते, द्वयोरपि सैन्ययोर-न्तराले तैः मुक्ताः शस्त्रविशेषाः परस्परं संघट्टनं प्रापुः। तदा संजातसंघर्षेभ्य-स्तेभ्योऽग्निरुत्पन्नः। इत्थं रणाङ्गणे अग्निमुत्पादयद्भिरायुधैः पक्षप्रतिपक्षभटाः परस्परं अयुध्यन्त।

जन्यं=युद्धं। निष्पेषः=संघट्टनम्, घर्षणं।
अन्वयः—तत्र रघोः पर्वतीयैः गणैः नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्प-तितानलं घोरं जन्यमभूत्

नाराचानां क्षेपणीयानां अश्मनां च निष्पेषेण उत्पतितः अनलः यस्मिन् तत् (जन्यं)।

पर्वतीया गणाश्च पराजिता अभूवन्।

78 शरैरुत्सवसंकेतान् स कृत्वा विरतोत्सवान्।
जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किन्नरान् ॥

उत्सवसंकेतान् तान् पर्वतीयगणान् स रघुः शरवर्षैःजिगाय (जितवान्)। तथा तान् आनन्दरहितान् चकार। ततः स जेता स्वभुजविजयवार्तानिबद्धं गीतं किन्नरैः गापयामास। किन्नराणां गाने प्रावीण्यमस्तीति प्रसिद्धम्। कि-न्नरः पर्वतीयगणेष्वन्यतमः।

जयोदाहरणं=जयवार्तानिबद्धं गीतम्,। बाह्वोः=भुजयोः।
गापयामास=गानं कारयामास।

वि+रम्+त, विरताः उत्सवाः येषां ते (रम्-विरामः रतिः रमण अभिराम रमणीय) अत्र गापयामास किन्नरैः इति पाठभेदोस्ति। सोऽपि साधुः।

केवलम्	प्रयोजकम्
किन्नराः जयोदाहरणं गायन्ति ।	रघुः किन्नरैः जयोदाहरणं गापयति । अथवा, रघुः किन्नरान् जयोदाहरणं गापयति ।
किन्नराः जयोदाहरणं जगुः ।	रघुः किन्नरैः जयोदाहरणं गापयामास । अथवा रघुः किन्नरान् जयोदाहरणं गापयामास ।

[प्रयियासति =प्रयातुमिच्छति । निवेशित =camped. पुलिन =Sandy bank. आह =ब्रूते, वदति । ब्रूधातोः वर्तमानकाले आह आहतुः आहुः । आत्थ आहथुः इति मध्यमपुरुष द्विवचनपर्यन्तं विशिष्ट रूपाणि सन्ति । आलेख्यं =चित्रं । निभृतः =निःशब्दः । रसं ईषद् ईषद् आस्वदितुं । ईषद् =किञ्चित् । उपायनं =उपहारः । धातुः =mineral. संघातः = समूहः । बिभ्यति =भीता भवन्ति (भी-बिभेति-बिभीतः बिभ्यति) स्विन्नं = स्वेदार्द्रम् । अपनयनं =दूरीकरणं । उत्कीर्णः =विद्धः । प्रथितं =प्रसिद्धं । उपविष्टा =आसीनाः । अलक्ष्यन्त= अदृश्यन्त । आचष्टे =वदति । सोढुं= सह् +तुं उषित्वा =वासं कृत्वा । वस् इत्वा =उषित्वा । प्रस्थितेषु तेषु= यदा ते प्रस्थिताः तदा । वस्+त= उषित । इत्थं= एवं । परिवृत्य =turning back]

॥ अभ्यासः ॥

1 निर्दिष्टरीत्या वाक्यानि विपरिणमयत

क) यथा—बालाः गजानां दर्शनाय अधावन् । बालाः गजान् द्रष्टुं अधावन् ।
सर्वे आत्मानं पोषयितुं यतन्ते । सर्वे आत्मनः पोषणाय यतन्ते ।

1) वयं पर्वतानां आरोहणे समर्थाः । 2) पुस्तकानि पठितुं छात्राः इच्छन्ति । 3) रमा जलस्य पानाय अगच्छत् । 4) जनाः अन्नं भक्षयितुं गताः । 5) सत्कर्माणि कर्तुम् सज्जना इच्छन्ति । 6) वयं पुष्पाणां आहरणाय यास्याम : 7) माता पुत्रं पत्रस्य लेखनाय अवदत् । 8) कर्षकाः धान्यमुत्पादयितुं प्रयतन्ते । 9) बालः गवह्निजमीक्षितुं गताः । 10) चन्द्रं द्रष्टुं सर्वे अभिलषन्ति ।

ख) यथा—तस्य बुद्धिरस्ति, तस्मात् सः विजयमलभत । तस्य बुद्धिमत्त्वात् स विजयमलभत । आकाशे नक्षत्राणि सन्ति, तस्मात् तत् सुन्दरं दृश्यते । आकाशस्य नक्षत्रवत्त्वात् तत् सुन्दरं दृश्यते । तटाके जलमस्ति तेन जनाः सुखं स्नान्ति । तटाकस्य जलवत्त्वेन जनाः सुखं स्नान्ति ।

1) गृहे अन्धकारोऽभवत्; तस्मात् बालः आक्रन्दत् ।
2) मनसि भयमस्ति; तस्मात् नाहं तत्र गमिष्यामि ।
3) सूर्यस्य दीप्तिरस्ति; तस्मादाकाशं शोभते ।
4) सरसि कमलानि सन्तिः तेन तत् कमलिनीति कथ्यते ।
5) गजस्य करः अस्ति; तेन स करी भवति ।

ग) यथा—बालेन जलं पीयते । बालेन पीयमानं जलम् ।
सीतया लेखः अलिख्यत = सीतया लिखितः लेखः ।

1) मरुता वृक्षाः चाल्यन्ते 2) रघुणा शैलः आरुह्यते । 3) सूर्येण लोकः प्रकाश्यते । 4) जनैः नद्यः विलोक्यन्ते । 5) वरेण वधूः ईक्ष्यते । 6) छात्रैः पाठाः अपठ्यन्त । 7) विद्वद्भिः उपदेशः अदीयत । 8) मया जलं अपीयत । 9)त्वया छत्रं अध्रियत । 10 मृगैः तृणानि अभक्ष्यन्त ।

II वाक्यानि रचयत—

1) अवलोक्य 2) नक्तं 3) लिखेः 4) पश्यत 5) ईक्षेय । 6) विना 7) साकं 8) ज्ञायते 9) जायते 10) विद्यते ।

III पाठारंभे कृतं पाठसंक्षेपं अनुवदत ।

IV अद्य पठितानां पद्यानां संक्षेपं संस्कृतभाषायां लिखत ।

एकोनत्रिंशो दिवसः

ह्यः पठितचरं पद्यषट्कं पुनरपि विवियते सुखबोधाय। सिंहानां स्वभावविशेषं कविरुदाहरति 'शशंस तुल्यसत्त्वानां' इति पद्येन। हरिणादयो वन्यमृगाः केवलं वृक्षदलमर्मरं श्रुत्वाऽपि भीता धावन्ति। ते मृगाः स्वभावतो भीरवो दृश्यन्ते। कुतः ? अन्ये मृगाः तान् आक्रामन्ति। किन्तु सिंहानां न तादृशी भीतिः। न ते अन्यमृगैः पराभवितुं शक्यन्ते; यतस्ते स्वयं मृगराजा वर्तन्ते। ते अन्यान् मृगान् आक्रमन्ति, न त्वन्यैः ते आक्रम्यन्ते। ते धीरं गुहासु शेरते। अयं सिंहानां स्वभावः। यदा रघोः सैन्यघोषं ते अशृण्वन् तदा तेषां न कोऽपि संभ्रमः समजनि। केवलं ग्रीवां परिवृत्य तान् समुदैक्षन्त। "कोऽयं कोलाहलः अस्माकं सुखभञ्जकः" इति मत्वेवेर्ष्यया। "रे अस्मत्प्रभावमजानानाः दुर्बलाः, युष्मासु मे अनुकम्पा जायते। अधुना गच्छत" इत्याज्ञां दृष्ट्यैव दिशन्तः ते तत्र तथैवाशेरत।

अथ गंगाजलस्पर्शिनं मन्दमारुतं वर्णयति 'भूर्जेषु मर्मरीभूते' त्यादिना। वायोः आकर्षकाः त्रयो गुणाः सन्ति। शैत्यं मान्द्यं सौरभ्यं च। शीतजल-संपर्केण शैत्यं, मन्दगतया मान्द्यं, कुसुमसंस्पर्शेन सौरभ्यं च जायते। तेषु द्वौ गुणौ अत्र वर्ण्येते। शैत्यं मान्द्यं च। तत्रत्या वाताः भूर्जपत्रेष्वाघातेन मर्मरशब्दमुत्पादयन्ति। कीचकानां अङ्कुरणानन्तरं आदिमदशायां ते मृदुलाः दृश्यन्ते। तदा भ्रमराः तेषां काण्डेषु सुषिरान् निर्माय तदन्तर्भागे वसन्ति। यदा ते वेणवः क्रमशो दृढा भवन्ति तदा ते सुषिरास्तथैव वर्तन्ते। तैः सुषिरैः यदा वायुः प्रविशति तदा ते मधुरं स्वनन्ति। एवं वातः वेणुषु नाद-मुत्पादयन्ति। गङ्गा हिमवतः पार्श्वे शिलाभिः संघट्टनेन विकीर्णा विशीर्णा च प्रवहति। ततो जलकणाः परितः प्रसरन्ति। तथा प्रसरतां जलकणानां संपर्कः वातेन लभ्यते। एवं मर्मरशब्दमुत्पादयन्तः वेणुनिनदैः प्रोत्साहयन्तः सुखशीतलाः वाताः रघोः सैन्यानां च पर्वतारोहणेन जातान् स्वेदकणान् विलोप्य तमसेवन्त।

अथ 'विशश्रमुर्नमेरूणा' मिति पद्येन कस्तूरीमृगाणां सान्निध्यमाधिक्यं च हिमालयेऽस्तीति सूचयति। नमेरवो बहुशाखाः निबिडच्छाया वृक्षविशेषाः

हिमालये प्रभूतम् दृश्यन्ते। तेषामधस्तात् विस्तृताः शिलाः सन्ति। कस्तूरी-मृगाः मध्याह्नेषु तासु शिलासु शयाना विश्रमम् लभन्ते। मध्याह्नापगमे कठिनातपशमनात् ते ताः शिला मुक्त्वा दूरम् गच्छन्ति। यदा ते शेरते तदा तेषां नाभिस्पर्शेन ताः शिला मृगमदलिप्ता भवन्ति। ततस्ताः सुरभिलाश्च जायन्ते। तथा सुरभिलासु शिलासु निषण्णाः रघोः सैनिकाः यथेष्टम् विश्राम-सुखमलभन्त।

अथ 'सरलासक्ते' ति पद्येन कविः ओषधिविशेषाणां परिचयम् ददाति। हिमालये दिवा निष्प्रभाः नक्तं सप्रभाः काश्चन ओषधयः सन्ति किल। नक्तं तासां प्रकाशः प्रसरति। रघोः सैनिकगजाः सरलवृक्षकण्डेषु बद्धा अवर्तन्त। तेषां गजानां ग्रीवासु शृंखलाः विद्यन्ते। तासु शृङ्खलासु तासां ओषधीनां प्रभापूरः प्रतिफलति। तथा प्रतिबिम्बनेन समन्तात् वर्तमानम् सर्वमपि भास्वरम् भवति। एषा प्रतिबिंबिता प्रभा रघोः रात्रिकाले तैलेन विना दीपिता दीपिका संजातेति भावः।

अथ रघोः सैनिकगजानां आकारप्रमाणं 'तस्योत्सृष्टनिवासेषु' इति पद्येन विवृणोति। रात्रौ कस्मिंश्चन सुवासे प्रदेशे स सेनां निवेशयामास। निकट वर्तिनां देवदारुद्रुमाणां स्कन्धेषु सैनिका गजा अबध्यन्त। गजानां कण्ठरज्जु-घर्षणेन देवदारूणां प्रकाण्डा अंङ्किता आसन्। प्रभाते ते तन्निवेशप्रदेशं परित्यजन्ति। ततः तत् स्थलं शून्यं भवति। किराताः तेन मार्गेण गच्छन्ति। ते सेनानिवेशस्थले सर्वमपि विषमं विपर्यस्तं च पश्यन्ति। यदृच्छया तरूणां स्कन्धेषु गजग्रैवेयघर्षणैरंकिता भागा लक्ष्यन्ते। तद्दर्शने तु ते विस्मयस्तब्धाः तिष्ठन्ति। "अहो! कियत्प्रमाणा अमी सेनागजाः स्युः। नैतादृशा गजा अस्माभिरेतावत्पर्यन्तमवलोकिताः" इति साश्चर्यम् अवदन्।

अथ "तत्र जन्य" मिति पद्यमवशिष्टं वर्तते। हिमालयान्तर्गताः सप्तजन-पदा एवात्र पर्वतीया गणाः। ते एव उत्सवसंकेता इति प्रसिद्धाः। तैः सह तस्य भीमं युद्धमभूत्। कुतस्तस्य भीमता? उच्यते। तेषां आयुधानि विचित्राण्यासन्। नाराचाः क्षेपणीयाः अश्मानश्च तेषामायुधानि। ततो रघोः सैन्यैरपि तान्येवायुधान्युपयुक्तानि। एतैः ते परस्परमयुध्यन्त। तान्यस्त्राणि रणाङ्गणे परस्परसंघट्टनं कृत्वा अग्निमुत्पादयामासुः। तथा युद्धभूमौ अग्न्युत्पादकमभूत्तेषां युद्धमिति भावः।

पर्वतीयैर्गणैः सह नाराचादिभिः भीषणं युद्धमभूदिति कथितम्। ततः "शरैरुत्सवसंकेतानि"त्यनेन पद्येन तेषां पराजयं रघोराज्ञानुवर्तित्वं च कथ्यते। सप्त पर्वतीयगणा उत्सवसंकेता इति कथितं खलु। रघुस्तैः सह युद्ध्वा पराजितान् चकार। तस्मात् तेषां आनन्दमयं जीवितं प्रणष्टमभूत्। रघुः तावतैव न विरराम। तस्य अन्यः कश्चनाभिलाषश्चाजनि। "किन्नर नाम गानालपननिपुणाः। तैः स्वीया विजयवार्ता गापनीयाः" इति मत्वा स्वबाहुवीर्यमधिकृत्य तैः निबद्धानि कीर्तिगानानि स विजेता मधुरमगापयत्।

रघुः किन्नराश्च परस्परं एकैकेषां महत्त्वमजानन्।

79 परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा॥

उत्सवसंकेताः किन्नराः विशिष्टरत्नभूयिष्ठानि वस्तूनि रघवे उपजह्रुः। तदा रघुः हिमालयस्य असुलभरत्नरूपं सारं विज्ञातवान्। "अहो ईदृशानि अनर्घाणि रत्नानि अस्मिन् हिमाद्रौ किमु सुलभानि?" इत्यद्भुतपरतन्त्रो रघुरभवत्। किन्नरास्तु इदंप्रथमतयैव अन्यस्मै उपायनान्युपाहरन्ति। तत तेषामप्यजनि विस्मयरूपो विकारः। "अहो ईदृशः कोपि राजा अस्मिन् लोके जीवति किम्?" एवं रघोः प्रभावरूपः सारो हिमाद्रिणापि विज्ञातः। यथा पूर्वम् अपरान्तमहीपालानां पश्चिमसमुद्रस्य च अभेदः कल्पितः तथैव अत्र पर्वतीयगणानां हिमालयस्य चापि अभिन्नता भाविता।

अन्वयः—तेषु उपायनपाणिषु सत्सु राज्ञा हिमवतः सारः, हिमाद्रिण राज्ञः सारश्च परस्परेण विज्ञातः।

उपायनानि पाणिषु येषां ते। उपायन = उपहारः। सारः = शक्तिः। यदा ते उपायनपाणयः अभवन् तदा = तेषु उपायनपाणिषु (सत्सु)।

हिमालयजनपदेषु स्वकीर्तिं निक्षिप्य रघुः प्रतिन्यवर्तत।

80 तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः।
पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव ह्रियम्।

स रघुः तत्र हिमाद्रौ अक्षोभ्यं अचञ्चलं यशःपुञ्जं निवेश्य तस्मात् दक्षिणां दिशं प्रति न्यवर्तत। तस्य यशोराशिः कैलासपर्वतस्यापि लज्जामादधे। सत्कीर्तिः शुभ्रवर्णा दुष्कीर्तिः श्यामवर्णा चेति कविसंकल्पः इति पूर्वमुक्तमेव। कैलासः सन्ततहिमावृतत्वात् शुभ्रवर्णः। रघोः यशोराशिः कैलासपर्वतादप्यधिकतरां पुञ्जतां समवहत्। ततः कैलासः सलज्जो बभूव। "अहं सर्वशुभ्रः सर्वोन्नतश्चासम्। अधुना तु मत्तोऽप्युन्नततरः शुभ्रतरश्च यशोराशिर्दृश्यते। उन्नतोऽहमधुना नम्रः संजातः। शुभ्रोऽहमधुना विवर्णः संभूतः।" इति चिन्तया स पर्वतः ह्रीणः अर्थात् लज्जितोऽभूत्। एवं रघुः कैलासस्य लज्जामापादयन् प्रतिन्यवर्तत।

अक्षोभ्यं = क्षोभयितुमशक्यं, अधृष्यं। ह्रियं = लज्जां। पौलस्त्यः = रावणः। पुरा रावणः कैलासं बाहुनोत्पाटयन् तुलयति स्मेति कथा पुराणेषु विद्यते। तत् कथासंबंधेनैवात्र 'पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरित्यस्य कैलासस्येत्यर्थः सिध्यति।

अन्वयः—तत्र सः पौलस्त्यतुलितस्य अद्रेः ह्रियं आदधानः इव अक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्य अवरुरोह।

यशसां राशिः। पौलस्त्येन तुलितः। क्षुभ्+य = क्षोभ्य। नि+विश्+य। अव+रुह्+अ(लिट्)। पुलस्त्य+अ (तद्धितान्तः)। आदधानः आ+धा+आन (शानच्)। ह्रीशब्दस्य स्त्रीशब्दवद् रूपाणि। मत्तः = From me. (मत्+तः)

स लौहित्यानदीं उत्तीर्य प्राग्ज्योतिषान् प्राप।

81 चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः।
तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः॥

स रघुः लौहित्यां नाम नदीं उदतरत्। ततः स प्राग्ज्योतिषान् नाम जनपदान् प्राप। प्राग्ज्योतिषाणां राजा रघोः आगमनवृत्तान्ताकर्णनादेव भयादकम्पत। प्राग्ज्योतिषेषु कालागुरवो नाम वृक्षाः सुलभा विद्यन्ते। तेषां काण्डेषु रघोः गजा अबध्यन्त। एवं ते वृक्षाः आलाना अर्थात् गजबन्धनवृक्षकाण्डाः संजाताः। गजानां गौरवात् मस्तकघर्षणेन ते द्रुमाः चकम्पिरे। प्राग्ज्योतिषाणामीश्वरः तत्रत्या अगुरुवृक्षाश्च सममेव अकम्पन्तेत्यर्थः।

अन्वयः—तस्मिन् तीर्णलौहित्ये सति प्राग्ज्योतिषेश्वरः तद्गजालानतां प्राप्तैः कालागुरुद्रुमैः सह चकम्पे ।

तीर्णा लौहित्या येन सः । प्राग्ज्योतिषाणां ईश्वरः । तस्य गजानां आलानानि । आलानतां प्राप्तैः=आलानीभूतैः ।

पुत्रः दरिद्रतां प्राप्तः [गतः] पुत्रः दरिद्रीभूतः । पुत्रः दरिद्रः अभवत् ।
तातः क्रुद्धतां प्राप्तः [गतः] तातः क्रुद्धीभूतः । तातः क्रुद्धः अभवत्
कम्प् [लिट्. आ. प्र. ए] तॄ+त =तीर्ण । प्र+अप्+त =प्राप्त

प्राग्ज्योतिषेश्वरः तस्य सेनापरागदर्शनेनापि भीतोऽभवत् ।

82 न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम् ।
रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥

रघोः रथमार्गात् रजांसि उत्पतन्ति स्म । रजः प्रसरणात् आकाशं आच्छन्नमभूत् । ततः सूर्यप्रकाशाभावात् मेघावरणाभावेऽपि तद्दिनं वर्षधाराभिर्विनाऽन्धकारितं दुर्दिनमभवत् । तादृशानां रजसामाक्रमणमपि प्राग्ज्योतिषेश्वरः सोढुं शक्तो नाभवत् । एवं तर्हि कथं सः तस्य सेनां अभियोद्धुं पारयति?

दुर्दिनं = मेघच्छन्नं दिनम् । पताकिनी = सेना । वर्त्मन् = मार्गः । कुतः एव = पुनः कथम् ।

अन्वयः—सः रुद्धार्कं अधारावर्षदुर्दिनं अस्य रथवर्त्मरजः अपि न प्रसेहे । कुत एव पताकिनीं प्रसेहे ।

रुद्धः अर्कः यस्मिन् तत् । न विद्यते धारावर्षः यस्मिन् तत् । अधारावर्षम् च तत् दुर्दिनं च । रथानां वर्त्म । रथवर्त्मनः रजः ।

प्र+सह्+ए (लिट्. आ. प्र. ए.) रजः (स. नपु. द्वि. ए.) ।

रघुः कामरूपेश्वरं जिगाय ।

83 तमीशः कामरूपाणां अत्याखण्डलविक्रमम् ।
भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥

प्राग्ज्योतिषाणां विजयानन्तरं स विजेता कामरूपान् नाम जनपदान् अभि प्रतस्थे । तत्र कामरूपाधिपः तस्य रघोर्विधेयोऽभवत् । स गजाबाधाय रघुमाश्रितवान् । गजानां गण्डतलेभ्यो मदजलं प्रस्रवदवर्तत । तैरेव

गजैः स कामरूपेशः पूर्वमन्यान् शत्रून् जिगाय । तादृशगजरूपमुपहारं दत्त्वा स स्वयं विधेयोऽभूदित्यर्थः ।

तं + ईशः । आखण्डलः = इन्द्रः । कटः = कपोलः । नागः = गजः अन्वयः—यैः अन्यान् उपरुरोध तैः भिन्नकटैः नागैः कामरूपाणां ईशः अत्याखण्डलविक्रमं तं भेजे ।

आखण्डलस्य विक्रमः । अतिक्रान्तः आखण्डलविक्रमः येन सः । भिन्नाः कटाः येषां ते । कटान् भित्त्वैव मदजलं प्रस्रवति । भज् (लिट् अ प्र. ए.) उप + रुध् + अ (लिट्. प. प्र. ए.) ।

[समजनि = समजायत, सञ्जातः । सकृद् = एकवारं । मत्वा = विचिन्त्य अजानानाः = अजानन्तः, अबोधन्तः । दृष्ट्वा + एव । विशन्तः = यच्छन्तः । अशेरत = शयिताः । अधस्तात् = अधः । निषण्णाः = आसीनाः । समन्तात् = परिसरे । विपर्यस्तं = व्यत्यस्त, असाधारणं । कियत्प्रमाणाः = कियदौन्नत्यवन्तः । अश्मानः = शिलाः । अभिलाषः च अजनि = अजायत । अनर्घं = अमूल्यं । इदंप्रथमतया एव = प्रथमत एव । सन्ततं हिमेन आवृतः अस्ति, अतः = सन्तत हिमावृतत्वात् । मत्तः = मत् (अस्मत् पं. ए.) उत्पाटयन् = समूलमुद्धरन् । उद्रेकः = आधिक्यं । आच्छन्नं = आवृतं ।

॥ अभ्यासः ॥

1 निर्दिष्टरीत्या वाक्यानि विपरिणमयत ।

(क) यथा—मेघेषु वर्षत्सु भूमिः क्लिन्ना भवति ।
यदा मेघाः वर्षन्ति तदा भूमिः क्लिन्ना भवति ।
यदा दिलीपः वनं अगच्छत् तदा रघुः राज्यं अरक्षत् ।
दिलीपे वनं गते रघुः राज्यं अरक्षत् ।

1) अश्वेषु शैलमारोहत्सु शृङ्गाणि अवर्धन्त इव । 2) यदा सैन्यघोषः श्रुतः अभवत् तदा सिंहानां संभ्रमो नाभवत् । 3) निवासेषु सैन्यैः उत्सृष्टेषु किराताः प्रापुः । 4) केरलयोषित्सु धावन्तीषु रघुः ताः अलञ्चकार । 5) तस्मिन् तीर्णलौहित्ये प्राग्ज्योतिषेश्वरः चकम्पे ।

ख) यथा—वनिताभिः भूषणानि उदसृज्यन्त । वनिताभिः उत्सृष्टानि भूषणानि । पाण्ड्यैः प्रतापः न विसोढः । पाण्ड्यैः प्रतापः न विषेहे ।

1) तैः मुक्तासारः अधीयत । 2) योधैः पीतः नालिकेरासवः 3) आत्मा मुह्यैः संरक्षितः । 4) तेन जयस्तंभाः निखाताः । 5) तेन नद्यः सुप्रतरा अक्रियन्त । 6) अस्माभिः पत्राणि लिख्येरन् । 7) द्विजैः पाठ्याः वेदाः । 8) त्वया आम्राणि खाद्यन्ताम् ।

म) यथा—द्रुमाः आलानतां गताः = द्रुमाः आलानानि अभवन् ।
रघोः कीर्तिः अनश्वरः अभवत् = रघोः कीर्तिः अनश्वरतां गता ।

1) सूर्यस्य किरणाः तीक्ष्णतां गताः (प्राप्ताः) । 2) भवान् परीक्षायां प्रथमः अभवत् । 3) जानकी साहित्ये समर्थतां गता । 4) अलसः सर्वदा पराजितत्वं प्राप्नोति । 5) रघोः गजाः मत्ततां अगच्छन् ।

II पाठारम्भे दत्तं पद्यानां संक्षेप अनुवदत ।

III पदानि विश्लेष्य लिखत । यथा—यद्यप्यसावत्रागतस्तथाप्यमुमहं नापश्यम् । यदि, अपि, असौ, अत्र, आगतः तथा, अपि, अमुं, अहं अपश्यम् । रथगजतुरगैर्विजितशत्रुगणस्सदिलीपसूनुर्हिमालयमारुरोह । रथगजतुरगैः, विजितशत्रुगणः, सः, दिलीपसूनुः, हिमालयं, आरुरोह ।

पुरा चन्द्रवंशे दुष्यन्तो नाम कश्चिद्राजाजायत । स आत्मजानिव प्रजा अरक्षत् । मृगयालोलुपोऽसावेकस्मिन्दिनेऽरण्यमगच्छत् । स तस्मिन्वने वसतोऽनेकान् सत्त्वान्हन्ति स्म । कश्चिद्धरिणो रविबिम्बोज्ज्वलन्तन्तमवलोक्य भयेनाधावत् । दुष्यन्तस्त्वेनं मृगमेवानुगच्छन्नरण्यस्यान्तरविशत । एवं धावतोस्तयोर्मध्ये कश्चनर्षिकुमार आगच्छत् । स मृगमनुधावन्तं तन्नृपमेवमवदत् । "भो राजन्नेष मृगः कण्वेनर्षिणात्मज इव रक्ष्यते । 'भवतैष न हन्तव्यः' । राजाऽब्रवीत् । मुनिकुमार, तवाज्ञां शिरसा वहता मया बाणः प्रतिसंहृतः । तच्छ्रुत्वा मुनिकुमारस्तं सम्राजं पुत्रं 'लभस्वे' त्यन्वगृह्णाच्च ।

IV अद्य पठितानां पद्यानां संक्षेपं संस्कृतभाषायां लिखत ।

॥ अवधेया विषयाः ॥

सन्धिर्द्विधा—नित्यसन्धिः अनित्यसन्धिरिति । नित्यसन्धिरवश्यंभावी । अनित्यसन्धिस्तु वक्तुरिच्छामनुसृत्य विकल्पेन भवति । अत्रेदं प्रमाणम्—

संहितैकपदे नित्या, नित्या धातूपसर्गयोः
नित्या समासे, वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ।

अनेन पद्येन नित्यसन्धेरनित्यसन्धेश्चावकाशा विविच्यन्ते अर्थात् विभज्यन्ते । संहिता = परमसामीप्यम्, सन्धानम्, सन्धिकार्यम् । संहिता एकपदे नित्या भवति । अतः 'बाले', 'अभवत्' इत्यादीनां स्थाने 'बाल इ', 'अ भू अत्' इत्येवम् विभज्य न वक्तव्यम् । तथा धातूनामुपसर्गाणां च सन्धिरपि नित्यः । अतः 'सीता राममन्वगच्छत्' इत्यस्य स्थाने 'सीता रामं अनु अगच्छत' इति न प्रयोक्तव्यम् । समासेऽपि तथा । 'मनोगत' मित्यस्य स्थाने 'मनस् गतम्' इति च न वक्तव्यम् । एते नित्यसन्धेरवकाशाः । अनित्यस्य सन्धेरवकाशस्तु वाक्ये भवति । तत्र वक्तुर्विवक्षामनुसृत्य पदानि सन्धाय, न सन्धाय च प्रयोक्तव्यानि । 'रामस्सीताम्पर्यणयल्लक्ष्मणऊर्मिलाञ्च' 'रामः सीतां पर्यणयत् लक्ष्मणः ऊर्मिलां च' इति सन्धाय विभज्य च प्रयोगो दृश्यते । उभयमपि सम्मतमेव ।

साध्यदशा सिद्धदशा च ।

अस्माकमुपयोगयोग्यानां सर्वेषामपि वस्तूनां द्वे दशे स्तः; सिद्धदशा साध्यदशा चेति । सिद्धदशां प्राप्तान्येव वस्तून्यस्माभिरुपयुज्यन्ते । पुस्तकम् सिद्धदशायां वर्तते । पत्रसूत्रादिकम् तस्य साध्यदशायां वर्तमानानि वस्तूनि, डाल-घृतसितादिकम् लड्डू नामकस्य मोदकस्य साध्यदशा । तेषां सिद्धदशैव लड्डू । शिलाकाष्ठादिकम् गृहस्य साध्यदशा । तेषां सिद्धदशैव गृहम् तथैव बालेषु इत्येतत् बाल सु इत्यनयोः सिद्धम् पदम् । सिद्धमेवपदमस्माभिः प्रयुज्यते । नतु बाल सु इति । निष्प्रयोजनता इति सिद्धदशायां स्थितस्य पदस्य साध्यदशा निस् प्र युज् अन ता स् इत्येवं भवति ।

पदच्छेदः ।

पदच्छेदः अथवा पदविश्लेष इत्यनेन सिद्धदशायां वर्तमानानां पदानां विश्लेषणमेव विवक्षितम्; नतु साध्यदशायाम् वर्तमानानाम् । अतः "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतम् समाः" इत्यस्य "कुर्वन् एव इह कर्माणि जिजीविषेत् शतम् समाः" इत्येव पदच्छेदः । नतु कृ, अत्, स्, एव, इदम्, इ, कर्मन्, इ, जीव्, स, ईत्, शत, अम्, समा, अः" इति ।

त्रिंशो दिवसः

अतीते दिने पठितपूर्वाणां पद्यानां सारः संक्षिप्यते। पर्वतीयेभ्यः स उपायनानि स्वीचकारेति "परस्परेण विज्ञात" इति पद्येन उच्यते। ते पर्वतीयाः स्वपाणिषु उपायनान्यादाय रघुमुपागताः। यदा ते तान् उपहारान् रघवे समर्पितवन्तः तदा स विजेता हिमालयस्य सारं विदितवान्। "कीदृशान्यमूल्यानि रत्नान्यस्य पर्वतस्यान्तर्निक्षिप्तानि स्युः! मया तु ईदृशानि रत्नानि नैव दृष्टपूर्वाणि" इति विचिन्तयन् स साद्भुतस्तत्र तस्थौ। ते जानपदाश्च साश्चर्या बभूवुः। कुतस्तेषामाश्चर्यम्? अस्ति तेषामाश्चर्ये हेतुः। तावत्पर्यन्तं नैतादृशः पराजयस्तेषां संभूतः। 'अहोः, अस्य वीर्यमज्ञातचरमेव' इति तस्य वीर्यस्य तत्त्वतो ज्ञानं तेषां चाभवत्।

अथ 'तत्राक्षोभ्यं यशोराशि'मिति पद्येन तस्य हिमालयात् निवर्तनारंभः कथ्यते। हिमालयान्तर्गतेभ्यो जानपदेभ्यः स उपायनानि स्वीकृतवान्। तर्हि स तेभ्यः किं नाम प्रत्यर्पितवान्? उच्यते। स परैरधृष्यं यशोराशिं तत्र निचिक्षेप। पुञ्जीभूता सा कीर्तिः कैलासपर्वतादपि धवलतरा उन्नततरा चासीत्। कैलासो रजतगिरिरिति प्रसिद्धं खलु। सततं हिमावृतत्वात् तस्य सदा धावल्यम् रजतप्रभत्वं च स्वाभाविकमेव। कैलासः परमशिवस्यावासपर्वत इति च प्रसिद्धम्। पुरा खलु रावणः कैलासमुत्पाट्य शिवं तोषयामासेति च पौराणिकी कथा विद्यते। तदा सकृत् तस्य गिरेः सौभाग्यमदो नष्ट आसीत्। अधुना तु द्वितियो मानभङ्गः, यतस्तस्मादपि पृथुनो धवलश्च रघोः कीर्तिराशिः तत्र पुञ्जीभूतोऽदृश्यत। तदा देवादिभिरभिष्टुतः समाश्रितश्च स पर्वतो नितरां लज्जितोऽभूत्। 'देवाः किमतः परं मामवगणय्य रघुयशोराशिमाश्रयेरन्? तर्हि मम का गतिः स्यात्? अहं तेषां समक्षमल्पसौभाग्यः स्याम्। किमर्थमेवं जीवेयम्।' इति खिन्नस्य तस्य गिरेः मनःक्षतिमादधानः स रघुः हिमालयादवारोहत्।

अथ तस्य प्राग्ज्यौतिषाभिमुखं प्रस्थानं कविः वर्णयति "चकम्पे तीर्णलौहित्ये" इत्यादिना पद्येन। उत्सवसंकेतान् प्राग्ज्योतिषान् चान्तरा लौहित्या नाम नदी प्रवहति। यदा स हिमालयादवतीर्य लौहित्यामुदतरत् तदैव

प्राग्ज्योतिषेश्वरः कम्पितुमारभत। कम्पनप्रकारं कविरुदाहरति। तत्र कालागुरुद्रुमाः समुन्नताः प्रचुरं विद्यन्ते। तेषां काण्डेषु रघोः सेनागजाः बद्धा आसन्। मदलहरीमसहमानाः ते गजाः दन्तैः करैः मस्तकैश्च तान् अगुरून् गुरुतरं निजघ्नुः। तेन ते सदैव कम्पमाना आसन्। एवं प्राग्ज्योतिषेशं कम्पनविषये बहवोऽगुरुद्रुमाः अन्ववर्तन्त। रघौ प्राग्ज्योतिषान् प्रविष्टे सति स्थावरा जङ्गमाश्च सममेव चकम्पिरे इति भावार्थः।

प्राग्ज्योतिषेश्वरः तेन सह योद्धुं न शक्तोऽभूत् इति 'न प्रसहे स राद्धर्क' इत्यादिपद्येन कथयति। यदा रघुस्तं जनपदं प्राविशत् तदा रथमार्गादुत्पन्नैः परागपटलैः अन्तरिक्षं व्याप्तमभूत्। तैः सूर्यकिरणप्रसरः अव्रियत। ततः तद् दिनं मेघच्छन्नं अथवा दुर्दिनमिवासीत्। तं परागपटलमपि सोढुं प्राग्ज्योतिषेश्वरो न प्राभवत्। एवं स्थिते तस्य सेनामभिमुखीकर्तुं प्राग्ज्योतिषेश्वरः कथं प्रभवति? सेनारेणुपुञ्जं दृष्ट्वैव स राजा रघोर्विधेयोऽभवदिति भावः।

ततः कामरूपविजययात्रा 'तमीशः कामरूपाणा' मित्यनेन पद्येन वर्ण्यते। रघुरिन्द्रादपि विक्रान्तो वीरश्चासीत्। तादृशे तस्मिन् कामरूपान् प्रविशति सति कामरूपाधिपः नतशीर्षः सन् रघुमुपजगाम। तस्य प्रीतये मत्तगजरूपाण्युपायनानि च समर्पयामासुः। मदजलं स्रवद्भिस्तैरेव गजैः कामरूपेश्वरः ततः पूर्वम् अन्यान् शत्रून् जिगाय। स्वराज्यसंरक्षकान् तान् गजान् सः स्वस्वामिने उपाहरत्। रघोः रक्षकत्वे स्वीकृते, किमर्थं तेषां गजानां पालनपोषणादि क्रियते इति मत्वेवेत्यर्थः।

विजितः विजेतारमर्चयति।

84 कामरूपाधिपस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम्।
रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः

रघुः कामरूपाणामीश्वरं जित्वा तस्य कनकसिंहासनमधिरूढवान्। तदा कामरूपेशः तस्य रघोः पादतले रत्नान्युपाजहार। रघोः पादरश्मीं रत्नरूपैः पुष्पैः स पूजितवानिति भंग्यन्तरेण कथितम्।

हेम = स्वर्णं। हेमन् नकारान्तः। छाया = लक्ष्मीः। आनर्च = पूजयामास। रत्नान्येव पुष्पाणि, तेषां उपहारेण।

अन्वयः—कामरूपाधिपः हेमपीठाधिदेवतां तस्य पादयोः छायां रत्नपुष्पोपहारेण आनर्च।

अर्च् + अ (लिट्. प. प्र. ए.) मध्ये नकारागमो विशेषः। आनर्च आनर्चतुः, आनर्चुः।

जैत्रयात्रामुपसंहरति।

85 इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम्।
रजो विश्रामयन् राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु॥

उक्तप्रकारेण स जयशीलो रघुः निर्दिष्टपूर्वान् सर्वानपि प्रदेशान् विजिग्ये। ततः विजितानां नृपाणां छत्रशून्येषु नग्नेषु शिरस्सु रथसमुद्धूतानि रजांसि विन्यस्य स्वां पुरीं न्यवर्तत।

जिष्णुः = जयशीलः (जि + स्नु)। इष्णु, स्नु, इति प्रत्ययौ कर्त्रर्थे प्रयुज्येते इति पूर्वमुक्तम्। रथैः उद्धतं। मौलिषु = किरीटेषु।

अन्वयः—जिष्णुः सः इति दिशो जित्वा रथोद्धतं रजः छत्रशून्येषु राज्ञां मौलिषु विश्रामयन् न्यवर्तत।

नि + वृत् (लङ्. आ. प्र. ए) उद् + हन् + त = उद्धत।

रघुः विश्वजिन्नामकं यज्ञं आहृतवान्।

86 स विश्वजितमाजह्रे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम्।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव॥

स्वपुरीनिवर्तनानन्तरं स रघुः विश्वजिन्नामकं यज्ञं कर्तुमारभत। राज्ञा तावत्पर्यन्तं यत् स्वायत्तीकृतं तत् सर्वं तस्मिन् यागे दक्षिणात्वेन दीयते। ततः स अकिञ्चनो अथवा निर्धनो भवति। उचितेषु पात्रेषु समर्पणार्थमेव स अन्येभ्यः धनं आदत्त। यथा मेघः अन्यत्र वर्षणार्थमेव समुद्रात् जलमादत्ते तथैव रघुरपि शत्रुसमूहात् सम्पदमादाय उत्तमपात्रेष्ववर्षदिति भावः।

अन्वयः—सः सर्वस्वदक्षिणं विश्वजितं यज्ञमाजह्रे। वारिमुचामिव सतां आदानं विसर्गाय भवति हि।

आ + हृ + ए (लिट् आ. प्र. ए.) = समाहृतवान्। सर्वस्वं दक्षिणा यस्मिन् सः। वारि मुञ्चति। वारिमुचां = मेघानां। वारि + मुच्। चकारः ककारो भवति। यथा वाक् वाचौ वाचः इत्यत्र चकारः ककारो जायते तथा। वारिमुक् वारिमुचौ वारिमुचः। विसर्गः = त्यागः। सतां = सज्जनानां

रघुः यागावसाने सामन्तनृपान् निवर्तयामास ।

87 सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभिः
गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।
काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान्
राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥

यागोऽवसितः । जैत्रयात्रायां ये राजानो रघुणा विजिताः ते सर्वेपि यागमहामहे सन्निहिता आसन् । यज्ञेऽवसिते तान् सामन्तनृपान् स्वं स्व जनपदं निवर्तयितुं रघुरुद्युङ्क्ते स्म । निवर्तनात् पूर्वमेव रघुः मन्त्रिभिः समन्वितः तेभ्यः उचितान् पुरस्कारान् ददौ । पराजयेन यद् दुःखं तेषां समुत्पन्नं तत् रघुणा दत्तैः पुरस्कारैः आपाक्रियत । यज्ञारंभात् पूर्वमेव सन्निहिता राजानः यावदवभृथस्नानं तत्रैवावसन् । तावत् कालं ते अन्तःपुरजनैः विरहिता अवर्तन्त । तासु तरुण्यः स्वप्राणनाथान् प्रतीक्षमाणाः उत्कण्ठाकुलाः स्वराजधानीष्वेव यथाकथञ्चित् कालं यापयन्त्यः स्युः । एते सामन्तनृपाश्च तासां समागमायोत्सुकाश्च भवेयुः । एवं चिराय विरहदुःखमनुभवतो नृपान् 'गच्छत, सुखा भवतां पन्थानः सन्तु, एवं पुनर्दर्शनाय' इत्यादिभिरनुकूलैर्मृदुलैर्वचनैरालप्य स निवर्तनायानुमतिं दत्तवान् ।

अन्वयः—काकुत्स्थः सत्रान्ते सचिवसखः सन् गुर्वीभिः पुरस्क्रियाभिः शमितपराजयव्यलीकान् चिरविरहोत्सुकावरोधान् राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तये अनुमेने ।

पुरस्क्रिया = पुरस्कारः । व्यलीकं = दुःखं । अवरोधः = अन्तःपुरांगनाः । राजन्याः = राजपुत्राः, क्षत्रियाः ।

काकुत्स्थः = उन्नतराजवंशजः (रघुः) । ककुदि तिष्ठति इति काकुत्स्थः । ककुदि (वृषभरूपपुरुषकोट्यां) तिष्ठति इत्यर्थः । सत्रं = यज्ञः । सचिवानां सखा अथवा सचिवा एव सखायः यस्य सः = सचिवसखः । राजन्, सखि अहन्, उक्षन्, इत्यादयः कतिचन शब्दाः समासेषूत्तरपदस्थाः राज, सख, अह, उक्ष इत्येवं अकारान्ताः संपद्यन्ते । महान् च असौ राजा च = महाराजः, प्रियसखः, त्र्यहः, महोक्षाः ।

शमितं पराजयव्यलीकं येषां ते चिरविरहेण उत्सुकाः अवरोधाः येषां ते ।

राजानः प्रस्थानावसरे रघुं प्रणेमुः ।

88 ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं
सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।
प्रस्थानप्रणतिभिरंगुलीषु चक्रुः
मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ।

यज्ञे संमिलिताः नृपाः निवर्तितुमारभन्ते । सार्वभौमो रघुः चरणौ भूमौ न्यस्य कनकसिंहासने तिष्ठति । जिगमिषवो नृपाः एकैकशः तस्य पादयोः प्रणमन्ति । तदा तैः धृतानां शिरोमाल्यानां पुष्पमकरन्दपरागपतनेन रघोः चरणांगुल्यो गौरवर्णाः संपद्यन्ते । तच्चरणपतनसौभाग्यं तु न साधारणैर्लभ्यते । भाग्यैर्भाग्यवद्भिरेव तल्लभ्यते । रघोश्चरणौ तु विशिष्टलक्षणयुक्तौ चास्ताम् । ध्वजकुलिशातपत्ररूपा रेखाः तयोः पादयोरदृश्यन्त ।

अन्वयः—ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं प्रसादलभ्यं सम्राजः चरणयुगं प्रस्थानप्रणतिभिः अंगुलीषु मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरं चक्रुः ।

कुलिशं = वज्रम् । स्रक् = माला । च्युत = स्रस्त, पतित । ध्वजः च कुलिशं च आतपत्रं च ध्वजकुलिशातपत्राणि । रेखाः एव ध्वजकुलिशातपत्राणि = रेखाध्वजकुलिशातपत्राणि । तेषां चिह्नानि यस्मिन् तत् (चरणं) । चरणयोः युगं । प्रसादेन लभ्यं । प्रस्थानस्य समये कृताः प्रणतयः । (मध्यमपदलोपी) मौलीनां स्रग्भ्यः च्युतैः मकरन्दैः रेणुभिः च गौरं ।

अथेदमन्तिमपद्यात्पूर्वकमप्यत्र संक्षिप्यते । जैत्रयात्रान्ते रघुः स्वपुरीं आगतः । विश्वजिन्नामकयागस्यानन्तरं सामन्तनृपाः स्वां स्वां पुरीं निवर्तितुकामा अभवन् । ते निववृतिरे च, इत्युक्तमत्र संक्षेपः । तत्र 'कामरूपेश्वरस्तस्य' इति पद्ये कामरूपेशेन रघुरपूज्यतेति कथ्यते । रघुः कामरूपाधिपं जित्वा तस्य स्वर्णसिंहासनमधिरूढवान् । तदा तस्य सिंहासनस्याभूतपूर्वा श्रीरवर्धत । तां श्रियं कामरूपेशः अर्चयामास । कैः? रत्नैरेव पुष्पैः । अर्चनाय पुष्पाण्यावश्यकानि खलु । अत्र तु पुष्पाणां स्थाने रत्नान्यासन् । तत्त्वतः कामरूपेशः बहून्यमूल्यानि रत्नानि रघवे उपजहार । रघवे तेषां रत्नानां

समर्पणं तस्य सिंहासनाधिदेवतायाः श्रियः पादयोः पुष्पार्चनमेवासीदिति भावः ।

एवं सर्वानपि नृपान् विजित्य स विजयी रघुः स्वां पुरीं प्रति न्यवर्तत । युद्धयात्रायामेव सेनाकोलाहलाः श्रूयन्ते, परागा उद्धूयन्ते च । युद्धानन्तरं तु न तावान् धूलिपटलः संजायते, यावान् सति युद्धे वर्तमाने । तदा तु परागाः स्वयमेव शाम्यन्ति । रजसां तत्र शमनं कविरुत्प्रेक्षते ।यदा रघुः सम्राडभवत् तदा स एकच्छत्राधिपतिर्जातः । तदा अन्येषां नृपाणां शिरांसि छत्रशून्यान्यासन् । रघुस्तु, तानि शिरांसि नग्नीभूतान्यभवन्निति मत्वा स्वसेनापरागानाहूय एवमाज्ञापयामास । "हे परागाः युष्माकमतः परं अस्मत्सेना सहवासो न कार्यः । अतोऽधुना यूयं गच्छत । अस्मदधीनराज्येषु नग्नशीर्षाः सामन्तनृपाः सन्ति । तत्र गत्वा तेषां नग्नशिरसामावरणं कुरुत" । 'यथाऽऽज्ञापयति भवा" निति सादरं तामज्ञां शीर्षेण गृहीत्वा ते परागाः तथैवाकुर्वन् । रजसां स्वतः शमनमेतया रीत्या कविना वर्णितम् ।

नगरं प्राप्य स विश्वजितं यज्ञमाजहार । दिग्विजयानन्तरं सार्वभौमैरनुष्ठीयमानो याग एव विश्वजित् । जैत्रयात्रायां विजितेभ्यो राजभ्यो यद्द आदत्तं तेन सह स्वकीयं सर्वस्वमपि तस्मिन् यज्ञे दक्षिणारूपेण दीयते । तथा स निस्स्वो भवति । चारित्रशुद्धेरग्निपरीक्षैवायं यागः । समस्तसुखभोगानामुपरिस्थितस्य राज्ञः स्वमनसैव निस्स्वतावरणं न खलु लघ्वी साहसिकता । यदि मनसोऽन्तस्तले स्वार्थस्य भोगासक्तेर्वा लवोऽपि स्यात् तर्हि कदापि न तेन तादृशं कर्म कर्तुं शक्यते । प्राचीनानां धर्मिष्ठानां राज्ञामिदमुत्तममुदाहरणम् । ते स्वार्थलाभार्थं न किमपि कर्माचरन्ति । सर्वमपि कृतं परार्थनिर्वहणार्थम् । उक्तमुदाहरति । सज्जनास्तु मेघसदृशा दृश्यन्ते । ते समुद्रात् लवणदूषितमपि सलिलमादाय शुद्धीकृत्य तृषितेषु प्रदेशेषु वर्षन्ति । एवमेव रघुः तत्र तत्र पुंजीभूताः संपदः स्वकरबलेनादाय सत्पात्रेष्ववर्षत् ।

अथ यागावसाने स रघुः स्वपुरमागतान् सामन्तनृपान् तत्तन्नगरं प्रति निवर्तयामास । तेषां मनांसि पराजयेन नितरां दूनान्यासन् । रघुः स्वहस्तेन प्रदत्तैस्तैस्तैः महद्भिः पुरस्करैः तान् प्रीणयामास । तेन तेषां हृदयानि

प्रसन्नान्यभवन् । ते राजानश्च यागसंभारार्थं चिराय स्वपुरेभ्यो निर्गताश्च । तेषां अन्तःपुरांगनाः 'मम प्राणनाथः अद्य आगमिष्यति, श्वः आगमिष्यति' इत्यौत्सुक्यादाकुलाः तत्तन्नगरेष्वेव निवसन्ति । तासां विरहवेदनामनुभवन्तीनां अन्तःपुरांगनानां स्मरणेन ते राजानश्च प्रतिनिवर्तनायोत्कण्ठाकुलाः भवतन्त । तादृशानां तेषामेते पुरस्काराः स्वनगरनिवर्तनानुमतिश्चेति द्वयं महान्तमानन्दमजनयत् ।

निवर्तनावसरे ते सम्राजं एकैकशः पुनः पुनः प्रणेमुरित्यन्तिमं पद्यं वशदयति । राज्ञः पदयोः सार्वभौमलक्षणानि अविद्यन्त । ध्वजस्य कुलिशस्य आतपत्रस्य चाकारैः विचित्राः रेखा तयोरदृश्यन्त । तादृशयोर्लक्षणयोः पादयोस्ते प्रणेमुः । तस्य पादतलपतनसौभाग्यमपि न सर्वेषां सुलभम् । तस्य सार्वभौमस्य प्रसादपात्रीभूतानामेव तत् सुलभम् भवति । प्रस्थानावसरे तेषां केशभाराः पुष्पमालाभिरलंकृता आसन् । यदा ते प्रणेमुस्तदा ताभ्यो मकरन्दः परागाश्च रघोः पादांगुलीषु लग्ना अभवन् । तस्मादरुणास्ता अंगुल्यः गौरवर्णाः समपद्यन्त ।

[अधृष्यं = अनाक्रमणीयं । पृथुल = बृहत् । अभिष्टुत = स्तुत । अतःपरं = एतस्मादनन्तरं । खिन्नः = दुःखितः । मनःक्षतिः = मनोभंगः । अन्तरा = मध्ये । अन्ववर्तन्त = अन्वकुर्वत । निजघ्नुः = निहतवन्तः । निजघान—निजघ्नतुः—निजघ्नुः (लिट्, पर) । मत्वा + एव + इति + अर्थः । नग्नीभूतानि + अभवन् + इति । आजहार = आहृतवान्, प्रवर्तयामास । निःस्वतावरणं = दारिद्र्यस्वीकरणम् । आनि = दुःखितानि । इति + औत्सुक्यात् + आकुलाः । प्रणनाम—प्रणेमतुः—प्रणेमुः ।]

॥ अभ्यासः ॥

I) निर्दिष्टरीत्या वाक्यानि विपरिणमयत—

क) लिङो लङो वा रूपेषु विपरिणमय्य वाक्ययुग्मकानि एकीकुरुत ।

यथा—रामः भवनं गच्छति; स अन्नं लभते ।

यदि रामः भवनं गच्छेत् तर्हि स अन्नं लभेत अथवा, रामः भवनं गच्छेत् चेत् अन्नं लभेत ।

आतपः प्रसरति; शैत्यं शान्तं भवति। यद्यातपः प्रासरिष्यत् तर्हि शैत्यं शान्तमभविष्यत्। अथवा आतपः प्रासरिष्यत् चेत् शैत्यं शान्तमभविष्यत्।

1) त्वं मधुरं गायति, अहं आकर्णयामि। 2) बालाः पाठान् पठन्ति ते विजयं लभन्ते। 3) कंदुकं लभे, क्रीडेयम्। 4) मया फलानि खाद्यन्ते, क्षुधा शाम्यति। 5) ताराभिः प्रकाशयते, आकाशं दर्शनीयं भवति।

ख) प्रयोजकरूपेषु विपरिणमयत—

यथा—दीपः प्रकाशते। कन्या दीपं प्रकाशयते।

त्वं मार्गेण गच्छसि। जनाः त्वां मार्गेण गमयन्ति।

1) बालः पठति। 2) भृत्याः कर्म कुर्वन्ति। 3) शिशुः गच्छति
4) त्वं चन्द्रं पश्यसि। 5) वयं अन्नं भक्षयामः।

II अद्य पठितस्य पद्यपञ्चकस्यार्थं संस्कृतभाषायां लिखत।

III अधोनिर्दिष्टं पद्यपञ्चकमनुवदत।

१ रघुर्दिलीपात् साम्राज्यं लब्ध्वा पूर्वाधिकं बभौ।
प्रजा ररक्ष च तदा शरत्कालः समागतः॥

२ प्रतस्थे जैत्रयात्रायै पूर्वं पूर्वां दिशं, ततः।
वङ्गानथोत्कलान् जित्वा कलिङ्गाभिमुखं गतः॥

३ पाण्ड्यान् जित्वा केरलांश्च प्रययावपरान्तकान्
जयी स पारसीकानां शिरश्छित्त्वा विनिर्गतः॥

४ सिन्धुमुत्तीर्य काम्बोजान् जित्वाऽरुह्य हिमालयम्।
पर्वतीयैर्गणैर्युद्ध्वा प्राग्ज्योतिषमथाजयत्।

५ नमयन् कामरूपेशं मूलस्थानं न्यवर्तत॥
सर्वस्वदक्षिणं यज्ञं स विश्वजितमाहरत्॥

IV पाठारम्भे दत्तं पद्यसंक्षेपं अनुवदत।

एकत्रिंशो दिवसः

अथात्र संभाषणशैलीपरिचायार्थम् 'एकभारतं' नाम किमपि नवीनं नाटकमवतार्यते ।

॥ कथासंक्षेपः ॥

[नाटकस्यास्य इतिवृत्तं (कथा) केवलं सङ्कल्पसमाकलितं; न खलु पुराणादिभ्यः समुद्धृतम् । हिमालयादीनां पर्वतानां गङ्गादीनां नदीनां मरुमहारोगादीनां च मूर्तत्वारोपात् (personification) एवात्र कथापात्रसृष्टिनिरूह्यते ।

पितुर्हिमालयस्य द्वे पुत्र्यौ स्तः । ज्येष्ठा सिन्धुः, कनिष्ठा गंगा च । सिन्धुः माहम्मदैः अपहृता सती परधर्मं स्वीचकार । (सा पाकिस्तान् प्रदेशेन प्रवहति खलु) गंगां तु पिता हिमालयः सागराय ददौ । सा तु स्वभर्तुः सागरात् सततं बिभ्यती अवर्तत । विशङ्कटाकारः स भर्ता सदा गर्जन् बाहुमुत्क्षिप्याट्टहासं कुर्वन् तां अभ्यापतति । परंतु, हिमालयो जामातुः सागरस्य विशालतां अगाधतां च सम्यग् जानन् अवर्तत । एते सर्वेऽपि भारतस्याभिवृद्धये निरन्तरं यतमाना अवर्तन्त ।

अत्र मरुः प्रतिनायकः । तस्य महिषी किल मरीचिका । प्रकम्पनः पुत्रश्च । महारोगादयस्तस्य सखायः । ते भारतभूमेरस्य नाशाय प्रयतन्ते । अन्ते नायकप्रतिनायकपक्षयोः परस्परं संघट्टनं संभवति । पराजितो मरुस्तिरोभवति । भारतं सर्वत्र सस्यश्यामलं च जायते ।]

॥ एकभारते प्रथमोऽङ्कः ॥

नान्दी

1 ब्रह्मेत्याहुर्यदीयामविरतिमृषयो राजसीं सर्गशक्तिं
स्थित्यर्थां सत्त्वशक्तिं सकलसुखकरीं विष्णुरित्यामनन्ति ।
धत्ते संज्ञां यदीया मृड इति विषमा तामसी ध्वंसशक्तिः
नित्यः सत्यः स मूर्तित्रयमयविभवः पातु वो विश्वरूपः ॥

टीका (Note)

विशङ्कटाकारः = बृहत्स्वरूपः । जामातुः (ऋ. पु. ष. ए) पुत्रीभर्तुः ।
नान्दी = नाटकादीनामादौ क्रियमाणा प्रार्थना ।
पद्यम् 1, सारः—ऋषयो यस्य सर्गसक्तिं ब्रह्मा इति आहुः, सत्त्वशक्तिं

(नान्द्यन्ते प्रविशन्ति धृतकुमारिकारूपाः एककण्ठतालपदविन्यासं गायन्त्यो नद्यः।)

(संघगानम्)

भुवन पावनी भरत मेदिनी
विजयतां कलयतां भविकमखिलतनुभृताम् ।

तुहिनशैल रजत मुकुटतल्लजाभिशोभिनी
नद नदो कदंब धवल हार हृदयहारिणी (भुवन पावनी...)

उपरि पुष्करं नित्यभास्वरम्—
तव तनोति विरतिहीनमवनमुदितभास्करम्

मृदुल मलय पवन मन्द वीजनाद्विहर्षिणी
विवश निखिल जन्तु जाल जीवनाभिवर्षिणी । (भुवन पावनी...)

विष्णुः इति आमनन्ति, ध्वंसशक्तिः मृडः इति संज्ञां धत्ते, स विश्वरूपः वः पातु । अन्यानि विशेषणपदानि यथोचितं योजनीयानि ।

ब्रह्मा+इति+आहुः+यदीयां+अविरतिं+ऋषयः । विष्णुः+इति+आमनन्ति । आहुः=वदन्ति । यदीया=यस्य । अविरतिं=अविरामां । आमनन्ति=मन्यन्ते । धत्ते=दधाति । त्रिषम×सम । मृडः=शिवः । ध्वंसः=नाशः । मूर्तित्रयमयः विभवः यस्य सः । सृष्टि स्थिति संहारात्मिकाः तिस्रो मूर्तय एव तस्य वैभवं इत्यर्थः । 'मय' प्रत्ययः 'तस्य विकारः' 'तदात्मकः' इत्यर्थे प्रयुज्यते । यथा-मृन्मयं पात्रं । करुणामयी देवी ।

यदीय—'ईय' इति प्रत्ययः षष्ठ्यर्थे पुरुषसर्वनामभिः सह प्रयुज्यते तादृशानि पदानि विशेषणविभागे अन्तर्भवन्ति । अतः तानि विशेष्याणां (नाम्नां) लिंगवचनादिकमनुसरन्ति । मम भार्यायाः=मदीयायाः भार्यायाः । तस्याः भर्त्रे=तदीयाय भर्त्रे । अस्माकं भवनेषु=अस्मदीयेषु भवनेषु । युष्मदस्मद् शब्दयोः एतादृशेषु रूपेषु वैविध्यमस्ति । मदीय=मामक or मामकीन । युष्मदीय=यौष्माक or यौष्माकीण ।

हृदय विमलतां स्फुटयतीव ताम्
स्फटिक विशददीर्घिकागणस्तवेह सुमहिताम् ।

परिचरत्यनर्घविकच सुमगणैश्च मधुरिमा-
ममल मञ्जुलस्मितैश्च शरदनूनमधुरिमा । (भुवन पावनी...)

जलनिधिर्भुजे मौक्तिकीं निजे
दधदजस्रमर्चतीव तावकांघ्रिपङ्कजे ।

तरु कदंब मृग निरन्तराद्रिविपिन शालिनी
ऋषि गणाभिगीत पूत महिम भार भासिनी । (भुवन पावनी)

पा धातुः पानार्थे रक्षणार्थे च प्रयुज्यते । पानार्थे सार्वधातुकरूपेषु 'पिब्' इत्यादेशो भवति । अयमेव विशेषः । पाति = रक्षति । पिबति = पानं करोति । पास्यति = रक्षिष्यति, पानं करिष्यति । अन्यत्रापि विशेषो दृश्यते । पात्वा = रक्षित्वा । पीत्वा = पानं कृत्वा । पातः, पीतः, निपीय ।

संघगानम्- 'भुवनपावनी.... तनुभृताम् । सारः—भारतभूमिः विजयताम् । सा अखिलजनानां शुभं विदधातु । कलयतां = विदधातु, तनोतु । भविकं = शुभं । तनुभृतां = (ष. पु. ष. ब.)-जनानां । 'तुहिन.... हारिणी' । सारः—सा हिमालयरूपेण उत्कृष्टरजतकिरीटेन नितरां शोभते । तथा नदीसमूहरूपैः शुभ्रहारैः मनोहारिणी च वर्तते । तुहिनं = हिमं । रजतं = रूप्यं । तल्लजः प्रकाण्ड इत्येतौ उत्कृष्टार्थे प्रयुज्येते । मुकुटतल्लजः = उत्कृष्ट मुकुटं । पुरुषप्रकाण्डं = उत्कृष्टः पुरुषः । नदः = जलप्रवाहः । कदंबः = समूहः । धवलहारः शुभ्रमौक्तिकमाला । 'उपरि....भास्करम् ।' सारः— सूर्योदयेन नित्यभास्वरं आकाशं तव अविरतं रक्षणं कुरुते । पुष्करं = आकाशं तनोति = करोति । विरतिहीनं = विरामरहितं । अवनं = रक्षणं । उदितः भास्करः यस्मिन् तद् । 'मृदुल........वर्षिणी' । सारः—मलयानिलस्य वीजनसुखमनुभूय सन्तुष्टा सा सकलजीविनां जीवितं जलं च वितरन्ती वर्तते । जीवनात् + विहर्षिणी । जालः = समूहः । जीवनं = जीवः जलं च । 'हृदय........महिताम्' । सारः—इह भारते स्फटिकस्वच्छतटाकाः तव महितं मनोनैर्मल्यं स्पष्टीकुर्वन्ति इव । इह = अत्र । दीर्घिकागणः + तव +

(गानमन्त्रा प्रविशति गंगा)

गंगा—(विलोक्यात्मगतं) अहो! अयमत्र गानमेलावसरः । मयागमने विलंबः समापतितः । अथवाऽस्यां कर्मभूमौ सर्वत्रापि स्वातन्त्र्यदिनमुद्घुष्यते खलु ।

गोदावरी—(विलोक्य) अये! ज्येष्ठा गंगा समागता? ।
गंगा—वत्से, अप्यवसितो युष्माकं कार्यक्रमः ?
गोदा—नन्ववसित एव । तथाप्यस्मत्प्रतीक्षा न विफलीकृता ।
गंगा—कथमिव ?
गोदा—यतोऽन्ते सम्मिलिताऽसि ।
गंगा—अये कीदृशोऽभूदत्रत्य उत्सवः । श्रोतुमुत्सुकास्मि ।
गोदा—तर्हि शृणु ।

2 धर्मः सभापतिरभूदखिलागमज्ञः,
रंगोऽभवच्च समता जनचित्तहारी ।
स्वातन्त्र्यमुन्नमितवच्छबलां पताकां,
सत्यं तथाकुरुत भाषणमर्थगर्भम् ।

इह । दीर्घिका = तटाकः । 'परि चर...मधुरिमा' । सारः—इह उत्कृष्ट-विकसितपुष्पसमूहैः वसन्तः इमां भारतभूमिं परिचरति । अन्यूनमाधुर्यवती शरत् निर्मलमधुरमन्दहासैश्च इमां सेवते । परिचरति = सेवते । अनर्घ = उत्कृष्ट । विकच = विकसित । मधुः+इमां । मधुः = वसन्तः । शरत्+अनूनमधुरिमा = अन्यूनमाधुर्यवती । मधुरिमा = माधुर्यं । 'जलनिधिः... पंकजे' । सारः— समुद्रः स्वहस्ते मुक्तामणीन् धृत्वा सर्वदा तावकचरणकमले अर्चतीव । निजे भुजे = स्वहस्ते । मौक्तिकीं = तरंगरूपं मुक्ताहारं । दधत् = दधानः, धरन् । अजस्रं = सदा । अंघ्रिः = चरणः । 'तरु...भासिनी' । सारः—तरुगणैर्निबिडैरद्रिभिः मृगनिबिडैः वनैश्च राजन्ती मुनिजनगीतेन परिशुद्धमहिम्ना भासमाना च भारतमाता विजयताम् । निरन्तर = निबिड, अवकाशरहित । पूत = परिशुद्ध ।

विलम्बः = delay । समापतितः = संभूतः । अपि+अवसितः । अपि = किम्? अपि कुशलम्? = किं कुशलम्? ननु+अवसितः । कथमिव ॥

गंगा—हन्त! असुलभोऽयमवसरो नष्टः। तथापीदं वो निवेदनीय-मस्ति। सन्ति युष्माकमितोऽप्यधिकानि कर्तव्यानि। मया तु प्रतिजनपदं पर्यटन्त्या बह्ववलोकितमनुभूतं च। हन्त! भारताम्बाया विचित्रोऽयमधुनात-नो दशाविशेषः। तथाहि—

3 आसारैर्जलधीकृते जनपदे मेघो वरीवृष्यते
देशानूष्मलितानशीतकिरणैर्दन्दह्यतेऽहस्करः।
लक्ष्यन्ते निबिडाः परं जनपदा भूयोऽपि सान्द्रा जनैः
यन्नापेक्षितमस्ति यत्र, ननु तत् तत्रैव पुञ्जीकृतम् ॥

कथं? अत्रत्यः = अत्र संभूतः। तत्रत्य, कुत्रत्य, कुतस्त्य आदि। पद्यम्-2 गोदावरी कार्यक्रमे संबद्धान् विशिष्टातिथीन् परिचाययति। सारः—सकलशास्त्रपारङ्गतः धर्मः सभायां अध्यक्षपदमलंकृतवान्। समस्त-जनहृदयाकर्षकी रंग आसीत्। स्वातन्त्र्यं वर्णशबलां पताकां उन्नमितवत्, अर्थात् पताकोन्नमनकर्म स्वातन्त्र्येण कृतम्। तथा सत्येन भाषणं च कृतम्। आगमः = वेदः। उन्नमितवत् = उन्नमयति स्म। शबला = विविधवर्णयुक्ता।

वः = युष्माकं। इतोऽपि = अस्मादपि। बहु + अवलोकितं। भूयोऽपि = पुनरपि। यद् + न + अपेक्षितं। तत् + तत्र + एव।

पद्यम्—3 आसारैः......पुञ्जीकृतम्। सारः—भारते प्रतिग्रामं पर्यटनं कृतवती गंगा स्वानुभवं विवृणोति। यत्र प्रदेशे यद् न आवश्यकमस्ति तत्र तदेव सुलभं दृश्यते। इममाशयं आत्मवादत्रयेणोदाहरति। यो नाम ग्रामः जलधारापातैः समुद्रः संजातः तस्मिन् ग्रामे मेघः पुनरपि वर्षति। ऊष्मलितान् देशान् सूर्यः स्वैरुष्णैः किरणैः पुनरपि दहति। स्वतः सान्द्रा जनपदाः अनुदिनं जायमानैर्जनैः पुनरपि सान्द्रा दृश्यन्ते। किं बहुना? यत्र यद् न अपेक्षितं वर्तते तत्र तदेव पुञ्जीभवति। आसारः = धारावर्षः। वरीवृष्यते = नितरां अथवा पुनः पुनर्वर्षति। अशीतकिरणैः = उष्णरश्मिभिः। दन्दह्यते = नितरां अथवा पुनः पुनर्दहति। अहस्करः = सूर्यः। लक्ष्यन्ते = दृश्यन्ते। निबिडाः = सान्द्राः।

पर्णाशा—अहा! सत्यभाषिणि गंगे किमेवं भणसि? स्वातन्त्र्य-लाभादनन्तरं अस्मद्राष्ट्रमृद्ध्या सिद्ध्या च समध्यासितमिति त्वयैवासकृत् कथितम्। किमस्मानधुना परिहससि?

गंगा—किमयं विषयः परिहासस्य? वत्से, यत्सत्यमस्माकं स्वातन्त्र्य-मुपलब्धम्। तथापि तदन्यूनं कर्तुमस्मिन् भारतवर्षे बहवः प्रमेयाः समा-धातव्याः। पश्यास्मद्राष्ट्रस्याधुनिकीं दशाम्—

4 भाषा धर्म वसु प्रान्त वर्णादिभिरुपाधिभिः।
एकसूत्रोञ्छितेष्वस्मास्वेकैकोपि विभाजितः॥

एवं च स्वातन्त्र्येणाविभक्तमपि विविधैरुपाधिभिर्बहुधाविभक्तं इमं भारतवर्षमेकीकर्तुं शक्ताः प्रशस्ताश्च कतिचन मार्गा मार्गणीयाः। तत्र तौ प्रमुखौ। एकस्त्वान्तरोऽन्यो बाह्यश्च। अत्राद्यो नैसर्गिकः सनातनश्च यः खलु बाह्यप्रकृतिभिरयथातथीकर्तुमशक्यः। पश्य,

5 लोकायालोकदात्री जयति दिविषदां भारती भारतेऽस्मिन्
प्रायः सर्वत्र सर्वा जनततिरिह संदृश्यतेऽध्यात्मनिष्ठा।
आचारास्ते समन्तादपगतकलुषाश्चार्षसिद्धान्तमूलाः
एकैकाभिर्विभक्तास्तनुभिरपि सदा चित्तमस्माकमेकम्।

भणसि=वदसि। अस्मद्राष्ट्र+ऋद्ध्या=समृद्ध्या। सिद्धिः=लाभः। समध्यासितं=समधिष्ठितं। त्वया+एव+असकृत्=अनेकशः, बहुवारम्। यत्सत्यं=सत्यमेव। पश्य+अस्मद्राष्ट्रस्य+आधुनिकीं।

पद्यम् 4 सारः—वयं एकसूत्रे ग्रथिता अपि भाषाधर्मवसुप्रान्तादिभि-र्हेतुभिः परस्परं विभक्ताः। वसु=धनं। उपाधिः=धर्मः, विशेषः। एकसूत्रोञ्छितेषु अस्मासु एकैकः अपि। उञ्छित=ग्रथित।

प्रशस्ताः=उत्कृष्टाः। मार्गणीयाः=अन्वेषणीयाः। नैसर्गिकः=स्वाभा-विकः। अयथातथीकर्तुम्=अन्यथाकर्तुम्। एकः तु आन्तरः अन्यः बाह्यः च।

पद्यम्-5 सारः- बाह्यप्रकृतिभिः अयथातथीकर्तुमशक्यं भारतस्य नैसर्गिकमैक्यं गंगा विशदयति। लोकाय प्रकाशं ददती देवभाषा अस्मिन्

द्वितीयस्तु जटिलः । यद्यस्माकमखिलैः कर्मभिस्तदर्थैरेव भूयते तर्हि स लघु समाधातुं शक्यः । समृद्धमन्नं सुलभं वस्त्रं सुदृढं भवनं च एकैकस्या-प्यावश्यकम् । प्रायशस्तन्निष्ठैव एकता दृढा भवति ।

सिप्रा–तथ्यमेव ज्येष्ठा भणति ।

गोदा–अये अविरतमित्यस्याः कथितव्यम् प्रतिभाति ।

पर्णाशा– कथयत्वार्या ।

गङ्गा–अपिच किमु न श्रुतं युष्माभिः यत् किल भारतस्यैक्ये बाधामा-पादयन्तः केचन भीमाकारा इह सर्वत्राहिण्डन्त इति ।

6 तेषां ननु प्रमुख एव मरुर्यदाज्ञां
मूर्ध्ना वहन्त्यखिलनाशकराः करालाः
वात्याऽतिवृष्टिरतिभीषणचक्रवात-
स्तीव्राभितापजननी मृगतृष्णिका च ॥

भारते आसेतुहिमाचलं विजयते । अत्र सर्वेऽपि जनसमुदाया अध्यात्मनिष्ठाः वर्तन्ते । आचारास्तु आर्षसिद्धान्ते अधिष्ठिता एव । एवं च वयं शरीरैः विभिन्ना अपि अस्माकं हृदयं एकमेव । देवभाषा अध्यात्मिकवीक्षणस्वभावः आचाराः, हृदयविकाराश्च अस्माकं स्वाभाविकमैक्यं वर्धयन्ति । ईदृशमान्तर-मैक्यं बाह्यप्रकृतिर्निहन्तुं न शक्नोति ।

आलोकः =प्रकाशः । दिविषदां =देवानां । प्रायः =प्रायेण । ततिः = समूहः । अध्यात्मनिष्ठा =आध्यात्मिककार्येष्वधिष्ठिता । समन्तात् =सर्वत्र । अपगतकलुषाः =कालुष्यरहिताः । एकैकाभिः विभक्ताः तनुभिः अपि ।

जटिलः =सङ्कुलः, विषमः । कर्मभिः तदर्थैः भूयते =कर्माणि तदर्थानि भवन्ति (भावेप्रयोगः) । लघु =द्रुतं । तन्निष्ठा =तेषु अधिष्ठिता । तथ्यं =सत्यं । अये......भाति =अस्या वक्तव्यं नावसितं, किञ्चिदवशिष्टमिव ज्ञायते । प्रतिभाति =ज्ञायते, seems. बाधा =विघ्नः । आपादयन्तः = कुर्वन्तः । आहिण्डन्ते =अटन्ति, सञ्चरन्ति ।

पद्यम् —6 सारः — भारतस्यैक्ये बाधामुत्पादयन्तः ये ये वर्तन्ते इत्येतद् गंगा विशदीकरोति । तेषां विनाशकानां प्रमुखः मरुः । तस्याज्ञां वात्या अतिवृष्टिः चक्रवातः मरीचिका च मूर्ध्ना वहन्ति ।

गोदा—सत्यमेवार्यया कथितम्। अधुना त्वतिवृष्ट्या क्लिन्नाः क्लिष्टाश्च केचन पाण्ड्याः मदुपान्तेष्वटन्तो दृश्यन्ते। ते तु,

7 भाण्डैर्महाप्रमाणैः कुञ्चितगात्राः सगृह्यमृगवृन्दाः।
आबालाद्वावृद्धाद् जना वलन्ते विशीर्णजीर्णपटाः॥

सिप्रा—अस्ति च मदुपान्तप्रदेशेषु सर्वसंहारी प्रकम्पनपिता मरीचिकाजानिर्महामरुः। स तु मत्पार्श्वभूमिमसस्यश्यामलामप्राणिसञ्चारां च कर्तुमुद्युक्त इव दृश्यते। तथा हि,

8 बाष्पप्रायास्तिग्मतिग्मांशुतप्ताः वात्याघातैर्दूरमुत्सारिताभ्राः।
ज्वालाजालैः खेचरान् खेदयन्तः संदृश्यन्ते मारवास्ते प्रदेशाः॥

गंगा—वत्से, सर्वमपि मया दृग्गोचरीकृतम्। वयं तु भारतस्यैक्यतृष्णातो व्याकुलाः स्मः। इदं तु राष्ट्रं वर्णप्रान्तादिभिः शतधा विभक्तम्। तदप्येकमेतदविवक्तमस्माकं प्रतिभाति। तदैक्यस्य विघ्नमापादयन्त एते रन्ध्रप्रहारिणः सर्वेऽप्युन्मूलनीयाः।

यदाज्ञां=यस्याज्ञां। मूर्ध्ना=शिरसा। अखिलनाशकराः=सर्वसंहारकाः। करालाः=भीकराः। वात्या=प्रचण्डवातः। चक्रवातः=चक्राकृत्या परिभ्रमन् वायुः। मृगतृष्णिका=मरीचिका।

क्लिन्नाः=जलार्द्राः। मदुपान्तेषु=मत्परिसरेषु। अटन्तः=चरन्तः।

पद्यम्—7, सारः—गोदावरी स्वानुभवं प्रस्तौति। तस्याः तीरप्रदेशेषु पाण्ड्याः सञ्चरन्ति। तेषां शरीराणि बृहदाकारान् भाण्डान् समुह्य कुञ्चितानि अर्थात् भुग्नानि (नतानि) सन्ति। ते आबालवृद्धं गृह्यमृगगणैः सह जीर्णपटानि परिधाय पर्यटन्ति।

मरीचिकाजानिः=मरीचिका जाया यस्य सः=मरीचिकाया भर्ता इत्यर्थः। जानकीजानिः=रामः। कौसल्याजानिः=दशरथः। असस्यश्यामलां अप्राणिसञ्चारां।

पद्यम्—8 सारः—सिप्रा स्वानुभवं विवृणोति। मत्परिसरेषु अत्युष्णमरुप्रदेशा वर्तन्ते। ते कठिनसूर्यकिरणसंतप्ताः भवन्ति। चण्डवातानामाघातैः मेघान् दूरमुत्सारयन्ति। ते स्वीयज्वालाभिः विहगान् तारकाश्च खेदयन्ति।

9 यं वा मरुः स्वबलतः खलतीकरोति
तं कुर्महे स्थलममुं पुलकांकुराक्तम् ।
चण्डातिवृष्टिरपि यं जलधीकरोति
तं तन्महे लघु पिपीलिकयाऽपि गम्यम् ॥ |

ततः सर्वा यूयमधुना भारतस्यैकतार्थमेकतानहृदयाः साधुकृतकर्तव्या भवत ।

10 कृष्णा त्वान्ध्राननूनाधिकजलसुभगान्, नर्मदा हैहयांस्तान्,
कावेरी चोलपाण्ड्यान् कलयतु, मुरला केरलान् केरपूर्णान् ।
ब्रह्मावर्तान् शतद्रुः सरिदथ, कपिशा चोत्कलान्, दण्डकान्तान्,
गोदावर्य, प्यवन्तीन् समधिकविभवान् निर्मलापा च सिप्रा ॥

तिग्मः =अत्युष्णः । तिग्मांशुः =सूर्यः । दूरं उत्सारितानि अभ्राणि यैः ते । अभ्रं =मेघः । खेचरान् =गगनचारिणः । मारवाः =मरुप्रदेश-संबन्धिनः । दृग्गोचरीकृतं =दृष्टम् । ऐश्वर्यतृष्णातः =ऐश्वर्याभिलाषात् । तदपि =तथापि । एकं +एतद् । रन्ध्रप्रहारिणः =अवसरे प्रहर्तुमुद्यताः । उच्चाटनीयाः =निष्कासनीयाः ।

पद्यम्–9 सारः–मरुः यं प्रदेशं स्वशक्त्या वृक्षलतादिरहितं करोति, तं वयं सस्यादिकान् प्ररोप्य रोमाञ्चितान् कुर्मः । तथा यं देशं अतिवृष्टिः समुद्रसदृशं करोति, तं पिपीलिकाभिरपि चरितुं शक्यं तन्मः । तनोतिगणे गणचिह्नः उत्तमपुरुषे द्विबहुवचनयोः क्वचित् लुप्यते । तनुमः तन्मः, । तन्महे, तनुमहे । कृधातोस्तु नित्यं लोपः । कुर्वः कुर्वहे, कुर्मः, कुर्महे स्वबलतः =स्वशक्त्या । खलतीकरोति–लुप्तसस्यं करोति । खलतिः =लुप्तकेशः । (bald). आक्त =सहित । चण्ड =भीकर । पिपीलिका =ant. एकतार्थं = ऐक्याय । एकतानहृदयाः= एकाग्रचित्ताः । साधु कृतकर्तव्याः= सम्यक् कर्तव्यं कृतवत्यः ।

पद्यम्—10 सारः ।—ज्येष्ठा गंगा स्वकनिष्ठाः कृष्णानर्मदाद्याः स्वस्वकर्तव्येषु नियुंक्ते । कृष्णा अन्यूनाधिकजलदानेन आन्ध्रप्रदेशं सुभगं करोतु । नर्मदा हैहयप्रदेशं, कावेरी चोलपाण्ड्यप्रदेशं च अनूनाधिकजल-सुभगं करोतु । तथा मुरला केरलदेशं केरवृक्षैः समृद्धं कलयतु । अथ शतद्रुनदी ब्रह्मावर्तान्, कपिशा उत्कलान्, गोदावरी दण्डकारण्यपरिसरान् तथा निर्मलजला सिप्रा अवन्तीन् च समृद्धविभवान् करोतु ।

गोदा—यथाऽदिशत्यार्या ।

गङ्गा—अपि चास्मिन् कर्मणि पिता पितृव्याश्चानन्यार्गदर्शकाः साहाय्यं करिष्यन्ति । तथा हि,

11 रोगान् पिता ह्योषधिभी रुरुत्सुः
वात्यां च विन्ध्यस्तरुबाहुदण्डैः ।
चण्डातपं चन्द्रिकया समानं
कुर्याच्च सह्यो मलयानिलेन ॥

हैहयान्+तान् । च+उत्कलान् । गोदावरी+अपि+अवन्तीन् । निर्मलाः आपः यस्याः सा=निर्मलापा । आपः=जलम् । 'अप्' शब्दः बहुवचने एव प्रयुज्यते । अस्य बहुवचनरूपाणि यथा—आपः अपः अद्भिः अद्भ्यः अद्भ्यः अपां अप्सु । आदिशति आज्ञापयति । पितृव्याः=पितुः भ्रातरः । न ऊनं न अधिकं च=अनूनाधिकं । यावदावश्यकं तावत् ।

पद्यम्—11 सारः—कथं पिता पितृव्याश्च साहाय्यं करिष्यन्तीति विव्रियते । पिता हिमालयः ओषधिभिः रोगान् रोद्धुमिच्छति । विन्ध्यः उन्नतैः तरुबाहुभिः चण्डवातं रुन्धन् वर्तते । सह्यस्तु मलयानिलेन चण्डातपं चन्द्रिकया समानं च कुर्यात् । ओषधिभिः+रुरुत्सुः=ओषधिभी रुरुत्सुः । क्वचित् रेफात् पूर्वो विसर्गो लुप्यते । तत्पूर्वः स्वरः दीर्घो भवति च । हरिः +रमते=हरी रमते ।

पद्यम्—12 सारः—अहमिदं करिष्यमि, अहमिदं करिष्यामि इति प्रतिज्ञां सर्वाः कुर्वन्ति । गंगा प्रतिजानीते—अहं मत्परिसरेषु वृक्षान् फल-भरनम्रान् करिष्यामि । गोदावरी—अहं स्वकीयेष्ववकाशेषु अतिवेगं जलप्र-वाहं प्रतिनिवर्त्य सलिलव्याप्तिं परिमितां करिष्ये । सिप्रा—अहं क्षेत्रेषु स-स्यानि संवर्ध्य कर्षकाणां अभिलाषान् सफलान् कुर्याम् । पर्णाशा—अहं आवश्यकेषु स्थलेषु जलसंभरणे दत्तावधाना च भवेयम् ।

फलानां निवहैः समाभुग्नाभिः शाखाभिः सहितैः द्रुमैः आढ्यान् । समाभुग्नः=आकुञ्चितः आनम्रः । आढ्य=युक्त । प्रत्याकृष्ट=प्रतिनिवर्तित । परिमितं सलिलं येषु तान् । क्षेत्राणि+अक्षामसस्यानि+अविकल.......

(एका नद्यः प्रतिज्ञां कुर्वन्ति)

12 गङ्गा—कुर्वे सर्वान् प्रदेशान् फलनिवहसमाभुग्नशाखद्रुमाढ्यान्
गोदा—प्रत्याकृष्टैःप्रवाहैःपरिमितसलिलान्स्वावकाशान् विदध्याम् ।
शिप्रा—क्षेत्राण्यक्षामसस्यान्यविकलकृषकव्रातवाञ्छानि चाहम्
पर्णाशा—यत्रेष्टं तत्र पाथोभरणविधिषु चाप्यप्रमत्ता भवेयम् ॥

॥ यवनिका ॥

अक्षामाणि सस्यानि येषु तानि । अक्षाम=अक्षीण । व्रातः=समूहः । वाञ्छा=आग्रहः । अविकलाः कृषकव्रातवाञ्छाः येषु तानि । पाथस्=जलं । च+अपि+अप्रमत्ता =प्रमादरहिता ।

प्रथमोऽङ्कः

॥ अभ्यासः ॥

1) अद्य पठितं एकभारतप्रथमाङ्कमनुवदत (Translate)
2) प्रथमाङ्कस्य कथासारं संस्कृतभाषायां संक्षिप्य लिखत ।

3) कमपि विषयमधिकृत्य पुत्रेण सह मात्रा कृतं संवादं स्वभावनानुसारं संस्कृतभाषायां लिखत ।

4) अधोनिर्दिष्टानां पद्यानां अन्वयं लिखतः—
1) ब्रह्मेत्याहु........। 2) आसारैर्जलधी........ ।
3) लोकायालोकदात्री....... । 4) रोगान् पिता ह्योषधिभिः....... ।

5) प्रथमद्वितीय पाठयोः पुनरावर्तनं (Revision) कृत्वा पठितपूर्वाः विषयाः स्थिरीक्रियन्ताम् ।

6) अधोदत्तस्य पद्यस्य अन्वयमर्थम् च लिखत—
[क्रिस्तोः पश्चात् सप्तमे शतके वर्तमानः कश्चिन्महाकविरासीद् भवभूतिः । स स्वरचितेषु नाटकेषु नवनवकल्पनातत्पर आसीत् । अतः स परम्परापथ-विरसानामन्येषां शुष्कपण्डितानां कवीनां च अवज्ञाया अवगणनायाश्च पात्रमभूत् । ईदृशानां निन्दाशतानां शरव्यं भूत्वापि स आत्मधैर्यम् (confidence) न विजहाति । (शरव्यं =लक्ष्यं । विजहाति =त्यजति)]

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि, तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यते च मम कोपि समानधर्मा,
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

इह =अत्र, अस्मिन् लोके । प्रथयन्ति =प्रसारयन्ति । अवज्ञा =निन्दा । किमपि =किञ्चित् 'something'. न+एषः । उत्पत्स्यते =जनिष्यति । समानधर्मा =तुल्यगुणः । समानः धर्मः यस्य सः । बहुव्रीहिसमासे अन्तिमो धर्मशब्दो नकारान्तो भवति । हि+अयं । विपुला =विशाला । पृथ्वी =भूमिः ॥

7) अधोदत्तस्य पद्यस्य सारं लिखत । (गजवर्णनम्)

करिवर! गजवर! चरसि कथम्?
गिरिरिव तव वपुरतिपृथुलम् ॥

श्रवणपुटं त्विदमति विपुलम्
नयनयुगं तव मशकतुलम् ॥

अजगरगरिमा तव शुण्डा
वलयति वल्गति चलति सदा ॥

मुखतो ननु ते दीर्घतमं
स्फुटितमहो बत शृङ्गयुगम् ॥

आकृतिरियमतिभयजननी
तादृक् त्वं तु बिभेषि नरात् ॥

अनुसरसि स तं भीमस्त्वं
विबलं सबलो लघुमलघुः ॥

वनचर! गिरिचर! सुलभफलम्
तरुनिबिडं च विहाय वनम्,

फलजलविकलं देशमिमं
किमिति समायाः विरलरसम्? ॥

तनयाः कति ते सन्ति वने ?
वसति वने किमु तज्जननी ?

स्वगृहं याहि वनं, तनयाः
पितरं प्राप्य वसन्तु सुखम् ॥

मशकं =Mosquito. अजगरः =Wild Snake. वलयति =Coils. वल्गति= Twists. विहाय =त्यक्त्वा । समायाः =आगच्छः ।

द्वात्रिंशो दिवसः

एक भारते द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति रोषारुणाक्ष उच्चैस्तरमारटन् मरुः)

मरुः—क इमे पाटच्चराः । कस्तेषां विक्रमः । सर्वेऽप्येकीभूताः भारतवर्षाद् मामुत्सारयितुमुत्सहन्ते । (किञ्चिद्विचिन्त्य) अस्ति मे मरीचिका महिषी । सा तु सर्वानपि वशीकर्तुम् प्रभवति । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) अयि, मरीचिके. क्वासि प्रेयसि ? अरी मत्प्राणाधिके सर्वचराचर प्रतारण निपुणे आयाह्यायाहि । त्वां प्रतीक्षमाणस्य मे क्षणाः वत्सरीभूताः । (कर्णम् दत्वा) किं कथितम् ? "वत्सः प्रकम्पनः सुदूरं गत" इति ? तर्हि स आयातु । तावत् स्वकलायामेव व्यापृता वर्तस्व । (परिक्रम्य पुनरपि कर्णम् दत्वा) आः मत्प्रियसखः महारोग आयातीव । अयं कांस्यतालसदृशस्वनं कासमाम्रेडमानः शंखशकलसदृक्षं श्लेष्मनिष्ठीवमुद्गिरमाणः मल्लातकफल संकाशैः स्फोटकवृन्दैः पूयशोणितस्रोतोभिः अनन्तरशरीरान्तरः श्वासधारा विस्फारित पार्श्वास्थिबन्धो महारोग इत एवागच्छति ।

(यथानिर्दिष्टवेषः महारोगः प्रविशति ।

॥ द्वितीयोऽङ्कः ॥

रोषारुणाक्षः = रोषेण अरुणे अक्षिणी यस्य सः, कोपरक्तनयनः । अक्षिशब्दः बहुव्रीहौ आकारान्तो भवति । आरटन् = गर्जन् । के + इमे । पाटच्चराः = चोराः । उत्सारयितुं = निष्कासयितुं । प्रभवति = शक्नोति । नेपथ्यं = Green room. क्व + असि । प्रतारणं = वञ्चना । आयाहि + आयाहि = आगच्छ । कर्णम् दत्वा = दूरात् मरिचिकायाः शब्दः श्रूयते इति नटित्वा । स्वकला = परवञ्चनकला । आयाति + इव । कांस्यतालः = a drum made of brass. स्वनः = शब्दः । कासः = cough. आम्रेडमानः = आवर्तमानः । सदृक्षं = सदृशं । श्लेष्मा = कफः । निष्ठीवः = spittle. श्लेष्मन् + निष्ठीवः = श्लेष्मनिष्ठीवः । समासे पूर्वपदानां अन्तिमो

मरुः—(उपसृत्य) अहो न खलु भोः, क्वासीः प्रियसख । कस्को वार्ताविशेषः । आयाह्यास्यताम् ! (इति हस्तसङ्केतं करोति)

महारोगः—(आसीनः) प्रभो, अयमत्रभवते सप्रश्रयः प्रणामः । अत्रभवतः कृपया यच्चिन्त्यते तत्तथैव प्रायशः साधितं भवति । तथाहि—

13 मद्रेष्वद्य विषूचिका विसृमरा जागर्ति, कर्णाटके-
उत्सृष्टाः कठिनार्बुदा, नयनरुग्जालानि चावन्तिषु ।
काश्मीरेषु विषज्वरा विदधते सांहारिकं ताण्डवं
यं देशं प्रविशामि सोऽतिकरुणं व्याक्रोशतीवानिशम् ॥

अपिच—

नकारो लुप्यते । यथा—राजन्+पुरुषः=राजपुरुषः । व्यञ्जनप्रत्ययेऽपि नलोपो भवति । यथा—महात्मन्+भिः=महात्मभिः धनिन्+सु= धनिषु । उद्गिरमाणः=उद्वमन् । भल्लातकं=marking nut. संकाशः= सदृशः । स्फोटः=व्रणं । पूयं=pus. शोणितं=रक्तं । स्रोतस=प्रवाहः । अनन्तरशरीरान्तरः=व्याप्तशरीरः । श्वास......बन्धः=यस्य श्वासोच्छ्वास-समये पार्श्वास्थीनि विकसन्ति सङ्कुचन्ति च, सः । विस्फारित=विकसित । उपसृत्य=समीपं गत्वा । अहोनुखलुभोः=आश्चर्यादिविकाराधिक्यद्योतनार्थम् एतानि निपातानि एकीकृत्य प्रयुज्यन्ते । क्व+आसीः । कः+कः=कस्कः । विस्मयादिविकाराणामाधिक्ये किंशब्दस्यविसर्गस्य सकारदेशोऽत्र विशेषः । कुतः+कुतः=कुतस्कुतः । आयाहि+आस्यताम् । हस्तसङ्केतं करोति= हस्तेन सूचयति । 'अत्रभवान्', 'तत्रभवान्' इत्यादरातिशयार्थम् प्रयुज्यते भवान् इत्यर्थः । सप्रश्रयः=सविनयः ।

पद्यम्—13 सारः—महारोगः स्वविजयवार्तां निवेदयति । मद्रराज्ये विषूचिका व्याप्ता वर्तते । कर्णाटकेषु कठिनार्बुदा प्रसारिताः । अवन्तिषु नेत्ररोगाश्च विसृष्टाः । काश्मीरेषु विषज्वराः संहारताण्डवं तन्वन्ति । अहं यत्र गच्छामि स देशः अतिदीनं रोदितीव अर्थात् क्रन्दति इति मन्ये ।

विसृमरा=व्यापिनी । जागर्ति=सोल्लासं वर्तते, जागरूका वर्तते । उत्सृष्टाः=विसृष्टाः । रुग्जालानि=रोगसमूहाः । व्याक्रोशति=रोदिति । अनिशं=सदा । वि+सृ+मर । शतृ, शानच्, तृच् प्रत्ययानां स्थाने

14 भर्ता पश्यति नो प्रियामभिमुखं कोठङ्कु रैर्दू षितां ;
पत्नी नैव तथा पतिं गणयति प्रक्षुब्ध यक्ष्मामयम् ।
बाल व्याधि हतान् स्तनंधय शिशून् रात्रंदिवं क्रोशतः
शप्त्वा स्थण्डिलके क्षिपन्ति विकलाः पामातुरा मातरः ।

मरुः—सखे विध्वंसकात्मकस्य भगवतः कृपया सर्वमप्यस्मत् कुशलायैव । यतः ।

15 दुर्भिक्षमस्ति मदभीष्टनिदेशकारि
वामा चकास्ति निपुणा न मरीचिका मे ।
आज्ञाकरोऽस्ति सविधेऽखिलभूतचक्र
विभ्रामणेऽतिनिपुणो मम चक्रवातः ।।

अपिचैतन्मे महद्भागधेयं; यदत्र,

अर्थात् वर्तमानाङ्गक्रियार्थे अथोनिर्दिष्टाः प्रत्यया अपि प्रयुज्यन्ते । 1) अक । निन्द्—निन्दक =निन्दत् । हिंसक क्षेपक लेखक आस्वादक आदयः । 2) अन । चल्—चलन=चलत् । कम्पन= कम्पमान । कोपन, कौसल्यानन्द-वर्धनः । 3) उक । पत्—पातुक= पतत् । भावुक, कामुक । 4) । मरा घृ-सृमर =सरत् । अद्मर, घस्मर । 5) वर । जि—जित्वर =जयत् । पीवर, स्थावर । 6) उर । विद्— विदूर =विदत् । भासुर, भङ्गुर । 7) र । दीप्-दीप्र= दीप्यमान । कम्र, कम्प्र । 8) आलु । स्पृह स्पृहयालु =स्पृहयत् । दयालु, निद्रालु । 9) इष्णु । वृध्—वर्धिष्णु= वर्धमान । सहिष्णु, उत्पतिष्णु ।

पद्यम्—14 सारः—रोगाः तत्र तत्र जाग्रतीति कथितं । (जागर्ति जागृतः जाग्रति) अपि च तत्रत्यानां जनानां भार्याभर्तृपुत्रादिबन्धमपि छेतुमहं-प्रभवामीति वर्ण्यते । कुष्ठादि त्वग्रोगदूषितां प्रियां भर्ता अभिमुखं न पश्यति । क्वचित् पत्नी क्षयबाधापीडितं स्वभर्तारं नैव वीक्षते च । इतरत्र तु पामभि-रातुरा मातरः विवशाः सत्यः बालव्याधिपीडनेन दिवानिशं क्रन्दतः शिशून् अङ्कात् उद्धृत्य निर्दयं भूतले विक्षिपन्ति ।

कोठः=कुष्ठं । यक्ष्म =क्षयरोगः । व्याधिहतान्=रोगपीडितान् । स्तनन्धयः=स्तनं पिबन् । रात्रिन्दिवं=अहोरात्रं । विकलाः=विवशाः । पामन्=scab. विध्वंसकात्मकः=नाशात्मकः । सर्वम्+अपि+अस्मत्+कुशलाय+एव ।

पद्यम्—15 सारः–स्वकृत्यनिर्वहणे मम बान्धवाः सुहृदश्च सर्वथा साहाय्यं कुर्वन्ति मरुः स्वयमाश्वसिति । मदभीष्टनिर्वहणे तत्परं दुर्भिक्ष

16 साहाय्यं कुरुते सर्वरोगाणामाकरो भवान् ।
नैराश्येऽपजये क्लेशे तेजोहानावनाकुलम् ॥

महारोगः—तथापि प्रभो, क्वचन मे बाधाश्च संभवन्ति ।

मरुः—कीदृशी तव बाधा ?

महारोगः—यत्राहं रोगाणां बीजमावपामि तत्र तदपोहनैकतानाः काश्चन महौषधयः कृतसन्निधानाः दृश्यन्ते ।

मरुः—का नाम ताः ? कुत एतत् ? कथमेतत् ?

महा—तदेव ममाप्यद्भुतमादधाति । तास्तु काश्चन मूलैः काश्चन फलैः काश्चन महौषधैः पत्रैः सुमैश्च तान् परिचरन्ति । मयोप्तानि कोटिशो बीजानि तत्क्षण एव नश्यन्ति । तथाहि—

17 लुठन्ति ये परिगतयातनाकुलाः
क्षमातले विलपनमन्दजल्पनाः ।
महौषधैः परिचरितास्त्वनुत्तमैः
भवन्ति ते सुखमसृणाः क्षणान्तरे ॥

मदन्तिके वर्तते । वञ्चनानिपुणा मरीचिका मे पत्नी सर्वथा मम स्वाधीनाऽस्ति । सर्वचराचराणां चक्रभ्रमणकर्मणि अतिनिपुणः चक्रवातो ममाज्ञानुवर्ती च विराजते ।

मदभीष्टं =मम अभीष्टम् । युष्मदस्मच्छब्दयोः समासे एकवचनस्य 'त्वत्' 'मत्' इत्यादेशो भवति । तव गृहं त्वद्गृहं । मम पिता मत्पिता । निदेशः = आज्ञा । चकास्ति =शोभते । सविधे =समीपे । अपि+च+एतत्+मे ।

पद्यम् — 16 सारः—यत्र यत्र पराजयो भवति तत्र तत्र महारोगः मरोः सहायो भवतीति कथ्यते । आकरः =निधानं । सर्वरोगणामाकरः भवान् नैराश्ये, अपजये, क्लेशे, तेजोहानौ अनाकुलं साहाय्यं कुरुते ।

तदपोहनैकतानाः =तेषां अपोहने दूरीकरणे बद्धश्रद्धाः । वप्+त= उप्त, sown. कृतसन्निधानाः= सन्निहिताः ।

पद्यम् 17 सारः— ये नाम मदाक्रमणेन पीडिताः ते फलमूलादीनां परिचरणेन क्षणादेव सुखं प्राप्नुवन्ति । सर्वाङ्गेषु व्याप्तया कठिनवेदनया

मरुः—अहो नु खलु भोः ! कास्ताः क्षुद्रौषधयोऽस्मत्प्रतिद्वन्द्विन्यः । यदि सन्ति तादृश्यस्तर्हि ता अपि शोषयितुं अस्मत्कलत्रं अलंभवति । अथवा, अस्ति मे वत्सः प्रकम्पनः । स ताः उन्मूलयिष्यति । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) अरी सुन्दरि, सर्वाकर्षिणि, सकलापकर्षिणि, चञ्चलस्वभाविनि, कुत्रासि त्वं महामाये । आयाह्यायाहि । (दूरत आयान्तीं मरिचिकां दृष्ट्वा)

18 नृत्यन्ती सा रोदसोरन्तराले
तृष्णामुष्णोत्तापिनीं वर्धयन्ती ।
आयात्यस्मत्प्रेयसी साधुशीला
वत्सस्योन्नद्धांसके न्यस्तहस्ता ॥

(ततः प्रविशति वत्सप्रकम्पनेन सह मरीचिका)
मरीचिका—(उपसृत्य) जयतु जयत्वार्यपुत्रः ।

विवशा ये जनाः विलप्य विलप्य मन्दीभूतभाषणशक्तयः भूतले लुठन्ति अर्थात् इतस्ततः परिवर्तनं कुर्वते, ते एव अनुत्तमैः महौषधैः परिचरिताः क्षणान्तरे एव सुखस्निग्धा भवन्ति । परिचरिताः+नु+अनुत्तमैः=अत्युत्कृष्टैः ie. अस्मादुत्तमं न किञ्चिदस्तीति । लुठन्ति=परिवर्तनं कुर्वन्ति (roll) परिगत= सर्वाङ्गेषु व्याप्त ।

क्षुद्र=निस्सारः । तादृश्यः+तर्हि । कलत्रं=भार्या । मित्र कलत्रशब्दौ नपुंसके एव प्रयुज्येते । eg. रामः मम मित्रम् । लक्ष्मीः विष्णोः कलत्रम् । अलंभवति=शक्नोति । अपकर्षिणी=नाशिनी ।

पद्यम्—18 सारः । मरुः दूरादायान्तीं मरीचिकां वर्णयति । अहो! अस्मत्प्रेयसी आयाति । कथम्? आकाशस्य भूमेश्च अन्तराले नृत्यन्ती, उष्णेन अन्तर्बहिश्च तृष्णां वर्धयन्ती, वत्सस्य प्रकम्पनस्य उन्नते अंसे हस्तं विन्यस्य सा साधुशीला मत्प्रेयसी मां आयाति ।

रोदसोः=द्यावापृथिव्योः, भूमेराकाशस्य चान्तराले । उन्नद्धांसके= उन्नतस्कन्धे । अंसः=shoulder. न्यस्तहस्ता=न्यस्तः हस्तः यया सा, हस्तं न्यस्तवती । न्यस्त=अर्पित । उपसृत्य=समीपं गत्वा । विक्रियाविशेषाः= कर्माणि । समुन्मोलिताः=समुन्मिषिताः । नयनगोचरीभूतः=यः नयनयोर्गोचरोऽभवत् सः=दृष्टः । गोचरः=विषयः । मंक्षु=द्रुतं । जर्जरितः=

मरु:—अहो नु खलु भोः, आगताऽस्माकं प्रेयसी ! अयमस्माकं वत्सः प्रकम्पनः । आयाहि वत्स आयाहि । अङ्कमुपविश । अद्य किं किमुद्भुतं कर्म कृतम् ?

मरीचिका—कथमेतत्कथनीयम् ? कियन्तस्तस्य विक्रियाविशेषाः! । शैशवसाधारणैश्चापलैःस्वयमुत्मीलितास्ते सन्दर्शकानां कौतुकमादधिरे ।

मरु:—प्रिये, वत्सः कथयतु ।

प्रकम्पनः—तात, अद्याहं बहुदूरं गतः । मध्येमार्गं कश्चन कोलाहलाकलितो ग्रामो नयनगोचरीभूतः । स मया मंक्षु जर्जरितः । बहवोऽर्भकाः जरठाश्च गृहभित्तिकानामन्तः प्रविष्टाश्च । अहो कियान् श्रवणमधुरोऽसावार्तनादः । कियदाकर्षकं तदुदग्राट्टालक निकर विपाटन कटकटायमानमारटितम् । अहं तु क्वचन नृत्यन् कुहचनाट्टहासं कुर्वन् कुत्रचिन्निरन्तरं निघ्नन् हन्त ! तात कीदृशी तदाऽसीत् सा मम जवयात्रा !

मरु:—सुष्ठु कृतं वत्स ! एवं सर्वघातुकः सन् चिरं जीव ।

मरी:—ततोऽपि कथय वत्स किं संवृत्तमिति ।

प्रक:—अथच श्रूयतां तात ! ततो मया मध्येमार्गं काचन सवयाः कुमारिका दृष्टा । नाम्ना साऽतिवृष्टिरिति प्रथिता । हन्त ! कीदृशं तस्या रूपसौभगम् । सा त्वकस्मादेव—

19 उच्चावचोद्भूट तटित् प्रकटाट्टहासा
मत्त द्विपेन्द्र कर सन्निभ तीव्र धारा ।
उत्कर्दमाऽन्धतमसीकृतचक्रवाला
चित्तं जहार कबलीकृतभानुबिम्बा ॥

भग्नः । अर्भकाः= शिशवः । जरठाः= वृद्धाः । प्रविष्टाः= मृदिताः । उदग्र= उन्नत । अट्टालकः= सौधं । निकरः =समूहः । विपाटनं= ध्वंसनं कटकटायमानं =कटकटेति शब्दायमानं । आरटितं= शब्दः । उन्नतसौधानां ध्वंसने जातः कटकटशब्दः । क्वचन =कुत्रचित् । निघ्नन् =प्रहरन् । सुष्ठु= सम्यक् । घातुकः= नाशकः । सवयाः (स. स्त्री. प्र. ए.) समानवयस्का । नाम्ना अतिवृष्टिः इति प्रथिता =अतिवृष्टिरिति नाम । राजा दशरथो नाम्ना or नाम्ना दशरथो राजा =दशरथो नाम राजा । तु+अकस्मात् = यदृच्छया ।

पद्यम्—19 सारः— सा अतिवृष्टिः मम हृदयमाचकर्षेति संक्षेपः । कथं? क्रमरहिताभिः उज्ज्वलाभिःविद्युद्भिः प्रकटमट्टहासं कुर्वती, । मत्तगजकरप्रमाणां

ततश्च तात, अहं तु तया सहेतस्ततो विक्रीडन् बहुषु जनपदेषु क्षणमात्रेण व्यचरम् । यन्मयोत्पाटितं तत् नचिरादेव साऽप्लावयत् । समग्राणि क्षेत्राणि सपरिच्छदानि गृहाणि युगपदेव प्रणष्टानि । निरन्नं निरालंबं निराशं च सर्वत्रापि मानुष्यकमदृश्यत । हा हन्त! तात, किं जानाति कियद्वा मे मनसञ्चारितार्थ्यम्?

मरु:—वत्स! चिरं जीव । पितृहितानुवर्ती वर्तस्व । (मरीचिकां प्रति) अयि चण्डिके अद्यावामरिभिरप्यनतिक्रमणीयस्यास्यातिथेयौ संवृत्तौ । तं कैश्चन पदविन्यासैर्गानालापैश्च रमय । वत्स! प्रकम्पन त्वमपि मातुर्द्वितीयो भव ।

मरी:—(वत्सं हस्ते गृहीत्वा नृत्यति)
धिं धिमिद्धिमि धिं धिमिद्धिमि धिंधिमिद्धिमि धैं ।

जलधारां वर्षन्ती, सर्वत्र पङ्कमुत्पादयन्ती, दिगन्तरालं अन्धतमसावृतं तन्वती सूर्यबिंबं कबलीकृत्य अभिमुखमायान्ती सा अतिवृष्टिः मम चित्तमाचकर्ष ।

उच्चावच =विषम, क्रमरहित। मत्तद्विपेन्द्रः= मत्तगजः । द्विपः= गजः। सन्निभ= सदृश । कर्दमः =पङ्कः । उत्कर्दना =पङ्कमुत्किरन्ती । अन्ध....वाला= चक्रवालं अन्धतमसं कृतवती । भानुबिंबं कवलीकृतवती । सह+इतस्ततः । उत्पाटितं =जर्जरितं । नचिरात् =झटिति । अप्लावयत्= प्रवाहयति स्म । मातुः द्वितीयः =मातुः सहायः ।

पूयशोणित इत्यादिगानस्य सारः—इदं जगत्त्रयं पूयैः रक्तैश्च दुर्गन्धि भवतु । सर्वेषामपि जनानां दन्ताः पतन्तु । सर्वेऽपि खलतयः पलिताः जर्जराश्च भवन्तु । सर्वत्र पिटकाः कासाः पीनसाश्च विलसन्तु । पूयः = Pus. पूतिगन्धि =दुर्गन्धि । नितान्तं =नितरां । च्युतिः =भंगः । आक्रुष्टा =क्रोधात् गर्जन्ती । गलित =स्रस्त, पतित । दशनः =दन्तः । मुखशतं= बहूनि मुखानि । खलतिः= bald: पलितः =शुभ्रकेशः । भान्तु =लसन्तु । पिटक= ulcer. कासः =cough. पीनसः= cold. दग्ध = (दह+त) भस्मीभूतं । दुर्भिक्षं इव आयाति । इतोमुखं= अस्मदभिमुखं । दर्शनीया एव अस्य आकृतिः । दुर्भिक्षं =दारिद्रता मरोः सखा ।

प्रकम्पनः—(भ्रष्टताललयं गायन् नृत्यंश्च)

(धि धिमिद्धिमि धि धिमिद्धिमि धि धिमिद्धिमि धै ।)

मरीचिका— पूय शोणित पूतिगन्धि नितान्तमस्तु जगत्रयम् ।

प्रकम्पनः — (तदेव पठन् नृत्यति)

मरीचिका— (क्वचित् क्वचित् पादविन्यसनतालादीनां च्युतेराकृष्टा वत्सं तर्जयन्ती)

गलितदशनमुखशतमथ खलतिवलितजर्जरम् ।

प्रकम्पनः— तदेव पठन् नृत्यति)

द्वावपि — धिधिमिद्धिमि...,..............धै ।

(नेपथ्ये) अहो! सर्वमपि दग्धं विदग्धम् ।

मरुः— (कर्णं दत्वा) अये कस्यायं स्वरविशेषः । दुर्भिक्षमिवायाति ।

(नेपथ्ये) अहो, सर्वमपि नष्टं प्रणष्टम् ।

महारोगः— अस्मदनुकूलमिव निवेदनम् ।

प्रकम्पनः—(प्रविश्य) तात मातुलो दुर्भिक्षमितोमुखमेवायाति ।

मरुः—आयातु वत्स आयातु । आशास्महे तस्मै पूर्णविजयम् ।

(उपसृत्य दुर्भिक्षं दृष्ट्वा) अहो नु खलु भोः; दर्शनीयैवास्याकृतिः ।

यतः,

20 जीर्णैः शीर्णविवर्णवस्त्रशकलैराच्छादिता नग्नता
उन्नम्रास्थिनि गण्डके परिगतास्ते केशकूर्चाः खराः ।
स्वेदासारकपूतिगन्धि च वपुः क्षीणं च साकल्यतो
भो दुर्भिक्ष परं व्यनक्ति विजयोदन्तांस्तवैवाकृतिः ।।

पद्यम्—20 सारः—दुर्भिक्षमभिसंबोध्य मरुर्वक्ति । हे दुर्भिक्ष, तवाकृतिरेव विजयवार्तां स्पष्टीकरोति । कथमित्युदाहरति—दुर्भिक्षस्य नग्नता जीर्णैः शीर्णैर्विवर्णैश्च वस्त्रखण्डैः आवृता वर्तते । गण्डयोः द्वे अस्थिनी उन्नते दृश्येते । तादृशयोः गण्डस्थलयोः परुषाः जटिलाश्च केशाः प्रसृता दृश्यन्ते । स्वेदप्रवाहेण क्षीणमार्द्रं च शरीरं दुर्गन्धं वमति । अतः हे दुर्भिक्ष, तव आकृतिरेव विजयवार्तां स्पष्टीकरोति ।

दुर्भिक्षम्–(उपसृत्य हस्तौ प्रसार्य) विजितम् ।
मरुः–किं नाम विजितम् ?
दुर्भिक्षम्–फलितम् प्रभो फलितम् ।
मरुः–किं नाम फलितम्, भण । किं ते शीर्षपिण्डम् ?
दुर्भिक्षम्–श्रूयताम् । अहमितो गत्वा मध्येमार्गं हत्यामाकारितवान् । सा तु सहसैव,

21 विसारि रसनारुण क्रकच दारुणा, दंष्ट्रिका–
परस्पर विघर्षण स्फुरित तीव्र दावानला ।
कराञ्चल विघट्टनैः स्तनितमुग्रमातन्वती
विशंकट कलेबरा धृतरसाऽभ्ययान्निर्भया ॥

मरुः–अहो नु खलु भोः ! निपुणः स्वल्वसि । ततस्ततः ।
दुर्भिक्षम्–ततस्तया सह गतवता प्रतिजनपदं मया विक्रीडितम् । यो मयाऽर्धप्राणीकृतः स तया गतप्राणीकृतः । केचन हताः । केचन सपरिवारं पलायिताश्च । किं बहुना ।

शीर्ण=जर्जर । उन्नम्र=उन्नत । गण्डके=कपोले । परिगताः=व्याप्ताः । कूर्चः=जटा । खराः=परुषाः । आसारकः=प्रवाहः । वपुः=गात्रं । साकल्यतः=सर्वतः । व्यनक्ति=व्यक्तीकरोति । विजयोदन्तान्+तव+एव+आकृतिः । प्रसार्य=वितत्य । stretching. आकारितवान्=आहूतवान्, आह्वानं कृतवान्, शब्दापयामास ।

पद्यम्—21 सारः—भयङ्कराकारिणी सा हत्या मम समीपागतवती इति संक्षेपः । कथम्? बहिःप्रसृतया क्रकचसदृश्या रक्तवर्णया जिह्वया अतिभीषणा, दंष्ट्रयोः परस्परघर्षणेन दावानलमुद्दीपयन्ती करतलयोः संघट्टनेन कठोरं मेघनिर्घोषमुत्पादयन्ती उग्रस्वरूपिणी सा हत्या निर्भया सती मां सरसमभ्यागच्छत् ।

विसारिरसना=विशालजिह्वा । क्रकच=saw. दारुणा=भीषणा । दंष्ट्रिकयोः परस्परविघर्षणेन स्फुरितः तीव्रदावानलः यया सा । दावानलः=

22 प्रायो निर्वसनीकृताखिलजनाः निर्दग्ध केदारकाः
अन्नालाभ रुजार्तनाद विकलप्राणोत्तपद्दारकाः ।
निष्प्राणीकृत गोव्रजा निरुदकप्रोच्छुष्क कूपान्तराः
वन्ध्यीभूत विनष्ट सस्यविभवा ग्रामाः सरूपान्तराः ॥

मरुः—सखे सुष्ठु कृतं त्वयापि । सर्वसंहारकः सन् चिरं जीव । सर्वतोमुखविजया वयं प्रवर्धामहे । तथापि सर्वे सावधानाः भवन्तु । भारतवर्षमिमं समृद्धं कर्तुम् यतमानाः केचनात्र सन्दृश्यन्ते । अस्ति कश्चिद् हिमालयो यः खलु महौषधिभिर्महारोगं उद्घाटयन् वर्तते । तस्यास्ति काचिद् दुहिता गङ्गा नाम या जलसंभरणादिभिः मत्पदाक्रमणायोत्सहते । एवं तस्य कनिष्ठाश्च वर्तन्ते, विन्ध्यसह्यादयः । तेषां च सन्ति दुहितरः गोदावर्यादयः । सर्वेऽपि ते अस्मदुन्मूलने रन्ध्रान्वेषिणो वर्तन्ते । यद्यस्माकम् योजनासु किञ्चनापि स्खलितं, तर्हि पुनरस्मद्गन्धोपि नावशिष्टः स्यात् । ततः सखायः सावधानाः भवन्तु ।

वन्यवह्निः । स्तनितं = मेघगर्जनं । उग्रं = कठिनं । आतन्वती = तन्वाना उत्पादयन्ती । विशङ्कटकलेबरा = भीषणगात्री । धृतरसा + अभ्ययात् + निर्भया । अभि + अ + या + त् । पलायिता = धाविता । किं बहुना = बहुना वर्णनेन किं प्रयोजनं, अतः संक्षिप्य कथ्यते इत्याशयः ।

पद्यम्—22 सारः—मम हत्यायाश्च साहसिकविनोदेन सर्वेऽपि ग्रामा रूपान्तरं प्राप्ताः । कथमेतत् संभूतम्? ग्रामेषु प्रायशः सर्वेऽपि जना वस्त्ररहिताः कृताः । क्षेत्राणि भस्मीकृतानि । सर्वत्र शिशवः अन्नं अलब्ध्वा सञ्जातया, रुजया सार्तनादं क्रन्दित्वा विवशाश्च वर्तन्ते । गोव्रजाः प्राणरहिताः कृताः । कूपा जलशून्याः शुष्काश्च कृताः । सस्यसम्पदो विफलाः विनष्टाश्च जाताः । एवंरीत्या पूर्वं सम्पन्नाः समृद्धाश्च ग्रामा अधुना रूपान्तरं गता दृश्यन्ते ।

निर्वसनीकृताः अखिलजनाः येषु ते (ग्रामाः) । एवं (अन्यत्रापि बहुव्रीहि समासः । निर्वसनः = वस्त्ररहितः । केदारः = क्षेत्रं । अन्न अलाभ रुजा आर्तनाद विकलप्राण उत्तपद्द दारकाः । रुजा = दुःखं । दारकाः = शिशवः ।

23 यस्मिन् रुजो नरगणान् परिमथ्नतेऽथ
वात्या च यं भ्रमगतो विषमीकरोति ।
कालानलो दहति यं कटुयातनाभि-
राक्रंस्यते स विषयो मरुणा तदैव ॥

(पुत्रमालिङ्ग्य) वत्स प्रकम्पन, त्वं गच्छ । वृष्टया दावानलेन् च सह प्रतिजनपदमटन् पितुस्साम्राज्यं विशालं कुरु । महारोग ! त्वमपि दुर्भिक्ष-द्वितीयो भूत्वा स्वकृत्यमविलुप्तं कुरु । अयि, प्रेयसि मरीचिके, त्वं सर्वेषामपि भ्रान्तिमापादयन्ती मदुपान्त एव वर्तस्व ।

गोव्रजः =गोकुलं । निरुदक =निर्जल । प्र+उद्+शुष्क =प्रोच्छुष्क । वन्ध्यीभूत् =विफलीभूत । सरूपान्तराः =रूपान्तरं प्राप्ताः । समासे पूर्व-पूर्वपदानां प्रत्ययाः तथा अन्तरान्तरा पदानि च लुप्यन्ते इत्यत्र अत्रत्यानि समस्तपदान्युदाहरणानि भवन्ति । यथा-अन्नस्य अलाभेन जातया रुजया संभूतेन अर्तनादेन विकलप्राणा उत्पन्नाः च दारकाः येषु ते =अन्नालाभ.... दारकाः । अत्र जात संभूत इत्यादि पदानि समस्तदशायां न दृश्यन्ते । रन्ध्रान्वे-षिण = अवकाशं मार्गयमाणाः । स्खलितं =प्रमादः ।

पद्यम्—23 सारः—यत्र यत्र प्रदेशे अस्माकं जनाः पदं कुर्वन्ति तत्र तत्र ममापि सान्निध्यं नितरामेव स्यात् इति मरुः प्रतिज्ञां करोति । मरुणा स प्रदेशः आक्रंस्यते । कीदृशः प्रदेशः ? तद् विव्रियते । यस्मिन् प्रदेशे रोगाः नरगणानां मथनं कुर्वते, चण्डवातः भ्रमणं कृत्वा यं प्रदेशं सङ्कुलं करोति, प्रलयाग्निसदृशः चण्डातपो यं प्रदेशं कठिनयातनाभिर्दहति स प्रदेशो मरुणा आक्रंस्यते ।

रुजः =रोगाः । रुक् रुजौ रुजः । रुज् दिश् तृष् इत्यादयो हलन्तशब्दाः आकारान्ता अपि प्रयुज्यन्ते । रुक् =रुजा, दिश्-दिक्षु =दिशासु । तृट्- तृषा= तृषया । निट्-निशि= निशायां । विषयः= देशः । अविलुप्त =लोपरहित, अविकलं । मदुपान्ते= मत्समीपे । अटन् =सञ्चरन् । आपादयन्ती= जनयन्ती ।

24 विदूरगान् साधु विलोभयन्ती
वितन्वती स्वाभिमुखान् हताशान् ।
अनन्तदिङ्मार्गविहारिणि त्व-
मनन्तरायं विजयस्व नित्यम् ॥

॥ यवनिका ॥

पद्यम् 24 सारः—मरुः स्वपत्न्याः मरीचिकाया विजयम् शंसते । हे आकाशमार्गविहारिणि मरीचिके त्वं विदूरे गच्छतो जनान् यथेच्छं विलोभय । स्वाभिमुखमागतान् जनान् निराशान् कुरु । एवं निर्विघ्नं निरन्तरं विजयस्व ।

विदूरे गच्छन्ति =विदूरगाः । हताशान् =निराशान् । अन्तरायः =विघ्नः ।

द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः

॥ अभ्यासः ॥

1 अधोनिर्दिष्टानि अव्ययानि संयोज्य वाक्यानि रचयत ।

यथा—किन्तु । सीता परिशुद्धैवेति रामो जानीते । किन्तु लोकापवादभयं स गुरुतरमगणयत् ।

1) एवं 2) असकृत् 3) कच्चित् 4) तथापि 5) नाम ।

II अद्य पठितानां एकभारतपद्यानां अन्वयं लिखत ।

III एकभारतस्य द्वितीयमङ्कम् अनुवदत ।)

IV पाठशालाया आगच्छन्तीनां मालिनी-राधिका-माधवीनां कमपि विषयमधिकृत्य परस्परसंवादं स्वभावनानुसारं लिखत ।

V तृतीय चतुर्थपाठानामावर्तनं (Revision) कृत्वा सर्वे विषया दृढीक्रियन्ताम् ।

त्रयस्त्रिंशो दिवसः

(एकभारते तृतीयोऽङ्कः)

(यवनिकाक्षेपणे प्रविशति निपीतमद्यो मदमन्थर इतस्ततः प्रस्खलन् फेनपुञ्जमुद्गिरन् समुद्यतभुजः समुद्रः)

समुद्रः—(अविस्पष्टाक्षरम्) कुत्र सा गंगा। कुत्र सा गोदावरी। क्व गता सा पर्णाशा। न खलु तासां दास्याः पुत्रीणां मद्गता चिन्ता। ता न जानते अहं कीदृशः प्रभुरस्मीति। (किञ्चिद् विचिन्त्येव)। अरी गंगे,

25 मत्पेटिकासु रत्नानि विद्यन्ते विविधानि वै।
न दद्यामेकमपि ते यावत् त्वं न मरिष्यसि॥

(परिक्रम्य) अरी, पतिव्रतासु कुलटे, कुलटासु पतिव्रते, त्वं वक्रं गच्छसि कुटिलं च गच्छसि। किन्तु मां नायासि।

तृतीयोऽङ्कः

निपीतमद्यः=निपीतं मद्यं येन सः=मद्यं पीतवान्। मन्थरः=मन्दः प्रस्खलन्=अस्थिरपदविन्यासः staggering. फेन=forth. पुञ्जः=समूहः। उद्गिरन्=वमन्, spitting। समुद्यतः भुजः येन सः=ऊर्ध्वं उत्सारितबाहुः। दास्याः पुत्री=पित्रा विना जाता स्त्री। जारजा। इदमतिनिकृष्टं पदं नाटकादिषु नीचपात्राणि भाषन्ते। मद्गता=मां विषयीकृत्य।

पद्यम्—25 सारः—समुद्रो मद्यपानां स्वभावेन भाषया च निरर्थकं प्रलपति; स्वपत्नीः प्रलोभयति च। मत्पेटिकासु अर्थात् मदन्तर्भागे विविधानि रत्नानि विद्यन्ते। यावत् त्वं न मरिष्यसि तावत् तेष्वेकमपि ते न दद्याम्। तव मरणानन्तरमेव दास्यन्ते इति भावः। मां नायासि=मां न उपागच्छसि। न+आयासि।

26 विकचकुचे घनजघने सितसिकते चञ्चलालकाञ्चलिके ।
गङ्गे भङ्गासङ्गे चपले विमले क्व वाऽसि तनुतरले ।

(उच्चैः) अरी उलूककोकिलकलालापिनि, त्वं किमित्येवं दर्पं करोषि ? अस्ति किं ते तावान् जलविभवो यावान् ममास्ति ? तव तु जलमंगुलीपरिमाणान् मत्स्यान् वहति । मम तु द्वीपपरिमाणान् । (किञ्चित् स्मृत्वेव) आहा, कीदृशः स मत्स्योपदंशः !,

27 मन्दाग्निना युवतिभिर्मृदु पाचितः स
खण्डः परं मरिच धूलि विरूषितश्च ।
आलोडितश्च लशुनादिभिरुग्रगन्धैः
लालां प्रवाहयति वक्त्रगुहान्तरान्मे ॥

(त्फू त्फू इति निष्ठीवति) पुनरपि स्मृत्वेव किं कथयसि, मया मद्यं पीतमिति । तर्हि त्वं मम बाह्वोरालिंगनायासिनी भूत्वा मामधिक्षिपसि । अथवा नायमधिक्षेपः । मम योग्यताप्रमापिणी वाणी । तथाहि—

पद्यम्26—सारः— समुद्रः गङ्गामभिसंबोध्य कथयति । मम प्राणनाथे गंगे त्वं कुत्र वा वर्तसे । सम्यग् विकसितस्तनी, गुरुतरजघने, सिकताभिः स्मितं कुर्वाणे, वीचिकाभिः अलकानलङ्कुर्वति तरंगैः भ्रूभंगं रचयन्ति तरलशरीरिणि चपले विमले त्वं कुत्रासि ।

विकच =विकसित. जघनः= नितम्बप्रान्तभागः । सिकता= sand. अलकः= चूर्णकुन्तलः curls. भंगः = तरंगः । उलूकः= पक्षिविशेषः, oul. कोकिलः =पिकः । उलूक इव पिक इव च मधुरमालपन्ति । दर्पः =गर्वः । अंगुलीपरिमाणान्= अंगुलीप्रमाणान् । मत्स्योपदंशः =मत्स्येन विरचितं व्यञ्जनं । Fish curry.

पद्यम्—27 सारः—तस्य मत्स्योपदंशस्य केवलं स्मरणमेव मम वक्त्रे जलं प्रस्रावयतीति संक्षेपः । स मत्स्यखंडः वक्त्रकुहरात् लालां प्रवाहयति । कीदृशः खंडः? युवतिभिर्मन्दाग्निना अतिमार्दवेन सम्यक् पाचितः, मरिचकचूर्णैः सम्यग् मेलितः उग्रगन्धैः लशुनादिभिः संयुक्तः स मत्स्यखंडः मम मुखगुहान्तरे प्रभूतं जलं उत्स्रावयति ।

28 हन्त ! सुधांशौ राजत-
कलशाद् विकिरति सुरां सुधाधवलाम् ।
भुवनेऽत्र को मनस्वी
न खलु पिबेत्, न स्खलेत् न वा जल्पेत् ?

अरी, गंगे कृष्णे, सिप्रे, अहं पुनः पुनराकारयामि । न खलु यूय शृणुथ । (किञ्चित् स्मृत्वेव) अहो अन्यत् सर्वमपि स्मृतेरन्तर्हितम् । तदेकमेव मद्यसारे फेनपुञ्ज इव उद्गीर्णम् । यूयमिदानीं देशसेवां कुर्वत्यः स्वच्छन्दं पर्यटथ । तर्ह्यटत । सर्वतोऽप्यटत । वयमधुना तदर्थमनुजानीमः । अयि प्रेयसि गंगे, त्वमेवाग्रेसरा भव ।

29 अट निकटं स्फुटविकटं पृथुलघटे संकटे जटे जरठे
चल चपलं छलतरलं मधुरजले चञ्चले कले सरले ।
(इति निरर्थकं जल्पन् प्रस्खलन् निष्क्रामति)
(ततः प्रविशति गंगा)

विरूषितः=मिश्रितः । आलोडितः=संपृक्तः । लशुनः=garlic. लाला=स्वादिष्ठानां भोज्यानां दर्शनेन वक्त्रान्तरात् प्रस्रवत् जलम् । निष्ठीवति=spits. आलिंगनायासिनी=आलिंगनसुखमनुभवन्ती । योग्यता-प्रमापिणी=योग्यताया मानदण्डः अर्थात् सूचिका । मद्यपानं मम योग्यता-मापकमित्यर्थः ।

पद्यम्—28 सारः—अस्मिन् समये ये न पिबन्ति ते मूढा एव । चन्द्रोदये सर्वेऽपि पिबेयुः, प्रस्खलेयुः, जल्पेयुश्च । अत्रोदाहरति । चन्द्रः एव स्वकीयात् राजत चषकात् सुधाशुभ्रं मद्यं विकिरति । एवं स्थिते अस्मिन् लोके को नाम न पिबेत् न स्खलेत् न वा जल्पेत्? सर्वेऽपि पिबेयुः प्रस्खलेयुः जल्पेयुश्चेत्यर्थः । सुधांशुः=चन्द्रः । सुधांशौ सुरां विकिरति= सप्तम्याः विशेषप्रयोगः । यदा सुधांशुः सुरां विकिरति तदा । विकिरति (त. पु. स. ए.) अत्र= अस्मिन् । मनस्वी (न पु प्र ए) =धीरः । प्रस्खलेत् =भ्रष्टपदन्यासं चरेत् । जल्पेत्= निरर्थकं प्रलपेत् । आकारयामि =शब्दापयामि । शृणुथ= आकर्णयथ । अन्तर्हितं =अप्रत्यक्षीभूतं । उद्गीर्णम्= उद्गतं, बहिर्गतं । स्वच्छन्दं =यथेष्टं । तर्हि+अटत । अनुजानीमः =अनुज्ञां दद्म : । अग्रेसरः = प्रमुखः । नेत्री= मार्गनिर्देशिका । नेतृ+ई ।

पद्यम्—29 सारः—समुद्रः गंगायाः यथेष्टसञ्चारार्थम् अनुज्ञां ददाति इति धारणया किमपि जल्पति । अस्य पद्यस्य न कोऽपि विशेषार्थः । अट =

गङ्गा—आर्यपुत्र, क्व गतो भवान् ? किं मामाकारितवान् ? अहमधुना विसृष्टनिखिलकृत्या भवत्सविधमुपगतास्मि । आज्ञापयतु किं करणीयमिति । (परिक्रम्य) हन्त ! अत्रापि न दृश्यते । अलब्धार्थो गतः स्यात् ? किमहं करवाणि? । मया यदाचरितम् तत् तत्रभवते न रोचते । यन्मया प्रियमिति कृतं तत् प्रतिकूलम् फलति । यदाऽहं तत्रभवन्तमुपसरामि तदा स मदभिमुखं निष्ठीवति, दोर्दण्डमुद्यम्याहन्ति कर्णकठोरं गर्जति च । किं मयात्र करणीयम् । हन्त मत्पितुर्दौर्भाग्यम् । द्वे अपि दुहितरावस्य दुःखायैव । यतः,

30 व्यथां ज्येष्ठा सिन्धुर्जनयति तुरुष्कैरपहृता
कनिष्ठा त्वाश्लिष्टा सततचपलेनांबुनिधिना ।
तदप्यन्याक्रान्तेर्भरतवसुधा रक्षणविधौ
धुरीणो जागर्ति प्रसृमर विशालोन्नततनुः ॥

अपिच,

सञ्चर । विसृष्टनिखिलकृत्या = निखिलकर्तव्यानि परित्यज्य । सविधं = समीपं । परिक्रम्य = इतस्ततश्चरित्वा । अलब्धार्थः = प्रयोजनमलब्धवान् । करवाणि = कुर्यां, तनवानि (लोट्. पर. उ. ए) । उपसरामि = उपगच्छामि । दोर्दण्डम् = करदण्डम् । उद्यम्य = उन्नमय्य, ऊर्ध्वम् प्रसार्य । आहन्ति = प्रहरति । दुहितरौ अस्य दुःखाय एव । 'दोस्' सकारान्तो हस्तपर्यायः । दोः दोषौ दोषः । दोषं दोषौ दोषः or दोष्णः । दोषा or दोष्णा दोर्भ्यां दोर्भिः । दोषे, दोष्णः etc. अर्थात् स्वरप्रत्ययप्रयोगे दोस् इतिशब्दः विकल्पेन दोषन् इति नकारान्तश्च जायते ।

पद्यम्—30 सारः—स्वपुत्र्योः सिन्धुगंगयोरसुभगजीविते परितप्तोऽपि पिता हिमालयः लोकोपकारायैव प्रवर्तते इति संक्षेपः । तुरुष्कैरपहृता ज्येष्ठा सिन्धुः पितुर्व्यथां जनयति । कनिष्ठा गंगा तु सततचपलेन अम्बुनिधिना आश्लिष्टा च । तथापि पिता हिमालयः अन्येषां आक्रमणात् भारतभूमेः संरक्षणविषये धुरन्धरो भूत्वा विशालां उन्नतां च तनुं प्रसार्य सदा जागरूको वर्तते ।

31 अवन्ध्यो विन्ध्योऽसौ जनपदशतानामवनतः,
प्रकृष्टां सह्योऽसौ कलयति च सेवामवनतः ।
कनिष्ठानामग्र्यौ मम पितुरभिन्नोज्ज्वलगुणौ
परं तौ कुर्वन्तौ सुलभविभवां भारतधराम् ॥

हन्त ! अहमीदृशी मन्दभाग्या संवृत्ता ! (इति रोदिति)

(ततः प्रविशति हिमालयः)

हिमालयः (गङ्गां दृष्ट्वा) वत्से किमेवमेकाकिनी भूत्वा किमपि प्रलपन्ती विलपन्ती च तिष्ठसि ? किं ते कदननिमित्तम् ।

गङ्गा—(उपसृत्य) तात वन्दे । मम तु,

तुरुष्कैः=माहम्मदैः । व्यथा=दुःखं । अंबुनिधिः=समुद्रः । आश्लिष्टा=संबद्धा । तदपि=तथापि । आक्रान्तेः (इ. स्त्री. प. ए.)= आक्रमणात् । धुरीणः=भारवाही, धुरन्धरः । प्रसृता विशाला उन्नता च तनुः यस्य सः । जागर्ति=जागरूको वर्तते । अपि च=न केवलमेतत्, किन्तु अन्यदप्यस्तीत्यर्थः ।

पद्यम् 31—सारः—हिमवतः कनिष्ठौ विन्ध्यः सह्यश्च यथाशक्ति भारतस्य सेवां तन्वाते । तथाहि, अयं विन्ध्यपर्वतः ग्रामशतानां रक्षणात् सफलः कृतकृत्यश्च वर्तते । असौ अवनतः अर्थात् विनीतः सह्योपि प्रकृष्टां सेवां करोति । मम पितुः समानगुणौ कनिष्ठेषु प्रमुखौ तौ द्वावपि पर्वतौ इमां भारतभूमिं विभवसमृद्धां कुर्वन्तौ साभिमानं वर्तेते ।

अवन्ध्यः=सफलः, सप्रयोजनः । जनपदशतानां+अवनतः= अवनात्, रक्षणात् । कलयति=कुरुते । सेवां+अवनतः=नम्रः । आद्यपादे अवन+तः इति तसिलन्तमव्ययम् । द्वितीये तु अव+नम्+त इति क्तान्तः शब्दः । 'तसिल्' प्रत्यये "तस्" शिष्यते । स प्रत्ययः प्रायशः पञ्चमीविभक्तेः स्थाने प्रयुज्यते । वृक्ष+तस्=वृक्षतः । वृक्षतः=वृक्षात् वृक्षाभ्यां अथवा वृक्षेभ्यः । राजतः=राज्ञः राजभ्यां अथवा राजभ्यः । अग्र्यौ=मुख्यौ । अभिन्नाः उज्ज्वलाश्च गुणा ययोस्तौ । कदनं=दुःखं ।

32 कदनं खलु शाश्वतः प्रवाहः सिकता हर्ष इवान्तरान्तरा तम् ।
गहने विपिने निराश्रयाहं रुदती हन्त ! नये दिनं कथञ्चित् ॥

हिमालयः— वत्से, शान्ता भव । न खलु देशसेविकानामिदं कातर्यमुचितम् । मोदाः खेदाश्च ता न विकुर्वन्ति । सर्वदैव ताभिः परार्पितसर्वस्वाभिर्भवितव्यम् । तासां तु सरणिः संकटा, प्रायशो मनोरथाश्च विकला भवन्ति । तथापि ता अविचलितचित्तवृत्तय एव दृश्यन्ते । त्वमधुना कदनाभिभूता दृश्यसे । कुतस्ते तादृशी धैर्याभिघातिनी व्याकुलता जाता । कथय विस्रब्धम् ।

गङ्गा—तात, अद्याहं वंगदेशावधीनां विषयाणां अनावृष्टिसंजातां तृष्णां निर्वापयितुं गता । सन्नान् केदारान् प्रसन्नान् कुर्वती सन्तप्तान् कृषीवलान् संतृप्तानातन्वती निर्जलान् जलाशयान् सुलभजलानाकलयन्ती प्रतिग्रामं प्रतिजनपदं पर्यटन्त्यासम् । तदा आर्यपुत्र आगत्य मामाकारितवान् । यदा तच्छ्रवणादितोमुखी न्यवर्ते तदा तत्रभवानितोऽपि विनिर्गतः । धिङ् मामसुलभसौभगां भर्तुरनुवर्तने । (रोदिति)

हिमालयः—(दुहितरं सान्त्वयन्) वत्से,

पद्यम्—32 सारः—गंगा स्वानुभवं प्रस्तौति । मम जीविते निरन्तरः शाश्वतश्च यः प्रवाहोऽस्ति स मम मनसि सर्वदा वर्तमानम् दुःखमेव । तत्प्रवाहमध्ये तत्र तत्र नैमिषिका हर्षा इव काश्चन सिकताश्च दृश्येरन् । किन्तु मम शाश्वतरूपम् दुःखमेव । एवं दुःखात्मकप्रवाहरूपिण्यहम् अतिगहनेषु काननेषु निराश्रया भूत्वा विलपन्ती कथञ्चिदपि दिनानि नयामि ।

शाश्वतः = सनातनः, निरन्तरः । सिकता = नदीप्रवाहमध्ये तत्र तत्र विद्यमानाः अल्पतमाः द्वीपाः, small sandy lands. तमन्तरा = तस्य मध्ये । गहने = सान्द्रे । कातर्यम् = भीरुत्वं । विकुर्वन्ति = विकारकारणानि भवन्ति । ताभिः परार्पितजीविताभिः भवितव्यं = ताः परार्पित जीविताः भवेयुः । सरणिः = मार्गः । संकटा = विषमा । विकलाः = अपूर्णाः । अविचलिताः चित्तवृत्तयः यासां ताः । अभिभूताः = परिभूताः । धैर्याभिघातिनी = धैर्यनाशिनी । व्याकुलता = परवशता । विस्रब्धम् = सविश्वासं । विषयः = देशः । अनावृष्टिः = वर्षाभावः । निर्वापयितुम् =

33 सुमुखि रुदिहि मैवं बद्धवात्सल्यभावम्
जनकहृदयमेवं मा कृथा निष्प्रभावम् ।
प्रशमयितुमभूवं यः क्षमः शत्रुदावं
विसृजति स निकामं धीरमात्मस्वभावम् ॥

अथ च वत्से त्वया स्वपतिं प्रति नैवं संकोचः कार्यः । यत् सत्यं, स मे जामाता सदा प्रक्षुब्धः सततं चञ्चलश्च दृश्यते, तथापि तस्य तद् गाम्भीर्यम् अस्मद्राष्ट्रमन्यैरप्रधृष्यं करोति । अपि च पश्य वत्से, स कदापि नातिक्रान्त-मर्यादो वर्तते । परिघसदृशान् बाहुदण्डानुन्नमयन् आकाशमुद्भेदयन्निव अधुकैगर्जन् अरिकुलं विभीषयन् सोऽस्माकं कर्मभूमेरंगरक्षको भूत्वा सेवा-मातनुते । त्वं तस्य बहिश्चाञ्चल्यमेव पश्यसि । नास्य गाम्भीर्यं महिमानं वा जानीषे । पश्य,

---

दूरीकर्तुं नाशयितुं । सन्नान्=क्षीणान् । आतन्वती=कुर्वती । पर्यटन्ती+भासम् । आकारितवान्=आहूतवान्, शब्दापितवान् । इतोमुखी=इदं स्थान-मभिमुखीकृत्य । धिक्+मां । 'धिक्' इत्यव्ययं द्वितीयान्तेन सह निन्दार्थे प्रयुज्यते । धिङ् मां=अहं निन्दनीयः अथवा मम जीवितं निन्द्यम् । मातुः कृतघ्नं पुत्रं धिक्=मातुः कृतघ्नः पुत्रो निन्द्यः ।

पद्यम्—33 सारः—हे वत्से रोदनेनालम् । धीरमपि मां मैवमधीरं कुरु । न खलु त्वयैवं रोदनं कार्यं! यद्येवं रुद्यते तर्हि वात्सल्ययुक्तमिदं तव पितुश्चित्तं दुर्बलं स्यात् । योऽहं शत्रुरूपं दावानलमपि प्रशमयितुं शक्तोऽभूवं सैष तव पिता अधुना रुदतीं त्वां दृष्ट्वा स्वाभाविकमात्मनो धैर्यम् मुञ्चति ।

रुदिहि=विलप (लोट्. पर. म. ए.), क्रन्द । बद्धः वात्सल्यभावः यस्मिन् सः । कृथाः (लुङ्. आ. म. ए.) मा इति निषेधार्थकमव्ययम् । एतद्योगे क्रियाया भूतकालसूचक अकारो लुप्यते । अतः अकृथाः इत्येतत् कृथाः इत्यवशिष्यते । अभूवं=अभवं । क्षमः=शक्तः; ।शत्रुदावः=शत्रुरूपो दावाग्निः । विसृजति=त्यजति । निकामम्=नितराम् ।

यत्सत्यं=सत्यमेव । जामाता=पुत्र्याः भर्ता । अस्मद्राष्ट्रम्+अन्यैः+अधृष्यं=अनाक्रमणीयम् । नातिक्रान्तमर्यादः=सीमानमनुल्लंघितवान् । मर्यादा=सीमा । परिघः=अर्गलः, · Iron beam used for shutting huge palace gate. जानीषे=जानासि । उद्भेदयन्=विदारयन् ।

34 द्वीपानामयुतं बिभर्ति यदयं नित्यंचलो निश्चलं
क्रय्याणां यदितस्ततः प्रणयनैर्लोकानयं सेवते ।
यज्जातोऽयमनुत्तमोन्नतकुले यस्मात् स्म सञ्जायते
शान्ताम्भोधिरपीह तच्छ्वशुरतामापाद्य तुष्याम्यहम् ॥

(नेपथ्ये गानं श्रूयते)

जन गण रमणी भारत धरणी जयति निरन्तर मङ्गल जननी ।
तव मन्द्रं जयवाद्य विशेषं प्रथयति जलनिधिरसदृशघोषम् ।
(जनगणरमणी.......

पद्यम्—34 सारः—बहुविधा लोकसेवाः कुर्वतस्तस्य समुद्रस्य श्वशुरो भूत्वा अहं तुष्टोऽस्मीति संक्षेपः । सदा चञ्चलोऽसौ समुद्रः चलनरहितान् अनेकान् द्वीपान् वहति । क्रयविक्रयवस्तूनां इतस्ततः प्रेषणेन अयं लोकसेवां कुरुते । यस्मात् समुद्रवंशात् शान्तसमुद्रोऽपि जातः तस्मादेव वंशात् तव भर्ता वङ्गसमुद्रोऽपि समजायत । तादृशस्य परोपकर्तुः कुलीनस्य समुद्रस्य श्वशुरपदं प्राप्य अहं अतितरां तुष्यामि ।

अयुतम् =दशसहस्रं । बिभर्ति =धरति । यत् =यस्मात् । क्रय्याणां क्रयविक्रयवस्तूनाम् । प्रणयनैः प्रेषणैः= । यत्+जातः+अयं+अनुत्तम.... । अनुत्तम= अत्युत्कृष्ट । तस्य श्वशुरतां । तत्+श्वशुरतां =तच्छ्वशुरतां । आपाद्य= प्राप्य ।

गानम्—जनगणरमणी =जनानानन्दयन्ती । तव मन्द्रं......घोषम् = समुद्रः तव जयवार्तां तरंगरूपं वाद्यमाहत्य प्रख्यापयति । प्रथयति = विस्तारयति । च+आयातः+इव । कुसुमैः......कलितैः । वृक्षसमूहः सुगन्धिभिः मधुसङ्कुलितैः पुष्पैः भारतमातरमर्चति । अविरल=अनल्प । द्वीपम्......वितानम्= यस्याः असदृशं सुमहितं विस्तृतं च धर्ममहत्त्वं प्रतिद्वीपं प्राप । अयात् = ययौ । मानुष......दक्षान् =या भारतमाता अपत्यान् सर्वान् मानुषसमूहान् सम्यक् शिक्षितान् कृत्वा तत्तत्कर्मसु समर्थान् अकरोत् । अविकला (पूर्णा) शिक्षा येषां ते । अकृत= अकरोत् । अकृषातां अकृषत (लुङ् आ) समान्= सर्वान् । दक्षान्= समर्थान् । विगलित जनगणमानसदोषा= जनगणमानसदोषान् दूरीकृतवती ।

(गङ्गा—कर्णम् दत्त्वा) सिप्रा पर्णाशा चायात इव ।

(पुनरपि नेपथ्ये)

कुसुमैरविरल परिमल मिलितैस्तरुततिरर्चति नव मधु कलितैः ।
द्वीपं द्वीपमयादसमानं यस्यास्सुमहितधर्मवितानम् ।

(जनगणरमणी.........)

[सिप्रा पर्णाशा च गायन्त्यौ प्रविशतः]

मानुष लक्षानविकलशिक्षानकृत समान् या कर्मसु दक्षान्
सा राजति भुवनैकविभूषा विदलित जन गण मानस दोषा ।

[जनगणरमणी......]

हिमालयः—अहो श्रवणसुखं गानम् । श्रुत्वा सर्वमपि विस्मर्यते । अयं खलु गानस्य प्रभावः ।

35 व्यावर्तितेन्द्रियगणं विषयान्तरेभ्य-
श्चित्तं करोत्यविरतात्मसुखानुविद्धम् ।
निद्राति यद्विकसति प्रविलीयतेऽथ
विभ्राजते विहसति क्षणमन्तरेण ॥

पर्णाशा—[हिमालयं निरीक्ष्य सादरमात्मगतम्]

36 बाह्यैः शुभांगैरवदातभावं तथान्तरंगेण गभीरभावम् ।
व्यनक्ति यद्यप्ययमप्रधृष्योऽप्याभाति सर्वैस्सतताभिगम्यः ॥

पद्यम्—35 सारः— गानं अलौकिकेनानन्देन चित्तं मोहयति । तद् जनानां इन्द्रियाणि अन्यविषयेभ्यो व्यावर्त्य चित्तं सन्ततपरमानन्दनिलीनं करोति । तत्तादृशं चित्तं गानश्रवणसमये कदाचिद् निद्रातीव, कदाचिद् विकासं प्राप्नोतीव, कदाचिद् विलयं प्राप्नोतीव, उज्ज्वलतीव, विहसतीव च । गानश्रवणेन चित्तमीदृशं विकुरुते । व्यावर्तिता इन्द्रियगणा येभ्यः तद् [चित्तं] । व्यावर्तित = परावर्तित । विषयः = इन्द्रियैर्गृह्यमाणं वस्तु । नेत्रस्य विषयः वृक्षगजादयः, श्रोत्रस्य विषयः शब्दः, रसनाया रसः इत्येवम् । विषयान्तराणि = अन्ये विषयाः । अविरतेन आत्मसुखेनानुविद्धम् । अविरतम् = निरन्तरं । अनुविद्धं = सहितं, संबद्धम् ।

पद्यम्—36 सारः— पर्णाशा हिमालयम् निरीक्ष्य प्रस्तौति । हिमालयस्य बाह्यावयवाः तस्य परिशुद्धस्वभावम् व्यञ्जयन्ति । तथा अन्तरंगेण गांभीर्यम्

सिप्रा—(गङ्गां निरीक्ष्य सकौतुकमात्मगतम्)

37 उपेयिवांसो द्रवतां प्रायो गुणगणाः पितुः ।
पुत्र्याः प्रवाहाः सञ्जाताः भुवनत्रयपावनाः ॥

(द्वे अभ्युपसृत्य) पितृदेव, वन्दावहे ।

हिमालयः-वत्से लोकप्रिये भवतम् । अन्यजीवनार्थायैव युवयोर्जीवनानि भवन्तु ।

पर्णाशा—शिरसा धार्यते सानुग्रहं वाक्यम् । फलितमावयोर्मनोरथैः ।

हिमालयः— अपि कुशलं युवयोर्विषयाणाम्?

पर्णाशा— तात अयमेक एवावयोः क्लेशहेतुः ।

हिमालयः—कथमिव?

पर्णाशा—कथमावयोर्विरलभागधेययोर्विषयेषु कुशलं भवति? यत्र स मरुर्मरीचिकाजानिश्शास्ता वर्तते ।

च व्यनक्ति । तथैवायम् बाह्यदृष्ट्या अप्रधृष्यः अर्थात् अनभिगम्य इव प्रतिभाति । किन्तु स सर्वेषामप्यभिगम्यश्च वर्तते ।

अवदातभावम् =विशुद्धस्वभावम् । व्यनक्ति =स्पष्टीकरोति । यद्यपि अयं अप्रधृष्यः अपि आभाति =प्रतिभाति [seems]

पद्यम्—37 सारः—सिप्रा गङ्गाम् निरीक्ष्य स्वयं चिन्तयति । पितुर्हिमालयस्य गुणगणाः द्रवीभूय पुत्र्या गङ्गाया भुवनत्रयपावनाः प्रवाहा जाता इति मन्ये ।

उपेयिवांसः =प्राप्ताः । 'इ' धातोर्गमनमर्थः । एति समेत परीत विपरीत इत्वा व्यत्ययः प्रत्ययः अयनं एतु एहि इत्यादिष्वनेकेषु पदेषु 'इ' धातोः सान्निध्यमस्ति । उपेयिवस् इति शब्दः इ धातोः क्वसुप्रत्ययान्तः । उप+इ+वस्+अः =उपेयिवांसः । उपेयिवान् उपेयुषः उपेयुषा उपेयिवत्सु उपेयुषि इत्यदीनां प्रक्रियाः विद्वस् शब्दस्येव भवन्ति । ताः आवर्तनेन दृढीकुरुत । द्रवतां =द्रवत्वम् । पावनाः =पुनानाः, शुद्धीकुर्वत्यः ।

फलितमावयोर्मनोरथैः =आवयोर्मनोरथाः फलिताः । विषयाणम् = देशानाम् । व्यापादयितुं =नाशयितुं । मा मैवं= न संभाव्यं । अविकृतं=

हिमालयः—आः ! मरुद्युवयोर्विषयान् पुनरपि व्यापादयितुं उद्युक्तः ? मा मैवम् । असकृत् स मयोद्बोधितः 'अविकृतं वर्तस्वे' ति । न स मां ग्र्ण्यति? अस्तु, अहमधुनैव जामातरं सागरमामन्त्रयामि । स एवार्तानामेकावलम्बः । तद्युवामधुना स्वविषयमेव प्रतिनिवर्तेताम । अपारागाधहृदयः स यावत्कालं वर्तते तावत् अस्माकं नास्ति कुतोऽपि भयस्यावकाशः । अहो, विचित्राणि तस्य वृत्तानि ।

विकाररहितं यथातथं । एव+आर्तानां+एक.वलंबः । तद्+युवां । वृत्तं=चरितं ।

पद्यम्—83सारः—सदा चञ्चलस्वभावोऽयमम्बुधिः अतिक्षुद्र इति जना मन्यन्ते । एवं जनानां भ्रान्तिं जनयितुमेव स सततं बहिश्चलो वर्तते । वस्तुतः जनानां एवं भ्रमनुत्पादयन् स तानेव क्षुद्रान् करोति । समुद्रसदृशानां महतां स्वभावा एवमुच्चावचा भवन्ति । ते अन्यैरवगन्तुं न शक्याः । बहुविधास्ते परेषां विस्मयं च जनयति ।

क्षुद्रः= अन्तस्सारशून्यः । अवबोध्य= प्रबोध्य संज्ञाप्य । बहिश्चलत्वात्= बाह्यचलनस्वभावेन । अप्रतिमं आत्मसत्त्वं यस्य सः । अप्रतिम =असदृश । सत्त्वं= शक्तिः । उच्चावचाः =विषमाः, क्रमरहिताः । विलक्षाः= असाधारणाः । दुःखेन अवगाहितुं योग्याः= दुरवगाहाः । अवगाहितुं =प्रवेष्टुं [ज्ञातुं] । दुर् सु इत्येतयोरुपसर्गयोर्योगे य, तव्य, अनीय इत्येषां स्थाने केवलं 'अ' इति प्रत्ययोऽपि प्रयुज्यते । सुखेन गन्तुं योग्यं अथवा शक्यं =सुगमम् । दुर्गमम्, सुसहं, दुस्सहं =दुःखेन सहनीयं । गन्तुं योग्यं (शक्यं) इत्यस्य गम्यं गमनीयं इत्येवार्थः । दुरवगाहतमाः =अत्यन्तमज्ञेयाः । अशुद्धत्रिकरणां= मनोवाक्कर्मसु अशुद्धाम् ।

तृतीयोऽङ्कः

38 क्षुद्रं परान् स्वमवबोध्य बहिश्चलत्वात्
क्षुद्रान् परान् वितनुतेऽप्रतिमात्मसत्त्वः ।
उच्चावचा हि महतां विविधा विलक्षा
विस्मापका दुरवगाहतमाः स्वभावाः ॥

(हिमालयः पर्णाशा सिप्रा च निष्क्रामन्ति)

गङ्गा—(अञ्जलिं बध्वा) आर्यपुत्र ! क्षमस्व मां अशुद्धबिकरणाम् । (सगद्गदं रोदिति) ।

(यवनिका)

॥ अभ्यासः ॥

I अद्य पठितं एकभारतभागं अनुवदत ।

II पदानि विश्लेष्य सन्धिकार्याणि विशदयत ।
1) कस्तेषां 2) सर्वेप्येकीभूताः 3) कथासि 4) गत इति
5) आयातीव 6) मदैष्वद्य 7) कुशलायैव 8) आज्ञाकरोऽस्ति
9) कर्णाटकेषूत्सृष्टाः 10) चावन्तिषु ।

III अन्त लिंगविभक्तिवचनानि लिखत । यथा-करिभिः—न पु तृ बहु ।
1) पत्नी 2) विदेशी 3) दीर्घदर्शी 4) कवी 5) वने 6) कन्ये
7) भवने 8) धनिने 9) दृश्यमानां 10) अधमानां ।

IV पदपरिचयं दत्त । यथा-विलिख्य, लिख् धातोः ल्यबन्तमव्ययम् ।
गतवान्—गमधातोः क्तवत्वन्तः पु प्र ए ।
1) विधाय 2) देवाय 3) हरेः 4) हरेः 5) हसत् 6) अहसत्
7) नीत्वा 8) त्वा 9) पिपासु 10) लतासु ।

V स्वां जीवितकथां द्वित्रासु खण्डिकासु संक्षिप्य लिखत ।

VI अद्य पठितात् एकभारतात् भवतां अभीष्टानां चतुर्णां पद्यानां अन्वयं लिखत ।

VII पञ्चम षष्ठपाठयोरावर्तनं कृत्वा पठितपूर्वान् विषयान् दृढीकुरुत ।

चतुस्त्रिंशो दिवसः

एकभारते चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशति चिन्ताकुला गङ्गा)

गङ्गा—(आत्मगतम्) आर्यपुत्र ! प्रसीद मयि । यन्मयाऽपराद्धं, क्षमस्व। त्वय्यहमशुद्धत्रिकरणा जाता। मम त्वीदृशी दशा।

39 प्रालेय शैल शिखराद् गलिता, पयोधेः
प्राणप्रिया, परिहरामि तृषां जनानां।
साऽहं दहामि नितरामधुनैक्यतृष्णा-
तीव्रोष्मणा महित भारत भूतधात्र्याः ॥

आर्यपुत्र, तव दासीं मामनुशाधि। तात, हिमालय, पुत्रीमनुगृहाण। अस्माकं अधिष्ठात्र्या एकतापादकं कञ्चन मार्गम् प्रदर्शय येनाहं एतां समृद्धां कर्तुम् शक्नुयाम्। एवमनन्यशिष्टकर्तव्यान्तरा च स्याम्। (परिक्रम्य विचिन्त्य च।) कथमस्या आर्षभणितिभिरेकीकृताया गिरिजलधिभिरव्यतोऽसं-पृक्तायाः अस्मत्कर्मभुव ईदृशमनैक्यं सञ्जातम्? यद्यपि विभिन्ना वर्णा विचित्रा धर्ममीमांसा विविधा भाषाश्च सन्ति तथापि ताः सर्वाः अप्यस्य एकस्मिन्न-खिलप्रमाणेऽधिष्ठिता वर्तन्ते। (पुनरपि परिक्रम्य विचिन्त्य च) इदं अनैक्यं न खलु चिरस्थायि। किन्तु क्षणिकमिति मे प्रतिभाति, यदन्नवस्त्रादीनां सुलभतया दूरीभवत्येव।

चतुर्थोऽङ्कः

त्वयि अहं अशुद्धत्रिकरणा। तु ईदृशी।

पद्यम्—39 सारः—हिमालयात् अहं प्रवहामि। जलधेः प्राणप्रिया अस्मि। जनानां तृष्णां अहं परिहरामि। तादृशी अहं भारतमातुः ऐक्य-तृष्णाया ऊष्मणा अधुना दहामि। इदं विचित्रमेव।

प्रालेयशैलः=हिमवान्। तृषा=तृष्णा। नितरां अधुना ऐक्य......। शैत्यात् जाता, शैत्येन संबद्धा, शैत्यं वितरन्ती चाहं ऊष्मणा दहामीति विचित्रमेवेत्यर्थः।

[नेपथ्ये]

अपसरत सस्यश्यामलजडाः प्रदेशा अपसरत !
गङ्गा—[कर्णम् दत्त्वा] अहो मरोरिवायं निर्ह्रादघोरो निस्वनः ।

[पुनरपि नेपथ्ये]

40 या मां क्लिन्नं चिकीर्षुः सरिदिह पयसामन्तकं स्वैः प्रवाहैः
यो वाऽब्दो मत्प्रियायाः सरसविलसितेष्वन्तरायं करोति ।
यश्चास्मद्वत्सतीव्राहृति विहृति सहः पादपः पत्तनं वा
सोऽभ्यायातोऽग्रतो मे श्वसितरभसतो नेष्यते भस्मभूयम् ॥

गङ्गा—आहा ! मरोरिदमनिष्टं दुःश्रवं निवेदनम् । आर्यपुत्र, मत्कृतं सर्वमपि क्षमस्व । देहि मे तादृशीं शक्तिं यथाऽहमेनमनिष्टमुत्सारयेयम् । हन्ताहमत्रैकाकिन्यस्मि । [सावेगं परिक्रम्य] अयि पर्णाशे एह्येहि, गोदावरि एह्येहि । वेत्रवति, सिप्रे, ब्रह्मपुत्रे एह्येहि । एष भीषणो मरुरत्र सर्वानाकुलयितुमुद्यतो वर्तते । वयं सर्वा अप्येकीकृत्यावन्तीभ्यस्साल्वेभ्य आनतभ्यश्च तमुन्मूलयितुं प्रयतामहै ।

[नेपथ्ये] आर्ये इयमागतास्मि ।

अनुशाधि=[शास् धातोः लोट् म ए] नियोजय, शासनं कुरु । अनुगृहाण [लोट् पर म ए] अनुगृहीतां कुरु । अधिष्ठात्री=आधारभूता । एकतापादकम्=ऐक्य सम्पादकम् । शक्नुयाम्=शक्ता भवेयम् । अनवशिष्टानि कर्तव्यान्तराणि यस्याः सा । तस्याः बहूनि कर्तव्यानि अतोऽप्यवशिष्टानि सन्तीत्यर्थः । आर्षभणितिभिः=ऋषिवचनैः । अन्यतोऽसम्पृक्तायाः= अन्यैः सह न संबद्धायाः । राष्ट्रमीमांसा=राष्ट्रचिन्तागतिः ।

नेपथ्ये मरोः गर्जनं श्रूयते । जडाः=चैतन्यशून्याः । अपसरत= दूरं गच्छत । निह्लादः=मेघ गर्जनं ।

पद्यम्—40 सारः— मरुः सर्वमपि फलभूयिष्ठं प्रदेशं भस्मीकरिष्यतीति प्रतिजानीते । या नदी जलप्रवाहाणामन्तकं मां स्वैः प्रवाहैः जलार्द्रम् कर्तुमिच्छति तामहम् भस्मीकरिष्यामि । तथा यो नाम मेघः मत्पत्न्याः मरीचिकायाः सरसविलासेषु विघ्नकारी वर्तते सोऽपि मम श्वासोष्मणि भस्मीभविष्यति।

सिप्रा (प्रविश्य) आर्ये पश्य तावत्। तव स प्रकम्पनश्चकीभूतस्सन् संहारलीलामातनुते।

(नेपथ्ये) आर्ये इयमागतास्मि।

पर्णाशा—(प्रविश्य) आर्ये गङ्गे तव सुदूरं दृष्टिं विक्षिप। स परिभीषणो मरुतः शरीरेणोष्माणमुद्गिरन् मरीचिकामुरसा परिलालयन् नेत्राण्यन्धीकुर्वन्निव दृश्यते। एहि वयमद्भ्यः प्रार्थयामः। (अञ्जलिं बद्ध्वा)

41 पारियात्रक ते पुत्र्यै पर्णाशायै सृजेरपः।
अभितस्त्वां समाक्रान्तान् मरूनुत्सारयै यतः।

सिप्रा—(अञ्जलिं बध्वा)

अथवा यो वा वृक्षो नगरं वा मद्वत्सस्य प्रकम्पनस्य स्वेच्छाविहारं सहमानो वर्तते सोऽपि मदभिमुखमायातु। मम श्वासवेगे स भस्मीभविष्यति।

क्लिन्नं=जलार्द्रम्। चिकीर्षुः=कर्तुमिच्छुः। सरित्=नदी। पयसां जलानां। अब्दः=मेघः। अन्तरायम्=विघ्नम्। यः अस्मद्वत्सस्य गत्यागतिं विहृतिं च सहते सः। पादपः=वृक्षः। सः अभ्यायातः अग्रतः। श्वसतः=वेगात्। भस्मभूयम्=भस्मतां। 'त्वं' 'ता' इति भावार्थ प्रत्यययोः स्थाने 'भूयं' अपि प्रयुज्यते। यथा— मर्त्यभूयम्=मर्त्यता, मर्त्यत्वं।

मरोः इदं अनिष्टम्। यया अहं एनं अनिष्टम् उत्सारयेयं। हन्त अहं अत्र एकाकिनी अस्मि। सर्वान् आकुलयितुं उद्यतः। अपि एकीकृत्य अवन्तीभ्यः साल्वेभ्यः। शरीरेण ऊष्माणम् उद्गिरन्। नेत्राणि अन्धीकुर्वन् इव। अद्भ्यः= जलाय। अप्शब्दः जलपर्यायः। स बहुवचने एव प्रयुज्यते। यथा—आपः अपः अद्भिः अद्भ्यः अद्भ्यः अपां अप्सु। अत्र पकारस्य दकरपरिणामो विशेषः। पूर्वमिदं परामृष्टम्।

पद्यम्—41 सारः—पर्णाशा पारियात्रकपर्वतात् प्रवहति। सा स्वपितरं पारियात्रकं जलं पार्थयते। तेन जलेन तत्पर्वतपरिसरेषु व्याप्तान् मरुप्रदेशान् दूरीकरिष्ये इति प्रतिज्ञां करोति। त्वां अभितः=तव परिसरे।

42 तात, विन्ध्य जलं देहि सिप्रा प्रार्थयते सुता ।
त्वं धत्से शिरसा नित्यं प्रलयाम्भोभृतां शतम् ॥

[सर्वा नद्यः नववर्षसीकरस्पर्शसुखात् पुलकिता भवन्ति]

[ततः प्रविशति क्रोधविस्फारिताक्षो मरुः]

मरुः—अहो नु खलु भोः! अपसरतापसरत । अयमस्माकं विहाररंगः । नो चेद् अस्माकमूष्मणि नियतमेव यूयं बाष्पीभविष्यथ (नृत्यति गर्जत्युत्प्लवते च) ।

गङ्गा—[धैर्यमवलम्ब्य] किं जल्पसे जाल्म? ।

मरुः—[प्रत्येकां निर्दिशन्] अहो नु खलु भोः! धिक् त्वां, धिक् तां धिगेताम् । अये एवं भणथ । [पश्चाद्विलोक्य] प्रिये मरीचिके, त्वत्सदृश्यः काश्चनात्रापि दृश्यन्ते । मामधिक्षिपन्ति च ।

43 त्वमिवैता नदन्त्युच्चैः चरन्ति च ललन्ति च ।
कचाः कुचास्त्वचश्चापि दृश्यन्ते तावका इव ॥

सिप्रा—[मरुं विलोक्य] अपसर दूरम् । अस्माभिः पुत्रीवन्त इति कथ्यते कुलपर्वताः । तादृशीनामस्माकं पुरतः अकुलीनं मा भण । अपसर दूरम् ।

पद्यम्—42 सारः—सिप्रा विन्ध्यात् प्रवहति । ततः सा स्वपितरं प्रार्थयते । स पर्वतः स्वशिरसा प्रलयमेघानां शतं धरति । तस्मात् प्रभूतं जलं दातुं स शक्त इत्यर्थः ।

सीकरः =जलकणः । पुलकित =रोमाञ्चित । क्रोधविस्फारिताक्षः = रोषविकासितनेत्रः । ऊष्मणि =तापे । उत्प्लवते =कूर्दते Jumps. जल्पसे = असंबद्धं प्रलपसि । जाल्म =दुष्ट Rogue. त्वत्सदृश्यः =त्वया सदृश्यः ।

पद्यम्—43 सारः—मरुः स्त्रीस्वरूपिणीः गङ्गादिनदीः दृष्ट्वा भयाश्चर्यादिभिराविष्टः मरिचिकां आहूय कथयति । अयि मरीचिके त्वमिव एताः शब्दं कुर्वन्ति तथा सर्वमपि त्वमिव लन्वन्ति । त्वमिव एता अपि केशान् धरन्ति, कुचान् च धरन्ति । त्वचश्च तवेव दृश्यन्ते । कचः =केशः । कुचः =स्तनः । त्वचः चर्माणि (त्वक्) ।

मरुः—[ससम्भ्रमम् अहो नु खलु भोः। हन्त! मरीचिके क्वासि प्रेयसि! सकृन्मे देहि धैर्यम्। [विलोक्य] हन्त सा न दृश्यते। प्रेयसि मरीचिके! सर्वचराचरप्रतारणनिपुणे, अधुना त्वं मां विसृज्य गतासि? [पुनरपि पश्चाद्विलोक्य] वत्स प्रकम्पन, एह्येहि! अयं ते पितृसाहाय्यस्यावसरः। किं न शृणोषि मम आकारितम्? क्व गतस्त्वं वत्स? [किञ्चिद्विचिन्त्य] द्वावपि न मामाकारयन्तं शृणुथः। [धैर्यमवलम्ब्य आत्मगतम्] अथवाऽहं पुरुषो भूत्वा स्त्रीणां शिशूनां च साहाय्यं किमर्थमर्थये! [प्रकाशं] का यूयम्? कुत्रत्याः? कुतोऽत्रागमनम्। युष्माकं शीतलिमा प्रलयानलसमप्रतापं मां बाधते। न मेऽयं रोचते। अपसरतास्मद्विषयाद्।

गङ्गा—अयमस्मद्विषयः। त्वमितोऽपसर। नातः परं भारतखण्डे ते स्थितिः स्यात्।

मरुः—किमधिक्षिपथ, उत भीषयथ? तर्ह्यस्मिन् मदूष्मणि यूयं भस्मीभविष्यथ। [इत्यूष्माणं विसृजति। नद्यः युगपदेव मरुमद्भिरासिञ्चन्ति। किन्तु जलं सर्वमपि मरोरूष्मणि बाष्पीभवति।]

मरुः—[गर्जन्] अहमखिललोकभस्मीकरणचणो मरुमहाराजः। नैतद्युष्माकं विदितम्। अतः परं विदितं स्यात्। [गर्जन् नदीः उपसरति]

नद्यः—(ऊष्माणमसहमानाः) हा भूतधात्रि! हा तात!

गङ्गा—हा नाथ, हा तात।

(सर्वा मूर्छन्ति)

(उच्चैस्तरं गर्जन् उद्बाहुः इतस्ततः प्रस्खलन् समुद्रः प्रविशति। मरुर्भयविह्वलो भूत्वा मन्दमन्दमपक्रामति)

समुद्रः—(मूर्छितां गङ्गां विलोक्य) हन्त किमेतत्संवृत्तम्? प्रिये, कस्ते व्यसनहेतुः। अयमस्मि ते परिक्लेशबन्धुः। (परितो विलोक्य) हन्त सिप्रे, नर्मदे, किमत्र संवृत्तम्। (तिस्रोऽपि कराञ्चलेन स्पृष्ट्वा मुखानि निरीक्ष्य च) हा हा मूर्छिता यूयम्। को युष्माकं मूर्छनाहेतुः? प्रकृतिशीतला एताः ऊष्माभिहता इव लक्ष्यन्ते। (शीतलोपचारैः संवाहनादिभिरपि लब्धसंज्ञाः करोति।)

समुद्रः—(आत्मगतम्) हन्त! विचित्रं खलु नदीनां चरितं। यतः

अस्माभिः......पर्वताः =वयं कुलपर्वतानां पुत्र्यः। क्व असि। सकृत्+मे। विसृज्य =त्यक्त्वा। आकारितम् =आह्वानम्। द्वौ अपि। रोचते =

44 नीचैः प्रयान्ति परमोन्नतवंशजाताः
मालिन्यमाददति याः खलु नित्यशुद्धाः ।
सर्वत्र वक्रगतयोऽप्यृजुभावपूर्णाः
सृष्टिं भुवो विदधते प्रलयस्वरूपाः ॥

गङ्गा—[नयने उन्मील्य] अये आर्यपुत्रः ! । क्षमस्व मत्कृतानपराधान् ।

समुद्रः—[पाणिनाश्रु प्रमृज्य] प्रिये न त्वया किमप्यपराद्धम् ।

[सिप्रा पर्णाशा च नयने उन्मीलयतः]

सिप्रा—अये! आर्यपुत्र कथमेतत् [निरीक्ष्य] नन्वार्यपुत्र एव ।

पर्णाशा—अहो कथमयमार्यपुत्रः ।

समुद्रः—हां आर्यपुत्र एव । समाश्वसिहि । अथ को युष्माकं वैवश्यहेतुः? अयमस्मि सर्वेषां परिक्लेशबन्धुः । किमधुना युष्माकमीहितमस्ति ।

प्रियं भवति । युगपद् =एकस्मिन्नेव क्षणे । मह अद्भिः =जलेन । भस्मीकरणचणः =भस्मीकरणनिपुणः । 'चञ्चु' 'चण' इति प्रत्ययौ समर्थ इत्यर्थे समस्यते । भाषणचञ्चुः, भाषणचणः= भाषणे समर्थः ।

पद्यम्—44 सारः—समुद्रो नदीनां जीविते दृश्यमानं वैरुध्यं चित्रीकरोति । नद्यः पर्वतानां उन्नतकुले जाताः । तथापि ताः नीचैः प्रयान्ति । नित्यशुद्धाः ताः सर्वाण्यपि मालिन्यानि स्वीकुर्वन्ति । ताः सर्वत्र वक्रं गच्छन्ति तथापि तासां हृदयं आर्जवेन पूर्णम् । प्रलयस्वरूपाः ता एव विश्वस्य सृष्टिं विदधति च । अश्रु= बाष्पं ।

वक्रगतयः अपि ऋजु...... । भूः भूमिः । भुवः (ऊ स्त्री ष ए) जीवनं =जलं । कुत्र, असौ आसन्नमृत्युः =मरणान्तिकगतः । कुत्र, अपि, अत्र, एव । अन्तर्हितः =तिरोभूतः । यावदागच्छामि= आगमिष्यामि । रौति = शब्दं करोति ।

तिस्रः—आर्यपुत्र, जीवनं देहि येन वयं मरुमुत्सारयेम।
समुद्रः—कुत्रासावासन्नमृत्युर्मरुः।
गङ्गा— कुत्राप्यत्रैव अन्तर्हितः स्यात्।
समुद्रः—क्षणमत्र तिष्ठत। अहं यावत् तं गृहीत्वा आगच्छामि।
(निष्क्रामति)

(नेपथ्ये)

हन्त सर्वमपि दग्धं विदग्धम्।
सिप्रा—आर्ये, कस्यायमार्तनादः ! [पुनरपि नेपथ्ये]
सर्वमपि नष्टम्, विनष्टम्।

[आर्तनादं कृत्वा अग्रे धावन्तौ दुर्भिक्षमहारोगौ अनुसरन् फलमूलैः ओषधिभिश्चावृतशरीरो हिमालयः प्रविशति।]
दुर्भिक्षम्—हन्त सर्वमपि पिष्टं प्रविष्टम्।
महारोगः—हन्त हताः स्मः।
हिमालय—धावतम्, धावतम्। इतः परमस्मत्कर्मभूमौ मा पदं कुरुतम्।
द्वौ—यथा भवानादिशति। न पदं करवाव, न पदं करवाव।
[मरुः—कण्ठे गृहीत्वा समुद्रः प्रविशति]
मरुः—मुञ्च मां देव, मुञ्च मां भाव। [इति दयनीयं रौति]
समुद्रः-अरे।

45 पिपासुस्त्वं पिपासुस्त्वं पिब तावज्जलं बहु।
गर्भिण्या इव ते कुक्षिरुद्गच्छतु यथासुखम्॥
[इति जलं पाययति। मरुः कम्पते, नेत्रं निस्फारयति च।]
[सर्वेऽपि विविधान् भावान् प्रकटय्य परस्परमवलोकयन्ति]

समुद्रः—[हिमालयस्यान्तिकं गत्वा] तात, वन्दे। अयं जलसंभारः स्वीक्रियतां। [नदीः प्रति] गंगे, सिप्रे, पयोष्णि, आयात। तत्रभवतः पितुः शिरसो जलसंभारमादाय मृदुलमृणालशीतलैः करैः मरुमासिञ्चत। [तिस्रोऽपि तथा कुर्वन्ति। मरुस्सहसैव सस्यश्यामलस्सुरभिलश्च संजायते]

पद्यम्—45सारः—समुद्रः मरुं गृहीत्वा वदति। यदि त्वं पातुमिच्छसि पाहि। पातुमिच्छसि तर्हि पिब। तव कुक्षिः गर्भिण्याः कुक्षिरिव जृम्भतु।

मरुः—[प्रसन्नः बाष्पमुद्गिरन् सगद्गदः हिमालयमुपसृत्य पादयोः पतन्]

46 समं वसन् पापजनैरहर्निशम् ।
समापतं कुत्सितपापकर्मसु ।
ततस्समुत्तारयिता त्वमद्य मे ।
क्षमस्व मां पुत्रधिया शतागसम् ॥

हिमालयः—[मरुं हस्तेन गृहीत्वा] उत्तिष्ठ वत्स ।
मरुः—तात नियुङ्क्ष्व मामभिमतेषु कृत्येषु ।
हिमालयः—प्रभूतैरुत्पादितैरन्नैस्त्वं कर्मभूमेरस्याः सेवां कुरु । अस्याः ऐक्यं आपादयितुं अयमद्वितीयो मार्गः

मरुः—तातस्य प्रभावात्!
हिमा—वर्धस्व वत्स (इत्याशीर्वदति)

पद्यम् 46 सारः—मरुः पश्चात्तापविवशः सन् हिमालयं क्षमां प्रार्थयते । अहं पापजनैः सह अवसम् । अतः नीचेषु पापेषु च कर्मसु आसक्तश्चाभवम् । तस्मात् कुत्सितजीवितात् त्वमेव मां उदतारयः । अहं तव पुत्र इति मत्वा शतापराधिनं मां क्षमस्व ।

अहर्निशम् = रात्रिन्दिवम् । पुत्रधिया = पुत्र इति बुद्ध्या । शतागसं = शतापराधिनं । शतं आगांसि यस्य सः = शतागाः । आगस् सकारान्तः । नियुङ्क्ष्व = नियुक्तं कुरु । प्रभूतैः = समृद्धैः । आपादयितुम् = जनयितुम् ।

भरतवाक्यम् = नाटकानां अन्ते क्रियमाणा प्रार्थना । सारः—विविधैर्धर्मैर्विश्वासैश्च बहुविधापि इयं भारतभूमिः ऐक्येन विजयतां । बहुविधा अपि अन्यून = पूर्ण । पल्वलाः = तटाकाः । कुहचन ऋद्ध = समृद्ध । पर्वतैः पल्वलैः कैदारैश्च बहुविधापि भारतभूमिः परिपूर्णैक्येन विजयताम् । बहुविधा, एवं अपि, ऐक्य....। धनिकैर्दरिद्रैः पण्डितैः मूढैः अलसैः जागरूकैश्च वैविध्यपूर्णापि भारभूमिः निरन्तरैक्येन विजयताम् ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

शुभं भूयात् ।

मरु:—तात, किमितः परं ते हितं करोमि ।
हिमा—किमतः परं हितमस्ति । तथापीदं भवतु भरतवाक्यम् ।

(सर्वे मुकुलितहस्ताः । एककण्ठतालत्रयं गायन्ति ।)

बहुविधैर्मतैर्धर्म कर्मभिर्विभक्त रीति विश्वास जीवनैः
बहुविधाऽप्यनूनैक्यशोभिनी विजयतां चिरं भारतावनी ॥

क्वचन पर्वताः पल्वलाः क्वचित् कुहचनर्द्धकेदार भूमयः
बहुविधैवमप्यैक्यभासिनी विजयतां चिरं भारतावनी ॥

सधननिर्धनैः प्राज्ञपामरैः अलसजागरूकैश्च मानवैः
बहुविधाऽप्यमन्दैक्यहारिणी विजयतां चिरं भारतावनी ॥

(यवनिका)
शुभं भूयात्

॥ अभ्यासः ॥

1 पदानि विश्लेष्य सन्धिकार्याणि विशदयत—

1) करभिस्तद्दर्यैरेव । 2) इतोऽप्यधिकानि । महारोग इतएवाभिगच्छति । 4) आयाह्यास्यताम् । 5) सातिवृष्टिरिति । 6) पुत्राविमावास्ताम्। 7) आवामरिभिरप्यनतिक्रमणीयस्यातिथेयावास्व । 8) पाणिनिस्त्वेवमाह ।

II विश्लिष्टानि पदानि सन्धत । यथा—पुनः च इतः ततः भ्राम्यन् च एतया आनीतं अंभः आस्वदन् च = पुनश्चेतस्ततो भ्राम्यंश्चैतयानीतमम्भ आस्वदंश्च ।

1) यत् जायते इति अभिधीयते । 2) तत् म्रियते एव इति एतत् न असत्यम् । 3) ईश्वरः सर्वस्मिन् अपि अस्ति इति अभिमतम् । 4) ऋते अस्मात् अस्माकं अन्यः न अवलंबः अस्ति । 5) सत्वं रजः तमः च इति त्रयः गुणाः मुनिभिः आख्याताः ।

III अधोरेखाङ्कितानां पदानां अन्तलिङ्गविभक्तिवचनानि अथवा लकार-पदपुरुषवचनानि निर्दिशत ।

1) बुद्धिमतां औदार्यमावश्यकं । 2) त्वं तेन कर्मणा उत्तमतां गतः । 3) छन्दश्शास्त्रे मात्रा प्राधान्येन परिगण्यते । 4) अहं मात्रा सह गमिष्यामि ।

5) भवतां अनुग्रहेण सः सुखं जीवति । 6) भवन्तौ सुहृदौ भवतां । 7) मयि जीवति कुतः ते भयमस्ति । 8) यथा ते अवदतां तथा ते कुर्वन्ति । 9) हे स्मरेयं कामिनी विरहिणं मां दहति । 10) अहं त्वां सदापि स्मरेयं । 11) अचराणि चराणि च बहूनि वस्तूनि लोके सन्ति । 12) अहं प्रतिदिनं पादचार चराणि? ।

IV पाठालये नवागतं अध्यापकं अधिकृत्य पाठशालायाः प्रतिनिवर्तमानै द्वित्रैः बालकैः कृतम् संवादम् स्वभावनानुसारम् लिखत ।

V अद्य पठितं एकभारतभागम् अनुवदत ।

VI अष्टमे दिवसे दर्शितानां उपसर्गसहितानां क्रियापदानां भूतकाले (लिट्&लङ्) रूपाणि लिखत । यथा–अतिक्रामति,–अतिचक्राम अत्यक्रामत् । उल्लिखानि–उल्लिलेख, उदलिखम् ।

VII सप्तमाष्टमदिनपाठयोः त्रिधया आवर्तननेन दृढीक्रियन्ताम् ।

सूचना– । धातूनामात्मनेपदपरस्मैपदविभागः पूर्णक्रियाणां (लकाराणां) तथा शतृशानच्प्रत्यययोश्च विषये एवावश्यकः । अन्यरूपाणां निष्पादने पदपरिगणना नावश्यकी । यथा—पठति भाषते । अपठत्, अभाषत पठतु, भाषमाण इत्यादिषु पदभेदानुरूपम् रूपभेदोपि जायते । पठित्वा भाषित्वा, पठितुं भाषितुं, पठनं भाषणं, पठितं भाषित। इत्यादिषु पदभेदो रूपभेदस्य कारणं न भवति ।

2 कर्मभावप्रयोगयोः परस्मैपदप्रत्ययाः कदापि न प्रयुज्यन्ते ।

3 कर्मणि भावे च विहितः 'य' प्रत्ययः सार्वधातुकरूपेष्वेव दृश्यते । यथा—लिख्यते अलिख्यत लिख्यमान स्थीयताम् आदयः । आर्धधातुकलकारेषु केवलमात्मनेपदोकरणमेवावश्यकम् । यथा— (कर्तरि) वभूव करिष्यति, लिलेख । (कर्मणि) वभूवे करिष्यते । लिलिखे । स पत्रं लिलेख । तेन पत्रं लिलिखे । रामः रावणं हनिष्यति—रामेण रावणः हनिष्यते । सा गजं द्रक्ष्यति । तया गजः द्रक्ष्यते । पठिष्यति द्रक्ष्यते इत्यादिषु दृश्यमानो यकारो न कर्मणि य प्रत्ययः किन्तु इष्य स्य इति प्रत्यययोरन्तर्गतो यकार एव ॥

पञ्चत्रिंशो दिवसः

अथ पुराणकाव्यादिपरिचयार्थम् छात्राणां स्वयमवबोधशक्त्युत्पादनार्थम् च रामायण महाभारतादिभ्यः केचन भागा अत्रोद्ध्रियन्ते। प्रथमतः सामान्यबोधार्थम् पाठभागः साकल्यतः छात्रैः सम्यक् पठनीयः। तत एकैकेषां पद्यानां विशेषपठनमारब्धव्यम्। तेषां अन्वयरीत्या पदानि सन्निवेश्य पदानां विभक्तिलकारादिकं स्वयं परिचेतव्यम्। ततस्तेषामनुवादश्च करणीयः। इयमत्र स्वीकरणीया पठनरीतिः।

वाल्मीकिरामायणम्

बालकाण्डे (६८) अष्टषष्टितमः सर्गः।

(विश्वामित्रः रामलक्ष्मणाभ्यां सह मिथिलां प्राप। रामः सीताविवाहार्थं तत्र विन्यस्तं धनुः बभंज। जनकः तुष्टोऽभवत्। स दशरथमानेतुं दूतान् अयोध्यां प्रेषयामास। दूताः अयोध्यां प्रापुः।)

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्तवाहनाः।
मार्गे त्रिरात्रमुषिता अयोध्यां प्राविशन् पुरीम् ॥ १ ॥

ते राजवचनाद् दूता राजवेश्म प्रवेशिताः।
ददृशुर्देवसङ्काशं वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ २ ॥

बद्धांजलिपुटाः सर्वे दूता विगतसाध्वसाः।
राजानं प्रश्रितं वाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ ३ ॥

(पद्यम्—1 समादिष्ट =आज्ञप्त। क्लान्तवाहनाः =क्लान्ता वाहना येषां ते, अर्थात् क्षीणैः अश्वैः सहिताः। उषित= वस्+इ+त। 'वस्' धातोः वकारः वचन स्वरीभवति। उषिताः= वासं कृतवन्तः। लिट्-उवास—ऊषतुः—ऊषुः। उषित्वा, प्रोष्य= प्रवासं कृत्वा। (क्वसु) ऊषिवस्।

2. वेश्म (न. न. द्वि. ए)= भवनं। सङ्काश= सदृश। बद्धांजलिपुटाः =अंजलिपुटानि बध्वा। साध्वसं= भयं। विगतं साध्वसं येषां ते साध्वस रहिता इत्यर्थः। प्रश्रित= विनीत। अब्रुवन् =अकथयन्।

"वैदेहो जनको राजा पृच्छति त्वां नराधिप ।
कुशलानामयं स्निग्धं सामात्यं सपुरोहितम् ॥ ४ ॥

पृष्ट्वा कुशलमव्यग्रं वैदेहो मिथिलाधिपः ।
कौशिकानुमते वाक्यं भवन्तमिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥

"पूर्वं प्रतिज्ञा विदिता वीर्यशुल्का ममात्मजा ।
राजानश्च कृतामर्षा निर्वीर्या विमुखीकृताः ॥ ६ ॥

सेयं मम सुता राजन् विश्वामित्रपुरःसरैः ।
यदृच्छयागतैर्वीरैः निर्जिता तव पुत्रकैः ॥ ७ ॥

तच्च रत्नं धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना ।
रामेण हि महाबाहो महत्यां जनसंसदि ॥ ८ ॥

अस्मै देया मया सीता वीर्यशुल्का महात्मने ।
प्रतिज्ञां तर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ९ ॥

सोपाध्यायो महाराज पुरोहितपुरस्कृतः ।
शीघ्रमागच्छ भद्रं ते द्रष्टुमर्हसि राघवम् ॥ १० ॥

---

4. अनामयं =सौख्यं । स्निग्धं= सस्नेहं । सामात्यं =अमात्यैः सह । 5. अव्यग्रं =समस्तं । वैदेहः =जनकः । 6. विदित =ज्ञात । शुल्कं= स्त्रीधनं । वीर्यमेव शुल्कं यस्याः सा । यो वीरतां प्रदर्शयति तस्मै एव आत्मजा दास्यते इति जनकस्य प्रतिज्ञा आसीत् । अमर्षः =कोपः । कृतामर्षाः =अमर्षम् कृतवन्तः । 7. यदृच्छया आगतैः वीरैः निर्जिता । पुत्रकैः सुता निर्जिता =पुत्रकाः सुतां निरजयन् । पुत्रकः= पुत्रः । कोमलत्वमल्पत्वं वा द्योतयितुं 'क' प्रत्ययो नामभिः सह यथोचितं प्रयुज्यते । कन्यका= कन्या । बालिका =बाला । लतिका =लता । 8. रत्नं धनुः =उत्तमश्चापः । संसद्=सभा 9. अस्मै देया मया सीता=अहं सीतां अस्मै यच्छेयम् । तर्तुं= तरणं कर्तुं, निर्वोढुं । त्वं अनुज्ञातुं अर्हसि= त्वया अनुज्ञा करणीया । भवन्तः सत्यं वक्तुमर्हन्ति= भवद्भिः सत्यं वक्तव्यं । तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति =स सद्भिः श्रोतव्यः । 10 द्रष्टुमर्हसि राघवं = त्वया

प्रतिज्ञां मम राजेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि ।
पुत्रयोरुभयोरेव प्रीतिं त्वमुपलप्स्यसे" ॥ ११ ॥

एवं विदेहाधिपतिर्मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।
विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः शतानन्दमते स्थितः ॥ १२ ॥

दूतवाक्यं तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः ।
वसिष्ठं वामदेवं च मन्त्रिणश्चैवमब्रवीत् ॥ १३ ॥

गुप्तः कुशिकपुत्रेण कौसल्यानन्दवर्धनः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहेषु वसत्यसौ ॥ १४ ॥

दृष्टवीर्यस्तु काकुत्स्थो जनकेन महात्मना ।
संप्रदानं सुतायाः स राघवे कर्तुमिच्छति ॥ १५ ॥

यदि वो रोचते वृत्तं जनकस्य महात्मनः ।
पुरीं गच्छामहे शीघ्रं मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ १६ ॥

मन्त्रिणो बाढमित्याहुः सह सर्वैर्महर्षिभिः ।
सुप्रीतश्चाब्रवीद्राजा श्वो यात्रेति स मंत्रिणः ॥ १७ ॥

मंत्रिणस्तु नरेन्द्रस्य रात्रौ परमसत्कृताः ।
ऊषुः प्रमुदिताः सर्वे गुणैः सर्वैः समन्विताः ॥ १८ ॥

राघवो द्रष्टव्यः । 12. शतानन्दः = जनकस्य पुरोहितः । 13. मन्त्रिणः च एवं अब्रवीत् । 14. गुप्तः = रक्षितः । 15. कुशिकपुत्रः = विश्वामित्रः । 16. गच्छामहे (वाल्मीकेः काले परस्मैपदात्मनेपदभेदो नासीदित्यस्येद-मतिस्पष्टमुदाहरणम्) पर्ययः = विलंबः । मा भूत् = न भवेत् । मा इत्य-व्यययोगे भूतकालस्य अकारो लुप्यते इत्यतः अभूत् इति रूपं भूत् इति परिणतम् । बाढम् = alright.

वनपर्वणि अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

प्रकरणम्:—नलोपाख्याने कलेः देवानां च संवादः ।

अथ महाभारतभाषापरिचयमाधातुं तस्मात् ग्रन्थरत्नात् कमप्यंशं उद्धर्तुमिच्छामि । पाण्डवानां वनवासकालः । एकस्मिन् अवसरे बृहदश्वो नाम कश्चित् महान् ऋषिः तत्राजगाम । युधिष्ठिरस्तु तं यथाविधि पूजयामास । स महर्षिः पाण्डवमनःसमाश्वासनार्थम् नलकथां प्रस्तौति । "नलस्तु तादृशः कश्चिद् राजा आसीत् यः स्वधर्मात् न व्यतिचचाल । अतः सः अन्ते आनन्दं लेभे । हे युधिष्ठिर, भवानपि भ्रातृभिः सह आपदि समापतितः । एतादृश्यां दशायां भवद्भिः स्थिरचित्तैः भवितव्यम् । विजयो निश्चित एव ।" ईदृशं तत्त्वं नलकथाद्वारा स मुनिः कथयित्वा पाण्डवान् आश्वासयति ।

पाठसंक्षेपः—इन्द्रादीनां समक्षं नलः दमयन्तीं पर्यणयत् । निराशा अपि अनुरूपदम्पत्योर्मेलनेन सन्तुष्टा इन्द्रादयो लोकपाला विदर्भनगरात् प्रतिन्यवर्तन्त । मध्येमार्गं ते द्वापरेण सह आयान्तं कलिं ददृशुः । कलिरपि दमयन्तीं कामयमानः तत्परिणयार्थमेव आगच्छन्नासीत् । दमयन्त्या नलेन सह विवाहः संजात इति इन्द्रमुखात् श्रुत्वा कलिरसूयालुरभवत् । नलः एतस्मिन् विषये दण्डनीय इति कलिरभाषत । दमयन्त्या नलपरिणय उचित एवेति इन्द्रादयः कलिमाभाष्य स्वर्गं ययुः । कलिः 'नलं भ्रष्टराज्यं करिष्यामि' इति इति शपथं करोति ।

बृहदश्व उवाच

वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
यान्तो ददृशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ १ ॥

[पद्यम् 1—अन्वयः—नैषधे भैम्या वृते सति यान्तः महीपालाः कलिना सह आयान्तं द्वापरं ददृशुः । वृते सति = यदा अव्रियत तदा ।

अथाब्रवीत् कलिं शक्रः सम्प्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।
"द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क्व यास्यसि" ॥ २ ॥

ततोऽब्रवीत् कलिः शक्रं "दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम तां गतम्" ॥ ३ ॥

तमब्रवीत् प्रहस्येन्द्रो "निर्वृत्तः स स्वयंवरः ।
वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः" ॥ ४ ॥

एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः
देवान् आमन्त्र्य तान् सर्वान् उवाचेदं वचस्तदा ॥ ५ ॥

"देवानां मानुषं मध्ये यत् सा पतिमविन्दत ।
ततस्तस्या भवेत् न्याय्यं विपुलं दण्डधारणम्" । ॥ ६ ॥

एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः ।
"अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो वृतः ॥ ७ ॥

का च सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् ।
यो वेद धर्मानखिलान् यथावच्चरितव्रतः ॥ ८ ॥

योऽधीते चतुरो वेदान् सर्वानाख्यानपञ्चमान् ।
नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ॥ ९ ॥

अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः ।
यस्मिन् दाक्ष्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः ।
ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे ॥ १० ॥

---

2. अब्रवीत् =अवदत्, अवोचत् । शक्रः =इन्द्रः । बलस्य वृत्रस्य च हन्ता । 'हन्' नकारान्तः, तस्य प्रथमा वृत्रहा । सहायः =सखा । ब्रूहि = कथय । प. 5. आमन्त्र्य =आहूय । उवाच—ऊचतुः—ऊचुः, 'वच्' धातोः लट्= अवदत् । प. 6. अन्वयः—यद् (यस्मात्) देवानां मध्ये सा मानुषं पतिं अविन्दत (अलभत) ततः तस्याः न्याय्यं विपुलं दण्डधारणं भवेत् । प. 7. अस्माभिः समनुज्ञाते (सति) =अस्मदाज्ञानुसारमेव । (सप्त प्रभृति (आरभ्य) द्वादश पर्यन्तम् पद्यैः नलस्य गुणगणान् कीर्तयति) । ध्रुवाणि =दृढानि ।

एवंरूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।
आत्मानं च शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना ॥ ११ ॥

एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।
कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुले ह्रदे ।
एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरं च दिवं ययुः ॥ १२ ॥

ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् ।
"संहर्तुम् नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ॥ १३ ॥

भ्रंशयिष्यामि तं राज्यात् न भैम्या सह रंस्यते ।
त्वमप्यक्षान् समाविश्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि" ॥ १४ ॥

महाभारतम् — २

[पौराणिकगद्यशैल्याः परिचयमाधातुं महाभारतात् कमपि भागमवो-द्धर्तुमिच्छामि । पद्यभूयिष्ठे तस्मिन् महाग्रन्थे गद्यानि नितरां विरलानि । तथापि तेषां सारल्यं अनुभववेद्यमेव । सन्दर्भः—

आयोद इत्यपरनाम्ना विख्यातस्य धौम्यमहर्षेः त्रयः शिष्या आसन्, आरुणिः उपमन्युः वेद श्चेति ।

एकस्मिन् दिने धौम्यः स्वशिष्यमारुणिं प्रातः शालीक्षेत्रसंरक्षणार्थं नियुयोज । तत्र गत्वा आरुणिः क्षेत्रसेतुं भग्नं ददर्श । स शिलाशकलैः मृत्-पिण्डैश्च भग्नं सेतुं सम्यग् बन्धुं यत्नमकरोत् । यत्नो विफलोऽभवत् । अन्ते स एव स्वयं भग्ने स्थले प्रवाहमध्ये शयानो जलधारां रुरोध । स तत्रैव अशेत ।

अत्र तु आश्रमे महर्षिर्धौम्यः शिष्यैः सह मध्याह्नप्राशनार्थमुपाविशत् । शिष्यानन्तरा स अरुणिं न ददर्श । "आरुणिर्नात्र दृश्यते । स कुत्र गतः ? आः स मया प्रातः शालिक्षेत्रं प्रेषितः" धौम्यः सस्मार । स झटित्येव शिष्यैः

कामयेत् = इच्छेत् । ह्रदः = नदीनां अगाधः प्रदेशः । संहर्तुम् = नियन्त्रितुम् ॥ रंस्यते = आनन्दमनुभविष्यति = रम् + स्य + ते । अक्षः = द्यूतोपकरणम् । वत्स्यति = वस् + स्य + ति । मज्जेत् = मग्नो भवेत् ।

गह शालीक्षेत्रं गतः स अरुणिं आजुहाव, तत्रैव तथैव शयानं तं ददर्श च।
शिष्यस्यात्मगुणैः सन्तुष्टधीः धौम्यः तमनुगृह्य लोकसेवार्थं प्रेषयामास।]

महाभारते आदिपर्वणि तृतीयोऽध्यायः।

एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिः धौम्यो नामायोदः; तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुः, उपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति।

स एकं शिष्यमारुणिं पांचाल्यं प्रेषयामास, "गच्छ, केदारखण्डं बधान" इति।

स उपाध्यायेन सन्दिष्ट आरुणिः पांचाल्यस्तत्र गत्वा तत् केदारखण्डं बध्धुं नाशकत्। स क्लिश्यमानोऽपश्यदुपायम् "भवतु एवं करिष्यामी" ति।

स तत्र संविवेश केदारखण्डे; शयाने च तथा तस्मिंस्तदुदकं तस्थौ।

ततः कदाचिदुपाध्याय आयोदो धौम्यः शिष्यानपृच्छत् "क्व आरुणिः पांचाल्यो गत' इति।

ते तं प्रत्यूचुः "भगवन्, त्वयैव प्रेषितो" गच्छ केदारखण्डं बधानेति। स एवमुक्तस्तान् शिष्यान् प्रत्युवाच। "तस्मात् तत्र सर्वे गच्छामो यत्र स गत" इति।

स तत्र गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार। "भो आरुणे पांचाल्य क्वासि वत्स एहि" इति।

स तच्छ्रुत्वा अरुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदारखण्डात् सहसो-त्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे।

प्रोवाच चैनं, अस्म्यत्र केदारखण्डे निःसरमाणमुदकं अवारणीयं संरोद्धुं संविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वैव सहसा विदार्य केदारखण्डं भवन्तमुपस्थितः।

तदभिवादये भगवन्तं आज्ञापयतु भवान् कमर्थम् करवाणीति।

[केदारखण्डं= शालीक्षेत्रखण्डं। बधान (बध्. लोट्. पर. म. ए) भग्नं क्षेत्रसेतुं बद्ध्वा जलप्रवाहं निवारय इत्याशयः। पांचाल्यः पांचालदेशीयः। अशकत् =शक्तोऽभवत्। संविवेश= अशेत *lay*. एहि =आगच्छ। विदार्य = भित्त्वा। अवाप्स्यसि= लप्स्यसे। प्रतिभास्यन्ति= यथासमयं मनसि समुन्मेषिष्यन्ति।]

स एवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच; "यस्मात् भवान् केदारखण्डं विदीर्योत्थितस्तस्मादुद्दालक एव नाम्ना भवान् भविष्यति इत्युपाध्यायेनानुगृहीतः ।

यस्माच्च त्वया मद्वचनमनुष्ठितं तस्माच्छ्रेयोऽवाप्स्यसि । सर्वे च वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति ।"

स एवमुक्त उपाध्यायेनेष्टं देशं जगाम

।। प्रयोगविशेषाः ।।

'एवमुक्तस्तु शक्रेण' 'एवमुक्ते तु कलिना' इत्यादिप्रयोगेषु कः कं वदति, को वक्ता, कः श्रोता इति भ्रमो जायेत । एतत् प्रयोगवैचित्र्यमधिकृत्य एकादशे दिवसे विवृतमेव । तदेव दृढीकर्तुम् अत्र कतिचनोदाहरणान्यपि दीयन्ते ।

शक्रेणोक्तः कलिरुवाच = शक्रः कलिमुक्तवान्; तत् श्रुत्वा कलिरुवाच । भरतेनार्थितो रामः स्वीचकार न मेदिनीम् = भरतो राममभ्यर्थयामास, एवमर्थितो रामो मेदिनीं न स्वीचकार । इत्यादिप्रयोगेष्वर्थग्रहणं सुशकमेव । किन्तु एवमुक्ते तु कलिना" इत्यादौ उक्ते इन्येतत् पदं केन संबन्धमिति ज्ञातुं क्लेशलेशोऽनुभूयेत । अयं सप्तमीविभक्तेः विशेषप्रयोग इत्यवधार्यम्, यद् द्वादशे दिने सम्यग् विवृतमस्ति । यदायं वाक्यांशोऽपग्रथ्यते तदा 'कलिना इन्द्रे एवमुक्ते सति' अर्थात् 'यदा कलिः इन्द्रं एवमुवाच तदा' इतीदृशं पूर्णरूपं भजति । 'पृष्टा सीता' 'उक्तः राम.' इत्यादिप्रयोगेषु सीता रामश्च केवलं श्रोतारौ; न तु वक्तारौ भवतः । पृष्टा सीता इत्यस्य केनचित् पृष्टा सीता अर्थात् कश्चित् सीतामपृच्छत् तादृशी सीता इति तात्पर्यम् । तथैव उक्तः रामः इत्यस्य केनचित् राम उक्तः अर्थात् कश्चन राममुवाच, तादृशो राम इत्यर्थः । अत्र सीता रामश्च पृष्टा उक्तः इत्येतयोः कृत् प्रत्ययान्तयोः अंगक्रियोः कर्मणी भवतः । अयं च कर्मणप्रयोगः । अतोऽत्र कर्मणः प्राधान्यमस्ति । तस्मात् कर्मपदमेवात्र दृश्यते । कर्तुः प्राधान्याभावात् कर्तृपदमत्र न प्रयुक्तमिति ज्ञेयम् ।

उक्ता शकुन्तला मुग्धं प्रत्युवाच नराधिपम् ।
'श्रुतस्त्वम् बहुशो भूप दृष्टस्त्वं न नराधिप' ।
एवं निगदिते भूपे बभूव प्रीतमानसः ।

अत्र उक्ता शकुन्तला इत्यत्र न खलु शकुन्तलायाः कर्तृत्वमस्ति । दुष्यन्तेन उक्ता शकुन्तलेत्यवधार्यम् । यदि शकुन्तलायाः कर्तृत्वं विवक्षितम् तर्हि शकुन्तला उक्तवती (दुष्यन्तं) इति भाव्यम् । तथैव श्रुतस्त्वमित्यत्र मया त्वं श्रुतः अर्थात् अहं त्वां श्रुतवतीत्यर्थः । दृष्टस्त्वं न = मया त्वं न दृष्टः (अहं त्वां न दृष्टवती) । एवं निगदिते भूपे = यदा तदा भूपः एवं निगदितः (कथितः) तदा अर्थात् तस्यां भूपं एवं उक्तवत्यां = यदा सा भूपं एवमुवाच तदा ।

इदमत्र विशिष्य स्मरणीयम्—क्तप्रत्ययेन युक्तः सकर्मको धातुः लिंगवचनविभक्तिषु कर्मणा सह संबध्नाति । कर्तुः प्राधान्याभावात् प्रायशो वाक्ये कर्ता न दृश्येत । यदि स एव क्तप्रत्ययः अकर्मकधातुभिः सह प्रयुज्यते तर्हि सा अंगक्रिया लिंगादिषु कर्तृपदेन सह संबध्नाति । अकर्मकत्वात् कर्मणा सह बन्धस्यावकाशोऽपि न संभवति । अधो दत्तेभ्यो वाक्येभ्यः उक्तं स्पष्टं भवति ।

सकर्मकांगक्रियाः	अकर्मकांगक्रियाः
हते रावणे लङ्का शून्याऽभवत्	तीरे स्थितस्य वृक्षस्य शाखा छिन्ना ।
ताडितानां बालानां एकः आक्रन्दत् ।	गृहमागतः सखा प्रतिनिवृत्तः ।
न कृतं सुकृतं किंचित् ।	जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः ।

अत्र सकर्मकक्रियाः तासां कर्मभिः तथा अकर्मकक्रियाः कर्तृभिश्च बद्धा इति स्पष्टमेव । हत इत्यत्र हननक्रियाया कर्मैव रावणः । रामेण इति कर्तृपदस्य प्राधान्यं न विवक्षितम् । अतस्तन्नात्र प्रयुक्तम् । स्थित इत्येतदकर्मकम् । अतस्तद्वृक्षेण संबध्नाति ।

आशयानामाविष्करणे कालप्रकारयोर्वैविध्यात् रूपाण्यपि विविधानि भवन्ति । तेषां सर्वेषामपि प्रकाशनार्थं कस्यामपि भाषायां पर्याप्ताः प्रत्यया न विद्यन्ते । अन्यधातूनामनुप्रयोगेणैव तादृशमर्थवैचित्र्यं वैविध्यं च स्पष्टीक्रियते । जाता है, जा रहा है, जाया करता है, इत्यादयो हिन्दीभाषायां तथा He writes, He is writing, He has written

इत्यादय आंगल्यां चास्य वैचित्र्यस्योदाहरणानि । हिन्द्यां रह, कर इत्येतयोः धात्वोः आंगल्यां be, have इत्यनयोश्च अनुप्रयोग एव अत्र वर्तमानकाले अर्थवैचित्र्यं जनयति ।

कालप्रकारयोर्वैचित्र्यपरिचयार्थं तुलनात्मकतया पठनाय केचन प्रयोगा अत्र प्रदीयन्ते । एकस्यां भाषायां विद्यमानानां प्रयोगाणां समानाः प्रयोगाः अन्यस्यां भाषायां नैव सुलभं दृश्यन्ते । प्रयोगाणां सामान्यबोधार्थमिदं पर्याप्तं स्यादिति मन्ये ।

॥ अकर्मकः 'जीव्' धातुः कर्तरि भावे च ॥

१	स जीवति ।	*He lives*	वह जीता है ।
२	स जीवन् अस्ति ।	*He is living*	वह जी रहा है ।
३	स जीवन् आसीत् ।	*He was living*	वह जी रहा था ॥
४	स जीवितः अस्ति ।	*He has lived*	वह जिया है ।
५	स जीवित आसीत् ।	*He had lived*	वह जिया था ।
६	स जीवन् स्यात् ।	*He would be living*	वह जी रहा होगा ।
७	स जीवितः स्यात् ।	*He would have lived*	.......तो वह जीता ।
८	तेन जीवितमस्ति ।	*He lives*	उससे जिया जाता है ।
९	तेन जीवितमासीत् ।	*He lived*	उससे जिया गया ।
१०	तेन जीवितं स्यात् ।	*He would have lived*	उससे जिया गया होगा ।
११	तेन जीवितव्यमस्ति ।	*He has to live*	उसको जीना है
१२	तेन जीवितव्यमासीत् ।	*He had to live*	उसको जीना था ।
१३	तेन जीवितव्यमस्ति ।	*He would have to live*	उसको जीना होगा ।
१४	तेन जीवता भवितव्यं ।	*He would be living*	वह जीता होगा ।

॥ सकर्मकः 'दृश्' धातुः कर्मणि ॥

१	मया चन्द्रः दृश्यते ।	*The moon is seen by me* मुझसे चांद देखा जाता है ।
२	मया चन्द्रः दृश्यमानः अस्ति ।	*The moon is being seen by me* मुझसे चांद देखा जा रहा है ।

मया चन्द्रः दृश्यमानः आसीत् । The moon was being seen by me.
मुझसे चांद देखा जा रहा था ।

मया चन्द्रः दृष्टः अस्ति । The moon has been seen by me
मुझसे चांद देखा गया है ।

मया चन्द्रः दृष्ट आसीत् । The moon had been seen by me
मुझसे चांद देखा गया था ।

मया चन्द्रः दृश्यमानः स्यात् । The moon would be seen by me.
मुझसे चांद देखा जाता होगा ।

मया चन्द्रः दृष्टः स्यात् । The moon would have been seen by me.
मुझसे चांद देखा गया होगा ।

मया चन्द्रः द्रष्टव्यः अस्ति । The moon has to be seen by me.
मुझसे चांद देखा जाना है ।

मया चन्द्रः द्रष्टव्य आसीत् । The moon had to be seen by me.
मुझसे चांद देखा जाना था ।

मया चन्द्रः द्रष्टव्यः स्यात् । The moon would have to be seen by me.
मुझसे चांद देखा जाना होगा ।

॥ अभ्यासः ॥

I अधोनिर्दिष्टां खण्डिकां शुद्धीकृत्य लिखत ।

उत्तानपादस्य राजस्य द्वौ भार्ये आसीत् । सुनीतिः सुरुचि इतिः तेषां नामौ आसन् । सुनीतिस्य ध्रुवः सुरुच्या उत्तमः इति द्वौ पुत्रा अजायन्त । महाराजा सुरुचि अधिकं अस्निह्यत् ।

एकदा सुरुचिस्य पुत्रः उत्तमः पितुस्य अङ्के अधिरोहन् वर्तत । तं ध्रुवः अदृश्यत् । स अपि अङ्के तिष्ठितुं अभिलषित्वा पितुः समीपं अ गच्छति स्म । अङ्कं अधिरोहितं सुतं सुरुच्या अदृश्यत । सुरुचि आत्गवा

तं मारं अप्रहरत् । सुरुच्या प्रहृतवान सा बाल: आक्रन्दित्वा तस्य: मा ्य समीपं गतः। "त्वं भगवतस्य विष्णुस्य चरणं शरणं गच्छ, भगव वि अस्मभ्यं अन्य शरणं नास्त्यैवे" ति मातृणा सः कथितवती। म वच आकर्णयित्वा अशरणः स बालकः वनं गत्वा कठिनं तपं अकरोति। मह् न तेन तपेन विष्णुः प्रत्यक्षोबभूव । अभीष्टानि वरान प्रदत्वा भगव तत्र अन्तर्धातश्च। ध्रुवं वरं स्वीकृतः राज्य निवृत्यं मात्राभ्यां भ्राता च सह सुरे । निवसत् च ।

II भवद्भिः कृतं किमपि पर्यटनं (excursion) अधिकृत्य द्वित्र खण्डिकाः लिख्यन्ताम् ।

II I जनकेन समादिष्टैः दूतैः दशरथाय कृत निवेदनं स्ववाक्यैः संक्षिपत ।

1 / कलेः देवानां च संवादं संक्षिप्य लिखत ।

V महाभारतादुद्धृतं धौम्योपाख्यानं अनुवदत ।

I सारं लिखत

I नवम दशम दिनपाठयोरावर्तनं कृत्वा दृढीकुरुत ॥

1 । ेतः स्वकुत्येषु सुखेष्वसक्तिः भक्तिः परेशिष्टजनेषु रक्तिः सत्ये प्रवृ सह च शक्तिरितयं विभो चेतसि वर्धतां मे ।

2 । दृष्टदर्पणयर्पकविषाणि ि तानि सर्वसमाहितानि विभोमदीयानि भव कम ण्यन्य भावानि परार्पणानि ।

3 अ न्यतोनम्रमनन्यभावमनन्य स्व राम ा ्रत्तु विभो मनो मे भवत परे ि विकारसंवेदनशान्तिकत ।

4 अ ात्यसन्धानि तथा परेषामनर्थदायीन्यसुखप्रदानि अपुण्यलिप्तानि च मा भव वि सदा मेकरणान्यधानि ।

5 ा ीरवन् कर्मसु जागरूकं विभारतत् सात्विकौ विद्रुतम् विभो । मेऽस्तु सदासदाशं परामिवद्यौ विनताभ्युदयम् ॥

षट्त्रिंशो दिवसः

॥ कुमारसंभवम् ॥

(मदनस्य स्थाण्वाश्रमप्रवेशावधि कथासंक्षेपः ॥)

प्रजापतेर्दक्षस्य सती नाम पुत्री आसीत् । तां परमशिवः पर्यणयत् । जामातृश्वशुरयोः मनसि कालान्तरे कैश्चन कारणैः स्पर्धा अवर्धत ।

अत्रान्तरे दक्षः कंचन यागमारभत । तस्मिन् स्वजामाता शिवो न तेन निमन्त्रितः । पित्रा अनिमन्त्रितापि भर्त्रा निरुद्ध्यमानापि सती पितृस्नेहविधेया भूत्वा दक्षगृहं गता । यथा मनोक्षितं शिवेन तथैव संवृत्तम् । दक्षेण सा अनादृता अधिक्षिप्ता च । सा स्वभर्तृगृहं कैलासं प्रति निवर्तितुमक्षमा भूत्वा योगाग्निं विवेश । अग्निप्रवेशात् प्राक् सैवं प्रार्थयामास । "यदि मे पुनरपि जनिः स्यात् तर्हि तदानीमपि परमशिव एव मे भर्ता भवेत्" इति! पत्न्याः देहत्यागवार्ताम् आकर्ण्य शिवो नितरामदूयत । "इतः परं अपत्नीको ब्रह्मचर्यमवलंब्य जीवितं नेष्यामि" इति निश्चित्य स हिमालये तपश्चरन् कालमनयत् ।

एतस्मिन्नवसरे तारको नामासुरः ब्रह्माणं तपसा प्रसाद्य इष्टान् वरान् अवाप । "न कोपि मे हन्ता स्यात् । यदि हनिष्यति तर्हि परमशिवस्य बीजात् उत्पत्स्यमानः पुत्र एव मां हन्तुं प्रभवेत" इति । "शिवस्य ब्रह्मचर्यभंगः पत्नीप्राप्तिश्च नैव पुनः संभवेतां, ततः कथं शिवबीजात् पुत्रनिष्पत्तिः स्यात्" इत्ययं वराभ्यर्थनासमये तारकस्य विचार आसीत् । लब्धवरः स दानवः दृप्तःसन् त्रीन् लोकान् अर्दितुमारभत ।

अत्रान्तरे सती हिमवतः पत्न्यां जनिमलभत । सा पार्वतीति नाम्ना प्रथिता चासीत् । कदाचित् तत्र समागतो नारदः तां कन्यां दृष्ट्वा "इयं परमशिवस्य पत्नी भविष्यती" त्युवाच । तत् श्रुत्वा प्रीतो हिमवान् स्वपुत्रीं तत्रैव तपश्चरन्तं स्थाणुं (शिवं) परिचरितुं प्रेषयामास । पूर्वजन्मवासनावशात् पार्वती शिवपरिचरणे अतीवासक्ता चाभवत् ।

अत्र तु देवलोके तारकपीडनेन सर्वमप्युच्चावचमभूत् । इन्द्रः देवगणै सह ब्रह्माणं शरणं प्राप । इन्द्रात् तारकपीडनप्रकारं देवानां व्यथाकारणं च ज्ञात्वा ब्रह्मा तत् परिहारार्थमुपायानुपदिदेश । "पार्वती शिवस्य परिचरणे व्यापृता वर्तते । यथाकथंचित् तया शिवस्य तपोभंगः करणीयः । तदर्थम् यूयं यतध्वम्" इति ।

इन्द्रः प्रतिनिवृत्तः । स तस्मिन् कर्मणि विदग्धं कामदेवं सस्मार । स स्मृतमात्र एव समायातः । शिवस्य तपोभंगरूपं कार्यम् तस्मै न्यवेदयत् । ततः स्वामिनोऽभ्यर्थनया समुत्फुल्लहृदयः कामदेवः सपरिवारः स्थाण्वाश्रमं प्रति प्रतस्थे । [प्राक्–पूर्वं । जनिः—जन्म । अर्दितुं—पीडयितुम् । व्यथा = दुःखं । उच्चावचम् =अव्यवस्थितम् अथवा सङ्कुलम्]

॥ स्थाण्वाश्रमः ॥

हिमवतो हिमावृते सानुप्रदेशे परमशिवस्य तपोवनम् दृश्यते । लौकिका विकारा न तत्र पदं कुर्वन्ति । सर्वमपि शान्तं मूकं गंभीरं च । परमशिवः ध्याननिमग्नः सन् लतागृहान्तरध्यास्ते । पार्वती सख्यौ च पुष्पापचयार्थं गताः । एतस्मिन् एव समये परमेश्वरस्य तपोभंगं कर्तुम् वसन्तमन्दानिल चन्द्रिकादिसखस्य रतिद्वितीयस्य कामदेवस्यागमनमभूत् ।

तपोवनं साकल्यतो विकारमवाप । अशोकाः झटित्येव पुष्पिता अभवन् । भृंगा गुंजन्तो विचेरुः । वनश्रीः तिलकिता व्यराजत; अरुणाधरं मसृणीचकार च । कोकिलश्चुकूज । हरिणा मदोद्धता व्यचरन् ।

अस्मिन् समये तपोवने विद्यमानानां चराणां अचराणां च प्राणिनां संजाता आकस्मिका विकारभेदा एवात्र वर्णनाविषयः । कालिदासस्य प्रतिभा अस्मिन्नवसरे नियन्त्रणां विजहाति । तृतीयसर्गात् कतिचन पद्यान्येव अत्रो द्ध्रियन्ते । कुमारसंभवात्मकस्य सहस्रपत्रस्य कतिचन दलान्येवात्र प्रद- र्श्यन्ते । पूर्णतया विकसितस्य कुसुमस्य सौन्दर्यम् सौरभ्यं वा तदेकदेशैः द्वित्रैरेव दलैर्बोधयितुं अशक्यमेव । तद् आस्वदितुं स्वयमेव प्रयत्नः करणीयः ।

[पुष्पापचयः =कुसुमलुंचनम् । झटिति =द्रुतं । स कल्यतः =पूर्णतया । विजहाति —त्यजति । सहस्रपत्रं =कमलम् । अशक्यं =असाध्यम् ।]

1 तं देशमारोपितपुष्पचापे रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने
काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धं द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः ॥

मदने तं देशं प्राप्ते सति तत्रत्यानि खग मृग वृक्षमिथुनानि कामविकारं प्रकटीचक्रुरिति सारः । आरोपितपुष्पचापः=पुष्पचापमारोपितवान् । रतिद्वितीयः=रत्या सहितः । प्रपन्नः=प्राप्तः । परमकाष्ठां प्राप्तेन स्नेह-रसेन संपृक्तं (संबद्धं) । द्वन्द्वानि=मिथुनानि, स्त्रियः पुरुषाश्च । विववार-विवव्रतुः—विवव्रुः, भिवृण्वन्ति स्म, प्रकटयामासुः । मदने तं देशं प्रपन्ने (सति) इति पदयोजना ।

2 मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।
शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥

द्विरेफः=भ्रमरः (भ्रमरशब्दे द्वौ रेफौ स्तः अतः द्विरेफो भ्रमरपर्यायोऽभूत्) भ्रमरः स्वप्रियया सह पुष्पचषके मधुपानं चकार । पपौ—पपतुः—पपुः 'पा धातुः । कृष्णसारः (मृगः) शृङ्गाग्रेण स्वप्रियायाः कण्डूं अपानयत् । कण्डूयनसमये स्पर्शसुखेन मृग्याः अक्षिणी निमीलिते आस्ताम् । कुसुममेव एकपात्रं । स्वां=निजां । अकण्डूयत=*Scratched*.

3 ददौ रसात् पङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूषजलं करेणुः ।
अर्धोपभुक्तेन बिसेन जायां संभावयामास रथांगनामा ॥

करिणी स्वप्रियाय करिणे शुण्डाग्रेणादत्तं जलं ददौ । चक्रवाक बिसस्यार्धं भक्षित्वा तदवशिष्टं भागं जायायै च ददौ । करेणुः=करिणी । बिसं=मृणालम् *Lotus-stalk*. संभावयामास=सप्रेमादरं ददौ । रथांगनामा=चक्रवाकः । शुण्डा=गजानां करः *(Trunk.)*

4 गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः किंचित् समुच्छ्वासितपत्रलेखम् ।
पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुंबे ।

गानालापनमन्तरा किन्नरः प्रियामुखं अचुंबत । श्रमवारिलेशैः=स्वेदकणैः । समुच्छ्वासित=विच्छिन्न, त्रुटित । पत्रलेखा=युवतीनां स्तनगण्डाद्यवयवेषु प्रियैः गैरिकादिभिर्विरच्यमाना विचित्रा रेखाः । पुरातने काले विषयासक्ताः पुरुषाः स्वपत्नीनां वक्षसि गण्डे तथा आकर्षकेष्वन्येष्ववयवेषु गैरकादिभिर्लेपनद्रव्यैः विविधा रेखा रचयन्ति स्म । येलेखनावसरेषु

तत्तदवयवान् दृष्ट्वा च ते परानन्दमन्वभवन् । स्वचित्तेष्वभीष्टा-नवयवान् अनुसृत्य प्रदर्शनेन पत्न्योऽपि आलोकयन्तं जनमपि निर्दिशन्ति । सेयं पत्ररेखा, पत्रिका, पत्र इत्यादिभिर्व्यपदिश्यते । किञ्चित् समुच्छ्वासिताः पत्ररेखा यस्मिन् तद् (मुखम्) । (पुष्पासवपानेन मधुपानेन) आघूर्णिताभ्यां नेत्राभ्यां शोभमानं (मुखं) ।

(किन्नरः, =किंपुरुषः । हिमाचलः प्रान्तप्रदेशेषु निवसन् जनवर्गः । हिमालयस्य पूर्वपूर्वोपत्यकासु मंगोलियन् वर्गीयाः निवसन्ति खलु । तेषां पुरुषाणां मुखेषु श्मश्रु न प्ररोहन्ति । अतः पुरुषाणां स्त्रीणां च मुखं सदृशमेव दृश्यते । सन्तत हिमापातेन स्त्रियः पुरुषाश्च देहे अनेकान् कञ्चुक कम्बलादीन् धारयन्ति । अतोऽन्ये जनाः तत्रत्याः स्त्रियः पुरुषांश्च विवेक्तुं न शक्नुवन्ति । सर्वेऽपि स्त्रिय इव प्रतिभान्ति । भारतभागाः अपरिचिता आर्याः तान् जनविशेषान् प्रथमं नार्य इति विशश्वसुः । कालान्तरे निकटसम्पर्केण पुरुषत्वपरिज्ञाने आर्याः साद्भुतमपृच्छन् 'किं पुरुषः' 'किं नरः' इति । क्रमेण तौ शब्दौ तेषां पर्यायतां प्रापतुः । 'वानर' शब्दस्यापि व्युत्पत्तिरेवमेव स्यात् ।)

अथात्र वृक्षाः लताश्च कामुककामिनीभावेन कल्पिताः । पुष्पगुच्छाः स्तनाः, प्रवालाः ओष्ठा, शाखाः करतलाश्चेति कल्पना ।

5 पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।
लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥

पर्याप्ताः पुष्पस्तबका एव स्तनाः यासां ताः ताभ्यः । स्फुरद्भिः प्रवालैः एव ओष्ठैः मनोहराभ्यः । लता एव वध्वः । विनम्रैः शाखाभिरेव भुजैः (कृतानि) बन्धनानि । तरवः बन्धनानि अवापुः इति योजनीयम् । पर्याप्ताः = अतितरां समृद्धाः; पुरुषः यावदिच्छन्ति तावद् विस्तृताः पृथुलाश्चेत्यर्थः ।

एवं तपोवनं सकलमपि लौकिकाराधीनमभवत् । तदा शिव-भूतगणा अपि आत्मानियंत्रणारहिता भवेयुरिति शङ्कया तेषां नेता नन्दी स्वस्वामिनः श्रीशिवस्य ध्यानास्पदात् लतागृहात् बहिरागतः । स दक्षिणहस्तधृतं वेत्रदण्डं वामहस्तस्य प्रकोष्ठे विन्यस्य दक्षिणहस्तस्य तर्जनीं (*Fore-finger*) मुखे समर्प्य निःशब्दं सगौरवं च सूचितवान् 'मा कुरुत चापलम्' । तत्सूचनयैव गणा विनीता अभवन् ।

6) लतागृहद्वारगतोऽथ नन्दी वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रः ।
मुखार्पितैकांगुलिसंज्ञयैव "मा चापलायेति गणान् व्यनैषीत् ॥

लतागृहस्य द्वारगतः । वामप्रकोष्ठे अर्पितः हेमवेत्रः येन सः । वाम= left. दक्षिण=right. प्रकोष्ठः=हस्तस्याधस्तादर्धभागः । हेमवेत्रः= golden cane । चापलम्=चापल्यम् । मा चापलाय=चापल्यम् कर्तुम् यूयम् मा सन्नद्धा भवत । व्यनैषीत्=विनीतान् अकरोत् । वि+नी, पर. प्र. ए.) ।

यदा गणप्रमुखो नन्दी एवम् सूचनां अकरोत् तदा—
7) निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।
तच्छासनात् काननमेव सर्वं चित्रार्पितारंभमिवावतस्थे ॥

वृक्षा न अकम्पन्त । भ्रमराः निश्शब्दा अभवन् । पक्षिणो मूकाः तस्थुः । मृगाः शान्ताः विचेरुः । एवं सर्वमपि तत् काननतलम् नन्दिनः शासनश्रवण-मात्रे एव रेखाङ्कितमिव तस्थौ । निष्कम्पाः वृक्षाः यस्मिन् (कानने) तद् । निभृताः=निश्शब्दाः द्विरेफाः यस्मिन् तत् । मूकाः अण्डजाः पक्षिणः यस्मिन् तत् । शान्त मृगप्रचारः यस्मिन् तत् ।

एतस्मिन्नेव समये कामः सपरिवारं तस्य दृष्टिपथम् परिहृत्य नमेरुवृक्षैः निबिडम् अर्थात् सान्द्रम् शिवस्य ध्यानस्थलम् विवेश ॥

8) दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य कामः पुरः शुक्रमिव प्रयाणे ।
प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशाखं ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश ॥

जैत्रयात्रासु यदि पुरः शुक्रनक्षत्रं दृश्यते तर्हि पराजयो निश्चित एवेति लक्षणशास्त्रेषून्यस्तम् । शुक्रदर्शनम् परिहृत्यैव राजानः जैत्रयात्रामारभन्ते । तथा कामोऽपि नन्दिनः दर्शनम् परिहृत्य तस्य पार्श्वभागे एव पदं चकारेत्यर्थः । परिहृत्य=दूरीकृत्य ।, अपाकृत्य । प्रयाणे=यात्रायां । प्रान्तः=परिसरप्रदेशः । संसक्ताः=परस्परं बद्धाः नमेरूणां शाखाः यस्मिन् तत् । भूतपतेः= शिवस्य ।

कामः शिवं ददर्श । कीदृशं शिवं तत्र व्याघ्रचर्मभिरावृताय देवदारुद्रुममूले विरचितायां वेदिकायां आसीन शिवं ददर्श । कीदृशः

कामः ? आसन्नशरीरपातः। यदा स स्थाणुं ददर्श तदैव तस्य आत्मधैर्यं सकलं विनष्टम् । स्वस्य अस्तित्वं तदा अस्ति वा न वेत्ति तस्य गोत्रद्वार-शायामपि संशयोऽभवदित्यर्थः ।

9 स देवदारुद्रुमवेदिकायां शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ॥
आसीनमासन्नशरीरपातः त्रियंबकं संयमिनं ददर्श ॥

देवदारुद्रुमवेदिका = देवदारुद्रुमस्याधोभागे निर्मिता किंचिदुन्नता भूमिः । शार्दूलः = व्याघ्रः । व्यवधानं = आस्तरणं । त्रियंबकं = त्रिलोचनंम् शार्दू...वत्यां (ई. स्त्री॰ स. ए.) संयमिनम् (न. पु. द्वि. ए.)

10 अवृष्टिसंरंभमिवांबुवाहं अपामिवाधारमनुत्तरंगम् ।
अन्तश्चराणां मरुतां निरोधात् निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥

कामः शिवं ददर्श। कीदृशम् शिवम् ? वर्षणे अव्यग्रं मेघमिव, तरंगरहितम् समुद्रमिव, वाताघातरहिते प्रदेशे दीप्यमानम् दीपमिव स्थितम् । इव + अंबुवाहम् = मेघम् । अपां + इव + आधारम् + अनुत्तरंगं । अपां (जलस्य) आधारः = समुद्रः । त्रियंबकं संयमिनम् ददर्श इति पूर्वपद्येन इदं पद्यं अन्वेति ।

यदा स त्रियंबकं ऐक्षत तदा तस्य धैर्यं लुप्तम्, हस्तात् शरचापादिकम् अधः पतितम् । भयसंभ्रान्तः स तदपि न ज्ञातवान् ।

11 स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं पश्यन्नदूरात् मनसाप्यधृष्यम् ।
नालक्षयत् साध्वससन्नहस्तः स्रस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ॥

स्मरः तथाभूतं अयुग्मनेत्रं पश्यन् अदूरात् मनसा अपि अधृष्यम् = अगम्य असंभावनीयम् । न अलक्षयत् = न अजानात् । साध्वससन्नहस्तः = भयेन क्लान्तः हस्तः यस्य सः । स्रस्तं = पतितम् ।

स्मरस्य नष्टप्रायं आत्मबलम् पुनरुद्दीपयन्तीव पार्वती तस्मिन् समये तत्राजगाम ।

12 निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं सन्धुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।
अनुप्रयाता वनदेवताभ्यां अदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥

स्थावरराजकन्या अदृश्यत= पार्वतीं अपश्यत् ।

निर्वाणभूयिष्ठं =नष्टप्रायं । सन्धुक्षयन्ती =उद्दीपयन्ती । अस्य= कामस्य ।

स्मरः तां वीक्ष्य स्वकार्यनिर्वहणे प्रत्याशामलभत ।

13) तां वीक्ष्य सर्वावयवानवद्यां रतेरपि ह्रीपदमादधानाम् ।
जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंसे ॥

सर्वैः अवयवैः अत्युत्कृष्टां । ह्रीपदं= लज्जानिमित्तं । आदधानां= आवहन्तीं । शूलिनि (न. पु. स. ए.)= शिवे ।

पार्वती लतागृहद्वारदेशं प्रविवेश । शिवः ध्यानात् विरराम च ।

14) भविष्यतः पत्युरुमा च शंभोः समाससाद प्रतिहारभूमिम् ।
योगात् स चान्तः परमात्मसंज्ञं दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारराम ॥

पत्युः+उमा । प्रतिहारभूमि=द्वारप्रदेशं । सम्+आ+सद्+अ (लिट्)= प्राप । सः= शिवः । च+अन्तः । परमात्मसंज्ञं =परमात्मरूपं । तेजः= ज्योतिः । उपारराम =विरराम, न्यवर्तत ।

पार्वती शिवं उपगम्य प्रणमति । प्रणामावसरे विनम्रात् शिरसः नवकर्णिकारकुसुमं अधः स्रंसति । कर्णयोरलङ्कृतम् पल्लवमपि स्रस्तं भवति ।

15) उमाऽपि नीलालकमध्यशोभि विस्रंसयन्ती नवकर्णिकारम् ॥
चकार कर्णच्युतपल्लवेन मूर्ध्ना प्रणामं वृषभध्वजाय ॥

विस्रंसयन्ती= पातयन्ती । च्युत =स्रस्त । मूर्ध्ना= शिरसा ।

अथ भगवद्गीतायाः कश्चन भागः अध्ययनार्थमुद्ध्रियते ।

॥ श्रीमद् भगवद्गीतायां द्वादशोऽध्यायः । भक्तियोगः ।

अर्जुन उवाच ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ३ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनजय ॥ ९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुम् मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद् ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥१२ ॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

संतुष्टः सततम् योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १३ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः । ॥ १८ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्योगी संतुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

भगवद्गीतायां भक्तियोगस्य माहात्म्यं अस्मिन् द्वादशाध्याये भगवान् कृष्णः अर्जुनायोपदिशति । भक्तस्य लक्षणकथनमेवास्य पाठभागस्य सारांशः । 'युज' धातोः 'समाधिः', अर्थः । समाधिस्तु चित्तवृत्तिनिरोधः । युज+त =युक्त । एवं च अन्येभ्यो विषयेभ्यश्चित्तवृत्तिं निरुध्य एकस्मिन्नेव परमार्थे चित्तवृत्तिं संयोज्य ये वर्तन्ते ते एव युक्ताः इत्यर्थः । 'भज्' धातोः सेवार्थकस्य क्तप्रत्ययान्त एव भक्तशब्दः । सेवा नाम अनन्यशरणतया एकाश्रयबुद्धिः । तथा च अनन्यशरणत्वेन भगवन्तमेवैकाश्रयं मन्वाना एव भक्ताः । योगवित्तमाः =परमोत्कृष्टयोगयुक्ताः । अर्जुनः स्वसंशयच्छेतारं भगवन्तं पृच्छति 'तेषां के योगवित्तमाः?' इति । केचन साकारं अथवा सगुणं ईश्वरं भजन्ति, अन्ये केवलं निराकारं अथवा निर्गुणं तं भजन्ति । तेषु के नाम परमोत्कृष्टा योगवेत्तारः? इति प्रश्नस्याशयः ।

भगवान् संशयं छिनत्ति—अन्येभ्यश्चित्तवृत्तिं निरुध्य साकारं भगवन्तमेव शरणं गता योगयुक्ता भक्ता भगवन्तं प्राप्नुवन्ति । भगवति सर्वमपि समर्प्य तदेकतानमनसो ये वर्तन्ते तान् स समुद्धरिष्यति । सगुणे परमात्मन्येकतानता असाध्या प्रतिभाति चेत् सा अभ्यासेन लभ्यते । अभ्यासोऽपि दुष्करश्चेत् सर्वाण्यपि कर्माणि भगवत्प्रीत्यर्थमेव कुर्यात् । तदप्यशक्यं चेत् कर्मफलत्यागः क्रियतां । तत एव मनसः शान्तिर्जायते । तदा एव स भक्तपदेन व्यवहर्तुं अर्हो भवति । तादृशानां भक्तानां लक्षणमेवं भवति :—

भक्तः सर्वभूतानि न द्वेष्टि, तैः सह स मैत्र्या करुणया च वर्तते। ममतारहितः अहङ्कारशून्यः स भक्तः सुखे दुःखे च समभावनः क्षमावान् च भवति। स सर्वथा सन्तुष्टः आत्मनियन्त्रणयुक्तः भगवति परमात्मनि समर्पितसर्वस्वश्च जायते। तादृशो भक्तो भगवतः प्रियो भवति। जनस्तस्माद् न बिभेति। यस्य न हर्षो, न शोको, नाभिलाषश्च विद्यते, यः शुभमशुभं वा कर्मफलं परित्यजति स भक्तो भगवतः प्रियो भवति। शत्रुमित्रं, मानोपमानः, शीतमुष्णं, सुखं, दुःखं इत्यादिषु द्वन्द्वेषु समभावन आसक्तिरहितो निन्दास्तुतिश्रवणे समचित्तः, येनकेनचित् सन्तुष्टश्च नरो भगवतः प्रिय एव। यश्चेदं वचनं आद्रियते तदनुसारमाचरति च, स श्रद्धावान् भगवदेकशरणो भक्तो भगवतः प्रियो जायते।

॥ अभ्यासः ॥

I पदानि विश्लेष्य लिखत।

1) भक्तास्त्वां। 2) चाप्यक्षरं। 3) मय्यावेश्य।
4) परयोपेतास्ते। 5) त्वक्षरं। 6) क्लेशोऽधिकतरस्तेषां।
7) मय्येव। 8) अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि। 9) अथैतदप्यशक्तोऽसि। 10 अनन्येनैव।

II पदानि सयोज्य संधिकार्याणि विवृणुत।

1) अभ्यासात्+ज्ञानात्। 2) त्यागः+त्यागात्+शान्तिः।
3) मयि+अर्पितमनस्+बुद्धिः+यः। 4) यस्मात्+न+उद्विजते। 5) भक्ताः+ते+अतीव।

III पाठालये नवागतं अध्यापकं अधिकृत्य पाठालयात् प्रतिनिवर्तमानैः द्वित्रैः बालकैः कृतं संवादं स्वभावनानुरूपं लिखत।

IV कुमारसंभवादुद्धृतानां पद्यानां सारं लिखत।

V भक्तस्य लक्षणं विशदयत।

VI एकादश द्वादशदिवसयोरावर्तनं कृत्वा सर्वे विषया दृढीक्रियन्ताम्।

सप्तत्रिंशो दिवसः

॥ शाकुन्तले चतुर्थोऽङ्कः ॥

अथाद्य कालिदासविरचितस्य शाकुन्तलनाटकस्य चतुर्थादङ्कात् कञ्चन समाकर्षकं अंशं अध्यापयितुमारभे । अयमस्य नाटकस्य कथासंग्रहः ।

मुनेर्विश्वामित्रस्य अप्सरसि मेनकायां काचित् पुत्री अजायत । मेनका तां लतानिकुंजे परित्यज्य स्वर्गं गता । तदा काश्यपः कण्वः तस्य निकुंजस्य समीपतः समित्कुशादिकानाहर्तुम् गच्छन्नासीत् । निकुंजात् शिशोः रोदनं श्रुत्वा स तमभ्यगच्छत् । स तत्र शयानां क्रन्दन्तीं कांचन बालिकामपश्यत् । महर्षिस्तामादाय आश्रममनयत् । स तां 'शकुन्तलां' आजुहाव । सा आश्रमे अवर्धत । प्रियंवदा अनसूया चेति द्वे सख्यौ तस्या आस्ताम् । एवं षोडश सप्तदश वत्सरा अतीताः । ताः पूर्ण-यौवनं प्रापुः ।

तदन्तरे कण्वः कंचन कालं आश्रमे नासीत् । तदा राजा दुष्यन्तः आश्रमात् नातिदूरेषु काननेषु मृगयार्थं संचरन्नासीत् । वनाद्वनं संचरन् सः अकस्मात् आश्रमपरिसरं प्राविशत् । तदा ताः तिस्रो मुनिकन्यकाः आश्रमवाटिकासु वृक्षलताः सिंचन्त्यः अवर्तन्त । राजा वृक्षान्तरितः सन् ताः निपुणं निरैक्षत । तस्य तास्वन्यतमायां शकुन्तलायां प्रेमाऽजायत । परस्परदर्शनेन, सखीभ्यां तस्याः कथाश्रवणेन च तस्य सा रतिः पल्ल-विताऽभूत् । राजा तां गान्धर्वविधिना पर्यणयत् । स स्वनामांकित-मंगुलीयकं तस्यै दत्वा कतिपयैरेव दिवसैः तां राजधानीमानेष्यामीत्युक्त्वा स्वनगरीं गतः ।

शकुन्तला तु गर्भमदधात् । दुष्यन्तचिन्तया तस्याः मनः शून्य-मासीत् । तदन्तरा एकदा तस्यां आश्रमे आसीनायां, दुर्वासा मुनिः तेन पथा आजगाम । नाथैकतानहृदया सा तं नापश्यत् । स सुलभकोपो मुनिः स्वमवज्ञातं परिगणय्य तां शशाप; "त्वया ध्यायमानः पुरुषः न त्वां स्मरिष्यती" ति । सख्यौ तत् मुनेर्वचनं आकर्णयताम् । प्रियंवदा महर्षि-मनुधाव्य सान्त्वयित्वा शापमोक्षमयाचत । "अभिज्ञानदर्शनेन स तां स्मरिष्यती" ति कथयन् मुनिरन्तर्हितश्च । राज्ञा दत्तमंगुलीयकमस्तीति

मत्वा ते निश्चिन्ते अवर्तताम्। शकुन्तला तु तत्त्वतः इमं शापवृत्तान्तं नाजानात्।

कण्वः आश्रमम् प्रतिनिवृत्तः। वृद्धतापसी गौतमी इमां वार्ताम् तस्मै न्यवेदयत्। स शकुन्तलामभ्यनन्दत्। मुनिकुमाराभ्यां शाङ्गरवशारद्वताभ्यां गौतम्या च सह कण्वस्तां राजधानीं प्रेषयामास। मध्येमार्गं गङ्गायां स्नान्त्याः शकुन्तलायाः अंगुल्याः तदंगुलीयकं जलेऽपतत्। सा तदपि नाजानात्। सर्वे ते राजधानीं प्रापुः। राजा तान् यथाविधि सच्चकार। शापबलात् राजा शकुन्तलां न प्रत्यभिजानाति स्म। "शकुन्तला महिषीपदे स्वीक्रियता" मिति गौतमी राजानमभ्यर्थयत। तत्श्रुत्वा राजा तस्तंभ। स तां न सस्मार। अन्ते अभिज्ञानम् दर्शयितुं गौतमी शकुन्तलामाह। यदा सा अंगुलीं अपश्यत् तदा अंगुलीयकं न दृष्टम्। ते सर्वेऽपि मूढा अभवन्। राज्ञस्तु अविश्वासो दृढीभूतः। नियतमेव आरण्यकाः कामपि असत्यवार्तामाकलय्य मां वंचयितुमागताः" इति सः निरणयत्। शकुन्तला कठिनं रुरोद। अशरणा सा कामप्यभिज्ञानकथामकथयत्। तामपि राजा न स्मृतवान्। अन्ते मुनिकुमारावपि तां शशंकाते। ततः तौ गौतमी च तां तत्रैव पर्यत्यजन्। अन्ततः राजधान्याः स्वगृहं पुरोहितेनानीयमाना सा मध्येमार्गं मेनकया उद्ध्रियते स्म। मेनका तां मारीचाश्रममनयत्। सा तत्र सुखं वसन्ती कमपि तनयमसूत।

गङ्गास्रोतसि पतितं शकुन्तलायाः तदंगुलीयं केनचिद् धीवरेणाऽलभ्यत। तद् अन्ते राज्ञ एव हस्तं प्राप। अभिज्ञानांगुलीये दृष्टे सति राज्ञः शकुन्तलायाः स्मृतिरभवत्। स विदूषकेण सह विरहातुरः उद्याने दिनानि निनाय।

तत्रान्तरे देवासुराणां युद्धमभूत्। इन्द्रः स्वसाहाय्यार्थं दुष्यन्तं स्वर्गमानेतुं मातलिं प्रेषितवान्। मातलौ भुवमागते विरहातुरः स उद्याने आसीनो दृष्टः। तिरस्करिणीविद्यया स राज्ञि वीर्यमाधाय तेन सह दिवं गतः। समरे दैत्यान् निहत्य विमानेन प्रतिनिवर्तमानः स दुष्यन्तः अकस्मात् मारीचाश्रमे अवातरत्।

मुनेर्दर्शनावसरं प्रतीक्षमाणः स आश्रमपरिसरे अतिष्ठत्। तदा कश्चित् बालकः सिंहशिशुना सह क्रीडन् तत्रागतः। तेजस्विनो विक्रमिणश्च तस्य विचेष्टितानि भाषणानि च तमातितरामाचकृषुः। भाषणमन्तरा

शकुन्तलापि तत्रागता । ते परस्परं प्रत्यभिजानन्ति स्म । ततः मारिच-महर्षेः समक्षं शकुन्तलां सुतं च परिगृह्य स राजधानीं ययौ । अयं अत्र कथा-संक्षेपः ।

अत्र अस्माभिः पठिष्यमाणस्य पाठभागस्यायं प्रसङ्गः । कण्वः गौतमीवचसा शकुन्तला गर्भवतीत्यजानात् तामभ्यनन्दच्च । ततः स मुनिः शाङ्गरवेण शारद्वतेन गौतम्या च सह तां भर्तृगृहं प्रेषयितुमैच्छत् । तावत्-पर्यन्तं परिचितानां प्रियजनानां वृक्षजातानां मृगाणां च वियोगः तस्या दुस्सह आसीत् । ते प्रतस्थिरे । कण्वः सख्यौ च किंचिद्दूरं तेषां सहयात्रां अकुर्वन् । तया सह स्निग्धं संभाष्य मुनिः आश्रमनिवर्तनकथां व्यस्मरत् । तदा शाङ्गरवः कण्वं प्रतिगमनार्थं अर्थयते ।

शाङ्गरवः—भगवन्, उदकान्तं स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते । तदिदं सरस्तीरं । अत्र संदिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि ।

काश्यपः— तेन हीमां क्षीरवृक्षछायामाश्रयामः ।

(सर्वे परिक्रम्य स्थिताः)

काश्यपः—(आत्मगतम्) किंनु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूप-मस्माभिः सन्देष्टव्यम् । (इति चिन्तयति)

शकुन्तला—(जनान्तिकम्) हला पश्य, नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरम-पश्यन्ती आतुरा चक्रवाक्यारौति दुष्करमहं करोमीति ।

अनसूया—सखि मैवं मन्त्रयस्व ।

उदकान्तं= सलिलपर्यन्तं । जलदर्शनावधि । अनुयात्रा जलदर्शना-वधि करणीया इति श्रूयते । संदिश्य= संदेशं दत्वा । प्रतिगन्तुमर्हसि= निवर्त-यस्व । क्षीरवृक्षः= सप्तपर्णः । हि+इमाम् ।

आत्मगतं =रंगे अन्यैः न श्रोतव्यमित्यभिनीय, स्वयं कथनम् ।

जनान्तिकम्= रंगे कांश्चन न श्रावयित्वा कैश्चन सह कथनम् । शकु-न्तला सरसि दत्तदृष्टिस्तिष्ठति । तदा नलिनीपत्रेण तिरोहितं स्वसहचर

पद्यम् 1) एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् ।
गुर्वपि विरहदुःखं आशाबन्धः साहयति ।।

कश्यपः—शाङ्गरव, इति त्वया मद्वचनात् स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

शाङ्गरवः—आज्ञापयतु भवान् ।

काश्यपः—

पद्यम् 2) अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनान्, उच्चैः कुलं चात्मनः
त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं, न खलु तद् वाच्यं वधूबन्धुभिः ।।

शाः—गृहीतः सन्देशः ।

काः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा वयम् ।

शाः—न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।

काः—सा त्वमितः पतिकुलं प्राप्य,

चक्रवाकं अदृष्ट्वा क्रन्दन्तीं कांचित् चक्रवाकीं पश्यति । तदा स्वदशामुद्भावयन्ती सा वदति । हला=सखीनां संबोधनार्थं प्रयुज्यमानं अव्ययपदम् ।

पद्यं 1 अनसूया सान्त्वयति—

एषा चक्रवाकी प्रियेण बिना विषादेन दीर्घतरां रजनीं गमयति, अर्थात् यथाकथंचित् यापयति । आशाबन्धः गुरु अपि विरहदुःखं साहयति । "प्रभाते पुनरपि सहचरेण संगच्छेयम्" इत्याशैव महत्तरमपि विरहदुःखं सह्यं करोति । श्वः शुभं भवेदित्याशैव कठिनयातनानामपि सहने जन्तूनां शक्तिमुत्पादयतीत्यर्थः ।

मद्वचनात् = मद्वचनरूपेण । मम वचनं त्वं वद इत्युद्दिष्टोऽर्थः । त्वया स राजा वक्तव्यः= त्वं तं राजानं वदेः ।

प. 2 अन्वयः—संयमधनान् अस्मान्, आत्मनः उच्चैः कुलं च, त्वयि अस्याः कथमपि अबान्धवकृतां तां स्नेहप्रवृत्तिं च साधु

प.प   3) शुश्रूषस्व गुरून्, कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने,
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहणीपदं युवतयो, वामाः कुलस्याधयः ।

विशेषेण त्वया दारेषु इदं सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकं दृश्या । अतः परं भाग्यायत्तं । तत् वधूबंधुभिः न वाच्यम् ।

साधु =सम्यक् । संयम एव धनं येषां ते । संयमः =मनोनियन्त्रणम् बान्धवैः कृता बान्धवकृता । न बान्धवकृता =अबान्धवकृता ।

काश्यपः शकुन्तलां कथयति । अनुशासनं =गुरुभिः शिष्येभ्यो यद् विशेषेण उपदिश्यते तत् । वनं ओकः येषां ते । ओकस्–भवनं । वनौकसः =वनवासिनः । वयं तापसाः वने वसाम इति सत्यमेव । तथापि लौकिकजीवितमधिकृत्य वयं सम्यक् ज्ञातार एवेत्यर्थः । न खलु अविषयः = विषय एव । बुद्धिमतां तु सर्वेऽपि बुद्धेः विषया भवन्ति । ते सर्वाण्यपि जानन्ति इत्यर्थः ।

प. 3) भर्तृगृहम् प्राप्य सहधर्मिण्या यद् आचरणीयं तत् कण्वः उपदिशति । गुरून्, वृद्धजनान् शुश्रूषस्व, तान् यथेष्टम् यथावसरं सेवस्व । सपत्नीजने भर्तुरितरासु पत्नीषु प्रियसखीवृत्तिं कुरु, प्रियसखी–सदृशमाचर । प्रियसखीनिर्विशेषम् सपत्नीः गणय इत्यर्थः । भर्तुः रोषण–तया विप्रकृतापि प्रतीपम् मा स्म गमः । भर्त्रा कोपनशीलतया अपरा–द्धापि तस्य विरुद्धं मा वर्तस्व । भर्ता बहुकार्यव्यापृतत्वात् कदाचित् तुभ्यं कुप्येत्, तथापि तं कोपं अविगणय्य तेन वह सन्तुष्टचित्तया त्वया वर्ति–तव्यम्, न खल्वल्पबुद्धित्वात् तस्य प्रतिकूलतया भवितव्यम् । दक्षिणा = सर्वेषु समानममतायुक्ता । परिजने भूयिष्ठम् दक्षिणा भव । अन्तःपुर–परिचारकवृन्देषु प्रायशः समानस्नेहशीला भव । उत्सेकः =गर्वः । भाग्येषु अनुत्सेकिनी गर्वरहिता च भव । यदा अचिन्तितम् भाग्यमापतति तदा गर्विष्ठा मा भव । एवं युवतयो गृहिणीपदम् यान्ति । वामाः= विपरीताः । एतद्विपरीताः युवतयस्तु स्ववंशस्य नित्यदुःखम् भवन्ति । भर्तुरनिष्टा स्त्रियः स्वपितॄणां नित्यदुःखहेतवः स्युरित्याशयः ।

काश्यपः—कथम् वा गौतमी मन्यते ?

गौतमी—एतावान् वधूजनस्योपदेशः । जाते, एतत् सर्वमवधारय ।

काश्यपः—वत्से, परिष्वजस्व मां सखीजनम् च ।

शकुन्तला—तात, इत एव किं प्रियंवदामिश्राः सख्यो निवर्तिष्यन्ते?

काश्यपः—वत्से, इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् । त्वया सह गौतमी यास्यति ।

शकुन्तला—(पितरमाश्लिष्य) कथमिदानीं तातस्यांकात् परिभ्रष्टा मलयतटोन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्ये?

काश्यपः—वत्से, किमेवम् कातरासि ?

4 अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।
तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥

वधूनामुपदेशविषये मत्तोऽपि तवैवाधिकार इत्याशयः । (मद्+तः = मत्तः) वधूजनस्योपदेशः—वधूजनेभ्यः गुरुजनैर्दीयमान उपदेशः । जाते = वत्से । परिष्वजस्व =आलिंगनं कुरु । प्रियंवदामिश्राः =प्रियंवदाप्रभृतयः । प्रदेये =त्वमिव कस्मैचित् सौभाग्यवते प्रदातुमर्हे । तावत्पर्यन्तम् परगृहान् एते न गन्तुमर्हतः । इदानीं =इतःप्रभृति । बाल्यात् प्रभृति परिचितं प्रदेशं विहाय अपरिचिते प्रदेशे कथं जीवितं यापयामि । किमेवं कातरासि? = किमर्थमीदृशी भीरुता?

4) अभिजनवतः =कुलीनस्य । श्लाघ्ये =स्तुत्यर्हे । गृहिणी =भार्या । विभवगुरुभिः =महद्भिः सम्पद्राशिभिः गुरुत्वयुक्तैः । आकुला =व्यापृता, व्यग्रा । पावनं= परिशुद्धम् । शुचं =शोकं । प्राची+इव+अर्कम् ।

अन्वयः-अभिजनवतः भर्तुः श्लाघ्ये गृहिणीपदे स्थिता तस्य विभव-गुरुभिः कृत्यैः प्रतिक्षणं आकुला अचिरात् प्राची अर्कम् इव पावनं तनयं प्रसूय, हे वत्से, त्वं मम विरहजां शुचं न गणयिष्यसि ।

(शकुन्तला पितुः पादयोः पतति)

काश्यपः—यदिच्छामि, ते तदस्तु ।

शकुन्तला—(सख्यावुपेत्य) हला, द्वे अपि मां सममेव परिष्वजेथाम् ।

सख्यौ—(तथा कृत्वा) सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत् ततस्तस्येदमात्मनामांकितमंगुलीयकं दर्शय ।

शकुन्तला—अनेन सन्देहेन वामाकम्पितास्मि ।

सख्यौ—मा भैषीः । स्नेहः पापशंकी ।

शा:—युगान्तरमारूढः सविता । त्वरतामत्रभवती ।

शकुः—(आश्रमाभिमुखी स्थित्वा) तात, कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये ।

काश्यः—श्रूयताम् ।

कुलीनस्य भर्तुः श्लाघनीये पत्नीपदे स्थित्वा, तस्य सम्पदः समृध्या गुरुत्वयुक्तानां कर्मणां यथाशक्ति साहाय्यप्रदाने व्यापृता भूत्वा, पूर्वा दिक् अरुणमिव वंशविशुद्धये पर्याप्तं पुत्रं प्रसूय च क्रमशः मद्विरहोद्भवं दुःखं त्वं न परिगणयिष्यसि । मद्विषयकं दुःखं त्वं विस्मरिष्यसि इत्यर्थः ।

सममेव =युगपद्, समकाले, न एकैकशः । परिष्वजेथाम् =आलिगतम् । प्रत्यभिज्ञानमन्थरः =स्मरणे मन्दः, (त्वां स्मर्तुम् स न शक्नोति चेत् । ततः+तस्य+इदं+आत्मनामाङ्कितं-अङ्गुलीयकं । वां अनेन संदेहेन आकम्पितास्मि । वां =युवयोः

मा भैषीः =मा भीता भव । यत्र यत्र स्नेहस्तत्र तत्र पापस्य अनभिलषणीयस्य कल्पापि आपातो भवति । अयं लोकस्वभावः । मा खल्वन्यथा चिन्तय ।

युगान्तरं =युगप्रमाणं अन्तरम् । युगप्रमाणपरिमितं दूरम् । युगः = कर्षणार्थं वृषभाणां गलेषु बध्यमानो दारुदण्डः । सविता= सूर्यः । संभाषणमन्तरा समयोऽतिक्रान्तः । सविता= सूर्यः । उदयगिरेः किंचिद्दूरं आकाशमारूढ इत्यर्थः । अत्रभवती, तत्रभवती, अत्रभवान्, तत्रभवान् इत्यादयो नाटकादिषु 'त्वम्' इत्यर्थे आदरार्थे प्रयुज्यन्ते । त्वरंताम्= शीघ्रं गमनाय सज्जा भवतं इत्याशयः ।

6 भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी
दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।
भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥

गौतमी— जाते, परिहीयते गमनवेला। निवर्तय पितरम्। अथवा चिरेणापि पुनः पुनरेषैवं मन्त्रयिष्यते। निवर्ततां भवान्

का— उपरुध्यते तपोनुष्ठानम्।

शकु—(भूयः पितरमाश्लिष्य) तपश्चरणपीडितं तातशरीरम्। तन्मातिमात्रं मम कृते उत्कण्ठितुम्।

का—(सनिःश्वासम्)

तावत् कालं परिचितमासक्तं च तपोवनं परित्यक्तुं तया महान् क्लेशोऽनुभूयते। अधुना परित्यक्तमेव भवेत्, उत पुनर्दर्शनायावसरं लभेय इति बुद्ध्या पृच्छति। "तात कदा...." इति

5) तस्य प्रश्नस्योत्तरं काश्यपो ददाति "भूत्वा..." इति। तव भर्तुः द्वे महिष्यौ स्तः। एका चतुस्समुद्रमेखला भूमिः। अन्या त्वं च। एवं चिरं चतुस्समुद्रमेखलायाः भूमेः सपत्नी भविष्यसि। तथाविधा त्वं अतुल्यबलं कंचन पुत्रं च प्रसोष्यसे। यदा स राज्यभरणक्षमं वयः प्राप्नोति तदा तस्मिन् समर्पितराज्यभारेण भर्त्रा सह त्वं पुनरपि अस्मिन् आश्रमे पदं करिष्यसि।

अन्वयः—चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी भूत्वा अप्रतिरथं दौष्यन्ति तनयं निवेश्य तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं हे शान्ते त्वं अस्मिन् आश्रमे पुनः पदं करिष्यसि

शान्ते इति पदं आश्रमे इत्यस्य विशेषणतयापि योज्यम्। परि-हीयते =क्षीयते। गमनवेला परिहीयते = गमनवेला अतिक्रामति इति सारः। उपरुध्यते =प्रतिबध्यते।

तत्+मा+अतिमात्रं। कृते इत्यव्ययं षष्ठ्यन्तेन पदेन सह चतुर्थ्यर्थे प्रयुज्यते। मम कृते =मदर्थं, मह्यं। रामस्य कृते =रामाय। फलानां कृते= फलेभ्यः।

मा उत्कण्ठितुम् =मा उत्कण्ठां कार्षीः। मा उत्कण्ठिता भव।

6 शमनेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।
उटजद्वारविरूढं नीवारबलिं विलोकयतः ॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु ।

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च)

सख्यौ— (शकुन्तलां विलोक्य) हा धिक्! अन्तर्हिता शकुन्तला वनराज्या ।

काश्यपः—(सनिःश्वासम्) अनसूये, गतवती वां सहधर्मचारिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छतं मां प्रस्थितम् ।

उभे—तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं कथं प्रविशामः ।

का—स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शिनी । (सविमर्शं परिक्रम्य) हन्त भो ! शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः,

7 अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममायं विशदः प्रकामं प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः

---

6 दुःखमसहमानः कण्वो निश्वसिति । ततः कथयति । वत्से, मम शोकः कथं शाम्यति? आश्रमदेवताभ्यस्त्वं नीवारबलिं पूर्वम् अदाः । बलिरूपतया दत्ताः ते नीवारकणाः इतस्ततो विकीर्णा आसन् । ते तत्रैव स्थिताः विरूढाश्चासन् । यदाहं निवर्तिष्ये तदा तेषामंकुराणां निचये मम दृष्टिर्निपतिष्यति । तेषां दर्शनेन मम शोको न शान्तो भविष्यति, प्रत्युत वर्द्धिष्यत एव ।

अन्वयः—वत्से, त्वया रचितपूर्वं उटजद्वारविरूढं नीवारबलिं विलोकयतः मम शोकः कथं नु शममेष्यति? नु, ननु नाम, किम्, खलु इत्यादयः शब्दाः अर्थव्यक्त्यर्थं प्रयुज्यन्ते । हा, धिक्=कष्टम् । हन्त हन्त! अन्तर्हिता=तिरोहिता । वनराज्या=[illegible] । निगृह्य=[illegible] । शोकं निगृह्य प्रस्थितं मां अनुगच्छतम् ।

स्नेहप्रवृत्तिः स्नेहस्यान्तःप्रवर्तनं । यत्र स्नेहोऽस्ति शून्यमपि सर्वं पूर्णं प्रतिभाति । यत्र स्नेहो नास्ति तत्र पूर्णमपि सर्वं शून्यमिव प्रतिभाति । ततः स्वास्थ्यलाभस्य हेतुं कथयति ।

7) कन्या नाम धनं पितुरन्तिके न्यासतया रक्षार्थं निक्षिप्तमास्ते। तद् धनं तु परकीयमेव। तद् अधुना तस्य स्वामिने एव प्रत्ययच्छम्। अतो ममान्तरात्मा अधुना शान्तोत्कण्ठः शान्तशंको विगतभारश्च जातः।

अन्वयः—कन्या परकीयः अर्थ एव हि। तां अद्य परिग्रहीतुः सम्प्रेष्य प्रत्यर्पितन्यास इव मम अयमन्तरात्मा प्रकामं विशदः जातः।

॥ अभ्यासः ॥

I सप्तम्याः स्थाने 'यदा...तदा' प्रयुज्यताम्।

1) सुधांशौ सुरां विकरति को मनस्वी न पिबेत्।
2) तारकासु नभसि प्रकाशमानासु सरसि कुमुदानि लसन्ति।
3) रामलक्ष्मणयोः वने वसतोः शूर्पणखा तौ अभ्यगच्छत्।
4) बालिकासु पाठशालायां पाठन्तीषु बालकाः क्रीडन्ति।

II रूपाणि लिखत। यथा—माता, जाता, (तृ. ए.) मात्रा, जातया

1) तेजस्वी, पार्वती (षष्ठी.ए) 2) हरिः, प्रीतिः (च. ए.) 3धनी, मुनिः (ष.ब.) 4) बुद्धिमत्, मरुत् (प्र.ए.) 5) शिला, क्लिश् (स. ब) 6) सुता, माता (प्र. ब.) 7) पिता, लता (स. ए) 8) राजा, प्रजा (च.ए) 9) वेधस्, ब्रह्मन् (तृ. ब.) 10) मनस्, वाच्, (ष. ब.)

III शाकुन्तलकथासंक्षेपमनुवदत।

IV त्रयोदश चतुर्दशदिवसयोः पठितानां विषयाणां आवर्तनं कुरुत, दृढीकुरुत।

V मयात्र 'अभ्यासात् साधु' 'शुश्रूषस्व गुरून्' इति पद्यद्वयं विस्तरेण व्याख्यायते। तद् ध्यात्वा पठित्वा तदन्यस्मात् ग्रन्थकुलात् सुभाषितमिष्टतमं पद्यद्वयं स्वभावनानुरूपं यथाशक्ति व्याख्यायताम्।

अस्मिन् दिने वयं कण्वाश्रमं प्रविष्टाः स्मः। सप्त कथापात्राणि अस्माकं पुरस्तात् तपोवनेन गच्छन्ति। अग्रे मुनिकुमारौ, तत्पश्चात् गौतमी, ततः काश्यपः शकुन्तला च, अन्ततः सख्यौ इत्ययं स्यात् तेषां प्रयाणक्रमः। शकुन्तलाविषयकचिन्तया कण्वः सख्यौ च कियद्दूरं गता इति नाजानत। आश्रमे बहुदूरं पश्चात्कृते, ते कस्यचित् सरसः समीपमापुः 'अपो दृष्ट्वा निवर्तयेत्' इति यात्रासमये प्राचीनैरंगीक्रियमाण आचारः खलु। तत् स्मृत्वा तात–

काश्यपं निवर्तयितुकामः शाङ्र्गरवः प्राह। 'तात, वयमत्र सरस्तीरं प्रविष्टाः स्मः। सलिलदर्शनावधि अनुयात्रा करणीयेति श्रुतं च। अतोऽस्मात् निवर्त्य प्रतिष्ठस्व' इति।

"राज्ञे किमपि सन्देष्टव्यम्। तदधिकृत्य तावत्पर्यन्तं न किमपि विचिन्तितम्। अधुना तु कुत्रचित् स्थित्वा सन्देशो निबन्धनीयः"। इति मत्वा काश्यपः मार्गस्य पार्श्वे स्थितस्य कस्यचित् क्षीरवृक्षस्य छायायां निविष्टः। कण्वः सन्देशनिबन्धनायैकाग्रचित्तो बभूव। तदा शकुन्तला पुरस्तात् दृश्यमाने सरसि कामपि दीनां चक्रवाकीमैक्षत। सा चक्रवाकी स्वसहचरं अपश्यन्ती करुणं क्रन्दन्ती अवर्तत। तस्याः सहचरस्तु नलिनीपत्रेण क्षणमात्रमन्तर्हितः किलाऽसीत्। सा चक्रवाकी स्वसहचरस्य क्षणिकमप्यदर्शनं नासहत। तस्या रोदनं शकुन्तलाहृदये प्रधूमितं विरहाग्निं प्रज्वालयामास। शकुन्तला तां सख्यौ प्रादर्शयत्व। अतः शकुन्तलाया हृदि विरहाग्निं प्रदीप्तमालक्ष्य अनसूया एवं सान्त्वयामास। 'यैषा अधुना क्षणविरहेणापि रोदिति सैव चक्रवाकी सुदीर्घां रात्रिं विरहयातनां सहमाना यापयति। कथम्? तस्याः प्रियसमागमे प्रत्याशाऽस्ति। 'श्वः प्रभाते प्रियतमं प्रेक्षितुं प्रभवाम्येव।" इयमाशैव तादृशीं विरहवेदनां सह्यां करोति।

एवमेकत्र तासु भाषमाणासु अन्यत्र कण्वः सन्देशं निबध्नन् अवर्तत। स तदानीं शाङ्र्गरवमाहूय सन्देशमादिशत्। अयमस्यार्थः।

"वयं खलु संयमधनाः, नास्माकमन्यत् किमपि धनमस्ति। भवन्तस्तु सम्पदां शिखरे तिष्ठन्ति। कुलं च भवतामत्युन्नतम्। इयं तु मम सुता त्वयि विश्वासात् एवं किमपि कृतवती। परिणयविधौ तु न तस्य बान्धवाः संबद्धाः। सेयं भवता साधारणस्नेहेनानुग्रहीतव्या यथा भवतो ऽन्याः पत्न्यः। इयत्येवास्माकमाशा। अतः परं यत्किंचित् सौभाग्यं लभ्यते तत् भाग्यायत्तमेव। तदधिकृत्य बान्धवैः न वक्तव्यमस्ति। सायेणपद्यं यदि वयं विनीतस्वरेण पठामः तर्हि एवंविधोऽर्थः सिध्यति तदेव पद्यं धीरस्वरेण पठ्यते चेत् अस्माद् विभिन्नः कश्चिदन्योऽर्थः उषःप्रकाश इवाविर्भवति। अयं द्वितीयोऽर्थः—

"त्वं सम्यक् चिन्तय वयं संयमधनाः खलु। न यूयमिव नश्वरधनमत्ताः। यदि वयमवमन्येमहि तर्हि तव साम्राज्यमपि भस्मसात्कर्तुम् वयं

प्रभवेम। अथ च त्वया इदमपि सम्यगालोचनीयं यत् तव कुलमस्मिन् विषये प्रसिद्धमिति। तत्र पूर्विकेभ्य आरभ्य या यास्तरुण्यो दृष्टिपथमापतन्ति तास्ताः परिणीयन्ते भुज्यन्ते च। किंचायं परिणयस्तु अस्माभिर्बान्धवैर्न ज्ञातः। अस्मदनुमतिः परिणये नापेक्षिता च। अतोऽस्य कर्मण उत्तरदातृत्वं त्वय्येव निक्षिप्तम्। तस्मात् सेयं शकुन्तला तव पत्नीजनेषु मान्यप्रतिपत्तिपूर्वकं परिगणनीया। तवान्तःपुरे सहस्रशः कुचकचवत्यो जन्तवः स्युः। मा खल्वेनां तास्वन्यतमां गणय। इयं सा मान्यप्रतिपत्तिपूर्वमेव द्रष्टव्या। अतः परं भाग्यायत्तमेव। तदस्माभिर्न वाच्यम्।' आद्यार्थे 'सामान्यप्रतिपत्तिरि'ति पदच्छेदः द्वितीये तु सा मान्यप्रतिपत्तिरिति च।

शाङ्गर्रवमेवं संदिश्य तातकाश्यपः शकुन्तलां शास्ति स्म। 'अयि वत्से त्वया इतः पर्यन्तं आरण्यकानां जीवितमेव नीतम्। विवाहजीवित कलापि ते न परिचिता। इतः पर्यन्तं त्वं मुनिकन्यकाऽसीः। अधुना त्वं राजधान्यां पट्टमहिषीपदमलंकरिष्यसि च। तत्र ते करणीयानि मयोपदेष्टव्यानि। राजकुले वृद्धाः श्वशुरादयः स्युः। तान् यथावसरं शुश्रूषस्व। अन्तःपुरे अंगनानां बाहुल्यमपि विद्येत। तासामग्रे "अहं नवागता युवतिः, मम भर्तुरहमेव प्रियतमा। किं युष्माभिः मम भर्तुः प्रयोजनम्?" इत्येवं यदि त्वया स्वामिनीभावोऽभिनीयेत तर्हि सर्वमपि सौभाग्यं नष्टं स्यादेव। अथ च तव भर्ता सार्वभौमः कार्यशतव्यापृतः स्यात्। कदाचिदन्यविषयकेण चित्तविक्षोभेण तुभ्यमपि कुप्येत् तथापि तस्य प्रतिकूला मा स्म भूः। तेन सह यथानुकूल्यं वर्तेथाः। अन्योऽप्यस्ति श्रद्धेयो विषयः। परिचारकजनाः प्रायशोऽल्पबुद्धयश्च स्युः। तेषु त्वया समानभावया भवितव्यम्। केषुचिदतिप्रीतिः केषुचिदल्पप्रीतिश्च प्रकटयेस्तर्हि ते सासूयाः सम्पद्येरन्। ततस्तेषां विद्वेषपात्रं च स्याः। अथान्यत् च। नीवारान्नमश्नन्त्यास्ते मृष्टान्नं लप्स्यते। स्थण्डिले शयानायास्ते पट्टांबरालंकृतः पर्यङ्कश्च। लंबकूर्चैस्तापसकुमारैस्सहोषितायास्ते राजसप्रभावाणां जनानां सहवासश्च लभ्येत। तदा त्वया गर्विष्ठया च न भवितव्यम्। एवमेव युवतयो गृहिणीपदं सौभाग्यपूर्णं कुर्वन्ति। एतद्विपरीतास्तु स्ववंशं नित्यदुःखैः नरकं तन्वन्ति॥

अष्टात्रिंशो दिवसः

(सौन्दर्यलहरी)

अद्य श्रीशङ्कराचार्य विरचितायाः सौन्दर्यलहर्याः श्लोकशतात् कतिचन श्लोका अत्र अध्ययनार्थमुद्ध्रियन्ते। अध्याकर्षकं किमपि काव्यं तथैव भक्ति-सम्बन्धं किमपि स्तोत्रं चेति द्वेधा अस्य ग्रन्थस्य महत्त्वमनितरसाधारणमेव। सर्वोपरि अस्य काव्यस्य रचनावैशिष्ट्याद् उद्भूता गानात्मकता गायकानप्या-कर्षति। तत्र प्रथमः श्लोकः—

शिवः शक्त्या युक्तो यदि, भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि।
अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्चादिभिरपि
प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति॥

अन्वयः—यदि शिवः शक्त्या युक्तः (तर्हि) प्रभवितुं शक्तः भवति। एवं न चेद् देवः स्पन्दितुमपि कुशलः न (भवति) खलु। अतः हरिहरविरि-ञ्चादिभिः अपि आराध्यां त्वां प्रणन्तुं स्तोतुं वा अकृतपुण्यः (नरः) कथम् प्रभवति।

सारः—परमात्मस्वरूपः शिवः यदि शक्तिस्वरूपिण्या भवान्या युक्तः तर्ह्येव प्रपञ्चं स्रष्टुं शक्तः भवति। एवं न चेत् अर्थात् शक्त्या विहीनश्चेत्, केवलं स्पन्दितुमपि समर्थः न स्यात्। अतः अर्थात् परमात्मनोऽपि शक्तिदायि-नीति हेतोः ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादिभिरपि आराधनीयां त्वां, यो न पुण्यं कृतवान् स कथं त्वत्सकाशमागत्य प्रणन्तुं अथवा दूरे स्थित्वा स्तोतुं शक्तः स्यात्?।

देव्याः चरणकमलरजसां महत्त्वं प्रस्तूयते-

तनीयांसं पांसुं तव चरणपङ्केरुहभवं
विरिञ्चिः सञ्चिन्वन् विरचयति लोकानविकलम्।
वहत्येनं शौरिः कथमपि सहस्रेण शिरसां
हरः संक्षुद्यैनं भजति भसितोद्धूलनविधिम्॥

तनीयांसं (तनु+ईयस्,तद्धितान्तः) अल्पीयांसं। पांसुः=परागः। विरिञ्चिः= ब्रह्मा। सञ्चिन्वन्=सञ्चयनं कुर्वन्। अविकलं=पूर्णं। शौरिः=विष्णुः।

हरः= शिवः । संक्षुद्य =संचूर्ण्य । भसितोद्धूलनविधिं =भस्मलेपनं ।

सारः– हे देवि, ब्रह्मा तव पादपरागेण प्रपञ्चं सृजति । विष्णुः स्वशिरः-सहस्रेण तं परागकणं अतिक्लेशेन वहति । शिवः तं सञ्चूर्ण्य भस्मालेपं करोति ।

अथ शक्तिस्वरूपिणी देवी अज्ञान् अभिज्ञान् तनोति, जडान् चेतनान् करोति, दरिद्रान् सम्पन्नान् कलयति, सांसारिकक्लेशविवशान् तस्माद् उद्धरति इति कथ्यते–

अविद्यानामन्तस्तिमिरमिहिरोद्दीपनकरी
जडानां चैतन्यस्तबकमकरन्दस्रुतिझरी ।
दरिद्राणां चिन्तामणि गुणनिका जन्मजलधौ
निमग्नानां दंष्ट्रा मुररिपुवराहस्य भवती ॥

अविद्यानां= अज्ञानिनां । अन्तस्तिमिरमिहिरोद्दीपनकरी =मनसः अन्धकारस्य (दूरीकरणाय) यः ज्ञानरूपः मिहिरः आवश्यकः तस्य उद्दीपनकरी उद्दीपिका ("अन्तस्तिमिरमिहिरद्वीपनगरी" इति प्रचुरप्रचारः पाठः प्रामादिक इति मन्ये) चैतन्यरूपाद् पुष्पगुच्छाद् उद्गलन्ती मधुप्रवाहधारा । चिन्तामणि माला । जन्म...भवती= यथा विष्णुः पुरा वराहो भूत्वा समुद्रमग्नां भूमिं उदधरत् तथैव देवी संसारसागरे निमग्नान् जनानुद्धरति । मिहिरः =सूर्यः

इतरे देवाः कराभ्यां अभीष्टं ददति । किन्तु केवलं तव चरणद्वयं ततोऽप्यधिकमभीष्टं वितरतीति विशदयति चतुर्थं पद्यम्–

त्वदन्यः पाणिभ्यामभयवरदो दैवतगण-
स्त्वमेका नैवासीः प्रकटितवराभीत्यभिनया ।
भयात् त्रातुं दातुं फलमपि च वाञ्छासमधिकं
शरण्ये लोकानां तव हि चरणावेव निपुणौ ॥

अन्वयः—लोकानां शरण्ये हे देवि, त्वदन्यः दैवतगणः पाणिभ्यां अभयवरदः । त्वं एका प्रकटितवराभीत्यभिनया नैव आसीः । भयात् त्रातुं वाञ्छासमधिकं फलं दातुं च तव चरणौ एव निपुणौ भवतः । अभयं वरं च ददाति इति अभयवरदः । वर+अभीति+अभिनया ।

देव्याः प्रसादः स्वतः शान्तरसप्रधानान् शृङ्गारविरसानपि जनान् विकारविक्षुब्धान् कर्तुम् प्रभवति इति कथयति पञ्चमेन पद्येन—

हरिस्त्वामाराध्य प्रणतजनसौभाग्यजननीं
पुरा नारीभूत्वा पुररिपुमपि क्षोभमनयत् ।
स्मरोऽपि त्वां नत्वा रतिनयनलेह्येन वपुषा
मुनीनामप्यन्तः प्रभवति हि मोहाय महताम् ।

अन्वयः–(हे देवि) पुरा हरिः प्रणतजनसौभाग्यजननीं त्वां आराध्य नारी भूत्वा पुररिपुमपि क्षोभं अनयत । स्मरः अपि त्वां नत्वा रतिनयनलेह्येन वपुषा महतां मुनीनां अपि अन्तः मोहाय प्रभवति ।

लेह्येन =आस्वाद्येन । वपुषा =शरीरेण ।

अथ अनङ्गः कामदेवः सामग्रीणामल्पत्वेऽपि तव कारुण्यादेव इमं प्रपञ्चं वजेतुं शक्नोतीति समर्थयति षष्ठेन पद्येन ।

धनुः पौष्पं मौर्वी मधुकरमयी पञ्च विशिखाः
वसन्तः सामन्तो मलयमरुदायोधनरथः ।
तथाप्येकः सर्वम् हिमगिरिसुते कामपि कृपा–
मपाङ्गात्ते लब्ध्वा जगदिदमनङ्गो विजयते ॥

सारः—हे हिमगिरिसुते ते अपाङ्गात् अर्थात् कटाक्षात् अनिर्वचनीयां तां कृपामुपलभ्य कामदेवः इदं भुवनं विजयते । स कामदेवः स्वतो दुर्बलः । तस्य धनुः पुष्पमयम् । मधुपमालैव तस्य मौर्वी । अस्त्राणि पञ्च कुसुमानि । वसन्तः सहायः । मलयानिलः रथः । तथापि स त्वत्कृपया लोकं जयति ।

अथ सौन्दर्यलहर्याः इतस्ततः कतिचन श्लोकान् आस्वादनार्थम् निर्धार्य विवरीतुमुत्सहे । देव्याः कुन्तलवर्णनं चयश्चत्वारिंशेन पद्येन क्रियते ।

धुनोतु ध्वान्तं नस्तुलितदलितेन्दीवरवनं
घनस्निग्धश्लक्ष्णं चिकुरनिकुरुम्बं तव शिवे ।
यदीयं सौरभ्यं सहजमुपलब्धुं सुमनसो
वसन्त्यस्मिन् मन्ये वलमथन वाटीविटपिनाम् ।

धुनोतु=दूरीकरोतु । ध्वान्तं नः =अस्माकं । अन्धकारं =अज्ञानं । चिकुरनिकुरुम्बं =वेणीभारः । सुमनसः =पुष्पाणि । वलमथनवाटी= नदनवनम् । तुलित........वनं= विकसितेन्दीवर कुसुमगणसमानम् ।

अन्वयः— हे शिवे, तुलितदलितेन्दीवरवनं घनस्निग्धश्लक्ष्णं तव चिकुरनिकुरम्बं नः ध्वान्तं धुनोतु । यदीयं सौरभ्यं उपलब्धुं बलभिदुद्यानविटपिनां सुमनसः अस्मिन् वसन्ति इत्यहं मन्ये।

देव्याः सीमन्तरेखां वर्णयति चतुश्चत्वारिंशेन पद्येन—

तनोतु क्षेमं नस्तव वदनसौन्दर्यलहरी-
परीवाहस्रोतस्सरणिरिव सीमन्तसरणिः ।
वहन्ती सिन्दूरं प्रबलकबरीभारतिमिर-
द्विषां बृन्दैर्बन्दीकृतमिव नवीनार्ककिरणम् ॥

सारः—हे देवि तव सीमन्तरेखा अस्माकं क्षेमं तनोतु । सीमन्तो नाम द्विधा विभक्तस्य केशभारस्य मध्ये दृश्यमाना रेखा यां पतिव्रताः सिन्दूर रेणुभिः प्रसाधयन्ति । सेयं रेखा अतिशक्तानां तस्याः केशभारतमोरूपाणां शत्रूणां समूहैः वन्दीकृतः सूर्यकिरण इव दृश्यते । कबरी =केशः । द्विषः = शत्रवः । बन्दी =बन्धनस्थः ।

देव्याः अलकरुचिरं वदनं वर्णयति पञ्चचत्वारिंशेन-

अरालैः स्वाभाव्यादलिकलभसश्रीभिरलकैः
परीतं ते वक्त्रं परिहसति पङ्केरुहरुचिम् ।
दरस्मेरे यस्मिन् दशनरुचिकिञ्जल्करुचिरे
सुगन्धौ माद्यन्ति स्मरदहनचक्षुर्मधुलिहः ।

सारः—स्वभावत एव वक्रैः तरुणभ्रमरसदृशैरलकैः विसृमरं तव वदनं पङ्कजशोभां परिहसति । तस्य मुखस्याग्रे कमलकान्तिः विकला भवति । किञ्च स्मयमाने सुरभिले दन्तशोभारूपकिञ्जल्कैर्मनोहरे तस्मिन् वक्त्रे शिवस्य नेत्रभ्रमराः मदमाप्नुवन्ति । तव वदनं दृष्ट्वा शिवस्य नेत्रद्वयं मदिरापानेनेव माद्यति इति सारः । किञ्जल्कः =केसरः ।

देव्याः अर्धचन्द्राकृति ललाटं किरीटे विराजमानं अर्धचन्द्रं च विपरीतं विन्यस्य विरचित एव पूर्णचन्द्र इति उद्भाव्यते षट्चत्वारिंशेन पद्येन ।

ललाटं लावण्यद्युति विमलमाभाति तव यद्
द्वितीयं तन्मन्ये मकुटघटितं चन्द्रशकलम् ।
विपर्यासन्यासादुभयमपि संभूय च मिथः
सुधालेपस्यूतिः परिणमति राकाहिमकरः ॥

अन्वयः-यद् तव लावण्यद्युति विमलं च आभाति तद् ललाटं मकुटघटितं द्वितीयं चन्द्रशकलमिति मन्ये। एतदुभयमपि विपर्यासन्यासात् मिथः संभूय सुधालेपस्यूतिः राकाहिमकरः परिणमति ।

विपर्यासन्यासात्= किरीटघटितं ऊर्ध्वमुखं चन्द्रशकलं अधोमुखं तथा अधोमुखं ललाटं ऊर्ध्वमुखं च विन्यस्य । राका =पौर्णमी ।

देव्याः मधुरस्वरः वाणीदेव्याः वीणाया अपि लज्जामातनुते इति सूचयति-षट्षष्टितमं पद्यम् ।

विपञ्च्या गायन्ती विविधमपदानं पशुपतेः
त्वयारब्धे वक्तुं चलितशिरसा साधुवचने ।
तदीयैर्माधुर्यैरपलपिततन्त्रीकलरवां
निजां वीणां वाणी निचुलयति चोलेन निभृतम् ॥

सारः-वीणापाणिः वाणीदेवी देव्याः समक्षं स्थित्वा शिवप्रशंसारूपं गानमालपति । तद् श्रुत्वा देवी साधु साधु (very good very good) इति सरस्वतीं अभिनन्दति । तथा देव्याः तत् स्वनं श्रुत्वा वाणी मम वीणाया अपि मधुरोऽयं स्वनः इति बुद्ध्वा लज्जिता भूत्वा स्वां वीणां अच्छाद्य मन्दमन्द-मपक्रामति ।

अथ द्व्यशीतितमं पद्यम्-

करीन्द्राणां शुण्डान् कनककदलीकाण्डपटली-
मुभाभ्यामूरुभ्यामुभयमपि निर्जित्य भवती ।
सुवृत्ताभ्यां पत्युः प्रणतिकठिनाभ्यां गिरिसुते
विजिग्ये जानुभ्यां विबुधकरिकुंभद्वयमपि ॥

अस्यार्थग्रहणे न क्लेशोऽस्ति । देवी करिशुण्डान् कदलीकाण्डानपि ऊरुभ्यां निर्जितवती । ततः जानुद्वयेन करिकुंभानपि जिगाय । अत्र "विधिज्ञे जानुभ्यां" इत्येव मुद्रितेषु पुस्तकेषु दृश्यते । प्रामाणिका अपि तमेव पाठमनुवर्तन्ते । "विजिग्ये जानुभ्यां" इत्येव शुद्धः पाठः, यतः अत्र उत्तरार्धे विजितवती इत्यर्थे कापि क्रिया आवश्यकी । तत्र 'विजिग्ये इत्येतया क्रियया भाव्यम् । विजिग्ये विजिग्याते विजिग्यिरे इति 'वि' पूर्वस 'जि' धातोः लिटि आत्मने पदरूपम् ।

अथात्र स्तोत्रकाव्ये अन्तिमं पद्यम् । अस्याचार्यकवेः अहन्ताराहित्यं

अर्पणबुद्धिं च वयमस्मात् पद्यादवगच्छामः ।

प्रदीपज्वालाभिर्दिवसकरनीराजनविधिः
सुधासूतेश्चन्द्रोपल जललवैरर्घ्यरचना ।
स्वकीयैरम्भोभिस्सलिलनिधिसौहित्यकरणं
त्वदीयाभिर्वाग्भिस्तव जननि वाचां स्तुतिरियम् ॥

सारः—कवेरस्य जगदंबिकां प्रणन्तुं स्तोतुं वा या प्रतिभा लब्धा सा तस्या एवांशः । अतः तस्याः प्रतिभाया उत्पन्ना इमा वाचोऽपि तस्यै एव समर्पणीयाः इति समर्थयति । भगवतः सूर्यस्यैवांशः खलु दीपनालः । तेन सायं तस्यैव सूर्यस्य नीराजनं क्रियते । चन्द्रकान्तरत्नं तु चन्द्रकिरणस्पर्शेन स्रवति । तज्जलेनैव तद्रत्नं चन्द्राय अर्घ्यं ददाति, अर्थात् पूजाजलं सज्जीकुरुते । अञ्जलिपुटेन उद्धृतेन जलेन जनः समुद्रस्यैव तर्पणं करोति । तथैव हे देवि! त्वदीयाभिरेव वाग्भिः मया यदस्तूयत तत् सर्वं त्वदीयमेव । त्वया दत्तं तुभ्यमेव समर्पयामीत्याशयः ।

अत्र तु आचार्येषु कविना च विश्वाचार्येण श्रीशङ्करभगवत्पादेन इदम् निवेद्यते—ईश्वरार्पणपराणां कर्मणां विषये स्वाभिमानलवोऽपि मा भूत् । अस्मिन् जगति ममेति वक्तुं न किमप्यस्ति । जगदंबिकायां सर्वथा आत्मसमर्पणबुद्धिरेव श्रेयसे प्रेयसे च स्यादिति च ।

कादम्बरी (शुकनासोपदेशः)

महाकविना बाणभट्टेन विरचितायाः कादम्बर्याः दिग्दर्शनार्थं अत्र शुकनासोपदेशस्यैकदेश उद्ध्रियते ।

प्रसङ्गः—चन्द्रापीडस्य युवराजाभिषेकः निर्वर्तिष्यमाण आस्ते । अभिषेकात् पूर्वमेव पक्वमतिः वृद्धसचिवः शुकनासः चन्द्रापीडमुपाजगाम । स वृद्धः तरुणाय चन्द्रापीडाय राज्यभरणार्थमत्यावश्यकान् उपदेशान् दिशति । तदन्तरा "युवावस्थायां वर्तमानं राजानं अहङ्कारकारिणी राज्यलक्ष्मीः दूषयति । तस्मात् तां प्रति भवता सावधानेन भवितव्यम्" इति कथयति ।

"तात! चन्द्रापीड! विदितवेदितव्यस्य अधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलं च निसर्गत एव अभानुभेद्यं अरत्नालोकच्छेद्यं अप्रदीपप्रभापनेयं अतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । गर्भेश्वरत्वं अभिनवयौवनत्वं अप्रतिमरूपत्वं अमानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरंपरा । सर्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनम्, किमुत समवायः । भवादृशा एव भवन्ति

भाजनानि उपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखेन उपदेशगुणाः । अहंकार दाहज्वर मूर्च्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः । अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि राज्य विष विकार तन्द्राप्रदा राज्यलक्ष्मीः । आलोकयतु तावत् कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि सुभटखड्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमभ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात् पारिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशकलादेकांतवक्रताम्, उच्चैःश्रवसश्चञ्चलताम्, कालकूटात् मोहकशक्तिम्, मदिरायाः मदम् कौस्तुभ मणेरतिनैष्ठुर्यम्, इत्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्येवोद्गता । नह्येवंविधं अपरं अपरिचितमिह जगति किंचिदस्ति, यथेयं अनार्या । लब्धापि खलु सा दुःखेन परिपाल्यते । दृढगुणपाशसन्दाननिष्पन्दीकृतापि नश्यति । उद्दाम दर्प भट सहस्रोल्लासितासिपंजर विधृताप्यपक्रामति । मदजल दुर्दिनान्धकार गजघटित घनघटा परिपालितापि प्रपलायते । न परिचयं रक्षति । नाभिजनमीक्षते । न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्तते । न शीलं पश्यति । न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनुरुध्यते । न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति । नाचारं पालयति । न सत्यमवबुध्यते । न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गन्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति । अद्यापि आरूढमन्दरपरिवर्तावर्तभ्रान्तिजनितसंस्कारेव परिभ्रमति । कमलिनीसंचरणव्यतिकरलग्ननलिननालकण्टकक्षतेव न किंचिदपि निर्भरमाबध्नाति पदम् । अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविधगन्धगजगण्डमधुपानमत्तेव परिस्खलति । पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारासु निवसति । विश्वरूपत्वमिव ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम् । अप्रत्ययबहुला च दिवसान्तकमलमिव समुपचितमूलदण्डकोशमण्डलमपि मुंचति भूभुजम् । लतेव विटपानध्यारोहति । गङ्गेव वसुजनन्यपि तरङ्गबुद्बुदचंचला । दिवसकरगतिरिव प्रकटितविविधसंक्रान्तिः । पातालगुहेव तमोबहुला । हिडिम्बेव भीमसाहसहार्यहृदया । प्रावृडिवाचिरद्युतिकारिणी । दुष्टपिशाचीव दर्शितानेकपुरुषोच्छ्राया । स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्ययेव नालिङ्गति जनम् । गुणवन्तं अपवित्रमिव न स्पृशति । उदारसत्त्वं अमङ्गलमिव न बहुमन्यते । सुजनमनिमित्तमिव न पश्यति । अभिजातं अहिमिव लङ्घयति । शूरं कण्टकमिव परिहरति । मनस्विन उन्मत्तमिवोपहसति । परस्परविरुद्धम् चेन्द्रजालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति जगति निजचरितम् । तथाहि सततम् ऊष्माणमारोपयन्त्यपि जाड्यमुपजनयति । उन्नतिमादधाना अपि नीचस्वभावतामाविष्करोति । तोयराशिसम्भवापि तृष्णां संवर्द्धयति । ईश्वरतां दधानापि अशिवप्रकृतित्वमातनोति । बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमा-

पादयति। अमृतसरोवरापि कटुविपाका। विग्रहवत्यपि अप्रत्यक्षदर्शना। पुरुषोत्तमरतापि खलजनप्रिया।"

सरलार्थः (पंक्तयः 1—10 तात ! चन्द्रापीड......राजलक्ष्मीः)

त्वं सर्वमपि जानासि। तादृशस्य ते नकिञ्चिदप्युपदेष्टव्यमस्ति। यौवनजन्यं तमः सूर्यकिरणैः रत्नप्रकाशैः दीपप्रभाभिरपि न खलु दूरीकर्तुम् शक्यम्। जनानां चत्वारोऽनर्थाः सन्ति। जन्मना प्रभुत्वं, नवयौवनं, असदृशसौन्दर्यम्, अतिमानुषशक्तिश्च। एतेष्वेकैकं एव सर्वासामापदां हेतुः। तर्हि समुदायस्य का कथा? उपदेशपात्राणि भवादृशा एव भवन्ति। शुद्धे मनस्येव हितोपदेशाः प्रतिफलन्ति। यथा निर्मले स्फटिके चन्द्रकिरणाः प्रविशन्ति। यथा दाहज्वरेण जना गतप्रज्ञा भवन्ति तथैव अहंकारेण राजानः निर्विवेका जायन्ते।

(10—23 पंक्तयः अहंकार.......नश्यति)

धनं मिथ्याभिमानजनकं; राजलक्ष्मीः विषावेगमुत्पादयति च। शुभाभिलाषी भवान् इमां लक्ष्मीमेव पश्यतु। यथा भ्रमरी कमलवनेषु विहरति तथा इयं भटखड्गेषु विराजते। इयं सहवासपरिचयात् विरहदशायां विनोदार्थं मन्दारकिसलयादिभ्यः अनुरागादिकमादाय पयः पयोधेरुद्गता। अनार्ग्येयं लक्ष्मीरिव अपरं किमपि परिचितं वस्तु नास्त्येव। तथाहि तस्या अधिगमो दुस्साधः; ततोऽपि रक्षणं दुष्करम्। गुणगणैर्बद्धापि पलायते। भटखड्गपंजरे बद्धापि निष्क्रामति। मत्तगजैः परिपालितापि गूढमपसरति। यद्यदावश्यकं तत्तु सा न करोतीत्याशयस्य सोदाहरणं प्रपंचनमेव अनन्तरवाक्यैः क्रियते॥

(23—40 पंक्तयः अहंकार......नश्यति)

मन्दरपर्वतस्य भ्रमणसंस्कारात् लक्ष्मीरपि सदा भ्राम्यति। न स्थिरं तिष्ठति। पद्मसाहचर्यात् नालदण्डकण्टकैः विद्धमिव सा कुत्रापि न पदं न्यस्यति। राजभवनेषु गजमदजलपानेनेव मत्ता इतस्ततः परिक्रामति। क्रूरताभ्यसनायेव खड्गधारासु वसति। विश्वरूपदर्शनपरिचयार्थम् विष्णुमुपगता। इयम् कमलमिव समुचित मूल दण्ड कोशमण्डलम् राजानं परित्यजति। (मूल दण्ड कोशादयः कमलस्य राज्ञश्च सन्ति।) वसुजननी=वसूनां माता, सम्पदुत्पादयित्री च। अनिमित्तं=दुर्लक्षणं। अहिः=सर्पः। सद्गुणान् स परिहरति इत्याशयस्य विपुलनमेव परिशिष्टानि वाक्यानि।

(40—45 पंक्तयः । तथाहि...खलजनप्रिया)

परस्परविरुद्धमिन्द्रजालम् सा प्रकटयतीत्येतदुदाहरति। अत्र ऊष्मा इत्यस्य प्रतापः उष्णम् चार्थः। जाड्य =जडत्वम् शैत्यम् च। ईश्वरा अपि-अशिवप्रकृतयो भवन्ति (शिष्टम् स्पष्टम्।)

[विदितं वेदितव्यं येन सः। अधीतानि सर्वाणि शास्त्राणि येन सः। न अल्पं अपि उपदेष्टव्यं अस्ति। केवलं च। निसर्गतः=स्वभावतः। भानुना न भेद्यम्। रत्नप्रभया अच्छेद्यं दीपप्रकाशेन दूरीकरणाय अशक्यं। महती इयं खलु। सर्वाविनयानां एकैकं अपि एषां आयतनम्। (एषां एकैकमपि इति योजनीयं) मणौ इव। गभस्तिः=किरणः। अहङ्कार-रूपस्य दाहज्वरस्य मूर्छया अन्धकारिता। मिथ्याभिमानेन उन्माद-कारीणि। राज्यविषविकारेण आलस्योत्पादिनी। सुभटानां खड्ग-मण्डलरूपेषु उत्पलवनेषु विभ्राम्यन्ती भ्रमरी। एकान्तवक्रता=सदा कुटिलता। विरहविनोदचिह्नानि (तत्तत्सहचरेभ्यः तत्तद्गुणानादाय)। न हि एवंविधं। यथा इयं अनार्या। दृढगुण पाश बान्धनैः चरितुं अशक्या अपि। अतिगर्विष्ठा भटसहस्र उल्लासित असिलता पंजर विधृता अपि अतिक्रामति। मदजल दुर्दिन अन्धकार गज घटित घन घटा परि-पालिता अपि। श्रुतं=विज्ञानं। अनुरुध्यते=अनुसरति। पश्यतः=पश्यन्तं अनादृत्य, पश्यति सति। आरूढ मन्दर परिवर्त आवर्त भ्रान्ति जनित संस्कारा इव। आवर्तः=भ्रमिः, *Whirl Pool*. कमलिनी संचरण व्यतिकर लग्न नलिन नाल कण्टक क्षत इव। त्रिदिवगन्ध गजगण्ड मधुपान मत्ता इव। पारुष्यं इव उपशिक्षितुं असिधाराम्। धारा=*Sharp edge*. लक्ष्मीः सायं कमलमिव राजानं मुंचति। दिवस करः=सूर्यः। परस्पर विरुद्धं च इन्द्रजालं इव। ऊष्माणं आरोपयन्ती अपि। आदधाना= जनयन्ती। बलोपचयं=बलाधिक्यं। आहरन्ती= जनयन्ती।]

॥ अभ्यासः ॥

I अतीते दिवसे अधीतम् शाकुन्तलम् (मूलमात्रम्) अनुवदत।

II सौन्दर्यलहर्याः भवतां हृद्यतमानि पञ्च पद्यानि उद्धृत्य अर्थम् लिखत।

III अधोदत्तानि समस्तपदानि विश्लेष्य लिखत। यथा—
सुभट-खड्ग-मण्डल-उत्पल-वन-विभ्रम-भ्रमरी।
1) मदजलदुर्दिनान्धकारगजघटितघनघटापरिपालिता।
2) आरूढमन्दरपरिवर्तावर्तभ्रान्तिजनितसंस्कारा।
3) अहङ्कारदाहज्वरमूर्च्छान्धकारिता।

IV इमां नरघातुक कथां अनुवदत ।

केरलेषु पाक्कनार इति कश्चित् चण्डाल आसीत् । ज्ञानी स दरिद्रोऽपि वित्तात् भीतः अवर्तत । स्वधर्ममाचरन् स एकाकी स्वकीये कुटीरे अवसत् । वंशैः पेटिकादिकं निर्माय यत् किञ्चिल्लभ्यते तेन स दिनान्यनयत् । सम्पत्तेरपि दारिद्र्यं स वरममन्यत । वित्तात् स बिभेति स्म ।

पाक्कनारस्य दीनदशां दृष्ट्वा भगवती लक्ष्मीः तस्मिन् दयामयी अजायत । सा यथाकथञ्चित् तं दारिद्र्यात् मोचयितुं निरणयत् । कदाचित् स वनान्तरे वंशकूटात् वंशं छिन्दन्नासीत् । तदा लक्ष्मीः तत्र नाणकानि रत्नानि चावाकिरत् । परितो विकीर्णानि तानि दृष्ट्वा पाक्कनारः भीतः दात्रं तत्रैव विसृज्य "नरघातुकः नरघातुकः" इत्युच्चैराक्रुश्य पलायितः । मध्येमार्गं द्वौ पथिकौ तमपश्यताम् । तौ पाक्कनारमपृच्छताम् ।

"हे सखे, क्व पलायसे? कुतः पलायसे? कथं भीतोऽसि?"

पाक्कनारः आक्रोशत् "अरे घातुकः! नरघातुकः! तस्मादतितरां भीतोऽस्मि ।"

"कुत्र नरघातुकः"? तावपृच्छताम्

"तत्र वर्तन्ते नाणकानि रत्नानि च । तान्येव नरघातुकाः । नान्यत् किमपि ।" पाक्कनारः अवदत् ।

"कुत्र सन्ति नाणकानि रत्नानि च ?।" तौ सोत्कण्ठमपृच्छताम ।

"तत्र वंशकूटं परितः ।" पाक्कनारो निरदिशत् ।

निर्देशमनुसृत्य तौ वंशकूटं गतौ । पाक्कनारस्तु किञ्चिदपसृत्य तत्रैवातिष्ठत् । द्वावपि तौ तत्र वंशकूटे रत्नानि नाणकानि च विकीर्णान्यपश्यताम् । द्रुतमेव तौ उत्तरीयं विस्तीर्य तानि सर्वाण्यपि भाण्डीचक्रतुः । पाक्कनारेण विसृष्टं दात्रमपि तावगृह्णाताम् । हस्ते दात्रं गृहीत्वा अग्रे एकः तथा पश्चात् शिरसि वित्तभाण्डं विन्यस्यान्य इति क्रमेण तौ ततः प्रतिन्यवर्तेताम् ।

अग्रे गच्छन् दात्रपाणिरेवमचिन्तयत् । "अहमग्रे गच्छामि । यदि पश्चात् वित्तभाण्डं वहन् मम सखा मां वञ्चयित्वा अन्येन केनापि पथा धावेत् तर्हि मम सर्वमपि विनष्टं स्यात् । अहं तस्य पश्चादेव सञ्चरामि ।" इति निश्चित्य स पश्चाद् गन्तुमारभत । क्रमेण तस्य मनसि अन्या काचन चिन्ता उदियाय ।

"इदं वनान्तरं तु निर्मक्षिकम् । मम हस्ते दात्रमस्ति । यदीमं मे सखायं अनेन दात्रेण कथावशेषं करिष्ये तर्हि एतत् सर्वमपि मदायत्तं भविष्यति ।"

एवं विचिन्त्य स दात्रेण अग्रे गच्छतः सुहृदः कण्ठं चिच्छेद ।

(वंशकूटः= Bamdoo-bush. पेटिका= Basket. दात्रं =cutting knife. घातुकः= Killer परितः =around. उत्तरीयम्= shawl निर्मक्षिकं =lonely.)

एकोनचत्वारिंशो दिवसः

आधुनिककाव्यभाषापरिचयः

॥ शकुन्तला ॥

[पुनस्समागमानन्तरं शकुन्तला कस्यांचन रात्रौ राजसौधे हंसतूल-धवले मृदुले पल्यङ्के भर्त्रा दुष्यन्तेन सह निद्राणा वर्तते। निद्रामन्तरा स्वप्ने किमपि दृष्ट्वेव झटिति सा प्रबुद्धा भवति। भर्ता तदानीमपि निद्राण एव तस्याः पार्श्वे शेते। एकान्तेऽस्मिन् सा चिरवियुक्तं कण्वाश्रमं सङ्कल्पमात्रेण प्रविशति।]

शेते निशीथे सविधेऽवदाते पतिः स सम्राट् कमनीयतल्पे।
द्रागेकपत्नी वसुधासपत्नी शकुन्तलाऽबुध्यत भग्ननिद्रा ॥ 1

आत्मानपासीनमविन्दतासौ साध्वी तदाभ्रङ्कषसौधगर्भे।
यदा सनीरा यमुनासमीराः संवाहयामासुरमी तदङ्गम् ॥ 2

स्वप्ने चिरं विस्मृतिसिन्धुमग्नो दृष्टः स रम्याश्रमभूमिभागः।
प्रियंवदा सा प्रियमालपन्ती तथाऽनसूयाप्यनसूयशीला ॥ 3

कण्वः कृपापूर्णपरार्थवृत्तिः सदाऽनुगृह्णन् सचराचरां गाम्।
वैखानसैराकलितोपकण्ठः तपस्स्वकुण्ठःप्रणयी पिता च ॥ 4

चिरं निदध्यौ गलदश्रुबिन्दुप्रवाहबन्दीकृतलोचना सा।
अस्तम्भतान्तःकुहरे गलस्य सगद्गदं निश्वसितं च तस्याः ॥ 5

ददर्श खे सा चरतोऽभ्रखण्डान् गवाक्षतश्चन्द्रिकया विलिप्ते।
चित्तेऽपि तस्याः परिवृद्धधाराः चेरुर्विचाराश्च बहुप्रकाराः ॥ 6

'अपि स्वधाम्ना कुशली पिता मे वैखानसाश्चाधिगतात्मविद्याः।
निरासतो मे परिदीर्णचित्ता कथां गता कां बत गौतमी स्यात् ॥ 7

श्रोष्यामि किंस्वित् पुनरप्यमूनि हृद्यानि चोद्यत्किलिकिंचितानि।
अधस्तलं मे मनसः स्पृशन्ति प्रियंवदायाः प्रियभाषितानि ॥ 8

कस्याग्रहस्तं कृतिनः समर्थं न्यपीडयत्सा रसिका सखी मे!।
अभीष्टभर्तुः पदसेवया स्यात् तथाऽनसूया चरिताखिलार्था! ॥ 9

'इमे अपि द्वे तनये प्रदेये' मृषा न तत्स्याद्वचनं पितुर्मे।
सख्यौ परं मे भरतोपमैस्ते द्रक्ष्यामि भूयोऽपि सुतैः सनाथे? ॥ 10

अरालसीमानि विसृत्वराणि मरालजालैरविनाकृतानि ।
विलोकयिष्ये पुनरप्यमूनि किं मालिनीधूसरसैकतानि? ॥ 11

उत्कन्धरः सर्वजनप्रियो मे पत्या सदृक्षः सहकारवृक्षः ।
युक्तो वनज्योत्स्नया तरुण्या विलासशीलः फलितः किमु स्यात्? ॥ 12

दीर्घैरपांगैर्विनिवृत्ति काले विलोकितं यन्मृगशावकेन ।
लीढं यदङ्गं, द्वयमेतदद्याप्याभाति मे मुद्रितमन्तरंगे ॥ 13

बाष्पं प्रसूनैः परमुत्सृजन्त्यः प्रवालपाण्यो लतिकाः प्रवालान् ।
न्यवारयन्मां गमनात् तदद्याप्याभाति मे चित्रितमन्तरंगे ॥ 14

अन्तर्दधानां वनराजिमध्ये पश्यन् सखीभ्यां सह मां सबाष्पम् ।
संस्तम्भिताङ्गः स पिताऽधुनापि तिष्ठत्यहो मे पुरतस्तथाऽग्रगोः ॥ 15

कदा नु कान्ते कलकाननान्ते भूयोऽप्यनाडम्बरवेषभूषा ।
घटाम्बुधारापरिसेचनाद्यैः सोल्लासमुल्लासयिताऽस्मि सर्वान्॥ 16

अदूषयन्मां नृपतेः समक्षं किंचित् सतीं शाङ्र्गरव स्त्वमेताम् ।
विधिर्विगर्ह्यो न तु सर्वथा त्वं तं द्रष्टुकामाऽस्मि तव स्वसा त्वाम् ॥ 17

परिष्वजस्व प्रियतात पुत्रीमागःसहस्रं सदयं क्षमस्व ।
हविःसुगन्धीनि तवाङ्गकानि पुनः पुनर्मां मलिनां पुनन्तु । 18

प्रियंवदे देह्यवलम्बनं मे विचारधारा च्छतायै ।
तथानसूये परिरक्ष मां त्वं नियंत्रितोल्लासविलाससौख्याम् ॥ 19

सगद्गदः सोच्छ्वसितः स कण्ठो बभंज मौनं प्रसृतं समन्तात् ।
महीपतिः 'किन्विदमि'त्यकस्मादबुध्यतोद्भ्रान्तविसारिताक्षः ॥ 20

"क्षमस्व कम्राङ्गि ममापराधान् यैर्दूयसेऽद्यापि कृतैर्मया प्राक् ।
स्वतस्तमोन्धा विबुधैः प्रदत्तां सुधां सुरामाकलयन्ति मूढाः ॥" 21

इति वदति नरेन्द्रे नाशकत्सुन्दरी सा
विशदयितुमनल्पारूढमन्तर्विकारम् ।
नयनसलिलधाराक्लिन्नगण्डस्थली सा
कमितुरुरसि ताम्यद्यातनाऽसूद्विलीना ॥ 22

पद्यम्1—भर्ता दुष्यन्तः अन्तिके निद्राणः शेते। शकुन्तला स्वप्ने ऽबुध्यत। शी+ते=शेते, शयानो वर्तते। सविधे=समीपे। अवदाते= विशुद्धे। द्राक्=शीघ्रं। एकपत्नी=एकभर्तृका। प. 2) आत्मानं= स्वं। अविन्दत=अजानात्। अभ्रङ्कष=आकाशचुम्बिन्। गर्भे=अन्तः। संवाहयामासुः=स्निग्धं पस्पृशुः (shampooed)। समीरः=पवनः प. 3) तस्याः मनसि आश्रमपरिसरः प्रियंवदा च प्रतिभातः स्म। सिन्धुः=समुद्रः। प. 4) कण्वोऽपि सङ्कल्पे आविर्भवति स्म। गाम्= भूमिम्। वैखानसैः=मुनिकुमारैः। उपकण्ठः=परिसरः। आकलित= आवृत। अकुण्ठः=सफलः। पिता च 'दृष्टः' इति पूर्वपद्येनान्वयः। b· 5) सा बाष्पं व्यसृजत् निशश्वास च। निदध्यौ=अध्यायत्। बन्दीकृत= निरुद्धः। अस्तंभत=स्तब्धमभूत्। प. 6) सा गवाक्षद्वारा (window) नभसि चरतो मेघशकलान् ददर्श। तस्याः चित्तेऽपि चिन्ताशकलाः संचेरुः। प. 7) पशुः मुनिकुमाराणां गोतमवाश्र का कथा स्यात् ? स्वधाम्ना= स्वतेजसा। अधिगत=प्राप्त निरासतः=त्यागात्। दीर्ण=दलित प. 8) सा प्रियंवदां स्मरति। किंस्वित्=किम् ? उद्यत=निर्गच्छत्। किलिकिंचितं=विवधविकारसंमिश्रो भावः। प. 9) ते मम सख्यौ भर्तृमत्यौ स्याताम् इति सा उद्भावयति। कृती=भाग्यवान् 10) सा पितुर्वचनं स्मरति। सख्यावपि अहमिव पुत्रवत्यौ स्यातां इति च सा संभावयति। मृषा=वृथा। सनाथे=सहिते। प 11) सा मालिनीनदी तटं स्मरति। अराल=वक्र, कुटिल। विसृत्वर=व्याप्ता। मरालजालः= हंससमूहः। अविनाकृत=सहित। धूसर=धवल। प. 21) सहकारो वनज्योत्स्ना च स्मृतिं प्रविशतः। उत्कन्धरः=उन्नतकण्ठः (शीर्षः)। सदृक्षः= सदृशः। प. 13) पुत्रनिर्विशेषः स मृगशिशुश्च तस्य स्मृतिपथमायाति। मृग- शावकस्य करुणविलोकनं अंगलेहनं च मनसि मुद्रितमिव वर्तते। लिह्+त= लीढ (licking) द्वयं एतद् अद्य अपि आभाति। प. 15) आश्रमात् प्रेषणसमये तस्याः तिरोधानपर्यन्तं कण्वो वीक्षमाणोऽवर्तत। सोऽयं तस्याः पुरतः तथैव तिष्ठतीव। अन्तर्दधानां तिरोभवन्तीं। अक्ष्णोः=नेत्रयोः प. 16) सा आश्रमे जलसेचनादिपरिचरणं कर्तुम् अधुनाप्यभिलषति। प. 17) दुष्यन्तसमक्षं स्वं दूषितवन्तमपि शाङ्र्गरवं सा दिदृक्षति। विगर्ह्यः =निन्द्यः ॥

प: 18) तस्याः ईदृशी सङ्कल्पमयी चिन्ता क्रमशः तथ्यमयीव परिणता। सा आश्रमे वर्तते, कण्वः स्वसमक्षं तिष्ठति इति तस्याः प्रतिभाति स्म च। सा समक्षं स्थितमिव तातमभिसंवीक्ष्य वदति। परिष्वजस्व=आलिङ्गनं कुरु। आगस्=अपराधः। पुनन्तु=शुद्धीकुर्वन्तु। प. 19) पुरतः प्रत्यक्षमिव दृश्यमानां प्रियंवदां अनसूयां च वदति। देहि=यच्छ। उल्लासविलास सौख्यं राजधान्यां यस्याः निरन्तिरतं, तादृशीं मां। प. 20) प्रथमं स्वप्नः ततः सङ्कल्पः ततः अबोध प्रलपनं तदनन्तरम् क्रन्दनं अयमत्र क्रमः। सा सगद्गदं क्रन्दति। तदा पार्श्वे शयानो दुष्यन्तः प्रबुध्य किमिदमिति पृच्छति। अकस्मात् द्रुतम्। प. 21) पूर्वं स्वकृतं परित्यागं स्मृत्वा सेयं अद्यापि रोदितीति अन्यथासंभाव्य राजा तां क्षमामर्थयते। दूयसे=सन्तपसि। तमोऽन्धाः= तमसा अन्धाः। सुरा=मद्यं। आकलयन्ति=गणयन्ति। प. 22) शकुन्तला तदा न किमपि वक्तुमशकत्। सा स्वकमितुर्वक्षसि लग्ना अशेत।

॥ उपनिषद्भाषापरिचयः ॥

कठोपनिषद्

अद्य उपनिषदां एकदेशज्ञानार्थं अथवा दिग्दर्शनार्थं कठोपनिषदमवतारयामः। उप+नि+सद् इति अस्य पदस्य विभक्ता अंशाः। उपनिषीदति' उपगमयति, जिज्ञासून् परमात्मनः समीपं गमयति इति उपनिषद् शब्दस्यार्थः। सूक्ष्मदृक् कर्मकृत् इत्यादि शब्दवत् अयं क्विबन्तः शब्दः। उपनिषदां पठनेन जिज्ञासव आस्तिकाः ब्रह्मसामीप्यं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः॥

उपनिषदः परश्शताः विद्यन्ते। किन्तु ताः सर्वा अपि न तुल्यमूल्यवन्तः सन्ति। काश्चन निर्वैचित्र्या अरोचका गतानुगतिकत्वात् विरसाश्च। उपनिषच्छाखासु प्रकृष्टेयं कठोपनिषद् यत्राऽस्यां कथारूपेण आत्मविद्या प्रतिपादितास्ति। आत्मतत्त्वज्ञानमेव सर्वास्वप्युपनिषत्सु दृश्यते। इयं विचारधारा वेदकालादारभ्याभिवृद्धिं प्राप्ता लक्ष्यते। वेदेष्वितस्ततः विकीर्णतया दृश्यमान आत्मविद्याविचारः उपनिषत्सु पल्लवितः कुसुमितः फलितश्च समालोक्यते। अस्याः कठोपनिषदः कथासारोऽत्र प्रदर्श्यते॥

वाजश्रवसो नाम कश्चिद् ब्राह्मणः सर्वस्वदक्षिणं नाम यज्ञमारभत। न खलु स मोक्षकामः, किन्तु कीर्तिकाम आसीत्। परप्रशंसामात्राभिलाषी स जीर्णा आसन्नमरणाश्च धेनूः ब्राह्मणेभ्यो दातुं ऐच्छत्। तस्यासीत् कश्चन पुत्रो नचिकेता नाम। यथाश्रुतं यथादृष्टं विश्वसन् स शुद्धाशयः पितरमुपगम्य पप्रच्छ, "तात, त्वं मां कस्मै यच्छसि" इति। तस्य निष्कलंकस्य कुमारस्यैवंविधो विचार आसीत् ",पिता यागे सर्वस्वं यच्छति। सर्वस्वदक्षिणस्य यज्ञस्यायमेव स्वभावः खलु। एवं चेत् पुत्रोपि पितुः सर्वस्वे अन्तर्भवति। तस्माद् अहमपि कस्मैचिद् दातव्य एव"। एवं विचिन्त्यैव स ऋजुमतिः पितरं पृष्टवान् "तात मां कस्मै दास्यति" इति वक्रबुद्धिः अशुद्धान्तरंगः पिता, पुत्रः स्वमपहसतीत्याशशंके। नचिकेताः प्रथमं पप्रच्छ। पिता मौनमाललम्बे। पुनरपि पप्रच्छ। पिता तथैवातिष्ठत्। पुत्रः पुनरपि अपृच्छत्। प्रश्नस्य पुनरावर्तनेन पिता कुपितो भूत्वा पुत्रमवदत्। "त्वामहम् यमाय यच्छामि।" इति

शुद्धो नचिकेतास्तृप्तोऽभवत्। स पितुर्वचनमनुसृत्य यमपुरं प्राप। तस्मिन् अवसरे यमस्तत्र नासीत्। नचिकेता यमस्यागमनं प्रतीक्षमाणः तिस्रो रात्रीः तत्रैव भक्ष्यपेयरहितः उवास। यदा यमः प्रत्यवर्तत तदा स्वगृहे कंचन ब्राह्मणकुमारं अनशनशानं स्थितं ददर्श। धर्मराजो यमः अपराधबोधेन तस्मै त्रीन् वरान् दातुमुद्यतोऽभवत्। कुमारस्तु यमस्यौदार्यं स्वीचक्र। स प्रथमेन वरेण इहलोकसौभाग्यदायकं पितृप्रसादं, द्वितीयेन परलोकसौभाग्यदायकं अग्निं च अभ्यर्थितवान्। अथान्ते तृतीयेन वरेण स अध्यात्मविद्यामर्थयामास। सोऽयमध्यात्मविद्योपदेश एवास्मिन् मुख्यतमो भागः। वस्तुतस्तु सविशेषरूपेण अथवा आकर्षकतया अध्यात्म विद्याविशदीकरणार्थमिदं कथागुंफनं महर्षिणा कृतमिति मन्ये।

उपनिषदियमध्यायद्वयेन द्विधा विभक्तास्ति। एकैकोऽप्यध्यायः पुनरपि वल्लीभिर्विभक्तो दृश्यते। तत्र प्रथमाध्यायात् प्रथमवल्लीतः कानिचन् पद्यानि अत्र दिग्दर्शनार्थम् उद्ध्रियन्ते।

अथ उपनिषत्सूक्तमारभते।

1) उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसम् ददौ।
तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस।

उशन्= कामयमानः, इच्छन्। वाजश्रवसः =कश्चिद् ब्राह्मणः । सर्व-वेदसं= सर्वस्वं । आस =आसीत् । ह, वै इत्येतौ वृतार्थस्मरणार्थकौ अथवा प्रसिध्यर्थकौ निपातौ ।

सारः—स्वर्गं कामयमानः वाजश्रवसो नाम कश्चित् ब्राह्मणः स्वं सर्व-मपि सम्पत्संभारं दातुं निरणयत् । तस्य नचिकेताः नाम कश्चित् पुत्र आसीत् ।

2) तं ह कुमारं सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु ।
श्रद्धाऽऽविवेश; सोऽमन्यत ॥

श्रद्धा =आस्तिक्यबुद्धिः अस्ति इति विश्वास एव आस्तिक्यबुद्धिः; (*optimism*). नास्ति इति विश्वासस्तु नास्तिक्यबुद्धिः । (*pessimism*)

अन्वयः— दक्षिणासु नीयमानासु तं कुमारं सन्तं श्रद्धा आ विवेश। सः अमन्यत ।

सर्वस्वदानरूपे यज्ञे प्रवर्तमाने सति बहवो ब्राह्मणाः समागताः । वाजश्रवसस्तु तेभ्यः सर्वेभ्योपि दक्षिणां यच्छति स्म। पुरातने काले आधुनिकपणादीनां सम्पदां स्थाने गावः उपायुज्यन्त । एवं वाजश्रवसस्यापि सम्पद् गोरूपा एवासीत् । ता गाव एव तेन दीयमाना दक्षिणा आसन् । किन्तु ताः गावः प्रसूतिकालमतिक्रान्ता निरुपयोगा आसत। तस्य तु दाता इति प्रसिद्धिरेवावश्यकी खलु । ततः देयवस्तुनो विषये तस्य गणना नासीत् । पितुः इदमाचरितमनुचितमिति चिन्ता नचिकेतसो हृदयमाविवेश। स चिन्ताकुलः अभवत् । यथा—

3) पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।
अनन्दा नाम ते लोकाः तान् स गच्छति ता ददत् ।

पीतोदकाः= पूर्वं कुत्रचिदपि काले उदकं पीतवत्यः। अधुना तु उदकपानाय शक्तिरपि तासु नावशिष्यते इत्याशयः। जग्ध= भक्षित। जग्धतृणाः =पूर्वं क्वचिदपि काले तृणं भक्षितवत्यः। अधुना तु तृणं चरितुं शक्तिरपि नास्तीति पूर्ववदाशयः। दुग्धदोहाः। दोहाः =क्षीरम्; पूर्वं क्वचिदपि काले तासां दोहनं कृतं । निरिन्द्रियाः =प्रजननशक्तिशून्याः; अनन्दाः = आनन्दरहिताः। ददत् =यच्छन् ।

अन्वयः—पीतोदका जग्धतृणाः दुग्धदोहाः निरिन्द्रियाः ता गावः यः ददत् सः तान् लोकान् गच्छति ये अनन्दाः नाम लोकाः ।

सारः—या नाम गावः पूर्वम् जलं पीतवत्यः अधुना न पिबन्ति, या नाम पूर्वम् तृणं खादितवत्यः, अधुना तु न खादन्ति, याश्च पूर्वम् दोहनक्षमा अभवन् अधुना तु क्षीरशून्या वर्तन्ते; तथैव याः पूर्वम् प्रसूतवत्यः अधुना प्रजननशक्ति-शून्याः सन्ति, तादृशीः गाः यः यच्छति स आनन्दशून्यं लोकं प्राप्स्यति । पिता तु तादृशीः गा यच्छति । एवंच तेन नरकमेव गन्तव्यं स्यात्; तत् पुत्रेण नियतमेव निवारणीयम् इति मत्वा स पितुरन्तिकं गत्वा वदति ।

4) स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति ।
द्वितीयं तृतीयं तं होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥

ह्+उवाच मृत्युः =यमः, तत =तात ।त्वा =त्वाम् ।

अन्वयः—हे तात मां कस्मै दास्यसि इति स पितरं उवाच ह । स तं द्वितीयं तृतीयं उवाच ह । त्वा मृत्यवे अहं ददामि इति (पिता तमवदत्) ।

कुमारः पितरं पप्रच्छ । हे पितः, त्वं सवस्वं दातुं निश्चितवान् खलु । पुत्रः अहमपि तव सर्वस्वमेव । एवं च अहमपि दातव्य एव । त्वं मां कस्मै दित्ससि? वाजश्रवसः मौनमभजत । कुमारः द्वितीयमपृच्छत् । स्वकीय-मन्तर्गतं जानन् पुत्रः स्वम् परिहसतीति मिथ्याबोधात् स पिता पुनरपि सेर्ष्यम् मौनमावालंबत । पुत्रः तृतीयं च अपृच्छत् । तदा पिता क्रोधमसहमानः पुत्रमवदत् "अहम् त्वां यमाय ददामि" इति ।

शुद्धात्मा नचिकेताः 'किमर्थम् मह्यं पिता अकुप्य' दिति विचिन्त्य खेदम-सहमानः परिदेवयांचकार अथवा रुरोद ।

5) बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ।
किंस्विद् यमस्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति ॥

एमि =गच्छामि । कर्तव्यं =प्रयोजनं । स्वित् =वा, आहोस्वित्, अथवा । किं स्वित् =किंवा ।

अन्वयः—बहूनां प्रथमः एमि। बहूनां मध्यमः एमि। यमस्य किञ्चित् कर्तव्यमस्ति? मया यद् अद्य करिष्यति?

अहं बहूनां शिष्याणां अनुसरणशिक्षणादिषु शिष्यवृत्तिषु प्रथमः अस्मि। अथवा बहूनां शिष्याणां मध्यमो वा अस्मि। न कदापि अधमत्वे प्राप्तवानस्मि। पुनः कथं पिता मां मृत्यवे दत्तवान्? अथवा मयि दत्ते सति किं नाम मया यमस्य प्रयोजनं स्यात्। मया किं नाम करणीयम्?

यमस्य मया किमपि प्रयोजनं न स्यादेव। तथापि मम पितुः वाक् पालयितव्या इति चिन्ता पुनरप्यनुवर्तते।

6) अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथा परे।
सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥

अनुपश्य, प्रतिपश्य = आलोचय। पूर्वे = पुरातनाः जनाः। अपरे अधुनातना जनाः। पच्यते = जीर्णः भवति।

अन्वयः—यथा पूर्वे (आसन्) (तान्) अनुपश्य। तथा (यथा) अपरे (आसन् तान्) प्रतिपश्य। मर्त्यः सस्यं इव पच्यते सस्यं इव पुनः सं जायते।

नचिकेताः पितरमभिसंबोध्य कथयति। यथा पूर्वस्मिन् काले जना अवर्तन्त तेषां वृत्तमाचरितं च सम्यग् विचारय। न तैः मृषा कृतं। पितृवाचस्तु तैः पालिताश्च। अपरान् आधुनिकान् जनानपि पश्य। तैरपि न खलु मृषा क्रियते। किमनेन मृषाकरणेन सिध्यते। मृषाकुर्वाणः सत्यम् पालयन् वा नरः न कदापि चिरंजीवी भविष्यति। सत्यं पालयन् अपालयन् वा सर्वोपि जनः सस्यमिव जायते, वर्धते, म्रियते च। पुनः मृषा (असत्यं) करणेन को नाम लाभः? अतः सर्वथैव "मृत्यवे त्वा ददामी"ति वाक् मृषा न भवेत्। एवं च पितरं सत्यसङ्करं चिकीर्षामि इति उवाच।

वाजश्रवसः तं यमगृहं प्रेषयामास। यदा स तत्रागच्छत् तदा धर्मदेवः तत्र नासीत्। कार्यान्तरार्थम् अन्यत्र कुत्रापि गत आसीत्। तिस्रः रात्रीः स उपवसन् स्वस्वामिनम् प्रतीक्षमाणः तत्र अतिष्ठत्। दिनत्रयादनन्तरं यमः समागतः। यदा स गोपुरद्वारं प्रविष्टः तदा अमात्याः तमुपगम्य ससंभ्रमं ऊचुः।

7) वैश्वानरः प्रविशति अतिथिर्ब्राह्मणो गृहम् ।
तस्यैतां शान्ति कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥

वैश्वानरः =अग्निः । हर =आनय । वैवस्वत =हे यम । उदकं =जलम् ।

अन्वयः—यः वैश्वानरः ब्राह्मणः (सन्) गृहं प्रविशति तस्य एतां शान्ति कुर्वन्ति । वैवस्वत उदकं हर ।

यमस्य अमात्या आगतं यममुद्बोधयन्ति । कस्यचित् गृहिणः गृहे अग्निसदृशो ब्राह्मणः प्रविशति चेत् तस्य दाहकत्वशक्ति क्षपयितुमिव आतिथेया अर्घ्यादिभिः तं पूजयन्ति । अतः हे वैवस्वत त्वं द्रुतमेव पाद्य-मादाय तं पूजयित्वा प्रीणय ।

यदि नैवं क्रियते, तर्हि सर्वनाशः स्यादिति कथ्यते ।

8) आशाप्रतीक्षे संगतं सूनृतां च इष्टापूर्ते पुत्रपशूंश्च सर्वान् ।
एतद् वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥

आशा =अनिश्चितार्थप्रार्थना । प्रतीक्षा =निश्चितार्थप्रतिपालनम् । संगतं = सज्जनसंसर्गजातं फलं । सूनृता =सत्या वाक् । इष्टापूर्तं =इष्टं यागजं पुण्यं । पूर्तम् =आरामनिर्माणकूपखननादिजं पुण्यम् । वृङ्क्ते =विनाशयति । अल्प-मेधसः=अल्पबुद्धेः । अनश्नन्= आहाररहितः ।

अन्वयः—यस्य गृहे ब्राह्मणः अनश्नन् वसति (तस्य) अल्पमेधसः पुरुषस्य आशाप्रतीक्षे सङ्गतम् सूनृतां इष्टपूर्ते पुत्रपशून् च सर्वान् एतत् वृङ्क्ते ।

यस्य अल्पप्रज्ञस्य पुरुषस्य गृहे कश्चिद् ब्राह्मणः उपवसन् वसति तस्य आशा न फलिष्यति । प्रतीक्षा न फलिष्यति । सज्जनसंसर्गजं सत्यभाषणजं आरामनिर्माणकूपखननादिजन्यं पुण्यं च यावत् नश्यति । सर्वे पुत्राः पशवश्च नङ्क्ष्यन्ति । तेन सर्वथा अतिथिः पूजनीय एव ।

अमात्यानां वाचम् निशम्य यमधर्मराजः आत्मानम् कृतापराधम् विज्ञाय नचिकेतसमागम्य तं प्रसादयितुं त्रीन् वरान् प्रतिजज्ञे ।

9) तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मे अनश्नन् ब्रह्मन् अतिथिर्नमस्यः ।
नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात् प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥

रात्रीः, यद् अवात्सीः =अवसः । अनश्नन् =अशनं न कुर्वन् । नमस्यः = प्रणामार्हः । वृणीष्व =प्रार्थयस्व

हे ब्रह्मन्, त्वं अतिथिः सन् अनश्नन् मे गृहे तिस्रो रात्रीः यद् अवात्सीः तद् त्वं नमस्यः असि । ते नमः अस्तु । हे ब्रह्मन्, मे स्वस्ति अस्तु । तस्मात् प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ।

हे ब्राह्मणकुमार, त्वं अतिथिः भूत्वा मम गृहे निराहारः सन् तिस्रः रात्रीः अवसः । ततः त्वं मया नमस्कार्यः । तेन ते नमः अस्तु । मे भद्रं च भूयात् । तथापि अपराधबोधो मां बाधते । तत्परिहारार्थम् अहं तुभ्यम् त्रीन् वरान् दातुमिच्छामि । प्रार्थयस्व ।

तत् श्रुत्वा नचिकेता ब्रूते ।

10) शान्तसंकल्पः सुमना यथा स्यात् वीतमन्युर्गौतमो माभि मृत्यो ।
त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत् प्रतीत एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥

शान्तसंकल्पः =प्रशान्तचिन्तः । सुमनाः =प्रसन्नमनाः । वीतमन्युः = विगतरोषः । गौतमः =वाजश्रवसः । मा+अभि । त्वत्प्रसृष्टं =त्वया विसृष्टं । अभिवदेत् =अनुगृह्णीयात् । प्रतीतः =प्रत्यभिज्ञातः । वृणे = अभ्यर्थये । मा =माम् ।

अन्वयः—हे मृत्यो, गौतमः मा अभि शान्तसंकल्पः सुमनाः वीतमन्युः च यथा स्यात्, त्वत्प्रसृष्टं मा प्रतीतः अभिवदेत्, एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं अहं वृणे ।

हे धर्मराज, त्वं मह्यं वरं दित्ससि तर्हि अयमेव आद्यिमो वरः मया प्रार्थ्यते । तथाहि—यथाहं गृहात् यमपुरं प्रस्थितः ततः प्रभृति मम पिता मां प्रति चिन्ताकुलः स्यात् । तस्य तादृशी चिन्ताकुलता प्रशान्ता भवेत् । तथा, यदाहं गृहं निवर्तिष्ये तदा तस्य मनः प्रसन्नम् च भवेत्; तस्य मां प्रति यः क्रोधोऽस्ति स मद्दर्शने दूरीभवेत् । त्वया विसृष्टं मां स प्रत्यभिजानीयात् अनुगृह्णीयाच्च । अयम् वरः त्वया प्रथमतो मे प्रदातव्यः ।

॥ अभ्यासः ॥

I 'शकुन्तला'याः भवतां हृद्यतमानां षण्णां पद्यानां सारं लिखत।

II अत्र पठितानां उपनिषत्सूक्तानां सारं लिखत ।

III कठोपनिषदः अवतरणकथां अनुवदत ।

IV अधोलिखितस्य पद्यस्य अन्वयं लिखत—

संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ
यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे
विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥

व्यतीयाय =अतिचक्राम, अपासरत् । अट्टः =सौधं । प्रपेदे =प्राप ।

[रघुवंशे इन्दुमतीस्वयंवरावसरः । विवाहवेदिकायाः पुरतः पंक्तिं विधाय तस्याः भर्तृपदमभिलषन्तो राजानः मणिमंचेषु उपविशन्तो विराजन्ते । सख्या सह इन्दुमती वरणमालां करे धृत्वा एकैकान् नृपान् अभिगच्छति । सखी राज्ञां परिचयं ददाति । इन्दुमती वैमनस्यात् तं नृपं त्यक्त्वा अन्यमभिगच्छति । तदा प्रथमस्य नृपस्य मुखं विवर्णं भवति । द्वितीयस्य तु प्रकाशमानं च भवति । यदा तं त्यक्त्वा अन्यं गच्छति तदा तस्य मुखं विवर्णीभवति अन्यस्य तु उज्ज्वलं च भवति । एतादृशं इन्दुमत्याः सभामध्ये कृतं संचारं कविरेवमुत्प्रेक्षते । अन्धकारावृते राजमार्गे काचिद् दीपशिखा स्वयं संचरतीति भावयामः । संचरणसमये अन्तिकस्थं सौधम् प्रकाशते । यदा सा दीपशिखा अग्रे अग्रे अपसरति तदा तदा प्रथमम् सौधम् निष्प्रभं भवति अग्रे स्थितं सप्रभं च भवति । एवमासीत् इन्दुमत्याः प्रयाणम् । एतेनैव श्लोकेन कालिदासस्य दीपशिखाकालिदास इति प्रशंसा च लब्धा ।]

V अधोक्तानां सुभाषितानां अर्थम् लिखत ।

यस्मिन् देशे न सम्मानो, न प्रीतिः, न च बान्धवाः ।
न च विद्यागमः, कश्चित् न तत्र दिवसं वसेत् ॥ १ ॥

उदारस्य तृणं वित्तं, शूरस्य मरणं तृणम् ।
विरक्तस्य तृणं भार्या, निःस्पृहस्य तृणं जगत् ॥ २ ॥

शैले शैले न माणिक्यं, मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो न हि सर्वत्र, चन्दनं न वने वने ॥ ३ ॥

प्रदोषे दीपकश्चन्द्रः प्रभाते दीपको रविः ।
त्रैलोक्ये दीपको धर्मः सुपुत्रः कुलदीपकः ॥ ४ ॥

ते वन्द्याः, ते महात्मानस्तेषां लोके स्थिरं यशः ।
यैर्निबद्धानि काव्यानि ये वा काव्येषु कीर्तिताः ॥ ५ ॥

मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ।
मनस्यन्यत् वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यद् दुरात्मनाम् ॥ ६ ॥

गुणेषु यत्नः क्रियतां किमाटोपैः प्रयोजनम् ।
विक्रीयन्ते न घण्टाभिर्गावः क्षीरविवर्जिताः ॥ ७ ॥

गच्छन् पिपीलिको याति योजनानां शतान्यपि ।
अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति ॥ ८ ॥

चिन्तनीया हि विपदामादावेव प्रतिक्रिया ।
न कूपखननं युक्तं प्रदीप्ते वह्निना गृहे ॥ ९ ॥

अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति ।
व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति संचयात् ॥ १० ॥

विदेशेषु धनं विद्या व्यसनेषु धनं मतिः ।
परलोके धनं धर्मः शीलं सर्वत्र वै धनम् ॥ ११ ॥

महाजनस्य संपर्कः कस्य नोन्नतिकारकः ।
पद्मपत्रस्थितं वारि धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ॥ १२ ॥

पिपीलिकः = ant. वैनतेयः = गरुडः, आटोपः = बाह्याडंबरः; भारती = सरस्वती; कोशः = भाण्डागारः; व्ययः = प्रदानम्; व्यसनं = क्रीडादिषु अत्यासक्तिः; मुक्ताफलश्रियं = मौक्तिकशोभाम् ।

चत्वारिंशो दिवसः

(वैदिकभाषापरिचयः)

केवलं भाषाविशेषपरिचयार्थमेव ऋग्वेदात् केचन मन्त्राः अत्रोद्ध्रियन्ते। वेदानां प्रामाण्यस्य महत्त्वस्य सौन्दर्यस्य वा न खलु ते निदर्शका इत्यवधार्यम्। समुद्रजलस्य रसपरिज्ञानाय द्वित्राः कणिका एव पर्याप्ताः। किन्तु सागरस्य वैपुल्यगाम्भीर्यादिपरिज्ञानं तु तदवगाहेनैव लभ्यते।

ऋक् = स्तोत्रं; वेदः = आध्यात्मिकज्ञानप्रधानो ग्रन्थः। तथा च ऋग्वेद इत्यस्य स्तोत्ररूपेणात्मज्ञानप्रदायको ग्रन्थ इत्यर्थः सिध्यति। अत्र ऋग्वेदात् इतस्ततः त्रीणि सूक्तान्युद्ध्रियन्ते। तेषु प्रथमं अर्थवाद-प्रधानं। कस्यचिद् देवस्य महत्त्वादिगुणानां अतिशयेन वर्णनमेवार्थ-वादः। द्वितीयं सूक्तं सूर्यस्तुतिपरम्। तृतीयं तु केवलमात्मतत्त्वप्रधानम्।

गृत्स्नमदो नाम ऋषिः इदमर्थवादप्रधानं सूक्तं त्रिष्टुप्छन्दसा निबध्य इन्द्रं कीर्तयति। त्रिष्टुप्, अनुष्टुप् इत्यादयः छन्दोविशेषाः।

मण्डलम् 2 सूक्तम् 12

गृत्स्नमद ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। इन्द्रो देवता।

1) यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत्।
यस्य शुष्माद् रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः॥

ऋग्वेदस्य द्वितीयमण्डलादुद्धृतमिदं सूक्तम्। अस्याध्ययनात् पूर्वम् कस्याश्चित् कथायाः अवतारणमावश्यकम्। गृत्स्नमदो नाम कश्चित् ब्राह्मणो यज्ञमारभत। तस्मिन् यागे अंशभोक्तृत्वात् इन्द्रः सन्निहितः। इन्द्रम् यागशालान्तर्गतम् ज्ञात्वा तम् बहिर्निर्गमनसमये ग्रहीतुं असुराः यज्ञवाट-मभितः परिवव्रुः। एतत् ज्ञात्वा इन्द्रो गृत्स्नमदस्य रूपम् धृत्वा बहिर्जगाम असुरास्तु तम् बहिर्गच्छन्तम् गृत्स्नमदमेवाजीगणन्। ते इन्द्रम् बहिर्गच्छन्तम् प्रतीक्षमाणाः तत्रैव चिरम् तस्थुः। अन्ते कालविलंबमसहमाना असुराः यज्ञवाटस्यान्तर्विविशुः। तत्र गृत्स्नमदम् दृष्ट्वा ते एवमचिन्तयन्। "अह

कोऽयं कपटो गृत्समदः? सत्यतस्तु गृत्समदः पूर्वमेव बहिर्गतः। अय-मिन्द्र एवास्मद्भयेन गृत्समदरूपं धृत्वा तिष्ठति नूनम्"। एवं चिन्त-यन्तस्ते असुराः गृत्समदं ग्रहीतुमुद्युक्ता अभवन्। तदा गृत्समदस्तान् कथयति। "हे जनाः नाहमिन्द्रः। इन्द्रः स एव यो जात एव प्रथमो मनस्वान्" इति।

मनस्वान् = मनस्विनामग्रगण्यः; देवः = देवमानः (द्योतमानः)। क्रतुना = कर्मणा (वृत्रवधादिरूपेण); पर्यभूषत् = रक्षकत्वेन पर्यग्रहीत्; देवान् पर्यभूषत् = देवान् अत्यक्रामत्; शुष्मात् = शरीरबलात; रोदसी = द्यावा-पृथिव्यौ, अभ्यसेतां = अबिभीतां (अवेपेतां); नृम्णस्य = सेनाबलस्य। मह्ना = महत्त्वेन; जनासः = जनाः।

गृत्समदोऽसुरान् ब्रूतेः—

*व्याख्या—स जनास इन्द्रः। जनासः = हे जनाः; स इन्द्रः। यो बहिर्गतः स एवेन्द्रः। नाहमित्यर्थः। सः इति तच्छब्देन निर्दिष्टं इन्द्रं विशिनष्टि पूर्वनिर्दिष्टैर्विशेषैः। यो जात एव प्रथमो मनस्वान् = यो जात-मात्र एव प्रथमो वीर्यादिभिर्गुणैस्सर्वप्रथमः, मनस्वान् मनस्विनामग्रगण्यश्च भवति। देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत् = यो देवो शोभमानः क्रतुना साह-सिककर्मभिः देवान् स्वजनान् अत्यक्रामत्। यस्य शुष्मात् रोदसी अभ्य-सेतां नृम्णस्य मह्ना = यस्य शुष्मात् शरीरबलात् नृम्णस्य मह्ना सैन्यबलस्य महत्त्वेन च रोदसी भूमिमाकाशम् चाभिव्याप्य यः प्रदेशः स अभ्यसेता भयेनावेपेताम्। (रोदसशब्दो नित्यं द्विवचने प्रयुज्यते) स एवेन्द्रः, नत्वह मिति जानीत।

सारः—यो जातमात्र एव देवानामादिमो मनस्विनामग्रिमश्चाभवत् यः स्वैः साहसिककर्मभिः इतरान् देवानत्याक्रामत् तथा यस्य शारीरिकबलेन सैन्यबलेन च भूमिमाकाशं चाभिव्याप्य सर्वा दिशः भयेन अवेपन्त स एवेन्द्रः, नाहमिति हे जनाः, यूयं जानीत।

दीव्यति इति देवः। परि+भू (लुङ्) परि+अ+भू+स+त्। भ्यस भयार्थको धातुः। अ+भ्यस्+ईतां = अभ्यसेतां। राज्ञा इतिवत् मह्ना

---

*पद्ये विद्यमानानां एकैकेषां पदानां अन्वयक्रमेणार्थकथनं व्याख्या।

इत्यत्र उपान्त्याकारलोपः । जनास इत्यत्र अस इति बहुवचनप्रत्यये सकारस्य विसर्गाभावो विशेषः । कालान्तरे एव सकारः विसर्गरूपेण परिणतोऽभूदित्यनेनानुमेयं भवति ।

2) यः पृथिवीं व्यथमानामदृंहत् यः पर्वतान् प्रकुपितान् अरम्णात् ।
यो अन्तरिक्षं विममे वरीयः यो द्यामस्तभ्नात् स जानस इन्द्रः ॥

अदृंहद् =दृढामकरोत् (वर्धयामास); प्रकुपितान् =इतस्ततश्चलितान्; अरम्णात्= नियमितानकरोत् (स्वस्थानेषु निवेशयामास); विममे= निरमात्, निर्माति स्म; वरीयः =उरुतमम्, महत् । द्यां= दिवं । अस्तभ्नात् = तस्तम्भ ।

यः इन्द्रः व्यथमानां भूकम्पादिभिः व्यथमानां दुःखितां पृथवीं भूमिं अदृंहत्, दृढामकरोत् । यः इन्द्रः भूकम्पादिभिः कम्पमानां भूमिं स्वप्रभावेण दृढामकरोत् इत्यर्थः । तथा यः प्रकुपितान् इतस्ततश्चलितान् पर्वतान् स्वस्वस्थानेषु निवेशयामास । पर्वतानां पुरा पक्षाः अविद्यन्त किल । इयं कथा तु 'पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः' । इत्यस्य पद्यस्य अध्ययनावसरे विवृता खलु ।

सारः— भूकम्पादिभिः नित्यदुःखमनुभवन्तीं भूमिं यः दृढां अकरोत् यश्च पक्षसहितान् पर्वतान् पक्षच्छेदेन तत्तत्स्थानेषु नियमितान् अकरोत्, यः उरुतमं अथवा महत् आकाशं निर्मितवान्, यः दिवं स्तम्भयित्वा अस्माकमुपरि स्थापयामास, स इन्द्रः; नाहमित्यर्थः ॥

3) यो हत्वाहिमरिणात् सप्त सिन्धून् यो गा उदाजद् अपधा वलस्य ।
यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान संवृक् समत्सु स जनास इन्द्रः ॥

अहिं =मेघं । हत्वा =भित्वा (प्रस्राव्य) । सिन्धून् =नदीः । अरिणात् =प्रैरयत् । वलस्य अपधाः= बलेन निरुद्धाः । उपाजत् =निरगमयत् । अश्मनोः= मेघयोः (मध्ये) । जजान= उत्पादयामास । संवृक्= संहारकः । समत्सु =समरेषु

अन्वयः— यो अहिं हत्वा सप्त सिन्धून् अरिणात्, यो वलस्य अपधाः गाः उदाजत् । योऽश्मनोः अन्तः अग्निं जजान, यः समत्सु संवृक् च स इन्द्रः । हे जनाः, नाहमिन्द्रः ।

सारः—य इन्द्रः मेघं वज्रेण छित्वा सप्त सिन्धून् प्रैरयत्; तथाहि अन्तर्गूढजलं मेघं वज्रेण छित्वा सप्त नदीः प्रवहणाय प्रेरयामास, यो बलासुरेण अपहृता निरुद्धाश्च गाः तन्नियन्तारं वलं हत्वा निरगमयत्, यो मेघयोर्मध्ये अग्निं सृष्टवान्, यो युद्धेषु सर्वसंहारको वर्तते, हे जनाः स एवेन्द्रः; न त्वहम् ।

4 येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णं अधरं गुहाकः ।
श्वघ्नीव यो जिगीवान् लक्षमादत् अर्यः पुष्टानि स जनास इन्द्रः ॥

च्यवना =नश्वराणि; दासं वर्णं = स्वर्णं; अधरं= निकृष्टं; गुहा =गुहायां (नरके); अकः =अकार्षीत्; श्वघ्नी =व्याधः (श्वभिः मृगान् हन्ति); जिगीवान् =जितवान्; लक्षं =लक्ष्यम्; आदत् =आदत्ते; अर्यः = अरेः; पुष्टानि =समृद्धाः सम्पदः ।

अन्वयः—येन इमाः च्यवनाः विश्वाः कृतानि, यः दासं अधरं वर्णं गुहा अकः, यः श्वघ्नी इव लक्षं जिगीवान्, यः अर्यः पुष्टानि आदत जनास, स इन्द्रः ।

सारः—य एतान् चराचरात्मकान् लोकान् चकार, यो निकृष्टं आर्येतरजनवर्गं अधश्चकार, यो व्याध इव शत्रुसंहाररूपं लक्ष्यं प्राप्तवान् यः शत्रूणां समृद्धाः सम्पदः आदत्त, हे जनाः, स एवेन्द्रः, नाहम् ।

5 यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावः यस्य ग्रामाः यस्य विश्वे रथासः ।
यः सूर्यम्ः य उषसं जजान यो अपां नेता स जनास इन्द्रः ॥

अश्वासः =अश्वाः; प्रदिशि =अनुशासने; विश्वे =सर्वे; रथासः = रथाः, अपां =जलानां (मेघभेदनेन); नेता =प्रेरकः ।

अन्वयः—यस्य प्रदिशि अश्वासः गावः ग्रामाः विश्वे रथासः च सन्ति, यः सूर्यं जजान, यः उषसं जजान, यः अपां नेता, हे जनास, स इन्द्रः, नाहम् ।

सारः—यस्य शासने सर्वे अश्वाः, गावः, ग्रामाः रथाः च वर्तन्ते, यः उषःकाल सूर्यम् च अजनयत्, यः जलानां प्रेरकः, स एवेन्द्रः, नाहम् ।

मंडलम् 6 सूक्तं 57

(भरद्वाज ऋषिः *गायत्री छन्दः । इन्द्रपूषाणौ देवता)

1) इन्द्रा नु पूषणा वयं । सख्याय स्वस्तये । हुवेम वाजसातये ।

इन्द्रापूषणा =इन्द्रपूषाणौ; पूषा= सूर्यः; नु =अद्य; सख्याय= सखित्वाय; स्वस्तये =शोभनाय; वाजसातये =अन्नस्य लाभाय; हुवेव= स्तवाम ।

अन्वयः—वयं नु इन्द्रापूषणा स्वस्तये सख्याय वाजसातये हुवेम ।

सारः—वयं अद्य इन्द्रं पूषाणां च शोभनाय सौहार्दाय अन्नस्य लाभाय च स्तवाम । इन्द्रं सौहार्दाय पूषाणं अन्नाय चेति विवेकः ।

2) सोममन्य उपासदत् । पातवे चम्वोः सुतम् । करम्भमन्य इच्छति ।

सोमम्=पेयम्; उपासदत् =उपागच्छति; पातवे =पातुम् । चम्वोः = हव्ययोः; सुतं =अभिषुतं (प्रसिक्तं); करम्भं =घृतसिक्तं सक्थ्वात्मकं हविः ।

अन्वयः—अन्यः चम्वोः सुतं सोमं पातवे उपासदत् । अन्यः करम्भं इच्छति । अन्यः पूषा तु धृतसिक्तान् सक्तून् भक्षयितुमिच्छति । (तयोरन्यः= तयोरेकः; तेष्वन्यतमः =तेष्येकः ।)

3) अजा अन्यस्य वह्नयो । हरी अन्यस्य संभृता । ताभ्यां वृत्राणि जिघ्नते ।

अजाः =छागाः (goats); वह्नयः= वाहकाः । हरी =अश्वः; संभृता =पुष्टाः; वृत्राणि =शत्रून्; जिघ्नते =हन्ति ।

अन्वयः—अजाः अन्यस्य वह्नयः (भवन्ति) । हरी अन्यस्य संभृता (भवति) । ताभ्यां वृत्राणि जिघ्नते ।

सारः—अजाः अन्यस्य बाहकाः भवन्ति । अश्वाः अन्नैः पुष्टाः च भवन्ति । ताभ्यां अजाश्वाभ्यां इन्द्रः शत्रून् हन्ति ।

---

*गायत्रीच्छन्दांसि त्रयः एवाः प्रायशो दृश्यन्ते । त्रिष्टुप् अनुष्टुप् आदयः छन्दोविशेषाः ।

4) यदिन्द्रो अनयद्रितो । महीरपो वृषंतमः । तत्र पूषाभवत् सचा ।

यद् =यदा; वृषंतमः =अतिशयेन वर्षितः । रितः= गन्त्रीः (स्रवन्तीः) महीः= महतीः; अपः =वृष्ट्युदकानि; सचा =सहायः ।

अन्वयः—यद् वृषंतमः इन्द्रः रितः महीः अपः अनयत् । तत्र पूषा सचा अभवत् ।

सारः—यदा अतिशयेन वर्षन् इन्द्रः स्रवन्तीः महतीः नदीः इमं लोकं अनयत् तदा सूर्यः तस्य सहायः अभवत् ।

5) तां पूष्णः सुमतिं वयं । वृक्षस्य प्रवयामिव । इन्द्रस्य चारभामहे ।

पूष्णः= सूर्यस्य; सुमतिं =अनुग्रहबुद्धिं; प्रवयां= प्रकृष्टां शाखां । आरभामहे =आलंबामहे ।

अन्वयः—पूष्णः इन्द्रस्य च तां सुमतिं वृक्षस्य प्रवयां इव वयं आरभामहे ।

सारः— सूर्यस्य इन्द्रस्य च तां अनुग्रहबुद्धिं वृक्षस्य दृढां शाखां इव वयं आलंबामहे ।।

6) उत् पूषणं युवामहे । अभीशूनिव सारथिः । मह्या इन्द्रं स्वस्तये ।

उद्युवामहे =उद्योजयामः (आकर्षयामः प्रोत्साहयामः) । अभीशून्= रश्मीन् (bridle) ; मह्यै =महत्यै । स्वस्तये =रक्षायै ।

अन्वयः— पूषणं इन्द्रं च वयं मह्यै स्वस्तये सारथिः अभीशून् इव उद्युवामहे ।

सारः—वयं सूर्यं इन्द्रं च अस्माकं महत्यै रक्षायै यथा सारथिः रश्मीन् आकर्षति तथा प्रोत्साहयामः ।

॥ पुरुषसूक्तम् ॥

मण्डलम् 10, सूक्तम् 90

[पुरुषसूक्तमिति प्रसिद्धमिदं सूक्तं ऋग्वेदस्यान्तिममण्डलेऽन्तर्भूतम् । एतादृशानि परश्शतानि सूक्तान्येव अनन्तरकाले उपनिषत्सु विद्यमानानां

तत्त्वविचाराणां प्रचोदकोबभूवुरिति मन्ये। अत्र तु सूक्ते विश्वं व्याप्य वर्तमानस्य सर्वचराचराधारभूतस्य परमात्मनो महत्त्वमद्भुतस्वभावश्च वर्ण्यते।]

नारायणो नाम ऋषिः। अन्त्या त्रिष्टुप्, शिष्टा अनुष्टुभः। पुरुषो देवता।

1) सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्।
स भूमिम् विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्॥

पदच्छेदः—सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् सः भूमिं विश्वतः वृत्वा अत्यतिष्ठत् दशाङ्गुलम्।

सहस्रशीर्षा=सहस्रं शीर्षाणि यस्य सः। पुरुषः=आत्मा। सहस्राक्षः=सहस्रं अक्षीणि यस्य सः। सहस्रपात्=सहस्रं पादाः यस्य सः। विश्वतः=सर्वतः। वेष्टय=परिवेष्टय, अभिव्याप्य। अति अतिष्ठत्=अतिक्रम्य अतिष्ठत्। दशाङ्गुलं=दशाङ्गुलपरिमितं देशम्।

अन्वयः—पुरुषः सहस्रशीर्षा सहस्राक्षः सहस्रपाद् अस्ति। सः भूमिं विश्वतः वृत्वा दशांगुलं अत्यतिष्ठत्।

सारः— अस्मिन् प्रपंचे यावन्तः शीर्षाः सन्ति यावन्ति अक्षीणि सन्ति यावन्तश्च पादाः सन्ति ते सर्वेऽपि तस्यैवात्मन अंशाः इत्यर्थः। लोके विद्यमानाः सर्वेऽपि प्राणिनः तस्य परमात्मनोंऽशाः इति तात्पर्यम्। स ब्रह्माण्डमभिव्याप्य ततोऽप्यपरिमेयतया ब्रह्माण्डात् बहिरपि सूक्ष्मरूपेण तिष्ठति।

2) पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यम्।
उतामृतत्वस्येशानः यदन्नेनातिरोहति॥

पदच्छेदः—पुरुषः एव इदं सर्वं, यद् भूतं यद् च भव्यम्। उत अमृतत्वस्य ईशानः यद् अन्नेन अतिरोहति।

उत=अपि च; ईशानः=स्वामी।

सारः— इदं दृश्यमानं सर्वमपि वस्तु पुरुष एव। न खलु अधुना दृश्यमानं, किन्तु दृष्टपूर्व द्रक्ष्यमाणं च। भूतं वर्तमानं भविष्यत् च यद्वस्तु-

जातं तत् सर्वं पुरुषमयं अथवा आत्ममयमेवेत्यर्थः । अपि च, यद् वस्तु भक्ष्यादिरूपेण अन्नेन परिपुष्टिं प्राप्नोति तस्मिन् वस्तुनि विद्यमानस्य अनश्वररूपस्य जीवात्मनः स्वामी स पुरुषः परमात्मा एव । यथा अन्तरिक्षे विद्यमानः वायुः जन्तोः शरीरे श्वासरूपतया प्रवर्तते, यथा भौमाः पदार्थाः परिणमय्य जन्तोः शरीरे करचरणाद्यवयवतया प्रवर्तन्ते यथा च जलं परिणमय्य रक्तस्वेदादिरूपं भवति तथैव विश्वव्यापी स परमात्मा जीवरूपतया परिणमय्य जन्तूनां स्वामी भवति ।

3) एतावान् अस्य महिमा अतो ज्यायान् च पूरुषः ।
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥

एतवान् =इयान्; अतः =अस्मात्; ज्यायान् =महत्तरः; पादः = चतुर्थोऽशः; विश्वा =सर्वाणि; भूतानि =चराचरात्मका जन्तवः; त्रिपाद् =अवशिष्टास्त्रयोंऽशाः; अमृतं =विनाशरहितं; दिवि =अस्मदिन्द्रियागोचरे लोके अथवा द्योतमाने स्वप्रकाशस्वरूपे ।

अन्वयः—अस्य महिमा एतावान् । पुरुषः अतः च ज्यायान् । विश्वा भूतानि पादः । अस्य त्रिपाद् दिवि अमृतं वर्तते ।

सारः—एतावान् अस्य महिमा भवति । तथाहि यानि यानि वस्तून्यस्मिन् प्रपंचे दृश्यन्ते तानि सर्वाण्यपि तस्य पुरुषस्य महिमविलास एव । न तु तस्य वास्तवं स्वरूपम् । तत्तु अस्मादृशां द्रष्टुमशक्यमेव । उक्तं स्पष्टीकरोति उत्तरार्धेन । अस्य विराट्पुरुषस्य पादः चतुर्थोऽश एवास्माभिर्दृश्यमानोऽयमपारः प्रपंचः । अवशिष्टास्त्रयोंऽशास्तु दिवि इन्द्रियागोचरे लोके अमृतमनश्वरत्वेन वर्तन्ते । महर्षयोऽपि चिरन्तनैस्तपोभिः तस्य परमपुरुषस्य चतुर्थमेकमंशमेव दृष्टवन्तः, किमुत साधारणा जनाः ।

4) त्रिपादूर्ध्व उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः ।
ततो विष्वङ् व्यक्रामत् साशनानशने अभि ॥

त्रिपात् =चतुर्णामंशानां त्र्यंशरूपः । उदैत् =उदतिष्ठत्, सर्वोत्कर्षेणावर्तत; विष्वङ् =विविधस्वरूपः । व्यक्रामत् =व्याप्तवान्; साशनानशने = साशनं च अनशनं च; साशनं =अशनविसर्जनादिसहितं जन्तुजातं । अनशनं =तद्रहितं शैलशिलादिकम् ।

अन्वयः—त्रिपाद् पुरुषः ऊर्ध्वं उदैत्। पुनः अस्य पादः इह अभवत्। ततः साशनानशने अभि। सः विष्वङ् व्यक्रामत।

सारः—त्र्यंशरूपः स ब्रह्मस्वरूपः पुरुषः सांसारिकैर्दोषैरस्पृष्टः ऊर्ध्वं तिष्ठति स्म। पुनः अस्य चतुर्णामेकोंऽशः सृष्टिसंहारात्मिकायां मायाया व्यापृतोऽभवत्। मायास्वरूपेऽस्मिन् संसारे स एव सततं प्रावर्तत इत्यर्थः। स पादांशः तदनन्तरं भक्षणपानविसर्जनादिसहितं तिर्यङ्मनुष्यात्मकं जन्तुजातं, तद्रहितं शैलशिलादिकं च भूत्वा ब्रह्माण्डं व्याप।

5) तस्मात् विराळजायत विराजो अधिपूरुषः।
स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद् भूमिमथो पुरः॥

तस्मात्=आदिपुरुषात्। विराट्=ब्रह्माण्डदेहः। विराजः अधि=विराड्रूपं ब्रह्माण्डमधिकरणं कृत्वा। पूरुषः=जीवः। अत्यरिच्यत=व्यतिरिक्तः अथवा विभिन्न अभवत्। पुरः=शरीराणि (पूः पुरौ पुरः। रेफान्तः शब्दः।)

सारः—तस्मात् आदिपुरुषात् ब्रह्माण्डदेहोऽजायत। तं ब्रह्माण्डं आधारीकृत्य जीवः समुत्पन्नः। जातः स जीवात्मा आदिपुरुषात् परमात्मनः गुणविशेषैः विभिन्नोऽभवत्। पश्चात् भूमिं ससर्ज। ततः शरीराणि च।

6) यत्पुरुषेण हविषा देवाः यज्ञमतन्वत।
वसन्तो अस्यासीदाज्यं, ग्रीष्म इध्मः, शरद्धविः॥

पदच्छेदः—यत् पुरुषेण हविषा देवाः यज्ञं अतन्वत, वसन्तः अस्य आसीद् आज्यं, ग्रीष्मः इध्मः, शरद् हविः।

यद्=यदा। अतन्वत=अतन्वन्। आज्यम्=घृतं। इध्मः=इन्धनम्।

सारः—यदा जीवांशतया देवा अजायन्त तदा ते यागं कर्तुमारभन्त। किन्तु ते यागसामग्रीः नालभन्त। यागद्रव्याणि तावत्पर्यन्तं न संजातान्यासन्। तदा ते पुरुषमेव हविषः स्थाने संकल्प्य यज्ञमन्वतिष्ठन्। वसन्तः घृतस्य स्थाने कल्पितः। ग्रीष्मः इन्धनत्वेन कल्पितः। शरद् पुरोडाशस्य स्थाने च।

7) तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः।
तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये॥

यज्ञं=यज्ञसाधनभूतं। साध्याः= प्रमुखाः। बर्हिषि=मानसे। प्रौक्षन्=प्रोक्षितवन्तः।

अन्वयः — अग्रतः जातं तं यज्ञं पुरुषं बर्हिषि प्रौक्षन्। ये देवाः साध्याः ऋषयश्च (ते) तेन अयजन्त।

सारः— आदौ जातं यज्ञसाधनभूतं पुरुषं मानसे ध्यायन्तः देवाः साध्याः मुनयश्च यागं निर्वर्तयामासुः।

8 तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम्।
पशून् तांश्चक्रे वायव्यान् आरण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥

सर्वहुत =सर्वात्मकः पुरुषो यस्मिन् यज्ञे हूयते सः। पृषदाज्यं = दधि घृतं च। सम्भृतं= संपादितं वायव्यान् =वायुदेवताकान्। आरण्यान्= वन्यात्। तान्+चक्रे।

अन्वयः—सर्वहुतः तस्मात् यज्ञात् पृषदाज्यं संभृतम्। वायव्यान् आरण्यान् तान् पशून्, ये ग्राम्याः तान् च चक्रे।

सारः—पुरुषनिर्व्यूढात् तस्मात् यज्ञात् दधिघृतादि सम्मिश्रमन्नं सम्पादितम्। तस्मादेव यज्ञात् हरिणादयो वन्यमृगाः गवाश्वादयो ग्राम्य-मृगाश्च उत्पादिताः।

9 तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् यजुस्तस्मादजायत ॥

सर्वहुतः =सर्वैः पूर्वोक्तैः साधितात्। जज्ञिरे =अजायन्त।

सारः—पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वैरपि साधितात् तस्माद् यज्ञात् ऋचः सामानि च अजायन्त। एवं छन्दांसि जातानि। यजुः च जातम्।

10 तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः ॥

उभयादतः =उभयतः दन्ताः येषां ते ऊर्ध्वमधश्च प्रसृताः दन्ता येषां ते इत्यर्थः; अविः =अजविशेषः।

सारः—तस्मात् यज्ञात् अश्वाः जाताः। किंच ऊर्ध्वप्रसारितविषाणा हरिणादयः अधःप्रसृतदन्ताः गजादयश्च तस्मादेव संजाताः। गावः अजाः अवयः तस्मादेवाजायन्त।

11 यत् पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन्।
मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्यते ॥

यद् =यदा। व्यदधुः =उत्पादयामासुः। कतिधा =कतिभिः प्रकारैः। व्यकल्पयन् =कल्पितवन्तः।

अन्वयः—यद् (देवाः) पुरुषं व्यदधुः तदा (ते) कतिधा व्यकल्पयन्! अस्य मुखं किं ? (आसीत्) बाहू कौ ? ऊरू कौ ? पादौ कौ उच्येते !

सारः—यदा देवाः पुरुषं मानसेन यज्ञेनोत्पादयामासुः तदा केषांचिद् विविधाः संशयाः समुत्पन्नाः । अस्य मुखं किमासीत् ? बाहू कावास्तां ? कौ नामोरू ? पादौ च कौ ? इति विविधाः प्रश्नाः सञ्जाताः ।

12 ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

अत्र तान् प्रश्नान् समाधत्ते । राजन्यः = क्षत्रियः । अर्थः स्पृष्ट एव ।

13 चन्द्रमा मनसो जात, श्चक्षोः सूर्यो अजायत ।
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च, प्राणाद्वायुरजायत ॥

14 नाभ्या आसीदन्तरिक्षं, शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात् तथा लोकानकल्पयन् ॥

शीर्ष्णः = शिरसः । द्यौः = ऊर्ध्वलोकः । समवर्तत = अजायत अकल्पयन् = असृजन् ।

15 सप्तास्यासन् परिधयः त्रिः सप्त । समिधः कृताः ।
देवा यद्यज्ञ तन्वाना अबध्नद् पुरुषं पशुम् ।

सारः—अस्य यज्ञस्य परिधयः गायत्रीप्रमुखानि सप्त छन्दांसि आसान् त्रिः सप्त = एकविंशतिः समिधः कल्पिताः । एवं यस्य यज्ञं तन्वानास्तेन पुरुषं पशुत्वेन अकल्पयन् ।

16 यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥

अन्वयः— देवाः यज्ञेन यज्ञं अयजन्त । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति तत् नाकं ते महिमानः सचन्ते ।

सारः—अस्मिन् पुरुषसूक्ते प्रपंचितमाशयं संक्षिप्य कथयति । प्रजापतिप्राणरूपा देवाः मानसेन संकल्पेन यज्ञस्वरूपं प्रजापतिं अपूजयन्त । तस्मात्पूजनात् तानि जगद्धारकाणि मुख्यानि धर्माण्यासन् । अथास्य सूक्तस्योपासनफलं कथयति । यस्मिन् विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वे साध्याः देवाः सन्ति तं नाकं ते महात्मानः प्राप्नुवन्ति ये अस्य सूक्तस्योपासकाः भवन्ति ।

[पुरुषसूक्तस्य सारोऽत्र संक्षिप्यते । अस्य प्रपंचस्य सृष्टिप्रक्रियैवात्र सूक्ते वर्ण्यते । आदिपुरुषः परमात्मा सर्वशक्तिसंपन्नः अस्मदिन्द्रिय-गोचरेऽस्मिन् ब्रह्माण्डे तथा तस्माद् बाहिरपि अभिव्याप्य वर्तते। तस्य पादोंऽश एवायं विपुलो ब्रह्माण्डगोलः। परमात्मा आदिपुरुषः मायासहितः सन् स्वांशान् जीवान् उत्पादयामास। ते एव देवाः। ते पुनरपि सृष्टि प्रक्रियासु व्यापृता अभवन्। अस्मिन् सूक्ते यज्ञपदेन सृष्टिप्रक्रियैवो-द्दिष्टा। अत्र प्रथमं, चतसृषु ऋक्षु परामृष्टः पुरुषः आदिपुरुषः परमात्मा। शिष्टासु निर्दिष्टस्तु जीवात्मा इत्यवधार्यम्।]

सह नाववतु, सह नौ भुनक्तु, सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु' मा विद्विषावहै ॥

वेदाध्ययनारंभवेलायां अन्ते च गुरुणा शिष्यैश्च एकीभूय गेयमान-मिदं समूहप्रार्थनागानं प्राचीनेषु गुरुकुलेषु सार्वत्रिकं प्रचारमविंदत। अय-मस्यार्थः —नौ+अवतु। नौ गुरुशिष्यौ सह सममेव ईश्वरः अवतु=रक्षतु। शिष्यं विहाय गुरोः, गुरुं विहाय शिष्यस्य च रक्षा न प्रार्थनीयेति सह-शब्दस्य तात्पर्यम्। अयमेव प्रायः सह नौ भुनक्तु इत्यस्याप्यर्थः। एकस्यै वार्थस्य विभिन्नैः पदैराविष्कारः प्रर्थनाचमत्कारहेतुः भवति। सह वीर्यं करवावहै। गुरु-शिष्यौ आवां सहवर्तिनौ भूत्वा विद्यायाः प्रभावं प्रद-र्शयावहै। नौ अधीतं तेजस्वि अस्तु। अधीतं=विद्या। गुरुशिष्य-योरावयोर्विद्या तेजस्विनी भवतु। उषःप्रकाश इवोत्तरोत्तरं उज्ज्वला भवतु इत्यर्थः। मा विद्विषावहै। यद्यपि गुरुशिष्ययोरावयोरभिप्राया व्यत्यस्ता भवेयुः तथापि तस्मात् कारणात् कदापि न विद्वेषकलुषौ भवाव। गुरौ शिष्यस्य सेवं भक्तिर्भवतु। शिष्ये गुरोः सेवानुग्रहबुद्धिश्च भवत्विति तात्पर्यम्। आश्चर्यतोऽप्याश्चर्यं पावनतोऽपि पावनं उत्तमतोऽप्युत्तमं उज्ज्वलतोऽप्युज्ज्वलमिमं मन्त्रं मुकुलितहस्ताः पुलकितगात्रा निमीलितनेत्रा अभिन्नकण्ठलयं पुनरपि पठित्वा दीक्षामिमामुपसंहराम।

सह नाववतु, सह नौ भुनक्तु, सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु, मा विद्विषावहै ॥

ओम् शान्ति शान्तिः शान्तिः ॥

अभ्यासः

I अस्मिन् दिने अधीतानि ऋग्वेदसूक्तानि अनुवदत ।

II कस्मादपि पुराणात् अथवा काव्यात् दश पद्यानि स्वयं पठित्वा तेषां अन्वयमर्थं च लिखत ।

III कामधेनुपद्धतिमधिकृत्य वस्तुनिष्ठं (objective) अभिप्रायं संक्षिप्य लिखत ।

शुभं भूयात् ।

यत् करोमि यदश्नामि यज्जुहोमि ददामि यत् ।
यत् तपस्यामि सर्वात्मन् तत्तदस्तु त्वदर्पणम् ॥

समर्पणम्

शून्यं मे सकलं, यदस्ति भगवन् दत्तं समस्तं त्वयै-
वाप्तं यत् प्रतिभात्मकं दिनकरात्, वृक्षात् पराराधनम् ।
वैशाल्यं जलधेः, गिरेरचलता, वायोः सदा जागृति-
स्तत्तत् पुष्टिमवाप्नुयादनुदिनं प्रीत्यै परेषां मयि ॥

बुद्ध्वा वाऽनवबुध्य वा प्रतिदिनं कुर्वे शतान्यागसा-
मन्तस्तान्यनुतापभारपरिणामान्युत्तुदन्ते मनः ।
त्रुट्यामि प्रदहामि निश्वसिमि च क्षुभ्यामि मुञ्चाम्यहं
बाष्पं, मां नय दीनरक्षक परार्थेषु प्रवृद्धां रतिम् ॥

तृष्णा मां तपति त्वदर्पणपरानर्थान् विधातुं सदा,
दुःखैकान्तफलः परन्तु गृहिणां बन्धश्चरीकर्ति माम् ।
नित्यं त्वत्करुणा मृदोर्मृदुतरा मां भाति, भित्त्वा कथं
मोक्ष्येऽहं चिरसञ्चितरचितनरकाकाराम् कारागृहात् ॥

कृत्याकृत्यविवेचनेऽभिरुचिर्वर्धेत, सत्ये दृढा
वर्तेत क्षितपापकल्मषमषीशुद्धा मनीषापि मे ।
अन्तर्मे परतत्त्वबोधनचणो दीपः सदा दीप्यताम्
अन्येषां भविकाय सन्तु सततं कर्माणि सर्वाणि च ॥

हस्तं प्रेरय मे त्वदर्चनविधौ, चित्तं परावर्तय
क्षुद्रेभ्यो ह्यविरामभोगपरिणाहिभ्यः सुखेभ्योऽनिशम् ।
नास्त्यन्यो मम देशिकोऽत्र सकलान्तर्यामिनं त्वां विहा-
यान्धोऽन्धैरचरं चिरं धृतकरस्तेजोऽन्धतो मां नय ॥
